

# MATHATHRAYASARA SANGRAHA

WITH

Siddhanthathraya Adhikaranartha Sangraha



By

**VIDWAN KALI V. RANGACHARYA**

*(Vidwan Mandala Mandana, Vidya Varidhi,  
Mathathraya Nnupaka, Danadhikari  
Pudukkottai State)*

WITH PREFACE

in English and Sanskrit

By

**R. SRINIVASACHARIAR, B.A., B.L.,**

*Chief Judge, Chief Court, Pudukkottai State.*



॥ श्री. ॥

॥ श्रीमते स्वर्णार्त्तमिद्यस्त्रज्जाले नमः ॥

॥ मतत्रयसारसंग्रहः ॥

॥ सिद्धान्तत्रयाधिकरणार्थसंग्रहश्च ॥

इमां च

विद्वन्मण्डलमण्डन, विद्यावारिधि, मतत्रयनिरूपक, इत्यादिविरुद्ध-

वस्त्रिसमलंकृतैः नवसाल (पुद्गुकोट्टै) संस्थानाधिपतेः

श्रीमन्महाराजराजगोपाल भूपतेः दानाधिकारिपदमधिरुद्धैः

तदीयविद्वत्समाध्यक्षैश्च मारद्वाजकुलतिलकैः

काळि. चङ्गीपुरं. रङ्गाचार्यैः

विरचितौ,

नवसालसंस्थान प्रधानन्यायमन्दिर प्रधानप्राङ्गिकापदमधितिष्ठद्विः

काव्यकलानिधि श्री. श्रीनिवासाचार्यैः

विरचितया भूमिक्या

भूपितौ,

कुम्भघोणं—श्री उभयवेदान्तचतुर्वेदि शतक्रतु श्रीशैली पाट्टरानार्यापरनामधेयैः

शिन्नामु. र. श्रीनिवासापाट्टराचार्यैः

परिशोधितौ,

कुम्भघोणं—जनार्दनमुद्रालये नवसालपुरस्थ मेख्यमुद्रालये च

मुद्रितौ सन्तौ

विजयतेत्तमाम् ॥

देवाकाश मुद्रालय एष्टादनी }  
२-६-४४. }

{ मूल्यं रु. १२-०-०  
प्रापगन्ध. पृथक्. }

## PREFACE.

---

The author of this memorable work has assigned to me the pleasant function of writing a prefatory note to it. I need scarcely introduce the author to the public, for he is a scholar of Southern India well known to all those that lay any claim to scholarship. He has been, for the past nearly half a century, adorning the Board of Pundits that assemble at the Dussara in this State and he has been the head of the Board for the past more than fifteen years. In this capacity almost all Pundits of Southern India have had occasion to meet him year after year and in the course of being passed by him have had occasion to gauge the soundness of his learning. His attainments in many branches of Sanskrit learning are indeed remarkable. Vyakarana and Mimamsa are his special subjects. Sahitya and Tarka are also well within his range. He has mastered all the three systems of philosophy founded by the three great Acharyas, Sri Sankara, Sri Ramanuja and Sri Madhya. He has also mastered the Yajurveda with Lakshana. His intimate knowledge of Divya Prabandams fully justifies the claim "Ubhaya Vedantacharya" which, in the case of many another pundit is not as fully deserved.

2. These accomplishments of the author have attracted the notice of His Holiness Jagadguru Sri Sankaracharya of Kanchi Kamakoti Mutt, who, in recognition of his attainments, has been pleased to confer upon him the title "Vidwan Mandala Mandanam" the ornament of the galaxy of pundits.

By reason of the author's having accepted a post in a small Indian State like Pudukkottai and having, therefore, spent practically the whole of his life in that State, he was denied the opportunity of going into the larger world outside and establishing larger contacts than he has been able to do so far.

3. The Brahma Sūtras of Sri Veda Vyasa embody the quintessence of Hindu philosophy and reproduce in the form of aphorisms the teachings imbedded in the Vedas and Upanishads not to speak of other literature like the epics which are deemed to be the Upa Brhmana (viz., the enlargement) of the Vedas. These Brahma Sūtras are the subject of interpretation by great teachers i. e., founders of distinct systems of philosophy. The three outstanding systems are the Adwaita, the Vishishtadwaita and the Dwaita. The founders of these schools were very eminent sages of their times and have impressed their personality and their systems upon their respective followers, generation after generation, down to the present day. There are those who, belonging to one or other of these three systems, have always taken pleasure in proclaiming that theirs is the only school that gives the correct interpretation of the Sūtras. Their loyalty to their respective schools is no doubt commendable; but there is always in their minds a veiled feeling of contempt for the other schools and a subdued feeling of condescending sympathy for those others who accept, according to these persons, an incorrect interpretation of the Sūtras.

4. One is reminded of the memorable reply of King Yúdhistira to a question put by Yaksha that logic is impermanent 'नर्तोऽप्रतिः' He that is able to advance an argument unanswerable for the time being, scores the point then; but, when one cleverer than oneself appears on the scene and disturbs that conclusion by advancing an appropriate rejoinder, what was apparently settled is easily unsettled. Scholars have thus through the ages fought with one another and tried to demonstrate that their particular schools are alone correct in the interpretation of the Sūtras. Incidentally we witness heat and acrimony in the discussion of what is essentially a subject that should be free from such heat and acrimony.

5. In the opinion of our author, all schools of thought are entitled to equal respect, because in each school there is a genuine attempt to understand and correlate the Sūtras according to what that school considers to be the plain intendment of Sage Vyasa. It need scarcely be said that this is a perfectly reasonable view to take. It has the effect of avoiding passion of every kind. It gives to the scholars of each school the well-deserved credit of learning, discipline and devotion, and creates a healthy spirit of respect among the scholars towards one another.

6. In this work the author has aimed at achieving the unique object of bringing within the compass of a medium sized book, the respective interpretations of the Brahma Sūtras by the three

great Acharyas as far as possible in their own words. How far the author has been able to achieve this purpose with effect is a matter that can best be judged by scholars like our author. It would be presumptuous on my part to attempt to indicate anything in that direction. From what I have known of the author directly and through others, I have every reason to hope that this work will be found to contain accurate information on all the matters dealt within it.

7. The author of this book is rich in years and in learning. It is a piece of good fortune that he has not allowed his learning to rust and that he has been able to keep it burnished and bright. The only reward that the author seeks, lies in the measure of satisfaction that this work gives to the learned readers and, above all, to the Lord.

*Pudukkottai, }*  
*10—5—44. }*

R. SRINIVASACHARIAR,  
*Chief Judge.*

## भूमिका ।

सद्ग्रन्थस्याऽस्य निर्माता तन्मुखसूचिकालेखनाख्ये रुचिरे कर्मणि नियोजितोऽस्मि । दक्षिणभारते तनीयसाऽपि पाण्डित्येनाऽलङ्कृतैरशेषैः बुधजनैः परिज्ञातवैदुष्यमिमं ग्रन्थकर्तारं प्रभाकरमिव दीपः प्रकटयितुमुद्युञ्जे । प्रतिवर्षमस्मिन् राष्ट्रे नवरात्रमहोत्सवे मिलतां विद्वज्जनानामग्रगोष्ठी पञ्चाशत्संवत्सरानलंकृत्य, पञ्चदशसंवत्सरेभ्यः पूर्वमारभ्य तामेव गोष्ठीमपितिष्ठन् विराजतेऽयं महाशयः इति विदितमेव सर्वेषाम् ।

शोभयन्निदं स्थानं पण्डितप्रकाण्डानां निकषो भूत्वा तेनैव क्रमेण तैरपि  
 सम्यक्प्रकाशोऽकृतस्वज्ञानः हर्षयति मनांसि विद्वज्जनानां । कलासु विविधासु  
 त्रैपुण्यमन्यादृशमस्य पण्डितवरिष्ठस्य । व्याकरणमीमांसयोः पारदृथा, तर्क-  
 साहित्यकुशली, श्रीगङ्कररामानुजमध्वसिद्धान्तलयसंवेत्ता, सलक्षणयाजुषा-  
 ध्यायी, दिव्यप्रबन्धसारवित्, उभयवेदान्ताचार्यसंज्ञां नियतमयमेवाहति ।  
 प्रायशः पण्डितेष्वन्येषु विरुदमिदमुपचारतः प्रयुज्यते ।

२. कलानामेतासामेकत्र स्थितिमस्मिन्नवलोक्य नितान्तसन्तुष्टाः  
 श्रीकामकोटिपीठमलङ्कुर्वन्तः जगद्गुरवः श्रीचन्द्रशेखरेन्द्रसरस्वतीयतीन्द्राः  
 'विद्वन्मण्डलमण्डनं' इति यथार्थाख्येन विरुदेन पण्डितराजमेनं समर्ह-  
 यामासुः । प्रसिद्धस्यलेभ्यो विविक्तेऽस्मिन् राष्ट्रे यावदायुषं नीतवतोऽस्य  
 विदुषः विशाले भारतवर्षे लब्धप्रतिष्ठैर्विद्वद्विर्विशेषतस्संमर्दो न चभूवेत्यस्मात्  
 कारणाद्विशेषप्रसिद्धिं नालभतायं पण्डिताप्रणीरित्येतदेव नशोकम्भानम ।

३. विदितमेव सर्वेषां यद्वेदेषूपनिषत्सु वेदोपबृम्भणरूपेषु इतिहास-  
 पुराणेषु च निगूढानि परमतत्त्वानि परमकारुणिको भगवान् वादरायणः  
 सूत्रयामासेति । ब्रह्मसूत्राण्येतानि महामतिभिरनेकैराचार्यैरनेकधा व्याख्या-  
 तानि च सन्ति । एवं प्रकाशितेषु मतेष्वनेकेषु, अद्वैतं, त्रिशिष्टाद्वैतं,  
 द्वैतं इति त्रीणि प्रसिद्धानि विराजन्ते । एतन्मतप्रतिष्ठापकाः परमाचार्याः  
 तत्तत्कालेषु महत्या प्रतिभया विराजमानाः महत्दिशप्यवर्गानाकलय्य तथो-  
 पदेशं चक्रुः यथा अबुनाऽपि तलन्मतस्थाः तत्तदाचार्यपादान् सर्वेधरमिव  
 पूजयन्ति । उद्धोषयन्ति च स्वाचार्या एव भगवद्व्यासहृदयं यथावत् बुद्ध्वा  
 सूत्राणि व्याचक्षुरिति । उचितमेवेदं स्वाचार्यभक्तिभरितं कृतज्ञतानिवेदनं ।  
 परं तु केषांचिदेषां मनसि इतरान् आचार्यान् तच्छिष्यांश्च विलोक्य  
 विपरीतार्थग्रहणेन प्रणष्टा इति तान् मत्वा तेषां विषये सावज्ञ एव  
 दयाप्रादुर्भावः जायते ।

सर्वशास्त्रज्ञानामपि दुरषगाहमीमांसान्यायलौकिकन्याययुक्त्यलंकृतं श्रीमद्-  
 रामायणवत् सामान्यपण्डितानामपि श्रवणमात्रेणानन्दजनकं इतरपण्डित-  
 दूषणानर्हानन्यथासिद्धशास्त्रयुक्तिजालपरिष्कृतं पुनःपुनः पठने पाठनेपि च  
 “ नवोनवो भवति जायमानोहां केतुः ” इति श्रुत्युक्तीत्या नवनवार्थ-  
 बोधजननेनाऽकलितातिशयितान्तरानन्दं “ सम्राडेव भवति ” इत्यादि  
 श्रुत्यनुसारेण निर्गुणब्रह्मात्मैक्यप्रतिपादनपरं सगुणनिर्गुणश्रुतीनां अविरोधे-  
 नार्थप्रकाशकं तदीयसर्वज्ञताऽऽदर्शभूतं विराजते, इत्यत्र नमनागपि विशयः  
 कस्यापि सचेतसः । “ महाराज्यं वा परिपालनीयं महाभाष्यं वा पठनीयं ”  
 इत्यभियुक्तोक्तिः नूनं पतञ्जलिभूतं महाभाष्यमिव भाष्यमिदमपि स्वरसतः  
 विषयाकरोति इत्येव प्रतिभायात् रसिकजनचेतसि । यद्यप्याचार्यैः अद्वैत एव  
 श्रुतीनां तात्पर्यं पतञ्जलिप्रभृतिभ्योपि पूर्वतनः आचार्यैः दृष्टमिति तदेव तत्र-  
 तत्र स्वविरचितेष्वप्यनेकेषु ग्रन्थेषु वर्णितं । अथापि भाष्यमिदं अद्वैते श्रुति-  
 तात्पर्यं बहुविधश्रुतिपुराणाद्युपन्यासेन सुतरां विशदयतीति वहति तद्वन्धे-  
 ष्वपि समुत्कर्षं परमं । तत्कृतग्रन्थस्थानि च सूत्रभाष्योपनिषद्भाष्य  
 गीताभाष्य सहस्रनामभाष्य मोहमुद्गरापरामिधानभजगोविन्द दशश्लोकी  
 कनकधारास्तवप्रभृतीनि द्वादशोत्तरशतसंख्याकानि प्रथिततमानि लोके ।  
 “ एकैव मूर्तिर्विभिदे लिधा सा ” इति महाकविकालिदासोक्त्याद्यनुसारेण  
 “ गीर्देवतेति गरुडध्वजसुन्दरीति शाकंभरीति शशिरोखरवह्निमेति ।  
 सृष्टिस्थितिप्रलयकेलिपु संस्थितायै तस्यै नमस्त्रिभुवनैकगुरोस्तरुण्यै ॥ ”  
 इति आचार्यकृतकनकधारास्तव श्लोकार्थपर्यालोचनया च, ब्रह्मविष्णुरुद्रा-  
 पामभेदेनवर्णनं भक्तिश्च मूर्तित्वे तुल्यमेवाभिमतमाचार्याणाम् ॥  
 यद्यपि यतिराजविजयनाटके “ विशिष्टाद्वैतीभूतदर्शकराचार्यः ” इति,  
 “ मद्धीपाटवदर्शनाय विदधे तत्त्वस्थितेरन्यथा  
 मिथ्यामेयममेयमेव तदिति प्रस्थानमन्यन्मया ।  
 ब्रह्मत्वमिदं च मुह्यति जनः प्राज्ञोपि किन्त्वद्भुतं  
 नान्यो वैति नमस्सले विलिखतश्चिन्ताणि मे कौशलम् ॥ ”



इति पठित्वा—“अहंतु पर्यङ्कविद्यामुपासितुंमनन्तपुरंगच्छमोति निष्क्रान्तः” इति च वर्णितं दृश्यते । तत्तथा न, नाटके शाकुन्तले दुर्वासमहर्ष्यागमनं तच्छापादिकमंगुलीयकअंशनादि यथावा पुराणे अविद्यमानमपि रञ्जकतथा स्वबुद्धिपरिकल्पनादुपपद्यते, तद्वत् अन्ते स्वमतप्रविष्टः आचार्य इति स्वमत-प्राप्तस्त्याय तथा लिखितमिति पण्डिता जानन्तु । स्वयमीश्वरावताररूपत्वा-दाचार्यः महावाक्यार्थज्ञानेन शरीरवियोगादनन्तरं ब्रह्मैक्यमापेत्येव सर्व-सम्मतं । श्रीरामावतारावसानसमये यथा वा श्रीरामो विष्णुर्भूत्वा स्वदेश-स्यानामपि मुक्तिमदादिति प्रसिद्धिः, तद्वत् तत्कालस्वशिष्यामपि ज्ञानेनैतेपि शरीरवियोगादनन्तरं मोक्षं प्राप्नुयुरिति महावाक्यार्थोपदेशेनानुगृह्य मुक्तो-ऽभवदिति तु सिद्धं । श्रीमदाचार्याः अद्वैतमतप्रचारणेन सर्वामपि मही-मदन्तः अन्ते अदरिक्षेत्रे स्वदर्शनार्थमागतेन भगवता दत्तात्रेयेण “यत् कर्तव्यं कृतं कार्यं दुर्मतानि जितान्यपि, इतो गन्तुं समुचितस्तत्संधेन शंभुना । कैलासस्तु कृतावासो भवता देशिकेश्वर” इति प्रतिबोधिताः तत्रैव गुहाद्वारं प्रविश्य क्रमेण कैलासमवापुरिति न तिरोहितमेतत् चिद्विला-सीयशंकरविजयविज्ञानाम् । एतादृश सार्वजनीनवैभवतः श्रीशंकराचार्यस्य भाष्यादिकमुपदेशादिना लब्ध्वा तज्जनितहर्षवशेन मया मितज्ञेनापि तदीयार्थ-संग्रहः एषः श्लोकरूपेण वाक्यरूपेण च लिखितः । अत्रकेचन विद्वांसः श्रीमद्याससूत्रेषु प्रायशः सगुणब्रह्मविचारपरमेव सूत्रजातं दृश्यते, कति-पयान्येव सूत्राणि अद्वैतसंशयसमुत्पादकानि दृष्टानि, अतोवगम्यते सगुणे ब्रह्मण्येव परमतात्पर्यं श्रीव्यासाचार्याणामपि, इति ब्रुवन्ति । तत्र च समाधानं दीक्षितैरेव—

“शुद्धं ब्रह्माद्वितीयं कथमपि हृदयं नाधिरोहेत्सुसूक्ष्मं  
तत्र स्थैर्याय बुद्धेस्तनुगुणमहितं तच्चिरं ध्येयमादौ ।  
इत्यार्यैर्भक्तिसिध्दैः सगुणमिह परं ब्रह्म नान्यत्ततोस्ती-

त्येवं वेदान्तवाक्यैस्सह तदनुगुणं योजितं सूत्रजातम् ॥”

इति आनन्दलहरीयां स्पष्टमुक्तमिति मया विरम्यते ॥

श्रीमच्छ्रीमठजिघर्तीन्द्रगुरुराट्पादारविन्द्राश्रयं  
 श्रीमच्छ्रीमठकोपलक्ष्मणमुनेर्लब्धागमान्तद्वयं ।  
 श्रीमद्वीररघूद्वहाघशठजिघ्रघस्ताम्बरक्षाभरं  
 श्रीश्रीवासशठारिसंयमिगुरुं कारुण्यपूर्णं भजे ॥

तथा, श्रीमद्वेदमार्गप्रतिष्ठापनाचार्याः परमहंसपरिव्राजकाचार्याः सर्वतन्त्र-  
 स्वतन्त्राः उभयवेदान्ताचार्यश्रीभगवद्रामानुजाचार्या अपि—

“श्रीरुद्रं करिदौलमङ्गनगिरि ताश्चोद्दिमिद्वाचलं  
 श्रीकृष्णं पुरुषोत्तमञ्च धदरीनारायणं नैमिशं ।  
 श्रीमद्द्वारवतीं प्रयागमधुरायोध्यागयाः पुष्करं  
 सालमामगिरिं निषेव्य रमते रामानुजोयं मुनिः ॥”

इति सर्वतोपि जेगीयमाननिरुपमवैभवशालिनः प्रथिततमा लोके प्रचकाशिरि ।  
 एतन्महिमा च मत्कृते यतिराजशतके विस्तृत इति नेह तन्यते । एतैः  
 कारुण्यैकचित्तैः निखिलकल्याणगुणगणालंकृतैः विशिष्टाद्वैतमतप्रतिपादन-  
 रतैः परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामानुजाचार्यैः विरचितं—

“प्रतिष्ठा तर्काणां प्रतिपदमूचां धामं यजुषां  
 परिष्कारस्साम्नां परिपणमधर्वाङ्गिरसयोः ।  
 प्रदीपस्तत्वानां प्रतिकृतिरसौ तापसगिरां  
 प्रसक्तिं संविचेः प्रदिशतु यतीज्ञानकणितिः ॥”

इति सर्वतो विनुतं सर्वातिशायि श्रीभाष्यमिति ग्रन्थरत्नं—

“नाथोपज्ञं प्रवृत्तं बहुभिरुपचितं यामुनेयप्रबन्धः  
 त्वातं संयम्यतीन्द्रैरिदमस्मिन्नमःकशीनं दर्शनं नः ।”

इत्येवं पूर्वाचार्यपरिरक्षितं भुवि दरीदृश्यते, तत्र च ग्रन्थं प्रात्यक्षः यद्यपि  
 श्रीशंकरार्यभाष्यानुसारिण्येव रीतिः, परंतु “सगुणमेव ब्रह्म, निर्गुणमित्यन्य-  
 ज्ञास्त्येव, नारायण एव ब्रह्मशब्दवाच्यः, तदुपासनमेव तत्प्राप्तिसाधनं,  
 ब्रह्मशिवादयः नारायणादवराः” इति सप्रमाणं प्रत्यपादि । एतद्विरचिताः

ग्रन्थाः नच, 'श्रीभाष्यं, वेदान्तदीपः, वेदान्तसारः, वेदार्थसंग्रहः, गद्यतथं,  
गीताभाष्यं, नित्यग्रन्थः,' इति । तन्महिमा च ग्रन्थान्तरे वर्णित इति  
ग्रन्थविस्तरमयाद्विरम्यते ॥

कुचालंबामुदेवार्यं द्वैताचार्यं नमाम्यहं ।

मध्वभाष्यादिषु ज्ञानं यत्प्रासादान्ममाजनि ॥

मन्वादिवत्स्वीयधिगैव सर्वशास्त्राः स्वभाष्ये य उदाजहार ।

तं सर्वशास्त्रार्थविशेषविज्ञं आनन्दतीर्थार्हगुरुं नमामि ॥

तथा श्रीमदानन्दतीर्थोचार्याः विश्वविदितविद्यावैशद्याः —

“ आज्ञामन्यैरधार्या शिरसि परिसरद्रश्मिकोटीरकोटौ

कृष्णस्याविलष्टकर्मा दधदनुसरणादर्थितो देवसत्तैः ।

भूमावागत्य भूमक्षमुकरमकरोर्ब्रह्मसूत्रस्य भाष्यं

दुर्भाष्यं व्यस्य दस्योर्मणिमत उदितं वेदसधुक्तिभिस्त्वम् ॥”

इति वायुस्तुतिप्रतिपादितरीत्या महामहिमशालिनः व्यराजन्त । द्वैतमत-  
प्रतिपादनरतैरैतैराचार्यैः विरचितं मध्वार्यभाष्यं नाम ग्रन्थरत्नं । इदं  
विशिष्टाद्वैतमतानुसारीति यद्यप्यस्त्रिलोके प्रथा । तेषां मतेषु विष्णुरेव  
परं तत्त्वमित्युक्तं तत्रभाष्ये, सदेव निदानं तादृश्लोकप्रधायां । वस्तुतो-  
स्त्येव अत्र महद्वैलक्षण्यं । एतद्ग्रन्थरीतिस्सर्वापि भेदप्रधाना, सूत्रार्थवर्णन-  
मपि प्रायः अद्वैतविशिष्टाद्वैतभाष्यग्रन्थाभ्यामन्यथैवाल प्रवृत्तं वर्तते ।  
मुक्तिरपि तेषां मते बहुविधतारतम्योपेता अत्र वर्ण्यते सर्वत्र । अपूर्वाः श्रुतय-  
श्चात्र बहुत्र प्रमाणत्वेनोपन्यस्ताः । एष च आनन्दतीर्थोचाना स्वकीय-  
सिद्धान्तसंग्राहकः श्लोकः —

“ सर्वेषामुत्तमा श्रीः तदुपरिपरमं विष्णुरेवात्र सिद्धः ।

ब्रह्माद्या विभुधास्तथार्थपितरो भूया नृदैत्यादयः ।

तेषां तत्पदपालनादिकरणे मोक्षस्य योग्ये हरिः ।

तेषां मक्त्यनुसारियोग्यफलमप्येभ्यो ददाति प्रभुः ॥ ”

इति । मध्वार्थभाष्ये च यत्रयत्र इतरभाष्यद्वयविलक्षणतया नूतनोर्थः वर्णितः स तत्रतत्र ग्रन्थेस्मिन्नपि मदीये प्रदर्श्यते । श्रीमदानन्दतीर्थकृत-यस्सप्तत्रिंशदधिकः बह्वचवः विराजन्ते ॥

भाष्यत्रयेपि प्रतिपाद्यमानोर्थः अनादिसिद्ध एव, तत्र अद्वैतरूपोर्थः नन्दिकेश्वरपतञ्जलिप्रभृतिभ्योऽपि पूर्वैः दृष्ट इति महाभाष्यपरिशीलनवतां सुविज्ञानः । विशिष्टाद्वैतरूपोर्थस्तु नन्माल्वारित्यपरनानधेय कारिसूनुकृत-द्राविडोपनिषद्गुणाध्यासु सुव्यक्तः अनन्तरं नाथयामुनप्रभृतिभिः संस्कृत-ग्रन्थरूपेण परिष्कृतः अनन्तरं श्रीरामानुजाचार्यैः संघभाष्यादिरूपेण विशदीकृतः । द्वैतरूपोर्थः —

“ ऋषीणां भाषया सर्वमिदं जातं विचिन्त्य वै  
शशाप तांस्तदा भस्मिथ्याभूतपरास्तथा ॥

भविष्यथ त्रयीवाद्याः वेदकर्मबहिष्कृताः ।

इत्यादिप्रमाणतः अवगम्यमानेन ‘मम मिथ्यापवादं कल्पयन्तो यूयं इत आरभ्य मिथ्याभूतपराः वेदार्थविचारशून्याः केवलपापण्डाः भविष्यथ, इति मुनीन्यति गौतमशापेन किञ्चित्कालं प्रच्छन्नः श्रीमध्वार्यैः पश्चाद्भविष्यत्की-कृतः । त्रयाणामपि मते ज्ञानमेव मोक्षसाधनमित्यत्र न विवादः । तदेवं भाष्यत्रयमपि सुसमीचीनमुपादेयं, तदर्थश्च सर्वैरपि ज्ञातव्य एव, येनकेनापि मार्गेण मुक्तिं प्राप्नुयुः, इति सर्वेषां अनायासेन मतत्रयभाष्यार्थसुबोधाय एकसिन्नेव ग्रन्थे तदर्थसग्रहः कृतः । सर्वेषामं मदीयं परिश्रमं कृपया सौहार्देन च कटाक्षपातेन सफलिकुर्युरित्यभ्यर्थये ॥

पुदुकोट्टे,  
तारण सं., वैशाख  
शुक्र एकादशी

इत्थं दासः  
रङ्गाचार्यः ।

## FOREWORD.

मतत्रयमथगुरुभिः श्रुत्यन्तविपिनस्थितम् ।  
अद्यापि मृग्यमाणं तं ब्रह्मरूपं हरिं भजे ॥

The work on hand is no doubt an epoch-making publication in the domain of philosophy in that it happens to be the first of its kind in compiling together all the three great schools of thought, thus providing facilities for the students of Metaphysics to make a detailed study of the teachings of the Acaryas side by side. Even the great commentators like Vachaspathi-Misra, Appaya Dikshita, Srutaprakasikacarya, Vedanta Desika, Vijayindratirtha etc. confined themselves to taking from other *Sidhantas* only such portions as were essential for their purpose and as such no work with all the three doctrines together was brought out by any of them. Hence the absence of a single volume with all the three doctrines together was a great gap which has been properly filled up by the author. The author for the moment forgets that he belongs to a particular sect (*Vaishnavite* sect) and does justice to all the systems here.

May I submit this work as a votive offering at the altar of Sri Sarngapani the Lord at Kumbakonam who is very fittingly called the '*Aravamuhu*' by the mystic saints, the *Alwars*, because it is from him must originate the creative power that will lead the renascent world to a new era of power, prosperity and perfection.

The author's *Adhikarnaartha-Sangraha* (अधिकरणार्थसंग्रहः) in verse which is very similar to the '*Dramidopanishat-Thatparya-ratnavali*' (द्रमिडोपनिषत्तत्पर्यस्तावलिः) of Sri Vedanta Desika, forms

the opening pages of the work. Then comes the *Sa stravatara* (शास्त्रवतारः) 'putting in a nutshell the quitesence of all the three doctrines in the form of slokas with explanatory notes. The gist of the *Adhikaranas* in their order in all the *Sidhantas* appear in the form of verse with the author's explanatory notes, *Purvapaksha* and *Sidhanta* wherever necessary.

I feel mystified in my attempts to translate the author wherever necessary because the perplexing arguments which become intelligible, nay, absorbingly interesting in Sanskrit when we are initiated in the technique of discussion become a veritable Chinese Puzzle in any other language. Therefore the only method of quoting the author *verbatim* wherever necessary showing the onward flow of arguments has been adopted. *Śruti*, *Sūtra* and *Baṣhya* are, as observed by a learned philosopher, 'a trinity in unity and a unity in trinity' and this has been made clear in this work.

In the first two *Adhyayas* which make up the present volume ostensible objections to the monistic doctrine are cleared and in the 3rd and the 4th *Adhyayas*, forming the second volume, doubts in the *Vishishtadvaita* and *Dvaita* Schools are cleared.

The author in his usual but inimitable style raises the contention that *Brahman* which is admittedly *Swayamprakasa* (स्वयं प्रकाशं) cannot be obscured by *Avidya* (nescience) and this is effectively answered in Slokas 21 to 26 in page 4. In page 6 the contention

ज्ञानरूपं परं ब्रह्म तन्नित्यं मृषालकम् ।

ब्रह्मं चेत्तिरस्कृत्यैव कः प्रभुत्वनिवर्तकः ॥

ज्ञानं ब्रह्मेति चेज्ज्ञानमज्ञानस्य निवर्तकम् ।

ब्रह्मत्वप्रकाशत्वात् तदपि ब्रह्मनिवर्तकम् ॥

is exhaustively answered thus—

आचार्योपदिष्टप्रमाणजन्यज्ञानस्य 'ब्रह्मवत्त्वरूपकाशत्वात्' इति तैरुक्तं, स्वयं प्रकाशत्वं न भवत्येव । ब्रह्मस्वरूपज्ञानस्याजन्मत्वात्, शास्त्रज्ञानस्य च जन्यत्वात् । 'ब्रह्मवत् तत्प्रकाशत्वात् तदपि ह्यनिवर्तकं' इति तदुक्तिः 'न कश्चिद्विशेषः स्वरूपनविषयज्ञानधोरिति' तद्भाष्योक्तिश्च न संगच्छते । ज्ञानत्वावच्छेदेन उभयज्ञानस्य एकत्वसंभवनं न युक्तम् । स्वयं प्रकाशत्वजन्य-स्वरूपविशेषसद्भावात् ॥

The author thrusts his arguments still further in page 8 and says .

किञ्च 'ज्ञानरूपं ब्रह्म' इत्युपदिष्टज्ञानस्य ब्रह्मरूपभूतज्ञानस्य च ज्ञानत्वावच्छेदेनाभेदः गृहीत्वा दोषवर्णेने 'रुद्रः पशूनामधिपतिः पशवः पाशिताः पूर्वं' इत्यादि प्रमाणात् जीववर्गस्य 'पशुत्वात् पशुत्वावच्छेदेन सर्वस्यामपि तुल्यत्वाङ्गीकृतौ पशुरित्युक्ते व्यासादीनामपि बोधस्यात् । इष्टापत्तौ आब्रह्मस्तम्भपर्यन्तेषु प्राणिषु सत्त्वपि ज्ञान्तरास्तम्यस्य सत्त्वादिति' देवताधि-करणभाष्योक्तिः विरुद्धयेत् ॥

Thus it is seen that one strong point of criticism against the monistic school which has been remaining to be answered for ages has been effectively met with.

Then comes the much contested expression 'तत्त्वमसि' and it need hardly be said that it is being interpreted in diverse ways by diverse thinkers. The contention that the term 'तत्त्वमसि' does not connote monism is adequately answered in pages 9, 10 and 11 and it is *a fortiori* expressed in slokas 25 to 34, thus creating a revolution in the realm of philosophy. With striking force and clarity the truths embodied in the monistic doctrine are expressed in Sloka No. 35 in page 12.

Slokas 38 and 39 sum up the truths embodied in Vishishtadvaita. At one metrical stroke the

quintessentials of Vishishtadvaita are secured in Sloka 44 in page 16 and the arguments advanced by the monistic school are effectively set at rest in Slokas 42 and 43. Slokas 47 to 50 in page 17 give expression to the doctrine advocated by Sri Madhwacarya.

In जन्माद्यधिकरणं-अद्वैतं page 21 para 2, the author establishes that the *Sutrakara* had in view only *Advaita Brahman* as he said जन्माद्यस्य यतः (that which is the cause of creation, preservation and dissolution of the Universe) instead of Satyam Gnanam Anantham (सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म) in defining Brahman and if this can be achieved by the expression 'सत्यं ज्ञानमनन्तं' he would have preferred that term which is more explicit. Brahman is defined even in the scriptures as 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' (that which is the cause of the Universe) and this 'तदस्यलक्षणं' gives room for arriving at the conclusion that the *Sutrakara* had in view only the *Nirguna-Brahma*. (निर्गुणब्रह्म) Arguments in defence of Vishishtadvaita are advanced with striking force in slokas 57 to 60 in page 22. In page 29 समन्वयाधिकरणं-विशिष्टाद्वैतं the *Purvapaksha* in sloka 23 has been answered by the slokas from the author's Sri Sarngapani Stava and Sri Lakshminarasimha Stava. Slokas 81 to 91 in P 33 ईक्ष्य चरुणं-विशिष्टाद्वैतं establishes very effectively Sri Ramanuja's plea. I will be failing in my duty to the author, my Acarya, if I do not quote him here to show how the author champions the cause Sri Ramanuja.

एकं च तन्वपदमत्र विद्मः पृथीसमासाश्रयणादिना च ।

तद्दास तत्स्थ्यादि विशेषमर्थं दिशन्ति केचित् यतिराजशिष्याः ॥



मृल्लोहकण्ठायास सत्यवाक् तु नान्यस्य सत्त्वादि रुगद्धि विन्दु ।  
 ज्ञाते मृदादौ सति तद्विकाराः ज्ञाता भवन्तीति तदेव सत्यं ॥  
 इत्येव शब्दाच्च तथा तदर्थः मृत्स्यैव सत्यं त्विति वेदवाक् न ।  
 द्रव्यं च मृल्लोहमुखं च नित्यमनित्यमन्यच्च विकारजातम् ॥  
 ब्रह्मात्म-सदहं शब्दाः भवन्ति ज्ञानिवाचिनः ।  
 ईशां चक्रे विभेतीति चिन्मात्रस्य कथं भवेत् ॥

The opening Sloka in अन्तरधिकरणं page 43 puts forth the real significance in the Advaita philosophy. The fact that *Suguna Brahmopasana* सगु॥ब्रह्मोपासनं is obligatory to the attainment of *Nirguna Brahma* (निर्गुण ब्रह्ममाप्तिः) is very well given expression to in sloka No. 103 in page 42.

अत्यल्पविज्ञानवतां च मोक्षं वक्तुं श्रुतिर्ब्रह्म गुणैस्सुपूर्णम् ।

उपास्यगाहेति महर्षिरेवं निर्वक्ति कारुण्यवशात् बहुना ।

In this chapter the following scriptural passage is taken as the subject matter under consideration.

(विषयवाक्य) य एषोन्तरादित्ये पुरुषो दृश्यते हिरण्यवद्मधुर्हिरण्यकेश आमणखत् सर्व एव सुवर्णः । तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवाक्षिणी etc

Here the eyes of the Lord who animates the Solar orb, who is meditated upon are compared in colour to that of the bottox of the ape by Sri Sankara in his comments on the term कप्यासं found in the scriptures. This is an object of criticism to the critics of Sri Sankara. The following lines among others which go to defend Sri Sankara deserve to be quoted.

‘इन्दो इत्याह रेतो वा इन्दुः’ इत्यादि यजुर्वेदे षष्टकाण्डे चन्द्रस्य रेतस्त्वेनवर्णनं ‘ब्रह्मदाशा ब्रह्मदासा ब्रह्मेमे विनावाः’ इति ब्रह्मणः कैवर्तदास-  
 चतुःकृतजन्तुदाहृतवर्णनं श्रीकृष्णमहेश्वरोमालक्ष्म्यादीनां हीनवर्णनं यथा न दोषाय भवति तद्वत् ।

Then in P 46—

अपि च 'लोकत्रयं लालकैवल्यं' इति सूत्रे मध्वार्यमाप्ये  
 'कुरुते केवलानन्दात् यथा मत्स्य नर्तनम् ।  
 पूर्णानन्दस्य तस्येदं प्रयोजनमतिः कुतः ॥'

इति पमाणं सगृह्य यथा लोके मत्स्यं मुखोद्रेकादेव नृतगानादिर्लीला न तु  
 प्रयोजनापेक्षया एवमेवेश्वरस्येत्युक्तम् । पूर्णानन्दविष्णो मत्स्येति हीनोपमा  
 वर्णनं कृतं । तद्वदेव श्रुत्यर्थत्रेचारे प्रसिद्धार्थ एव ब्राह्मः नाप्रसिद्धार्थ इति ।

The author in his own characteristic way champions the cause of Sri Ramanuja also in the same context in pages 48 and 49. Then coming to ज्योतिरधिकरणं, in the Sutra ज्योतिश्चरणाभिधानात् the word 'Jyothi' in the scriptures means Brahman, because the passage refers to 'feet' and the next Sutra छन्दोभिधानेति चेन्न तथा चेतोर्पेणनिगमात्तथा हि दर्शनं literally means that if it is said that 'Jyothi' is not Brahman, as Chandas (Gayatri) alone is mentioned in the context, the reply is in the negative. The reference to Gayatri is for teaching us surrender our mind to Brahman through Gayatri Mantra. Thus there is clear declaration of the worship of Brahman here. Then the next Sutra भूनादि पादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवं । means that it is only by such interpretation can there be any justification of the creation being a part of it. In this Adhikarana Sri Sankara as other Acaryas arrives at the conclusion that Gayatri that is described in the scriptures as 'being the soul of everything' cannot be a mere string of words but Paramatman Here Sri Bhagavatpada comes to the conclusion that the Gayatri referred to is the Gayatri that is popularly known. The author has done justice to Sri Bagavadpada by upholding that the Gayatri referred to in the scriptures is the one that is popularly known and his perplexing but

interesting arguments in pages 56, 57 and 58 deserve to be carefully studied. In the same chapter Sri Ramanuja comes to the conclusion that the Gayatri referred to in the Sutra is not the popular one which has only three *Padas* (quarter) but the one with four *Padas* that is found in the *Panchala-upanishad*. Here in pages 60, 61 and 62, the discussion forms an intellectual treat and the arguments of the author are based on *Sruti*, *Smrithi*, *Vyakarna*, *Mahabhashya* and *Mimamsa* on which subjects he is himself an authority.

In सर्वप्रसिद्धयधिकरण in page 69, the subject matter under consideration in Advaita is सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलनिति शान्त उपासीत अथ सत्त्वं क्रतुमयः पुरुषो etc. Sri Ramanuja accepts this scriptural passage अथ सत्त्वं क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुसिन् ओके etc. as *Vishayavakya* but prefers to take सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलनिति शान्त उपासीत etc. as the subject matter under consideration. With striking clarity the author puts forth the case of the two Acaryas in the respective sections and establishes their conclusions.

Coming to *Daharadhikarana*, in the *Vishayavakya* यदिदमसिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वैश्व, दहरोऽसिन्नतर आकाशस्तसिम् यदन्तः तदन्वेष्टव्यं etc. the word तत् is interpreted by Sankara to mean that which is in the lotus shaped heart, Dahara region (here Brahman). But Sri Ramanuja interprets the term तत् to mean Paramatma and his attributes such as अपहृतपाप्मत्वादिगुणजातम् । In this chapter in Advaita the author's spirited appeal to the followers of the three great Acaryas bespeaks to the catholicity of his outlook and these sentences

deserve to be culled out from the original, in page 109.

तस्यैतल्लोचनया च वेदान्तसिद्धमतत्रये इतरमतमितरमतयुक्तिभिः  
दृषयितुं न शक्यमिति प्रतीयते । आम्नान् पृष्टः कोविदारानाचष्टे' इति  
महाभाष्योक्तन्याय एव तत्र तत्र भासते इति प्रतीयते । अन्यमतवर्मा अन्य एव ।  
एतन्मतवर्मा अन्य एव । तस्य तस्य तदुपयुक्तप्रतिस्मृतिन्याययुक्त्याद्यनुष्ठा-  
नादयः ततन्मतग्रन्थस्थाः विलक्षणा एव दृश्यन्तः इति सर्वैः स्वस्वमतानुगुण-  
वर्णनमेव स्वीयग्रन्थे कर्तव्यं । नत्वन्यमतदूषणं । अन्यथा परस्परं दूषणे  
वेदान्तिमतत्रयस्याप्यप्रामाण्यप्रसक्तौ चार्वाकमतमेव लोके प्रबलं स्यात् ॥

Then in the same Adhikarana he champions the cause of Sri Ramanuja and Sri Madhavacarya and and thus shows that each school of thought as advocated by the respective Acaryas when kept in the same groove is the most satisfactory and adequate one.

Coming to the उत्स्यधिकरणं Sri Sankara does not approve of Pancharatra as a whole as it originates from Sandilya who is a staunch critic of Vedas and as the एकयनशाखा on which the Pancharatra is based is of questionable nature. But Sri Ramanuja holds the contrary view and approves of Pancharatra in toto. Here the author acquits himself very creditably by upholding the cause of the Acaryas in the respective sections with his thought-provoking *Purvapaksha* and *Sidhantas*. Hence this *Adhikarana*, particularly *Vishishtadvaita* with its cross-currents of discussions furnishes enough material to the thinking mind. From this *Adhikarana* onwards criticisms against the *Vishishtadvaita* and *Dvaita* Schools are being taken up and answered.

Then coming to

प्रणोत्स्यधिकरणं—विशिष्टाद्वैतं—in the second Adhyaya the author establishes the cause of Sri Ramanuja as below—

अस्मिन् शास्त्रे पाणिनीयसूत्रेषु स्वरितेनाधिकारः' इति सूत्रेण.....  
 'व्याख्यातौ विशेषाप्रतिपत्तिः, 'न हि सन्देहादलक्षणं' इति महाभाष्य-  
 न्यायादावव्यक्तपदानुवृत्तिविषये तत्तदाचार्यव्याख्यानमेव शरणमिति.....  
 अत्र स्वारस्यास्वारस्यविचारणा न युक्तेति विरम्यते ॥ This is quite  
 consistent with his appeal in the Daharadhikarana.

## BIOGRAPHY.

It is in the fitness of things that the biography of the author is recorded here. Born in August 1873 (1895-1896) in an aristocratic Sri Vaishnava family in the village of Kali in Tanjore District, the author had his early education in Alankara Sastra and Divyaprabandha (all the 4000 songs of the mystic saints, the Alvars) under Vedantaramanujacarya Swami of Tiruvahindipuram. Then in his 15th year he went to Terizhandur and studied Vyakarna Mimamsa Sroutam and Advaita Vedanta under the great grammarian Sri Ramachandra Ghanapatigal who for many years adorned the post of Dhanadhikari in Trivandrum. Portions in Vyakarna and Dvaita Vedanta were studied under Sri Vasudevarchar of Kuttalam. Then in later years, I am told, he used to walk all the way from Terizhandur to Tiruvalangadu a distance of about nine miles to study further portions in Vyakarana under Sri Yegnaswami Dikshitar. Then he sat under the feet of Sri Anna Vajapeyar of Tiruvadamarudur who was then commonly known for his philanthropy as Kulapathi कुलपतिः and who devoted parental affection to his sishya पुत्रादनवमशिश्यः to learn all the concluding portions in Vyakarna, such as Sabdendusekharam, Maha-Bashyam, Swarasidhantachandrika, Vaiyakarana - Bhushna etc. During this two years period of his stay in Tiruvadamarudur he also learnt under Sri

Sundara Vajapeyar, the accredited brother of Sri Anna Vajapeyar, Tarka Sastra.

After finishing his studies in all the Sastras in five years he sat for the Pundits' Examination, Pudukkottai in the year 1893 and came out creditably. In the year following the then Dewan Regent of Pudukkottai Sir A. Seshiah Sastrial admitted him to the Board of examiners in recognition of his merit. In his twentieth year he sat again under various savants such as Sri Ramachandra Ghanapatigal and Veeraraghavachariar Ghanapatigal of Terizhandur and Krishnamachariar Swami of Srirangam to learn Yajurvedam Salakshana. His Holiness Sri Vansatagopa, Sri Srinivasa Satagopa, Vetundra Mahadesika (usually Alagiasingar) of Sri . . . . . nsible for his learning and Divyaprabandha.

In the year 1917 he was appointed Head Master of the Veda Sastra Patasala in Pudukkottai and in 1923 he was elevated to the post of Danadhikari which he adorns to the present day. In recognition of his proficiency in Tamil the then Regent Saheb of Pudukkottai, Sri Viyaya-Raghunatha Tondaman Saheb Bahadur B. A., appointed him also to the Board of Examiners in Tamil. Thus it is seen within a period of five years our author acquired knowledge in all the Sastras Yajurveda - Salakshana, and also Divyaprabandham (a very rare combination in a Pundit now-a-days) and what is observed by Venkatadhvari in his Visyagunadarsa in a different context

नान्नाभ्यायपरिश्रमं कलयतां नामयेव शास्त्रेषु धीः  
सत्योऽप्युभयोस्तयोर्न मुहुमा सादक्षतासाहिती ।

अप्येतासु सतीषु नास्ति विनयो नाचारभक्तिक्रमा

चतुर्यस्य च सा च सा च स च ताश्चालम्ब्यस्तेऽल्पमुम् ॥

holds good in the present case.

When I was entrusted with the task of publishing this book, the greatness of the work, my own limitations and the magnitude of the labour involved in getting it through the press made me hesitate but I ventured guided by the maxim फलमुखगौखस्यादोषत्वात् ।

There may be errors such as the omission of obligatory *sandhis* etc, either due to inadvertance or to some technical difficulties in print and it is my sincere request that such acts of omission and commission may be passed over.

गुणदोषी बुधो गृह्णन्तिदुक्ष्वेलाविवेश्वरः ।

शिरसा श्लाघते पूर्वं परं कण्ठे नियच्छति ॥

प्रकाशदोषप्रचुरे मदीयग्रन्थेष्यमुष्मिन् करुणानुबन्धत् ।

पसादवन्तो न कृशानं वन्तु परं तु विश्वावसन्तु सन्तः ॥

The author finishes his seventieth year this day the 31st of August 1948 and may issue this volume in commemoration of this happy occasion with the prayer that he may be blessed with many more years of health, wealth and prosperity bringing to light such other valuable works as may lie hidden in him

My thanks are in no mean measure due to Mr. S. Kalyanasundaram, Manager, Sri Janardana Printing Works, Limited, Kumbakonam, who with his ripe experience in the field is responsible for the quick and neat execution of the work.

श्रीमन्नपर्याप्तमुधासमुद्र श्रीशार्ङ्गपाणे जयचक्रहस्त ।

श्रीभक्तिसारादिमुनीन्द्रचित्तपीयूष हैमाब्जरमापतेऽव ॥

Ambalpuram, }  
Pudukkottai, }  
31st August '48. }

V. Srinivasan.



श्रीमत्यरमहेशपरिव्राजकाचार्य श्रीकामकोटिपीठाधीश्वर  
जगद्गुरु श्रीमचन्द्रशेखरेन्द्रसरस्वती श्रीपादाः ।

[अष्टपङ्क्तिमपीठा]





श्रीमतां विद्यावारिधिमतत्रयनिरूपक

कालि रङ्गाचार्यमहाशयानां

विस्तदाभिनन्दनम् ॥

चन्द्रारबुन्दमन्दागतवे गुरवेऽन्वहम् ।

अज्ञानभूधरोच्छेदस्वरवे करवै नम ॥

श्रीकान्चीकामकोटिस्थितभतिगुपतिस्तर्वात्मस्वतन्त्र

निर्व्याजा सयम्भद्रा कल्पयति वरुणा निविरोध प्रजासु ।

वाण्या दैव्या विवृद्धौ कृतमतिरनिश धर्ममार्गोपदेशे

सदतस्वान्तो महागा तद्विद्व कुशलिन् पण्डितान् सत्करोति ॥

कर्ता ग्रन्थशतस्य शास्त्रजल्लेखस्तर्ताऽयमकलेशत

विद्यावारिनिधिस्त्रय श्रुतियुगेनोत्तसितो भास्वता ।

विद्वन्मण्डलमण्डन नृपसभास्वप्ने स्थितस्सर्वदा

रङ्गाचार्यवरो मतत्रयभिदासशोधको राजते ॥

चन्द्रशेपरसरस्वतीशुर नव्यसाहजनभाग्यसञ्चयात् ।

रङ्गराजविदुषस्समर्हण स्मृत्या मधुर्या गिरा व्यधान् ॥

॥ धोः ॥

॥ श्रीचन्द्रमौलीश्वराय नमः ॥

मुद्रा

स्वस्तिश्रीमदग्निऋभूमण्डलादेकारव्यस्त्रिशतकोटिदेवतासेवित - श्री  
कामाक्षीदेवीसनाथ-श्रीमदेकाग्रनाथ - श्रीमहादेवीसनाथ- श्रीहस्तिगिरिनाथ-  
नाशास्कार - परमाधिष्ठानसत्यव्रतनामांकित - काञ्चीदिव्यक्षेत्रे शारदामठ-  
सुस्थितानाम्, अनुलितसुधारसमाधुर्यकमलासनकामिनीधम्मिल्लसम्कुल-  
महिकामालिकानिप्यन्दमकरन्दक्षरीसंवस्तिकवाङ्निगुम्भधिजुंमणानन्दतुन्दि-  
लितमनीषिमण्डलानाम्, अनवरताडैनविद्याधिनोदरसिकानाम्, निरन्तरालं-  
ष्टतीकृतशान्तिदान्तिभूझाम्, सकलभुवनचक्रप्रतिष्ठापकश्रीचक्रप्रतिष्ठा - वि-  
ख्यातयशोऽलंकृतानाम्, निखिलपापण्डपण्डकण्ठकोच्चाटनेन विशदीकृत-  
वेदवेदान्तमार्गपण्मत्प्रतिष्ठापकाचार्याणाम्, श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्य  
श्रीजगद्गुरु - श्रीमच्छकरभगवत्पादाचार्याणाम्, अधिष्ठाने सिंहासनाभिषिक्त  
श्रीमन्महादेवेन्द्रसरस्वतीसंयमीन्द्राणाम्, अन्तेवासिवर्य - श्रीमच्चन्द्रशेखरेन्द्र-  
सरस्वती धोपादैः श्रीमत्समस्तसद्गुणमणिगणालङ्कृतानां निगमोक्ताचारनिर-  
तानां श्रीमद्भगवच्चरणारविन्दसपर्यापरिलब्धकमलाकटाक्षवीक्षणालङ्कृतानां  
कालि रङ्गाचार्याणां सर्वाभीष्टसिद्धयै क्रियते नारायणस्मृतिः ।

भयनां सलक्षणवेदशास्त्रकाव्यधितयनैपुण्यं तत्तदाचार्यसिद्धान्तपरि-  
शीलनपरिपार्टी विद्वज्जनपक्षपातविशेषं च बहुशस्साक्षात्कृत्यामन्दातन्दुन्दि-  
लितमानसा वयं श्रीमत्त्रिपुरसुन्दरीसमेत श्रीचन्द्रमौलीश्वरकृपामृतधात-  
सिक्तेन “विद्वन्मण्डलमण्डनं” इति विरुदेन भवतोऽनुगृह्णीमः ॥

विजययान्नास्थानं, मध्यार्जुनक्षेत्रम्  
स्वभाजु नाम सं०  
मार्गदीर्घं पृष्ठी गुरुवासरः  
२-१२-४३.

श्री नारायणस्मृतिः ।

श्रीमतां विद्यावारिधिमतत्रयेनिरूपकं ॥

काठिनः रङ्गाचार्यमहाशयानां

विद्यारिधिमतत्रयेनिरूपकं ॥

पुस्तकस्य नाम रङ्गाचार्यमहाशयानां  
विद्यारिधिमतत्रयेनिरूपकं ॥  
पुस्तकस्य नाम रङ्गाचार्यमहाशयानां  
विद्यारिधिमतत्रयेनिरूपकं ॥

अज्ञानभूधरोच्छेदस्वरवे करवै नमः ॥

श्रीकार्त्तिकाकामकोटिस्थितयतिभूपतिस्तत्सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः

निर्व्याजां सर्वभद्रां कल्पयति करुणां निर्विशेषं प्रजासु ॥

व्याख्या दैव्या विवृद्धौ कृतमतिरनिशं धर्ममार्गोपदेशे ॥

सर्वतस्यान्तो महात्मा तदिह कुशलिनः पण्डितान् सत्करोति ॥

कर्ता ग्रन्थशतस्य शास्त्रजलधेस्तताऽयमफ्लेकितः

विद्यावारिधिस्त्वयं श्रुतियुगेनोत्तंसितो भास्वता ॥

विद्वन्मण्डलमण्डनं नृपसभास्वप्ने स्थितस्तर्कदा

रङ्गाचार्यवरो मतत्रयभिदासंशोधको राजते ॥

चन्द्रशेखरसरस्वतीगुरुः नैव्यसाक्यजनभाग्यसञ्चयात् ॥

रङ्गराजविदुषस्समर्षणं सत्यया मधुरया गिरा व्यधात् ॥

आर्याः भानन्दैकरमिकाः आस्तिकोत्तमाः !

विदितमेवेद् श्रीमतां यत् श्रीमन्तः श्रीकाञ्चीकाम-  
कोटिपीठमघितिष्ठन्तः श्रीजगद्गुरुपूज्यपादाः सर्वतन्त्रस्यतन्त्राः  
स्वतस्त्रिसङ्घ्या सर्वोत्कृष्ट्या च वैराग्यसंपदा संपन्नाः अनुत्तमात्म-  
ज्ञाननिष्ठाः अखर्वगर्वदुर्वादिदूरीकरणचातुरीधुरीणाः प्रभाजित-  
प्रभाकराः आत्मारामा अपि " प्रायः परार्थवपुषस्सुधियः पृथिव्यां "   
इति नीतिमनुर्धनाः अज्ञजानुजिघृक्षयैव केवलं तत्रतत्र सदा-  
चरणप्रचारणचणविजयमंचरणाः " पादैः पुनन्तः पृथिवीं दर्शयन्तो  
हरेः पदम् । धूतदुस्समयध्यान्ताः आदित्या इव गां गताः " इति  
सर्वतोपि विजेगीयमानाः श्रीचन्द्रशेखरसरस्वतिस्यामिनः आस्तिक-  
मतावलम्बिता इतरभाषाभ्यमनवशादनधिगतध्रुतिस्मृतिपुगणानां  
केनापि जन्मान्तरीयेण मुकुनपरिपाकेनास्मच्छास्त्रोक्तानभ्युदय-  
निःश्रेयसहेतुभूतान् विषयानधिजिगमिषतां तत्तद्देशीयजनानां  
प्रार्थनापरतन्त्राः अनाविलया अतिमधुरया अज्ञानपि विज्ञान  
कुर्वन्त्या अश्मनोपि विद्रावयन्त्या वैमल्येन गंगां, वेगेन वैनेयेयं च  
अधरीकुर्वन्त्या अमृतरसनिष्यन्दिन्या सरससरस्रया नातिकठिनया  
प्रतिविषयमुदाहरणपरिपूरितया स्वकीयवाग्वैख्यां अतिकठिनमपि  
दुरवगाहमपि विषयजातं सुविशदं प्रतिपादयन्तः अपनयन्तः  
मन्तमममान्तरं परस्सहस्राणां जनानां विराजन्ते, इति ॥

२ संयमिसार्धमौमानामेतेषां पवित्रचारित्रगुणेन स्वाभाविक-  
धीरतया निरुपमज्ञानप्रकोपेण हृदयंगमया वाचा च न केवलमितरे  
जनाः, सहृदयधुरीणा अपि सर्वे प्रस्फुटितेषु कमलेषु मधुकरा इव,  
नितरामेतेषु प्रेमभावेन समाकृष्टमानसाः वर्तन्त इत्येतदपि न  
तिरोहितं कन्यापि ॥

३ जगति सर्वत्र सनातनधर्मनैराश्यान्धकारे जरीजुम्भमाणे,  
प्राञ्चमन्यनव्यपरिष्कारकोलुकानां प्रदेशपरिपूरितकटुवननधूतकृते  
तत्रतत्र समघिकां भीतिमुपजनयत्यपि, निरुपमोत्साहशक्तकल्प  
लतिकोपघ्नायितानामेतेषामस्मदाचार्यपादानां अनितरसाधारणसना-  
तनधर्मप्रचारणानुरागराणरामोदयः नूनमावेदयति सनातनधर्म-  
समुत्कर्षसूर्योदयप्रत्यागमन्तिमित्येतदपि न वक्तव्यं भवति धीमताम् ॥

४ अखिलविद्वन्मण्डलनिकषायमाणाः एते अस्मत्संस्थाननवर-  
 रात्रविद्वत्परीक्षासमितिप्रधानसदस्यानां पौरुषेयापौरुषेयवेदद्वयको-  
 विदानां निखिलनिगमान्तसिद्धान्तशुद्धान्तभूतानां मीमांसितमीमां-  
 सानां तर्ककर्कशानां पाणिनीयपारदृश्वनां सरससरसखसाहिती-  
 समुल्लसितानां आस्थानदानाधिकारिणां मतत्रयनिरूपक विद्या-  
 वारिधि इत्यादिविरुदावळिभिभूषितानां श्रीमतां काळि रत्नाचार्य-  
 महाशयानां अतिविस्मापनीं प्रतिभाशक्तिं सर्वमतसमचित्ततां  
 चावेक्ष्य "विशुद्धाश्शुद्धानांध्रुवमतभिसंधिप्रणयिनः" इति रीत्या  
 अतीव प्रणयभरिताः सादरं निरवग्रहमन्वग्रहीपुः एतान्  
 "विद्वन्मण्डलक्षेमण्डनम्" इति विरुदप्रदानेन । तदिदं अभिनन्द-  
 नीयतमं विरुदमहाशयसंमेलनं "रत्नं हि संगतमभूदिह काञ्चनेन"  
 इति रीत्या नितराभादधाति सुपुमातिशयं परस्परम् ॥

५ अस्मन्मूर्धन्यतमानामेतेषामयं श्रीमदाचार्यपादानुग्रहः न  
 केवलं तेषां परं अस्माकमपि सर्वेषामनुग्रह एव, न मनागपि संशोतव्य-  
 मत्र ॥ अतः वयमेतेषां सुगृहीतनामयेषानां विरुदप्रदानानुग्रहमिमं  
 सादरं सप्रेम सवहुमानं च अत्यन्तमभिनन्दन्तः एवं अनुगृहीतवतां  
 श्रीमदाचार्यपादानां चरणयोः बहुधन्यवादवितरणपुरस्सरं आस्मा-  
 कीनामतीव कृतज्ञतामपि सभक्त्युन्मेषं समर्पयामः ।

६ आशास्महे च, आचार्यपादां इमे एवमेवास्माननवरतं  
 दृष्टिपातेन पावयन्तः पदावयन्तश्च उपदेशवाक्यजनितया आनन्दामृत  
 धारया सुखं चिरं जीयामुरिति भगवन्तं स्वयंश्वरम् ॥

असारनिस्मारणचातुरी कः विशुद्धपक्षो विधिवाच्यो रः ।  
 यथार्थयन् स्वं परहंसभावं जगत्ययं श्रीयतिभार्वभौमः ॥

इत्थं

नवमालपुरी  
 स्वभानुचापशुक्लतृतीया  
 २०-१२-१९४२

र. श्रीनिवासाचार्यः

प्रधानन्यायनभासाह्वितः

## सभाप्रतिसत्कारः .

श्रीमच्चन्द्रिशेखरेन्द्रयतिराट् पञ्चावगध्यापेत्  
 श्रीमच्चन्द्रिशेखरश्च गिरिजादिलप्रस्तदा पातु न ।  
 यत्कारुण्यतरङ्गितेक्षणसुधाससिन्तमणश्च र  
 विद्वन्मण्डलमण्डनाख्यविद्वद् प्राप गजोत्तमितम् ॥ १

४ यतीश्वरसरस्वतीसुरमिताष्टवर्णे मुदा  
 १ - ब्रह्मिणि शिखा सदा विरुदमद्य धन्योऽभवम् ।  
 - भवद्भिराप कोविदै नयविनिर्णयस्थापितै  
 - अनूद्य महता पुरस्मदसि यच्च सङ्गाशित ॥ २

गुरमितब्रेऽपि मयि प्रसाद मुदा र्यतानी द्विबुधैरलभ्यम् ।  
 तस्मिन् विबुद्धा मम भक्तिरन्या वृत्तशताविष्करणेन भूय ॥ ३

यो नामद्वयवान् द्विजो भवति त प्राज्ञ श्रुतिर्मन्यते  
 स्वर्णीकर्तुमिम नु मे गुरुरदाद्विद्वन्मनोऽञ्जनम् ।  
 विद्वन्मण्डलमण्डनाख्यविद्वद् विज्ञातसर्वांगम  
 त्रिधावारिधिनामकस्य तद्वह र्धर्मानसिः भजे ॥ ४

पतन्मदक्षो गुरुरद्य पूर्वं पश्चाच्च नास्यास्त भविष्यतीति ।  
 ददा मत्तिर्मे मनसि प्ररुढा गुरोर्गुणेर्दास्यमुपागतस्य ॥ ५

श्रीमान् कायमगनिधि विजयते विख्यातकीर्तिं पितौ  
 जडजिस्थानपरिषृतस्तुहृदय धी श्रीनिवासो युध ।  
 आचार्ये विनयान्मयि प्रणयत इत्याद्योत्सव स्वे गृहे  
 कृत्वा यो नितरा तुतोप सुहृदा मध्ये स जीयात्तिसम् ॥ ६

सरसा कविता रामभक्ति पण्डितपूजनम् ।  
 दातृत्व सुहृदि प्रीति श्रीनिगामगुणा इम ॥ ७

इत्थ

फाळि बङ्गिपुर रङ्गाचार्य



एतद्ग्रन्थकर्तारः

श्रीमन्तः पुढुकोट्टैसखान दानाभि त्तारिणः

चेडद्वयाः मतवधनिष्पत्ताः

चाळि, वङ्गीपुरं रङ्गाचार्यस्वामिनः



॥ श्रीः ॥

## मतत्रयसारसंग्रहे

श्रीशङ्कर-सूत्रभाष्याधिकरणार्थसंग्रहः ॥

( अद्वैतं )

प्रथमाध्यायः ॥

आदि श्रीशङ्कराचार्यं नत्वा निध्याय तद्गिरः ।  
विरच्यते तद्भाष्याधिकरणार्थस्य संग्रहः ॥  
सूत्रभाष्याधिकरणनिर्णीतार्थस्य संग्रहः ।  
बुधानां सुखबोधाय रङ्गाचार्येण लिख्यते ॥१॥

ब्रह्मास्ति वेद्यं जगतोनिदानं वेदस्य योनिः पुरुषार्थगृतः ।  
अचेतनत्वाच्च न तत् प्रधानं तत्त्वप्रधानं निखिलस्य पुच्छम् ॥ २ ॥  
आदित्यनेत्वान्तरगः परात्मा ध्येयस्त आकाशपदाभिधेयः ।  
छान्दोग्यमप्राणपदाभिधेयः ज्योतिर्द्युसम्बन्धितया परात्मा ॥ ३ ॥  
कौषीतकीप्राणपदाभिधेयः ब्रह्मैव पूर्वापरवेदवाक्यात् ।  
मनोमयत्वादि विशिष्ट आत्मा ध्येयं परं ब्रह्म तथा प्रसिद्धेः ॥ ४ ॥  
चराचराचा च परस्त एव मृत्युश्च यस्याप्युपसेचनं तत् ।  
गुहां प्रविष्टौ च परात्मजीवौ प्रयोजकत्वेन च पानसिद्धेः ॥ ५ ॥  
एषोक्षिहृत्ः पुरुषः परात्माऽमृताभयत्वादि गुणोक्ति सत्त्वात् ।  
योसौ पृथिव्यादिषु तिष्ठतेऽन्तर्यामी परात्मा नियमादितोक्तेः ॥ ६ ॥

नःधरं ब्रह्म परं तु मूनयोनिश्रुतेर्दृश्यनिषेधनद्य ।  
<sup>17</sup>

वेधानरात्ना परमेश एव सुसूत्रादेः परमात्मधर्मात् ॥ ७ ॥  
<sup>18</sup>

सुभ्यन्नरिशाऽयननं परात्मा तमेवमात्मानमिति स्वगच्छान् ।  
<sup>19</sup>

मूना परं ब्रह्म तु संमत्तादाव् ऊर्ध्वोपदेशादिति वादिनोक्तैः ॥ ८ ॥  
<sup>20</sup>

आप्यक्तेक्ताशरशब्दवाच्यः सान्तरस्य भूत्या पर एव चात्मा ।  
<sup>21</sup>

ध्वेषः परः पूज्य इत्यदश्च ब्रह्मेततेः कर्मतयोक्तिमत्त्वान् ॥ ९ ॥  
<sup>22</sup>

आकाशशब्दो दहरागिध्वेषः जिज्ञास्यनादेः परमेश एव ।  
<sup>23</sup>

'तमेव भान्तं' त्रिवृति भाष्यार्थः प्राज्ञो हि तस्यानुकृतिश्रुतेश्च ॥ १० ॥  
<sup>24</sup>

अङ्गुष्ठमात्रः पुरयः परात्मा त्वीशानशब्दात् प्रमितृत्वसिद्धेः ।  
<sup>25</sup>

परासु विद्यासु च देवतानामस्येव मध्वादि विस्तृत्य योगः ॥ ११ ॥  
<sup>26</sup>

कर्माङ्गमूतोपनयाद्यभावात् सर्वत्र शूद्रस्य न चाधिकारः ।  
<sup>27</sup>

यदेजनं प्राणनिमित्तकं स प्राणः परात्माऽखिलकम्पनाद्य ॥ १२ ॥  
<sup>28</sup>

श्रुती परं ज्योतिरिह श्रुतं तव ब्रह्मैव तस्योत्तरवाक्ययोगात् ।  
<sup>29</sup>

नाम्नश्च रूपस्य च यः प्रबोद्धाऽऽकाशः परात्मा तदसङ्गतोक्तैः ॥ १३ ॥  
<sup>30</sup>

योयं तु विज्ञानमयः परात्मा भेदेन निर्देशत एव जीवात् ।  
<sup>31</sup>

{ प्रधानमेवेह जगन्निदानं तत्कल्पिनं हीति न सुज्यते तन् ॥ १४ ॥  
<sup>32</sup>

{ मन्वादिनोक्तं सकलं च युक्तं तत्कापिलोक्तं हि न सुज्यतेऽत्र ।  
<sup>33</sup>

{ एकामजामित्यपि न प्रधानं परात्मसम्भूतगुणात्मिकेयम् ॥ १५ ॥  
<sup>34</sup>

{ यथाविदोषात् चमसार्थबोधो न स्यात्तथाऽजार्थ इतीह वक्ति ।  
<sup>35</sup>

यत् पञ्चपद्येति न सांख्यरीतिः संख्याश्रयेप्यात्मनमोधिकोक्तैः ॥ १६ ॥  
<sup>36</sup>

सृष्टौ विगानं न च सृष्टिकर्तर्यस्तीति हेतुर्जगतः परात्मा ।

यो वै बलाफेत्युपदिष्टकर्ता स्वाराज्यगामिश्रुतितः परात्मा ॥ १७ ॥

श्रोतव्य आत्मेत्युपदिष्ट आत्मा तत्त्ववाक्यान्वयतः परात्मा ।

घटस्य मृत्ता घटकृच्च यद्वत् ब्रह्म प्रपञ्चस्य निमित्तमेव ॥ १८ ॥

नैवं ह्युपादानमपीति युक्तं यज्ज्ञानतो न्यस्य च वेदनादेः ।

अष्वादि हेतुक्तिविवादशीलाः सर्वे निरस्ता गतयुक्तिमिस्ते ॥ १९ ॥

### अथ द्वितीयाध्यायः ।

मन्वादि साधुस्मृतयः प्रमाणं योगोक्ततत्त्वादि न मानमेव ।

यद्रोमयात् कीटजनिर्नराश्च केशादि जन्मास्ति तथा परात्मा ॥ २० ॥

विलक्षणं कारणमस्य शिष्टावादा निरस्वाद्यमुना नयेन ।

भोक्तुश्च भोम्यस्य विभागसिद्धिः सिन्धूर्मिफिनादिव तत्र युक्ता ॥ २१ ॥

न ब्रह्मणो न्यत् परमार्थतोस्ति तस्मादनन्यत्वमिहोच्यते तत् ।

हितादिकार्याकृतरूपदोषः न ब्रह्मणोर्यं प्रसजेन्मृषा सः ॥ २२ ॥

क्षीरस्य दध्नादिवदेव सृष्टौ सामग्र्यपेक्षा न परेशितुश्च ।

{ ब्रह्म स्वयं चेत परिणामि कृत्स्नप्रसक्तिता सावयवत्वता च ॥ २३ ॥

{ श्रुतिप्रमाणादुभयं न दुष्टं शुद्धप्रतीत्यै परिणामवादः ।

सामग्र्यभावेऽपि च सर्वैराक्तिपुक्तं परं ब्रह्म सृजत्यमूनि ॥ २४ ॥

सचेतनं ब्रह्म नृपादिवत्तत् सृष्टिं विधायात् करोति स्वीलाम् ।

घाता यथा पूर्वमिति श्रुतेश्च सृष्टौ न दोषः परमेधरस्व ॥ २५ ॥

सचेतनब्रह्मनिदानवादे सर्वोपपत्तिर्न परत्र चेति ।<sup>52</sup>

न सांख्यवादे रचनोपपत्तिः वैशेषिकानामपि दोष एव ॥ २६ ॥<sup>53</sup> <sup>54</sup>

जगन्निदानं परमाणुरेवेत्ययं च पक्षः मुनिरस्त एव ।<sup>55</sup>

वैनाशिकोक्ता समुदायसृष्टिः न युक्तियुक्ता सुगतो निरस्तः ॥ २७ ॥<sup>56</sup> <sup>57</sup>

तथाऽऽर्हतं चापि मतं निरस्तं न तार्किकोरीकृत ईश्वरश्च ।<sup>58</sup> <sup>59</sup>

प्रशुभ्रसंकर्षणजन्ममुस्त्या प्रकल्पना सात्वतजा न युक्ता ॥ २८ ॥<sup>60</sup>

उत्पद्यते खं परमेश्वरादित्यवोचदेवं स सदागतिश्च<sup>61</sup> <sup>62</sup>

उत्पत्त्यभावस्सत एव चोक्तः ब्रह्मैव तेजो जनकं ततोपाम् \* ॥ २९ ॥<sup>63</sup> <sup>64</sup> <sup>65</sup>

\* उत्पत्तिरिति शेषः

अद्भवश्च मूमिः परमेश्वरस्य ध्यानाच्च तद्रूपतया विसृष्टिः ।<sup>66</sup> <sup>67</sup>

उत्पत्तिरीतिश्च त्रिपर्ययेण क्रमेण भूम्यादि लयः प्रतीतः ॥ ३० ॥<sup>68</sup>

मूलक्रमस्याप्यविरोध एव विज्ञान चेतो जनिराह मध्ये ।<sup>69</sup>

जीवस्य चोत्पत्तिल्यादिवादः शरीरसंबन्धनिमित्तकस्तः ॥ ३१ ॥<sup>70</sup>

नोत्पद्यते नाम कदाचिदामा स नित्यचैतन्य इति तथीवाक् ।<sup>71</sup> <sup>72</sup>

उपाधिसङ्गादणुतादिगामी जीवो विभुर्ब्रह्म महान् श्रुतेश्च ॥ ३२ ॥<sup>73</sup>

शास्त्रार्थवत्वाय स एव कर्ता सा कर्तृतोपाधिकृतेति विधान् ।<sup>74</sup> <sup>75</sup>

कर्तृत्वमस्यापि परेशनिर्घ्नं वह्निस्फुलिङ्गा इव तेऽशभूताः ॥ ३३ ॥<sup>76</sup> <sup>77</sup>

प्राणाश्च सर्वेषि परात्मजाताः प्राणास्तथैकादश नाधिकास्ते ।<sup>78</sup> <sup>79</sup>

ते चाणवदश्रेष्ठ इति प्रसिद्धः विकारमृतस्य च वायुरेव ॥ ३४ ॥<sup>80</sup> <sup>81</sup> <sup>82</sup>

प्राणश्च मुख्योऽपुह्दीरितोऽयं स जीव देवैरधिचिष्टितास्ते ।

एकादशमी स च मुख्यवायुः त इन्द्रियाण्येव पृथक् पृथक् च ॥ ३५ ॥

त्रिवृत्कृतं व्याकरणं परात्मा करोति नामादि न जीव इत्यम् ।

द्वितीयकाध्यायगतेषु पत्सु चतुर्षु चार्था इहसंगृहीताः ॥ ३६ ॥

### अथ तृतीयाध्यायः ॥

देहान्तरं गच्छति भूतसूक्ष्मैः जीवोऽवरोहत्यवशिष्टकर्मा ।

अनिष्टकृच्चन्द्रमसं न याति प्रीत्यादि साम्यं भजतेऽवरोही ॥ ३७ ॥

श्रीत्यादितः प्रामागनादिभावे स्वरूपं च कालं स हि तिष्ठतीति ।

जीवान्तराधिष्ठितधान्यकादौ संश्लेषमालं भजते स कर्मा ॥ ३८ ॥

मायैव सन्ध्ये च रथादि सृष्टिः सुप्तिश्च नाड्यादि समुच्चयोस्य ।

सुप्तप्रबुद्धोऽपि स एव कर्मा सुतार्थसम्पत्तिरिहापि मूर्च्छा ॥ ३९ ॥

ब्रह्मैकलिङ्गं धृतिदृष्टमेतत् तन्निर्विकल्पं न विहृद्भलिङ्गम् ।

यत् ब्रह्मणोऽन्यत् प्रतिभाति तत्रेत्यथात आदेश इति ब्रवीति ॥ ४० ॥

न सेतुशब्दः परमात्मनोऽन्यत् ब्रवीति सेतुश्च परस्स आत्मा ।

फलप्रदं ब्रह्म न कर्म नान्यत् नश्यत्स्वभावं तदचेतनं च ॥ ४१ ॥

सर्वोपमान्तेषु च याश्च विद्याः सर्वास्तस्मात्स्वफलाद्यमेदात् ।

गुणोपमं हार इहेष्यतेऽर्थे तुल्ये च विद्वैक्यफलं त्वमुत्त ॥ ४२ ॥

छान्दोग्यगोत्रीयविशेषविद्या ह्यारण्यकोक्तेः पृथगेव सेति ।

ओमित्यदध्यात् विशेषणं तत्र उद्गीथकारं त्विति चिन्तनीयम् ॥ ४३ ॥

ये प्राणविद्ये श्रुतिगे च तुल्ये गुणानुपन्नेण विचिन्तनीये ।<sup>105</sup>

आनन्दविज्ञानघनादि धर्माः ब्रह्मप्रतीतौ नियमेन चिन्त्याः ॥ ४४ ॥<sup>106</sup>

यश्चिन्तनीयः पुण्यः परस्स आत्मा च सर्वेभ्य इति ब्रवीति ।<sup>107</sup>

{ य एतरेये श्रुत आत्मशब्दः परस्स आत्मैव परश्रुतौ च ॥ ४५ ॥<sup>108</sup>

{ छान्दोग्यवाजिस्यसदारमशब्दौ तुल्याविहेत्यर्थ इति ब्रवीति ।<sup>108</sup>

वासोविधानार्थमनग्रतोक्तिः शुद्धयर्थतीर्थेष्विति चिन्तनीयम् ॥ ४६ ॥<sup>109</sup>

शाण्डिल्यविद्ये च समे गुणोपसंहार एवात्र विधेय इत्यम् ।<sup>110</sup>

स्थानप्रभेदाद्रविरक्षिचेह रव्यक्षिविद्ये च विभिन्न एव ॥ ४७ ॥<sup>111</sup>

यत्संभृतिज्येष्ठगुणादि भानं यत्र श्रुतं तत्र तु नेतरत् ।<sup>112</sup>

छान्दोग्यगारप्यकमूरुपात्यविद्ये विभिन्ने गुणभेदसत्त्वात् ॥ ४८ ॥<sup>113</sup>

सर्वं प्रविध्य प्रभृतीति मन्त्रजातं न विद्याङ्गमिदं परत् ।<sup>114</sup>

{ पुष्यप्रहाणं यदिह श्रुतं तत् चोपायनोक्तिश्श्रुतिशेषमेव ॥ ४९ ॥<sup>116</sup>

{ विघ्ननं चालनबोधकं न किन्तु प्रहाणं त्विति वर्णनं वा ।<sup>115</sup>

देहाद्विनिष्क्रान्तिसमानकार्लं पुष्यादिहानं सगुणस्थितस्य ॥ ५० ॥<sup>116</sup>

यो देवयानः क्वचिदर्थवान् सः विशुद्धनिष्ठस्य स नेति युक्तः ।<sup>117</sup>

या देवयानाध्वगतिश्श्रुता सा विद्यासु चिन्त्या सगुणासु नित्यम् ॥ ५१ ॥<sup>118</sup>

{ विद्या सुसिद्धौ विदुषश्शरीरनाशे तु कैवल्यगुसिद्धिरेव ।<sup>119</sup>

{ केषांचिदेवात्र विपश्चितां सा पुनश्शरीरातिरिहाधिकारे ॥ (सितानामिति-शेषः<sup>120</sup>

या चाक्षरत्वादि निषेधबुद्धिः सर्वत्र विद्यास्वनिवर्तनीया ।<sup>120</sup>

उगौ सुषणौ च ऋतं पिबन्तावित्येतयोरैक्यमिहोच्यते च ॥ ५२ ॥<sup>121</sup>

उपस्तृच्छा च क्कहोलपृच्छा तुल्येति विधैःस्यमिह ब्रवीति । <sup>182</sup>

त्वं वा अहं सोहमहं त्वमादि चिन्ता विभिन्नश्रुतिगापि तुल्या ॥ ५४ ॥ <sup>183</sup>

सत्याख्यविधे फलरूपभेदात् भिन्नेत्यतो ध्यानमर्षाह भिन्नम् । <sup>184</sup>

चेतो गृह्याद्यैक्यमिह श्रुतं तत्र ब्रह्मैव दहं तत्र एव चैक्यम् ॥ ५५ ॥ <sup>185</sup>

मुहुते यदा ब्रह्मचिदत्र चैव प्राणामिहोत्रं कुस्तादलोपात् । <sup>186</sup>

कर्माश्रयोद्गीथविचिन्तनादि फलान्तरेच्छापत् एव सिद्धम् ॥ ५६ ॥ <sup>187</sup>

संवर्गवायुश्च परलवायुः तुल्योपि भेदेन विचिन्तनीयः । <sup>188</sup>

मनश्चिदाद्याश्च मनोमयास्ते विद्यात्मका एव न यागशेषाः ॥ ५७ ॥ <sup>189</sup>

देहातिरिक्तात्मसमर्धनं च क्षत्राश्रयाणामनुवृत्तिरेव । <sup>190</sup> <sup>191</sup>

वैश्वानरात्मा न विदिष्ट एव ध्येयो हि भूमा क्रतुवचसाहः ॥ ५८ ॥ <sup>192</sup>

वैश्वानरात्मेन समस्य विद्याः नोपासितव्या विविधा हि विद्याः । <sup>193</sup>

{ या क्व च विद्या फलसाधनाय प्रतिगृहीता फलदा तु सैव ॥ ५९ ॥ <sup>194</sup>

{ अतश्च विद्यासु विकल्प एव समुचयो नेति निगम्यतेऽत्र । <sup>194</sup>

फान्यासु विद्याश्च यथेच्छमेव कर्माद्गूतासु यथाश्रमास्ताः ॥ ६० ॥ <sup>195</sup> <sup>196</sup>

विद्या स्वतन्त्रा फलदेति सिद्धं विद्योर्धरेतसु च सिद्धयतीति । <sup>197</sup> <sup>198</sup>

उद्गीथविद्याद्युत्तरस्यतायाः उपासनायै स्तुतिगौरवा न ॥ ६१ ॥ <sup>199</sup>

चेदान्तसवचस्यक्याश्च विद्याविधायका एव परिहृता न । <sup>200</sup>

अर्चनाधनादीननपेक्ष्य विद्या फले ददातीति जगत्त चात् ॥ ६२ ॥ <sup>201</sup>

शास्त्रीयसर्वाश्रमकर्मसङ्गापेक्षा यथार्हा भवतीह विद्या । <sup>143</sup>

विद्यावतापीह निपिद्धमन्नं प्राणात्यये स्वल्पफलादि भोज्यम् ॥ ६३ ॥ <sup>144</sup>

यज्ञादिकर्मऽऽश्रमिणाऽपि कार्यं विद्यास्थितेनापि सहायसिद्धयै । <sup>144</sup>

द्रव्यादिसंपद्रहितप्रमीतदारादयस्तेष्वपि साऽस्ति विद्या ॥ ६४ ॥ <sup>145</sup>

तुर्याश्रमं प्राप्य तनदच्युतिर्न सा नैष्ठिकम्यापि सतरसमाना । <sup>146</sup> <sup>147</sup>

ये प्रच्युतास्ते सुबहिष्कृताश्च ऋत्विक्कृकियाज्ञाश्रयचिन्तना सा ॥ ६५ ॥ <sup>148</sup> <sup>149</sup>

विद्यावतो मौनविधिश्च सिद्धः ज्ञानी च इम्मादोषैर्वर्जितश्च । <sup>150</sup> <sup>151</sup>

विद्याकृतं स्वैहिकमत जन्मन्यमुत्र वाऽप्रस्तुतग्रन्थके तत्र ॥ ६६ ॥ <sup>152</sup>

मुक्त्याह्वयं श्रेष्ठकृतं तु विद्याग्राह्यं न चोक्तं निर्वर्णकतत्र । <sup>153</sup>

पृतीयकाध्यायगतेषु पल्लु चतुर्पुत्राणां इह संगृहीताः ॥ ६७ ॥

### अथ चतुर्धाध्यायः ॥

ज्ञानम्यवावृत्तिरिदार्थदात्मैत्युत्तमाना सापि न च प्रतीके । <sup>154</sup> <sup>155</sup> <sup>156</sup>

अर्कदिपु ब्रह्मवर्तिर्गुक्ता धृतीशंकेऽर्कदिमतिश्च युक्ता ॥ ६८ ॥ <sup>157</sup> <sup>158</sup>

उपान्निमाम्नीन इह प्रकुर्यात् प्रकामना यत्र न एव देवः । <sup>159</sup> <sup>160</sup>

शरीरपातावपि चान्मचिन्ता यद्द्रव्याशेषे मति पाप्मानाः ॥ ६९ ॥ <sup>161</sup> <sup>162</sup>

पुत्र्यस्य नाशोपि नशैव पाते प्राग्द्वयकार्यं न हि नश्यतीति । <sup>163</sup> <sup>164</sup>

नित्याग्निहोत्रादि न नश्यतीह विद्यानुमिदयै भरतीति चोक्ता ॥ ७० ॥ <sup>165</sup>

यत्र ज्ञानदूरं सिद्धिर्न च कर्म विद्या च मोक्षाय युगाधर्मं तत्र । <sup>166</sup>

भोगेन चारब्धमिद्वानुभूय वैयम्बन्नामोति विमोषविलः ॥ ७१ ॥ <sup>167</sup>



प्रयाणकाले सगुणात्मनिष्ठविपश्चितो वाङ्मनसि प्रलीना ।  
<sup>168</sup>  
 प्राणे मनश्च प्रविर्लीयते स प्राणश्च जीवे स च भूतसूक्ष्मे ॥ ७२ ॥  
<sup>169</sup> <sup>170</sup>  
 नाडीप्रवेशो विदुषोधिकोस्ति तत्पूर्वमेकैव गतिर्द्वयोश्च ।  
<sup>171</sup>  
 सप्राणजीवस्य लयः परस्मिन् सुषुप्तिकाले च यथा तथाऽत्र ॥ ७३ ॥  
<sup>172</sup>  
 विशुद्धविज्ञानपरात्मनिष्ठः नोक्कान्तिमाप्नोति परात्मभूतः ।  
<sup>173</sup>  
 परात्मवित्प्राणगणः परस्मिन् संलीयते सोप्यविभाग एव ॥ ७४ ॥  
<sup>174</sup> <sup>175</sup>  
 गुण्यात्मानिष्ठस्य च हार्द एव प्रकाशयत्यत च मूर्धनाडीम् ।  
<sup>176</sup>  
 उक्कान्तविद्वानपि रश्मिसृत्या प्रयाति रात्रावपि रश्मिसत्त्वात् ॥ ७५ ॥  
<sup>177</sup>  
 परेऽयनेऽपि प्रमृतो विपश्चित् तां देवधानाख्यसृतिं समेति ।  
<sup>178</sup>  
 उपासकस्यार्चिरहर्मुखोऽध्वा तत्रापि चाब्दात् परमेव वायुः ॥ ७६ ॥  
<sup>179</sup> <sup>180</sup>  
 विद्युत्परं तीर्थपतिर्निविष्टः बोद्धार एतेऽर्चिरहर्मुखाश्च ।  
<sup>181</sup> <sup>182</sup>  
 { कार्याह्वयं ब्रह्म च ये स्मरन्ति तानेव ते ब्रह्म नयन्ति नान्यम् ॥ ७७ ॥  
<sup>183</sup>  
 { परं तु यद्ब्रह्म च ये स्मरन्ति तानेव तद्ब्रह्म नयन्ति नान्यम् ।  
<sup>184</sup>  
 केचित् प्रतीकव्यतिरिक्तमन्यत् ब्रह्मेति तानेव नयन्ति देवाः ॥ ७८ ॥  
<sup>185</sup>  
 स्वेनैव रूपेण परात्मभावः स्वकण्ठचामीकरलभवत् सः ।  
<sup>186</sup>  
 मुक्तः परात्माऽपृथगेव भूतः यत्तत्त्वगस्यादि विशेषविज्ञः ॥ ७९ ॥  
<sup>187</sup>  
 ब्राह्मेण रूपेण च केवलेन चैतन्यरूपेण विमुक्त आस्ते ।  
<sup>188</sup>  
 मुक्तस्यसंकरूपत एव सृष्टा शुद्धे च भोगानवित्यन् विमुक्तौ ॥ ८० ॥

मुक्तस्य देहेन्द्रियवर्गं जास्ते स एतन्नेत्यादि च वेदवाक्यात् । <sup>189</sup>

अनेक देहाश्रयणेऽपि चारुता प्रदीपवस्तत्र च तत्र भाति ॥ ८१ ॥ <sup>190</sup>

मुक्तौ गुणिव्रह्मविचिन्तकस्य सृष्ट्यादिवर्जं परमात्मसाम्यम् । <sup>191</sup>

चतुर्थकाध्यायगतेषु फन्नु चतुर्षु चार्था इह मंगृहीताः ॥ ८२ ॥

व्यासोदिताध्याय चतुष्टयेषु श्रीशंकराचार्यगुरुपदिष्टाः ।

ये सूत्रभाष्ये प्रतिभान्ति तेऽर्थाः रत्नार्थनाम्ना विदुषा मृहीताः ॥ ८३ ॥

सगुणब्रह्मनिष्ठस्य सृष्टिवर्जं स्वसाम्यता ।

शुद्धब्रह्मणि निष्ठस्य भवेन्नैवयं फलमच्युते ॥ ८४ ॥

भाष्येऽधिकरणानां च संस्यैकनवतिदशतम ।

सूत्रसंख्या पञ्चपञ्चाशदघपद्यतानि ॥ ८५ ॥

(अधिकरणानि १०१ सूत्राणि ५५५)

इति काण्डि. बह्नीपुरं, मन्त्रयनिरूपक-रत्नार्थनाम्ना कृतिषु

श्रीशङ्कर-मूलभाष्याधिकरणार्थसंग्रहः ॥

शुभं भूयात् ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमते लक्ष्मीनृसिंहपरब्रह्मणे नमः ॥

## मतत्रय सारसंग्रहे श्रीभाष्याधिकरणार्थ संग्रहः

विशिष्टद्वैतं ॥

श्रीनृसिंहपदांभोजसमाराधनतत्परम् ।

श्रीरङ्गशठकोपाख्ययतिराजगुरुम् भजे ॥

अहोबिलमठाधीश श्रीनिवासयतीश्वरम् ।

नत्वाऽण्णावाजपेयादीन् सम्रहो लिख्यतेऽधुना ॥ १ ॥

श्रीभाष्यस्थाधिकरणनिर्णीतार्थप्रकाशकः ।

अपर्याप्तामृतब्रह्मस्तवोर्यं लिख्यते मया ॥ २ ॥

सूत्रसख्या पञ्चचत्वारिंशत्पञ्चशतानि च ।

संख्याधिकरणानां तु षट्पञ्चाशच्छतं तथा ॥ ३ ॥

सूत्राणि ५४५; अधिकरणानि—१५६

प्रथमाध्यायः ।

गुरुरूपसति<sup>१</sup> प्रविधाय भक्त्या ब्रह्मोपदिष्टं<sup>२</sup> गुरुणा<sup>३</sup> शृणोतु ।

सर्गादिकर्ता<sup>४</sup> जगतस्त्वमेव<sup>५</sup> शास्त्रैकमानं<sup>६</sup> पुरुषार्थरूपी<sup>७</sup> ॥ ४ ॥

त्वं न प्रधानं<sup>८</sup> श्रुतिवागतीतानन्दस्वरूपी<sup>९</sup>ति च कथ्यतेऽस्मिन् ।

आदित्यमध्ये च हिरण्ययोसि<sup>१०</sup> ह्यकाशवाच्योऽस्यमुदाहृतवाच्यः ॥ ५ ॥

(दलोकमध्यगता सरया व्यधिकरणसंख्या ज्ञापिका)

मुक्तम्य देहेन्द्रियवर्ग आस्ते स एकधेत्यादि च वेदवाक्यात् । <sup>189</sup>

अनेक देहाश्रयणेऽपि चात्मा प्रदीपवत्तत्र च तत्र भाति ॥ ८१ ॥ <sup>190</sup>

मुक्तौ गुणिव्रह्मविचिन्तकस्य सृष्ट्यादिवर्जं परमात्मसाम्यम् । <sup>191</sup>

चतुर्थकाध्यायगतेषु फलु चतुर्षु चार्था इह सगृहीताः ॥ ८२ ॥

व्यासोदिताध्याय चतुष्टयेषु श्रीशंकराचार्यगुरुपदिष्टाः ।

ये सूत्रभाष्ये प्रतिभान्ति तेऽर्थाः रत्नार्थनाम्ना विदुषा गृहीताः ॥ ८३ ॥

सगुणब्रह्मनिष्ठस्य सृष्टिवर्जं स्वसाम्यता ।

शुद्धब्रह्मणि निष्ठस्य स्वेनैक्यं फलमच्युते ॥ ८४ ॥

भाष्येऽधिकरणानां च संख्यैकनवतिशतम् ।

\*सूत्रसंख्या पञ्चपञ्चाशच्चपञ्चशतानि ॥ ८५ ॥

(अधिकरणानि १९१ सूत्राणि ५५५)

इति काठि. वङ्गीपुरं, मतत्रयनिरूपक-रत्नाचार्याणां कृतिषु

श्रीशङ्कर-सूत्रभाष्याधिकरणार्थसंग्रहः ॥

शुभं भूयात् ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीमते लक्ष्मीनृसिद्धपरब्रह्मणे नमः ॥

मतत्रय सारसंग्रहे  
श्रीभाष्याधिकरणार्थ संग्रहः

विशिष्टाद्वैतं ॥

श्रीनृसिद्धपदांभोजसमाराधनतत्परम् ।

श्रीरङ्गशठकोषालययतिसजगुरुम् भजे ॥

अहोविलम्बदार्ढ्याश श्रीनिवासयतीश्वरम् ।

नत्वाऽऽष्णावाजपेमादीन् समग्रहो लिख्यतेऽधुना ॥ १ ॥

श्रीभाष्यसाधिकरणनिर्णयार्थप्रकाशकः ।

अपर्याप्तामृतब्रह्मस्तवोयं लिख्यते मया ॥ २ ॥

सूत्रसख्या पञ्चवत्वारिंशत्पञ्चशतानि च ।

संख्याधिकरणानां तु पट्यञ्चादच्छतं तथा ॥ ३ ॥

सूत्राणि ५४५; अधिकरणानि— १५६

ज्योतिः परं भासि दिवः परं च शचीपतिपाणपदाभिधेयः ।  
 ब्रह्मेति सर्वं वदति श्रुतिस्त्वा चराचरात्ताऽक्षिणि पूरुषश्च ॥ ६ ॥  
 भूरादि सर्वेषु वितिष्ठसेऽन्तर्यामी ह्यदृश्यादि गुणार्णवश्च ।  
 वैश्वानरात्मा द्यूरसान्तरिक्षप्राणादि वेदभाषि चक्राधि भूमा ॥ ७ ॥  
 किञ्चाक्षराख्यः परपूरुषश्च दहान्तराकाशपदाभिधेयः ।  
 अक्षुष्टमात्रः पुरुषः परात्मा देवाद्युपास्योष्टवसुस्ततोसि ॥ ८ ॥  
 शूद्रानुपास्योऽग्निमुखाऽमराश्च त्वत्स्तु विभ्यत्यनिशं च सर्वे ।  
 त्वं रूपनाम्नोर्जगतः प्रबोढा आकाशशब्देन च विश्रुतोसि ॥ ९ ॥  
 अव्यक्तशब्दप्रतिपादितोसि न सांख्यनिष्ठस्य विमुक्तिदश्च ।  
 त्वदात्मिकाजां च न वेत्ति सांख्यः आपाततो वेदविचाखादी ॥ १० ॥  
 पञ्चेति संख्याश्रयणेपि 'यस्मिन् पञ्चे'तिवाक्ये च भवान् विभाति ।  
 सृष्ट्यादिवाक्ये बहुधापि भिन्ने त्वःकारणत्वे न विवाद एव ॥ ११ ॥  
 अज्ञातशत्रुश्च भवन्तमाह ब्रह्मेतिवेद्यं जगतो निदानम् ।  
 'न वा अरे पत्सुरिति श्रुतौ यः आत्मेतिशब्दस्त्वयि मुख्यवृत्तः ॥ १२ ॥  
 सर्वप्रपञ्चस्य भवन्तमेव निमित्तमाहुः प्रकृतिं च वेदाः ।  
 सर्वागमान्ताश्च भवन्तमेव व्याख्यान्ति शिष्टा अपि पूर्वरीत्या ॥ १३ ॥  
 उपक्रमाध्यायगतेषु पत्सु चतुर्षु भाष्यार्थविचार एवः ।

### अथ द्वितीयाध्यायः ।

मन्वादि साधुस्मृतिदृष्टरूपः योगोक्त्यगम्यश्च विलक्षणस्त्वम् ॥ १४ ॥

१९ वाहैरदृष्टश्च परात्मजीवविभागवान् कारणकार्यरूपः ।  
 ४२ हितादिकार्योकरणादिदोषशून्यश्च ४३ सामञ्जन्येषुसृष्टिः ॥ १५ ॥  
 ४४ कृत्स्नप्रसक्त्यादि समस्तदोषहीनश्च ४५ लीलाफलसृष्टिकर्ता ।  
 ४६ सामर्थ्यवान् त्वं रचनाविशेषे पराणुहेत्वादि ४७ निरासक्तोसि ॥ १६ ॥  
 ४८ क्षित्यम्बुतेजोऽनिलसंहती द्वे जगन्निदानं त्विति वादिभेदा ।  
 ४९ ज्ञानातिरिक्तार्थपदार्थसत्ता नास्तीति दुर्बोदिगताद्विवृत्तः ॥ १७ ॥  
 ५० शून्यादिवादप्रतिषेधकत्वं ५१ विरुद्धधर्माश्रयत्रादिविद्विद् ।  
 ५२ शैवागमोक्तार्थनिरासदक्षः त्वं पञ्चरात्रागममानवादी ॥ १८ ॥  
 ५४ विपत्समीरप्रभवस्तमेव तेजोऽपृथिव्यादि पिता त्वमेव ।  
 ५६ जीवात्मनित्त्वविबोधकत्वं ५७ ज्ञानाणुधर्मोयमिति ब्रवीषि ॥ १९ ॥  
 ५८ कर्तोऽयमात्मेति च संब्रवीषि त्वत्कर्तृत्ववहीति जीवः ।  
 ६० जीवाश्च सर्वे भवदंशभूताः त्वमिन्द्रियाणां ६१ जनस्रोखिलानाम् ॥ २० ॥  
 ६२ एषदशानामपि चेन्द्रियाणां ६३ प्रज्ञानणूनेव करोषि सर्वान् ।  
 ६४ वायुमयस्यन्तस्तान् पृथक् च तं वायुमेवाशुमिद् ब्रवीषि ॥ २१ ॥  
 ६६ गरुडं ज्योतिरभिष्टिवृत्तं भ्रष्टातिरिक्तानि त इन्द्रियाणि ।  
 ६८ त्वधैर सृष्टे अपि नामरूपे त्रिवृत्तनारः पृथिवी च तेजः ।  
 ६९ द्वितीयकस्यायगन्तार्थ एषः सुरोत्तम बोधाय मया गृहीतः ॥ २२ ॥  
 अथ तृतीयाध्यायः ॥

तिष्ठन् स खादौ चिरकालमेति श्रीद्यादि संद्विष्ट इहावरोहेत् ।  
 स्वप्ने पदार्थो भगवद्विद्युष्टाः जीवरूप सुप्तिः परमात्मनीति ॥ २४ ॥  
 सुप्तप्रबुद्धः स हि जीवएव मूर्च्छा मृतेरर्धदशा समाना ।  
 सदा च सर्वत्रगतः परात्मा निर्दोषकल्याणगुणाकरस्तः ॥ २५ ॥  
 ब्रह्मस्वरूपं त्वचिदित्यवोचत् ब्रह्मापृथग्भावात् एव तद्विद्वि ।  
 सेत्त्वर्थकश्चापि परस्त आत्मा फलप्रदस्ततनुरेव विष्णुः ॥ २६ ॥  
 कृत्स्नागमान्तोत्थमुपासनं तत् एकं ततस्तत्र गुणानुपङ्गः ।  
 उद्गीथविद्ये स्वविभेदहेतुसत्त्वाद्धिमिन्ने इति निश्चिते द्वे ॥ २७ ॥  
 ये प्राणविद्ये च तयोर्भेदः आनन्दसत्त्वादि गुणीनि चिन्त्यः ।  
 प्राणस्य वासस्त्वविधानमप्सु शाण्डिल्यविद्यैरयमभेददृष्टेः ॥ २८ ॥  
 स्थानादिभेदात् रवि-नेत्रविद्ये मिन्ने च भूत्यादि च यत्र तत्र ।  
 'तस्यैवनि'त्यादि यजुर्गता या आन्दोम्यगायाः पृथगेव विद्या ॥ २९ ॥  
 'विध्यादि'मन्त्राद्यभिचारशेषाः उपायनार्थान्विहातिरत्र ।  
 देहादपक्रान्ति समानकालं निःशेषकर्मक्षय उच्यतेऽय ॥ ३० ॥  
 ये ब्रह्मविद्याधिष्ठनास्तु तेषां लुप्तान्तिरादिर्गतिरित्यर्थात् ।  
 अस्थूलताद्यैश्च गुणैर्भिदिष्टं ब्रह्मानुचिन्त्यं त्विनि चोक्तगत ॥ ३१ ॥  
 उपपत्तविद्या च बहोस्तविद्या तुल्यैव विद्ये ब्रह्मार्थकं द्वे ।  
 उद्गीथकृतानिधमो न नाम बहस्य चिन्ता गुणचिन्तनार्थ ॥ ३२ ॥



## अथ चतुर्थाध्यायः ॥

आवृत्तविज्ञानमिहात्मलभे स्वात्मान्तरात्मेति च तस्य चिन्ता ।  
 नामाद्युपास्तौ न परात्मलभः उद्गीथकेऽर्कोदि विचिन्तनीयम् ॥ ४२ ॥  
 उपासना चासननिष्ठितस्य मनोनुकूले भवतीह देशे ।  
 आवृत्तविज्ञानमपीह यावत् शरीरपातं करणीयमेव ॥ ४३ ॥  
 उपासनोपक्रम एव पापप्रहाणमुक्तं सुधियामिहेति ।  
 शरीरपातेऽखिलपुष्यनाशोऽप्रारब्धकार्ये तु विनश्यतो द्वे ॥ ४४ ॥  
 नित्याग्निहोत्रादि तु कार्यमेव विद्यासमाप्त्यै विदुषां स्वकर्म ।  
 आरब्धकार्यं सुकृतं च पापं फलानुभूत्यैव निरस्यत ॥ ४५ ॥  
 चाग्निन्द्रियं चेतसि युज्यतेऽत्र प्राणे मनस्तोषि च जीव एव ।  
 जीवेन युक्तस्य च भूतसूक्ष्मे ह्युक्तान्तिरेषा सदसत्समाना ॥ ४६ ॥  
 सप्राणजीवस्य परात्मसङ्गः स्वविश्रमायेति निगद्यतेऽत्र ।  
 परात्मसङ्गो ह्यविभागरूपः मूर्धन्यनाड्योत्क्रमणं बुधानाम् ॥ ४७ ॥  
 निष्क्रान्तविद्वानपि सूर्यरश्मिद्वारैष चाप्नोति परात्मलोकम् ।  
 रात्रावपीनस्य च रश्मिसत्त्वा मृतस्सुर्धरित्ययने परे \*तत् ॥ ४८ ॥  
 एकाध्वनार्चिर्दिवसादिनैति विद्वान्थाब्दात् परमेति वायुम् ।  
 जलाधिनाथं तटितः परं च वोढार एतेऽर्चिरहर्मुखास्ते ॥ ४९ ॥

\* (तत्=ब्रह्मेव)

{ ब्रह्मात्मकं स्वं प्रकृतेर्वियुक्तं ब्रह्माप्युपास्ते च नयन्ति ते तम् ।  
 150  
 { योसावुपास्ते परमेव कार्यं न तान्नयन्तीति वदत्यमुष्मिन् ॥ ५० ॥

तिरोहितं यन्निरूपमस्ति तदेव चादिर्भवतीह मुक्तौ ।  
 151  
 सर्वांश्च कामानविभक्त एव समस्तुते मोक्ष इति प्रवल्क्षतम् ॥ ५१ ॥  
 152  
 श्रुतौ य आत्मेति गुणाष्टकं तत् तद्युक्त आत्मा प्रतिभाति मुक्तौ ।  
 153  
 परात्मसंकल्पविमिश्रनैजसंकल्पतस्त्वष्टपदार्थभोगः ॥ ५२ ॥  
 154  
 मुक्तस्य तन्वादिकमस्ति तच्च त्रिधा चतुर्धा नवधेत्यनेकम् ।  
 155  
 जगत्प्रतिष्ठादि विसृज्य साम्यं परात्ममोरो प्रतिपाद्यतेऽत्र ।  
 156  
 चतुर्षु पादेषु तुरीयगेषु विचारितार्था इह संगृहीताः ॥ ५३ ॥  
 श्रीभाष्यतात्पर्यसुसंग्रहोऽयं सुखेन बोधाय सुपण्डितानां ।  
 रत्नार्थनाम्ना लिखितो युधेन जयत्ससौ संसदि पण्डितानाम् ॥ ५४ ॥  
 इत्थं चतुर्भिरध्यायैः व्याससूत्रार्थबोधकैः ।  
 श्रीभाष्योक्तार्थसहितैः स्तुतशार्ङ्गिन् प्रसीद मे ॥ ५५ ॥  
 वेदव्यासमहर्षिणा धिरचितं यद्ब्रह्मसूत्रात्मकम्  
 तद्ब्रह्मसूत्रं लिलिखुश्च पूर्वगुरवः तात्पर्यविज्ञाश्च पद ।  
 तेऽमी यादवभास्करौ प्रथमजौ श्रीशंकराचार्यकः  
 मध्वार्थो यतिराजलक्ष्मणमुनिः श्रीनीलकण्ठाहसन् ॥ ५६ ॥  
 तद्ग्रन्थाभ्याससंप्राप्तस्वल्पज्ञानोप्यहं मुदा ।  
 भाष्यतयार्थं संगृह्य प्रलिसं सुधिमां मुदे ॥ ५७ ॥

इति काण्डि, वृद्धीपुरं, रत्नाचार्याणां कृतिषु  
 श्रीभाष्याधिकरणार्थसंग्रहः संपूर्णः ॥

शुभं भूयात्

॥ श्रीः ॥

मतत्रय सारसंग्रहे  
द्वैतभाष्याधिकरणार्थ संग्रहः

द्वैतम्

प्रथमाध्यायः ॥

लक्ष्म्याऽऽश्लिष्टं \*क्षामिमानिदेवं मध्वार्यसद्गुल्म् ।

नत्वा भाष्याधिकरणसंग्रहोऽयं विलिख्यते ॥ १ ॥

ओं

विष्णुर्जिज्ञासु<sup>१</sup> उक्तः सच सकलपिता<sup>२</sup> सोपि शान्ति<sup>३</sup>कगम्यः

तस्मिन् वेदान्वयात्<sup>४</sup> सः श्रुतिगतपदवाच्यस्स एवेक्षण्यः<sup>५</sup> ।

अभ्यासाद्विष्णुरानन्दमय उदधिशार्याति चाकाशवाच्यः<sup>६</sup>

लीलात् प्राणश्च विष्णुः विचरणकथनात् ज्योतिरप्याह विष्णुम् ॥ २ ॥<sup>७</sup>

छन्दस्स्वरूपोयमिति ब्रवीति ज्योतिर्हरिः प्राणपदाभिधेयः ।<sup>८</sup>

ब्रूयति सर्वत्र परात्मरूढः चराचराता च स एव विष्णुः ॥ ३ ॥<sup>९</sup>

गुहां प्रविष्टौ हरिरेव रूपद्वयेन तस्मै नयनान्तरश्च ।<sup>१०</sup>

भ्वाचन्तरस्योपि स विष्णुरेव दृश्यघर्मादिगुणोपि विष्णुः ॥ ४ ॥<sup>११</sup>

\*लक्ष्मीनृसिंह इत्यर्थः ।

श्लोकमध्यगता संख्या अधिकरणसंख्याशापिका

वैश्वानरात्मापि च विष्णुरेव<sup>19</sup> शुभ्वादि वैश्वापि स विष्णुरेव<sup>20</sup> ।  
 भूमापि विष्णुस्सुमुखस्वरूपः स्वान्तस्य धृत्याऽक्षरवाच्य एषः ॥ ५ ॥  
 सच्छब्दवाच्यो हरिरैक्षतेति कर्माभिधानात् दहरोऽपि विष्णुः ।  
 ज्ञानार्थिना प्रार्थितवस्तु विष्णुः तस्यानुकृत्या हि विभाति सर्वम् ॥ ६ ॥  
 ईशानशब्दप्रमितोपि विष्णुः अनन्तरं वामनशब्दश्चत्वात् ।  
 विद्याधिकारोस्ति हि देवतानां मध्वादिविद्यास्यधिकारभावः ॥ ७ ॥  
 पैत्त्रायणः क्षत्रिय एव तस्मात् शूद्रस्य विद्यापिकृतिर्न चाल ।  
 यस्माज्जगच्चेजति येन वज्रं समुद्धृतं सोपि च विष्णुरेव ॥ ८ ॥  
 हृद्यन्तरज्योतिरपीह विष्णुः आकाशवाच्यस्त भिदोपदेशात् ।  
 स्वप्नादि कर्ता स च विष्णुरेव प्राज्ञेन सद्भाच्च भिदोपदेशात् ॥ ९ ॥  
 श्रुतिश्रुतब्राह्मणशब्दवाच्यः पत्यादिशब्दात् स च विष्णुरेव ।  
 योऽव्यक्तशब्दादिरिह श्रुतिस्यः तदन्तरात्मानममुं ब्रवीति ॥ १० ॥  
 ज्योतिःपदं कर्मावेधायकं तत् उपक्रमाद्विष्णुमिह ब्रवीति ।  
 पञ्चेऽपि संख्याश्रयणेऽपि पञ्चजनश्रुतिस्त्वा हरिमाहुरेवम् ॥ ११ ॥  
 यः कारणं कार्यमपीह दृष्टं आकाशशब्दादिषु विष्णुरेव ।  
 { लोकस्यवेदस्यसमस्तशब्दाः विष्णुं समाहुः प्रथमं परत्न ॥ १२ ॥  
 { आकृष्य योगेन च तत्तदर्थबोधे सुशक्ता इति युक्तमत्र ।  
 प्रकृत्यदित्यादिपदाभिधेयः विष्णुः प्रतिज्ञायनुकूललिङ्गात् ॥ १३ ॥  
 { श्रुतिस्वशून्यादि पदानि योगात् विष्णुं ब्रुवन्त्येव तथेतेरेऽपि ।  
 { व्याख्यातरीत्यैव सुवेदितव्याः विष्ण्वर्थं सा एव मुनिर्णयोत्र ॥ १४ ॥

## अथ द्वितीयाध्यायः ॥

विष्ण्वादिनोक्तास्मृतयः प्रमाणं रुद्रादिनोक्ता न फलाद्यदष्टेः ।<sup>41</sup>  
 वेदास्तथा भारतपञ्चरत्न-मूलाख्यरामायणपुराणशास्त्रम् ॥ १५ ॥<sup>41</sup>  
 न तेषु दोषाः परिकल्पनीयाः नित्यास्त्वतो मानमिति प्रसिद्धम् ।<sup>42</sup>  
 विष्णुप्रदत्ताखिलशक्त्यस्ताः मृदादिवस्तुष्वभिमानिदेवाः ॥ १६ ॥<sup>43</sup>  
 असज्जगद्बीजमिति श्रुतिश्च ब्रह्मैव चासत्पद्मित्यवेहि ।<sup>44</sup>  
 जले जलं सिक्तमपीह वृद्धिः यथा पराप्लावपि जीवमेदः ॥ १७ ॥<sup>45</sup>  
 विष्णुस्वतन्त्रो न परानपेक्ष्य सृजत्यसौ 'किं सिदि'ति श्रुतेश्च ।<sup>46</sup>  
 जीवस्य कर्तृत्वमयुक्तमेव सर्वत्र शक्तस्त हि विष्णुरेव ॥ १८ ॥<sup>47</sup>  
 स्वतन्त्रविष्णौ श्रुतिसिद्धशक्तौ न लोकयुक्त्यादि विवक्तुमर्हम् ।<sup>48</sup>  
 प्रयोजनार्था न च सृष्टिरस्य मत्तस्य नृत्यादिरिवेह लीला ॥ १९ ॥<sup>49</sup>  
 वैद्यम्यनैर्धृष्यविमुक्त एषः कर्माद्यपेक्ष्यैव फलपदाता ।<sup>50</sup>  
 श्रुतौ च लोके च विरुद्धरूपा धर्मा हरौ युक्ततया विभान्ति ॥ २० ॥<sup>51</sup>  
 प्रधानमेतज्जगतो न कर्तुं विष्णुं विना कस्य च नास्ति शक्तिः ।<sup>52</sup>  
 ब्रह्मस्थितं ब्रह्मविलीनमेतत् नान्यत्र तत्सेधरको निरस्तः ॥ २१ ॥<sup>53</sup>  
 धर्मादिको नास्ति च यन्मते सः चार्थाकपक्षस्तुनिरस्त एव ।<sup>54</sup>  
 देहस्य चाश्मा नयनादिकं तु विष्णुं विना नेति च पूर्वमुक्तम् ॥ २२ ॥<sup>55</sup>  
 शरीरसम्प्राप्तं पुरुषप्रवृत्तिः स्वशक्त्यभावेन न युक्त एव ।<sup>56</sup>  
 कार्यं महत्त्वादिति युक्तिवादी स तार्किको दूरतरं निरस्तः ॥ २३ ॥<sup>57</sup>

पशुपुञ्जो जगतो निदानमित्येकवादोपि निरस्त एव । <sup>68</sup>

न इत्यरदश्च कदापि सिद्धयेदमद्य शब्दो हरिमेव वक्ति ॥ २४ ॥ <sup>69</sup>

विज्ञानमात्रं क्षणिकं य आह सर्वप्रकारेण बहिष्कृतस्तः । <sup>69</sup>

स्तु स्यादस्तु स्तु सदस्य न स्यादित्यादि वार्ता च निरस्त एवः ॥ २५ ॥ <sup>61</sup>

पत्युर्मतं सर्वैरिन्द्रमेतत् उग्रश्च रद्रः परतन्त एव । <sup>62</sup>

शक्तिश्च काचित् जगति प्रसिद्धा सा देवता विष्णुमृते न शक्ता ॥ २६ ॥ <sup>63</sup>

विषया जन्मादिवदेव वायुमूर्धेव नो जन्म सतस्तु शास्त्रे । <sup>64</sup> <sup>65</sup> <sup>66</sup>

तेनः परस्मान् जनिमस्तुते तव आपः परस्मान्जनिमान्नुवन्ति ॥ २७ ॥ <sup>67</sup> <sup>68</sup>

'ता अन्नमि'त्यद च भूमिरुक्ता हर्ता न रद्रस्त च विष्णुरेव । <sup>69</sup> <sup>70</sup>

खादेर्जनिर्या तु विपर्ययेण त्यक्रमन्तस्य विवक्षितोत्र ॥ २८ ॥ <sup>71</sup>

विज्ञानतत्वात् मनसश्च सृष्टिः विष्णुर्न कुत्रापि विलीयते सः । <sup>72</sup> <sup>73</sup>

जीवाश्च विष्णोर्जनिमान्नुवन्ति श्रुतेश्च युक्तेरुपपत्तिस्तत्त्वान् ॥ २९ ॥ <sup>74</sup>

उक्तान्तिगत्यागतिमान्गुस्तः क्षीयश्च विष्णोःसुमग्नघवच्च । <sup>75</sup> <sup>76</sup>

जीवः परश्चापि विभिन्न एव तत्त्वं श्रुतिर्ब्रह्मसमार्थिकेति ॥ ३० ॥ <sup>77</sup>

आद्यन्तमून्यो हि यथा परात्मा जीवास्तथैवेति न दोषलेद्यः । <sup>78</sup>

थानन्दरूपोपि च जीव एषः पुंस्त्वादिवत् व्यज्यतरव काले ॥ ३१ ॥ <sup>79</sup>

शास्त्रार्थवत्वाय विहारतादेः जीवोपि कर्ता हरिनिम्न एव । <sup>80</sup>

विष्णोश्च जीवा पृथग्गंशमृताः कन्धादियुक्ता इति शास्त्रमाह ॥ ३२ ॥ <sup>81</sup>

अनादिकर्मादिविचित्रभावात् परस्परं जीवमुत्सादि चित्तम् । <sup>82</sup>

प्राणाश्च जन्मादि भजन्त एव मनस्तथा वाक् च मनः प्रजाताः ॥ ३३ ॥ <sup>83</sup>

प्राणस्तथा द्वादश चाणवश्च श्रेष्ठस्तथा विष्णुज एव मुख्यः ।  
 प्राणश्च मुख्यो हरिनिम्न एव नेत्रादिवत् सृष्टिरपीह गीता ॥ ३४ ॥  
 यथा मनोवृत्तिवशाद्धिभिन्नं प्राणोप्ययं पञ्चविधो विभिनः ।  
 अणुश्च मुख्यः करणानि जीवसहायभूतानि हरौ स्थितानि ॥ ३५ ॥  
 श्रेष्ठातिरिक्तानि त इन्द्रियाणि ते द्वादशैवेति विनिश्चितानि ।  
 नामानि रूपाणि च विष्णुरेव त्रिवृत्कृतानीह सृजत्यजो न ॥ ३६ ॥  
 मांसादि भौमं न तु सर्वमङ्गं अप्तेनसोरंशमवेहि तत् ।  
 त्रिवृत्कृतं सर्वमथापि विद्यात् भू-तोय-तेजांसि विशेषहेतु  
 द्वितीयकाध्यायगतेषु पल्लु चतुर्षु चार्थो इह संगृहीताः ॥ ३७ ॥

### अथ तृतीयाध्यायः ॥

जीवोन्मदेहंप्रति याति भूतैः सूक्ष्मैः परिषक्त इति ब्रवीति ।  
 त्रिवृत्कृतेष्वत्र जलधिकत्वात् स चाद्विरेतीति निगद्यतेऽस्मिन् ॥ ३८ ॥  
 प्राणैश्च साकं स हि गच्छतीति वातं स भागेन च जीवमेति ।  
 श्रद्धास्त्वहोमो जलहोम एव यागादिकृत् गच्छति भूतसूक्ष्मैः ॥ ३९ ॥  
 'अपामसोमं'त्विति वेदवाक् च नात्मज्ञमाहेति च माक्तसूत्रम् ।  
 कर्मक्षये सत्यपि भुक्तशिष्टकर्मा पुनर्जीव इहेत्यवादीव ॥ ४० ॥  
 यथा प्रयातः पुनरेति भूमिं तथाऽन्यथा चापि पथेति वक्ति ।  
 पुनर्जनिपाप्तिनिदानकर्माऽचारध्रुतिस्तत्प्रतिबोधनाय ॥ ४१ ॥  
 यज्ञायकर्तुः यतिरागतिस्स्यात् कृताञ्जवदस्य च सोपपन्ना ।  
 यमाज्ञया सप्त च रौरवादीन् यागाधिकर्ता लभते च दुःखम् ॥ ४२ ॥

मोक्षेष्युपासा भवतीच्छयैव कर्मापि कुर्वन्ति निजेच्छयैव ।<sup>151</sup> <sup>153</sup>

ये ब्रह्मनिष्ठा स इमे त्रिमुक्ता आनन्दमाज्ञोपि यथाधिकारम् ॥ ६२ ॥<sup>154</sup> <sup>155</sup>

प्राणाह्वयाऽजात पर उत्तमो हि विष्णुः प्रसिद्धश्चतुर्विधः ।<sup>156</sup>

य उत्तमो मानवदेवसंघात प्राणो विमुक्तौ हरिरेव तस्मात् ॥ ६३ ॥<sup>157</sup>

ये मूमविद्यागतसत्यमुल्याः ब्रह्मस्वरूपान्तरगा गुणास्ते ।<sup>158</sup>

लक्ष्म्याः कदाचिन्न जनिर्भवाभ्यां स्वेच्छावशात्भूमिगतास्तुवन्ती ॥ ६४ ॥<sup>159</sup>

यद्ब्रह्मविज्ञानमिहोपदिष्टं तद्वेदतात्पर्यबहिर्गतं तु ।<sup>160</sup>

प्रसादपूर्वं गुरुदत्तमेव ज्ञानं फलि स्यादिति निर्णयोत् ॥ ६५ ॥<sup>161</sup>

स्वीयप्रयत्नाच्च गुरुप्रसादः श्रुतौ बलीयानिति सम्यगुक्तम् ।<sup>162</sup>

श्रोतव्य आत्मा गुरुस्वर्यपादशुश्रूषया चासकृदित्यतश्च ॥ ६६ ॥<sup>163</sup>

विदैव हेतुः परमात्मलाभे किञ्चापरोक्षाधिषणा च गीता ।<sup>164</sup>

ज्ञानं परं मोक्षनिदानमत्र तमेवमित्यागमशास्त्रयुक्तेः ॥ ६७ ॥<sup>165</sup>

गुरुप्रसादश्चत्रयादि यद्वत् भक्तिःशमाद्याश्च निदानमृताः ।<sup>166</sup>

उपासनाभेदवदेव विष्णोः दृष्टिप्रभेदोपि विमुक्तिहेतुः ॥ ६८ ॥<sup>167</sup>

सानान्यदृष्ट्या न विमुक्तिसिद्धिः योग्यात्मदृष्ट्या भवतीतिमुक्ता ।<sup>168</sup>

विशेषमक्त्याऽस्य स विष्णुरेव ज्ञानं प्रदायाथ ददाति मुक्तिम् ॥ ६९ ॥<sup>169</sup>

ज्ञानादि भेदेऽपि न भेद इष्टः अंशांशिनोरिन्द्रविरीरिक्त सः ।<sup>170</sup>

ब्रह्मादि देवैस्महितास्त्रि विद्या तत्राप्युपासाकरणे न दोरः ॥ ७० ॥<sup>171</sup>



सर्वाङ्गजुष्टः ऋतुरेव \*चौत्थः तथा हरिर्गूमगुणो विचिन्त्यः । <sup>172</sup>

भूमापि नानैव वचिन्त्य इष्टः शब्दानुमाशादिविभेददृष्टेः ॥ ७१ ॥ <sup>173</sup>

\*उदूषः=श्रेष्ठः

स्वयोग्यमुक्त्वर्थमुपासनायां पापादिनाशाय तदन्यचिन्ता । <sup>174</sup>

फलान्तरार्थं च हरिं विचिन्त्यादकामएवाल मुमुक्षुरुक्तः ॥ ७२ ॥ <sup>175</sup>

ये चाङ्गदेवा रविवह्निमुख्याः ते चाप्युपास्या इह मुक्तिकामैः । <sup>176</sup>

{ विमुक्त्युपासासहभावशून्यात् न ते\* विचिन्त्या इति वक्तव्यम् ॥ ७३ ॥ <sup>177</sup>

{ आनन्द आत्मा स च सत्यरूपः ज्ञानस्वरूपस इतीह चिन्त्यः । <sup>177</sup>

तृतीयपादेऽत्र मया गृहीताः एते बुधानां हृदि मान्द नित्यम् ॥ ७४ ॥

यद्ब्रह्मविज्ञानमदस्तु सर्वं फलप्रदं कर्म ततोधिकं तु । <sup>178</sup>

वेदेषु निष्णातमतिगुरौ च सुभक्तियुक्तो हरिचिन्तकोसौ ॥ ७५ ॥ <sup>179</sup>

नरर्षिदेवेषु च तारतम्यज्ञानाधिकास्तेष्वधिकारिभेदः । <sup>180</sup>

ये ब्रह्मनिष्ठा विविधेषु तेषु मौने शमाद्याचरणं क्रियायाः ॥ ७६ ॥ <sup>181</sup>

ब्रह्माप्यपेक्षा सकलेषु विधात् तदहंजीवेषु तु तस्य सिद्धिः <sup>182</sup>

{ ब्रह्मातिकामोपि कदापि विष्णोरैश्वर्यकामी न भवेदिहेति । <sup>183</sup>

{ देवर्षिगन्धर्वपदातिरिक्तफलागिलाषी न पतेदिहेति ॥ ७७ ॥ <sup>183</sup>

कधीदि कुर्वन्ति च ये तु विप्राः तेभ्यःफलं ज्ञानिसुरा विशन्ति । <sup>184</sup>

मुक्तिर्गृहस्यस्य भवेदिहेति ब्रवीति देवान् गृहिणो नरात् ॥ ७८ ॥ <sup>185</sup>

\* ते=अङ्गदेवताः ।

ज्योतिःपरं यच्छुभ्रमत्र तद्वि हरिः परामेत्यक्वन्महर्षिः ।<sup>११५</sup>

मुक्तःपरं प्राप्य बहिष्मोगान् परालना साकमथैप भुंक्ते ॥ ८७ ॥<sup>११६</sup>

मुक्तौ हरेर्देहमनुप्रविश्य प्रभुञ्जतेऽन्तर्बहिरेव भोगान् ।<sup>११७</sup>

मलानपेक्षाः परिभुञ्जते तं मुक्तोऽनन्याधिपतिर्भवेत् सः ॥ ८८ ॥<sup>११८</sup>

मुक्तस्य देहोक्ति स निश्शरीरः चिन्मात्रदेहश्च वितीर्णशोकः ।<sup>११९</sup>

सृष्ट्यादिवञ्च परसाम्यगामी पुनर्जातिं नैव विमुक्त एति ॥ ८९ ॥<sup>१२०</sup>

मुक्तस्सदानन्दविशिष्ट एव हरेस्समीपेऽनुभवत्यमीष्टम् ।<sup>१२१</sup>

नावर्तते प्राप्य हरिं विमुक्तः स्वानन्दभुविष्युसमीप आस्ते ।<sup>१२२</sup>

चतुर्थकाध्यायगतेषु पक्षु चतुर्थुचार्था इह संगृहीताः ॥ ९० ॥<sup>१२३</sup>

सूत्रसंख्या चतुष्पाष्टिः तथा पञ्चशतानि च ।

संख्याधिकरणानां च त्रयोविंशतिरेव च ॥ ९१ ॥

शतद्वयेन सहिता मध्वभाष्ये समीरिता ।

आनन्दाधिक्यतर्थाच्च संग्रहोयं भयोदितः ॥ ९२ ॥

(सूत्राणि ५६४ अधिकरणानि २२३)

श्रीमध्वभाष्यार्थसंग्रहोयं रङ्गार्थनाम्ना विदुषा गृहीतः ।

विपश्चितोर्भुं कृपया मुदा च गृह्णन्तु चित्ते शरणं हरिर्निः ॥ ९३ ॥

कुस्तारं वायुदेवायै द्वैतवेदान्तपण्डितम्

स्मरामि यस्मात् भावेदं शास्त्रार्थं सत्क्रियावतः ॥ ९४ ॥

मीमांसाख्यं पाणिनीयं च तन्त्रं श्रीमद्वैदो याजुषः कारिजाद्यैः ।

गीतागाथाव्याससूत्रत्रिभाष्यं येनाधीतं ज्यौतिषं सद्गुरुभ्यः ॥ ९५ ॥

नूतनसाल्ख्यदेशोपशभादानाधिकारिण्यः ।

रङ्गाचार्येण तेनायं कृतो विजयतां सुवि । ९६ ॥

ओं

इति काण्डि, बङ्गीपुरं, मतत्रयनिरूपक रङ्गाचार्याणां कृतियु

द्वैतभाष्याधिकरणार्थसंग्रहः संपूर्णः ॥

अधिकरणनामधेयसूचिका  
( अद्वैतम् )

प्रथमाध्याये प्रथमः पादः ॥

- (1) जिज्ञासाधिकरणम् ।  
 (2) जन्माद्यधिकरणम् ।  
 (3) शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् ।  
 (4) समन्वयाधिकरणम् ।  
 (5) ईक्षत्यधिकरणम् ।  
 (6) आनन्दमयाधिकरणम् ।  
 (7) अन्तरधिकरणम् ।  
 (8) आकाशाधिकरणम् ।  
 (9) प्राणाधिकरणम् ।

(10) ज्योतिरधिकरणम् ।

(11) इन्द्रप्राणाधिकरणम् ।

द्वितीयः पादः ॥

- (12) सर्वज्ञ प्रसिद्धाधिकरणम् ।  
 (13) अत्ताधिकरणम् ।  
 (14) गुहाधिकरणम् ।  
 (15) अन्तराधिकरणम् ।  
 (16) अन्तर्याम्यधिकरणम् ।  
 (17) अदृश्यत्वाधिकरणम् ।  
 (18) वैधानराधिकरणम् ।

तृतीयः पादः ॥

- (19) द्युभवाधिकरणम् ।  
 (20) मूमाधिकरणम् ।  
 (21) अक्षराधिकरणम् ।  
 (22) ईक्षतिकर्माधिकरणम् ।

(23) दहराधिकरणम् ।

(24) अनुकृत्यधिकरणम् ।

(25) प्रमिताधिकरणम् ।

(26) देवताधिकरणम् ।

(27) अपशुद्राधिकरणम् ।

(28) कम्पनाधिकरणम् ।

(29) ज्योतिरधिकरणम् ।

(30) अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणम् ।

(31) सुषुप्त्युक्तान्त्यधिकरणम् ।

चतुर्थः पादः ॥

(32) आनुमानिकाधिकरणम् ।

(33) चमसाधिकरणम् ।

(34) मंस्योपसंग्रहाधिकरणम् ।

(35) कारणत्वाधिकरणम् ।

(36) जगद्धाचित्वाधिकरणम् ।

(37) वाक्यान्वयाधिकरणम् ।

(38) प्रत्यकृधिकरणम् ।

(39) सर्वव्यस्त्यानाधिकरणम् ।

द्वितीयाध्याये प्रथमः पादः ॥

(40) स्मृत्यधिकरणम् ।

(41) योगपत्युक्त्यधिकरणम् ।

(42) न चिन्क्षणत्वाधिकरणम् ।

(43) सिद्धापरिग्रहाधिकरणम् ।

(44) भोक्त्रापत्यधिकरणम् ।

- (45) आरम्भणाधिकरणम् । (78) उक्तान्तिगत्यधिकरणम् ।  
 (46) इतरब्देशाधिकरणम् । (74) कर्त्रधि करणम् ।  
 (47) उपसंहारदर्शनाधिकरणम् । (75) तक्षाधिकरणम् ।  
 (48) कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् । (76) परायताधिकरणम् ।  
 (49) सर्वोपेताधिकरणम् । (77) अंशाधिकरणम् ।  
 (50) प्रयोजनवत्ताधिकरणम् । (78) पाणोत्पत्त्यधिकरणम् ।  
 (51) अवैयर्थ्यनैर्घृण्याधिकरणम् । (79) सप्तगत्यधिकरणम् ।  
 (52) सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम् । (80) प्राणाणुत्वाधिकरणम् ।  
 द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः ॥ (81) प्राणश्रैष्ठ्यधिकरणम् ।  
 (53) रचनानुपपत्त्यधिकरणम् । (82) वायुक्रियाधिकरणम् ।  
 (54) महद्दीर्घाधिकरणम् । (83) श्रेष्ठाणुत्वाधिकरणम् ।  
 (55) परमाणुजगत्कारणत्वाधिकरणम् । (84) ज्योतिराद्यधिकरणम् ।  
 (56) ससुदायाधिकरणम् । (85) इन्द्रियाधिकरणम् ।  
 (57) अभावाधिकरणम् । (86) संज्ञामूर्तेवल्लप्यधिकरणम् ।  
 (58) एकस्मिन्नसम्भवाधिकरणम् । (87) तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् ।  
 (59) पत्युरसामञ्जस्याधिकरणम् । (88) कृतात्म्याधिकरणम् ।  
 (60) उत्पत्त्यसम्भवाधिकरणम् । (89) अनिष्ठादिकार्याधिकरणम् ।  
 तृतीयः पादः ॥ (90) स्वाभाव्यापत्त्यधिकरणम् ।  
 (61) विषयधिकरणम् । (91) नातिचिराधिकरणम् ।  
 (62) मातरिश्वाधिकरणम् । (92) अन्यथाधिष्ठिताधिकरणम् ।  
 (63) असम्भवाधिकरणम् । (93) सन्ध्यधिकरणम् ।  
 (64) तेजोधिकरणम् । (94) तदभावाधिकरणम् ।  
 (65) अबधिकरणम् । (95) कार्पानुस्मृतिशब्दविध्यधिकर-  
 (66) पृथिव्यधिकरणम् । णम् ।  
 (67) तदभिध्यानाधिकरणम् । (96) मुग्धाधिकरणम् ।  
 (68) विपर्ययाधिकरणम् । (97) उभयलिङ्गाधिकरणम् ।  
 (69) अन्तराविज्ञानाधिकरणम् । (98) प्रकृतैनावत्ताधिकरणम् ।  
 (70) चराचरव्यपाश्रयाधिकरणम् । (99) पराधिकरणम् ।  
 (71) आत्माधिकरणम् । (100) फलाधिकरणम् ।  
 (72) ज्ञाधिकरणम् । (101) सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ।

- (102) उपनैशाराधिकरणम् ।  
 (103) अन्यथात्वाधिकरणम् ।  
 (104) व्याप्यधिकरणम् ।  
 (105) गर्गभेदाधिकरणम् ।  
 (106) आनन्दायधिकरणम् ।  
 (107) आत्मगृहीत्यधिकरणम् ।  
 (108) आप्यानाधिकरणम् ।  
 (109) कार्याख्यानाधिकरणम् ।  
 (110) गमानाधिकरणम् ।  
 (111) सम्बन्धाधिकरणम् ।  
 (112) सम्भृत्वधिकरणम् ।  
 (113) पुराविद्याधिकरणम् ।  
 (114) वैयाधिकरणम् ।  
 (115) दान्यधिकरणम् ।  
 (116) सम्परायाधिकरणम् ।  
 (117) गतेरर्थवत्त्वाधिकरणम् ।  
 (118) अनेयमाधिकरणम् ।  
 (119) यावदधिकाराधिकरणम् ।  
 (120) अक्षरायधिकरणम् ।  
 (121) इयदधिकरणम् ।  
 (122) अन्तरत्वाधिकरणम् ।  
 (123) व्यतिहाराधिकरणम् ।  
 (124) सत्यायधिकरणम् ।  
 (125) कामायधिकरणम् ।  
 (126) आद्राधिकरणम् ।  
 (127) तन्निर्धारणाधिकरणम् ।  
 (128) प्रदानाधिकरणम् ।  
 (129) लिङ्गम्यस्त्वाधिकरणम् ।  
 (130) ऐक्यस्याधिकरणम् ।  
 (131) अज्ञावबद्धाधिकरणम् ।  
 (132) मूम्यायस्त्वाधिकरणम् ।  
 (133) शब्दादिभेदाधिकरणम् ।  
 (134) विकल्पाधिकरणम् ।  
 (135) कर्म्याधिकरणम् ।  
 (136) यथाश्रयमात्राधिकरणम् ।  
 (137) पुरुषार्थाधिकरणम् ।  
 (138) परामर्शाधिकरणम् ।  
 (139) स्मृतिमात्राधिकरणम् ।  
 (140) पारिप्लवाधिकरणम् ।  
 (141) अस्मीन्वनायधिकरणम् ।  
 (142) गर्वापेक्षाधिकरणम् ।  
 (143) गर्वादानुमत्याधिकरणम् ।  
 (144) आश्रमकर्माधिकरणम् ।  
 (145) विद्युगाधिकरणम् ।  
 (146) तद्भूताधिकरणम् ।  
 (147) व्याधिकारिकाधिकरणम् ।  
 (148) बहिरधिकरणम् ।  
 (149) स्नाप्यधिकरणम् ।  
 (150) सद्दकार्यन्तरविध्यधिकरणम् ।  
 (151) अनाविकाराधिकरणम् ।  
 (152) गृहिकाधिकरणम् ।  
 (153) मुक्तिफलनियमाधिकरणम् ।  
 (154) धातृत्वधिकरणम् ।  
 (155) अहमत्वोपासनाधिकरणम् ।  
 (156) प्रतीकाधिकरणम् ।  
 (157) ब्रह्महृद्यधिकरणम् ।  
 (158) आदित्याधिपत्यधिकरणम् ।  
 (159) आसीनाधिकरणम् ।  
 (160) एकाग्रताधिकरणम् ।  
 (161) आप्रायणाधिकरणम् ।

- (162) तदधिगमाधिकरणं ।  
 (163) आत्मगृहीत्यधिकरणं ।  
 (164) अनारब्धकार्याधिकरणं ।  
 (165) अग्निहोत्राद्यधिकरणं ।  
 (166) विद्याजनासाधनत्वाधिकरणं ।  
 (167) इतरक्षणाधिकरणं ।  
 अथ चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः  
 (168) वागधिकरणं ।  
 (169) मनोधिकरणं ।  
 (170) अश्वघ्नधिकरणं ।  
 (171) आसृत्युपक्रमाधिकरणं ।  
 (172) संसास्यपदेशाधिकरणं ।  
 (173) प्रतिषेधाधिकरणं ।  
 (174) वागदिलयाधिकरणं ।  
 (175) अविभागाधिकरणं ।  
 (176) तदोक्तोधिकरणं ।  
 (177) रश्म्यधिकरणं ।  
 (178) दक्षिणायनाधिकरणं ।  
 अथ चतुर्थाध्याये तृतीयः पादः ।  
 (179) अर्चोराद्यधिकरणं ।  
 (180) वाय्वधिकरणं ।  
 (181) तडिदधिकरणं ।  
 (182) आतिवाहिक्राधिकरणं ।  
 (183) कार्थ्यधिकरणं ।  
 (184) अप्रतीकालम्बनाधिकरणं ।  
 अथ चतुर्थाध्याये चतुर्थः पादः  
 (185) सम्पद्याविर्भावाधिकरणं ।  
 (186) अविभागेनदृष्टत्वाधिकरणं ।  
 (187) ब्राह्म्यधिकरणं ।  
 (188) सङ्कल्पाधिकरणं ।  
 (189) अभाव्यधिकरणं ।  
 (190) प्रदीपाधिकरणं ।  
 (191) जगद्द्वयापास्वर्जाधिकरणं ।
-

श्रीः

## श्रीभाष्याधिकरण संख्यासूचकपत्रिका ॥

## प्रथमाध्याय ॥

- |                                |                                  |
|--------------------------------|----------------------------------|
| 1 जिज्ञासाधिकरणम् ।            | 23 a प्रमिताधिकरणं ।             |
| 2 जन्माद्यधिकरणम् ।            | 27 अर्थान्तरसादिव्यपदेशाधिकरणं । |
| 3 गाल्लयोनित्वाधिकरणम् ।       | 28 आनुमानिकाधिकरणम् ।            |
| 4 समन्वयाधिकरणम् ।             | 29 चमसाधिकरणम् ।                 |
| 5 ईक्षत्यधिकरणम् ।             | 30 संख्योपसंग्रहाधिकरणम् ।       |
| 6 आनन्दमयाधिकरणम् ।            | 31 कारणत्वाधिकरणम् ।             |
| 7 अन्तरधिकरणम् ।               | 32 जगद्वाचित्वाधिकरणम् ।         |
| 8 आकाशाधिकरणम् ।               | 33 वाक्यान्वयाधिकरणम् ।          |
| 9 प्राणाधिकरणम् ।              | 34 प्रकृत्यधिकरणम् ।             |
| 10 ज्योतिरधिकरणम् ।            | 35 सर्वव्याख्यानाधिकरणम् ।       |
| 11 इन्द्रप्राणाधिकरणम् ।       | अथद्वितीयाध्यायः                 |
| 12 सर्वत्र प्रसिद्धवाधिकरणम् । | 36 सृष्ट्यधिकरणम् ।              |
| 13 अत्ताधिकरणम् ।              | 37 योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् ।      |
| 14 अन्तराधिकरणम् ।             | 38 विलक्षणत्वाधिकरणम् ।          |
| 15 अन्तर्याम्यधिकरणम् ।        | 39 शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् ।       |
| 16 अदृश्यत्वाधिकरणम् ।         | 40 भोक्त्रापत्यधिकरणम् ।         |
| 17 वैश्वानराधिकरणम् ।          | 41 आरम्भणाधिकरणम् ।              |
| 18 बुभ्वाद्यधिकरणम् ।          | 42 इतरव्यपदेशाधिकरणम् ।          |
| 19 भूमाधिकरणम् ।               | 43 उपसंहारदर्शनाधिकरणम् ।        |
| 20 अक्षराधिकरणम् ।             | 44 कृत्स्नवसन्त्रयधिकरणम् ।      |
| 21 ईक्षतिकर्माधिकरणम् ।        | 45 प्रयोजनकलाधिकरणम् ।           |
| 22 दहराधिकरणम् ।               | 46 रचनानुपपत्त्यधिकरणम् ।        |
| 23 प्रमिताधिकरणम् ।            | 47 महद्दीर्घाधिकरणम् ।           |
| 24 एतद्गर्भेदेवताधिकरणं ।      | 48 समुदायाधिकरणम् ।              |
| 25 एतद्गर्भे मध्वधिकरणं ।      | 49 उपलब्ध्याधिकरणं ।             |
| 26 एतद्गर्भे अपशूद्राधिकरणं    | 50 सर्वथानुपपत्त्याधिकरणं ।      |

- 51 एकस्त्रिसम्भवाधिकरणम् । 81 पराधिकरणम् ।  
 52 पशुपत्यधिकरणम् । 82 फलाधिकरणम् ।  
 53 उत्पत्त्यसम्भवाधिकरणम् । 83 सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् ।  
 54 विषयधिकरणम् । 84 अन्यथात्वाधिकरणम् ।  
 55 तेजोधिकरणम् । 85 सर्वाभेदाधिकरणम् ।  
 56 आत्माधिकरणम् । 86 आनन्दाद्यधिकरणम् ।  
 57 ज्ञाधिकरणम् । 87 कार्यस्थानाधिकरणम् ।  
 58 कर्त्रधिकरणम् । 88 समानाधिकरणम् ।  
 59 परायत्ताधिकरणम् । 89 सम्बन्धाधिकरणम् ।  
 60 अंशाधिकरणम् । 90 सम्भृत्यधिकरणम् ।  
 61 पाणोत्पत्त्यधिकरणम् । 91 पुरुषविद्याधिकरणम् ।  
 62 सप्तमत्यधिकरणम् । 92 वेदाद्याधिकरणम् ।  
 63 प्राणाणुत्वाधिकरणम् । 93 हान्यधिकरणम् ।  
 64 वायुक्रियाधिकरणम् । 94 सापराध्याधिकरणम् ।  
 65 श्रेष्ठानुत्वाधिकरणम् । 95 अनियमाधिकरणम् ।  
 66 ज्योतिराद्यघनाधिकरणम् । 96 अक्षराद्यधिकरणम् ।  
 67 इन्द्रियाधिकरणम् । 97 अन्तरत्वाधिकरणम् ।  
 68 संज्ञामूर्तिकल्प्यधिकरणम् । 98 कामाद्यधिकरणम् ।  
 अथ तृतीयाध्यायः 99 तन्निर्धारणानियमाधिकरणम् ।  
 69 तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम् । 100 प्रदानाधिकरणम् ।  
 70 कृतात्ययाधिकरणम् । 101 लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् ।  
 71 अनिष्टादिकार्याधिकरणम् । 102 पूर्वविकल्पाधिकरणम् ।  
 72 तत्स्यमाव्यापत्त्यधिकरणम् । 103 शरीरेभावोधिकरणम् ।  
 73 भातिचिराधिकरणम् । 104 अज्ञायवद्धाधिकरणम् ।  
 74 अन्याधिष्ठिताधिकरणम् । 105 भूमज्यायस्त्वाधिकरणम् ।  
 75 सन्न्याधिकरणम् । 106 शब्दादिभेदाधिकरणम् ।  
 76 तदभावाधिकरणम् । 107 विकल्पाधिकरणम् ।  
 77 कार्पानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणम् । 108 यथाश्रयभावाधिकरणम् ।  
 78 मुग्धाधिकरणम् । 109 पुष्ट्यधिकरणम् ।  
 79 उमथलिङ्गाधिकरणम् । 110 स्तुतिमात्राधिकरणम् ।  
 80 अहिकुण्डलाधिकरणम् । 111 पारिप्लवाधिकरणम् ।



- 112 अग्नीन्धनाद्यधिकरणम् ।  
 113 सर्वापेक्षाधिकरणम् ।  
 114 अमदमाद्यधिकरणम् ।  
 115 सर्वात्मानुमत्यधिकरणम् ।  
 1.6 विहितत्वाधिकरणम् ।  
 117 विधुराधिकरणम् ।  
 118 तद्भूताधिकरणम् ।  
 119 स्वाम्यधिकरणम् ।  
 120 सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम् ।  
 121 अनाविष्काराधिकरणम् ।  
 122 ऐहिकाधिकरणम् ।  
 123 मुक्तिफलानियमाधिकरणम् ।  
 अथ चतुर्थाध्यायः ॥  
 124 आवृत्यधिकरणम् ।  
 125 आत्मत्वोपासनाधिकरणम् ।  
 126 प्रतीकाधिकरणम् ।  
 127 आदित्याधिपत्यधिकरणम् ।  
 128 वासीनाधिकरणम् ।  
 129 आप्रायणाधिकरणम् ।  
 130 तदधिगमाधिकरणम् ।  
 131 इतराधिकरणम् ।  
 132 अनारब्धकार्याधिकरणम् ।  
 133 अग्निहोत्राद्यधिकरणम् ।  
 134 इतरक्षणाधिकरणम् ।  
 135 वागधिकरणम् ।  
 136 मनोधिकरणम् ।  
 137 अध्यक्षाधिकरणम् ।  
 138 भूताधिकरणम् ।  
 139 आसृत्युक्तमाधिकरणम् ।  
 140 परसम्पत्त्यधिकरणम् ।  
 141 अविभागाधिकरणम् ।  
 142 तदोक्तोधिकरणम् ।  
 143 रश्मनुसारः अधिकरणम् ।  
 144 निशाधिकरणम् ।  
 145 दक्षिणायनाधिकरणम् ।  
 146 अचिराद्यधिकरणम् ।  
 147 वायव्यधिकरणम् ।  
 148 वरुणाधिकरणम् ।  
 149 आतिवाहिकाधिकरणम् ।  
 150 कार्याधिकरणम् ।  
 151 सम्पत्ताधिकरणम् ।  
 152 अविभागेन दृष्टत्वाधिकरणम् ।  
 153 मन्त्राधिकरणम् ।  
 154 सङ्कल्पाधिकरणम् ।  
 155 यन्मवाधिकरणम् ।  
 156 जगद्द्वयापाखर्जाधिकरणम् ।

द्वैतभाष्याधिकरण संख्यासूचकचक्रिका ॥

प्रथमाध्याय ॥

- |                            |                                |
|----------------------------|--------------------------------|
| 1 जिज्ञासाधिकरणम् ।        | 27 देवताधिकरणम् ।              |
| 2 जन्माद्यधिकरणम् ।        | 28 अपशुद्धाधिकरणम् ।           |
| 3 शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् । | 29 कम्पनाधिकरणम् ।             |
| 4 समन्वयाधिकरणम् ।         | 30 ज्योतिरधिकरणम् ।            |
| 5 ईक्षत्यधिकरणम् ।         | 31 आकाशाधिकरणम् ।              |
| 6 आनन्दमयाधिकरणम् ।        | 32 सुषुप्त्यधिकरणम् ।          |
| 7 अन्तस्थत्वाधिकरणम् ।     | 33 ब्रह्मणाधिकरणम् ।           |
| 8 आकाशाधिकरणम् ।           | 34 आनुमानिकाधिकरणम् ।          |
| 9 प्राणाधिकरणम् ।          | 35 ज्योतिरुपक्रमाधिकरणम् ।     |
| 10 ज्योतिरधिकरणम् ।        | 36 नसंख्योपसंग्रहाधिकरणम् ।    |
| 11 गायत्र्यधिकरणम् ।       | 37 कारणत्वेनचाकाशाधिकरणम् ।    |
| 12 अन्तिमप्राणाधिकरणम् ।   | 38 समाकर्षाधिकरणम् ।           |
| 13 सर्वगतत्वाधिकरणम् ।     | 39 प्रकृत्यधिकरणम् ।           |
| 14 अतृत्वाधिकरणम् ।        | 40 ऐतेनसर्वव्याख्यताधिकरणम् ।  |
| 15 गुहाधिकरणम् ।           | 41 स्मृत्यधिकरणम् ।            |
| 16 अन्तराधिकरणम् ।         | 42 न विलक्षणतयाधिकरणम् ।       |
| 17 अन्तर्याम्यधिकरणम् ।    | 43 अभिमान्याधिकरणम् ।          |
| 18 अदृश्यत्वाधिकरणम् ।     | 44 असदधिकरणम् ।                |
| 19 वैश्वानराधिकरणम् ।      | 45 भोक्तधिकरणम् ।              |
| 20 शुभ्राद्यधिकरणम् ।      | 46 आरम्भणाधिकरणम् ।            |
| 21 भूमाधिकरणम् ।           | 47 इतरव्यदेशाधिकरणम् ।         |
| 22 अक्षराधिकरणम् ।         | 48 श्रुतिशब्दमूलत्वाधिकरणम् ।  |
| 23 सच्चिदधिकरणम् ।         | 49 न प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् ।   |
| 24 दहराधिकरणम् ।           | 50 वैषम्यनैर्दृष्ट्याधिकरणम् । |
| 25 अनुकृत्यधिकरणम् ।       | 51 सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम् ।   |
| 26 शमनाधिकरणम् ।           | 52 रचनाधिकरणम् ।               |

- 112 अग्नीधनाद्यधिकरणम् ।  
 113 सर्वापेक्षाधिकरणम् ।  
 114 अमदमाद्यधिकरणम् ।  
 115 सर्वज्ञानुमत्यधिकरणम् ।  
 116 विहितत्वाधिकरणम् ।  
 117 विधुराधिकरणम् ।  
 118 तद्भूताधिकरणम् ।  
 119 स्वाभ्यधिकरणम् ।  
 120 सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम् ।  
 121 अनाविष्काराधिकरणम् ।  
 122 ऐहिकाधिकरणम् ।  
 123 मुक्तिफलानियमाधिकरणम् ।  
 अथ चतुर्थाध्यायः ॥  
 124 आवृत्यधिकरणम् ।  
 125 अहमत्वोपासनाधिकरणम् ।  
 126 प्रतीकाधिकरणम् ।  
 127 आदित्याधिमत्यधिकरणम् ।  
 128 आसीनाधिकरणम् ।  
 129 आप्रायणाधिकरणम् ।  
 130 तदधिगमाधिकरणम् ।  
 131 इतराधिकरणम् ।  
 132 अनारब्धकार्याधिकरणम् ।  
 133 अमिहोत्राद्यधिकरणम् ।  
 134 इतरक्षणाधिकरणम् ।  
 135 वागधिकरणम् ।  
 136 मनोधिकरणम् ।  
 137 अध्यक्षाधिकरणम् ।  
 138 भूताधिकरणम् ।  
 139 आसृत्युपक्रमाधिकरणम् ।  
 140 परसम्पत्त्यधिकरणम् ।  
 141 अविभागाधिकरणम् ।  
 142 तदोक्तोधिकरणम् ।  
 143 रश्चयनुसारधिकरणम् ।  
 144 निशाधिकरणम् ।  
 145 दक्षिणायनाधिकरणम् ।  
 146 अर्चिराद्यधिकरणम् ।  
 147 वाय्वधिकरणम् ।  
 148 वरुणाधिकरणम् ।  
 149 आतिवाहिकाधिकरणम् ।  
 150 कार्योधिकरणम् ।  
 151 सम्पदाधिकरणम् ।  
 152 अविभागेन दृष्टत्वाधिकरणम् ।  
 153 ब्रह्माधिकरणम् ।  
 154 सङ्कल्पाधिकरणम् ।  
 155 धभावाधिकरणम् ।  
 156 जगद्दयापाखर्जाधिकरणम् ।

श्रीः

## द्वैतभाष्याधिकरण संख्यासूचकत्रिका ॥

## प्रथमाध्याय ॥

- |                            |                                |
|----------------------------|--------------------------------|
| 1 जिज्ञासाधिकरणम् ।        | 27 देवताधिकरणम् ।              |
| 2 जन्माद्यधिकरणम् ।        | 28 अपशुद्धाधिकरणम् ।           |
| 3 शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् । | 29 कम्पनाधिकरणम् ।             |
| 4 समन्वयाधिकरणम् ।         | 30 ज्योतिरधिकरणम् ।            |
| 5 ईक्षत्यधिकरणम् ।         | 31 आकाशाधिकरणम् ।              |
| 6 आनन्दमयाधिकरणम् ।        | 32 सुषुप्त्यधिकरणम् ।          |
| 7 अन्तस्थत्वाधिकरणम् ।     | 33 ब्रह्मणाधिकरणम् ।           |
| 8 आकाशाधिकरणम् ।           | 34 आनुमानिकाधिकरणम् ।          |
| 9 प्राणाधिकरणम् ।          | 35 ज्योतिरुपक्रमाधिकरणम् ।     |
| 10 ज्योतिरधिकरणम् ।        | 36 नसंख्योपसंग्रहाधिकरणम् ।    |
| 11 गायत्र्यधिकरणम् ।       | 37 कारणत्वेनचाकाशाधिकरणम् ।    |
| 12 अन्तिमप्राणाधिकरणम् ।   | 38 समाकर्षाधिकरणम् ।           |
| 13 सर्वगतत्वाधिकरणम् ।     | 39 प्रकृत्यधिकरणम् ।           |
| 14 अक्षुत्वाधिकरणम् ।      | 40 ऐतेनसर्वेव्याख्यताधिकरणम् । |
| 15 गुहाधिकरणम् ।           | 41 स्मृत्यधिकरणम् ।            |
| 16 अन्तराधिकरणम् ।         | 42 न विलक्षणत्वाधिकरणम् ।      |
| 17 अन्तर्याम्यधिकरणम् ।    | 43 अभिमान्याधिकरणम् ।          |
| 18 अदृश्यत्वाधिकरणम् ।     | 44 असदधिकरणम् ।                |
| 19 वैश्वानराधिकरणम् ।      | 45 मोक्तधिकरणम् ।              |
| 20 शुभवाद्यधिकरणम् ।       | 46 आरम्भणाधिकरणम् ।            |
| 21 भूमाधिकरणम् ।           | 47 इतरव्यदेशाधिकरणम् ।         |
| 22 अक्षराधिकरणम् ।         | 48 श्रुतिशब्दमूलत्वाधिकरणम् ।  |
| 23 सः अधिकरणम् ।           | 49 न प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् ।   |
| 24 दहराधिकरणम् ।           | 50 वैषम्यनैर्घृष्ट्याधिकरणम् । |
| 25 अनुकृत्यधिकरणम् ।       | 51 सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम् ।   |
| 26 शमनाधिकरणम् ।           | 52 रचनाधिकरणम् ।               |

- 53 अन्यत्राभावाधिकरणम् ।  
 54 अभ्युपगमाधिकरणम् ।  
 55 पुरुषाश्माधिकरणम् ।  
 56 अन्यथानुमित्यधिकरणम् ।  
 57 वैशेषिकाधिकरणम् ।  
 58 समुदायाधिकरणम् ।  
 59 शून्याधिकरणम् ।  
 60 अनुपलब्ध्यध्यधिकरणम् ।  
 61 नैकस्मिन्नधिकरणम् ।  
 62 पत्युरधिकरणम् ।  
 63 उत्पत्त्यधिकरणम् ।  
 64 विषयधिकरणम् ।  
 65 मातरिश्वाधिकरणम् ।  
 66 असम्भवाधिकरणम् ।  
 67 तेजोधिकरणम् ।  
 68 अवधिकरणम् ।  
 69 पृथीव्यधिकरणम् ।  
 70 तदभिध्यानाधिकरणम् ।  
 71 विपर्ययाधिकरणम् ।  
 72 अन्तराधिकरणम् ।  
 73 नात्माधिकरणम् ।  
 74 ज्ञाधिकरणम् ।  
 75 उत्क्रान्त्यधिकरणम् ।  
 76 व्यतिरेकाधिकरणम् ।  
 77 पृथगधिकरणम् ।  
 78 यावदधिकरणम् ।  
 79 पुंस्त्वाधिकरणम् ।  
 80 कर्तृवाधिकरणम् ।  
 81 अंशाधिकरणम् ।  
 82 अदृष्टाधिकरणम् ।  
 83 प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् ।  
 84 तत्प्रागाधिकरणम् ।  
 85 तत्पूर्वकत्वाधिकरणम् ।  
 86 सप्तगत्यधिकरणम् ।  
 87 अण्वाधिकरणम् ।  
 88 श्रेष्ठाधिकरणम् ।  
 89 चक्षुराद्याधिकरणम् ।  
 90 पञ्चवृत्त्यधिकरणम् ।  
 91 अण्वाधिकरणम् ।  
 92 ज्योतिरधिकरणम् ।  
 93 तद्द्रव्याधिकरणम् ।  
 94 संज्ञाधिकरणम् ।  
 95 मांसाधिकरणम् ।  
 अथ द्वितीयाध्यायः  
 96 तदन्तराधिकरणम् ।  
 97 व्यात्मकत्वाधिकरणम् ।  
 98 प्राणगत्यधिकरणम् ।  
 99 अग्न्याधिकरणम् ।  
 100 परमेश्वरणाधिकरणम् ।  
 101 अश्विनरथाधिकरणम् ।  
 102 भाक्ताधिकरणम् ।  
 103 कृनात्ययाधिकरणम् ।  
 104 यथेताधिकरणम् ।  
 105 चरणाधिकरणम् ।  
 106 अनिष्टाधिकरणम् ।  
 107 अपिसप्राधिकरणम् ।  
 108 तत्राप्यधिकरणम् ।  
 109 विद्याधिकरणम् ।  
 110 न तृतीयाधिकरणम् ।  
 111 तत्त्वाभाव्याधिकरणम् ।

- |                               |                             |
|-------------------------------|-----------------------------|
| 113. तातिचिरेणाधिकरणम् ।      | 142 इतराधिकरणं ।            |
| 118 अन्याधिकरणम् ।            | 148 आध्यानाधिकरणं ।         |
| 114 रेतोधिकरणम् ।             | 144 आत्मगृहीत्यधिकरणं ।     |
| 115 योन्याधिकरणम् ।           | 145 अन्वयाधिकरणम् ।         |
| 116 सन्व्याधिकरणम् ।          | 146 कार्थाधिकरणं ।          |
| 117 पराभिध्याधिकरणम् ।        | 147 समानाधिकरणं ।           |
| 118 देहयोगाधिकरणम् ।          | 148 नवाविशेषाधिकरणं ।       |
| 119 तदभावाधिकरणम् ।           | 149 सम्भृत्यधिकरणं ।        |
| 120 प्रबोधधिकरणम् ।           | 150 पुरुषत्रिधाधिकरणं ।     |
| 121 कर्मानुस्मृत्यधिकरणम् ।   | 151 वेधाधिकरणं ।            |
| 122 संपत्त्याधिकरणम् ।        | 152 हान्याधिकरणं ।          |
| 123 न स्थानतोधिकरणं ।         | 153 छन्दाधिकरणं ।           |
| 124 इत्यरूपाधिकरणम् ।         | 154 अनियमाधिकरणं ।          |
| 125 फलाधिकरणम् ।              | 155 यावनधिकरणं ।            |
| 126 अम्बुवदधिकरणं ।           | 156 इयदामननाधिकरणं ।        |
| 127 वृद्धिडासाधिकरणम् ।       | 157 व्यतिधिकरणम् ।          |
| 128 प्रकृतैनावत्त्वाधिकरणम् । | 158 संत्याधिकरणम् ।         |
| 129 तदव्यक्ताधिकरणम् ।        | 159 कामाधिकरणम् ।           |
| 130 अहिकुण्डलाधिकरणं ।        | 160 निधरिणाधिकरणम् ।        |
| 131 परमतोधिकरणम् ।            | 161 प्रदानाधिकरणम् ।        |
| 132 स्थानविशेषाधिकरणम् ।      | 162 लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् । |
| 133 तथान्यत्वा(द)धिकरणम् ।    | 163 विकल्पाधिकरणम् ।        |
| 134 अनेनमर्गत्वाधिकरणम् ।     | 164 विद्याधिकरणम् ।         |
| 135 फलाधिकरणम् ।              | 165 श्रुत्याधिकरणम् ।       |
| 136 सर्ववेदाधिकरणम् ।         | 166 अनुबन्धाधिकरणम् ।       |
| 137 उपसंशाराधिकरणम् ।         | 167 प्रज्ञान्तराधिकरणम् ।   |
| 138 प्राप्त्यधिकरणम् ।        | 168 नसमान्याधिकरणं ।        |
| 139 सर्वापेदाधिकरणम् ।        | 169 परेणाधिकरणं ।           |
| 140 आनन्दाधिकरणम् ।           | 170 एकाधिकरणं ।             |
| 141 प्रियशिरस्त्वाधिकरणं ।    | 171 अज्ञावदध्याधिकरणं ।     |

- 172 मूम (कत्व)धिकरणं ।  
 173 नानाशब्दाधिकरणं ।  
 174 विकल्पाधिकरणं ।  
 175 काम्याधिकरणं ।  
 176 अज्ञाधिकरणं ।  
 177 नवाधिकरणं ।  
 178 पुरुषार्थाधिकरणं ।  
 179 आसावैतलक्यधिकरणं ।  
 180 नाविशेषाधिकरणं ।  
 181 स्तुत्याधिकरणं ।  
 182 उभयलिङ्गाधिकरणं ।  
 183 आधिकारिकधिकरणं ।  
 184 फलश्रुत्यधिकरणं ।  
 185 कुत्सनभावाधिकरणं ।  
 186 अनाविष्काराधिकरणं ।  
 187 ऐहिकाधिकरणं ।  
 188 मुक्तिकलाधिकरणं ।  
 अथ चतुर्थाध्यायः ॥  
 189 आवृत्यधिकरणं ।  
 190 आत्माधिकरणं ।  
 191 प्रतीकाधिकरणं ।  
 192 ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणं ।  
 193 आदित्याधिकरणम् ।  
 194 आसीनाधिकरणम् ।  
 195 आप्रायणाधिकरणम् ।  
 196 तदधिगयाधिकरणम् ।  
 197 रागधिकरणम् ।  
 198 मनः प्राणाकरणम् ।  
 199 अध्वक्षधिकरणं ।  
 200 मूताधिकरणं ।  
 201 नैकस्मिन्नधिकरणं ।  
 202 समानाधिकरणं ।  
 203 तानिपराधिकरणं ।  
 204 अविभागाधिकरणं ।  
 205 तदोक्तोधिकरणं ।  
 206 योग्यधिकरणं ।  
 207 अर्चिरधिकरणं ।  
 208 वायुशाब्दाधिकरणं ।  
 209 तदिदाधिकरणं ।  
 210 आतिवाहिकाधिकरणम् ।  
 211 वैधुनाधिकरणम् ।  
 212 कार्वाधिकरणम् ।  
 213 सम्पाद्याधिकरणम् ।  
 214 मुक्ताधिकरणम् ।  
 215 आत्माधिकरणं ।  
 216 अविभागाधिकरणं ।  
 217 ब्रह्माधिकरणं ।  
 218 सङ्कल्पाधिकरणं ।  
 219 अनन्याधिपत्यधिकरणं ।  
 220 जगद्व्यापाराधिकरणं ।  
 221 जगद्व्यापाराधिकरणं ।  
 222 स्मित्यधिकरणम् ।  
 223 अनावृत्त्यधिकरणम् ।

॥ श्रीः ॥

॥ श्रीमते लक्ष्मीनृसिंहपरब्रह्मणे नमः ॥

## ॥ मतत्रयसारसंग्रहः ॥

(शास्त्रावतारः)

(अद्वैतमतम्)

॥ श्रीशङ्करार्याय जगद्गुरवे नमः ॥

शर्वादिशेषपचना-गुरवः पुराऽभुः

श्रीशंकरार्य रघुरामकनिष्ठ मध्वाः ।

तान् संग्रणम्य तदनुग्रहवाञ्छयैव

तद्भाष्यसंग्रहमिमं विलिखामि पद्यैः ॥ १ ॥

श्री अण्णावाजपेयाभिधगुरुमनघं सर्वशास्त्रार्थविज्ञम्

श्रीयज्ञस्वामिसंज्ञं मखिकुलतिलकं श्रीवटारण्यवासम् ।

सेवे श्रीरामचन्द्रं क्रमपदकजटावर्णचर्चाविशेष-

ग्राहं श्रीकेरळेशाचिंतपदकमलं वेदवेदाङ्गदक्षम् ॥ २ ॥

यस्मिन् वेदव्यास इति पदं सार्थं न चेतरे ।

नमामि पाराशर्येते ब्रह्मसूत्रप्रकाशकम् ॥ ३ ॥

केचला चित्तिराभाति जगद्रूपेण मायया ।

वन्देहं नरसिंहं तं ब्रह्मेशहरिरूपिणम् ॥ ४ ॥

बृहद्यदारण्यकमस्ति लोके तदर्थनिष्ठो जगदार्य एषः ।

तदन्यवेदान्तविभागपूगः तदर्थवर्दीत्यवदत् स्वभाष्यैः ॥ ५ ॥

ब्रह्मायमात्मेत्यहमस्मि ब्रह्म त्वं वाऽहमस्मित्यखिलागमोक्तेः ।

द्रष्टव्य आत्मेति च वेदवाक्यात् आत्मैव जिज्ञास्य इति स्म वक्ति ॥



नश्यत्स्वभारं विकृतिस्वरूपं विचित्रमेदं च जगत्सुदृष्टम् ।  
 नित्यैकरूपं परिशुद्धतेजः पुञ्जस्समं ब्रह्मविदेकमाभात् ॥ ७ ॥  
 ब्रह्मैव सर्वं न तु किञ्चनेह मायाविचितं पुरुरूप इन्द्रः ।  
 इत्यादि वेदान्तरहस्यवाचां अर्थं यभाषे स हि शङ्करार्यः ॥ ८ ॥  
 ब्रह्मैव सर्वं जगदेव मिथ्या जपाप्रसूनं स्फटिके यथा वा ।  
 अज्ञानरूपं विविधं विभाति ज्ञाने ह्यविद्याविनिवर्तनीया ॥ ९ ॥  
 अनाद्यविद्याविद्वत्तिः प्रासाध्या यद्रज्जुसर्पादिविशेषांघात् ।  
 निवर्तते तत्त्वमसीति बोधात् जगद्विशुद्धाचित्तिरेवशेषा ॥ १० ॥  
 इत्थं विनिश्चित्य हि सर्ववेत्ता भीशङ्करार्यो निखिलागमानाम् ।  
 अब्रूतभारं निजसूत्रभाष्ये ब्रह्मैव जीवो विनिवृत्तपन्धः ॥ ११ ॥  
 रज्जौ यथा सर्पमतिः स्वभाते ज्ञाने जगद्धीः नतु तथ्यमेतत् ।  
 जगत्सु नाश्यादिगुणोपपन्नं ज्ञानं तु शुद्धं ह्यविकारि नित्यम् ॥ १२ ॥  
 तत्तादृशज्ञानमनाद्यविद्याऽऽदर्शं विचितं प्रतिभाति नाना ।  
 साप्याद्यविद्याविनिवृत्तिरेव ज्ञानं न साध्यं स्वयमेव भावम् ॥ १३ ॥  
 अज्ञानानृततच्छकेश्वरह्युमिः नीहारमायातमः  
 पात्राद्यैः पिहितं च गूढमिति च ज्ञानं ध्रुता ध्रुयते ।  
 तच्छिन्ता बहुधा विभाति जगति ज्ञानस्वरूपं च तत्  
 ज्ञातृज्ञेयविभागवत्तदाखिलं रूप्यादिवत् बाध्यते ॥ १४ ॥  
 विच्छायासङ्गशक्त्या बहुविधं विदधित्भाक्तृभोग्यादिभिन्नम्  
 भ्रान्तं ज्ञानस्वरूपं भवति च वित्तमां मानजज्ञानमात्रात् ।  
 भ्रान्तात्मा मुक्तिकामः शममूलकरणाज्ञानघान् भ्रोतुकामः  
 ब्रह्मात्मज्ञानमेवं गुरुपदकमलोपामनं मंप्रतीच्छेत् ॥ १५ ॥  
 एको विभुः सर्वगतश्चिदात्माऽविद्यावशाद्भेदविधारमरूपी ।  
 भ्रान्तं निवृत्त्या निजरूपमाक् स्यात् भावात्मकाज्ञानबलाच्च युक्तम्

संख्याऽधिकरणानां च यत्रैकनवतिश्शतम् ।

इत्तसंख्या पञ्चपञ्चाशच्च पञ्चशतानि च ॥ १७ ॥

समन्वयाविरोधौ च साधनं च फलं तथा ।

भगवत्पादभाष्येऽत्र वर्णितानीति बुध्यताम् ॥ १८ ॥

अधिकरणानि १९१

सूत्राणि ५५५

## ॐ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

मोक्षेऽभिलाषा च फले विरक्तिः नित्यादिर्धीशान्तिरितीह श्लाघे ।

इमानि चत्वारि तु पूर्ववृत्तान्यपेक्षते ब्रह्मविचार एषः ॥ १९ ॥

अत्र केचित् आश्रयानुपपत्ति-सिरोधानानुपपत्ति-स्वरूपानुपपत्ति-अनिर्व-  
चनीयानुपपत्ति-प्रमाणानुपपत्ति-निवर्तकानुपपत्ति-निवृत्त्यनुपपत्तिभिः, सप्तविधाभिः  
ब्रह्मणः अविद्याश्रयत्वादिकं न संभवतीति अद्वैतब्रह्मणः जिज्ञास्यत्वं नेत्यवोचन ।  
अत्र केचित् प्रत्यवोचन सप्तविधयुक्तियुक्तश्लोकेन ।

‘ यस्मिन्नध्यस्तमेतत्त्रिभुवनमखिलं यच्च पश्यत्यविद्या

मुग्धं स्वाध्यस्तमेतद्यदपि निजवपुर्बीक्षणे मुच्यते यत् ।

ज्ञानं ज्ञेयादिहीनं, भवति यदपदं संविदां निर्विशेषं

सत्यं तद्ब्रह्म मिथ्या तदितरदखिलं कोऽन्यथा वक्तुमीशः ॥ ’

“ मानास्तिष्यतु सर्वमेव भुवनं मानं तु सिध्येत कुतः

किं स्वेनैव तथाऽस्तु तर्हि भुवनं मानेऽपि मानं यदि ।

हन्तस्यादनवस्थितिः विरमतो मेयं च न स्यादिति

क्वेदं सिध्यति विधमेतदखिलं सत्यं प्रमेयं च भोः ॥ ” इति ॥

न द्वैतं प्रतिपादयन्त्युपनिषद्वाचः प्रसिद्धं हि तत्

किन्त्वैद्वैतमनन्यगोचरतया तद्वेद्यमास्थीयताम् ।

अप्राप्ते खलु शास्त्रमर्थवदिति द्वैतप्रयासो वृथा

सद्वैतं परमार्थतः प्रभवति द्वैता मृषा पश्यति ॥ २० ॥

मदा विशुद्धं स्वयमेव भातं चिन्मात्रमात्मेति वदन्ति वेदाः ।  
 एकं सदेवाद्वितयं द्वितीयात् मयं निगूढं तमसाऽनृतेन ॥ २१ ॥  
 भावाज्ञानेनानृतं स्वंप्रकाशं ज्ञानं ब्रह्माज्ञाननाशाच्चकाले ।  
 स्वर्भान्वाख्यो ध्वान्तंपुञ्जेन सूर्यं प्राविध्यत्तं सुप्रसिद्धं हि वेदे ॥  
 मूढोऽहमज्ञोहामिति प्रवादः ज्ञानस्य सत्त्वेऽपि यथाऽविरोधः ।  
 तथाऽयमात्मा तमसा सहापि स्थित्वा जगद्रूप इहापि भाति ॥  
 यथा तमश्शब्दविचारकाले प्रकाशशब्दार्थमपेक्षते न ।  
 भावात्मकाज्ञानविचारकाले ज्ञानात्मनः ज्ञानमपेक्षते न ॥ २४ ॥  
 अप्राकृतं शुद्धमिहेति सत्त्वमाश्रित्य वैकुण्ठमुखं यथा ते ।  
 आविद्यकं सर्वमिहापि युक्तं क्षप्राकृतं कर्म च ते प्रकल्प्ये ॥२५॥  
 नित्यो विमुस्सर्वगतोद्यणीयान् अजःपुराणो ब्रह्म विजातः ।  
 विरुद्धवाचो न परस्परं ताः भावात्मकाज्ञानसहे परस्मिन् ॥२६॥  
 न स्त्रीपुमान् नापि नपुंसकं च ब्रह्मात्मनो रूपमतो विमुक्तिः ।  
 यज्ज्योतिषा ज्योतिष ऐक्यमाहुः स्वराद् पदस्य श्रवणाद्विमुक्तौ ॥

इति सिद्धान्तात् प्रमेयमेव न किञ्चित्सत्यमस्त्यस्मिन् मते इति प्रमेयत्वा-  
 पादनं न युक्तम् । अत्र प्रमाणं अयं भागवत श्लोकः—

“ स वै न देवासुरमर्त्यतिर्यङ् न स्त्री न पण्डो न पुमान् जन्तुः ।

नायं गुणः कर्म न सज्जचासत् निषेधशेषो जयतादशेषः ॥ ” इति

“ स एष नेति नेति ” इत्यादि श्रुतिश्च ।

अत्र सिद्धान्ते चिन्मात्रब्रह्मैव सत्यं; अन्यत् मिथ्या; भावरूपाज्ञानेन  
 आच्छादितं ब्रह्म जगदिव, रज्जौ सर्प इव, भासते । चिन्मात्रं ब्रह्म च  
 निर्गुणमेव । वेदान्तजन्मज्ञानेन भावरूपाज्ञाननाशे सति ब्रह्म स्वयंप्रकाशमेव  
 वर्तते । अविद्याशक्त ब्रह्मणि जगदध्यासे द्वैतप्रतिभानं । सर्वे वेदान्ताः  
 अद्वैतमेव प्रतिपादयन्ति । द्वैतस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् तत् न वेदान्तापेक्षा ।

अज्ञानेन ज्ञानस्याऽच्छादनं कथं संभवतीति चेत्, “ सुवर्मानुरासुरसूर्यं तमसाऽ-  
विध्यत; तस्मै देवाः प्रायश्चित्तिमैच्छन् ” इत्यादि यजुस्संहिताद्वितीयकाण्ड  
द्वितीयप्रश्नद्वितीयानुवाके तमःपुञ्जरूपः सुवर्मानुरासुरः (सुवर्मानुः=स्वर्गस्य भां  
नुदति-छादयति इति - सुवर्मानुरिति व्युत्पत्तिः) स्वकीयतमसा सूर्यं छादया-  
मास । ततो जगदान्ध्यमभवत् । ततः सूर्यपमाच्छादकस्य तमसः प्रायश्चित्तं  
देवाः दिव्यार्थं नानाविधैः प्रकाशरूपैः मण्यादिद्रव्यैः चतुर्भिर्पर्यायैः तमोऽपाघ्नन्;  
इति कथा वर्तते । तदूरीत्या चिद्रूपब्रह्मणः भावरूपाज्ञानेन छादनं  
युक्तमेव ॥

अपिच भूलोकेऽपि सूर्यं राहुः उपरागकाले छादयतीति सुप्रसिद्धमेव ।  
अतः अविद्याश्रयत्वेऽपि न दोषः ॥

किञ्च यथा परमते ब्रह्मणः सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टावस्था एका, स्थूल-  
चिदचिद्विशिष्टावस्था अन्या; जगत्सृष्टिकाले स्थूलचिदचिद्विशिष्टावस्था अङ्गी-  
क्रियते; प्रलयकाले सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टावस्था इति अवस्थाद्वयं अङ्गीकृत्य सर्व-  
श्रुत्युपपत्तिः वर्धते, तथा अस्मन्मतेऽपि अविद्यातिरोहितावस्था एका;  
अविद्याराहित्यावस्था अन्या; तथा च निर्गुणत्वादिप्रतिपादकानां, श्रुतिवाक्यानां  
अविद्याराहित्यकाले शुद्धब्रह्मणि समन्वयः; सत्यकामत्वादिप्रतिपादकवाक्यानां  
अविद्याविशिष्टब्रह्मणि समन्वय इति स्वरसत् एव श्रुत्यर्थो भवति । परमते तु  
अप्राकृतं शुद्धसत्त्वमित्यन्यत् परिकल्प्य वैकुण्ठादिवर्णनमधिकम् । अतश्च ‘अनृतेन  
प्रत्यूदाः’ इत्यादिबहुश्रुतयः तत्त्वमसीति वाक्यार्थान्यथानुपपत्तिः, लौकिकप्रतीतिः,  
युक्तयश्च इत्येवमादिप्रमाणवाहुल्यात् अविद्यातदाश्रयत्वाद्यङ्गीकृतौ न कोऽपि दोष  
इति सिद्धं इति मतप्रक्रिया संग्रहः ।

अत्र किञ्चित् विविच्य उच्यते । तत्र प्रथमं अविद्याश्रयत्वं ब्रह्मणः  
संभवतीति इदानीं उच्यते ।

“ ज्ञानरूपं परं ब्रह्म तन्निवर्त्यं मृषात्मकम् ।  
 अज्ञानं चेत्त्रिस्तुर्यं कः प्रभुस्तन्निवर्तकः ॥ ”  
 “ ज्ञानं ब्रह्मेति चेत् ज्ञानं अज्ञानस्य निवर्तकम् ।  
 ब्रह्मवत् तत्प्रकाशत्वात् तदपि क्षनिवर्तकम् ॥ ”

इति कैश्चित् प्रकाशरूप ब्रह्मणः तमोरूपाविद्याश्रयत्वं न संभवतीत्युक्तम् ।  
 ब्रह्म ज्ञानस्वरूपमिति आचार्योपदेशजन्यं ज्ञानं अविद्यायाः निवर्तकं भवेत्  
 इत्युक्ते ब्रह्मणः प्रमेयत्वं अननुभूतिर्न च स्यादिति दूषणं अविद्याश्रयत्वे  
 उक्तम् । तत्रयुक्तम् ।

तथाहि “ ज्ञानं ब्रह्मेति ” आचार्योपदिष्टप्रमाणजन्यज्ञानस्य, ब्रह्म-  
 स्वरूपभूत ज्ञानस्य च भिन्नत्वात् प्रमेयत्वादि दोषाः न संभवन्ति । मलिनदूषणे  
 प्रतिबिम्बभूत एव मुखे मलिनत्वादि दोषाः यथा वा संभवन्ति; न तु  
 विम्बमुखे; तद्वत् अविद्याश्रयत्वे संभाविता दोषाः जीवगता एवेति न  
 कश्चिद्विरोधः ब्रह्मणः अविद्याश्रयत्वे ॥

“ आश्रयत्वविषयत्वभागीनी निर्विशेषचित्तिरेव केदला । ”

इति प्रमाणात् शुद्धचिदाश्रयमेव अज्ञानं अंगीकर्तव्यम् । अविद्याश्रय-  
 त्वं च ब्रह्मणः लोके स्त्रीपुरुषसंसर्गात् पुत्राद्युत्पत्तिरिव नेह ब्रह्मणि  
 संभवति । किन्तु ज्ञानस्वरूपब्रह्मणि अनाद्यविद्यासाश्रित्यात् स्फटिके रक्तिमेव  
 अध्यस्यते । आचार्योपदिष्ट प्रमाणजन्यज्ञानस्य “ ब्रह्मवत् तत्प्रकाशत्वात् ”  
 इति तैरुक्तं स्वयंप्रकाशत्वं न भवत्येव; ब्रह्मस्वरूपज्ञानस्य अजन्यत्वात्,  
 शास्त्रज्ञानस्य च जन्यत्वात् । “ ब्रह्मवत् तत्प्रकाशत्वात् तदपि क्षनिवर्तकं ”  
 इति तदुक्तिः, “ न कश्चिद्विशेषः स्वरूपतद्विषयज्ञानयोरिति ” तद्भाष्योक्तिश्च  
 न संगच्छेते । ज्ञानत्वावच्छेदेन उभयज्ञानस्य एकत्वसंभावना न युक्ता,  
 स्वयंप्रकाशत्वजन्यत्वरूपविशेषसद्भावात् ।

किञ्च महावाक्यचतुष्टयात् तत्त्वमसीति जीवैक्योपदेशानुपपत्त्या च

(1) “ अनृतेन हि प्रसूदाः ” (2) “ नौदारेण प्रावृता ” (संहितायां

तुरीये काण्डे) (३) “मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरं” (४) ‘आनीद-  
 वातं स्वधया तदेकं’ (स्वधया=अविद्यया) (५) ‘तस्माद्धान्यं न परः किंचनास’  
 (६) “तमसा गूढमग्रे प्रकेतं” (७) “तम आसीत्” (८) “तुच्छेना-  
 भ्वपिहितं यदासीत्” (२—८—९ शाखा) (९) “इन्द्रो मायाभिः  
 पुरुरूप ईयते” (१०) “हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखं”  
 (११) “अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः” (१२) “अनादि  
 मायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते” इत्यादिभिः प्रमाणशतैः अविद्यामंगी-  
 कृत्य अविद्याश्रयत्वं ब्रह्मणः वाच्यम् ।

विद्वन्अविद्यानिष्ठस्य शिष्यस्य अविद्यानिष्ठगुरुणा अविद्याश्रयं ब्रह्म  
 अविचारहितत्वेन उपदिश्यते । न तु शुद्धब्रह्म इति शुद्धब्रह्मणः प्रमेयत्वं न  
 स्यादेव ।

“सच्चिद्ब्रह्म न संवेद्यं संवेद्यमनृतं जडम्” इति सिद्धान्तात्, शुद्धब्रह्मणः,  
 “अवचनेन प्रोवाच” इति शास्त्रात्, उपदिश्यत्वं न संभवेदेव ।  
 अपिच

“तस्मान्न बध्यते नापि मुच्यते नापि संसरति कश्चित् ।  
 संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥”

इति सांख्यमते यथा वा प्रकृतेरेव सर्वं नतु पुरुषस्य इत्युच्यते तद्वत्  
 अविद्याश्रयमेव सर्वं सुखदुःखभाक्त्वादिकं च वर्तत इति न कोपि दोषो ब्रह्मणः ।

अविद्याविषयभूत ब्रह्मण एव जिज्ञास्यत्वं इति आचार्याभिप्रेतेति मामत्यां  
 “तदेवमनौपाधिकं ब्रह्मणो रूपं दर्शयित्वा अविद्योपाधिकं रूपमाह” ।—(भाष्यम्  
 “सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितम्”) “जगत्कारणत्वं अस्य दर्शितं, शक्तिज्ञानभावाभा-  
 वानुविधानात् कारणत्वभावाभावयोः” इति । “अविद्योपाधिकमिति—  
 अविद्याविषयीकृतं इत्यर्थः” । इति कल्पतरुः ।

तथा च जगत्कारणभूत ब्रह्मण एव जिज्ञास्यतोक्तेः, अविद्याविषयीकृतं ब्रह्मैव जगत्कारणं, न तु शुद्धब्रह्म इति हि स्थापितम् ।

‘विद्वान् ज्ञानरूपं ब्रह्म’ इत्युपदिष्टज्ञानस्य ब्रह्मस्वरूपभूतज्ञानस्य च ज्ञानत्वावच्छेदेन अमेदं गृहीत्वा दोषवर्णने “रुद्रः पशूनामधिपतिः; पदाव पाशिताः पूर्वं” इत्यादि प्रमाणात् जीववर्गस्य पशुत्वात् पशुत्वावच्छेदेन सर्वस्यापि तुल्यत्वाद्भीकृतौ पशुरित्युक्ते न्यासादीनामपि बोधः स्यात् । इष्टापूर्तौ आब्रह्मस्तन्वपर्षन्तेषु प्राणिषु सत्स्वपि, ज्ञानतारतम्यस्य सत्त्वादिति ‘देवता- विकरणभाष्योक्तिः’ विरुद्धेयत ।

विद्वान् गुरुपदेशजन्यज्ञानं अविद्याविनाशकं इत्युक्तिं दूषयता परेण “ ब्रह्मवत् तत्त्वकाशत्वात् तदपि ह्यनिवर्तकं ” इति ब्रह्मस्वरूपज्ञानस्य, उपदेश- जन्यज्ञानस्य च विशेषाभाव इत्युक्तम् । तन्मते आत्मनः ज्ञानस्वरूपमङ्गीकृतं तद्गुणत्वेन अन्यद्वर्मभूतज्ञानमभ्युपगम्य प्रमायाः संकोचविकासोऽपि धर्मभूत- ज्ञानस्यैव संकोचविकासौ भवत इत्यन्युपगच्छन्ति । तद आत्मस्वरूपज्ञानस्य, धर्मभूतज्ञानस्य च ज्ञानत्वावच्छेदेन अविशेषात् स्वरूपभूतज्ञानस्यापि संकोच- विकासौ भवेतां इत्युक्ते किं प्रतिब्रूयुः । इति ॥

तत्त्वमसीति ऐक्योपदेशान्यथानुपपत्त्या प्रपञ्चस्य अविद्याकल्पितत्वं ब्रह्मणः अविद्याश्रयत्वं च आश्रयणीयमित्युक्तं, न युक्तमिति राम- सुब्रह्मण्यस्य विद्वद्ब्रह्मणः—‘तत्त्वं’ इति एकमेव समस्तं पदम् । न तु व्यस्तम्; व्यस्ताश्रयणे पूर्वत “स आनेति” निर्देशात्, त्वं शब्दस्य तद्विशेषणत्वेन “सत्त्वं” इति निर्देष्टव्यं स्यात् । अतः ‘तत्त्वं’ इति एकमेव पदम् । तन् त्वं—तत्त्वं इति पृष्टीतत्पुरुषमाश्रित्य तत्संबन्धी पुरुषः त्वं इत्यर्थः । संबन्ध- रात्रपुरुषवत् शेषरोषिभावः (स्वस्वामिभावात्संबन्धः) तस्य दासः त्वं इति तत्त्वं पदस्य जीवब्रह्मभेद एव अर्थ इति ऐक्योपदेशाभावात् अन्यथानुपपत्तिरेव नेति अत्रोचन् ।

केचित् “ तत् सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि ” इत्यत्र यजुर्वेदे त्रिक्रमस्थले “माऽऽस्यात् पियथाऽविशत” इत्यादिभिव “अधोराऽऽपापकाशिनी ” इत्यत्रेव इह च अतत्त्वमसीति प्रश्लिष्य, “द्वा सुपर्णा सयुजा सखायौ ” इत्यादि श्रुत्यनुरोधेन अब्रह्म त्वमसि इत्यर्थमाश्रित्य जीवब्रह्मभेद एव सिध्यति; इत्यब्रुवन् ।

विश्व तत्त्वमसीति पदच्छेदेऽपि, एकमदाश्रयणेन तेन त्वं; तस्मै त्वम; तस्मात् त्वम; तस्य त्वं; तस्मिन् त्वं=तत्त्वं इति विग्रहमाश्रित्य तंदीयस्त्वं असि इत्येव अर्थः । “ कर्तृकरणे कृता बहुलं ” इति बहुलग्रहणात्, ‘चतुर्थी तदर्थाथ’ इति सूत्रे चतुर्थी इति योगविभागात्, “पञ्चमी भयेन ” इति सूत्रे पञ्चमी इति योगविभागात्, ‘ षष्ठि ’ इति सूत्रेण, “ सप्तमी शौण्डैः” इति सूत्रे सप्तमीति योगविभागात् यथाक्रमं तत्त्वं पदस्य समासोपि भवति । अतश्च भेद एव सिध्यतीति नैक्योपदेशान्यथानुपपत्तिरिति मध्वार्याः वदन्ति ।

प्रथमपक्षे विशेषणं विशेष्यानुगुणं लिङ्गं भवितुमर्हति इत्यत्र न नियमः । “ शैत्यं हि यत्ता प्रकृतिर्जलस्य ” इत्यादि प्रयोगात् ‘लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गस्य’ इति महाभाष्यकारवचनात् “व्यत्ययो बहुलं” इति सूत्रे

“ सुसिन्धुप्रग्रह लिङ्गनराणां काल हलच्छ्वर कर्तृयडाद्य ।

व्यत्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोपि च सिध्यति बाहुलकेन ” ॥ इति

वार्तिककारोक्त्या च नपुंसकलिङ्गस्यापि पुल्लिङ्गार्थबोधकत्वे न दोष इति ‘तत् त्वम्’ इति व्यस्तं पदमेव ।

समन्नपदाभ्युपगमे तृतीयादि समासाश्रयणे च योगविभागादिक्रिष्ट-गत्याश्रयणं समवति । पृथक्पदत्व पक्षे तु ‘त्वं’ शब्दस्य नपुंसकलिङ्गत्वेपि त्रिपु लिंगेषु युष्मदसदोः सरूपत्वात् ‘ अलिंगे युष्मदसदी ’ इति वैव्याकरणाभ्युप-गमाच्च सामानाधिकरण्यं युक्तमेव । ‘पदद्वयम्यापि चैतन्यमेव अर्थ इति न नपुंसकलिङ्गतच्छब्देन सामानाधिकरण्यविरोधः ।



किञ्च 'तत्त्वं' इति समस्तपदाश्रयणेऽपि तदेव त्वं = तत्त्वं, तदभिलक्षणं-  
 तत्त्वं इति " अन्वयो " " आपुभक्षः " इतिवत् 'सर्वं यत्रयं सावधारणं' इति  
 न्यायेन शाकपार्थिवादिवत् (शाकप्रियः पार्थिवः = शाकपार्थिवः इतिवत्)  
 समासाश्रयणेन, 'नयूर्यसकादयश्च' इति सूत्रे आकृतिग्रहणाद्वा समासाश्रयणेन  
 मध्यमपदलोपे सति अनेद एव अर्थो गृह्यते; न तु भेदः ।

अपिच तत्त्वमसीति समस्तपदेऽपि 'मचानौ त्वं च', 'तच्च त्वं च' इति  
 वा कर्मधारयाश्रयणेन 'एतया निषादम्भपतिं यावयेत्' इति श्रुत्यर्थविचारे  
 निषादश्चात्तौ स्वपतिश्च निषादम्भपतिरिति कर्मधारयो वा, निषादानां भ्यपतिरिति  
 षष्ठीतत्पुरुषो वेति विचार्य, षष्ठीनत्पुरुषपक्षे निषादस्वपतिरित्यत्र निषाद-  
 शब्दस्य निषादसवन्धिरर्थन्तार्थः अभ्युपेयः । 'अदस्य राजपुरः' इति  
 प्रयोगवारणाय तत्पुरुषमनामे उत्तरपदार्थमपि पूर्वपदार्थे मद्राव इति  
 एकार्थभावरूपलक्षणाया आधिनः । कर्मधारये तु तादृशदोषो नास्तीति कृत्वा  
 स्वपतिर्निषादस्मादित्यधिकरणे निषाद एव स्वपतिरित्याश्रयणे निषादस्य  
 उपनयनाध्ययनाद्यभावात् कथं यजनमिति न अभिनव्यम् । वेदविहितत्वात्  
 तदागमात्करण उपयोगिनया उपनयनाध्ययनादिकं तस्य कारयित्त्वं इति,  
 फलमुख्यगौरवस्य अशेषत्वात् इत्युक्तम् । नद्वत् अत्र 'तत् त्वं' पदयोः ऐक्य-  
 मेव अर्थो भवति इति । नन्वेवं सति प्रकृतयोः 'तत् त्वं' पदयोः चैक्य-  
 रूपयोः ऐक्यरूपे अर्थे विवक्षिते, विशेषणभूतयोः सर्वज्ञत्वादि श्रेतकेतुसजि-  
 पिण्डत्वादि विशेषणयोः अर्थान्वयाभावात् विशेषणार्थं त्यक्त्वा विशेष्यरूपयोः  
 चैक्ययोः ऐक्यं इति उभयत्र लक्षणैव दोष इति चेत्; सीमानकमते अपूर्वमज्ञिक  
 कार्यरूप एव अर्थे लिङादेः प्रथमे शक्तिमभ्युपगम्य विद्याकार्यरूपार्थेऽपि  
 अन्वयानुपायित्वेन लिङादेः तदन्विनपदानां च अर्थः लक्षणया अंगीकृतः । तद्वत्  
 अस्मन्मतेऽपि उभयत्र लक्षणा न दोषाय भवति । तात्पर्यानुपपत्तिरेव लक्षणा  
 बीजमन्वयत् । बीजे विना लक्षणया अर्थवर्णने न युक्तमित्येव तन्मन्वयत् ।

किञ्च 'सोऽयं देवउद्यः' इत्यत्र यथा उभयत्र देवकार्थे हिता यथा देव-  
 दैत्यव्यप्रत्यभिज्ञा जायते तद्वत् तत्त्वमर्त्तात्यत्रापि उभयत्र विशेषणं त्यक्त्वा

विशेष्यमात्रस्य अर्थबोधो भवत्येव । विषं भुंक्ष्व महाराज इत्यादौ विषमित्यस्य  
विरोधिगृहान्नं, भुंक्ष्वेत्यस्य मा सुद्धाः इतियत् उभयत्र लक्षणा न दोषत्वैव ।  
अत एव पूर्वाचार्यैः इयं शुकरहस्तश्रुतिः प्रमाणतया उपन्यता ।

वाच्यं लक्ष्यमिति द्विधार्थसरणी वाच्यस्य हि त्वं पदे

वाच्यं भौतिकमिन्द्रियादिरपि बह्वक्ष्यं त्वमर्थश्च मः ।

वाच्यं तत्पदमीशता वृत्तमतिर्लक्ष्यं तु सच्चित्सुखा-

ऽऽनन्दब्रह्म तदर्थं एव च तयोः ऐक्यं त्वसांशं पदम् ॥

‘त्वमिति तदिति वार्थे कारणे सत्युपशौ

द्विधमितरथैकं सच्चिदानन्दरूपम् ।

उभयवचनहेतु देशकालौ च हिला

जगति भवति मोयं देवदत्तो यथैकः । ’ इति ॥

त्वं श्वेतकेतुं वदतीह तच्च ब्रह्माह मार्वात्म्यगुणादिजुष्टम् ।

तयोस्ममानाधिकृतिर्नयुक्ता तस्माच्चित्तोर्लक्षणमैक्यमेव ॥ २८ ॥

एतदात्म्यमिति पूर्वदर्शनात् तत् पदादपि तदात्मबोधः ।

भासि मोम्य परात्मवपुस्त्वं लक्षणा न भवतीति परे तु ॥ २९ ॥

भो ‘स आत्मा’ सविधस्य ‘तत्’पदं सर्वजुष्टपरमात्मबोधकम् ।

त्वं पदं भवति केतुवाचकं तर्हि वृत्तिरनघा पदद्वये ॥

मतद्वयेऽप्यापततीह दोषः पदद्वये ते पद एव मे तु ।

दोषो हि तुल्येन न परोऽनुषाज्यः एकं द्वयं वा सममेवचाऽगः ॥

पदं विभज्यातत् इत्यथान्न ब्रह्मामि न त्वं तु विभिन्न एव ।

मैवं विभदो विदितो हि सर्वैः ब्रह्मेतत्सर्वमतध्यमेव ॥ ३२ ॥

द्वयोर्बहूनामपि लक्षणादेः श्रुत्यन्ततात्पर्यमिदं वदन्ति ।

अपूर्वरूपे च लिङ्गादिशक्तिः क्रियात्मके लक्षणार्थव बोधः ॥ ३३ ॥

आश्रित्यचापर्यवसानवृत्तिं गौर्णां विना साधिवति केचिदाहुः ।  
साप्याकृतिन्यायत एव वाच्या तत्रापि शक्तिद्वयमेव दृष्टम् ॥३४॥

अज्ञानद्वि विवर्तते परमिदं ब्रह्मैव विश्वात्मना  
नानात्वेन च भासमानमखिलं तर्ध्वं न लोके ततः ।  
ब्रह्माज्ञाननिवृत्तिरेव विबुधैः मुक्तिश्च पापछ्यते  
ब्रह्मवाहमिति प्रसिद्धविशदज्ञानात् स्वयं मुक्तिमाकृ ॥ ३५ ।

॥ इति सिद्धान्तसंग्रहः ॥

अधिकरणार्थः । पूर्वगोमांसायाः उत्तरमीमांसायाश्च बहुभिः करणैः  
मिन्नशास्त्रस्य सिद्धत्वात् साधनसंपन्नस्यैव ब्रह्मजिज्ञासा संभवति इति ॥

( विधिष्टाद्वैतम् )

॥ श्रीमते माप्यकाराय नमः ॥

जिज्ञासाधिकरणम् ॥१॥

ॐ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

श्रीमद्रश्मन्दवाच्याय श्रीनृकेसरिणे नमः ।

भाष्य त्रितयतत्त्वार्थो यत्कटाक्षादजायत ॥ २६ ॥

श्रीवणशठारिश्रीवासशठाक्रोष यतीश्वरः ।

इदि भातु सदा भक्तरङ्गाचार्यस्य मे गुरुः ॥ २७ ॥

श्रीमात्रारायणो देवः चिदचिद्देहवान् प्रभुः ।

अत्रत्य ब्रह्मशन्दार्थः तद्विचारे यतेत सन् ॥ २८ ॥

भोक्ता भोग्यं प्रेरितेति श्रुतेश्च सर्वस्यैव विष्णुदेहश्रुतेश्च ।

ज्ञेयं ब्रह्माचिन्वितां च स्वरूपं तत्पूजार्थं भोक्षरूपं च ज्ञात्से ॥

मीमांसा पूर्वभागस्य विचारानन्तरंतिवह ।

जिज्ञासा ब्रह्मणः प्रोक्ता शास्त्रौक्तत्वसमर्पनात् ॥ ४० ॥

मीमांसाह्यमेकमेव कथितं काण्डतयालंकृतम्

तत्कर्मात्मकं देवतात्मकं परब्रह्मात्मकत्वात् त्रिधा ।

कर्तारः खलु जैमिनिः प्रथमतः श्रीकाशकृत्स्नः परः

वेदव्यास महर्षिरेव चरमः कादंबरीवान्न तत् ॥ ४१ ॥

इह तावत् वेदान्तशास्त्रे श्रीमन्नारायणाख्यः पुरुषोत्तमः चेतनाचेतन-  
प्रपन्ननियन्ता सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वान्तर्यामी सदा नित्यपूरितस्तुतः स्वाश्रित-  
विरोधिवर्गनिरसनरतः निखिलहेयप्रत्यर्नाक कल्याणैकतानः वैकुण्ठाख्यपरमपद-  
वासी कश्चन अस्तीति “ एको ह वै नारायण आसीत् ” “ अनीदृशतै  
स्वधया तदेकं ” (स्वधया लक्ष्म्या इत्यर्थः) “ नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां  
एको बहूनां यो विदधाति कामान् ”, “ प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः ”,  
“ सकारणं करणाधिपाधिपः ” “ स त आत्मा अन्तर्याम्यमृतः ”, “ यस्तु सर्वज्ञः  
सर्ववित् ”, “ पराऽस्य शक्तिर्विधैव श्रूयते ”, “ तद्विष्णोः परमं पदं सदा  
पश्यन्ति सूरयः ”, “ ज्ञानौ द्वावजाधीशनीशौ ” “ भोक्ता भोक्तृभ्यं पेरितारं च  
मत्वा ’, ‘ पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा ’, ‘ यथा प्रथोम्यः आचरणे नियुक्तः ’,  
‘ अथ य इह आत्मानमनुविद्यं व्रजन्ति एतांश्च सत्यान् कामान् ’, ‘ सर्वान्  
कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता ’, ‘ एतमानन्दमयमात्मानं उमसंकामति ’  
“ अपहृतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोविजिघत्सोऽपिपासस्तत्यकामस्तत्यसंकल्पः ”  
‘ ओं भगोनारायणायेति मन्त्रोपासकः वैकुण्ठभुवनं गमिष्यति, ’ ‘ श्रीरूपबर्हणम् ’,  
तस्मिन्ब्रह्मास्ते, ‘ तमित्थं वित् पादेनैवाग्र आरोहति ’ ‘ स तत्र पर्येति ’ ‘ ब्रह्म-  
विदाप्नोति परं ’ ‘ ध्यात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ’, ‘ निचाय्य तं मृत्युमुखात्  
प्रमुच्यते ’, “ तमेवं विद्वान् अमृत इह भवति ” इत्यादि श्रुतिभिः दरीदृश्यते ।

जीवः प्रकृतिः परमात्मा चेति तत्त्वत्रयं । परमात्मा सकलकल्याणगुणो-  
पेतः; हेयप्रतिभटः सर्वनियन्ता, सर्वफलप्रदश्च, सर्वप्राप्यश्च । जीवाः  
अनन्ताः; नित्याः, मुक्ताः, बद्धाश्चेति त्रिविधाः । बद्धाः संवृत्तिस्थाः ।  
भगवत्प्रपत्या निश्शेषसंसारनिवृत्त्या चरमशरीरवियोगानन्तरं श्रीवैकुण्ठलोकं  
प्राप्ताः मुक्ताः । नित्याः अन्तर्गहृदविष्वक्सेनादयः; नित्यपूरितश्चन्देन

व्यवहृताः; भगवत्स्मृता एव स्थिताः । प्रकृतिश्च सत्वरजसमोगुणसाम्यावस्था । जीवतत्त्वं प्रकृतितत्त्वं च परमात्मशरीरं । प्रकृतिः यदा परमात्मेच्छया लृष्टुमुन्मुक्तौ भवति तदा मूलप्रकृतिरविकृतिरिच्छासुक्त तत्त्वान्तरभेदभिन्ना भवति । प्रकृतिर्जावधोः परमात्मशरीरत्वाभ्युपगमे सुखदुःखादिकं शरीरगतं शरीरिणि परमात्मनि न सक्रियते । कर्मकृतशरीरस्यैव तत् । भोगायतनं शरीरमित्यादि परोक्तशरीरलक्षणस्य अव्याप्त्यतिव्याप्यसंभवादि दोषदृष्टत्वेन यस्य चैननस्य यद्द्रव्यं नियमेन धार्यं शेषभूतं तत्तस्य शरीरमिति लक्षणाश्रयणेन शरीरभूत जीवप्रकृतिनिष्ठसुखदुःखपञ्चीकरणादिकं बालत्वयुवत्वादिकं च शरीरिणि परमात्मनि न प्रवर्तते । चित्रपटदृष्टान्ताच्चावगम्यते ।

अथ एव

चेतश्चकति चेतनासिरमतिः तस्मिंश्रुतिर्मालिका  
 भूतानि स्वगुणैरहंकृतियुगे संश्लेन शार्द्रायते ।  
 याणाः स्थानि दशशऽपि कैम्बुभर्माणाः जीवः श्रयानं पुनः  
 श्रीवस्सः कमलापते तव गदानाहुर्महान्तं बुधाः ॥

इत्यभियुक्तैः भगवतः जीवतत्त्वं प्रकृतितत्त्वं च शरीरत्वेन उपकरणत्वेन च धर्मितम् ।

गनादि जीवकर्मानुमत्या मृष्ट्यादिकं कृत्वा विहरति भगवान् चक्रवर्तीन् । जीवाः स्वाभाविकधर्मेभुतज्ञानगुणवन्तः परमात्मापीनाः स्वानन्त्याभावेऽपि परमात्मदत्तस्वानन्त्याश्रयणेन कर्म कृत्वा तदनुगुणं कर्म भगवतादत्तमनुभवन्ति । विषममृष्ट्यादिशेषपरिहराश्च ।

“ आदावोद्धरदत्तपैव पुनः स्वानन्त्यशक्त्या स्वयं  
 तत्तद्ज्ञानचिकीर्षणप्रयत्नान्पुरुषदयन् वर्तते ।  
 तत्रोपेक्ष्य ततोऽनुमित्य विदधतन्निष्प्रदानुग्रही  
 तत्तत्कर्मफलं प्रयच्छति पुनः सर्वस्य पुंसो हरिः ॥ ”

“ दुष्कर्मस्वनिवर्तनानुपनने पुंसः करोत्यच्युतः  
 स्वातन्त्र्येण निरंकुशेन सगुणश्रुत्या न दोषो हरेः ।  
 दृष्टश्चारिषु निग्रहो गुणतया लोके न दोषात्मना  
 न स्यादाश्रयसिद्धिरौपनिषदं नोचेत् प्रमाणं वचः ॥ ”

“ दुष्कर्मव्यवसायतस्तु विरतो यस्तस्य पुंसः पुरा  
 मृत्यो जन्मसमार्जितान्यगणितान्यागांस्वनादित्य यत् ।  
 तस्यानन्तमुत्सासये च यत्तते लक्ष्मीसहायस्स्वयम्  
 तत्कलहृष्यपुरस्सरो गुणगणस्तस्वाग्रमुजृम्भते ॥ ’

इति श्लोकत्रयेण अभियुक्तैरुक्ताः ॥

जीवाः ज्ञानस्वरूपा अपि धर्मभूतज्ञानगुणकाश्च कर्मणा धर्मभूतज्ञान-  
 संकोचविकासभाववन्तश्च वर्तन्ते । “मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये” इति  
 श्रुत्या “तस्य च वशीकरणं तच्छरणागतिरेवे”ति भाष्याच्च भगवत्प्राप्तिनिदान-  
 भूत प्रपत्तिरूपोपायवन्तश्च । प्रपत्तिश्च ज्ञानविकास विशेष इति ‘तमेवं विद्वा-  
 नमृत इह भवति; नान्यः पन्था अयनाय विद्यते’ इति श्रुतेरपि न विरोधः ।  
 एतादृश परमात्मैव ब्रह्मशब्दवाच्यः । तादृश परब्रह्मैव ‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासा,  
 इत्यादिना विचार्यते इति मतप्रक्रियासंग्रहः । एषो अर्थश्च

‘ श्रीमद्रामानुजमुनिमते श्रीनिवासाभिधानं  
 तत्त्वं नारायण इति जगौ साधनं तत्प्रपत्तिः ।  
 वैकुण्ठारूये परमनिलये दास्यकर्मैव मोक्षः  
 जीवा मूलप्रकृतिरुदिता विष्णुमूर्तिश्च सत्या ॥ ”

इति श्रीविष्णुगरार्घीशस्तवे अस्माभिरुक्तः । (श्लोकः ९८)

अतः पूर्वोक्त सकलश्रुत्यर्थविशिष्टः नारायण एव ‘बृहत्वात् ब्रह्मणत्वाच्च  
 ब्रह्मेति शरिपद्यते’ इति श्रुत्या संग्रहेण निर्दिश्यत इति तादृश ब्रह्मविष्णु  
 जिज्ञासा कर्तव्येति प्रतीयते ।

“ अल्पाक्षरमसन्दिग्धं सारवत् विश्वतोमुखम् ।  
 अन्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥  
 सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैस्तुत्रानुकारिभिः ।  
 स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः ॥  
 पदच्छेदः पदार्थोक्तिः विग्रही वाक्ययोजना ।  
 आर्क्षपोऽथ समाधानं व्याख्यानं षड्विधं मतम् ॥  
 विषयो निश्चयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् ।  
 प्रयोजनं च पश्चाद्गं प्राज्ञोधिकरणं विदुः ॥ ”

इति सूत्रभाष्यव्याख्यानाधिकरणलक्षणानां बहुत्वात् सग्रहेण सुल-  
 बोधाय प्रायः पदै अधिकरणार्थे लिख्यते ।

कोचित् संजगदुः प्रपञ्चमखिलं मिथ्येत्यविद्याधयात्  
 तस्याद्वाश्रयणं तिराधिमत्य च स्वीयं स्वरूपं प्रमाप् ।  
 किञ्चानिर्वचनीयतामथ तथा तन्नाशतन्नाशकां  
 वक्तुं कर्कशतर्कशास्त्रविग्रहात् सत्यं जगत् ब्रह्मजम् ॥ ४२ ॥

दृश्यत्वात् सकलं सृष्टिं विमतं निर्भेत्स्यं शास्त्रादिभिः  
 सत्यं सर्वमिति प्रसाध्य वचनैः जीवान् बहून् ज्ञानिनः ।  
 शोषित्वेन रमापतिं च सगुणं तत्प्राप्त्युपायान् बहून्  
 त्रय्यन्ता बहुधा पदान्ति विविधा विद्या च \*पह्ना श्रुतौ ॥ ४३ ॥

ब्रह्म श्रीपतिरेव हेतुरखिलस्यास्येति जोषुष्यते  
 जीवाश्च प्रकृतिश्च तस्य तनुरित्युक्तं हि सत्यं तथा ।  
 ब्रह्मानुग्रहं निग्रहौ च जगतो मोक्षस्य बन्धस्य भोः  
 हेतू लक्ष्मणयोगिराडभिमतद्वैतानुसारिण्यमौ ॥ ४४ ॥

\* बह्वीविद्या=द्वान्विशद्विद्या ।

सूत्रमंख्या पञ्चचत्वारिंशत्पञ्चशतानि च ।  
संख्याधिकरणानां तु पङ्कञ्चाशच्छतं तथा ॥४५॥

कारणत्वमन्वाध्यत्वमुपायत्वमुपेयता ।  
श्रीभाष्ये चतुर्ध्याये व्याख्यातानि क्रमादिद्व ॥४६॥

सूत्राणि ५४५

अधिकरणानि १५६

सुत्रार्थः ॥ “ परीक्ष्यलोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्बेदमायात्,  
नास्त्यकृतः कृतेनः स गुरुमेवाभिगच्छेत.....षोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्यां ”  
इति विषयवाक्यम् । अथ=कर्मविचारानन्तरं; अतः=तत एव हेतोः; ब्रह्म-  
जिज्ञासा=ब्रह्मस्वरूप तद्गुणादिविचारः कर्तव्य इत्यर्थः ॥

द्वैतम्

॥ श्रीमध्वार्यगुरवे नमः ॥

जिज्ञासाधिकरणम् ॥ १ ॥

ओं अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥

विष्णुं सकलकल्याणगुणपूर्णं भजे रुदा ।

यन् ध्यानात् स्वस्वरूपाप्तिः हित्वान्यापघन भवेत् ॥ ४७ ॥

मत्स्यंभिदेति श्रुतिवाक्यनिष्ठाः भेदाश्च पञ्चेति ममर्थवन्ते ।

विभिन्नजात्याकृतितारतम्यमंयुक्तजीवा बहवश्च सन्ति ॥ ४८ ॥

ब्रह्मात्त मङ्गलगुणैः परिपूर्णं हि कथ्यते ।

विष्णुभक्तिपरैर्ज्ञेयः उच्चमाद्यममध्यमः ॥ ४९ ॥



यस्य भक्तिः पराविष्णो सोऽधिकारीह कथ्यते ।  
विष्णुभक्तियदा जाना तदा विष्णुं विचारयेत् ॥ ५० ॥

सूत्रमंख्या चतुष्पाष्टः तथा पञ्चशतानि च ।  
संख्याधिकरणानां च त्रयोविंशतिरेव च ॥ ५१ ॥

सतद्वयेन सहिता मध्वभाष्य समीरिता ।  
शास्त्रादिसंगतिश्चात्र ज्ञातव्या युक्तिमिन्तथा ॥ ५२ ॥

शास्त्रामूला स्मृतय इति हि श्रौच्यते पूर्वतन्त्रे  
दृष्टादशांशा गुरुभिरग्वित्ताः मध्वभाष्यार्थवैः ।  
तन्माद्रूप्ये गुरुभिरसकृत् भास्त्रवेयादि वेदान्  
स्योक्तार्थादीन् दृढयितुमिहोदाहियन्ते पुराणैः ॥ ५३ ॥

प्रत्यक्षदृष्टितयादि सर्व मनडयान् सर्वदिलक्षणं नत ।  
सिद्धान्तसूत्राणि तदीयभाष्यैः सर्वाणि तानीति विचित्रमेतन् ॥ ५४ ॥

तूत्राणि (५६१)

अधिकरणानि (२२३)

द्वैतमनसिद्धान्तमग्रहः -

श्रीविष्णुरेव परमत्वं । जगत्सर्वं सत्यं । तेष्वनिर्यद्मनुष्यश्चाश्वरभेद-  
भिन्नाः जीवगणाः अनन्ताः । सर्वे च ते हरेर्दामा पयः स्युः पय उत्तममध्यमा-  
धमाश्च । स्वत पय नीचोच्चभावं गता । अनादिकर्मेवत्तश्च; स्वाभाविकं  
नैजत्रातिसुखदुःखादिकात् कर्मणा परिमृष्टाः । श्रीविष्णुमक्त्या सपरबन्धा-  
द्विमुक्ताः स्वाभाविकी नैजसुखानुभूतिरूपां मुक्तिमनुभवन्ति । प्रत्यक्षमनुमानमायम  
इति त्रितयं प्रमाणम् । 'सत्यं मित्रा, सत्यं मित्रा, सत्यं मित्रा'  
इत्युपनिषदा भेदपञ्चकं । भेदपञ्चकश्च ।

“ जीवेश्वरमिद्रावैव जडेश्वरमिद्रा तथा ।

जीवमेदो मिथश्चैव जडजीवमिद्रा तथा ॥ ”

“ मिथश्च जडभेदोयं प्रपञ्चो भेदपञ्चकः ।

सोऽयं सत्योद्यनादिश्च सादिश्चेत्तादृशमाप्यनुयात् ॥ ”

“ न च नाशं प्रयात्येषः न चासौ भ्रान्तिकल्पितः ।

कल्पितश्चेन्नैवर्तेत न चासौ विनिवर्तते ॥ ”

“ द्वैतं न विद्यत इति तस्मादज्ञानिनां मतम् ॥ ”

इति विष्णुत्वनिर्णये ढक्कपकारेण ज्ञातव्यम् ॥

“ ब्रह्मशेषसुपर्णेन शुक्रसूर्यगुहादयः ।

सर्वे क्षरा अक्षरा तु श्रीरेका तत्परो हरिः ॥ ” इति

श्रीतत्त्वं अक्षरत्वेन आश्रित्य तस्मात्परं च विष्णुरिति ॥

स्वतन्त्रमस्वतंत्रं च द्विविधं तत्प्रमिष्यते ।

स्वतन्त्रो मगवान्विष्णुः भावाभावौ द्विधैतरत् ॥

प्राक्प्रध्वंसं सदात्वेन त्रिविधोऽमात्र इष्यते ।

चेतनाचेतनत्वेन भावोऽपि द्विविधो मतः ॥

दुःखसृष्टं तदसृष्टमिति द्वैधैव चेतनम् ।

नित्यादुःखा रमान्येवु सृष्टदुःखास्तमस्तदा ॥

सृष्टदुःखा विमुक्ताश्च दुःखसंस्था इति द्विधा ।

दुःखसंस्था मुक्तियोग्या अयोग्या इति च द्विधा ॥

देवर्षिपितृपनरा इति मुक्तास्तु पञ्चधा ।

एवं विमुक्तियोग्याश्च तमोगास्मृतिसंस्थिता ॥

इति द्विधा मुक्त्ययोग्या, दैत्यरक्षः पिशाचका ।

मर्त्याधर्माश्चतुर्धैव तमोगाः प्रकीर्तिनाः ॥

ते च पाप्मानघतमसः मृत्तिसंस्था इति द्विधा ।

नित्यानित्यविभागेन त्रिधैवाचेतनं मनम् ।

नित्या वेदाः पुराणाद्याः कालः प्रकृतिरेव च ।

नित्यानित्यं त्रिधा प्रोक्तं अनित्यं द्विविधं मनम् ॥

असत्पुष्टं च सत्पुष्टं असत्पुष्टं महानहम् ।  
 बुद्धिर्मनः स्थानि दश मात्रामृतानि पञ्च च ॥  
 सन्पुष्टमण्डं तद्रे च समस्तं सप्रकीर्तितम् ।  
 मृष्टिस्थितिरसत्पुष्टिश्च नियमोऽज्ञान बोधने ॥  
 बन्धोमोक्षस्मृतं दुःखं आवृत्तिर्भ्योतिरेव च ।  
 " विष्णुनाऽस्य समस्तस्य समासञ्चामयोगतः ॥

इत्यादिना चैननाच्यंतनविभागादिप्रपञ्चः समग्रहेण ज्ञानव्यः । एतदर्थं च  
 ' अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ' इत्यादिना विचर्यते; इति ॥

सुत्रार्थः ॥ अथ शब्दः मङ्गलार्थस्मन् अधिकाराथबोधकोपि भवति ।  
 अथ=विष्णुभक्तिरूपाधिकारसिद्धयनन्तरं; अतः=हेतोः; ब्रह्मजिज्ञासा=विष्णु-  
 तद्गुणविभूत्यादे चिन्ता कर्तव्येत्यर्थः ।

अद्वैतम्

जन्माद्यधिकरणम् ॥ २ ॥

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

जन्माज्जगन्मर्गलयादि सर्वं मेजायते ब्रह्म तदेव लक्ष्म ।

सर्वज्ञशक्त्यादिगुणोपपन्नं प्रधानसंसागिबिलक्षणं तन् । ५५ ।

अधिकरणार्थः ॥ " यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते " ( न. ३-१ )  
 इत्यादि विषयवाक्यम् ।

" सात्त्विके चन्द्र " इतिवत् तदन्वयलक्षणमेव । अथापि शास्त्राग्रे प्रकृत-  
 चन्द्र इत्युक्तं यथा वा चन्द्रेतरसर्वनक्षत्रान् ध्यावृत्य केवलचन्द्रस्य मन्त्रबोधकं  
 तथा जन्मस्थितिमङ्गयोग्यप्रपञ्चं व्यावृत्य शुद्धधर्मगोपि बोधकं भवतीति स्वल्प-  
 लक्षणमपि भवतीति सिद्धान्तः ।

परमते तु विशेषणन, उपलक्षणतया वा द्वेषापि लक्षणं जनेन  
 सन्नेष उच्यते इत्युक्तम् । तत्र विशेषणतया लक्षणत्वपर्यं विशेषणभेदात्

विशेष्यभेद इति खण्डो मुण्डः पूर्णशृङ्गो गौः इतिवत् ब्रह्मबहुत्वं स्यादिति; उपलक्षणपक्षे च यत्नायं सारसः स देवदत्तकेदारः इत्यत्रेव आकारत्वस्य अवगतिः अत्र नास्ति । अत्र उपलक्ष्यरूपाकारस्य ज्ञातत्वाभावात् पुरुषसूक्त प्रतिपाद्यपुरुषविशेषः केदारस्थानीय उपलक्ष्याकार इति तदुक्तिर्न युक्ता । पुरुषसूक्तस्य दहरविद्याशेषत्वं अभ्युपगच्छन्ति केचित्; केचित् सर्वविद्याशेषत्वं; केचित् पुरुषशब्दाच्चयः शिवः; केचित् नारायण एवेति, बहुविवादप्रतत्वात् पुरुषशब्दस्य, तदिह पुरुषशब्दाच्चयः उपलक्ष्याकार इति वक्तुं न शक्यते । “लिङ्गभूयन्वात्तद्धि बलीयस्तदपि” इत्यधिकरण एव पुरुषसूक्तविचारस्य करिष्यमाणत्वात् शास्त्रारंभे ब्रह्मलक्षणस्य विचारसमये तत्रत्य पुरुषशब्दप्रतिपादनासम्भवात् इति उभयपक्षेऽपि दोषः प्रतिभाति ।

किञ्च यथाक्रतुन्यायेन मन्वं ज्ञानं अनन्तं ब्रह्मेति लक्षणयुक्तस्य ब्रह्मणः प्राप्यत्वात् तद्व्यलक्षणमेव सूत्रकारेण तन्मते वक्तव्यम् । ‘जन्माद्यस्य यतः’ इत्येव सूत्रकारः प्राह । श्रीभाष्यकारोऽपि तद्व्यलक्षणमेव व्याख्येयम् । तथा च तल्लक्षणकारत्वात्पर्यं अद्वैतब्रह्मण्येवेति ज्ञायते । तद्व्यलक्षणस्यैव उक्तत्वात् । यन्मन्वं तज्जिज्ञास्यम् । जिज्ञास्यब्रह्मलक्षणप्रकरणे सत्यत्वं ज्ञानत्वं अनन्तत्वं भ्रमलक्ष्यं शेषित्वरूप स्वरूपलक्षणस्य प्रतिपादकानि वक्तव्यानि । नान्यनुक्त्वा तद्व्यलक्षणस्यैव सूत्रकारेण उदाहृतत्वात् ॥

विशिष्टाद्वैतम्  
जन्माद्यधिकरणम् ॥ २ ॥  
जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

चराचराणां नित्यानामखिलानां यतो जनिः ।  
स्वित्यन्तान्तःप्रवेशादि नित्यमुक्तातिरेकि तत् ॥ ५६ ॥

सन्तः केचन जन्ममूत्रमपि ये काकोक्ति तुल्यं जगुः  
मैवं तत्र विसृष्टिरक्षणलया नित्याश्रया विभ्रुताः ।  
मत्यादाद्युदितं हि लक्ष्मणि तदाऽभावस्वरूपारमके  
शाखाचन्द्रनयादि जातु चिदिह स्यान्नात्रसूत्रे तथा ॥ ५७ ॥

तल्लक्षणं ब्रह्मिसनन्तमत्यं  
सर्वाभ्युपेयं गतसंशयं च ।  
विसृज्य जन्मादि विवादभूते  
लक्ष्माह सूत्रे न कथं महर्षिः ॥ ५८ ॥

यस्यैव जिज्ञस्यतयोक्तिरस्ति  
प्राप्यस्वमस्येति हि शास्त्रगीतिः ।  
भूतैर्विशिष्टं समुपामितव्यं  
प्राप्यं विशिष्टं त्विति लक्ष्म युक्तम् । ५९ ॥

विशेष्यभूतस्य तु सत्यतादि  
विशिष्टरूपस्य तु तद्विलक्ष्म ।  
चैतन्यमात्राभ्युपगन्तुमिष्टम्  
न वक्ति लक्ष्मणं च मूत्रकारः ॥ ६० ॥

अधिकरणार्थः ॥ अस्य=प्रपञ्चस्य; यतः=ब्रह्मणः; जन्मादि=जन्मस्विति  
भङ्गादि जायते-नद्रूप । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' (तै-३-१) इत्यादि

श्रुतिप्रमाणात् जन्मादिकमुपलक्षणं विशेषणं च ननु त्रय्यगः लक्षणसोपेक्षकं भवति । जन्मादिषु प्रत्येकं ब्रह्मलक्षणत्वोक्तौ सत्यानपि सिद्धमिष्टं । तथापि 'प्रत्येकं लक्षणत्वं मयचमिद् बहूदाहृतिर्भीमहिम्ने' इति मानान् नष्टार्थं त्रितयमपि लक्षणत्वेनाश्रितम् । अत्र सूत्रे सामानाधिकरण्यलक्षणं द्वेषा वर्तते । 'मत्स्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म इत्यादि वाक्यात् सत्यत्वादि मरुत्यविशिष्टं ब्रह्मेति देवदत्तः पीया युवा दण्डी कुण्डली इतिवत् सकलगुणविशिष्टदेवदत्त इव प्रतीयन् इति एकस्मिन्नर्थे वृत्तिस्सामानाधिकरण्यमिति सामानाधिकरण्यमाश्रितम् । परमते तु 'खण्डो मुण्डः पूर्णशृङ्गो गौः' इत्यादौ समानविभक्तिक्रमेऽपि सामानाधिकरण्यमावात् यथा मित्तयनीति' तद्वत् 'स एष नेति नेति' 'निर्गुणं निरञ्जनम्' इत्यादि श्रुतिप्रमाणं निर्भिन्नैर्ब्रह्मेत्याश्रित्य सत्यज्ञानादि वाक्ये इतरग्यावृत्तिग्य सामानाधिकरण्यपदार्थेनङ्गीकृत्य उपलक्षणपक्ष एव आश्रित इति भिदा ॥

\* त्वमेवोपादानं भवसि च निर्मितं त्रिजगतां

यदुक्तं तत्र मन्त्रविह न चलयितुं प्रभवति ।

त्वमेवोपास्यः स्व. निखिलफलकामीः भवामि भो

रुद्रं त्वद्रूपातिः फलद इति त्वाणि जगद् ॥ \*

इति मदीय श्रीगार्गायण्यजित्तरे (श्लो १२२) उक्तम् ॥

द्वैतम्

जन्माद्यधिकरणम् ॥ २ ॥

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥

चतुर्नेवति देवानां अन्वेषां च यतो जनिः ।

बन्धमोक्षादिमंयुक्ता ब्रह्मलक्षणमेव तन् ॥ ६१ ॥

आदित्या वसवो रुद्राः मरुतश्चाश्विनापि ।

वृहस्पतिश्चकामथ मनुर्दक्षो पिनायकः ॥ ६२ ॥

भृगुश्चैवानिरुद्धश्च धर्मोनिर्झतिरेव च ।

\*दुर्वेसहिता देवाः नयतिस्संप्रकीर्तिताः ॥ ६३ ॥

अनन्तो गरुडो वायुः चत्वारो ब्रह्मणा मह ।

चतुर्नवति देवानां संख्या चोक्ता खिलश्रुता । ६४ ॥

अधिकरणार्थः । यत = विष्णोः, अस-जगत्, जन्मादि-जन्माष्टकं भवति, तद्ब्रह्म-विष्णुरेव । “ उत्पत्तिस्थितिसंहारा नियतिज्ञानमावृत्तिः । अधमोश्चैव पुरुषान यस्मान्म म हरिरेकराद् ॥ ” इति स्कान्दवचनान् । परभाव्ये तु जन्मादीति ‘ आदि ’ शब्देन स्थितिभङ्गौ उच्येते । ‘ यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन ज्ञानानि जीवन्ति यत्प्रत्यक्षमित्तविद्यन्ति ’ इति वाक्ये त्रयेण जन्मस्थितिभङ्गमेव ज्ञायते । आदिशब्दार्थः स्थितिभङ्गस्य पश्येति दर्शयति । अतः तु आदिशब्देन सप्त गृहीतानि ॥

सहस्रवर्त्मा सामवेदः, एकविंशतिधा बाह्वर्च्यं, नवधा अथर्वणो वेदः, वाको-  
वाक्यं, इतिहासः, पुराणम्, वैद्यकम्, इत्येतावान् शब्दस्य विषय इति  
महाभाष्योक्त्या एतावतः शास्त्रस्य योनिरित्यर्थः । 'विविक्तःश्रुतिसागरः' इति  
श्रीविष्णुसहस्रनामस्तोत्रे; श्रुतयः सागर इव अत्र निर्घीयन्त इति श्रुतिसागरः  
परमात्मा इति महाभारतमपि शास्त्रस्य योनिरित्यर्थ एव संगच्छते । उत्पादकत्वं  
ब्रह्मणः संभवतीति ॥

न च वेदस्य अनित्यत्वं, पौरुषेयत्वं स्यादिति वाच्यम् ।

“शब्दब्रह्मेति यच्चेदं शास्त्रं वेदाख्यमुच्यते । तदप्यधिष्ठितं सर्वं  
एकेन परमात्मना ॥ ” ‘तथर्भेदादयो वेदाः प्रोक्ता येऽपि पृथक् पृथक् ।  
भोग्यत्वेनात्मना तेऽपि चैतन्यानुगतास्तदा ॥ ’ इति मीमांसकैरेव चैतन्यरूप  
परमात्मानुगतत्वं वेदानां उक्तत्वात्, न पौरुषेयत्वं नानित्यत्वं च भवति ।

किञ्च ‘हिमवतो गंगा प्रभवति ’ इत्युक्ते तत्र प्रकाशते न तु उत्पद्यते  
इत्यर्थवत् स्वरवर्णानुपूर्वीविशिष्टवेदप्रकाशनमेवेति तात्पर्यम् ।

न च, वेदार्थविज्ञानात् ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वादिकं अङ्गी-  
कर्णीयम्; सर्वज्ञसर्वशक्त्यादिविशिष्टात् ब्रह्मणः वेदस्य उत्पत्तिरिति,  
अन्योन्याश्रयरूप दोष इति वाच्यम् । वेदोत्पादकशक्तियुक्तं ब्रह्मेति शास्त्रान्तरात्  
युक्तेश्च सिद्धेरिति तात्पर्यात् । अत्र प्रमाणम् ।

शब्दोपादानभावध्वनिगतविषयद्योतनाशक्त्येवन्तः

ब्रह्मण्येव स्युरग्नेः विषयविषयिणी दीपशक्तिः सलूचैः ।

दृष्टश्च ज्ञानशक्तेर्न तु करणगता किंतु दीपप्रभावत्

संयुक्तद्योतनैवेत्यपरमिह पुनस्साध्यते सर्ववित्त्वम् ॥



अस्य अर्थः—

घटादि विषयप्रकाशकप्रभायुक्तदीपात् दीपोत्पादकाम्रेः यथा वा अविह-  
प्रकाशशक्तिमत्त्वं, तथा सर्वविषयप्रकाशकसर्वज्ञवेदात् तदुत्पादकब्रह्मणः  
सर्वज्ञतमत्वं अवगम्यत इति ।

न च, ब्रह्मणः सर्वज्ञत्व-सर्वशक्तिमत्त्वादिकं यद्यभ्युपगम्येत, तर्हि विषय-  
सृष्ट्यादौ दोष इति वाच्यम् । सृष्ट्यादिविषयक सर्वकार्येष्वपि अविद्योपादान-  
लक्ष्य सर्वज्ञसर्वशक्तियुक्तस्यापि ब्रह्मणः विषयसृष्ट्यादौ स्वातन्त्र्यं न । पूर्वपूर्व-  
सर्गानुसारेणैव सृष्ट्याद्युपपत्तेः । ' वैषम्यनैर्द्रव्ये न सापेक्षत्वात् ' इति  
सूत्रार्थस्याप्यविरोधः ॥

विशिष्टाद्वैतम् ॥

शास्त्रयोनिस्त्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

शास्त्रयोनिस्त्वात् ॥ ३ ॥

शास्त्रैकमानं तदिति ब्रवीति न चाक्षजं नानुमितिश्च तत् ।

अज्ञातमर्धं खलु शास्त्रवेद्यं प्रादुर्बुधा ब्रह्म तु शास्त्रवेद्यम् ॥ ६६ ॥

अधिकरणार्थः । शास्त्रं यस्य योनिः प्रमाणं इति यावत् तच्छास्त्र-  
योनि-ब्रह्म । प्रत्यक्षाद्यविषयके ब्रह्मणि ' यतो वा ' इत्यादि वाक्यमेव प्रमाण-  
मित्यर्थः । अनुमानिकं न ब्रह्म साधयति । अतः शास्त्रिकवेद्यत्वं ब्रह्मणः ॥

अतएव—

“ शास्त्रैकयोनिस्त्वमिहेत्यनूच्य शास्त्राणि सर्वाणि मृषेति चोचुः ।

मृषापदार्थाद्यदिदं प्रजातं मृषैव तत्सादिति जानते न ॥ ”

इति श्रीशार्ङ्गपाणिस्तवे (श्लो-१४७) एतत् सूत्रं इतरेषां अननुगुण-  
नित्युक्तम् ॥

द्वैतम् ॥

शास्त्रयोनिर्त्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

ओं शास्त्रयोनिर्त्वात् ॥ ३ ॥

नावेदविचं मनुते वृद्धन्तं इत्यादि शास्त्राणि बहूनि विष्णौ ।  
मानानि सन्त्यत्र न चानुमानं तच्छास्त्रयुक्तं क्वचिदेव मानम् ॥

अधिकरणार्थः । विष्णोः जन्माद्यष्टकं लक्षणमुक्तम् । तच्च शास्त्रैक-  
वेद्यं । न तु अनुमानादिना

“ ऋग्यजुस्तामार्थाश्च भारतं पञ्चरात्रकम् ।

मूलरामायणं चैव शास्त्रमित्यभिधीयते ॥ ”

‘ यचानुकूलमेतस्य तच्च शास्त्रं प्रकीर्तितम् ।

अतोऽन्योऽग्रन्यवित्सारः नैवशास्त्रं कुर्वन् तत् ॥ ’

इति स्कान्दवचनात् एतच्छ्लोकोक्तमेव शास्त्रं विष्णौ प्रमाणमित्यर्थः ॥

अद्वैतम् ॥

समन्वयाधिकरणम् ॥ ४ ॥

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

सर्वं हि शास्त्रं कृतिसाध्यकार्यं ब्रवीति न ब्रह्मणि पूर्वसिद्धे ।  
ब्रह्मात्म-सत्-ज्ञानवनाभिधेये समन्वयाद्वेदगिरांः तदाह ॥ ६८ ॥  
शास्त्रप्रमाणं परिनिष्ठितेऽत्र भवत्यथो यानि विधायकानि ।  
ब्रह्मात्मबोधाय शमादि सिद्धौ युक्तान्यथोर्ध्वं विसृजन्ति सन्तः ॥  
न बोधयत्यागमवाक्यमेतत् हेयेन च ग्राह्यतया विहीनम् ।  
सिद्धं न नित्यामृतसर्वगात्मफलावबोधे प्रभुरेव वेदः ॥ ७० ॥

अधिकरणार्थः ॥ सर्वा अपनिपदः यत्त्र विषयवाक्यम् । तत्-शास्त्र-  
प्रमाणकर्त्तृ ब्रह्मणः संभवत्येव; वेदान्तानां ब्रह्मणि पुरुषार्थरूपे समन्वयात् ।

जन्मादिलक्षणलक्षित ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकर्त्तृ न युक्तम् । हेयोपादेय-  
रहिते ब्रह्मणि पुरुषार्थभावात् । इदं कुरु इदं मा कुरु इति लोके, “ यजते  
स्वर्गकामः ”, “ नानृतं वदेत् ” इति वेदे च प्रवृत्तिनिवृत्तिपरवाक्यस्यैव अर्थवत्त्वं  
दृष्टम् । प्रकृते सिद्धरूपे ब्रह्मणि तदभावात्; इत्याक्षेपे प्राप्ते समाधानं; हेयोपा-  
देयरहितज्ञाने सत्येव ज्ञान्तः शुद्धो भवति । शुद्धिरेव पुरुषार्थः । सामान्य-  
शास्त्रं तु नश्वरपुरुषार्थसाधकं सत् हेयोपादेयमिधमेव । अनन्यरोपवेदान्तभागस्तु  
‘ स एष नेति नेत्यात्मा ’ इत्यात्मशब्दादिना पुरुषार्थभूयस्त्वं बोधयति । हेयो-  
पादानाभाव एव अस्माकं पुरुषार्थः; “ आत्मानं चोद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।  
विमिच्छन् कस्म कामय शरीरमनुसञ्चरेत् ॥ ”;

“ एतद्ब्रह्मा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत ॥ ”  
इत्यादिभिः निर्णीयते; इति पूर्वोक्त शास्त्रप्रमाणकर्त्तृ साध्वेव ॥

विशिष्टाद्वैतम् ॥

समन्वयाधिकरणम् ॥ ४ ॥

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

श्रुत्यन्तवाचां पुरुषार्थभूतब्रह्माद्यधोधान्वयसंभवाद्भि ।

आनन्दसद्भावविनिश्चयाच्च सिद्धे परात्मन्यपिमानमेतत् ॥ ७१ ॥

तत्त्वमस्यादि वाक्यार्थज्ञानमेव विमुक्तिदम् ।

यथा त्वं दशमोसीति वाक्यार्थज्ञानं तथा श्रुतेः ॥ ७२ ॥

इति पूर्वपक्षे समाधानम्—

ज्ञानं बन्धविनाशकं न च भवेत् यत्तत्त्वमस्यादिजम्

शब्दात् या सुमतिर्विभाति जगति प्रत्यक्षहेत्वेव तत् ।

कर्मज्ञानमुपासनादि सहितं द्वे मुक्तिहेतू श्रुतौ

तद्वैदेहनृपादयश्च सततं कर्मादि कुर्वन्त्यमी ॥ (श्रीशर्ङ्ग — 115)

अधिकरणार्थः ॥ सिद्धरूपे ब्रह्मणि वेदान्तवाक्यानां समन्वयो न भवति ।

पुरुषार्थप्रतिपादकभावात् इति पूर्वपक्षः । स्ववेदननि निधिरस्ति, पुत्रस्ते जातः  
इत्यादाविव सिद्धरूपेऽपि ब्रह्मणि “ आनन्दं ब्रह्म ” इत्यादिना पुरुषार्थभूय-  
स्स्वातिशयबोधनात् समन्वयो भवत्येव ।

तत्—शास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणः संभक्तयेव; समन्वयात् परंपुरुषार्थतया  
ब्रह्मणः अभिधेयत्वेनान्वयात् ।

अत्र “ तत्त्वमसि ” इति वाक्यजन्यज्ञानादेव जीवस्य मुक्तिर्भवति ।

“ दशमस्त्वमसि ” इत्यादौ तथा दृष्टत्वात् । ‘ तत्त्वमसि ’ इत्यत्र ‘ सेयं गौः ’  
इतिवत् श्वेतकेतोः ब्रह्मणश्च ऐक्यदर्शनात् । ब्रह्म च निर्गुणमित्यादि श्रुत्या  
सगुणश्रुतिबाधः अपच्छेदन्यायेन युक्त इति ।

यस्सदेवो मया दृष्टः दशमस्त्वमसीतिवत् ।

तत्त्वमस्यादि वाक्येन परजीवैक्यमस्ति हि ॥ ७३ ॥

इति पूर्वपक्षे एतत्समाधानम्—

“ एतेह्यपच्छेदनयेन शार्ङ्गिन् त्वां निर्गुणं प्राहुरहो नयाज्ञाः ।

उपक्रमोत्सर्गन्यादिनाऽत्र शान्ते विरोधेऽन्यनयेन किं नु ॥

( श्रीशार्ङ्गपाणिस्तवे-१२९ )

“ पूर्वापरच्छेदनयो हि नात्र तन्न्यायचारोऽनियतस्यलेपु ।

पूर्वं गुणोक्तिः परतो निषेधः तस्मात् भवान् दिव्यगुणैर्विशिष्टः ॥ ”

( श्रीशा-१३० )

“ उपक्रमोत्सर्गनयौ भवेयुः सामान्यवैशेष्यनयेन साकम् ।

युक्त्यन्तराण्यप्यवदन् मतीशाः भवद्गुणौघस्य विचारणायाम् ॥ ” (श्रीशा-१३१)

“ अतः परं ब्रह्म गुणैर्विशिष्टं त्वामेव नित्यं वदति तपीह ।

सर्वास्तु शाखास्वमृतः श्रुतस्त्वं ज्योतिस्सदात्मादिपदाभिधेयः ॥ ” (श्रीशा-१३२)

“ सेयं गौरित्यभेदो भवति\* च गृहरे तत्त्वमस्यादिवाक्ये  
 गौष्या वृत्त्या भवन्तं कतिचन विबुधाः जीवमाहुर्बिंदोपम् ।  
 देशौ कालौ च युक्तौ न भवत इह तु प्रज्ञयोरैक्यमेव  
 संबन्धो देशयोश्च प्रभवति हि सदैकस्य विष्णुकामादेः ॥ ”

( श्रीलक्ष्मीनृसिंहस्तवे पूर्वभागे २०८ )

“ एकस्य कालयोर्योगो नेतिचेत् क्षणिको भवान् ।  
 तीर्थाटनादि विधिभिः संयोगो देशयोर्भवेत् ॥ (श्रील-स्तव २०९)

“ अतश्च लक्षणां हित्वा ज्ञानसंबन्धमात्रतः ।  
 सेयं गौरित्यभेदार्थः प्रत्यभिज्ञानसंभवः ॥ ” (श्रील-स्तव २१०)

सेयं गौरित्यभेदो भवति च भुवने देशकालौ विहाय  
 तद्वत् ‘ तत्त्वं ’ पदेऽपि प्रविदितनिस्सिलझाज्ञतादीन् विहाय ।  
 प्रत्यक्षे तत् तथात्वेऽप्यविदितविषये ज्ञातवैशिष्ट्यमेव  
 सर्वज्ञश्चेतकेत्वोः सममधिकरणं तच्छरीरादि हेतोः ॥ ७४ ॥

“ उपास्ते नेदमिति ध्रुतिस्तु दृष्टेन रूपेण च केवलं न ।  
 ध्येयस्तु सर्वात्मक एव विष्णुः अन्यत्र † ‘ सर्वं खलु ’ वेदबाधयात् ॥ ”  
 (श्रील-स्तव २१८)

“ ज्ञानं मन्धविनाशकं न च भवेत् यत्तत्त्वमस्यादिजम्  
 ब्रह्माद्या विबुधास्तथैव ऋषयः श्रीनारदाया हरे ।  
 धन्येभ्योऽपि दिशन्ति ते गुणगणान् कर्मानुरूपं फलम्  
 भुजानास्तत्र एव मन्धतये भक्त्यादिरेव धृता ॥ ” (श्रीसा-स्तव ११५)  
 सत्यादिशार्यं सगुणं त्रयीति निरञ्जनाथं विगुणं तथापि ।  
 रजस्तमोरूपगुणाद्यभावात् शुभैर्गुणैर्ब्रह्म विशिष्टमेव ॥ ७५ ॥  
 इत्यादिना उक्तमन्नेह तन्मते ॥

\* व=इव ॥ † अन्यत्र “ सर्वं खलु इदं ब्रह्म तज्जलम् ” इत्यादी ॥

द्वैतम् ॥

समन्वयाधिकरणम् ॥ ४ ॥

ओं तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥

तच्छास्त्रयोनित्वमधेश्वरादौ न चास्ति विष्णोः सकलश्रुतीनाम् ।

समन्वयाद्ब्रह्म स विष्णुरेव जिज्ञास्य एवेति च शास्त्रमाह । ७६ ॥

उपक्रमादि पञ्चिज्ञात् विष्णुशास्त्रप्रमाणकः ।

§“ मां विधत्तेऽभिधत्ते मां ” इत्याद्या विष्णुशंखिनः ॥ ७७ ॥

अधिकरणार्थः ॥ पूर्वेक्तशास्त्रयोनित्वं विष्णावेव युज्यते । उपक्रमादि

षड्विधतात्पर्यनिर्णायकलक्षणवत्वात् वेदान्तशक्यानाम् । रुद्रादीनां क्वचित्  
शास्त्रयोनित्वसंभवेऽपि विष्णावेव सर्वश्रुतीनां तात्पर्यवत्त्वनिर्णयात् न रुद्रादीनां  
शास्त्रयोनित्वम् ॥

§“ मां विधत्तेऽभिधत्ते मां विकल्प्योऽपोह इत्यहं । इत्यस्या हृदयं साक्षा-  
न्नान्यो मद्देव कश्चन ॥ ” इति भागवत श्लोकः । अस्यार्थः मां विधत्ते=‘यजेत’  
इत्यादि श्रुतिः मासुदिश्य मत्पूजात्वेन यागादि विधत्ते । अभिधत्ते मां=अपरि-  
च्छिन्नगुणवत्त्वेन इन्द्रादिपदाभिधानि श्रुतिश्च अभिधत्ते । इत्यस्याः हृदयं श्रुतेरर्थः  
अहमेव वेद मदन्यः न कोपि वेदेत्यर्थः ।

“ चत्वारिवाक् परिमिता पदानि तानि विदुर्ब्राह्मणा ये मनीषिणः गुहा  
श्रीणि निहिता नेङ्गयन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति । ”

अस्यार्थः—वाक्=हरेः ; चत्वारि परिमितापदानि=चतुस्संख्याकत्वेन परि-  
च्छिन्नानि वासुदेवादिरूपाणि ब्राह्मणाः विदुः ।

वाचः=हरेः; गुहा=हृदयगुहायां; निहिता=निहितानि; श्रीणि=वासुदेवादि  
रूपाणि; मनुष्याः=साधारणाः; नेङ्गयन्ति=न जानन्ति; तुरीयं=अनिरुद्धाख्यपदं;  
वदन्ति—जानन्तीत्यर्थः ॥

यद्यपीयं श्रुतिः वाग्बिषया महामाप्ये पस्पशाहिके व्याख्याता । तथापि  
एषोऽऽथैपि पूर्वाचार्यैः वर्णितः ।

अद्वैतम् ॥

ईक्षत्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥

गौणधेनात्मशब्दात् (६)

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् (७)

हेयत्वावचनाच्च (८)

स्वाप्ययात् (९)

गतिसामान्यात् (१०)

श्रुतत्वाच्च (११)

सर्वागमान्तस्त्रिगुणं प्रधानं प्रत्यक्षतर्कादियुवं निदानम् ।

वदन्ति नैवं तदशब्दमेव 'तर्दक्षते'त्यादि सकर्तृकत्वात् ॥ ७८ ॥

अप्तेजसोसीधति दर्शनाच्च 'कूलस्य चाञ्छा पतने' प्रसिद्धा ।

गौणेक्षणं तच्चाहि देवतात्मसदादिशब्देक्षणदर्शनादेः ॥ ७९ ॥

प्रधानहेयत्वनिरूपणाच्च शरीरिणो मोक्षविशोधनाच्च ।

न तार्किकानामिव भिन्नहेतुः सर्वज्ञ ईशो हि जगन्निदानम् ॥८०॥

अधिकरणार्थः ॥ "सदेव सोग्येदमन्न आसीदेकमेवाद्वितीयम् "

(छा. ६-२-१) "तर्दक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत" (छा. ६-२-३)

इत्यादि विषयवाच्यम् । [तदर्थश्च; सत्=अस्तित्वासात्रं वस्तु सूक्ष्मं निर्विदोषं

सर्वगतं एकं निरञ्जनं निरवयवं विशानं यदवगम्यते उपनिषद्ग्रन्थः ।

एवशब्दः श्वधारणार्थः सदेवेत्यर्थः । इदं जगत् तत् सदेवासीत् । अग्ने=जग-

दुत्पत्तेः प्राक्, इदानीमपि सदेवेत्यर्थः । एकमेव=स्वकार्यपतितं, अन्यत्वासीति

एकमेवेत्युच्यते । अद्वितीयं=सृष्ट्यतिरेकेण बुद्ध्यादि निमित्तकारणं षटादेरिव

सहकारिकारणभाववदित्यर्थः । द्वितीयं वस्तुन्तरं न विद्यत इति तात्पर्यम् ।

सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहितमित्यर्थः । तद्वैक्षत=तत् ऐक्षत; तत्=सत्;  
ऐक्षत=ईक्षा- दर्शनं कृतवदित्यर्थः । इदं तु सत् चेतनं । प्रधानं तु अचेतनं;  
तस्य दर्शनाभावोदित्यर्थः ॥]

जगतः प्रधानं न कारणम् । अक्षब्दं हि तत् । श्रुतिप्रतिपाद्यं नेत्यर्थः ।  
कृतः ! ईक्षित्वश्रवणात् कारणस्य ॥

विशिष्टाद्वैतम् ॥

ईक्षत्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

ईक्षतेर्नाशब्दम् (५)

गौणशब्दात्मशब्दात् (६)

तन्निष्ठस्य भोक्षोपदेशात् (७)

हेयत्वावचनाच्च (८)

प्रतिज्ञाविरोधान् (९)

स्वाप्यगात् (१०)

गतिसामान्यात् (११)

श्रुतत्वाच्च (१२)

कार्यानुरूपं जगतो निदानं वक्तव्यमेतत् प्रकृतेर्विकारम् ।  
युक्तं ह्यशब्दं जगतः प्रधानं न युज्यते चेतनकर्तृकत्वात् ॥ ८१ ॥

विलक्षणेऽप्यास्ति च हेतुभावः प्रधानहेयत्वनिरूपणं च ।  
संस्कन्धपूर्वश्च जगद्विस्मयः तस्मात् परब्रह्म जगन्निदानम् ॥ ८२ ॥

'आदेशमप्राक्ष्य' इति श्रुतेस्तु प्रशासितारं श्रुतवानिति त्वम् ।  
आदेशएवार्थं इति ब्रवीषि तदाऽनु मे शाधि गिरास एव ॥ ८३ ॥



सच्छब्दार्थो विष्णुरेव द्वैकार्थो निस्समाधिकः ।

ज्ञानं कारणवाक्यस्य नित्यज्ञानिनमाह नत् ॥ ८४ ॥

“ तच्च ” पदार्थश्च तदन्तरात्मा “ चराचरव्ये ” ति महर्षिसूत्रात् ।

सर्वोऽपि शब्दध्वनिचित्परमात्मविशिष्टबोधात् स इति प्रभाति ॥ ८५ ॥

तच्च तत्सदृशश्चेति तदधीनो भवानिति ।

तच्छरीरं भवान् वेति तच्चमस्यर्थ ईरितः ॥ ८६ ॥

ब्रह्मैवसन् ब्रह्मणि लीयतेऽसौ इत्यादयो ब्रह्मसमानरूपाः ।

एवेति शब्दश्च समार्थकोसौ यथा च ‘ विष्णुक्रमणे ’ तथाऽत्र ॥ ८७ ॥

एकं च तच्च पदमत्र विन्नः पृष्ठीसमासाश्रयणादिना च ।

तदास तात्स्थ्यादि विशेषमर्थं दिशन्ति केचित् यतिराजशिष्याः ॥

मृच्छोह-काष्णाय-सत्यवाक् तु नान्यस्य सत्यादि रुणाद्धि किन्तु ।

ज्ञाते मृदादीं सति तद्विकाराः जाता भवन्तीति तदेव सत्यम् ॥

‘ इत्येव ’ शब्दाच्च तथा तदर्थः मृत्सन्तैव सत्यं त्विति वेदवाक् न ।

द्रव्यं च मृच्छोहमुखं च नित्यं अनित्यमन्यच्च विकारजातम् ॥ ९० ॥

ब्रह्मात्मसदहंशब्दाः भवन्ति ज्ञानिवाचिनः ।

ईक्षां चक्रे विभेतीति चिन्मात्रस्य कथं भवेत् ॥ ९१ ॥

अधिकरणार्थः ॥ “ सदेव सोम्ये ” त्यारभ्य “ तदैक्षत बहुस्यां

प्रजायेगेति ” इत्यादि ( छा ६-२-१ ) विषयवाक्यम् ।

एतदर्थः—इदं—विभक्तनामरूपं जगत्, अत्रे—सृष्टेः प्राक्, एकमेव—

अविभक्तनामरूपतया एकत्वावस्थापन्नमेव । अद्वितीयं—अधिष्ठात्रन्तरशून्यं, सदेवा-

सोदित्यर्थः । सच्छब्दः प्रमाणसंबन्धाहलक्षणोऽपि अत्र परमात्मार्थबोधको भवति ।

तदैक्षत—संकल्पमकरोदित्यर्थः । एतेन चेतनस्य कर्तृत्वं अचेतनस्य नेति च

सभ्यत इति ।

प्रधानं न जगत्कारणम् । अशब्दं—आनुमानिकं प्रधानं, कारणं न ।  
ईक्षति धातोः श्रवणात् । 'इक् इतिपौ धातुनिर्देशे' इति शब्दशास्त्रात् ।  
अन्यथा धात्वर्थस्यापि ग्रहणे 'ईक्षितेः' इति निर्देष्टव्यं स्यात् इति श्रुत-  
प्रकाशिकाचार्याः । अत्र 'प्रतिज्ञाविरोधात्' इत्येकं सूत्रमधिकम् ॥

एतदर्थश्च—

केचित् प्रधानं जगतो निदानं त्रैगुण्यरूपस्य सरूपमाहुः ।

“तदैक्षतेति श्रुतिराह सृष्टिं सङ्कल्पपूर्वां तदचेतनं न ॥”

इति श्रीशार्ङ्गपाणिनवे (श्लो १३९)

द्वैतम् ॥

ईक्षत्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

ओं ईक्षतेनांशब्दम् (५)

ओं गौणश्रेष्ठात्मशब्दात् (६)

ओं तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् (७)

ओं हेयत्वावचनाच्च (८)

ओं स्याप्ययात् (९)

ओं गतिसामान्यात् (१०)

ओं श्रुतत्वाच्च (११)

“वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः” पश्येत्सदात्मानमथेक्षते च ।

इत्यादि शास्त्राच्च समस्तशब्दवाच्यो हरिस्सोपि च मुख्य आत्मा ॥

मुख्यात्मनिष्ठस्य हि मोक्ष उक्तः आत्मान्यत्राचो विसृजेति चोक्तं ।

एवं विधैवाखिलवेदवाचां भतिश्च दृष्टेति स शब्दवाच्यः ॥ ९३ ॥

अधिकरणार्थः ॥ “ स एतस्मात् जीवघनात् परात्परं पुरिशयं पुरुष-  
मीक्षते ” इत्यादि विषयवाक्यम् ।

“ यतो वाचो निवर्तन्ते अपाप्य मनसा सह ”, “ अशब्दमस्पर्शं ”,  
‘ अवचनेन प्रोवाच ’ [ अवचनेन—वचनवृत्तिं विना लक्षणाया ब्रह्मस्वरूपं  
गुरुरूपदिदेश इति पूर्वपक्षे अर्थः । साकल्येन प्रतिपादनं विना उपदिदेशेति  
सिद्धान्त्यर्थः । ] इत्यादिना विष्णोः वाच्यत्वादि निषेधो न । ईक्षणीयत्वादि  
श्रवणात् । शब्दवाच्यत्वाभावोपि न । अशब्दत्वादि श्रुतिस्तु पश्यन्तोपि न पश्यन्ति  
इतिक्त्वं दुर्निरूपत्वे तात्पर्यम् । विष्णोः ‘ अवचनेन प्रोवाच ’ “ यद्वाचाऽ  
नभ्युदितं ” ‘ यतो वाचो निवर्तन्ते ’ इत्यादि श्रुतिभिः अवाच्यत्व अप्राप्तात्वादिकं  
पूर्वपक्षीवृत्त्यै ‘ येदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः ’ इत्यादिना वाच्यत्व-प्राप्तत्वं-ईक्षत्यादिकं  
सिद्धान्तितम् ।

“ न तदीहमिति ज्ञेयं न शक्यं न च तर्कयते ।

पश्यन्तोपि न पश्यन्ति मेरुरूपं विपश्चितः ॥ ”

इति प्रमाणं उच्यते विष्णोः दुर्निरूपत्वे पूर्वपक्षश्रुतेः तात्पर्यमिति वर्णितम् ।

अत्र सदेवेत्यादि श्रुत्यर्थस्तु—

“ एकमेवाद्वितीयं यद् समान्यविकल्पनात् ।

स्वगतानां च भेदानामभावात् ब्रह्म साधतम् ॥

भेदाभेदनिवृत्त्यर्थं एवशब्दोपधारकः ।

समाधिकनिवृत्त्यर्थं अद्वितीयपदं तथा ॥ ”

भेदाभेदेष्वेकशब्दो यतोव्यविति स्थितः ।

एकमेवेत्यतः प्राह नारायणमियं श्रुतिः ॥

इति प्रमाणाद्विष्णुरेव जगच्चिदानम् । तत्सहस्रो अन्यो नास्तीत्यर्थः ।  
विजातीयमेववर्जनं नाम कुत्रचित् न प्रसिद्धम् । प्रमाणाभावात् इति ॥

अद्वैतम् ॥

आनन्दमयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

आनन्दमयोभ्यासात् ॥ १२ ॥

विकारशब्दाच्चेति चेन्न प्राचुर्यात् (१३)

तद्वेतुव्यपदेशाच्च (१४)

मान्दवर्णिकमेव च गीयते (१५)

नेतरोनुपपत्तेः (१६)

भेदव्यपदेशाच्च (१७)

कामाच्च नानुमानापेक्षा (१८)

असिन्नस्य च तद्योगं शास्ति (१९)

आत्मानन्दमयश्शरीरसहितः संसारि जीवोऽथवा

सत्यं ज्ञानमिति प्रकृत्य कथितं ब्रह्मेति चिन्तास्थितौ ।

आनन्दाभ्यसनादयं हि परमं ब्रह्मेति निर्णीयते

प्राचुर्ये मयदत्र वक्तुमुचितं नार्यं विकारार्थकः ॥ १४ ॥

मुदावृत्त्या मृत्प्रचुरात् मुद्वेतुव्यपदेशतः ।

संसारिजीवादपरः आत्मानन्दमयामिधः ॥ १५ ॥

न युक्तमेतत् सगुणात्मबोध्यात् ब्रह्मात्र पुच्छं भवतीति युक्तम् ।

सूत्रे प्रकृत्यभ्यसनात् यथा वे ब्रह्मेति शब्दाभ्यसनं ममापि ॥ १६ ॥

किंचैवमानन्दमयोथ आत्मा दुःखाल्पभागोव न मुक्त आत्मा ।

विकारबाहुल्यमयट्प्रवाहे प्राचुर्यमुद्दिर्न हि युज्यतेऽत्र ॥ १७ ॥

अधिकरणार्थः ॥ “तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् अन्यो अन्तर  
आत्माऽऽनन्दमयः” (तै २-५) इति विषयवाक्यम् ।

आनन्दमयः मुक्तात्मा । प्रकरणे आनन्दाभ्यासात् । अथवा  
“ ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठ ” इति विषयवाक्यम् । पुच्छशब्दवाच्यः सर्वाधारः परमात्मा  
ब्रह्मशब्दावृतः ।

अत्र आनन्दमयशब्दस्य पञ्चकोशान्तर्गतत्वात्, विकारार्थमवदक्यव-  
प्रायपाठान्तर्गतत्वात्, आनन्दपदस्यैव ग्रहणावश्यं भावाच्च आनन्दाभ्यासस्यैव  
आश्रयणीकत्वात् “ अन्यो अन्तर आत्माऽऽनन्दमयः ” इत्येतदपेक्षया “ ब्रह्म  
पुच्छं प्रतिष्ठ ” इति श्रुतिरेव अस्य अधिकरणस्य विषयवाक्यत्वेन गृहीतुं  
योग्या इति कृत्वा व्याख्यानतरं कृतम् । “ ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठ ” इति “ स्वे  
महिम्नि प्रतिष्ठितः ” इतिवत् सर्वाधाररूप ब्रह्मण एव तत्र भावृत्याद्यस्तीति  
ब्रह्मैव आनन्दरूपमिति सिद्धान्तितम् ।

अत्र कैश्चित् ।

“ पृथगान्यत्वमवेदि नैनसवदृच्छलोको न चाज्ञातता  
ज्ञातस्यास्य तथापि नावयविता तस्यान्य आत्मा श्रुतः ।  
शोधयत्वं च विकारवाचकचलद्ब्रह्मपुच्छं भवेत्  
नत्वानन्दमयः सचान्नमयवत् कोशो बहिः ऋश्यते ॥ ”  
इति भगवत्पादाभिमतं सिद्धान्तमुपवर्ष्य,

“ पुल्लिङ्गान्तप्रधानप्रकृतपरवचो रूपणं चाप्यन्यैः

श्लोकाः पुच्छं न चाहुः स्वरसमपि हि नः सूत्रमन्योन्तरो न ।

पृथ्यादिर्धाशभावात् निरवधिक्रतया रूपणादानुरूप्यात्

पर्यायत्वाटनन्यात्मकवचनतया पुच्छहेतुः परास्तः ॥ ”

इति श्लोकेन पुच्छब्रह्मवादो निरस्तः । तत्र किञ्चिन् विवेचनीयम् ।  
सूत्रस्य आनन्दमयशब्दस्य लक्षणया आनन्दमेव अर्थ इति आत्मनः आनन्द-  
मयत्वं साधितम् । तत्र “ भक्षितेऽपिलक्षुने न शान्ती व्याधिः ” इति न्यायेन  
आनन्दमय इत्यत्र नमत्प्रत्ययस्य प्राचुर्यार्थत्वं श्रमेण स्वीकृत्यापि आनन्दपञ्चुर

इत्युक्तेऽपि दुःखाल्पसद्भावाशंका निरासः बहुविधायामेन कर्तव्यो भवति ।  
 “प्रचुरब्राह्मणो ग्रामः” “ब्राह्मणप्रचुरो ग्रामः” “प्रचुरप्रज्ञशस्त्रविता”  
 “प्रकाशप्रचुरस्त्रविता” इत्यादाविव इष्टसिद्धिः बहुविध श्रमसाध्या भवतीति  
 तदपेक्षया निर्विवादब्रह्मपदस्यैव सूत्रकाराभिप्रायाश्रयणेन ‘आनन्दमयोभ्यासात्’  
 इति सूत्रस्य ब्रह्माभ्यासात् इत्येव अर्थ इति व्याख्यानं युक्तम् । मयडर्थ  
 विचारएव न संभवत्यल इति प्रतिभाति ।

विद्म “ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठ” इत्यस्य अधिकरणविषयवाक्यतया स्वीकार-  
 पक्षे, उपक्रमश्रुत “ब्रह्मविद्राप्नोति” इति “ब्रह्म” शब्दस्य आत्मपरतया  
 नयनक्लेशाभावः; ‘तस्यैव एव शरीर आत्मा’ इति आनन्दमयस्यापि आत्मान्तर-  
 विचारक्लेशाभावः; निर्विकारब्रह्मणः अवयवत्वयिवित्वादि कल्पनाभावः; विकार-  
 रार्थमयत्प्रत्ययप्रायपाठवहिर्भूतकल्पनाभावः; जीवब्रह्मणोः अंशांशिभावकल्पना-  
 भावः; प्राचुर्यार्थवर्णनक्लेशाभावः; शोध्यार्थत्वाभावादिकं च वर्तते । सूत्रस्य  
 आनन्दमयशब्देन ब्रह्मपदस्य ग्रहणं तु भवन्मते आनन्दमयशब्देन आनन्दपद-  
 ग्रहणमिव न दोषाय ।

“यश्चोभयोस्समो दोषः परिहारोपि वा समः ।

नैकः पर्यनियोक्तव्यः तादृगर्थविचारणे ॥”

“न चोभयाश्रयं दोषं एकश्चोद्यो विचारयेत् ॥” इति न्यायात् इति ॥



## विशिष्टाद्वैतम् ॥

आनन्दमयाधिकरणम् । ६ ॥

- आनन्दमयोभ्यासात् (१३)  
 विकारशब्दान्प्रतिवेत्त प्राचुर्यात् (१४)  
 तद्वेतुव्यपदेशाच्च (१५)  
 मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते (१६)  
 नेतरोनुपपत्तेः (१७)  
 मेदव्यपदेशाच्च (१८)  
 कामाच्च नानुमानापेक्षा (१९)  
 आसिन्नस्य च तद्योगं शास्ति (२०)

ब्रह्मानन्दमयोयवाऽयमखिलाविद्याविमुक्तः परं  
 ब्रह्मैव प्रचुरप्रकाशरविवत् प्राचुर्यरूपे मयद् ।  
 त्यक्तयं विकृतिर्मनामपपदे सर्वत्रचान्मान्तरः  
 जीवस्यानुपपन्नमेव जगतो वीजं विपश्चित् श्रुतेः ॥ ९८ ॥

ब्रह्मानन्दमयं जगाद् स मुनिः " ते ये शतं " त्वादिना  
 हानन्दाभ्यसनाच्चिररूपफगुणान् आनन्दमुग्व्यान् बहून् ।  
 आनन्दप्रचुरे तदल्पवसतिर्नेत्येव दुःखाल्पता  
 नेत्येवं प्रचुरप्रकाशरविवत् प्राचुर्यमत्राश्रितम् ॥ ९९ ॥

अधिकरणार्थः ॥ " तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयाव अन्योन्तर आत्माऽ-  
 ऽनन्दमयः " ( तै आन ५-२ ) इत्यादि विषयवाक्यम् ।

आनन्दमयशब्देन सूत्रे आनन्दपदस्यैव ग्रहणम् ॥ श्रुतिषु आनन्दमय-  
 शब्दस्य आनन्दशब्दस्य च लभेदेन ग्रहणात् । तथा च आनन्दशब्द-  
 वाच्यः परमात्मा । आनन्दपदाभ्यासात् ।

“स्वां शार्ङ्गपाणिः कञ्ची विरीटी हारीति चोक्तौ तपि भाति सर्वम् ।  
तथैव सत्यादि विशेषणानि ब्रह्मान्वयार्हाणि न ते विदन्ति ॥”

“सत्यादिशब्दाः स्वविरोध्यासत्यव्यावृत्तिवाच्या इति ते ब्रुवन्ति ।  
खण्डश्च मुण्डश्च भवेत् विमेको विरुद्धदृष्टान्तमुदाहरन्ति ॥”

(श्रीशार्ङ्गपाणिस्तवे १५०-१५१)

इत्यादिना आनन्दगुणविशिष्टमेव ब्रक्षेति ॥

### द्वैतम् ॥

आनन्दमयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

ओं आनन्दमयोऽभ्यासात् (१२)

ओं विकारशब्दान्नेतिचेन्न प्राञ्जुर्पात् (१३)

ओं तद्वेतुव्यपदेशाच्च (१४)

ओं मान्त्रदर्णिकमेव च गीयते (१५)

ओं नेतरोनुपपत्तेः (१६)

ओं भेदव्यपदेशाच्च (१७)

ओं कामाच्च नानुमानापेक्षा (१८)

ओं अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति (१९)

अन्यप्रसिद्धशब्दानां विष्णावन्वयमुच्यते ।

पादेऽसिन् ब्रह्मपुच्छादिशब्दो ह्यत्र विचार्यते ॥ १०० ॥

श्रुतिश्रुतानन्दमयो हि विष्णुं ब्रह्माणमीशं प्रकृतिं च वक्ति ।

‘नैवं कवीनां परमं तदेव ब्रह्म’यं शाखा वदतीह विष्णुम् ॥



पुच्छस्तु संकर्षणमेव वक्ति 'तमेवमि'त्यादि न चेतरेशम् ।  
प्राचुर्यरूपार्थमयत्प्रयोगात् अन्नादि तुल्यान्न विकार इष्टः ॥ १०२ ॥

अधिकरणार्थः । " तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयात् अन्योऽन्तर आत्मा-  
ऽऽनन्दमयः " (तै आन ५-२) इत्यादि विषयवक्तव्यम् ।

आनन्दमयः ब्रह्मा वा रूढो वा प्रकृतिर्वा इति विशये विष्णुरेव ।  
" तदेव ब्रह्म परमं कवीनां " इत्यादि श्रुतिवाक्यैः अन्यत्र प्रसिद्धार्थकानामपि  
इह विष्णुवाचकत्वमेव । प्रसिद्धब्रह्मशब्दाभ्यावात् । अत्रमये प्राचुर्यमेव  
अर्थः । " अचते अति चेति व्यारूपानात् तत्प्राचुर्यं युज्यते " इति  
भाष्यात् यथा मतमयो ब्रह्म तद्वत् आनन्दमयोपि ब्रह्मेत्यर्थः । " पुच्छं संकर्षणः  
श्लोकः एक एव तु पञ्चधा " इत्युक्तेः पुच्छशब्दवाच्यः संकर्षण इत्यर्थः ।

आनन्दमयः लक्षणया, अत्रमय-प्राणमय-मनोमय-विज्ञानमय बोधक इति  
आनन्दमयशब्दवाच्यः विष्णुरेव विष्णौ आवर्तितब्रह्मशब्दादेरभ्यासादि त्वर्थः ॥

अद्वैतम् ॥

अन्तराधिकरणम् ॥ ७ ॥

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः (२१)

अत्यल्पविज्ञानवतां च मोक्षं यत्तुं धृतिः ब्रह्म गुणैस्तुपूर्णम् ।  
उपास्यमाहेति महर्षिरेवं निर्वाक्ति कारुण्यवशात् बहुत्र ॥ १०३ ॥

रव्यक्षिमध्यधृतपूरुषोऽथ संसारिजीवस्स द्विरण्यकेतुः ।

मैवं स 'उत्' 'भूतपति'स्स 'सेतुः' इत्यादि पाग्निस्सविमुक्त  
(आत्मा ॥

आधिकरणार्थः ॥ “अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यः पुरो दृश्यते हिरण्यमशुहिरण्यकेश आग्रणस्तात् सर्व एव सुवर्णः । तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी” (छा १-६-६, ७, ८) इत्यादि विषयवाक्यम् ।

“अथ य एषो अन्तरक्षिणी पुरो दृश्यते” (छा १-७ १-५) इत्यादि च । अक्ष्यादित्यान्तरस्थः परमेश्वर एव । संसारिजीवो न; परमात्मभर्गोपदेशात् । अत्र पुण्डरीकमित्यस्य रक्ताभोजमित्यर्थः । “पौण्डरीकाणि बर्हीषि भवन्ति” इत्यस्य विचारे पूर्वभीमांसायां सितांभोजार्थक “पुण्डरीकं सिताभोजं” इति कोशः त्याज्य एवेति निर्णीतम् । कप्यासं इति पदं अत्र पुण्डरीकपदस्य विशेषणम् । तथा सति कप्याससदृशपुण्डरीकमित्यर्थः । अथवा यथा कप्यासं सूर्यमण्डलं, यथा पुण्डरीकं हृदयपुण्डरीकं (भगवतः उपासनस्थानत्वेन विहिते) तथा एवं अक्षिणीत्यर्थः । पूर्वत्र सितांभोजार्थ-वारणाय कप्यासं इति विशेषणतया उक्तः । अत्र “कप्योर्केभ वानराः” इति कोशात् रथकाराधिकरणन्यायेन कपिरत्न मर्कटः; तस्य वासः पश्चात् भागः—रक्तवर्णो—तत्सदृशमित्यर्थः । रुदेर्बलवत्वात् ।

अत्र हीनोपमाखण्डवर्णने कैश्चिदुद्भावितम् । तत्र दोषायेति भगवत्पादानां अभिप्रायः । तथा हि

“महामहानीलशिलारुचः पुरो निषेदिवान् कंसकृपस्सविष्टरे ।  
श्रितोदयादेरभिसायमुच्चकैः अचूचुरश्चन्द्रमसोभिरूपताम् ॥”

“अर्घन्दानववैरिणा गिरिजाप्यर्घं शिवस्याहृतम्  
देवेत्यं धरणीतले स्मरहराभावे समुन्मीलति ।  
गंगासागरमंवरं शशिकला नागाधिपः क्षमातुम्  
सर्वज्ञत्वमधीधरत्वमगमत् त्वां मां च मिज्ञातुम् ॥”

“अलङ्कारदशकाकरनरकपालं परिजनो  
विशीर्णश्चोन्निली वसु च वृष एको बहुवयाः ।  
अवस्थेयं स्याणोरपि भवति सर्वाभरणुरोः  
विधौवके भूर्जिस्थितवति वयं के पुनरमी ॥”

“ स्वयं महेशः श्वशुरो नगेशः सखा धनेशः तनयो गणेशः ।  
तथापि भिक्षाटनमेव शंभोः बलीयसी केवलमीश्वरेच्छा ॥ ”

“ भिक्षार्थी स दध् यातः सुवतु स बलिमुखे ताण्डवं वराध भदे  
मन्ये बृन्दावनान्ते ववतु स मृगशिशुः नैवजाने वराहम् ।

बाले कच्चिन्न दृष्टो अरठवृषपतिः भोष एवाय चेत

लीलासंहार इत्थं जलनिधिहिमवत्कन्ययोमायतां नः ॥ ”

“ श्येनपक्षपरिधूसरालकाः सान्धमेव हविरार्द्रवास्तः ।

अहना इव रजस्तलादिशः नो वभून्मुखलोकं क्षमाः ॥ ”

“ राजनापनिभैर्दन्तैः कटि विन्यस्तपाणयः ।

द्वारे तिष्ठन्ति राजेन्द्र छान्दसादत्येकशत्रवः ॥ ”

“ इन्दो इत्याह रेतो वा इन्दुः ” इत्यादि यजुर्वेदे पृष्ठफण्डे चन्द्रस्य  
रेतस्त्वेन वर्णनम्; “ ब्रह्मदाशा ब्रह्मदासा ब्रह्मेमेवितावाः ” इति ब्रह्मणः  
कैवर्तदासघृतकृतादि जन्तुदाहरणवर्णनं श्रीकृष्णमहेश्वरोक्त्यादीनां हीनवर्णनं  
यथा न दोषाय भवति तद्वत् ।

किञ्च

“ विडूराहं च षण्डं च यूपं दैवलकं शकम् ।

मुञ्जानो नेक्षयेद्विमः दृष्ट्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ ”

इति शास्त्रे लोके च नपुंसकस्य दर्शनस्पर्शनादिकं वैदिककर्मनर्हत्वं च  
सुप्रसिद्धम् । तथापि उपनिषत्सु नपुंसकत्वेनैव ब्रह्मब्रह्मदः निर्दिष्टः । तदर्थविवारा-  
यैव निखिलं शास्त्रं प्रवर्तते । तादृश ब्रह्मणः हीनोपमेनि न काचिदस्ति दोषभूता ।  
पद्मजीवेषु तादृशवर्णनं दोषयैवं । न तु ह्येषोपदेयगुण्ये ब्रह्मणि । अग्नेदे  
द्वितीयाखण्डके “ नैनं वाचा गिर्यं ब्रुश्न् नैनन्म्रीपुमान् ब्रुवन् । पुमांसं न ब्रुवन्नेनं

वदन् वदति कश्चन ॥ ” “ त्वं स्त्री त्वं पुमानसि, त्वं कुमार उत वा कुमारी  
स्वं जीर्णो दण्डेन पंचसि ” इत्यादि ।

अत एव श्रीभागवते गजेन्द्रकृतस्तवे—

“स वै न देवासुरमर्त्यतिर्यङ् न स्त्री न षण्डो न पुमान् न जन्तुः ।  
नार्यं गुणः कर्म न सन्नचासत् निषेधशेषो जयतादशेषः ॥ ”

इति ब्रह्मणः निषेधशेषवर्णनं यथा न दोषार्थं तद्वत् अत्र हीनोपमा न दोषाय ।  
अत्र कैश्चित्—

“ कश्चिज्जल्पति मर्कटस्य जघनं कप्यासमङ्गोरयं  
दृष्टान्तः कथमिष्यते भगवतस्सत्येव गत्यन्तरे ।  
सामानाधिकरण्यमत्र पदयोः प्राप्तं कुतस्त्यज्यते  
पत्रं चेद्विशिनिष्टि तत्सदृशा तच्छब्दस्तु गौणस्तव ॥ ”

इत्येतच्छ्लोकेन अयमर्थो दृषितः । एतत् समाधानं “ पुण्डरीक  
सितांगोजं ” इति कोशप्राप्तसितांगोजरूपार्थवारणाय मर्कटजघनसदृशार्थकं  
कप्यासपदं विशेषणतया दत्तमित्युक्तमेव । गत्यन्तरं तु रथकाराधिकरण-  
न्यायविरोधात् त्याज्यमित्युक्तमेव ।

गत्यन्तरप्रकारश्च एवं—

• (१) कं—जलं पिबति किरणैः इति कपिः; तेन अस्य इति  
सूर्यचिकसितमित्यर्थः । (२) कं पिबति इति—पद्मनालं; तत्र आसत् इति  
कप्यासं—नालस्यं पद्ममित्यर्थः । (३) के प्यास इति कप्यासम् । “ ऋष्टि भागुरि-  
रद्वोपं अशाप्योहपसर्गधोः ” इति शब्दशास्त्रमिहितं अपिपदाकार लोपः ।  
जलानिष्ठं पद्ममित्यर्थः । (४) कपेः—सूर्यस्य; आसः—आसनं—सूर्यमण्डलम् ।  
पुण्डरीकं—हृदयपुण्डरीकमित्यर्थः । उभयमपि उपासनस्थानतया श्रुत्यन्तरे दृष्टम् ।  
तद्वत् आदित्ये अक्षिणी च उपासनस्थाने इत्यर्थः । (५) कप्यासम्—ईपद्विकसित  
पुण्डरीकसदृशमित्यर्थः । एतेषु मध्ये मर्कटासन सदृशार्थवर्णनमेव युक्तमिति

भगवत्पादानां मतम् । अन्यार्थाङ्गीकारे बहुविधकेशो वर्तत इति नेह तन्यते ।  
अत एव—

“ षट्स्वर्षेषु समीरितेषु चतुरः कप्यासवाचस्यः

गर्भाराम्भ इति प्रकृत्य भगवद्रामानुजाङ्गीकृताः ।

तत्स्वीकार बहिष्कृताः तदितरे हेयास्यस्तद्विरा

श्लोकैष्यद्विभिरमीगिरित्यमुदितः सोयं विभागो मया ॥ ”

इति श्लोकोक्तगर्भाराम्भससमुद्भूतसुमृष्टनाल्लरविकरविकसिनपुण्डरीक-  
दलाम्बयतेक्षण इति कप्यासवदार्थः शीभाप्यकारसंमतः । मर्कट्यासन  
सदृशार्थं वर्णनं शीभाप्यकारेण अन्यकृतमनुस्य न दूषितम् । अर्वाचीनपण्डितैरेव  
क्लिष्टगत्याधरणेन व्यर्थं वर्णितः ।

किं च “ यो रेतसि तिष्ठन् यस्य रेतदशरीरं ” “ सद्यथाभवत् ”  
इत्यादि धृतिभिः सर्वं भगवतः शरीरमित्यङ्गीकर्तव्यते मर्कट्यासनसदृशवर्णनं  
दोषाय भवेत् विभिति पृष्टव्यम् ।

अपि च सोमयागे सुब्रह्मव्याहानसमये “ इन्द्र आगच्छ हरिब आगच्छ  
मेपातिये; मेषवृषणश्वस्वस्येने, गौरावरकन्दिलहस्तशैबारा, पशुशिक्रास्यगीतम  
ब्रुवाण ” इति इन्द्रव्याहानं ध्रुवम् । तत्र इतिहासपुराणादिषु स्पष्टायंश  
मेपाण्डस्य गौतमजात्याचोरपुरणस्य प्रतीतिर्भवतीति व्याहानं महासदसि न ह्यं  
वा? तद्वत् ।

विशिष्टाद्वैतम् ॥

अन्तरधिकरणम् ॥ ७ ॥

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् (२१)

भेदव्यपदेशाच्चान्यः (२२)

आदित्याक्षिगतं तु पूरूपपदं जीवं ब्रवीतीति चेत्  
नैवं पाप्मनिवर्तकत्वकथनात् संकल्पसर्गादितः ।  
किञ्चाप्राकृतरूपेणो भगवतो धर्मस्य निर्देशनात्  
अक्ष्यादित्यगपूरूपस्तु परमात्मैवेति निश्चीयते ॥ १०५ ॥

त्रिपाद्विभूतौ श्रुति मानमस्ति दिवःपरो ज्योतिरपीति किञ्च ।  
दिवि त्रिपादित्यपि नित्यमुक्तस्थानादि सत्त्वे \*नरसूक्तमन्यत् ॥

सुवालकौपीतिकि मर्त्यसूक्त छान्दोग्यसुख्याः कठयल्लिकाश्च ।  
अप्राकृतस्थानपुरादि सत्त्वे जाग्रत्यमूः वैदशिरस्तु चाचः ॥ १०७ ॥

अधिकरणार्थः ॥ “य एषो अन्तरादित्ये हिरण्ययः पुरुषो दृश्यते,  
हिरण्यश्मश्रुहिरण्यकेश आग्रणस्त्रात् सर्व एव सुवर्णः । तस्य यथा कप्यासं  
पुण्डरीकमेवमक्षिणी” (छा २-६-६-७, ८) “अथ य एषो अन्तरक्षिणि  
पुरुषो दृश्यते” (छा २-७-५) इत्यादि विषयवाक्यम् ॥

यत्त अक्ष्यन्तर्वर्ती परमात्मैव । परमात्मधर्मोपदेशात् । अत्र अपहृत-  
पाप्मशब्दः कर्मवश्यतागन्धराहित्यपरः । पाप्मशब्दस्य कर्मोपदेशलक्षकत्वात् ।  
अन्यथा—

“सर्वपाप्मोदितत्वं हि प्राकृतदाच्छादिते भवेत् ।  
कदाचिदपि न ब्रह्म पापाच्छादितमिष्यते ॥”

\* नरसूक्तम्=पुरुषसूक्तम् ।

इति सिद्धान्तविरोधस्तात् । अतः “ वःभ्यं पारे भुवनस्य मध्ये नाकस्य  
 पृष्ठे महतो महीयान् ” इति श्रुत्या इच्छार्थीनामाकृतदिव्यमङ्गलविग्रहवतः  
 कप्यासपुण्डरीकसदृशक्षिबर्णने संमत्येवेति ।

“ परावरसुखप्राप्तं प्रेमबोधप्रसावकम् ।

स्वरूपात् स्वामिनो रूपं उपादेयतमं विदुः ॥ ”

इति निगमान्तदेशिकैरेवोक्तम् ।

अत्र कप्यासपुष्पीकपदार्थः पूर्वार्थायैः

“ कपिस्त्वादित्यः कं पिबति किरणैरित्यपि कपिः

वमस्तीत्याग्नातः स कपिरमुनास्तं यदिह तव ।

प्रतीमः कप्यासं दिवसकरतेजो विकसितः

स पद्म श्रीमन्नादगणि भगवच्चक्षुरुत्पमा ॥ ”

“ नालं कपिर्भवति कं पिबतीति तस्मिन्

यस्याऽस आसनमुशन्ति मनीषिगस्तव ।

कप्यासमुज्वलमुदारमिदं सरोजं

चञ्चुर्निदर्शनमुदीरितमोधरस्य ॥ ”

“ कस्तुदकमिहप्यासो यस्यासनं यदिहोद्भवः

कविभिर्हदितं कप्यासं तद्भौरजलोदयात् ।

शिशिरमधुरं श्रीमद्दामोदराक्षि निदर्शनं

भवति नलिनं लुप्ताकाररूपिः पिहितादिवत् ॥ ”

इति श्लोकत्रयेण संगृहीतः ।

त्वामेव भान्तं क्षनुमान्ति देवाः वहीन्दुसूर्यादय आत एमि ।

सुदर्शनाद्यायुषपञ्चशासं पङ्केरुहाक्षं श्रितमन्दहासम् ॥

(श्री शार्ङ्गपाणिस्तवे १७८)

जलस्य पङ्केरुहबुल्यमक्षि फीशत्प पृष्ठेन समं वदन्ति ।

तेषां हृदिरशेषि भवान् तदा किं न प्राह्यन्तीरज\*चक्रपाणे ॥ १७९ ॥

\*नीरज=शश

श्रुतिस्वकप्यासपदस्य नालस्थितारविन्देन समं तवाक्षि ।

: आदित्यरश्मिस्फुटिताम्बुजेन सदृक्षमस्तीत्यपि वेति युक्तम् ॥ श्रीशा १८० ॥

क्षयीषु लोकेषु न दृष्टपूर्वा हीनोपमा सद्भिरवर्णितैव ।

तवोत्तमे दिव्यशुभे-शरीरे हीनोपमायुक्तिरतीव गर्भा ॥ श्रीशा १८१ ॥

प्रियाप्रिये न स्पृशतोऽशरीरमित्यादिना मुक्ततनुर्न दूष्या ।

अप्राकृताकारशरीरसत्त्वे बहुप्रमाणानि भवन्ति शास्त्रे ॥ (श्री-शा १३६)

विशुद्धसत्त्वाश्रयगोपुरादि लोकाश्च विष्णोस्सततं विभान्ति ।

यत् यस्य शेषं तदु तस्य वर्त्म शरीरलक्ष्मेति मते न दोषः ॥ श्री-शा १३७

सायुज्यसाधर्म्यसमानधर्मसाम्यादिशब्दाः परमं च साम्यम् ।

तादृक् तु स स्यादिति चास्ति मुक्तौ नैक्यं श्रुतावस्ति तथा स्मृतौ वा ॥

भवत्समाप्राकृतदेहभाजः सशंखचक्रा नम उक्तिनिष्ठाः ।

विपश्चिताऽऽनन्दभुजस्त्वया ते मुक्ता भवद्दास्यरता भवन्ति ॥ श्रीशा १४६ ॥

अध्वरथसिल्याल्यसदेशमेत्य भवत्समीपार्हशरीरभूषाः ।

प्राप्याप्सरोभी रचिताः कदा नु द्राक्ष्याम्यहं वेत्रवतीसखं च ॥

(श्रीलक्ष्मीनृसिंहस्तवे पूर्वभागे २४४)

अनन्तसिंहासेनमध्यभागे श्रीभूमिनीलाभिरुपाश्रितं त्वाम् ।

पुरस्वयी देहखगादिरात्रं कदा नु पश्येयमहं नृसिंह ॥ (श्रील-स्तव २४५) इति ॥

## द्वैतम्

अन्तस्थत्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥

ओं अन्तस्तद्वर्माणपदेशान् (२०)

ओं भेदज्यपदेशान्यः (२१)



समुद्रमध्ये पठितस्तु विष्णुः क्षीराब्धिशापी हरिरेव नान्यः ।  
 'य आष्टकोशे' पठितश्च विष्णुः तद्धर्मतोक्तेः न परादिशङ्का ॥  
 आत्मेन्द्रवाय्वोरपि विष्णुरात्मा पृथक्त्वशब्दैश्च मिदोपदेशात् ।  
 गुणैस्सुपूर्णं द्युतिराह विष्णुं जगन्निदानं प्रकृतिर्न रुद्रः ॥ १०९ ॥

अधिकरणार्थः ॥ "अन्तरसमुद्रे मनसा वरन्तं" । (तै ३-११-२०)  
 "यस्याण्डकोशे शुभ्रमाहुः", (तै ३-११-२३) "इन्द्रस्यात्मानिहितः पञ्चहोता"  
 (तै ३-११-२२) वायोरत्मानं कवयो निचिक्युः" (तै ३-११-२३) इति विषय-  
 वाक्यम् ॥

यस्याण्डकोशेति— अण्डकोशं=ब्रह्माण्डात्मस्थानं; शुभ्रं=विष्णोर्वीर्यमाहुः  
 सर्वं विष्णुशक्त्युपादानकमित्यर्थः । इन्द्रस्यात्मेति— इन्द्रस्यात्मा = इन्द्रान्तर्गामी;  
 पञ्चहोता=चतुराद्रिपञ्चेन्द्रियेषु विषयहोता सन्; निहितः=सर्वैर्दृश्यैर्निहित  
 इत्यर्थः । वायोरिति—वायोरन्तर्गमिणं ज्ञानिनः ददृशुरित्यर्थः ॥

अन्तरसमुद्रे वायुः । विष्णुधर्मोपदेशात् । इन्द्रवाय्वादीना-  
 म्मात्मेति भेदानिर्देशात् । भेदः तात्त्विक इति ननु राहोक्त्विह इतिवत् औपचारिक-  
 भेद इत्यर्थः ॥

अद्वैतम् ॥

आकाशाधिकरणम् ॥ ८ ॥

## आकाशस्तल्लिङ्गात् (२२)

भूते परस्मिन्नापि च प्रविष्टा वाय्वादि बीजात् जगत्तथ बीजम् ।  
 तद्यापि सर्वस्य निदानमात्मा परायणत्वादि परात्मलिङ्गात् ॥  
 अग्निश्चर्षीतेऽत्र ययाग्निशब्दः बालं ब्रवीत्यत्र सशब्द आत्मा ।  
 उपक्रमार्थे यदि संशयस्स्यात् नियामकं लिङ्गबहुत्वमेव ॥ १११ ॥

अधिकरणार्थः ॥ "यस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति  
 होवाच सर्वाणि ह वा इगानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशे प्रत्यस्तं

यन्ति आकाशो देवैभ्यो ज्यायान् आकाशः परायणम् । (छा १-९-१) इति  
विषयवाक्यम् ॥

तत्र आकाशशब्दवाच्यः भूताकाशः, परंब्रह्म वेति विशये  
“ पुंसाक्काशविहायसि ” इत्यमरकोशात्, लोके रूढ्या भूताकाश एव  
प्रसिद्धया, वायोरग्निरित्यादि श्रुत्या, वेदे च वाय्वादीनां उत्पादकत्वश्रवणेन  
भूताकाश एव जगत्कारणमिति प्राप्ते, परायणत्वादि परमात्म-  
लिङ्गाहृत्यस्य वाक्यशेषे सत्त्वान्, “ अग्निरधीतेऽनुवाकं ” इति लोकेऽपि  
प्रथमश्रुताग्निशब्दस्य चरमश्रुतानुवाकार्थाश्रयणेन माणवकपरत्वस्य दृष्टत्वात्  
परमात्मैवेति सिद्धम् ।

उपक्रमाधिकरणविरोधस्तु वाक्यशेषाधिकरणन्यायेन-

“ बहूनामप्यसाराणां समवायो हि दुर्जयः ।

तृणैरावेष्टयते रज्जुः तथा नागोपि बध्यते ॥ ”

अत्यन्तबलवन्तोपि पौरजानपदाजनाः ।

दुर्बलैरपि बाध्यन्ते पुरुषैः पार्थिवाश्रितैः ॥

इत्यादि प्रमाणाच्च बाध्यते इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् ॥

आकाशाधिकरणम् (८)

आकाशस्तलिङ्गात् (२१)

अकाश एवेह जगन्निदानं क्वचिच्छ्रुतस्मोपि च योगरूढ्या ।

आकाशते काशपतीति सर्वं परायणत्वाच्च परात्मकार्थः ॥

श्रुत्यैव लिङ्गस्य हि बाध इष्टः आकाशशब्दः श्रुतिरेव चान्न ।

नाबधतीत्यादिषु याज्ञिकोक्तौ लिङ्गाच्छ्रुतिस्तद्भूतिरेव दृष्टा ॥

रूढ्या महाभूतनभःखमाहेत्युपक्रमाकाशपदार्थसिद्धौ ।

तदानुगुण्येन तदन्यसिद्धौ नैवं 'यदेष'श्रुतिरत्र मानम् ॥ ११४ ॥

उपक्रमार्थस्य च संशये हि तच्चोपसंहारमपेक्षते च ।

परायणत्वादि तु वाक्यशेषगतं परब्रह्म वदत्यदः खम् ॥ ११५ ॥

आधिकरणार्थः ॥ " अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्षणि हवा इमानि भूतान्यकाशादेव समुत्पबन्ते आकाशं मत्पत्तं यन्ति षेकाशी ह वैन्यो ज्यायानाकाशः परायणम् " (छा-१-९-१) इत्यत्र आकाशशब्दवाच्यः परमात्मा । परायणत्वादिपरमात्मलिङ्गाहुत्वात् ।

उपक्रमाधिकरणन्यायेन रूढ्या, श्रुतिलिङ्गन्यायेन श्रुत्या च, भूताकाशपरत्वं संशय्य " अकाशशर्कराः—तेजो वै धृतं " इत्यत्र वाक्यशेषस्य घृतशब्देन, उपक्रमस्य अञ्जनसाधनद्रव्यं घृतमिति यथा निर्णीयते; तद्वत् वा समन्तात् काशते, वा समन्तात् काशयति वेति योगरूढ्या " यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् " इति आकाशशब्दार्थकानन्दपदश्रुत्यापि वाक्यशेषगतपरमात्मलिङ्गैः, अकाशशब्दार्थः परब्रह्मेति निर्णीयते । हस्तेनावधति, सुवेणावधति, स्वधितिनावधति इत्यादौ हस्तादिसामर्थ्यरूपलिङ्गबलेन पुरोडाशग्रहणे हस्तस्य, आज्यग्रहणे सुस्य, मांसग्रहणे स्वधितैरिव संकोचस्याश्रितत्वात्, " गंगायां घोषः प्रतिवसति " इत्यत्र चरमश्रुतनिवासबलेन प्रथमश्रुतस्य गंगापदस्य तीरार्थकस्येव च आकाशपदार्थस्य परमात्मार्थकरूपसंकोचाश्रयणे न दोष इति ॥

द्वैतम् ॥

आकाशाधिकरणम् ॥ ८ ॥

ओं आकाशस्तलिङ्गात् (२२)

आकाश एवास्य गतिश्श्रुतौ यः स भूतखं वक्ति न शुज्यते तत् ।

'परोवरीयां'निति वाक्यशेषात् आकाशशब्दो हरिमेव वक्ति ॥

अधिकरणार्थः ॥ आकाश शब्दवाच्यः विष्णुरेव । “परोमात्रया  
तन्वा वृधान स एष परोवरीयान् ” (ऋ ७-९९-१) इत्यादि श्रुतेः ।

परोवरीयानिति—उत्तममूत रुद्रादिमारत्यन्तापेक्षया उत्तमो वायुः; तद्  
पेक्षया उत्तमा लक्ष्मी; तदपेक्षया उत्तमः विष्णुरित्यर्थः । छान्दसप्रक्रियया  
शब्दव्युत्पत्तिः द्रष्टव्य इति ॥

—  
अद्वैतम् ॥

प्राणाधिकरणम् ॥ ९ ॥

अतएव प्राणः (२३)

प्राणं हि सर्वाण्यपि संविशन्तीत्यत्र स्ववाक्यस्यविशेषलिङ्गात् ।  
सर्वेन्द्रियप्राणनियामकत्वात् प्राणः परमात्मेति नियम्यतेऽत्र ॥

अधिकरणार्थः ॥ “कतमा सा देवतेति प्राण इति होवाच सर्वाणि हवा  
इमानि मृतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति ” (छा-१-११-४५) इत्यादि विषय-  
वाक्यम् ।

अत्रापि प्राणशब्दवाच्यः परमात्मेति स्ववाक्यस्यसर्वभूतकारणत्वादि  
विशेषलिङ्गात् । इदं अतिदेशसूत्रं ॥

“शास्त्ररूपनिमित्तार्थकार्यतादान्यशब्दिताः ।

व्यपदेशश्च सत्तैतान् अतिदेशान् प्रचक्षते ॥ ”

इति वैयाकरणोक्तरीत्या पूर्वाधिकरणोक्तसंशयपूर्वपक्षसिद्धान्ता एव  
'अतएव' इति पदेन अतितिश्यन्ते ।

पूर्वत वाक्यशेष एव सिद्धान्तसाधकः । अत भूतसंवेशनोद्गमनरूप-  
वाक्यशेषस्य मुख्यप्राणोऽपि स्वापादिकाले संभवति इत्यधिकाशंका । उत्तरत्र अज्ञा-  
दित्ययोः प्रतिहारोद्दीपयोः, प्रस्तावदेवतयोः निर्देशात् तस्माद्दर्शनाच्च प्राणस्य  
अनन्यत्वाशङ्का । उपक्रमस्यस्ववाक्यगतसर्वभूतसंवेशनादिप्रसंगलिङ्गाद्दुर्लभं सिद्धान्त-  
तसाधकं इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् .

प्राणाधिकरणम् ॥ ९ ॥

अतएव प्राणः ॥ २४ ॥

प्राणं जगत्कारणमाह वेदः पूर्वोक्तलिङ्गेन परस्स आत्मा ।

काष्ठाशिलदौ तदभावतश्च वायुर्नशीलं जगतोऽप्रसिद्धेः ॥ ११८ ॥

अधिकरणार्थः ॥ प्राणशब्दवाच्यः परमात्मा । निखिलजगत्पवेशनादि  
लिङ्गात् । शिल्पाकाष्ठादिषु वायुपवेशनाद्यभावाच्च न प्रसिद्धवायुरित्यर्थः ।

द्वैतम्

प्राणाधिकरणम् ( ९ )

ओं अत एव प्राणः ॥ २३ ॥

‘त्वं प्राण’ इत्यत्र च भोगशब्दात् प्रसिद्धवायुर्जगदीशितेति ।

रमापतित्वादि विशेषलिङ्गात् विशेषभोगस्य हरौ प्रसिद्धेः ॥ ११९ ॥

अधिकरणार्थः ॥ “तद्वै त्वं प्राणो अभवः महान् भोगः प्रजापतेः  
भुजः करिष्यमाणः, यद्देवान् प्राणयो नव” (तै-आ-३-१४-४५) इति  
विषयवाक्यम् ।

अत्र प्राणशब्दवाच्यः विष्णुरेव । महानन्दार्थक महामोगश्रवणात् ।  
अन एव “श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ” इत्यादि तद्विज्ञादेव विष्णुरित्यर्थः ।  
तद्वै इति—हे विष्णो ! चतुर्मुखादि सर्वजीवात्मनां प्राणो अभवः=प्राणभूतस्तत्र  
अन्तर्यामि सन्नित्यर्थः; भुजः=आनन्दान् ; करिष्यमाणः=कृतवांश्च करीष्यमाण-  
श्चेत्यर्थः; प्रजापतेः=हिरण्यगर्भस्य; महान् भोगः=महामोगः=महानन्ददायीत्यर्थः;  
महान् भोग इत्यत्र ‘अन् महत्’ इति नकारस्य आकारादेशाभावः छान्दसः ।

यद्देवानिति— त्वं=हे विष्णो; नवदेवान्=नवेन्द्रियान् पायूपस्थयोः ऐक्याभि-  
प्रायेण नवत्वोक्तिः । प्राणयः त्रैकालिकेपि अचेष्टय इत्यर्थः; तस्मात् प्राण-  
वाच्योसीत्यर्थः ॥

### अद्वैतम्

ज्योतिरधिकरणम् ॥ १० ॥

## ज्योतिश्चरणाभिधानात् (२४)

छन्दोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्षणनिगमात्तथा हि दर्शनम् (२५)

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् (२६)

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् (२७)

‘परोदिवो ज्योति रिति श्रुतोऽयं त्रिशुक्लकृतं तेज इहास्तु नैवम् ।  
दिवि त्रिपात्त्वथवणात् स आत्मा सर्वाणि भूतानि पदित्यतश्च ॥

चतुष्पदा ऋक्समता ह्युपासा दृष्टा परत्रापि विराट्पदे सा ।

दिवो दिवीति ह्युपदेशभेदः वृक्षाग्र पक्षीच न वा विरोधः ॥१२१॥

अधिकरणार्थः ॥ “अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते”  
इत्यादि विषयवाक्यम् (छा ३-१३-७)

अत्र दिवः परत्वेन श्रूयमाणः ज्योतिश्शब्दवाच्यः अन्यादित्यादिकं वा,  
उत परमात्मेति संशयः । ज्योतिश्शब्दस्य सर्वत्र प्रयोगसत्त्वात् । “दिवि  
ज्योतिः” इत्युक्तत्वात् सूर्यादिकमिति पूर्वपक्षः ।

सिद्धान्तस्तु सैषा चतुष्पदा पङ्क्तिर्वा गायत्री, तदेतद्वक्तव्यमनुक्तम् ।  
सायानस्य महिना ततो ज्ययोश्च पूर्य । पादोऽस्य विश्वा भूतानि; त्रिषादस्यामृतं

दिवि" (श्लो ३-१२-६) इति श्रुत्या गायत्र्याख्यचतुष्पदः ब्रह्मणः त्रिपादमृतं दिवि इति निर्दिष्टं प्रत्यभिज्ञायमानं चरणं अन्य्यादिकं निवार्य ब्रह्मेत्याह । दिवि इति सप्तम्यन्तं दिवः पर इति षष्ठम्यन्तं च वृक्षाग्रे इयेनः; वृक्षापात् परतः इयेनः इत्यत्रैव न दोषापादकम् । गायत्री सादृश्यं च ब्रह्मणः— चतस्रः पादाः यस्यास्ता चतुष्पदा । षडक्षरैः चतुर्भिः पादैः सहिता गायत्री चतुष्पात्ब्रह्मेति । चतुर्विंशत्यक्षराणि गायत्र्यां वर्तन्त इति । षण्णां षण्णां अक्षराणां एकैक्यादत्वेन प्रकल्प्य चतुष्पदा षड्विधा गायत्रीति तत्सादृश्यमुक्तं कैश्चिन् । 'गायत्री वा इदं सर्वमिति' चतुर्विंशत्यक्षरात्मिक गायत्र्याः सर्वात्मकत्वासंभवात्, गायत्र्याख्य विकारे अनुवर्तमानं जगत्कारणं ब्रह्म इह 'सर्व' शब्देन उच्यते । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इतिवत् कार्यकारणात्मक ब्रह्मेव गायत्री शब्देन उच्यते इति भगवत्पादानां अभिप्रायः ।

प्रसिद्धगायत्र्याः चतुष्पात्त्वं, पादानां षडक्षरत्वं च नास्ति । समुदाये विद्यमानानि चतुर्विंशत्यक्षराणि चत्वारि चतुरः पादान्, प्रतिपादं षडक्षराणि विभज्य चतुष्पात्त्वं गायत्र्याः प्रकल्प्य तत्सादृश्यवर्णनं न क्षिष्टतरं इति मत्वा 'इन्द्रश्शचीपतिः बलेन पीडितः दुश्च्यवनोवृषा. समिस्तुसासहिः' इति कुत्रचित् दृश्यते इति तत्सादृश्यमुक्तं श्रीभाष्ये ।

अतः तदीयैरुक्तम्—

“गायत्रीनाम सामश्रुतिविरसि परंज्योतिरध्यायि तिथ्यत्

चानुष्पचन्तु भूतक्षितिःनुहृदयैः यद्विधं तद्विधमिः ।

गान्त्रज्यादिकाभिः श्रुतिगतवचनव्यक्तिभेदात् सिद्धा

वाक् प्राणोक्तिः परार्था स्वरसनिगमनं श्रुत्वधीनं तदेव ॥

अयं अभिप्रायः । 'गायत्री वा इदं सर्वमिति' चतुष्पात्त्वाङ्गित्वाभ्यां 'इन्द्र-शचीपतिः' इत्यादि षडक्षरत्वेन पाङ्गिध्वेन च चतुष्पदा गायत्री क्वचि-  
द्वर्तते इति तत्सादृश्यं ब्रह्मणः, भूतं एकः पादः, पृथिवी एकः पादः, शरीरं एकः पादः, हृदयं एकः पादः, इति चतुष्पात्त्वं ब्रह्मणः । श्रुतौ वाक्प्राणोक्ति-  
रधिकतया श्रूयमाणा अन्यापेति श्रुतिस्मारस्यमत्रैव वर्तते इति ।

अत्र कैचित् भूतौ छन्दश्शास्त्रे च चतुर्विंशत्यक्षरात्मकगायत्री, गायत्री-  
छन्दस्येव प्रसिद्धा । 'बृहत्साम तथा सान्नां गायत्री छन्दसामहं' इति गीताया-  
मपि छन्दश्शब्दमुत्स्यार्थः गायत्रीछन्दस्येव प्रसिद्धः । प्रकृते 'तत्तत्तितुर्वरेण्यं'  
इत्यस्यां प्रसिद्धगायत्र्यां पादत्रयत्वसत्त्वेपि चतुर्विंशत्यक्षरसत्त्वात् तदानुगुण्येन  
अक्षराणि विभज्य पादचतुष्टयवत्त्वं प्रसाध्य भूत-पृथिवी-शरीर-हृदय-वाक्-  
प्राणानां ध्रुवमाणत्वात् पट्टिधं प्रकल्प्य चतुष्पात्सादृश्यवर्णनमेव ब्रह्मणः युक्तम् ।  
अन्यथा पूर्वमीमांसायां 'तेष्वदर्शनादविरोधस्य समाचिप्रतिपत्ति  
स्यात्' (जै १—३....८) इति सूत्रे पूर्वपक्षं कृत्वा 'शास्त्रसावा तन्निमित्त-  
त्वात् (जै १—३—९) इति सूत्रेण सिद्धान्तवर्णनस्य विरोधापत्तेः । तथा  
हि 'वारा हि उपानहात्पुमुञ्चते' (तै) इत्यत्र वराहपदस्य वायस-सूकरयोः  
भ्रयोगदर्शनात् अत्र कथं उपानहौ धार्यते इत्याशङ्क्य 'वराहं गाधेनुधावन्ति'  
इति गवानुधावनसमभिव्याहृतवराहशब्दस्य सूकर एव प्रसिद्धिरिति शास्त्र-  
प्रसिद्धसूकरचर्मणा कृते उपानहौ गृह्यते इति सिद्धान्तितम् । शास्त्रीयानुमत-  
प्रयोगस्यैव साधुत्वमङ्गीकृत्य देशान्तरीयप्रयोगाणां शास्त्रीयार्थवत्त्वे प्रमाणाभाव  
एवेति ।

‘अभियुक्तवरा ये ये बहुशास्त्रार्थवेदिनः ।

ते ते यत्र प्रयुज्जीरन् स सौर्थस्तत्त्वतो भवेत् ॥’

इति शाबरभाष्यात् 'शवतिः गतिः कर्म कांभोजेष्वेव भाषितो भवति;  
बिकारे एनं आर्यां भाषन्ते शव इति' इति महाभाष्याच्च क्वाचित्काम्यदेशीय-  
खिलश्रुतिस्थ 'इन्द्रश्शचीपतिः' इत्यादिगायत्र्या सादृश्यवर्णनं माघभाष्यस्य  
माठरायणादिश्रुतिवत् न शास्त्रोप्यं । पूर्वमीमांसायामपि बहुत्र ऊहाध्याये सामवेदा-  
क्षराणामेव गणनायां ऊहो दृश्यत इति । किञ्च भूत-पृथिवी-शरीर-हृदय वाक्-  
प्राणवत्कं षडक्षरपादवत्त्वेन गणनायां साधकं अस्मिन् मते वर्तते । अन्य-  
मते तु वाक्प्राणद्वितयं परार्थमिति परिकल्प्यत इति गौणम् । किञ्च दशाहं



द्वादशाहं इति पदयोः यागे प्रसिद्धिः शालीया । आशीचिनां दशमेऽहनि सपिण्डीकरणदिने च प्रयोगो दृश्यते । अनेन दशाहमनुष्ठिनं द्वादशाहमनुष्ठिनं इति केनचिदुक्ते, यागकर्तुरेव अभिधानं प्रसिद्धम् । न तु दशरात्राशीचानुष्ठानं सपिण्डीकरणं च कृतं वेति यथा न गृह्यते नद्वयः इति वदन्ति ॥

विश्व 'गायत्री वा इदं सर्वं' इति गायत्रीशब्देन ब्रह्मैकप्रतिपादक-तैत्तिरीयक-गत-‘अभ्यस्य पार’ इति घटनमध्यगत ‘ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म’ इत्यारभ्य ‘ब्रह्मभूर्भुवस्सुवरो’ इत्यन्तं पठितगापन्थेवात्र ब्राह्म । तस्यामेव ब्रह्मनिष्ठधर्मरूप-गुणसादृश्यं वर्तते इति तत्सादृश्यवर्णनं युक्तम् । विश्व श्रीमद्रामायणगतचतुर्विंशति-सहस्रश्लोकमध्ये मत्प्रेकसहस्रारम्भश्लोकस्तूचक

‘तपस्वाध्यायनिरतं तपस्वी चाश्विर्वा वरं ।

नारदं परिपप्रच्छ वाङ्मयीर्मुनिपुङ्गवम् ॥

“स हत्वा राक्षसान् सर्वान्” इत्यारभ्य

‘यामेव रात्रिं शशुक्नः पर्णशालां समाविशत ।

तामेव रात्रिं सीतापि प्रमृता दारकद्वयम् ॥’

इत्यन्तं चतुर्विंशतिश्लोकान् पठित्वा

‘इदं रामायणं हृत्स्नं गायत्रीशीलसमुत्तमम् ।

त्रिसन्ध्यं यः पठेन्नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥’

इत्यन्तं गायत्र्यर्थप्रतिपादकगायत्रीरामायणमिति सर्वाभ्युपगतत्वेन प्रसिद्धत्वात् तादृशरामायणार्थबोधक-प्रसिद्धगायत्रीसादृश्यवर्धनमेव युक्ततरम् ।

विश्व ‘इन्द्रश्शचीपतिरिति गायत्र्याः ब्रह्मनिष्ठगुणलेशस्याप्यप्रतिपादक-त्वात् केवलचतुष्पादकत्वं ब्रह्मणः ‘त्रिपादस्याष्टं दिवि’ इति ‘ममैवांशो जीव-श्लोक’ इति च दृश्यते इति तादृश चतुष्पादकत्वं ‘इन्द्रश्शचीपतिरिति’ इत्यत्र वर्तते इति तादृशसादृश्यस्वीकारे भृगुपदवादीनामपि चतुष्पादकत्वं वर्तते इति दीनोपमा-वर्णनमेव सम्भवेदिति तदपेशलमेव इति ॥

## विशिष्टाद्वैतम्

ज्योतिरधिकरणम् (१०)

ज्योतिश्चरणाभिधानात् (२५)

छन्दोभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोर्षणनिगमात्तथा हि दर्शनम् (२६)

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् (२७)

उपदेशमेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् (२८)

ज्योतिर्जगत्कारणमित्यतश्च सूर्योऽनलो जाठरवीतिहोत्रः ।

मैवं त्रिपादस्य दिवीति स्रक्त्या पादोस्य सर्वेत्यनया परः सः॥१२२॥

चतुष्पदा कुत्रिचिदप्रसिद्धा गायत्र्यामिरव्येति न चतुर्महा ।

'इन्द्रश्शची'त्यादि चतुष्पदा सा तत्साम्यचेतोर्षणमत्रशास्ति १२३॥

अधिकरणार्थः ॥ ज्योतिश्शब्दवाच्यः परमात्मैव । सर्वभूतानां पादत्वेन अभिधानात् । चतुष्पदा गायत्री " इन्द्रश्शचीपतिः; बलेन पीडितः; दुश्च्यवनो वृषा; समित्तुसासहिः " इति चतुर्विंशत्यक्षरा षडक्षरात्मिकपादवती ऋचि-  
दृश्यते पाञ्चालशास्त्रात् । तत्सादृश्यं ब्रह्मणः " दशाक्षरा विराट् " इति श्रुत्युक्तस्य 'ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश संपद्यन्ते' (छा ४-३-८) इति "सैवा विराड्भात् " इत्यस्य दशत्वसख्यासाम्याच्च अमेदेन चतुरङ्गाये घृतविहारे कृतशब्दस्येव सादृश्यमित्यर्थः । अयं पक्षः अर्वाचीनैः गायत्रीसादृश्येन गौणार्थोपपादनापेक्षया लक्षणापक्ष एव उचितेति वर्णितम् । तथा हि "गायत्री वा इदं सर्वं " (छा ३-१०-१) इत्यत्र गायत्रीशब्दस्य गायत्र्यारूप-  
विकारे गौण इति भगवत्पादभाष्ये । श्रीगायत्रे तु गायत्रीशब्दस्य गायत्रीसदृशे गौण इति ।

अयमर्थः पूर्वार्चयैरनेन श्लोकेन प्रदर्शितः —

'गायत्रीनामसामश्रुतिशिरसि परंज्योतिरध्यायि सिद्धशत

चातुष्पद्यन्तु भूतक्षितितनुद्भवैः षड्विंशं तद्विपाभिः ।

गानसाणादिकामिः श्रुतिगतवचनव्यक्तिभेदात् सिद्धा  
वाक्यमणोक्तिः परार्थं स्वरसनिगमनं श्रुत्यधीनं तदेतत् ॥'

अत्र कैश्चित् तत्सवितुरिति प्रसिद्धगायत्र्या सादृश्यवर्णनं ब्रह्मणः  
कृत्वा 'इन्द्रश्शचीपतिरिति अप्रसिद्धगायत्र्या वर्णनं न युक्तम्; अर्थमतीत्य-  
भावादित्यादिना दूषितम् । तत्रेदमाकङ्क्षते—

इन्द्रश्शचीपतिरिति गायत्र्यां पादचतुष्टयं प्रतिपादं षडक्षराणि च  
दृश्यन्ते । अर्थश्च 'इतिहासपुराणाभ्यां षेदं समुपब्रह्मयेत्' इति न्यायात् इन्द्र-  
पदस्य असिद्धदेवेन्द्रबोधकत्वेऽपि 'साक्षादप्यविरोधं जैमिनिरिति सूत्रोक्तप्रकारेण  
'इदि परमैश्वर्ये' इति धातुनिष्पन्नत्वेन इन्द्रशब्दस्य परमैश्वर्यरूपार्थकत्वं ब्रह्मण्येव  
सम्भावितत्वात् तदासुगुण्येन शचीपतिरित्यस्य लक्ष्मीपतिरित्यर्थाङ्गीकारेण तदनु-  
गुणतया अवशिष्टपदानामपि अर्थवर्णनस्य, यथा या अन्यमते 'आनन्दमयो-  
भ्यसात्' इत्यधिकरणार्थव्यचारे 'ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठे'ति विषयवाक्येऽत्रा अर्थ-  
वर्णने 'विकारशब्दान्नेति चेत् । इत्यादि सूत्राणां अर्थोपपत्तिः तदनुगुणतया  
वर्णनीया इत्युक्तिरिव अत्रापि मुक्तत्वात् ब्रह्मनिष्ठगुणरूपधर्ममादाय लीत्य-  
विभूति त्रिधा द्विभूतिरूपपादचतुष्टयरूपार्थस्याप्यत्र सत्त्वेन इन्द्रश्शचीपतिरिति  
गायत्र्या सदृशवर्णनमेव ब्रह्मणः युक्ततरमिति ।

किञ्च, प्रसिद्धगायत्र्यां पादत्रय एव चतुर्भिश्चतुष्टयक्षराणि सन्ति  
तत्राक्षरगणनया पादचतुष्टयवत्त्वं, प्रतिपादं 'तत्सवितुर्वरे-णीयं भर्गो देव-स्य धीमहि ।  
धियो-यो नः प्रचोदयात्' इति पदविभागापरत्या निरर्थकसमुदायरूपचत्वारः पादाः  
सम्भवन्तीति प्रसिद्धगायत्र्याः अर्थवत्त्वमेव हीयेतेति प्रसिद्धगायत्रीसादृश्यवर्णन-  
मेवासमञ्जसमिति । एतादृशानामर्थवत्त्वाभावाच्च 'अर्थवदधानुरक्तवयः प्राति-  
पादिकं' इति पाणिनीसूत्रमहाभाष्ये अर्थवत्त्वदृश्यस्य 'दशदण्डिनानि षडङ्गाः  
कुण्डमजाजिनं पल्लवपण्डं अर्धैरुक्तं एतत्कुमार्थाः सैकेप्यकृतस्य पिता प्रति शीना'  
इत्यन्तसमुदायरूपस्य निरर्थकत्वेनार्थवत्त्वाभावात् प्रातिपादिकताऽत्राभावरूप  
प्रयोजनवर्णनेन स्पष्टं द्यायते ।

विद्म इन्द्रपदस्य ऐतरेयश्रुतौ 'स ऐतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिद-  
मदर्शमिति तस्मादिन्द्रो नाम इन्द्रो ह वै नाम, तस्मादिन्द्रं सन्तं इन्द्र  
इत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया इव हि देवाः' इति परमात्मपरत्वदर्शनाच्च  
इन्द्रशचीपतिरिति गायत्रीवर्णनमेव युक्तमिति ॥

अपिच "समर्थः पदविधि"रिति पाणिनीयूचे महाभाष्ये "असम्भवः  
स्वत्वर्थवेशनस्य को हि नाम समर्थो धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातानां अर्थाना-  
देष्टुं; अनेकार्थत्वात् धात्वादीनां " इति 'भू सत्तायां' इति सत्तार्थनिर्देशश्च  
"उपलक्षणमन्यार्थानां" इत्यादिवर्णनात् प्रकृते इन्द्रशचीपतिरित्यादौ परब्रह्मार्थ-  
प्रतिपादनस्य सुसम्भवात् उत्सवितुरिति गायत्रीवर्णनमेव न युक्तमिति ॥

ननु पूर्वमीमांसायां सामगानप्रकरणे प्रगायस्वले 'न गिरागिरेति  
ब्रूयदैरं कृतोद्वेयं' इत्यादिसामोहगानेषु निरर्थकाक्षरगानस्य श्रुतत्वेपि 'ऋच्य-  
ध्युढं सामे'ति वचनात् सामप्रकृतिभूतऋक्समुदायार्थवत्त्वमादाय यागीयकर्म  
यथा सार्थं भवति तद्वत् प्रकृते 'तत्सवितुर्वरे' इत्यादि विभागे अक्षराणां निरर्थक-  
त्वेऽपि समुदायार्थवत्त्वस्याश्रयणेन न दोष इति चेन्न । तत्र शास्त्रे विहितत्वात्  
तथानुष्ठाने न दोषः । सार्थं च कर्मभवेदित्युक्तं । प्रकृते तु एतद्गायत्र्यां ब्रह्मानु-  
सन्धानं कुर्यादिति विध्यभावात् ।

किञ्च 'तस्माद्गायत्र्यै स्त्रियः कामयन्ते कामुका एनं स्त्रियो भवन्ति'  
इति यजुर्वेदपष्टकाण्ड-प्रथमप्रश्नपष्ठानुवाके 'तस्माद्गायत्रे न देयं गाथा हि तद्-  
वृद्धे' इति पञ्चमकाण्डप्रथमप्रश्न-पञ्चमानुवाक्यादिषु च 'तस्माद्गायत्रस्य मत्स्य च न  
प्रतिगृह्य, यत्प्रतिगृहीयात् शमलं प्रतिगृहीयात्' इति प्रथमाष्टकतृतीयप्रश्नद्विती-  
यानुवाके च निषिद्धस्य गायकदानस्य श्रूयमाणत्वेपि "वाजिनां साम गायते"  
इति प्रथमाष्टक-तृतीयप्रश्नपष्ठानुवाके आस्तम्बश्रौतसूत्रे सोमप्रश्ने (सूत्रं) 'तान्  
वृणीते सर्धान् वा एकैकशः' इत्यारभ्य 'उद्गातारं प्रस्तोतारं प्रतिहर्तारं सुव्रतमर्थं  
इत्युद्गातान्' इत्यन्तेन सामवेदिनां सामगानविधानऋत्विम्वरणविधानाभ्यां  
'ऋत्विम्मो दक्षिणां ददाती'ति दक्षिणाविधानाच्च गायत्रं वरणदानादिकं

कर्णादीन्द्रियाणां विरुद्धचरणामिधानान् ; विरुद्धचरणं च साकरूपेण तद्विवक्ष-  
कत्वम् । सूत्रे चरणशब्देन विरुद्धचरणमेवोच्यते । धातोरेव विचरणमर्थः ।  
उपसर्गाणां द्योतकत्वमेवेति वैय्यकरणसिद्धान्तत्वात् । “सहि परोमात्रया तन्वा-  
वृधान्” इत्यादिना कर्णादिविदुरः इति भाष्यात् । मे कर्णा=कर्णौ; विपत्यतः-  
=विरुद्धं पत्यतः; विचक्षुर्दं=विरुद्धं पत्यति; हृदये आहितं=आसमन्तात् स्थितं-  
यत् ज्योतिः तदपि अस्यन्तं कर्णादिविरुद्धमस्तीति ज्योतिशब्दवाच्यः  
विष्णुरेवेत्यर्थः ॥

परोमात्रया इत्यादि—मात्रया=इन्द्रियाणापेक्षया; परः= दूरः विष्णुरित्यर्थः॥

### द्वैतम्

गायत्र्यधिकरणम् ॥११॥

ओं छन्दोमिधानान्नेतिचेन्न तथा चेतोर्पणनिगमात् तथा हि दर्शनम्  
भूतादि पादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् (२६)

उपदेशमेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् । २७ ।

दिवःपरो ज्योतिरपीह विष्णुः अग्न्याद्युपासाधिपणार्पणाय ।

छन्दोभिरेतैर्हरिरेववाच्यः गायत्यसौ त्रायति गायतीति ॥ १२५ ॥

सर्वाणि भूतानि च विष्णुपादः ज्यायान् ततश्चेति च पूरुषस्तः ।

लोकत्रयं केचन सप्तलोकान् तद्दिवो ज्योतिरथो दिवीति ॥१२६॥

अधिकरणार्थः ॥ ‘अथ यदतः परो दिशे ज्योतिर्दीप्यते’(छा ३-१३-७)

तावानस्य महिमा अतो ज्यायँश्च पूरुषः पादोऽस्य सर्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि’  
इत्यत्र ज्योतिशब्दवाच्यः विष्णुः । ‘गायत्री वा इदं सर्वं’ इति समारम्भेऽपि  
‘सर्वंछन्द्याभिधो द्वेषः सर्वदेवामिधोऽसौ सर्वलोकामिधो द्वेषः तेषां तदुपचारतः’  
इति प्रमाणात् अग्निगायत्र्यादिशब्दार्थरूपोऽसौ इति चेतोर्पणार्थं निगद्यते;  
सर्वभूतादिपादवत्त्वाच्च ।

‘दिवि’ इति ‘दिवः परेति’ एकस्मिन् वस्तुनि कथमुपपद्यत इति चेतः

त्रिसप्तलोकपेक्षया उभयस्मिन्नप्यविरोधात् । भूर्भुवस्तुवरिति त्रिलोक्यभिप्रायेण  
‘दिवि’ इति निर्देशः । महारादिलोकपेक्षया ‘दिवः पर’ इति ॥

अद्वैतम्

इन्द्रप्राणाधिकरणम् (११)

प्राणस्तथानुगमात् ॥ २८ ॥

न वक्त्ररात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसंबन्धभूमाहस्मिन् (२९)

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् (३०)

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्तेति चेशोपासार्थविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात्

'प्राणोऽस्मि तं मामिति' वाक्यदृष्टप्राणः परात्माऽनुगमात्तर्थात् ।

नेन्द्रो न वायुर्न च जीव एष हाध्यात्मसंबन्धबहुत्वसत्त्वात् ॥

वक्त्रा हि जीवोपि यथैव वामदेवो प्रापिस्त्वर्थ इति ब्रवीति ।

उपासनानां त्रिविधं च युक्तं ब्रह्मवयाक्यान्यदर्शनात् ॥१२८॥

यो बुध्यतासौ स स एष चाभूदित्यागमान्ताथंविशेषविज्ञः ।

प्रज्ञात्मशब्दाद्यभिधेयमर्थं मामित्युपादिद्वदमेददृष्ट्या ॥ १२९ ॥

(पाठान्तरम्)

प्रज्ञात्मशब्दाद्यभिधेयमर्थं 'प्राणोऽस्मिमामि'त्युपादिशत् सः

आधिकरणार्थः ॥ "सहोवाच, प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृत-  
मित्युपास्व" (कौ ३-१) इत्यत्र प्रतर्दनः इन्द्रं गत्वा मधं हिततममुपदिशतु भवान्  
इति प्रच्छत् । सोऽपि 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा; तं मामायुरमृतमित्युपास्व इति जगात् ।  
तत्र 'माम्' इति 'प्राण' इति केवल इन्द्र एवोपास्वः, उत वायुमार्थं, उत  
जीवः, उत परमात्मेति सशयः । तत्र प्राणशब्दवाच्यः परमात्मा; वाक्यनिष्ठानां  
अर्थानां ब्रह्मप्रतिपादने समन्वयात् । 'मा' इत्युक्तिः 'तद्यो यो देवानां  
प्रत्यबुध्यत, स एव तदभवत् अहं मनुरममं सूर्यश्च' इति वामदेववत् शास्त्रदृष्ट्या  
उक्तिरिति युक्तः ।

ननु, प्राणस्य ब्रह्मपरत्वेऽपि जीवमुख्यप्राणलिङ्गदर्शनस्य कर्ममुपपत्तिरिति-  
चेत्, प्राणधर्मेण ब्रह्मोपासनं, प्रज्ञाधर्मेण ब्रह्मोपासनं, ब्रह्मधर्मेण ब्रह्मोपासनं इति  
उपासार्थविधिसप्रदर्शनामेत्यप्रत्ययैः 'आयुरमृतं' 'प्रज्ञायै सर्वाणि भूतानि' 'स  
एष प्राण एष प्रज्ञात्मा' इति श्रुतिवाक्यैरुक्तं इति ॥

विशिष्टाद्वैतः ।

इन्द्रप्राणाधिकरणम् (११)

प्राणास्तथानुगमात् (२९)

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमाद्यस्मिन् (३०)

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् (३१)

जीवमुख्यप्राणलिङ्गाच्चेतिचेन्नोपासनात्रैविध्यादाश्रितत्वादिहत्वधोगात् ३२

प्राणोहमायुस्तमुपास्व तातेत्यथोचदिन्द्रो जगतो निदानम् ।

मैवं जराभृत्यसुखेतरादि मे नेति सक्तेः परमात्मवोधात् ॥ १३० ॥

प्राणस्य मुख्यस्य सजीवकस्य दृष्टानि लिङ्गानि न तत्पराणि ।

तत्तच्छरीरं तदुपासितव्यं ब्रह्मेति वेदान्तागिरो वदन्ति ॥ १३१ ॥

नाभाधरा एवमिहैव सर्वं प्रतिष्ठितं प्राण इतीन्द्रयाचा ।

श्रीवामदेवोक्तिवदिन्द्र आह 'प्राणोऽस्मि'शब्दं न तु जीवमत्र ॥ १३२ ॥

चिदात्मकं ब्रह्मशरीरभूतं सर्वान्तरश्चेति विविच्य विद्यात् ।

उपास्तिमेदमित्यं प्रवक्तुं 'तम्मामि'ति प्राह सुराधिराजः ॥ १३३ ॥

अधिकरणार्थः ॥ इन्द्रप्राणनिर्दिष्टः परमात्मा । आनन्दाद्यन्वयात् ।

नाभाधरावर्षिताः पतमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्षिताः (कौ-३-९)

इत्यादिना ब्रह्मणि सर्वेषां प्रतिष्ठितत्वोक्तेश्च ।

ब्रह्मणः स्वरूपेणानुसन्धानं, भोक्तृवर्गशरीरकत्वेनानुसन्धानं, भोग्य-  
भोगोपकरणशरीरकत्वेनानुसन्धानं चेति त्रिविधोपासनविधानाश्च ।

'सर्वगतत्वादनन्तस्य स एवाहमवस्थितः ।

मत्तत्सर्वमिदं सर्वं मायि सर्वं सनातने ॥' इति

प्रहादवत् 'अहं मनुरभवत् सूर्यश्चाहं' इति वामदेववच इन्द्रोक्तेश्च ।

श्रीशार्ङ्गपाणिकृपया प्रथमेऽग्रपादः  
 भाष्यत्रयार्थविद्वतो लभतेस्म पूर्तिम् ।  
 अस्पष्टजीवगतलिङ्गकवाक्यशुद्धि  
 अत्यन्तमाह निगमान्तवचस्त्वयुञ्ज ॥ १३४ ॥

द्वैतम्

अन्तिमप्रणाधिकरणम् १(१२)

ओं प्राणस्तथानुगमात् (२८)

ओं न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसंबन्धभूमाहस्मिन् (२९)

ओं शास्त्रदृष्ट्यात्पदेशो नामदेववत् (३०)

ओं जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपासात्रौविध्यादाश्रितत्वादिह-  
 तद्योगात् (३१)

‘एषोसुरि’त्यागमवागपीर्य ‘प्राणोहमस्मी’ति च विष्णुमाह ।

अध्यात्मसंबन्धबहुत्वसत्त्वात् नेन्द्रो न वायुर्जगतो निदानम् ॥१३५॥

\* जीवासुकज्ञापकचेदवाक्यं उपासनायास्त्रिविधं प्रवक्ति ।

अन्तर्बहिस्सर्वगतत्ववाचा ध्यानं च विष्णोस्त्रिविधं प्रसिद्धम् ॥१३६॥

अधिकरणार्थः ॥ ‘तं देवाः प्राणयन्तः स एषोसुः स एष प्राणः  
 प्राणञ्च इत्येव विद्यात् तदयं प्राणोऽपितिष्ठतीति’ (ऐ.आ.२.१.५)  
 इत्यत्र ‘एषोसुः स एष प्राणः’ इति प्राणशब्दवाच्यः विष्णुरेव  
 ‘विष्णुमेवानयन्देवा विष्णुं भूतिमुपासते । स एव सर्वेशोक्तः तदथो  
 देह उच्यते ॥’ इत्युक्तत्वात् । अत्रापि ‘प्राणोऽपितिष्ठति’ इत्युक्तेः प्राणो विष्णुरेव ।  
 ‘प्राणस्त्वं प्राणः सर्वाणि भूतानी’ति बह्वध्यात्मसंबन्धस्य अत्र वाक्ये सत्त्वात् ।  
 ‘प्राणो वा अहमस्मिन्नर्थे’ इति वक्तुरात्मन्यपदेशो न ।

स्वप्नो माया गृहशक्या जामदामास आत्मनः ।

नामरूपक्रियावृत्तिः सविच्छासनं परं षट्म ॥

\* जीवासुकः=जीवमुख्यप्राण इत्यर्थः ।



इति भागवतात्, शास्त्रं = अन्तर्यामीत्यर्थः; शास्त्रदृष्ट्या=विष्णुदृष्ट्या इत्यर्थः ।

‘तत्तन्नाम्नोच्यते विष्णुः सर्वशास्त्रत्वहेतुतः ।

न क्वापि किञ्चिन्नामस्ति तस्मृते पुरुषोत्तमम् ॥’

इति पुराणशाब्दात् अहं मनुरभवं सूर्यश्चेति वामदेवस्त इन्द्रस्योपदेशः ।

ननु ‘तस्माच्छतं वर्षाणि पुरुषायुषो भवन्ति; तावन्ति शतसंवत्सरस्य अर्धां सहस्राणि भवन्ति’ इति बृहतीसदृशगताक्षरवाच्य-पट्विशतसदृशसंख्याकानि अर्धां रूपाणि शतायुषः पुरुषस्य भवन्तीत्यर्थकात् जीवलिङ्गात् ‘प्राणं विना न च नष्टं तं विना प्राण एव च’ इति प्राणसद्वादादिमुत्पप्राणलिङ्गाच्च प्राणशब्दवाच्यः न विष्णुरिति चेत् । अन्तर्बहिरसर्वगतत्वेनेति उपासात्रैविध्यस्य विष्णोराश्रितत्वाच्च प्राणः विष्णुरेव ।

‘केषांचित् सर्वगतत्वेन केषांचिद्भूदये हरिः ।

केषांचिद्बहिरैवासौ उपास्यः पुरुषोत्तमः ॥’

‘अग्नौ क्रियावतां विष्णुः योगिनां हृदये हरिः ।

प्रतिभाम्बपुद्धानां सर्वत्र विदितात्मनाम् ॥’

इत्युपासात्रैविध्यस्योक्तेः । अत्र प्राणशब्दवाच्यः प्राणान्तर्यामी विष्णुरेवेत्यर्थः । जीवदेहे विष्णोः शतवर्षाणि नियामकतया स्थितिरित्यभ्युपगमात् तदन्तर्यामित्वं युक्तमित्यर्थः ॥

ननु, देवादिभिः विष्णुः सर्वगतत्वेन उपास्यः कस्यादिभिः सन्बुद्धये उपास्यः मनुष्योत्तमैः बहिरैवोपास्य इति अन्तर्बहिरसर्वगतत्वेन उपासात्रैविध्यं विष्णोरकत्वात् तत्र प्रमाणं केषांचित् सर्वगतत्वेनेति इत्येक उपन्यस्तः । अनन्तरं उपासाचातुरिध्यप्रतिपादकं “अग्नौ क्रियावतामिति” श्लोको उपन्यस्तः भाष्ये । सः कथं सत्रच्छन इति चेत् प्रतिभोपासनं अभ्युपासनं चेति द्वयमपि एकमेव बहिरुपासनं इति कृत्वा उपासात्रैविध्यवर्जनं युक्तमिति मान्याभिप्राय इति न दोष इति ॥

प्राणान्तयानुगमात्—“ता वा एता” इत्यादिश्रुतौ प्राण एव प्राणऋच इति  
 ध्रूयते । तत्र प्राणशब्दवाच्यः; तथा=“तद्वै त्वं प्राणोऽभव” इत्यादाविव विष्णुरेव ।  
 ‘न देवाः प्राणयन्त’ इत्यनुगमात् । तं प्रपदाभ्यां प्रापद्यत ब्रह्मेमं पुरुषं (ऐ-भा  
 -२-१-४) इत्यादौ ब्रह्मशब्दाभ्यासाच्च ‘नारायणं वायुं च देवाशशिष्यादिभ्य  
 उपदिदिशुः ॥

इति भारद्वाजकुल्लतिलकरनां नवसालपुराधीशविद्वत्सभाऽध्यक्षाणां

मतप्रयन्तिरूपरूपाणां काव्यि वङ्गीपुरं

रङ्गाचार्याणां कृतिषु मतप्रयसारसंग्रहे

प्रथमाध्याये प्रथमः पादः ॥



# मतत्रयसारसंग्रहे

## प्रथमाध्याये द्वितीयः पादः ॥

श्रीकोमलाम्बा भर्तारमपर्याप्तामृताह्वयम् ।

कुम्भपुर्यां शेषतन्पे शयानं शार्ङ्गिणं भजे ॥ (१३७)

अद्वैतम्

(1) सर्वत्र प्रसिद्धयधिकरणम् । (१२)

१ सर्वत्रप्रसिद्धोपदेशात् । (३२)

२ विवक्षितगुणोपपत्तेश्च । (३३)

३ अनुपपत्तेस्तु न शारीरः । (३४)

४ कर्मकतुल्यपदेशाच्च । (३५)

५ शब्दविशेषात् । (३६)

६ स्मृतेश्च । (३७)

७ अर्भकौकस्तात्तद्व्यपदेशाच्च नेतिचेन्न निचाप्यत्वादेवं व्योमवच्च ।

८ संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् (३९)

मनोमयत्वादिगुणैर्विशिष्टः ब्रह्मोतजीवः ऋतुगोचरः स्यात् ।

शारीरधर्मश्रवणाद्धि जीवः नोपक्रमब्रह्मपदान्वयात्तत् ॥ १३८ ॥

संसारिभोगाप्तिरहो परस्य स्यात्तद्विशेष्यमिहंतरत्र ।

आविद्यकस्यात्मन एव भोगः न शुद्धरूपस्य परेश्वरस्य ॥ १३९ ॥

पूर्वपादे स्पष्टब्रह्मल्लिङ्गकानि उपनिषद्वाक्यानि व्याख्यातानि । द्वितीय-  
तृतीयपादयोः वास्पष्टब्रह्मल्लिङ्गकानि वेदान्तवाक्यानि व्याख्यास्यन्ते ॥

आधिकरणार्थः—'सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलनिति शान्त उपासीत;  
अथ खलु ऋतुमयः पुरुषो यथाऋतुरसिद्धोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति  
सकृत् कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीरो भारुपः' इत्यारभ्य "एतद्ब्रह्म एतन्मितः प्रेत्य

अभिसंभवितासि इति यस्य स्यादद्वा न विचिवित्सास्तीति हस्माह शाण्डिल्य-  
शाण्डिल्यः । (आ ३ १४) इत्यनं विषयवाच्यम् ।

अत्र मनोमयादिशब्दवाच्यः ब्रह्म वा जीवो वेति विशये जीव इति  
पूर्वपक्षः । स्थलान्तरे मनोमयत्वादीनां जीवविषयत्वस्य प्रसिद्धत्वात् । तज्जलानिति  
शब्दव्युत्पत्तिस्तु—तस्माज्जानं तस्मिन् लीनं तस्मिन्निति (चेष्टत इति); तज्जं  
च तज्जं च तदनं च तत् तज्जलानं; अवयवपटकतच्छब्दलोपः भान्दसः । बभुर्ल  
भान्दसीति पाणिनीसूत्रात् (७ ३-९७)

राद्धान्तस्तु सर्वानुपनिषत्सु ब्रह्मणः जगत्कारणत्वं प्रतिद्वम् ।  
तादृशोपक्रमस्य ब्रह्मपदानुपह्वेन मनोमयादीनामाद्यप्यत्र ब्रह्म धर्तुं शक्यते ।  
उपसंहारेऽपि एतद्ब्रह्मेति श्रुतत्वात् सन्दंशन्यायेन ब्रह्मप्रकरणवगमाद्य ब्रह्म-  
शब्दयोर्मध्ये पठितमनोमयादीनां ब्रह्मण्येवान्वय इति सिद्धम् ।

सन्दंशोनाम एकानुवादेन विधीयमानयोः अङ्गयोरन्तराले निहितत्वं  
यथा “अभिव्रामं जुष्टोति” इति अभिक्रमणं, प्रयाजाङ्गमध्यपठितत्वेन प्रयानाङ्गं  
भवति, तद्वत् उपक्रमोपसंहारमध्यपठित-ब्रह्मशब्दमध्यपठितानां मनोमयादीनां  
ब्रह्मण्येव तात्पर्यमिति ॥

### विशिष्टाद्वैतम्

(१) सर्वत्रप्रसिद्ध्यधिकरणम् । (१२)

१ सर्वत्रप्रसिद्धीपदेशात् । (३३)

२ विवक्षितगुणीपपत्तेः । (३४)

३ अनुपपत्तेस्तु न शारीरः । (३५)

४ कर्मकतृच्यपदेशाच्च । (३६)

५ शब्दविशेषात् । (३७)

६ स्मृतेश्च । (३८)

७ अर्भकौकस्त्यान्तद्वयपदेशाच्च नेतिचेन्न निचाप्यत्यादेशं  
च्योमयच्च । (३९)

८ संभोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् । - (४०)

“मनोमयः प्राणशरीर” इत्थं श्रुतौ मन्यङ्प्रत्ययतः स जीवः  
मनोमयाद्याश्च गुणाः परस्मिन् दृष्टास्ततो ब्रह्मसमाश्रितास्ते ॥ १४०  
‘सर्वं खलु ब्रह्म’ च ‘तज्जलानि’त्यत्र श्रुतं ब्रह्म न जीवमाह ।  
‘सर्वात्मता संसृतिनिष्ठितस्य न संभवत्येव ततः परात्मा ॥ १४१ ॥  
कृत्स्ने जगत्यत्र तदात्मकत्वं विधीयमानं परमेव वक्ति ।  
विवक्षितारसर्वगुणाः परस्मिन् ब्रह्मण्यतो जीवपरं न वेदम् ॥ १४२ ॥  
समस्तकल्याणगुणाकरं तत् जगन्निदानं न तु निर्दिशेत् ।  
तेनैव रक्ष्यं तत् एव जातं तस्मिन् प्रलीनं निखिलं जगद्धि ॥ १४३ ॥

अस्पष्टजीवल्लिङ्गकानि उपनिषद्वाक्यानि व्याख्याम्यन्ते द्वितीये पादे ।

“अस्पष्टतरमस्पष्टं स्पष्टं दायानुसारे च । जीवप्रधानयोरादौ वाक्यजातं  
विचिन्तितम् ॥” इति सेनेधराचार्योक्तेः ।

अधिकरणार्थः ‘अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरसिद्धोके पुरुषो  
भवति’ इत्यारभ्य’ इति दस्माह शाण्डिल्यदशाण्डिल्यः’ इत्यन्तं (छा-३-१४)  
विषयवाक्यम् ।

मनोमयत्वादिगुणकः जीवो वा परमात्मा वेति विशये मनोविकार  
प्राणशरीरत्वादि लिङ्गात् जीव इति पूर्वपक्षः । रादान्तस्तु त्रिचान्तरे  
मनोमयत्वादिकं परमात्मान एव दृश्यत इति तदानुगुण्येन अत्रापि तद्गुणकः  
परमात्मेति ।

अत्र मनोमयत्वादिकं विचार्य ‘अथवा’ इत्यारभ्य ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म  
तज्जलानिति शान्त उपासीत’ (छा ३-१४) इति विषयवाक्ये ब्रह्मशब्दवाच्यः  
जीवो वा परमात्मा वेति सन्दिह्य उपक्रमे उपसहारे च ब्रह्मशब्दप्रयोगात्  
मन्थवर्तिनां सत्यकामत्वादीनां गुणानां परब्रह्मण्येव समन्वयात् ब्रह्मशब्दवाच्यः  
परमात्मैवेति सिद्धान्तितम् । वेदान्तसारे वेदान्तदीपे च ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’ इत्यादि  
वाक्यमेव विचारितम् । अतः भीमान्यहृताननैव तात्पर्यमिति ज्ञायते । योजनान्तरे

तु 'धातोस्त्वन्निमित्तस्यैव' इत्यादि व्याकरणसूत्रेषु प्रेत्युदाहरणतया दत्ते 'भोयते' 'भोयत' इत्यादौ पूर्वस्मितस्वारस्यं प्रकल्प्य परस्मितेव तात्पर्यमिति वर्णनमिव अत्रापि मनोमयादिवाक्यविचारे अध्याहारादि क्लेशरूपास्वारस्यमस्तीति वर्णनमपि युज्यते ॥

अत्र कैश्चित् मनोमयत्वादिवाक्यविचारे अस्वारस्यमाशङ्क्य " सर्वं खल्विदं" इति वाक्यं परिगृह्य व्याख्यातमित्युक्तं । तद्वत्परसं । तथाहि 'तद्वत्पृथक्तां भगवत्पादपक्षनिरासामिप्रायो यदि स्यात् तदा अधिकरणान्तरादविचयनप्रापि स्वयमेव निरासं कुर्यः । तथात्र न कुतः । उदाहरणद्वयं त्रितयं च यत्र श्रुतं तत्र

" सर्वस्याख्या विकल्पस्य द्वयमेव प्रयोजनम् ।

पूर्वत्रापरितोषो वा विषयव्याप्तिरेव वा ॥ "

इति मीमांसकोक्तैः विषयव्याप्त्यर्थं तथा वर्णितमिति वक्तुं शक्यते । अस्वारस्य-तात्पर्यवर्णने न युक्तमिति प्रतिभाति । तथा हि 'विशेषाभावात् विपरीतं कलात्वं भवति' इति न्यायान् 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति वाक्यविचार एव अस्वारस्यं वक्तुमपि शक्यते । आरम्भे ब्रह्मशब्दश्रवणमिव उपसंहारैऽपि 'एतद्ब्रह्म' इति श्रवणात् प्रकरणं सर्वं संदर्शान्यायेन ब्रह्मपरमेवेति उपक्रमाधिकरणन्यायादिना अयमस्मत् इति ब्रह्मोपामनप्रकरणमेवेति भीमपरत्वासांका नोदेति इति ।

मनोमयादिवाक्यविचारे तु प्रकरणान्तरात्, मनोमयादौ बीजाशब्दा युक्ता । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म शान्तं उपासीत' इत्येकं प्रकरणम् । वाक्यार्थस्य समाप्तत्वात् । 'अथ खलु' इति प्रकरणान्तरारम्भद्योतक 'अथ' शब्द सत्त्वत्त्वात् । ब्रह्माधिकरणे छान्दोग्ये 'एवमेतत्प्रसादोस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंगम्य स्वैरूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः स तत्र पर्येति' इत्यत्र जीवप्रकरणमध्ये 'स उत्तमः पुरुषः' इत्यत्र प्रकरणान्तरद्योतकायशब्दाद्यभावेऽपि उत्तरपुरुषपर्यं परब्रह्मरं इति भवद्विरङ्गीकृतम् । प्रकृते अथशब्दसत्त्वे प्रकरणान्तरमित्यस्य किं वाचकम् ।

मनोमयादिवाक्ये अध्याहारादिक्लेशवर्णनं कैश्चिदुद्भावितम् । तदपि न युक्तं । सन्निहितपूर्वस्थित 'सर्वं खल्विदं' इति वाक्यस्य पदानुपङ्ग-पदार्थानुपङ्गादिभिः सिद्धेऽर्थे अध्याहारक्लेशो न संभवेदेव ।

'अन्यार्थं प्रकृतमन्यार्थमपि भवति', 'शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते ताम्यथ पानीमं पीयते; उपस्पृश्यते च, शाल्यश्च भाव्यन्ते' इति महाभाष्यात् । पुरोडासकपालेन तुषानुपवपति; अनुपङ्गाधिकरणं, प्रसङ्गादुपकारकं इत्यादि धीर्मासान्यायादिसत्त्वाच्च । विश्व 'न केकमुदाहरणं योगारंभं प्रयोजयति' इति महाभाष्यात् 'भवः परस्मिन् पूर्वविधौ' इति सूत्रे

'स्तोष्याम्यहं पादिकर्मैस्वाहिं ततश्चोभूते शतनी पातनी च ।

नेतारावामच्छतं धारणिं रावणिं च ततः पदचात् संस्यते स्वंस्यते च ॥'  
इति उदाहरणबाहुल्यदर्शनाच्च प्रकृतेऽपि उदाहरणनाहुस्मप्रवर्तनं एव तास्यै श्रीगाम्पकज्ञापयति सिद्धम् ॥

### द्वैतम्

(१) सर्वगत्वाधिकरणम् । (१३)

१ ओं सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् । (३२)

२ ओं विवक्षितगुणोपपत्तेश्च । (३३)

३ ओं अनुपपत्तेस्तु न शरीरः । (३४)

४ ओं कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च । (३५)

५ ओं शब्दविशेषात् । (३६)

६ ओं स्मृतेश्च । (३७)

७ ओं अभर्कौकस्त्यात्तद्व्यपदेशाच्च नेतिचेन्न

निर्याय्यत्वादेवं व्योमवय । (३८)

८ ओं संमोगप्राप्तिरिति चेन्नत्रैशेष्यात् । (३९)

## अद्वैतम्

(२) अत्तधिकरणम् (१३)

(९) अत्ता चराचरग्रहणात् (४०)

(१०) प्रकरणाच्च । (४१)

यस्यौदनो ब्रह्म-गुपादिसर्वं अग्निस्तज्जीवः परमेश्वरो वा ।

स्यादिति जीवोपि च वह्निरन्नात् अन्योहानश्नन्नभि-

चाकशीति ॥ राजतेऽत्र ॥ १४८ ॥

कृत्स्नात्तृता ब्रह्मण एव सिद्धा "न जायते वा अियते" परात्मा ।

तस्मादिहात्ता परमेश्वरस्सः चराचरात्ता न च वह्निजीवौ ॥ १४९ ॥

अधिकरणार्थः "यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उमे भवत भोदनः । मृत्यु-  
र्मस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र सः । (कठ-१-२-२५) ॥ इत्यत्र अग्निजीव-  
परमात्मनां साधारणधर्मश्रवणात् संशयः । चराचरत्ता परमात्मेति सिद्धान्तः ।  
अग्निजीवयोः सर्वाप्तृत्वासंभवात् ।

## अद्वैतम्

(३) गुहाधिकरणम् (१४)

(११) गुहां प्रविष्टात्मानो हि तदर्शनात् (४२)

(१२) विशेषणाच्च । (४३)

"ऋतं पिबन्ती" च "गुहां प्रविष्टौ" 'छायातपात्र' हि

बुद्धिजीवौ ।

जीवेश्वरो वेति च संशयेऽस्मिन् जीवेश्वरावागमनुप्रसिद्धौ ॥ १५० ॥

पिबन्त्यर्तं यद्यपि बुद्धियुक्तः जीवः परात्मा ह्यपिपास एव ।

तथापि पाने परमात्मनश्च प्रयोजकत्वादिह कर्तृतापि ॥ १५१ ॥

अधिकरणार्थः "ऋतं पिबन्ती" मुहूर्तस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे  
परार्थे । छायातपो ब्रह्मविदो वदन्ति पद्यामयो ये च त्रिणाचिकेताः" ।



(काठ-१-३-१) इत्यत्र बुद्धिर्जावै, जीवेश्वरौ वा पिबन्ताविति विशये कर्मफलादनात् एकः बुद्धियुक्त जीवः, कर्मफलानदनेन प्रकाशमानत्वान् परः परमात्मा । पिबन्ताविति उभयोरपि जीवेश्वरयोः कर्तृता साम्येऽपि एकस्य प्रयोजककर्तृत्वं, श्रुत्यन्तरे कर्मफलानदनेन परमात्मन उक्तत्वात् । “छात्रिणो गच्छन्ति” इतिवत् एकेनापि छात्रिणा चहूनां छत्रित्वो-  
 षचारवत् पिबतां पाययतश्चात्र एकशेषेण निर्देशः । अथवा पकेत्युच्यमाने पाचयितुरपि प्रयोजककर्तृः यथा वा बोधः तथा कश्चित् पिबति, कश्चित् पाययति इति । अत्र अन्तर्भावित-णिजित्यर्थः । अत्र श्रीभाष्ये अतस्त्यारम्य “विशेषणाच्च इत्यन्तं सूत्रचतुष्टयं एकाधिकरणत्वेन वर्णितम् । अतः तु अधिकरणद्वयेन ।

कैश्चित् अत्र एक प्रकरणस्यानां विशेषतः संशयपूर्वपक्षानुदयादिति हेतोः अधिकरणद्वयवर्णनं न घटत इत्युक्तम् ।

अत्र केचित्, श्रीभाष्यकारैरेव शुभ्वाद्यधिकरणे “प्रकरणात्” इति सूत्रे “प्रकरणं चेदं परस्म ब्रह्मण” इति ‘अदृश्यत्वादि गुणकरो धर्मोक्तिरेत्यत्रैव प्रदर्शितम् । कैश्चन धर्मैः “प्रकरणविच्छेदाशङ्कामात्रं पर्यहार्त्तम्” इत्युक्तेः एकोनसहस्राधिकरणन्यायेन वर्णकान्तरेण वा कृत्वाचिन्तया च वा अधिकरण-  
 बहुत्वस्य बहुधा पूर्वमीमांसायां दृष्टत्वाच्च अधिकरणान्तखर्णनं युक्तमेव । एक-  
 प्रकरणस्यैवान्येष्वपि अर्थविशेषसंशयपूर्वपक्षोदयसंभवात् अर्थविशेषरूप  
 बुद्धिजीवपरमात्मनां संशयसन्दर्शनात् पूर्वपक्षोत्थितेऽसंभवात्, वर्णकान्तरस्य वा  
 कृत्वाचिन्तायाश्च वा संभावनया अधिकरणद्वयवर्णनदोषोक्तिः न घटते । किंच  
 आकाशशब्दार्थनिर्णये “आकाशस्तद्विज्ञात” इत्यधिकरणेन सिद्धेऽपि “दहर  
 उत्तरेभ्यः” “आकाशो अर्थान्तरत्वादि व्यपदेशात्” इत्यधिकरणेऽपि किञ्चित्  
 आशङ्कान्तरं कृत्वा समाधानवचनं ब्रह्मसूत्रेष्वपि इदयते ।

अत्र भाष्येऽपि अधिकरणान्तरेणैव विचारितं । विद्म “प्रकरणाच्च”  
 “जीवमुख्यमाणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम्”, “विकरणत्वात्नेति चेत्तदुक्तम्”

“तथा प्राणः” “अत एव प्राणः” इत्यादि सूत्राण्यपि पुनरुक्तिर्नकारणक-  
न्यपि सूत्रकारोपि प्रणिनाय । अतः एतादृशार्थेषु दोषवर्जनं न युक्तियुक्तं  
इति वदन्ति ॥

### विशिष्टद्वैतम्

(२) अक्षधिकरणम् । (१३)

(०) अत्रा चराचरग्रहणात् । (४१)

(१०) प्रकरणात् । (४२)

(११) गुहां प्रविष्टावात्मानो हि तद्दर्शनात् । (४३)

(१२) विशेषणात् । (४४)

यस्य ब्रह्म च राट् च भक्तमभवत् सृष्ट्युक्थ यद्वयजनम्

जीवग्रह्य किमत्रनेति विशये भोक्तव्यं सवांदनान् ।

मंत्रं म्यावग्जङ्गमो हि विषयः पापव्यते ब्रह्मणः

किंच ब्रह्मजजीवमत्र परमात्मानं विदित्वेत्यतः ॥१५२॥

अधिकरणार्थः “यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः सृष्ट्य-  
र्थस्योपगोचरं क इत्या वेद मत्र साः । (दृष्ट १-२-२५) इत्यत्र

ब्रह्मणः क्षम्यायतादन्तं जीव इति पूर्वः पक्षः । अलमोचने यथा वा  
त्वज्जनमुपकारकमपि अन्ततः स्वज्ञानस्यापि भक्षणं, तद्वत् यमेत जगन्नाहारे  
काश्चित्ता अन्ततः प्रत्यक्षान्ते यन्स्यापि भक्षणं भवतीति हुन्त्या चराचरजन-  
स्यैव अत्र भक्षणं क्षया प्रतीत्यर्थः ।

## द्वैतम्

(२) अतृत्वाधिकरणम् । (१४)

(९) ओं अत्ता चराचरग्रहणात् (४०)

(१०) ओं प्रकरणाच्च (४१)

अतीति सर्वं ह्यदितेर्न युक्तं चराचराचृत्वमिदं हि विष्णौ ।

स्रष्टा च पाता च तथैव चात्ता स्वसृष्टसंबत्सरमाचि तस्मात् ॥ १५६ ॥

अधिकरणार्थः “स यद्यदेवासृजत ततदक्षुमध्रियत सर्वं वा अतीति तददितेर्दितित्वं” (वृ-३-२-५) इति श्रुत्या अदितिदेवताया अचृत्वं प्रतीयन् इति पूर्वपक्षः । अत्ता विष्णुः; चराचराचृत्वस्य प्रतीयमानत्वात् । नहि चराचरस्य सर्वस्य अचृत्वं अदितेः भवति ।

“स्रष्टा पाता तथैवात्ता निखिलस्थैक एव तु ।

वासुदेवः परः पुंसामितरेऽल्पस्य वा न वा ॥”

‘एकः पुरस्तात् य इदं बभूव यतो बभूव भुवनस्य गोपाः । यन्प्येति भुवनं संपराये स नो हरिः घृतमिहायुषे तु देवः ।’ इत्यादि श्रुतेः ।

स यद्यदिति—सः संबत्सरनामकश्चतुर्मुखो यद्यदेवासृजत ततदत्तुं स मृत्यु-नामा जनार्दनः;—अध्रियत-मनश्चकार-आदच्च सर्वं वा अतीति यत् तदेव अदितेः—जनार्दननामकब्रह्मणः; अदितित्वं अदितिशब्दवाच्यत्वे प्रवृत्तिनिमित्तमिति ॥,

“यद्यद्ब्रह्मासृजत्पूर्वं ततदक्षि जनार्दनः ।

अदितिर्नाम तेनासौ भगवान् पुरुषोत्तमः ॥

उपास्तेयः परं देवं एवमतीति सर्वदा ।

स योम्यतानुसारेण सर्वेत्तासौ भवस्तु ॥”

इति भाष्यम् ॥

## द्वैतम्

(३) गुहाधिकरणम् । (१५)

(११) ओं गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तदर्शनात् । (४२)

(१२) ओं विशेषणाच्च । (४३)

‘गुहां प्रविष्टावि’ति यौ पिवन्तौ आत्मान्तरात्मा हरिरेक एव । शुभं पिवत्यन्यमसौ न चात्ति जीवेश मेदस्य च सत्यतोक्तेः ॥ १५४ ॥

अधिकरणार्थः “ऋतं पिवन्तौ सुकृतस्य लोके” इत्यादि श्रुतौ पिवन्तौ प्रतीयेते । तौ हरिरेव आत्मा अन्तरात्मेति च उभयथा वर्तते इति पिवन्तौ शब्देन हरिरेवोच्यते । “आत्मान्तरात्मेति हरिः एक एव द्विधास्थितः ।” “शुभं पिवत्यसौ नित्यं नाशुभं स हरिः पिवेत् ॥” इत्यादि प्रमाणात् । ऋतं पिवन्तौ सुकृतस्य लोके गृहां प्रविष्टौ परमे परार्थे=पुण्यनिमित्ते शरीरे हृदयगुहाप्रविष्टौ, परार्थे=रुद्रादिभ्य अति पूर्णे, परमे=सर्वजीवोत्तमे वायौ; प्रविष्टौ=ऋतं सुकृतफलं सुझानौ, आत्मान्तरात्मेतिःरूपविशेषी वर्तते इति स हरिरेव । इति ॥

## अद्वैतम्

(४) अन्तराधिकरणम् । (१५)

(१३) अन्तर उपपत्तेः । (४४)

(१४) स्थानदिव्यपदेशाच्च । (४५)

(१५) सुखविशीष्टाभिधानादेव च । (४६)

(१६) श्रुतोपनिषत्कगत्याभिधानाच्च । (४७)

(१७) अनवस्थितैरसंभवाचनेतरः । (४८)

विज्ञानात्मा देवतात्मा परो वा छायात्मा चेत्यक्षिणः पुरुषश्च । मूर्ख्यात्माऽयं नावरेऽत्रामृतस्य संपद्रामत्वादिकं युक्तमीदृशे ॥ १५५ ॥

उपास्यरूपं सकलैर्गुणैश्च स्थानैश्च सर्वैरभिपुक्तमेव ।

सर्वासु विद्यासु च विश्रुतं यत् न संभवत्येतदतो परत्र ॥ १५६ ॥

यद्देवयानेन पथोत्तरेण नावर्तते मानवमत्र गच्छन् ।  
प्रतीयमाने च क-खे सुखार्थे ब्रूतः परात्मानमिहाक्षिनिष्ठम् ॥ १५७ ॥

अधिकरणार्थः “य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते, एष आत्मेति होवाच  
एतद्मृतमभयमेतद्वस्त्रेति तद्यथप्यस्मिन्सार्धैर्वोदकं वा सिञ्चति कर्मिणी एव गच्छति’  
(छा ४-१५-१) इति विषयवाक्यम् ।

अत्र अक्षिपुरुषः प्रतिबिम्बात्मा, विज्ञानात्मा, देवतात्मा, उत परमात्मा,  
इति विशये, अक्षयन्तरवर्ती परमात्मैव । अमृतत्वाभयत्व-सयद्ब्राम्भ-भामनिन्नादि  
गुणान्वयोपपत्तेः । पुनरावर्तनाभावप्रद-देवयानगमनाच्च । “यदेव कं तदेव खं”  
इति परस्परविशेषणेन आनन्दार्थबोधाच्च परमात्मैव ।

“अत्र अत एव च स ब्रह्म” इत्यन्यत् सूत्रमधिकं श्रीमाप्ये ।

“य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते” (छ ४-१५-१) इत्यादि त्रिपद्यवाक्यम् ।

अत्र अक्षिपुरुषः प्रतिबिम्बात्मा, चक्षुरिन्द्रियामिमानिदेवता, जीवात्मा, अथ परमात्मेति संशयः । अक्ष्यन्तरः परमात्मा; अमृताभयादिगुणान्वयोपपत्तेः । कं स्वमिति सुखविशिष्टबोधोऽतः “चक्षुषि तिष्ठन्नि”ति चक्षुस्वितिनियमनादिबोधोऽतः; एतदक्षिपुरुषविदः मोक्षानुगुणफलश्रवणात्; अर्चिरादिगतिश्रवणाच्च । एतेषां अन्यत्रासंभवाच्च । अत्र “अत एव च स ब्रह्म” इति चतुर्थं सूत्रमधिकं ।

### द्वैतम्

#### (४) अन्तराधिकरणम् । (१६)

- १३ ओं अन्तर उपपत्तेः । — ४४  
 १४ ओं स्थानादिव्यपदेशाच्च । ४५  
 १५ ओं सुरविविशिष्टमिधानदेव च । ४६  
 १६ ओं धृतोपनिषत्कगत्यमिधानाच्च । ४७  
 १७ ओं अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः । ४८

आदित्यान्तरवर्तिवह्निपुरुषज्ञानादपापो भवेत्  
 इत्युक्तं तदिहाक्षिपुरुषपदं वर्द्धि ब्रवीतीति न ।  
 विष्णुस्सर्वमिति त्रिपात्तदमृतं ब्रह्मेतिसंशब्दनात्  
 वामनादिगुणाच्च विष्णुगमनादकैर्गन्यभावादितः ॥ १६० ॥

अधिकरणार्थः । “य एष आदित्ये पुरुषः \* सोहमस्मि” इत्यादीं अमीनामेव आदित्यादिस्मत्त्वं उच्यते । अक्ष्यादित्ययोः ऐक्यात् “य एषो अन्तराक्षिणि पुरुषो दृश्यते” इत्यत्रापि अक्षिरेवोच्यत इति पूर्वपक्षे प्राप्ते  
 \*अन्तरः—अक्ष्यन्तर्वर्ती पुरुषः—विष्णुरेव; अमृतत्व—ब्रह्मदान्दाद्युपपत्तेः

\* सोहमस्मि=मदन्तर्यामीत्यर्थः ॥

वामन्यादिगुणान्वयात् 'कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इति सुसुविशिष्टाभिधानात् 'स एतान् ब्रह्म गमयति' इति विष्णुगमनश्रवणात्; जीवस्य जीवान्तर नियामकत्वे अनवस्थितिभाप्तेः; आदित्यजीवे अग्निजीवमित्यत्रावाध ।

श्रीभाष्ये 'अत एव च स ब्रह्म' इत्येकं सूत्रमधिकम् ।

### अद्वैतम्

(५) अन्तर्याम्यधिकरणम् । (१६)

१८ अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्रमन्व्यपदेशात् । (४९)

१९ न च स्मार्तमतद्रमांमिलापात् । (५०)

२० शरीरक्षोभयेपि हि भेदेनैतमधीयते । (५१)

य एष आत्मा त इहान्तरस्थः योगी परात्मा परमेव किञ्चित् ।  
शास्त्राद्द्वयाध्यायिन एतमन्तर्यामी परात्मेति वदन्त्युपाधेः ॥

अधिकरणार्थः । 'य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वोणि च भूतानि योऽ-  
न्तरो यमयति' । इत्यारभ्य 'एष त आत्मा अन्तर्याम्यमृतः' (बृह १-७-१२)

इत्थत्र श्रूयमाणान्तर्यामी, योगी, परात्मा, अधिदैवाध्यमिगानी देवतात्मा  
किं वा अर्थान्तर-इति संशये अधिदैवादिभेदमिजतमज्ञ-विकारजातान्तस्वस्वन्  
यमयतीत्युक्तेः परमात्मैव । अन्येषां एतदसंभवत् ।

कार्यकारणरहितस्य परमात्मनः कर्म यमपितृभि इति चेत्, आत्म-  
मेदाभावेन अचिन्त्यशक्तिमायाविशिष्टः यान् जीवान्निवच्छति तत्कार्यकारणैरेव  
परमात्मनः कार्यकारणत्वोपपत्तेः । अत एव नियन्त्रन्तरानवस्था दोषश्च न  
संभवति । इति ॥

## विशिष्टाद्वैतम्

(४) अन्तर्याम्यधिकरणम् (१५)

१९ अन्तर्याम्यधिदैवाधिलोकादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् (५१)

२० न च स्मार्तमतद्धर्माभिलाषाच्छरीरश्च । (५२)

२१ उभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते । (५३)

अन्तर्याम्यमृतश्चुतिद्वयगतो जीवः परंब्रह्म किं

द्रष्टृत्वेन च जीव एव भविता नैव नियन्त्रादितः ।

सर्वेषामपि चात्मनां अकरणायत्तं च संदृश्यते

द्रष्टृत्वादिकमित्यतोपि परमं ब्रह्मैव यन्ताऽन्तरः ॥ १६२ ॥

ज्योतिस्स्वरूपं करपन्धुरवादि-दिव्याङ्गजुष्टं बहुधा शरीरम् ।

अनन्तरूपं विभवादिर्लीला शरीरमप्राकृतमाह वेदः ॥ १६३ ॥

प्रियाप्रियं न स्पृशतोऽशरीरं इत्यादिना मुक्ततनुः न दृष्या ।

अप्राकृताकारशरीरसत्त्वे बहुप्रमाणानि भवन्ति शास्त्रे ॥१६४॥

विशुद्धसत्त्वाश्रयगोपुरादि लोकाश्च विष्योऽस्म्यततं विभान्ति ।

यद्यस्य शेषं तद्गु तस्य वर्ष्मा शरीरलक्ष्मेति मते न दोषः ॥

अधिकरणार्थः “यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी  
वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिव्यामन्तरो धनस्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत ।  
इति (बृ ५-७-१) विषयभावयम् ।

अत्र अन्तर्यामी प्रत्यगात्मा, परमात्मा चेति संशये दृष्टा श्रोता मन्ता  
इति चक्षुश्रवणादि करणायत्तजानयत्प्रतीतेः प्रत्यगात्मेति प्राप्ते, अन्तर्यामी  
परमात्मैव । परमात्मधर्मोपदेशान् । “य आत्मनि तिष्ठन् यो विज्ञाने तिष्ठन्”  
इति श्रुयमाणं आत्मान्तर्यामित्वं परमात्मन एव संभवति । “पश्यत्यवजुः” इति  
चक्षुराधनधीनज्ञानक्षरं च परमात्मन एव धर्म इत्युक्तत्वाच्च ।



अत्र बृहदारण्यके यस्तमसि तिष्ठन् तमसो अन्तरः सं तमो न वेद,  
 यस्य तमश्शरीरम्, यस्तमोन्तरो यमयति एष त आत्मा अन्तर्याम्यमृतः । य-  
 तेजसि तिष्ठन् तेजसोन्तरः सं तेजो न वेद, यस्य तेजः शरीरम्, य-  
 तेजसोन्तरो यमयति एष त आत्मा अन्तर्याम्यमृतः ।" 'तमस्ससर्वं भगवान् ।  
 'नासीद्यमोज्योतिरभून्नचान्यत्' इत्यादि श्रुतिस्मृतिभिः तेजस इव तमसोपि-  
 'सृष्टिद्वयभगवच्चरीरत्वाद्यभिधानात् तमसः द्रव्यत्वं सिद्धम् । आलोकभाव एव  
 तम इति तार्किकोक्तं न युक्तं । अत एव यस्य चेतनस्य यद्वर्धं सूर्योत्पन्ना  
 स्वार्थे नियन्तुं धारयन्तुं च शक्यं तच्छेषतैकवस्त्वं च ततस्य शरीरं" इति  
 भाष्यं सगच्छते । अत एवोक्तं पूर्वाचार्यैः ।

“आघेयत्वप्रभृतिनियमैः आदिकर्तुंशरीरं  
 सतारथेभ्यस्तनफलेष्वेतदशयतमेतत् ।  
 विदर्शं पश्यन्निति भगवति व्यापकाऽदर्शदृष्टे  
 गम्भीराणामकृतकर्मिणां गाहते चित्तगुतिम् ॥”

इति शरीरलक्षणं । तमसः द्रव्यत्वे वादिचिप्रतिपत्तनिसार्थकः श्लोकोपि  
 पूर्वाचार्यैरुक्तः ।

“तमोनामद्रव्यं बहुलविरलं मेचकचलं ।  
 प्रतीमः केनापि क्वचिदपि न नाथश्च दहरोः ।  
 अतः कल्प्यो हेतुः प्रमितिरपि शब्दी विजयते  
 निरालोकं चक्षुः प्रथयति हि तद्दर्शनवशात् ॥ इति ॥”

अत एव श्रीशार्ङ्गपाणिस्तने अस्माभिरुक्त एतदधिकरणार्थः—

“एकत्वापदौ बहुधा च सृष्ट्या तेषु प्रवेक्ष्यैव सदा स्थितोसि ।  
 प्रवेशदोषस्त्वयि नानुपकः यथा च रक्तेषु पटेषु रागः ॥”

## द्वैतम्

(५) अन्तर्याम्यधिकरणम् । (१७)

१८ ओं अन्तर्याम्यभिर्देवादिषु तद्दर्मव्यपदेशात् (६९)

१९ ओं न च स्मार्तमतद्दर्माभिलाषात् (५०)

२० ओं शारीरशोभयेपि हि मेदेनौनमधीयते (५१)

अन्तर्यामी प्रकृतिरथवा जीव इत्यास्ति शंका

अन्तर्यामी हरिरिह भवेत्तस्य सर्वान्तरोक्तेः ।

तिष्ठन्नात्मन्निति वचनतः जीवविष्णोश्च भेदात्

स्मार्तस्यापि ग्रहणमपि न ब्रह्मविष्णौ प्रसिद्धः ॥ (१६६)

अधिकरणार्थः “यः पृथिव्यां तिष्ठन्” इत्यादि विषयवाक्यम् । अन्तर्यामी विष्णुः । “स योऽतोऽश्रुतोऽगतोऽमतोऽनतोऽदृष्टोऽविज्ञातोऽनादिष्टः सर्वेषां भूतानामन्तरपुरुषः” इत्यादि श्रुत्या अविदितान्तर्यामी च विष्णुरेव । “विज्ञाने तिष्ठन्”, “आत्मानि तिष्ठन्” इति विष्णोर्भेदेन जीवस्य उपदेशाच्च न जीवः अन्तर्यामी ।

आत्मविज्ञानशब्दैः जीवसामान्यपरौ । सर्वजीवाभिमानियोगिविशेष-चतुर्मुखात् विष्णोः भेदोपदेशात् अन्तर्यामी विष्णुरेवेत्यर्थः; “आत्मा विज्ञानमिति तु सर्वजीवाभिमानवान् । ब्रह्मैवोक्तस्त्वमे सर्वेष्वनुचायाश्च देवताः ॥ ये च जीवाः परं सर्वे नियन्ता विष्णुरेव हि” ॥ ‘यो विज्ञाने तिष्ठन् य आत्मनि तिष्ठन्’ इति श्रुत्यर्थवर्णनभाष्यात् ॥

यः पृथिव्यामित्यादि—“पृथुं नारायणं वाति समादापैव पक्षिराद् अतस्स पृथिवीत्युक्तस्त्वनरिक्षं हरस्सृतः॥” इति भाष्यात् पृथिव्याभिमानिव गच्छेत्तिष्ठन्त्यर्थः । गनु-अस्मत्तिद्धान्ते विशिष्टाद्वैतिभिरिव जीवप्रकृत्योः विष्णु-शारीरत्वानभ्युपगमात् कथं तच्छरीरान्तस्य विष्णोः तत्तदन्तर्यामित्वं सम्भवति इति चेत् ।

“वृथिव्याद्या देवतास्तु देहवचद्वशत्ततः ।  
 शरीरमिति चोच्यन्ते यस्य विष्णोर्महात्मनः ॥”  
 अन्तस्थो देवतानां च न विदुर्यं च देवनाः ।  
 प्रविष्टत्वात् देवतास्यः सोन्तरस्त्ववशत्ततः ॥  
 बाह्यापेक्षां विना यस्तु रमते सोन्तरस्मृतः ॥”

इत्युपनिषद्वाच्यप्रमाणात् तदधीनत्वं तच्छरीरत्वमिति गौणतया उक्तिरिति  
 भाष्यतात्पर्यमित्यदोषात् ॥

### अद्वैतम्

#### ६ अदृश्यत्वाधिकरणम् (१७)

- २१ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मांकेः । (५२)  
 २२ विशेषणभेदव्यपदेशान्यां च नेतरौ । (५३)  
 २३ रूपोपन्यासाच्च । (५४)

अद्रेश्यमग्राह्यमिति श्रुतौ यः जीवः प्रधानं परमेश्वरो वा ।  
 विद्या पराऽथेतिविचिन्त्य सर्वज्ञत्वाद्यनेकेश्वरधर्मयोगात् ॥ १६७ ॥  
 स भूतयोन्यक्षरशब्दवाच्यः सर्वान्तरात्मा श्रुतिषु प्रसिद्धः ।  
 भूतान्तरात्मन्यापि रूपमुक्तं मूर्धाग्निरित्यादि ततः परात्मा ॥ १६८

अधिकरणार्थः । “अथ परा कथा तदक्षरमधिगम्यते, यत्तदद्रेश्य-  
 मग्राह्यं जगोत्रमवर्णनचञ्जुस्त्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वमूर्तं सुसूक्ष्मं  
 तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपदयन्ति धीराः । (मु-१-१-५, ६) इति ।

अत्र भूतयोनिशब्दवाच्यं प्रधानं, जीवो वा परमेश्वरो चेति विशेषे  
 भूतयोनिः परमात्मा ; अदृश्यत्वादि धर्मांकेः । “अक्षरान् परतः परः”  
 इति ‘पर’ शब्देन भूतयोनिरेवोच्यते । अक्षर-भूतयोनिशब्दयोः ‘अक्षरान्  
 परतः पर’ इति ‘पर’ इति निर्दिश्यमानपरशब्दस्य च प्रत्यर्थ

परमात्मैव । “अक्षरात् संभवतीह विश्वं” (मु १-१-७) “येनाक्षरं पुरुषं वेद  
(मु-१-१३) “यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः” इत्यादिना भूतयोन्वक्षरयोरर्थः  
परमात्मैव इति निश्चीयते । “अक्षरात् परतः परः” (मु-२-१-२) इत्यत्र  
तु अक्षरं—अव्याकृतं; भूतसूक्ष्म-ईद्वराश्रयं । सर्वस्माद्विकारात् परं यद्भूत-  
सूक्ष्मं अविकारावस्थापन्नं; तस्मात् परः परमात्मेत्यर्थः । अत्र अक्षरशब्द-  
वाच्यं भूतसूक्ष्ममित्यर्थः ।

### विशिष्टाद्वैतम्

#### ५ अदृश्यत्वाधिकरणम् (१६)

२२ अदृश्यत्वादिगुणको घमोक्तेः । (५४)

२३ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ । (५५)

२४ रूपोपन्यासाच्च । (५६)

‘अद्रेश्यमाग्राह्यमपाणिपादं यद्भूतयोनिं’ तिवति वाक्यमध्ये ।

यदक्षरं तत् परतः परश्च्युतस्तदर्थः त्रिगुणं प्रधानम् ॥ १६९ ॥

जीवोथवा ब्रह्मविनिर्णयस्तु प्रधान-जीवेश्वरवाचकोपि ।

“यया तदि”त्यादि बलात् प्रधानं जीवश्च न ब्रह्मपरोक्षरोयम् १७०॥

अधिकरणार्थः “अथ परा याया तदक्षरमधिगम्यते” इत्यारभ्य  
“यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः” (मु १-१-५, ६) इत्यादिकं “अक्षरात् परतः  
परः (मु २-१-२) इति च विषयवाक्यम् ।

अत्र अदृश्यत्वादिगुणकं अक्षरं “अक्षरात् परतः परः” इत्यत्र  
“पर” शब्दवाच्यश्च प्रकृतिपुरुषो उक्त उभयत्र परमात्मैवेति संशयः ।  
अक्षरशब्दस्य प्रकृतिपुरुष-परमात्मसु प्रयोगो दृष्टः । अदृश्यत्वादिगुणकं  
अक्षरशब्दवाच्यं प्रधानं । “अक्षरात् परतः परः” इत्यत्र परशब्दवाच्यः

जीवः । "अक्षरात् परतः" इत्यत्र "परतः" इति अक्षरद्वयस्य विशेषणम् । महदाद्यपेक्षया परस्मात् अक्षरात् अव्यक्तात् परत्वेन उच्यमानः जीव एव भवितुमर्हति इति पूर्ववक्षः ।

सिद्धन्तस्तु "अथ परा याया तदक्षरमधिगम्यते" इति परब्रह्मार्थकस्य अक्षरस्य अदृश्यत्वादिगुणकत्वोक्तेः परं ब्रह्मैवार्थः । "अक्षरात् परतः परः" इत्यत्र तु "अक्षरात् परतः" इति व्यधिकरणमेव । अक्षरात्—मूलमदृतेः, परतः परस्मात् जीवात्; परः—परमपुरुष एव ॥ 'तं पाण्डिशकमित्याहुः समविशमथापरे ॥' इति प्रमाणान् ॥

### द्वैतम्

#### ६ अदृश्यत्वाधिकरणम् (१८)

२१ ओं अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः । (५२)

२२ ओं विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतवौ । (५३)

२३ ओं रूपोपन्यासमात्रम् । (५४)

योसावदृश्यस्तस्मिन् हि निर्गुणम्मः परः परात्मेति स विष्णुरेव ।  
यदक्षरात् ममवर्ताति वाक्ये धातुः प्रधानस्य च मंत्रयस्स्यात् ॥ १७१ ॥  
कश्चित् प्रधाने कश्चिदत्र विष्णो कश्चिद्रमायां कश्चिदज्जज्ञेऽपि ।  
अतस्त्रयाणामपि चाक्षराणां समाश्रयो विष्णुरिहेति सिद्धः ॥ १७२ ॥  
कश्चिच्च कृष्णं कश्चिदेव शैवम् कश्चिच्च रक्तं कश्चिदेव शुद्धम् ।  
चात्वारि रूपाणि दृश्ये नस्मान् इंद्रो न रुद्रोऽपि तु विष्णुरेव ॥ १७३ ॥

'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशं अस्ममहिमानमिति वीतशोकः' । यदा पश्यः पश्यते स्वमवर्णं कर्तामीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं इति श्रुत्या रौच्यवर्णनिर्देशात् ईशपदमाप्तोपि रुद्रः नाक्षरशब्दवाच्यः, अपि तु विष्णुरेवेत्यर्थः ।

"अपरंत्वक्षरं वा सा प्रकृतिर्जडरूपिका ।

श्रीः परा प्रकृतिः प्रोक्ता चेतना विष्णुसंश्रया ॥

तामक्षरं परं प्राहुः परतः परमक्षरम् ।

हरिमेवाखिलगुणं अक्षरत्रयमीरितम् ॥

इति प्रामाणात्- अक्षरात्-प्रकृतेः; परतः-लक्ष्म्याः परः-विष्णुरित्युक्तः ।

"तस्मादेतत् ब्रह्म नामरूपमज्ञं च जायते" इति चतुर्मुखस्य मेदेन निर्देशात् "यस्मर्षज्ञस्सर्ववित्" इत्यक्षरशब्दस्य सर्वज्ञत्वादिविशेषणात् न प्रकृतिः नापि चतुर्मुखः । "अक्षरात् परतः परः" इत्यस्य परत्वेन श्रयणायाः लक्ष्म्याः परः विष्णुरित्यर्थो वा । अक्षरात् परतः पर इति—अक्षरात्=जडाकृतेः, परतः=धेयात् श्रितत्वात्, परः=उत्तमः, विष्णुरित्यर्थो वा ॥

### अद्वैतम्

(७) वैश्वानराधिकरणम् । (१८)

(२४) वैश्वानरस्माधारणशब्दविशेषात् । (५५)

(२५) स्मर्षमाणमनुमानं स्यादिति । (५६)

(२६) शब्दादिम्योन्नः प्रतिष्ठानाच्च नेतिचेन्न तथा

दृषष्ट्युदेशादभवात् पुराणमपि चैनमधीयते । (५७)

(२७) अत एव न देवता भूतं च । (५८)

(२८) साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः । (५९)

(२९) अमिच्यक्तेरित्याश्मरथ्यः । (६०)

(३०) अनुस्मृतेर्यादरिः । (६१)

'प्रादेशमात्रं यमिबिमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते' (छा ५-१८-१) इति प्रत्युक्तम् ।

अतः वैश्वानरः परमात्मा । साधारणशब्दविशेषात् । चतुर्थसाधारणस्य वैश्वानरशब्दस्य परमात्मासाधारणधर्मैः विशेष्यमाणत्वात् । 'र्था मूर्धानं यस्य विप्रा वदन्ति' इत्यादिना वैश्वानरात्मासाधारण-विश्वरूपत्वोक्तेश्च । योगरूढ्याऽपि यम्यादिशब्दवत् वैश्वानरशब्दः परमात्मबोधक इत्युक्तेश्च ।

अस्मिन् मतत्रितयसारपदि द्वितीये  
द्वस्पष्टजीवगतलिङ्गकयक्यमस्ति ।  
तस्यार्थ एष घटनामपुरीशशार्ङ्गी  
दृष्ट्वा यमेवममृतं विबुधावदन्ति ॥ १७९ ॥

इतम् ॥

(९) वैश्वानराधिकरणम् (१९)

- (२४) ओं वैश्वानरस्ताधारणशब्दविशेषात् । (५५)  
 (२५) ओं स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति । (५६)  
 (२६) ओं शब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथा  
 दृष्ट्युपदेशादसंभवात् पुरुषविधमपि चैनमधीयते ।  
 (२७) ओं अत एव न देवता भूतं च । (५८)  
 (२८) ओं साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः । (५९)  
 (२९) ओं अभिव्यक्तैरित्याश्मरथ्यः । (६०)  
 (३०) ओं अनुस्मृतेर्पादरिः । (६१)  
 (३१) ओं संपत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति । (६२)  
 (३२) ओं आमनन्ति चैनमस्मिन् । (६३)

वैश्वानरेत्यत्मविशेषणेन वैश्वानरात्माऽत्र च विष्णुरेव ।

क्वाचित् प्रतीतेऽपि च जाठराम्नौ तद्दृष्ट्युपासाविधितत्परस्तथा १८०

अन्यादिशब्दादिवदत्र योगी ह्यनन्ययोगेन हरौ पुयोज ।  
सर्वोऽपिशब्दो हरिमेव साक्षात् ब्रवीति चान्यत्र नभोवदेव ॥ (१८१)

अधिकरणार्थः “आत्मानं वैश्वानरमुपास्ते” इत्यत्र अग्नौ च विष्णौ च प्रयुक्तः साधारणवैश्वानरशब्दः अत्र विष्णुरेव । विष्णावेव प्रसिद्धस्य आत्मशब्दस्य साधारणवैश्वानरशब्देन विशेषणत्वात् । “अग्नौ तिष्ठन्नि”ति जाठरान्यादौ विष्णोः स्थितिः तद्दृष्टुमुपदेशाय ।

विश्वगुणपूर्णत्वाद्वैश्वानरः ; न रीयते न नश्यतीति नरः ; विश्वश्चासौ नरश्च वैश्वानर इति व्युत्पत्तिः । “अन्येषामपि हृदयते” इति पाणिनीसूत्रान् वैश्वानरस्य दीर्घः । तादृशगुणपूर्णः विष्णुरेव ॥

अन्यादिशब्दाः साक्षात् विष्णुवाचका अपि तदित्यर्थकैश्च अन्यादिभि व्यवहारे न विरोध इति जैमिनिः । तर्हि ऋषीणां परस्परविरोधाभिप्रायः कथं संगच्छत इति चेत् ।

“व्यासचित्तस्थिताकाशात् अवच्छिन्नानि कानिचित् ।

अन्ये व्यवहरन्त्येतान्युरिकृत्य गृहादिवत् ॥”

इति स्कान्दवचनात् व्यासचित्तानुवर्तनमेव सर्वेषां इति न परस्पर विरोधः ॥

इति मतत्रयसारसंग्रहे वैश्वानराधिकरणम् ॥

इति भारद्वाजकुलतिलकानां नवसालपुराधीशविद्वत्सभाध्यक्षाणा दानाधिकारिणां

मतत्रयनिरूपकाणां काबि बहूपुरं रङ्गाचार्याणां कृतिषु

मतत्रयसारसंग्रहे प्रथमाध्याये द्वितीयः पादः ॥



श्रीः

## ॥ प्रथमाध्याये तृतीयः पादः ॥

बकुलनगरारामकल्याणपुरीधरम् ।

हेमाञ्जानापिकाऽऽक्षिप्तं शार्ङ्गपाणिं सदा भजे ॥ (१८९)

अद्वैतम्

(१) द्युम्वाद्यधिकरणम् । (१९)

१ द्युम्वाद्यायतनं स्वशब्दात् (६४)

२ मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् (६५)

३ नानुमानमतच्छब्दात् । (६६)

४ प्राणभृच्च । (६७)

५ भेदव्यपदेशाच्च । (६८)

३ प्रकरणात् । (६९)

७ स्वित्यदनाभ्यां च । (७०)

स्वर्गः क्षितिः रथं मन आदि सर्वं प्रोतं च जानीत विमुञ्चथान्यः ।

मोक्षस्य सेतुः परिपठतेऽथ वायुः प्रधानात्मपरात्मतुल्यम् ॥ १८९

द्युम्वादिगोहं न समस्तघृत्या सेन्वात्मशब्दादिसमन्वयादेः ।

परात्मबोधे भवतीह शक्यं मुक्तोपसृप्यत्वगुणान्वयादेः ॥ १८४

अधिकरणार्थः "यस्मिन् र्था पृथिवी चान्तरिक्षं ओतं मनस्तह प्राणैश्च  
सर्वैः । तमेवैकं जानथात्मानं अन्या वाचो विमुञ्चथ अमृतस्यैष सेतुः ।"  
(मु २-२-५) इत्यत्र द्युपभृतीनां ओतप्रोतत्वचनान्दवाप्तं जायतनं परब्रह्म-  
बोधकं, उक्त पार्श्वान्तरिमिति विशये अत आद्यतनशब्दवाच्यं परं ब्रह्म । वायव्ये  
आत्मशब्दश्रवणात् । द्युम्वादि सर्वाधारत्वाच्च । "तथा विद्वान् नामरूपाद्विमुक्त

सेतुं भवन्तं ह्यमृतस्य चेति ग्राह श्रुतिस्त्वत्पर ईश्वरोऽन्यः ।  
अस्तीति, तत्रास्ति तदर्थ एव प्राप्यो भवानेव भवत्युपायः ॥  
इति श्रीविष्णुगाराभीशस्तवे अस्माभिरुक्तः (ओ—९०)

### द्वैतम्

(१) घम्वाद्यभिकरणम् २०

- १ ओं घम्वाद्यायतनं स्वशब्दात् । (६४)
- २ ओं मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् । (६५)
- ३ ओं ननुमानमतच्छब्दात् । (६६)
- ४ ओं प्राणमृच्च । (६७)
- ५ ओं भेदव्यपदेशात् । (६८)
- ६ ओं प्रकरणात् । (६९)
- ७ ओं स्थित्यदनाभ्यां च (७०)

अत्रान्यत्र प्रसिद्धानां विष्णावन्यय उच्यते ।

यस्मिन्धोः पृथिवी खं च प्राणैरोत्तं मनस्तह ॥ १८६

‘प्राणानां ग्रन्थिरित्यत्र रुद्रजीवावुपस्थितौ ।

‘आन्मानं जानधे’त्यात्मशब्दाद्विष्णुरिहोच्यते ॥ १८७

उग्रभस्मधरादीनां तच्छब्दानामभावतः ।

अनुमानागमप्राप्तरुद्रो न प्रतिपाद्यते ॥ १८८

अधिकरणार्थः “यस्मिन् धोः पृथिवी चान्तरिक्षमोर्त्तं मनस्तह प्राणैश्च  
नर्षः” (मु-२-२-५) इत्यादौ प्राणानां ग्रन्थिरसि रुद्रो मा विशान्तकः । (मह-ना ३५)  
‘प्राणेश्वरः कृतिवासाः पिनाकी” । (भा-पु-४) “स एषो अन्तश्चरते बहुधा  
जायमानः” (भा-४-६) इत्यादौ च श्रुतः दुम्बद्याश्रायः ‘विष्णुरेव । आत्मब्रह्मादि-  
शब्दत्रयमभिव्याहारात् । प्राणाधारादिलिङ्गान् रुद्रजीवयोः यद्यपि प्राप्तिरस्ति ;

अधिकरणार्थः छात्रोभ्ये अष्टाध्याये नारद-सनात्कुमारसंवादे  
 भ्रातृज्ञानसंपादनायागत नारदाय सनात्कुमारोपदिष्टवाक्यमभ्ये "भूमास्त्वेव  
 विजिज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो विजिज्ञासति" इत्युक्त्वा "यत् नान्यत्स-  
 यति नान्यच्छुणोति नान्यद्विजानाति स भूमाऽथ यत्नान्यत्सदयत्यन्यच्छुणोत्यन्मद्वि-  
 जानाति तदल्पम्" (छा ७-२३, २४) इत्युक्तम् । तत्र जिज्ञास्यभूमदाङ्गवाच्यः  
 प्राणः उत परमात्मेति संशयः । प्राणापरं भूयः इति पश्नपतिवचनाभावात् प्राण  
 एव आत्मविज्ञानं समाप्तमिति गम्यमानत्वात् प्राग एव प्राप्ते, 'सम्पद् प्रसीदति  
 वसिन्' इति वृत्तरतैः" मुमुक्षुं स्थानं संप्रसादनवदेनोच्यते । तस्मिन् जागर्ति  
 प्राण इत्यत्र प्राणः संप्रसादशब्दार्थः अभिप्रेयते ; "ताम्यवान् ताच्छब्दः" इति  
 न्यायात् । तस्मादुपरि उपदिष्टः एवमशब्दः परमात्मा । "एष तु वा अतिवदति  
 यस्तत्त्वेनानिरइति" (छा ७-१६-१) "सोई भगवत्सत्येति यद्वाति" (छा  
 ७-१६) इति सत्यातिवादस्वरूपनात् ; यद्दर्शनादिना अन्यदर्शनादनाशोक्तेश्च ;  
 "यो वै भूमा तदसूतमि" इति (छा ७-२४-१) भूमैरसूतमिति च मत्त-  
 मुक्तामृतत्वधर्माणां भूम्येवोपपत्तेश्च । शोक्तारकत्येन भूमोपदेशाच्च ।

२ भूमाधिकरणम् । (१०).—विशिष्टाङ्गितम् ।

७ भूमा संप्रसादादभ्युपदेशात् । (७२)

८ धर्मोपपत्तेश्च । (७३)

दृष्टे च यस्मिन्न परञ्च पश्येत् भूमा न इत्यत्र विचार एवः ।  
 जीवः परात्मेति च संशयेऽस्मिन् जीवार्थकप्राणपदोर्ध्वनाठात् ॥ १०१ ॥  
 बहुत्व संलक्षणमङ्गुणेन जुष्टः परात्मेव हि भूमशाच्यः ।  
 यदल्पशब्देन च माहचर्यान् धर्मर्थको धर्मपरोपि भूमा ॥ १०२ ॥  
 अनन्तवक्ष्याणगुणाकरत्वे भूमेति घृत्रं प्रथमं प्रमाणम् ।  
 यस्मिंस्तु दृष्टे न दिदृक्षतेऽन्यत् तादृग्गुणं भूमपदार्थमाह ॥ १०३ ॥

अधिकरणार्थः । "यत् नान्यत्सयति नान्यच्छुणोति नान्यद्विजानाति

स भूमा । अथ यत्रान्यत् पश्यत्यन्यच्छुणोत्यन्यत् विजानाति तदल्पम् ।”  
(छा-७-१४-१) इति विषयवाक्यम् ।

अत्र भूमशब्दवाच्यः जीवात्मा वा परमात्मावेति संशयः । भूमशब्दश्च  
व्याकरणव्युत्पत्त्या वैपुल्यवाची । बहुत्वमित्यर्थः । बहुत्वं न कस्येत्यपेक्षते ।  
अर्थात् गुणबहुत्वमित्यर्थः । तथा च बहुगुणविशिष्टः भूमा क इति । तत्र  
प्राणादुपरिनिर्देशत् जीव इति प्राप्ते, संप्रसादाज्जीवादुपरिनिर्देशत्,  
“एष संप्रसादो असमाच्छरीरात् समुत्थाय” (छा ८-१२-२) इत्यत्र संप्रसादशब्दः  
प्रत्यगात्मपर इति निर्दिवादः । अत्रापि प्रत्यगात्मवाचकात्, प्राणशब्दादुपरि  
पठ्यमानः भूमशब्दः परमात्मबोधक एव ।

“तं षड्विंशकमित्याहुः” इत्यादिना जीवादनन्तरवर्ती परमात्मा एवेति  
गम्यते । “सत्यं ज्ञानमनन्दं ब्रह्म” इति सत्यातिवादित्वकथनाच्च ।

यद्यपि भूमशब्दस्य बहुत्वमेव अर्थः शब्दशास्त्रव्युत्पत्त्या लभ्यते ।  
तथापि यदल्पमिति अनन्तरवाक्यश्रवणात् “सहचरिताऽसहचरितयोःसह-  
चरितस्यैव ग्रहणम्” इति न्यायात् भूमशब्दोपि भूमगुणविशिष्टपरिपर एवेति  
निश्चीयते ।

“भूमास्यः पुरुषोत्तमो यदधिकं ब्रह्मेह सत्याह्वयं  
प्राणास्यादवरात्मानस्तु बलतः तज्ज्ञाधिकससत्यवित् ।  
यसस्यं वदतीति चाग्गणवितुं न ह्यग्निहोत्र्यन्तरं  
शक्नोति प्रकृताग्निहोत्र्यवगमात् भद्रस्तुशब्दाश्रित्यः ॥”

इति अत्र पूर्वाचार्योक्ताधिकरणार्थसंग्रहश्लोकः ।

## भूमाधिकरणम्—द्वैतम्

ओं भूमा संप्रनादाद्ध्युद्देशात् । (७१)

ओं धर्मोपपत्तेश्च । (७२)

यो भूमेति सुखं च तद्य भवति प्राणान्तरं श्रूयते  
 द्या गाया अधिकश्च यो निगादितः प्राणस्स वायुर्भवेत् ।  
 पूर्णानन्दधनान् परस्वकथनात् सर्वोत्तमत्वादितः  
 विष्णुं भूगपदं ब्रवीति मरुतं नोत्क्रान्तिमत्वादिति ॥ १९४ ॥

अधिकरणार्थः । 'प्राणो वा आगाया भूमान्' इत्युक्त्वा 'यो वै  
 भूमा तत् सुखं' इत्युक्तम् । तत् भूगपदनिर्दिष्टः वायुर्भू विष्णुरिति विश्वे  
 भूमा चेन्गुरेत् । संप्रनादात्—तूजं नुत्क्रान्तिमत्त्वात् । अन्वुपदेशाच्च-नोत्क्रान्ति  
 उपदेशादित्यर्थः । 'विद्वत्तः परमां निर्यं' इत्यादि श्रुतेः ; सर्वेभ्यः परममि-  
 त्यर्थः । शबोत्क्रान्ति कथनात् न वायुरपि । विद्वत्तः परममित्यपि पाठः ॥  
 विश्वतः परममिति पाठे परमधामै अश्नेति विमर्शः । सर्वस्मानुत्तम-अकार-  
 वाच्य इत्यर्थः । प्राणो वेत्यादि—आगायाः=सरस्वत्याः, प्राणः=सुक्यपाणः,  
 भूमान्=गुणादितरश्रेष्ठ इत्यर्थः ।

'सुख्यवाशुभिया तस्मात् परमैव सरस्वती ।

बन्धमुक्तयोस्तर्षगुणैः सर्वदाऽऽशास्वत्पिणी ॥

शमित्यानन्द उद्दिष्टः आरात् पूर्णसुख्यवनः ।

तस्मादश्रेष्ठो मुक्त्यवायुः प्रकृष्टा ना च नायकः ॥

प्राजानाना 'ण' इत्येव दानन्दश्चममुदीरिनः ।

आणा सरस्वती प्रोक्ता तत्रगृष्टगुणरसनः ॥

प्राण इत्युच्यते वायुः सर्वेवेते दन्वोत्तमः ॥'

इति छान्दोग्यभाष्यप्रमाणान् । मूढः विष्णुत्वं—

'प्राणात् भूगपदं विष्णुः अनन्तगुणबोधिकः

नित्यमुक्तो नित्यशक्तिः निर्योद्रिक्तगुणः प्रभुः ॥' इति उपर्यं भाष्यमेव ॥

## ३ अक्षराधिकरणम् (२१)—अद्वैतम्

११ अक्षरमंत्रान्तघृतेः । (७३)

१२ सा च प्रशासनात् । (७४)

१३ अन्यभावाद्याहृत्तेश्च । (७५)

कास्मिन्नभःप्रोतमिदं महर्षे यदक्षरं स्थूलगुणादिशून्यम् ।  
 इहाक्षरं वर्णविशेष आत्मा “ओंकार एवेदमि” हेति मैत्रे ॥१९५  
 अकारोपर्यन्तविकारघृत्या द्रष्टुन्तराद्यस्य निषेधवाचा ।  
 प्रशासनादर्कनिशाकरादिः स्वकीयकर्माणि करोत्यतस्सः॥१९६

अधिकरणार्थः “कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति स होवाचैतद्वै  
 तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अगिबन्त्यस्थूलमनणु” (वृ-३-८-७,८) इत्यादि विषय-  
 वाक्यम् । अत्राक्षरशब्दः—

“अक्षरं-न क्षरं विद्यात् अश्नोतेर्वा सरोक्षरम् ।

वर्णं बाहुः पूर्वसूत्रे किमर्थमुपदिश्यते ॥”

“वर्णजालं चाभिव्ययो यत्र च ब्रह्म वर्तते ।”

इति महाभाष्ये अक्षरशब्दवाच्यः वर्ण इत्युक्तम् । वर्णज्ञाने साति ब्रह्मज्ञानं च  
 भवतीत्युक्तम् । तथा च “ओंकारेवेदं सर्वं” इति छान्दोग्यश्रुत्या अक्षरशब्दः वर्णो  
 प्रसिद्धः । “अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिः चालीयसी” इति वैयाकरणपरिभाषया  
 समुदायप्रसिद्धेरेव युक्तत्वात्, ओंकार एव अक्षरशब्दवाच्यः, न परमात्मा  
 इति प्राप्ते अन्तर्गतघृतेः; श्रुत्यादेः आकाशान्तरस्य विकारजातस्य धारणात्,  
 अक्षरशब्दवाच्यः परमात्मैव ‘ओंकारेवेदं सर्वं’ इति तु अर्थवाद एव ।  
 ब्रह्मपतिपतिसाधनत्वाविशेषात् । अचेतनस्य प्रधानस्यापि अक्षरान्तघृतेस्सत्त्वात्  
 प्रधानमेवेति चेत्; एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी सूर्याचन्द्रमसौ विश्रुतौ  
 तिष्ठतः” (वृ ३-८-९) इत्यादि परमात्मकर्मरूपप्रशासनानुपपत्तेः । अचेतनं  
 प्रधानं इतरस्य प्रकाशकं न भवति ।

न च, असन् मते सर्वं कल्प्यमेव । प्रधाने पशासनमपि कल्प्यतामिति चेतन्न; कल्प्यमपि योग्यार्थ एव समवितुमर्हेति । रज्जौ सर्पप्रान्तिरिव घटकृत्व्यादौ सर्प प्रान्ति न कल्प्यते । लोके च घटादिकारणानां शृदादीनां घटादिविषयं प्रशासने न संभवति; अचेतनत्वात् । तद्वत् आरोपितमपि प्रशासितृत्वं न कल्प्येव कल्प्यं, न अचेतने प्रधाने ।

### ३ अक्षराधिकरणम् (२०)-विशिष्टद्वैतम्

९ अक्षरमम्बरान्तधृतेः । (७४)'

१० सा च प्रशासनात् । (७५)

११ अन्यभाक्त्वावृत्तेश्च । (७६)

यदक्षरं गार्गी यदन्ति विशाः प्रधानजीवेश्वरतुल्यमेतत् ।  
मैवं यदाज्ञावशगाः समस्ताः स्वकीयकर्माणि च कुर्वतेऽतः ॥ १९७ ॥  
'कस्मिन्नु खल्वोत्तम'नन्तमित्यं श्रुत्याऽम्बरान्तप्रकृतेर्विधृत्या ।  
एतद्विदो मोक्षगतिशुनेश्च जीवस्य शंका प्रकृतेऽक्षरे न ॥ १९८ ॥

अधिकरणार्थः सहोवाचैतद्वैतदक्षरं गार्गी" (बृ ५-८-८) इत्यादि विषयवाक्यम् । अत्र अक्षरशब्दः प्रधानं, जीवः, परमात्मा वेति विशये अत्या-  
कृतरूपस्य अम्बरान्तस्य धृतेः परमात्मा इति सिद्धान्तः । "अथ य एतदक्षरं गार्गी विदित्वा अस्मात्प्रोक्षत प्रैति स ब्राह्मणः (बृ ५-८-१०)" इति श्रुत्या एतद्विदः अमृतत्वप्राप्तेरुच्यमानत्वाच्च ।

### ३ अक्षराधिकरणं । (२२)-द्वैतम्

१० ओं अक्षरमम्बरान्तधृतेः । (७३)

११ ओं सा च प्रशासनात् । (७४)-

१२ ओं अन्यभाक्त्वावृत्तेश्च । (७५)

आकाश ओतश्च यदक्षरेऽस्मिन् तदम्बरान्तस्य धृतेस्स विष्णुः  
प्रशास्तिरूपार्थधृतेः परेषां स्थूलस्वभावस्य निषेधवाचा ॥१९९

अधिकरणार्थः “इतस्मिन् स्वल्पक्षरे गार्गि आकाश ओतश्च प्रोत्थ”  
इत्यत्र अक्षरशब्दवाच्यः विष्णुरेव । अन्तरात्तस्य सर्वस्य धृतेः ।

पृथिव्यादि प्रकृत्यन्तं भूतं मध्यं भवच्च यत् ।

विष्णुरेको विमतीदं नान्यस्तस्मात् समो धृता ॥”

इति प्रमाणात् विष्णोरेव सर्वधृतित्त्वश्रवणात् । “एकदशास्ता न द्वितीयोऽस्ति  
शास्ता” इति प्रशासनरूप धृतित्त्वश्रवणाच्च ।

अस्थूलोऽनगुरूपोऽसौ अविश्यो विश्व एव च ।

विरुद्धधर्मरूपोरौ ऐश्वर्यात् पुरुषोत्तमः ॥

इत्यादिप्रमाणात् अन्यवस्तुस्वभावानां स्थूलत्वादीनां व्याकृत्युक्तेश्च ।

‘प्रसिद्धस्थूल-सूक्ष्मादिवैलक्षण्याज्जनार्दनः ।

अस्थूलादिरिति प्रोक्तः नैव स्वौत्पाद्यभावतः ॥

अनावृत्तेस्तमो नास्य स्वातन्त्र्यान्नाद्यते क्वचित् ।

द्यावापृथिव्यौ श्रीभूमिकौशौ सूर्यविधूमतौ ॥

दीप्तिः पृथुत्वाज्जनाच्च तथाहादविधेरपि ।

तदाधारो हरिर्नित्यं स्वातन्त्र्येण प्रशासकः ॥

ध्याधारत्वं श्रियो यच्च तच्च विष्णोः प्रशासनात् ।

तद्दशान्न स्वातन्त्र्यं स स्वतन्त्रो हरिस्तदा ॥

न तस्य प्राकृत्यामूर्तिः मांसमेधोऽस्थिसंभवा ।

न योगितादीश्वरत्वात् सत्यरूपाच्युतो विभुः

इति भाष्यात् विष्णोः प्रसिद्धस्वौत्पाद्यभावेऽपि सर्वधारत्वानुगुणाप्राकृतस्वौत्प-  
गुणसम्भवे न दोषः । सर्वत्र विष्णोरीध्यातमेव नियामकं । इति ॥

५ इक्षतिकर्माधिकरणम् (२२)—अद्वैतम्

१३ इक्षतिकर्मच्यपदेशान् सः (७६)

यस्तत्पकामं प्रतिचिन्तनीयः गुरूपदिष्टः परपूर्योसौ ।

साक्षात् परं ब्रह्म ततोपरं वा यद्ब्रह्मलोकान्तिरूपासकस्य ॥ २००



ततोऽवरं ब्रह्म न पुरुषेक्षाफलं च निध्यातुरतुल्यकं स्यात् ।  
क्रमेण मुक्ततथर्थमयं विचारः ब्रह्मज्ञानोपास्यमवेहि तद्धि ॥

अधिकरणार्थः । यदनोपनिषदि सत्यकामप्रश्ने उत्तरत्वेन ध्रुवमाणं  
“एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोकारः तस्माद्धिद्वान् एतेनैवावतनेन  
एकतरमन्वेति” इत्यारभ्य “यः पुनरेतं त्रिमित्रेण ओमित्यनेन अक्षरेण परं  
पुरुषमभिध्यायीत, स तेजसि सूर्ये सपन्नः, स सामभिरुचीयते ब्रह्मलोकं; स एतस्मात्  
बीजघनात् परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते” (प्र ५-२-५) इति विद्यवान्मन्त्र ।  
अत्र वाक्ये परपुरुषशब्देन निर्दिश्यमानः परंब्रह्म वा अवरं ब्रह्म चेति विचारः ।  
‘स सामभिरुचीयते ब्रह्मलोकं’ इति परिच्छिन्नदेश-ब्रह्मलोकप्राप्तिकथनात्  
अवरं ब्रह्मत्वमिति प्राप्ते “परं पुरुषमभिध्यायीत, पुरिशयमीक्षते” इति उपासकस्य  
दर्शनकर्मत्वेन परपुरुषस्योत्तरत्वात् ग्रन्थपुरूप एव । यद्विषयकं ध्यानं तद्विषयक-  
मेव दर्शनं फलतया वक्तव्यम् ।

नच, परमात्मोपासकस्य परिच्छिन्नदेशब्रह्मलोकप्राप्तिः युज्यते इति  
वाच्यं । त्रिमालक-ओकाराध्ययनेन परमात्मानं ध्यायतः परिच्छिन्नब्रह्मलोकप्राप्तिः  
फलं । “ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे” ॥

“ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।

तेनैव ते षशास्यन्ति तद्विष्णोः परमं पदं ॥”

“ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति” इत्यादिना क्रममुक्तेः प्रदर्शनात् । इति ॥

### ४ ईक्षतिकर्माधिकरणं (२३)-द्वैतम्

ओं ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः । (७६)

विष्णोर्विकारिता नास्ति निर्विकारध्रुवोरिह ।

बहुस्यामिति सद्वाच्यविष्णोश्च परिणामिता ॥ २०१ ॥

जाघटीति कथं चात्र जायमानोप्यजो यथा ।

आविकारेण विष्णुर्हि सर्वत्रास्तीति युज्यते ॥ २०२ ॥

अधिकरणार्थः अतः विष्णोरविकारत्वं पसिद्धं । 'बहुस्यां प्रजायेय' इति तस्य परिणामप्रतीतिः कथमुपपद्यत इति पूर्वपक्षे सूत्रेण समार्थायते । 'सदेव सोम्य इदमग्र आसीत्' इत्यत्र सप्त सच्छब्दवाच्य विष्णुरेव; 'तदैक्षतेति' ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् । 'नान्योतोस्ति द्रष्टा' इत्यादिना अन्यस्य ईक्षतिकर्मव्यपदेशाभावाच्च । 'बहुस्यां प्रजायेये'ति बहुत्वं परिणामित्वं च कथं संगच्छेत् इति चेत् 'अजायमानो बहुधा विजायते' इतिवत् बहुत्वं च अविकारेण भवति इति ॥

सदेव सोम्येत्यादि—अग्ने—प्रजये; इदं=पारेदृश्यमानं जगत्; सदेव=ब्रह्मैवावर्तत; एकमेव—स्वगतभेदाभेदवर्जितं च ।

'एकमेवाद्वितीयं' तत् समाम्यधिकवर्जनात् ।

स्वगतानां च भेदानामगवत् ब्रह्म शाश्वतम् ॥

भेदाभेदनिवृत्त्यर्थं एवशब्दोऽवधारकः ।

समाधिकनिवृत्त्यर्थं अद्वितीयशब्दं तथा ॥

भेदाभेदेऽप्येकशब्दो यतोऽवयविविनिश्चितः ।

एकमेवेत्यतः प्राह नाशयणमिदं श्रुतिः ॥

समे द्वितीयशब्दस्स्यात् अद्वितीयोऽसमत्वतः ॥

इति प्रमाणात् । सः सच्छब्दवाच्यः विष्णुरेव; न जडप्रकृतिः प्रधानादि ।

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्=तदैक्षतेति ईक्षणरूपव्यापारस्यविष्णोश्श्रवणत्वात् । इति ॥

### \* ईक्षतिकर्माधिकरणम् (२१)—विशिष्टाद्वैतं

(१२) ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः (७७)

। त्रिसात्रकोंकारसहायकेन ध्यातः परंब्रह्म चतुर्मुखो वा

यदन्तरिक्षोपरि धातुलोकप्राप्त्या विधाता न च बहुमूर्हः ॥

उपासकस्तं परमीक्षते यत् ब्रह्मैवलोकस्त्विति विश्रहाद्य ।

यथाक्रतुन्यायत एवमत्र ध्यानेक्षणैकाधिकरणव्यवस्था ॥

अधिकरणार्थः 'यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्यनेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभि-  
ध्यायीत स तेजसि सूर्ये सम्पन्नः । यथा पादोदरस्त्वचा विनिर्मुच्यते एवं  
ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः स सामभिल्लीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवयन्नात्  
परत्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते' इत्यत्र ध्यानेक्षणशब्दौ एकविषयाचेव । न ह्यन्यध्या-  
नात् अन्यफलं भवति; यथाकतुन्यायात् ध्यानविषयस्यैव प्राप्यत्वात् । तत्र परं  
पुरुषमिति चतुर्मुखो वा उत परमात्मा चेति विशये ओकारं त्रिमात्रमुपसीनस्य  
ब्रह्मलोकप्राप्तिदर्शनात् चतुर्मुख इति प्राप्ते ऋक्षेव लोकः ब्रह्मलोक इति  
निपादस्यपतिन्यायात् परब्रह्मप्राप्तिरेव फलमिति निर्णीयते ॥

(१) दहराधिकरणं (२३)—अद्वैतम्

- १४ दहर उत्तरेभ्यः (७७)  
१५ गतिशब्दान्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च (७८)  
१६ धृतेश्च महिमोस्मास्मिन्पलब्धेः । (७९)  
१७ प्रसिद्धेश्च (८०)  
१८ इतरपरामर्शात् स इति चेन्नसंभवात् । (८१)  
१९ उत्तराच्चेदाविर्भूतरूपस्तु (८२)  
२० अन्यार्थश्च परामर्शः (८३)  
२१ अल्पश्रुतेरिति चेतदुक्तम् । (८४)

अस्मिन् ब्रह्मपुरे यदेपदहराकाशश्रुतौ श्रूयते  
जीवाकाशपरात्मबोधकपरेष्वेतेषु नो जीवसे ।  
कामाधारमग्नौ विचिन्त्य सकलाभीष्टं समाप्नोति यत्  
लोकं ब्रह्म च गच्छतीति वचनात् ब्रह्मैव दद्वं नमः ॥ २०४ ॥

अधिकरणार्थः "अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम  
दहरोस्मिन्नन्तर आकाशशस्मिन्पदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाच विजिज्ञासितव्यम्"  
(आ-८-१-१) इति । अस्य अर्थः, ब्रह्मपुरे—शरीरे, यदिदं दहरं

पुण्डरिकं—यत्—सूक्ष्मतामरससदृशं, वेश्म—स्थानं, अस्मिन् हृदयपुण्डरीक-  
वेश्मनि, अन्तः—अन्तर्वर्ति, दहराकाशः—दहरः आकाशः; तस्मिन्—यदन्त-  
स्तदन्वेष्टव्यम्—तस्मिन्—हृदयपुण्डरीके, अन्तः—अन्तर्वर्ति यः दहराकाशः;  
(व्यत्ययो बहुलमिति सूत्रात् नर्पुंसकलिङ्गं) तत्—सः दहराकाशः (पूर्ववत् नर्पुंस-  
कलिङ्गता) अन्वेष्टव्य, इत्यर्थः ।

अत्र श्रुतः दहराकाशः भूताकाशो वा जीवो वा परमेश्वरो वेत्ति  
रांशये, भूताकाशस्य जीवस्य च वाक्यशेषस्यलिङ्गाभ्यासात् प्राप्तिस्तत्त्वेऽपि  
उत्तमत्र श्रूयमाणवाक्यशेषगतेभ्यो हेतुभ्यः परमात्मैवेति निश्चीयते । उत्तर-  
वाक्ये च अपहतपाप्मत्वादि गुणाष्टकादिश्रवणात् । ब्रह्मलोकः ब्रह्मलोकः इति  
स्युत्पत्त्या सुपुत्रिकाले अहरहः ब्रह्मलोकगमनदर्शनाच्च । शावापृथिव्यादि-  
धारकत्वाच्च । 'स उत्तमः पुरुषः' इति मुक्तात्मोक्त्या च; इति ।

अत्र विषयवाक्ये दहराकाशः तदन्तर्वर्ति—गुणजातं च तच्छब्देन  
परिगृह्य दहराकाशोपासनं तन्निष्ठगुणानां पृथगुपासनं विधीयत इति कैश्चिदुक्तं ।  
तथा च तैरुक्तम् ।

“अस्वारस्यचतुष्टयं परमते यच्छब्दलिङ्गव्यथ।

तस्मिन्नित्यनपेक्षया व्यवहिते हृत्पुण्डरीकेऽन्वयः ।

अप्याकाङ्क्षितकामवेश्मविधिक्षेपस्वरपक्षे द्वयं

यच्छब्दस्य यदैकशेष्यमपि या तत्रैकवद्भावितान् ।

इति । अस्य अर्थः विषयवाक्यं त्रेधाविभज्य धारय्यातं । (१) यदिदमस्मिन्  
ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म इत्येकं; (२) 'दहरोऽस्मिन्नन्तर आकाशः'  
इत्येकं (विभागं स्वयं परिकल्प्य), (३) 'तस्मिन्वदन्तस्तदन्वेष्टव्यं' इति  
'तस्मिन्' इति पूर्वोक्तहृदयपुण्डरीके अन्तः—अन्तर्वर्ति, यत्—यो पूर्वोक्त-  
दहराकाशः; तत्—सः दहराकाशः, अन्वेष्टव्य इति भगवत्पादभाष्ये उक्तमित्यनूय,  
तत्र 'तस्मिन्' इति पदस्य प्रथमवाक्यश्रुतपुण्डरीकस्थानमित्यर्थाङ्गीकारे नैरपेक्ष्य-  
दोषः व्यवहितपदार्थान्वयश्च; यच्छब्दस्य पुद्गलतया विपरिणामः; सत्य

कामत्वादिगुणविधुपासा निरसनं इति दोषचतुष्टयम् । श्रीभाष्ये तु तदन्वेष्टव्यमित्यत्र तच्छब्देन दहराकाशः तदन्तर्बर्तिगुणजातं च उभय-  
 मन्वेष्टव्यमित्युक्तम् । तत्र नपुंसकलिङ्ग्यच्छब्द-तच्छब्दयोः पुल्लिङ्गतया विपरिगामः  
 एकदोषः ; परमात्मा च गुणाश्च उपास्या इति अर्थस्वीकारार्थं, स च  
 ते च गुणाश्चेति वक्तव्ये, सच तच्चेति गुणजाताभिप्रायेण विगृह्य एकदोष-  
 एकवद्भावस्वरूपदोषः एक इति दोषद्वयं तत्र इति श्लोकार्थः । अत्र कैश्चिदुच्यते—  
 'यश्चोभयोस्सभो दोषः परिहारोपि वा समः ।

नैकः पर्यनियोक्तव्यः तादृगर्थविचारणे ॥'

इति ग्यायत् दोषत्वाङ्गीकारे बहुसोपानयुक्त कूपे अवतीर्णो जलाहरणसमये  
 प्रथमसोपाने पतितः अन्त्यसोपाने पतितश्च तुल्यावेवेति न तत्र विचार्यमस्ति ।  
 अथापि उपक्रमाधिकरणन्यायकलात् दहराकाशोपासनविधिरेव ज्यायान्  
 न तु अन्यत्राश्रुतं प्रथमगुणजातोपासनविधिः । इति ।

अपि च तच्छब्देन सः दहराकाशः ते च गुणाश्च इत्येव एकदोषः  
 कर्तव्यः । 'अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामान्' इति  
 गुणविवक्षायामपि पुल्लिङ्गबहुवचनस्यैव सत्त्वात् 'तत्' इति नपुंसक-  
 शेषैकवद्भावस्वरूपकेशप्रकारः शब्दसाधुत्वाश्रयणाय 'नपुंसकमनपुंसकेन  
 एकवच्चान्यतरस्यां' इति सूत्रार्थवर्णनकेशप्रकारः श्लोकव्याख्याहृतां बहूनां  
 आचार्याणां स्वस्वग्रन्थेषु विप्रतिपत्तिश्च दृष्टेति नेह प्रामाण्यते । विषयवाक्ये  
 नपुंसक 'यत्' शब्द 'तत्' शब्दयोः लिङ्गव्यत्यासः केवलं, 'सृष्टिमुपमह-  
 श्रीङ्गनराणां' इति व्यत्ययोचहुलं इति सूत्रस्य महाभाष्यात् 'मयोस्तृप्ता इवासते'  
 इत्यत्र मथुन इत्यस्येवाश्रीयते । अत्र लिङ्गव्यत्ययरूपदोषोद्भावनमेव न  
 घटते । व्यवहितान्वयदोषश्च न शब्दशास्त्रविरोधप्रयुक्तः । अपि तु  
 आलंकारिककल्पित एव । सच

'चूडामणीकृतविधुः बलयीकृतवासुकिः ।

भयो भवन्तु भव्याय श्लोकाताण्डवपण्डितः ॥'

इत्यत्र श्लोकाताण्डवपण्डित इति प्रयोगस्य आलंकारिकपरिकल्पितसमाप्त

पुनराचरूपदोषसमाधानमिव अत्रापि व्यवहितान्वयरूपदोषोद्भावनें प्रतिविधेयं । तत्रापि 'निरङ्कुशाः कवयः' इत्येव समाधानं । अत्र तु श्रुत्यर्थानुपपत्तिः । अतश्च भगवत्पादमते न कोपि दोष इति ब्रुवन्ति । भगवत्पादश्लेषि धावा-  
पृथिव्यादि सत्यकामत्वाद्याधारतया दहरोपासनमभिहितं इति । श्रीभाष्ये तु गुणानां पृथक् चिन्तनमित्येव विशेषः । एतावानेव विशेष इति भाष्य-  
द्वयेऽपि दोषवाहुक्य दोषाल्पत्ववर्णनं न समीचीनं । इति ॥

किञ्च, तत्त्वमस्यादिवाक्यार्थविचारे तत्पर्यायानुपातिपरिहाराय एकपदस्य वा अनेकपदस्य वा लक्षणाश्रयणं न दोषावहं ; रज्जौ सर्पभ्रम इव स्फटिके लौहित्यभ्रम इव चिद्वेषे ब्रह्मणि अनिर्वचनीयाविद्यया जगदध्यात इति च । दुर्घटत्वमविद्यायाः भूषणं न तु दूषणमिति चाभ्युपगच्छन्तां अस्माकं मते परैः लक्षणाश्रयणरूपदूषणवर्णनं, अविद्यायाः ब्रह्माश्रयत्वादि सप्तविधानुपपत्तिरूप-  
स्वमतिपरिकल्पितदूषणवर्णनमिव प्रकृते दहरवाक्ये चास्वास्वचतुष्टयादि दूषणवर्णनं न कदापि युक्तमुत्पश्यन्ति सन्तः । किञ्च अस्माकं मते अनुभूतिर्नित्या । प्राग-  
भावाद्यभावात् । स्वतस्सिद्धा, सैव सच्छब्दवाच्या ब्रह्मैवेति । तदगूय विशिष्टा-  
द्वैतिभिः ज्ञानाश्रयं ज्ञानस्वरूपं चात्मानं परिक्लप्य प्रपञ्चस्य नित्यत्वमभ्युपगम्य-  
तदुयं ब्रह्मणो विभिन्नमपि ब्रह्मशरीरत्वेन अङ्गीकृत्य विशिष्टाद्वैतमिति स्वसि-  
द्धान्तनाम च परिकल्प्य स्वमतप्रक्रियया अनुभूतिप्रागभावादि दूषणं कृत्वा ज्ञानरूपं  
ब्रह्म स्वमतरीत्या धर्मभूतज्ञानमिति परिकल्प्य दूषितं । तत्पर्यालोचनया च  
वेदान्तसिद्धमतत्रये इतरमतं इतरमतयुक्तिभिः दूषयितुं न शक्यमिति प्रतीयते ।  
'आत्मान् पृष्टः कोविदारानाचष्टे' इति महाभाष्योक्त्याय एव तत्तत्र भासउ  
इति प्रतीयते । अन्यमतवर्त्मा अन्य एव । एतन्मतवर्त्मा अन्य एव । तस्य  
सम्य तदुपयुक्त श्रुतिसृष्टिन्त्यामपुत्रधनुष्ठानादयः तत्तन्मतमन्यस्याः विन्क्षणा  
एव इत्यन्त इति सर्वैः स्वस्वमतानुगुणवर्णनमेव स्वीयमध्ये कर्तव्यं ; न त्वन्य-  
मतदूषणं । अन्यथा परस्परं दूषणे कृते वेदान्तमतप्रथस्याप्यप्रथमप्यमसत्तौ  
चार्वाकमतमेव लोके प्रबलं स्यात् । तथा सति

“न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसन्निनां ।  
 लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन् कर्तुमर्हसि ॥”  
 इत्यादि गीताविरोधस्यादिति ॥ अलं विकारेण । इति ॥

### ५ दहराधिकरणम् । (२२)—विशिष्टाद्वैतम्

- १३ दहर उत्तरेभ्यः । (७८)  
 १४ गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च (७९)  
 १५ धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः (९०)  
 १६ परित्यजेत् (८१)  
 १७ इतरामर्शात् स इति चैत्रासम्भावात् । (८२)  
 १८ उपराच्चेदाविर्भूतम्बलपत्तु । (८३)  
 १९ धन्यार्थेश्च परामर्शः । (८४)  
 २० अल्पश्रुतेरितिचेत्तदुक्तम् । (८५)  
 २१ अनुकृतेस्तस्य च । (८६)  
 २२ अपिस्मर्यते । (८७)

जीवाकाशपरात्मगोचरतया दहं नमः पठ्यते  
 निर्धृताग्निल पापजन्ममरणाभावादिवाक्यात् परः ।  
 यो जानाति गुणांश्च तं स सकलान् आप्नोति कामानिति  
 तस्मद्दहं नमः परात्मविषयं चिन्त्याः पृथक् तद्गुणाः ॥२०५॥  
 दहान्तरिक्षे पुरि सक्ष्मरूपं तदन्तरस्थं गुणजातमन्यत् ।  
 उपासितव्यं च यदत्र भक्तः इति श्रुतिस्तद्गुणमृतिमानम् ॥२०६॥

अधिकरणार्थः अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम्  
 दहगे भासितन्तर आकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम् तद्वाच विजिज्ञासितव्यम्”  
 (ब्र ८-१-१) इत्यत दहराकाशः, मुक्ताकाशः, नीलः, परं ब्रह्म चेति सहाये  
 दहरः परमात्मा; उत्तरेभ्यो वायवगतहेतुभ्यः । ‘एष आत्मा अपठृतपाप्मा-

विजरो विगृह्युर्वैशोकोविजिघत्सोपिपासः सत्यकामस्तस्यसंकल्पः' इत्यादिभ्यः न जीवभूताकाशौ । 'एष सर्वदेवः एष सर्वभूताधिपतिः' इत्यादीनां गुणानां तयोरसंभवात् परमात्मासाधारणधर्मानुकृतिदर्शनाच्च । तस्मिन्वदन्तस्तदन्वेष्टव्यं इत्यत्र तच्छब्देन उपसंहारात् 'आत्मानं अनुविद्य ब्रजन्ति एतांश्च सत्यान् कामान् इति श्रुत्या भगवद्गुणानामपि पृथक् चिन्त्यत्वेन सिद्धत्वात् उपक्रमेऽपि आत्मा च गुण-बातं च उपास्मित्येव तच्छब्देन गृहीत्वा दहराकाशः तदन्तर्बर्तिगुणजातं च अन्वेष्टव्यं इत्युक्तम् । अत्र तच्छब्दोपपत्त्यादिविचारः अन्यतकृत इति नेह तन्यते ।

इह केचित् दोषद्वय-दोषचतुष्टयवर्णनं न युक्तं; दोषवत्त्वे समाने दोषारूपत्व दोषबहुत्ववर्णनमविद्विक्तरं इत्युचिरे । तन्नयुक्तं । वेदे यागादौ आस्तम्बश्रौतमूले रूपायश्चित्तोत्तरपापश्चित्तविधायके "श्रुतिरुक्षणं प्रायश्चित्तं विध्यपराधे विधीयते" इत्यारभ्य दोषालपरबहुत्वानुगुणं विहितं प्रायश्चित्तं लोके च मनुस्मृति हेमाद्रिप्रायश्चित्तग्रन्थादौ दोषालपरबहुत्वानुगुणं विहितं प्रायश्चित्तं सर्वैर्विदितमेव । तैश्च हेयोपादेयविभागं स्वीकृत्यैव शास्त्रार्थविचारवर्णनं क्रियते । भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति अन्त एव हेयोपादेयशून्यब्रह्मैक्यमिति वर्णयन्ति । अत्रः दोषान्त्व बहुत्वानारम्भं तैरप्यङ्गीकरणीयमिति ॥ 'अनुकृतेस्तस्य च' 'अपिस्मर्यते' इति सूत्रद्वयमपि अधिकणान्तरं । एतदधिकरणार्थः श्रीशार्ङ्गपाणिस्तवे असाभिरुक्तः—

दहरान्तरिक्षे तव सूक्ष्मरूपं तदन्तरस्थं गुणजातमन्यत ।

उपासितव्यं च यदत्र मत्कारिति श्रुतिस्ते गुणमूर्तिमानम् ॥

(श्री शा-स्रो-१८९)

#### ५ दहराधिकरणम् (२४)—द्वैतम्

१४ ओं दहर उत्तरेभ्यः । (७७)

१५ ओं गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च । (७८)

१६ ओं धृतेश्च महिम्नोस्वास्मिन्नुपलब्धेः । (७९)



“नपुंसकमनपुंसकेनैकवचन्यनरभ्यां” इति पाणिनीपुत्रेण एकशेष इत्युक्तं । एतदानुगुण्येन तृतीयाध्याये “प्रदानवदेव तदुक्तं” ‘कानादीत्त्र तत्र चायतनादिभ्यः” इत्यादि सूत्रेषु गुणचिन्तनेऽपि गुणचिन्तनं पृथक्तया कर्तव्यं इत्युक्तं । तत्सर्वं न स्वरसमिति । तादृशार्धस्वीकारे श्रुत्यर्थसुत्रार्थयोः क्लेशवर्णनमिति मत्वैव भगवत्पादभाष्येऽपि तथा न वर्णनम् । तद्विस्तरः तदीयग्रन्थादावेव द्रष्टव्य इति ।

तत्—पूर्वोक्तद्युभ्याद्यायतनं विष्णुसूर्यं ब्रह्म, इहरे—दहरपुण्डरीके वर्तते । उत्तरेभ्यः—अपहतपाप्मत्वादिगुणेश्च इति सूत्रार्थः ॥

### (६) अनुकृत्यधिकरणम् (२४)—अद्वैतम्

२२ अनुकृतेस्तस्य च । (८५)

२३ अपि च वर्तते । (८६)

विभान्ति सर्वाणि पदीय भासा भान्तं तमर्केन्दुधनञ्जयाद्याः ।  
यतोऽनुमान्त्यत्र न धातुरेषः ब्रह्मस्वरूपानु कृतेः परात्मा ॥ २०८॥

अधिकरणार्थः ‘न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं, नेमा विद्युतो भाति कुतोयमग्निः । तमेव भान्तमनुभात सर्वं, तस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ (मु-२-२-१०) इत्यत्र किं तेजोधातुः, उत परमात्मेति । तेजो धातुरिति पूर्वपक्षः । सूर्यादीनां भाने चन्द्रतारकादि यथा न प्रकाशते तथा तेजोधातोर्भाने सूर्यादीनां भानाभाव उचित एवेति । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं इत्यनुमानं परमात्मपरिमह एव संगच्छते । “मारूपः सत्यसंकल्पः” (छा ३--४-२) इति हि परमात्मस्वरूपं । न तु तेजोधातुं किञ्चित् सूर्यादयो अनुभान्ति इति परमात्मभानमनुसृत्य सूर्यादीनां भानात् ।

“न तद्भासयते सूर्यः स शशाङ्को न षवकः ।

यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्भामपरमं मम ॥”

‘यच्चन्द्रमसि यच्चःभौ तत्तेजो निद्वि मामकम् ।’ इति स्मृत्या च परमात्मानमनुसृत्यैव भानपतीतेः परमात्मैव । इति ॥

## ६ अनुकृत्यधिकरणं (२५)—द्वैतम्

२२ ओं अनुकृतेस्तस्य च । (८५)

२३ ओं अपिसर्षते । (८६)

विष्णोस्तुखमनिर्देश्यं तथैव ज्ञानिनामपि ।

नो विष्णुभासा भासन्ते सर्वाणीति विभावय ॥ २०९ ॥

अधिकरणार्थः “तमेव मानमनुभाति सर्वं ‘इत्यनुकारेण’ तस्य भासा सर्वमिदं विभाती”ति वचनाच्च परमात्मैव अनिर्देश्यं सुखस्वरूपः । न जीवात्मा । “तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यं परमं सुखम्” ‘तमात्मरथं येऽनुपश्यन्ति शीराः तेषां सुखं शास्त्रवं नेतरेषां’ इत्यादि मानात् ज्ञानिमुखस्य अनिर्देश्य-तोक्तेरपि ज्ञानिसुखं अनुभाति सर्वं इति श्रुत्यभावात् ‘न तद्भासयते सूर्यः “कथं नु तद्विजानीयां” इत्यादि प्रमाणाच्च परमात्मैव अनिर्देश्यपुत्रस्वरूपः; न ज्ञानिन इति । अनुकृतेस्तस्य न—ज्ञानार्थं प्राथितं वस्तु; तत्तु—विष्णुरेव । अनुकृतेः=जगद्भानपथोजकमानौश्रयत्वश्रवणात् । तस्य च=“तस्य भासा सर्वमिदं विभाती”ति तस्यैव श्रुतेश्च ॥

अपि सर्षते—‘न तद्भासयते सूर्यः’ इत्यादि स्मृतेश्च ।

## ७ प्रमिताधिकरणम् (२५)—अद्वैतम्

२४ शब्दादेव प्रमितः (८७)

२५ हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् । (८८)

योद्गुष्टमात्रः पुरुषदश्रुतस्तः जीवः परो वा परिणामिजीवः ।  
नेशानशब्दात् पर एव भक्तवृहदापेक्षोद्गुष्ठिगो द्यपार्द्रः ॥२१०

उपाधिमन्वाच्च परात्मनस्तत् अंगुष्ठमात्रत्वादिहोपमर्ष ।

जीवस्य लिङ्गादिकमत्र दृष्टं ईशानशब्दश्रुतिमाधितं तत् ॥

अधिकरणार्थः ‘अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति’ ‘अङ्गुष्ठ-

मात्रः पुरुषः ज्योतिरिवाधूमकः'; ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उभ  
एतद्वैतव (का-२-४-१३)इति विषयवाक्यम् ।

अत्र अङ्गुष्ठपरिमाणः पुरुषः विज्ञानात्मा, परमात्मा वेति विशये अङ्गुष्ठ-  
मात्रशब्दे प्रमाणे 'द्वयसज्जङ्घन्मात्रचः' इति व्याकरणसूत्रेण मात्रच् प्रत्ययान्ता-  
ङ्गुष्ठमात्रशब्देन परिमित्यवगमात् ब्रह्मणश्च तदभावात् अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष  
यमो बलात्' इति भारतेवत्या जीवस्य 'अङ्गुष्ठमात्रप्रसिद्धेश्च विज्ञानात्मेति प्राप्ते  
परमात्मैवायं' शब्दादेव—'ईशानो भूतभव्यस्ये'ति ईशानशब्दश्रुतेरेव । सर्व-  
गतस्यापि परमात्मनः मनुष्यहृदये उपासनायै दयया वर्तमानत्वात् तदपेक्षया  
अङ्गुष्ठमात्रत्वं । "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्यानसम्भार्यानां सम्भवाये पारदौर्बल्यं  
अर्थविप्रकर्षात्' इति तार्तीय्याधिकरणन्यायेन जीवल्लिङ्गापेक्षया परमात्मनोपक-  
शब्दश्रुतेरेव बलीयस्त्वात् ।

(६) प्रमिताधिकरणं (२३)—(विशिष्टाद्वैतं

(२३) शब्दादेव प्रमितः । (८८)

(२४) हृदयपेक्षया तु मनुष्याधिकरत्वात् (८९)

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोन्तरात्माजीवो भवेदुन्मिति दर्शनात् ।

\* स भूतभव्यस्य नियन्तृतोक्तेः ध्यातुस्सुखायैव मनस्थितेश्च ॥ २१२॥

आधिकरणार्थः 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति । ईशानो  
भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद्वैतव' (कठ २-४-१२) 'मुञ्जादि-  
वैपीकां धैर्येण । तं विद्याच्छुक्रममृतं' । (कठ-२६-१७) इति विषयवाक्यम् ।

अत्र अङ्गुष्ठमात्रः प्रमितः जीवात्मा, परमात्मा वेति संशये परि-  
मितित्व शक्यात् जीव इति प्राप्ते 'शब्दादेव प्रमितः' इति प्रमितः—अङ्गुष्ठ-  
प्रमितः परमात्मा । ईशानो भूतभव्येत्यत्रत्य 'ईशान' शब्दश्रुतेरेव ।

## ६ अनुकृत्याधिकरणं (२५)—द्वैतम्

२२ ओं अनुकृतेस्तस्य च । (८५)

२३ ओं अपिस्मर्यते । (८६)

विष्णोस्तुस्वमनिर्देश्यं तथैव ज्ञानिनामपि ।

नो विष्णुभासा भासन्ते सर्वाणीति विभाषय ॥ २०९ ॥

अधिकरणार्थः “तमेव मान्तमनुभाति सर्वं ‘इत्यनुकारेण’ तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति वचनाच्च परमात्मैव अनिर्देश्यं सुखस्वरूपाः । न जीवात्मा । “वदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यं परमं सुखम्” ‘तमात्मस्य येऽनुपश्यन्ति धीराः तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषां’ इत्यादि मानात् ज्ञानिसुखस्य अनिर्देश्य-तोक्तेरपि ज्ञानिसुखं अनुभाति सर्वं इति श्रुत्यभावात् ‘न तद्वासयते सूर्यः “कथं नु तद्विजानीयां” इत्यादि पमाणाच्च परमात्मैव अनिर्देश्यबुद्धस्वरूपः; न ज्ञानिन इति । अनुकृतेस्तस्य च—ज्ञानार्थं प्रार्थितं वस्तु; तत्तु-विष्णुरेव । अनुकृतेः—जगद्भानमयोजकभानाश्रयत्वश्रवणात् । तस्य च—“तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति तस्यैव श्रुतेश्च ॥

अपि स्मर्यते—‘न तद्वासयते सूर्यः’ इत्यादि स्मृतेश्च ।

## ७ प्रमिताधिकरणम् (२५)—अद्वैतम्

२४ शब्दादेव प्रमितः (८७)

२५ ह्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् । (८८)

योज्यमात्रः पुरुषश्श्रुतस्तः जीवः परो वा परिणामिजीवः ।

नेशानशब्दात् पर एव भक्तनृहृदयपेक्षोज्ज्वलिगो दयार्द्रः ॥२१०

उपाधिमत्त्वाच्च परात्मनस्तत् अंगुष्ठमात्रत्वमिहोपमम् ।

जीवस्य लिङ्गादिकमत्र दृष्टं ईशानशब्दश्रुतिबाधितं तत् ॥

अधिकरणार्थः ‘अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मय्य आत्मनि तिष्ठति’ ‘अङ्गुष्ठ-

मात्रः पुरुषः ज्योतिरिवाधूमकः'; ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उद्य  
एतद्वैतत (का-२-४-१३) इति । विषयवाक्यम् ।

अत्र अङ्गुष्ठपरिमाणः पुरुषः विज्ञानात्मा, परमात्मा चेति विशये अंगुष्ठ-  
मात्रशब्दे प्रमाणे 'द्वयसज्जधन्मात्रवः' इति व्याकरणसूत्रेण मात्रच् प्रत्ययान्ता-  
ङ्गुष्ठमात्रशब्देन परिमित्यवगमात् ब्रह्मणश्च तदभावात् अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष  
यमो बल्यत्' इति भारतीवत्या जीवस्य 'अङ्गुष्ठमात्रप्रसिद्धेश्च विज्ञानामेति प्राप्ते  
परमात्मैवायं । शब्दादेव—'ईशानो भूतभव्यस्ये'ति ईशानशब्दध्रुतेरेव । सर्व-  
गतस्यापि परमात्मनः मनुष्यहृदये उपासनायै दयया वर्तमानत्वात् तदपेक्षया  
अङ्गुष्ठमात्रत्वं । "श्रुतिलिङ्गावयनकरणस्थानसमाख्यानां सगवाये पारदौर्बल्यं  
अर्थविप्रकार्णत' इति तार्क्याधिकरणन्यायेन जीवलिङ्गापेक्षया परमात्मनोषक-  
शब्दध्रुतेरेव बलीयस्त्वात् ।

(६) प्रमिताधिकरणं (= ३)—(विशिष्टाद्वैतं

(२३) शब्दादेव प्रमितः । (८८)

(२४) हृदयपेक्षया तु मनुष्याधिकरत्वात् (८९)

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोन्तरात्माजीवो भवेदुन्मिति दर्शनान्न ।

• स भूतभव्यस्य नियन्तृवोक्तेः प्यातुस्तुखार्यव मनस्यितेश्च ॥ २१२॥

अधिकरणार्थः 'अंगुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति । ईशानो  
भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद्वैतत' (कठ २-४-१२) 'सुजादि-  
वैपीकां धैर्वेण । तं विद्याच्छुक्रममृतं' । (कठ-२६-१७) इति विवरःकन्द ।

मनुष्यहृद्यपेक्षया परमात्मन अंगुष्ठमितत्वं । 'अगोरणीयान् महतो महीयानि' इति तस्य महिमोक्तः ।

(७) वामनाधिकरणम् (२६)—द्वैतम्

(२४) ओं शब्दादेव प्रमितः । (८७)

(२५) ओं हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् । (८८)

'ऊर्ध्वमुन्नयति प्राणं' इति लिङ्गात् सदागतिः ।

न वामनश्रुतेरेव विष्णुर्नरहृदि स्थितः ॥ २१३ ॥

अधिकरणार्थः । ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयति अमनं प्रयागम्यति । मध्ये-  
वामनमासीनं विश्वेदेवा उपानते" (का-२-२-३) इत्यत्र सर्वदेशोपास्यः  
प्राण इति विज्ञापते । अतः वायुरेवात्र उपस्थ इति वाप्ये  
'शब्दादेव प्रमितः' । अत्र प्रमितः विष्णुरेव । मध्ये वामनमासीनमिति  
'वामनशब्दश्रुतेरेव । प्राणलिङ्गं च विष्णोरेव' तद्वै त्वं प्राणोभवः' इति  
श्रुतेः । मनुष्याणां विद्याधिकारत्वात् सर्वगतस्यापि विष्णोः मनुष्यहृद्यपेक्षया  
इति प्रमितत्वं विष्णोः ।

सुत्रार्थः । शब्दशेवत्यादि—ईशानशब्दवाच्यः, तत्तु-विष्णुरेवेति, प्रमितः—  
निश्चितः ; शब्दादेव मध्ये वामनमासीनमिति वामनशब्दश्रुतेरेव । वामनशब्दः  
विष्णावेव प्रसिद्धः । न प्रधानात्तु ॥ हृद्यपेक्षयत्यादि—तत्तु-शब्दपक्षमपि ब्रह्म  
वेदविद्या चकारि मनुष्यहृद्यपेक्षया अंगुष्ठमात्रमपि भवति । उपासकानुग्रहाय ।  
तिरस्वां अंगुष्ठमात्र उपासनाद्येऽपि न विरोधः । इति ॥

वामनमुन्दर्यः—तामां नेतां विष्णुमित्यर्थः । इदं प्रकरणं सर्वं जीवेभ्यः  
विष्णुः मित्र इति बोधयति । 'अङ्गुष्ठमात्रे पुरुषोन्तरात्मा सदा जनानां हृदये  
सन्निविष्टः' इत्यादि श्रुतेः । परोक्तः सत्कारि वामनेव परमात्मनः न युक्त इति ॥

## ८ देवताधिकरणं । (२६)—अद्वैतम् ॥

- २६ तदुर्पापि वादरायणसंभवात् (८०)  
 २७ विरोधः कर्मणीति चेतानेन प्रतिस्तेर्दक्षनात् । (९०)  
 २८ शब्द इति चेतानः प्रभावात् प्रत्यक्षानुभवाभ्याम् । (९१)  
 २९ अत एव च नित्यत्वम् । (९२)  
 ३० समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च (९३)  
 ३१ मन्त्रादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनेः । (९४)  
 ३२ ज्योतिषि भावाच्च । ९५)  
 ३३ भावन्तु वादरायणोऽस्ति हि । (९६)

अर्थित्वसामर्थ्यं सुधीत्वयोगात् सद्ब्रह्मविद्याधिकृतिः सुराणां ।

ब्रह्मज्ञवच्चाभ्युपपत्तिं सत्त्वात् यज्ञादिदेशागमने न दोषः ॥२१४॥

‘यज्ञेन वाचः पदवीय’मादि श्रुत्या त्रयीनित्यविरोधिता न ।

अनादिसंसारकथादि दृष्ट्या कल्पान्तरेऽभ्युद्भूतसंभवाच्च ॥२१५॥

देवानां ब्रह्मविद्यास्यधिकृतिरिति चेत् यानु देवा उपास्याः

श्रयन्ते तानु तेषां न भवति हि फलं प्राप्तवस्वादिकत्वात् ।

अन्यासु ब्रह्मविद्यास्यधिकृतिरपि च ब्रह्मणः प्राप्तिं सत्त्वात्

तस्मान्मध्यादिविद्यास्यधिकृतां रहः सिद्ध एवामराणाम् ॥२१६॥

अधिकरणार्थः । ‘यज्ञानं ह वै वर्षाणि मध्वान प्रजापती ब्रह्म-  
 चर्ममुवाच, (छा ८ ११-३) भृगुर्वै वादयि’ (तै ३-१) इति मनुष्याधि-  
 कारसत्त्वात् देवतानामपि ब्रह्मविद्यास्यधिकारो अस्ति नवेति विचारः ।

‘विग्रहो ह्यविराधानां सुगन्तुर्मन्त्राधिकारिः ।

मीतिः फलमदानं च देवतानां न विद्यते ॥”

इति पूर्वगीतासत्यां देवतानां विग्रहाद्यभावरूपनात् अर्थित्वाद्यसंभवाच्च नाधिकार  
 इति प्राप्ते, ‘यज्ञस्तः पुरःसरः’ ‘अग्निर्वा अकारमवत’, भृगुर्वै

वारुणिः वरुणं पितरमुपससार' एकदातं ह वै वर्षाणि मघवात् प्रजापतौ ब्रह्मवर्ष-  
मुवास' इत्यादि मन्त्रार्थवादेतिहास पुराणश्लोकेभ्यः विग्रहवत्त्वापवगमात् देवतानां  
विग्रहवत्त्वासिद्धेः अधिकार इति । 'इन्द्रो वै शिथिल इवाप्रतिष्ठित आर्सात्' भसो  
वा आदित्यो न न्यरोचत । तस्मै देवाः प्रायश्चित्तमिच्छन्' ॥ 'देवाऽसुरास्तस्यत  
ऽऽसन्; तान् देवानमुरा अजयन् । ते देवाः पराजिम्बानाः' इत्यादि  
सद्भावाच्च ॥ 'देवा वै सनासत' इत्यादिश्रुतिभ्य आर्थिवादि सद्भावाच्च ।  
शरीरवानप्येकः अनेकत्र युगपत् उपयोगभावं न गच्छति । यथा  
एकौ ब्राह्मणः युगपत् अनेकत्र भोजयतिः बहुभिः न भोज्यते । अथि  
एकोपि विग्रहवान् अनेकत्र उपयुज्यते । यथा बहुभिर्नेमश्चूर्वाणिः एते  
ब्राह्मणः युगपत्तमधिक्रियते । तद्वत् अनेकत्र योगेषु देवतानुद्दिश्य विग्रहवत्  
देवेषु युज्यते । सौमर्गादिवत् अनेकशरीरं गृहीत्वा अनेक्यागेषु सतिषा-  
नमप्युपराधते । तद्वत् । वेदानित्यत्वरोषश्च ध्रुवैव ररिद्धन एव

श्री भाष्ये मन्वादिषित्यारभ्य सूत्रत्रयमेकाधिकरणं पृथक् ॥

### ७ एतदर्थे देवताधिकरणं (२४)—विशिष्टाद्वैतम्

२५ तदुपर्यपि बादरायणस्सम्भवात् । (१०)

२६ विरोधः कर्माणाति चेतानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् । (११)

२७ शब्द इति चैत्नातः प्रभावात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । (१२)

२८ अत एव च निवृत्तं (१३)

२९ समानानामरूपवाचावृत्तावप्यविरोधादर्शनात् स्पृतेऽपि (१४)

देवादीनां शरीरादिकमपि न भवत्यात्मजिज्ञासवीजं  
तन्सत्त्वेऽनेक्यागे कथमिह घटने योगपद्यागमादि ।  
तस्मात् सद्ब्रह्मविद्यास्याधिकृतारपि नेत्यमित् देवेषु निपा  
त्तां तन्वादिमन्वात् बहुमखरामने ज्ञानशक्त्यादिमत्वात् ॥२१७ ॥

अधिकरणार्थः । 'कस्य वाट देव यज्ञमागच्छन्नि कस्य वा न  
चहन्ति । यज्ञमानानां यो वै देवताः पूर्वः परिगृह्णाति स एनाधो भूते यवते'



इति यजुर्वेदसंहितायां । अत्र प्रसङ्गात् देवानामपि ब्रह्मविद्यास्वधिकारः प्रस्तूपत्ते । देवतानां शरीराद्यभावात् ब्रह्मविद्यायां नाधिकार इति प्राप्ते-श्रुती-तिहासपुराणादिभ्यः देवानां विग्रहादिसद्भावबोध्यात् ब्रह्मविद्यासु अधिकारो भक्त्येव । इति ।

न च, ऐकशास्त्र्यसमर्थनात् पूर्वमीमांसोक्तार्थनिरासः कथमुपपद्यत इति वाच्यम् । जैमिनेः कर्मपरोचनार्थं तथावर्णनमित्यर्थात् । शरीरवत्त्वाद्यभ्युप-गमे यागादौ गमनागमनादि फलप्रदानादिकं च ज्ञानशक्त्यादिभित्त्वादुप-पद्यते । तथाऽभ्युगमे वेदस्यानित्यसंयोगरूप दोषः कथं वार्यत इति चेत् “धाता यथापूर्वमकल्पयत्” (तं नात् ६-१-३८) इति श्रुत्या प्रलयेऽपि भगवता सह वेदानां सत्त्वात्, कल्पान्तरे भगवत्सृष्ट्यत्तुमुखाय वेदस्य उपदेशाच्च वेदानां सदानित्यत्वं अपौरुषेय-त्वं च घटत एवेति नानित्य-त्वादि दोषः संभवति । अत्र पूर्वचार्यैरेतदधिकरणार्थसंग्रहश्लोकः—

“भट्टतद्विग्रहादिवहतां भवतापवतां भगवदुपासर्तं दिविपदामपि संभवति ।  
ननु शतमर्थवादयच्चसामपि मन्त्रगिरां विचित्रदिह प्रमाणमपदोषममुं प्रभवन् ॥”

### ८ देवताधिकरणं (१७)-द्वैतम्

- २६ ओं तदुर्यपि वादरायणस्संभवात् (८९)  
 २७ ओं विरोधः कर्मणीति चैकानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् (९०)  
 २८ ओं शब्द इति चेत्नातः प्रभावात् प्रत्यक्षानुमानान्भ्यां (९१)  
 २९ ओं अत एव च नित्यत्वं । (९२)  
 ३० ओं समान नामरूपाच्चाश्चाश्चविरोधो दर्शनात् सृतेश्च ।  
 ३१ ओं मन्त्रादिव्यसंभवाद्नाधिकारं जैमिनिः (९४)  
 ३२ ओं ज्योतिषि भावाच्च (९५)  
 ३३ ओं भावन्तु वादरायणोस्ति हि । (९६)

नृभ्योधिकज्ञानवतां सुगणां विद्या तिरश्चामपि दृश्यतेऽतः ।  
 पूर्वं मितज्ञा मनुजास्स्वपुष्यात् ज्ञानाधिका निर्जरमाद्यमापुः ॥  
 तदा कृतेकर्मणि देवहानेः उद्देश्यभावो घटते न चेति ।  
 देवत्वमापन्न नरा अनेके सन्तीति नैवास्ति विरोध एव ॥  
 मधुविद्यादि विद्यासु नाधिकारस्सुपर्वणाम् ।  
 प्रकाशाधिकेसुच्चाद्य भवतीति मुनेर्मतम् ॥ २२० ॥

अधिकरणार्थः । मनुष्याणामेव ब्रह्मविद्यायामधिकार इत्युक्तं  
 पूर्वाधिकारणे । इदानीं मनुष्याणामुपरि देवादीनामपि अधिकमुष्पादिमत्त्वात्  
 अधिकारः संभवति । अथापि तिरश्चां ज्ञानादि ब्रह्मोपासनादि निषेधाभावात्  
 जरितार्थादीनां तिरश्चामपि ज्ञानवत्त्वदर्शनात् उपासनासंभवेति ।  
 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः, तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् तेदृशान् महिमान्स्मरन्ते  
 यत्र पूर्वं साध्यास्सन्ति देवाः' इत्यादि श्रुतेः । अत एव बालि-जटाशुभृतीनां  
 सन्ध्यावन्दनादिकं तदीर्घदेहिककर्म च सुभीयरामश्रुतिभिः कृतमुपपद्यते ।  
 'वसूनामेव एको मृत्वा' इत्यादिना प्राप्यपट्टशोभेः मधुदि विद्यासु यन्मा-  
 टिषदं प्राप्तानां वत्वादीनां नाधिकार इति जैमिनिमतं । मन्त्रसाधि-  
 न्यादिफलान्तरस्य ज्योतिरूपब्रह्मणि उपपत्ति मत्वाद्य मन्त्रादिविद्यायां  
 अधिकारो अस्येवेति चाट्टरायणमतम् । न च ऋषीणां परस्पर विरोधः शक्यः ।  
 उक्तफलानधिकारमात्रं जैमिनेर्मतं । ज्यामन्त्रिणां चार्थैव सर्वव्यस्त्य-वादिति  
 पूर्वमेवोक्तम् । इति ॥

(८) एतद्र्मे मध्वधिकरणम् । (२५)--विशिष्टाद्वैतम्

(३०) मध्वादिप्यसंभवादनधिकारं जैमिनिः । (९५)

(३१) ज्योतिषि भावाच्च । (९६)

(३२) भावं तु चादरायणोऽस्ति हि । (९७)

वस्वादीनामुपास्तिः यदि भवति विसृज्याथ मध्वादि विद्याः  
स्वोपास्तोस्तत्र सत्त्वादिति वदसि न च ब्रह्म लाभादिभावात् ।

- "तं देवाज्योतिषामि"त्ययमपि च परब्रह्मरूपार्थ उक्तः

तादृष्टमोक्षार्थसत्त्वात् भवति दिविपदां ब्रह्मविद्याधिकारः॥

अधिकरणार्थः "असौ वा आदित्यो देवमधु" इत्यारम्य "अथ तत्  
ऊर्ध्वं उदेत्य नैवेदेता नास्तमेता; एकल एव मध्ये स्वाता; तदेपश्लोकः" ।  
"न ह वा असा उदेति न निप्लोचति सद्दृष्टिर्वा हँवासौ भवति, स एतमेव  
ब्रह्मोपनिषदं वेद" (छा-३) इत्यन्तं विषयवाक्यम् । अत्र मध्वादिविद्यासु देवतानां  
अधिकारो अस्ति न वेति विशये 'स य एतदेवममृतं वेद, वपुषामेव एको  
भूत्वा अग्निं च मुखेन एतदेव अमृतं दृष्ट्वा सृष्यति' (छा-३-६-३) इति  
एतद्विद्यायाः वस्वादिमात्तिरेव फलमिति श्रूयते । 'तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः  
आयुर्होपासतेऽमृतं' (श्रु-६-४-१४) इति ज्योतिरूपब्रह्मण्येव देवानां उपासनमिति  
च श्रूयते । अतः नाधिकार इति प्राप्ते 'अथ तत् ऊर्ध्वं उदेता' इत्यादि  
वाक्यशेषात् वस्वादिशरीरकपरब्रह्ममात्तिरूपफलस्य श्रवणात् अस्ति देवानामपि  
मधुविद्यायामधिकारः ।

"कालावतानं प्रकृतिविकृतीः कामभोगेषु दोषान्

ज्वालागर्तमतिमदुरितोदं कंदुःखानुभूतिं ।

याथातथ्यं स्वपरनियतं यच्च दिव्यं पदं तत्

काराकरूपं वपुरपि विदन् कस्ति तिक्षेत् चन्धम ॥"

इत्याचार्योक्तैः वस्वादीनां सतां स्वाधिकारावसाने मधुविद्याफलं पुनः वस्वादितं  
कथं सङ्गच्छत इति चेत् ;

“मुमुक्षुत्वे तुल्ये सति च मधुविद्यासु च यथा  
व्यवस्था तस्मिन्व्यत्यधिकृतिविशेषेण विदुषाम् ।  
विकल्प्येत न्यासे स्थितिरितरविद्यासु च तथा  
नियत्या वैय्यार्थं नियमयिषुमेव प्रभवति ॥”

इत्याचार्येणैव समाधानोक्तेः “भाषन्तु नादरायणोऽस्ति हि” इति सूत्रान्यथा-  
मुपपत्त्या विलम्बेनापि मोक्षेच्छया मुमुक्षुत्वाद्गीकर्तव्यत्वात् उक्तं तत्पूर्वकर्मण  
एव निमित्तत्वात् ।

(९) अपशुद्राधिकरणम् (२७)—अद्वैतम्

- (३४) शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाश्रवणात् सूच्यते हि । (२७)  
(३५) क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् । (२८)  
(३६) संस्कारपरामर्शात्तदभावामिलाषाच्च । (२९)  
(३७) तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः । (१००)  
(३८) श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्पृतेश्च । (१०१)

“शूद्रेति चामन्य” समादिशत्तत् प्रब्र स्वशिष्याय महर्षिरैक्यः ।  
विद्यासु शूद्राधिकृतिर्भवेन्न शोकार्थकचोक्त एव शूद्रः ॥ २२२ ॥  
जानश्रुतिर्नाक्षणासाहचर्यात् ग्रामादिदानाद्य नृपाप्रणीः सः ।  
विप्रं विनिश्चित्य जवात्पुत्रं यद्वैतमोस्मा उपनेतुकामः ॥ २२१ ॥  
सर्वत्रविद्यासु गुरुस्वशिष्यान् संस्कारपूर्व च समादिदेश ।  
स्पजातिसंस्कारविशुद्धशूद्रो ज्ञानी च विद्यां न समईतीति ॥ २२४ ॥  
धर्मव्याघ तुलाधार श्वरी-विदुरादयः ।  
अनुष्ठंरज्यैव शास्त्रार्थं अनुवधिति विद्वत्तम् ॥ २२५ ॥

अधिकरणार्थः सर्वविद्यायां ब्रह्मजिज्ञासया आगतं जानश्रुतिं  
शूद्रेत्यामन्य ब्रह्मोपदेयं कृतवानिति विज्ञायते । “अहदारे त्वा शूद्र तवैव सह  
गोभिरस्तु” वायुर्वैव सर्वर्गः, प्राणो वाव सर्वर्गः इत्यारभ्य ‘सौ वा एतौ द्वौ  
संवर्गौ; वायुरेव देवेषु प्राणः प्राणेष्विति । (छ-४-२)

अत्र शूद्रस्य ब्रह्मविद्याधिकारो अस्तीति प्रतिभाति । शूद्रशब्दस्य शुक् शोके इत्यस्मात् घातोः व्युत्पन्नत्वेन ब्रह्मज्ञानालाभनिमित्तशोक एव शूद्रशब्दार्थ इति, न शूद्रस्य अधिकार इति सिद्धान्तः । अस्य—जानश्रुतेः, शुक्—शोक एव घोत्यते । नारदपर्वतोक्त ब्रह्मज्ञानाभावात् तदनादरश्रवणात् शोकेन सह रैक्यं प्रति गमनाच्च शोक एव सूच्यते । न तु जात्या आह्वानमिति ।

ब्रह्मविद्याप्रकरणे उपनयनादि संस्कारपूर्वकोपदेश एव प्रसिद्धः । शूद्रस्य 'पयु हवा एतच्छ्रमशानं यच्छूद्रः । तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतव्यं तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः । 'न शूद्रे पातकं किञ्चित् न च संस्कारमर्हति ।' इत्यादिना शूद्रस्य संस्काराभावश्रवणात् ; सत्यकामं प्रति तस्य शूद्रत्वाभावनिश्चयादेव गौतमेन उपनयनादि संस्कारपूर्वशास्त्रोपदेशः प्रतीयत इत्यस्माद्देहेतोश्च । 'न चास्योपदिशेद्गर्भं नचास्य व्रतमादिशेत् । अनृतं चातिवादश्च पैश्वन्यमतिक्रोभता । निःकृतिश्चामिमानश्च जन्मतश्शूद्रमाविशेत् ॥' इत्यादिना शूद्रस्योपदेशाभावनियमात् ।

### १. एतद्गर्भे अपशूद्राधिकरणम् (२६)—विशिष्टाद्वैतम्

- (३३) शुगस्य तदनादरश्रवणाच्चदाश्रवणात् सूच्यते हि (९८)  
 (३४) क्षत्रियत्वातेश्च (९९)  
 (३५) उत्तरत्र चैत्ररयेन लिङ्गात् (१००)  
 (३६) संस्कारपरामर्शाच्चदभावाभिलाषाच्च (१०१)  
 (३७) तदभावनिर्धारणे च पशुतेः (१०२)  
 (३८) श्रवणाप्ययनार्थप्रतिषेधात् (१०३)  
 (३९) स्मृतेश्च (१०४)

पद्माघानुष्ठानसमर्हता नैत्युक्तेऽपि विद्याधिकृतौ न दोषः ।

ज्ञानात्मकत्वाद्यथ शूद्र एहीत्युपादिशूद्रैक्य इति श्रुतेश्च ॥ २२६ ॥

शूद्रस्य संस्कारविनिन्दनाच्च जानश्रुतेः क्षत्रियतावगत्या ।

शूद्रस्य दघान्न मर्ति कदाचित् इत्यादिना नाधिकृतिश्च शूद्रे ॥ २२७ ॥

अधिकरणार्थः । 'आजहारेमाद्शूद्रं अनेनैव मुस्तेनात्यपविष्यथाः' (छा-४-२-५) इत्यत्र शूद्रसंबन्धेनामन्वयं ब्रह्मोपदेशश्रवणात् शूद्रस्य ब्रह्म-विद्याधिकारोऽस्तीति प्राप्ते नाधिकार इति सिद्धान्तः ।

अस्य-जानश्रुतेः ; शुक-श्रीकचमेव लभ्यते । इंसोक्तानादस्वाक्य-श्रवणात् । तादृशं शोकापनोदनाय रैवचं पति गमनाच्च । क्षत्रियशास्त्र-साह-चर्याच्च जानश्रुतेः क्षत्रियत्वस्यैवावगतेः । शूद्रस्य उपनयनादि संस्कारा गवात्, उपदेशनिषेधाच्च शूद्रस्य वेदोक्त कर्मसु विद्यासु च नाधिकारः ।

त्रैवर्णिकानां चतुर्धा विद्या न चान्यवर्णस्य कदावनेति ।

विमर्धमेते च लपन्ति सास्त्रैः धुनेर्विरुद्धार्थकृते घटेन ॥ श्री-शा १५२

मृपैव यस्याभिमता त्रयी च मर्धेर्वीनापि न दोरभाहू स्यात् ।

वर्णाश्रमाद्याचरणेन किं नु चार्थकप्रशम्भु च जे विभाति ॥ श्री शा १५३

“वाक्यार्थज्ञा मोक्षमाजो यदिस्युः शूद्राद्या ये वेदवाद्यास्तथा ऋगुः ।

तर्ह्यग्निव्याः शोचनीया मधेसुः ज्ञानं तस्मात् मेक्षहेर्विधेयम् ॥” (श्रौत-२०४)

इत्येतदधिकरणार्थं च अस्माभिरुक्तः श्रीशार्ङ्गपाणिनाम् ॥

### ९ अपशूद्राधिकरणम् (२८)-द्वैतम्

३४ ओं शुभस्य तदनादरश्रवणत्तदाद्रवणात्सूच्यते हि (९७)

३५ ओं अत्रियत्वावगतेश्चोत्तरत्रवैत्रयेन लिङ्गात् । (९८)

३६ ओं संस्कारपरामशत्तदभावामिलापाच्च । (९९)

३७ ओं तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः । (१००)

३८ ओं श्रवणाध्यतार्थप्रतिषेधात् सृतेश्च । (१०१)

पौत्राण्यं 'शूद्र' इति ब्रुवन्तं छान्दोग्यवाक्यं प्रसमीक्ष्य शङ्का ।

शोकार्थजानश्रुतिमाह रैक्यः जानश्रुतिः क्षत्रिय एव दृष्टः ॥ २२८ ॥

शूद्रस्य नाग्निर्न च संस्क्रुतिस्ता तदन्वयवर्णेषु मवेन्नविद्या ।

वीणां सतीनां त्वधिकारमावः मन्त्रादिलिङ्गात् घटते त्रयीषु ॥२२९॥

अधिकरणार्थः । जानश्रुतेः पौत्रायणस्य शूद्रत्वशक्या शूद्रस्यापि ब्रह्मविद्यायामधिकारोस्तीति प्राप्ते पौत्रायणस्य अश्वतरीपुत्ररथस्य 'चित्र' इति नामधेयेन चित्रसंघ्नी जानश्रुतिः क्षत्रिय इत्यवगतेः "यत्र वेदो रथस्तत्र न वेदो यत्र नोरथः" इति प्रमाणात् जानश्रुतेः वेदवत्त्वदर्शनाच्च जानश्रुतिः न शूद्रः। अपि तु क्षत्रिय एव ।

राजा पौत्रायणश्लोकात् शूद्रेति मुनिनोदितः ।

प्राणं विद्यामवाप्यास्मात् परं धर्ममवाप्तवान् ॥

इति पाद्मवचनाच्च । शूद्रस्य संस्काराद्यभावाच्च न शूद्रस्याधिकारः । 'सपत्नी मेपराधमा' इत्यादि मन्त्रलिङ्गात् उत्तमस्त्रीणां इन्द्राण्यादीनामिव ब्रह्मविद्यास्वाधिकारो अस्त्येव । शूद्रवत् निषेधमावात् । विदुरादीनां पूर्वजन्मन्युत्पन्न अपरोक्षज्ञानत्वेन इतरशूद्रादिभ्यो विशिष्टत्वात् वेदार्थावधारणादि न निषिद्धमित्यर्थः ।

### १० कम्पनाधिकरणम् (२८)-अद्वैतम्

३९ कम्पनात् (१०२)

यस्माज्जगत्सर्वमिदं विभेति प्राणस्य आत्मा किमु वायुरेव । च/ प्राणः परात्मा भगहेतुदृष्टेः प्राणः परात्मेति मरुत्वदुक्तेः ॥ २३० ॥

अधिकरणार्थः 'यदिदं किंच जगत्सर्वं प्राण एजति निस्सृतम् । महद्भयं वज्रमुच्यते य एतद्विदुरमृतास्ते भयन्ति ।' (का-२-६-२) इति । अत्र सर्वजगद्भयद्वरप्राणशब्दवाच्यः वायुर्वा परमात्मा वेति संशये प्राणशब्दस्य रूढ्या पञ्चवृत्तिवायावेव प्रसिद्धेः वायुरिति प्राप्ते 'अमृतास्ते भवन्ती'ति वाक्यशेषात् 'तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते (का २-६-२) इति पूर्ववाक्याच्च' भीषाऽस्माद्वातः पवते, भीषोदेति सूर्यः (तै-८-१) इति श्रुत्यन्तराच्च परमात्मेव प्राणशब्दवाच्यः ।

११ ज्योतिर्दर्शनाधिकरणम् (२९)—अद्वैतम्

४० ज्योतिर्दर्शनात् (१०३)

ज्योतिः परं प्राप्यनिजस्वरूपेणैक्यं समाप्नोति यदुच्यते तत् ।

ज्योतिः परब्रह्म यदेव आत्मा विधृत पापी भवतीति वाक्यात् ॥

अधिकरणार्थः 'एष संप्रसारो अस्माच्छरीरात् ससुखाय परं ज्योतिरन-  
संपद्य स्थेनरूपेणाभिनिप्यद्यते' (छा ८-१२-३) इत्यत्र ज्योतिश्शब्दः  
चक्षुर्विषयतमोपहृतं तेजः किं वा परंब्रह्मेति विशये तमोपहृतं ज्योतिरिति  
पूर्वपक्षः । प्रकरणात् 'एष आत्मा अपहृतपाप्मा' इत्यादि पूर्वभाष्यदृष्टात्मानु-  
भूत्या परमात्मैव ज्योतिश्शब्दवाच्यः । 'परं ज्योतिः', 'स उच्यते'  
पुरः (छा ८-१२-३) इत्यादि विशेषणाच्च परमात्मैवेति सिद्धं । ननु,  
ज्योतिश्चरणाभिधानात्' इत्यधिकरणेन ज्योतिश्शब्दवाच्यः परमात्मैवेति  
सिद्धे, कथं पुनराशंकेति चेत् तत्र ब्रह्मप्रकरणात् ज्योतिश्शब्दः परमात्मनं  
वक्ति । अत्र तथा नेति । 'अथ यत्रैतस्माच्छरीरादुत्क्रान्तिः अथ एतेरेव  
रश्मिभिः ऊर्ध्वमाक्रमते' (छा ८-६-५) इति मुमुक्षोः आदित्यप्राप्तिः फल्ग्वे  
वभिहित इति पूर्वपक्षोत्थितेः निदानमिति भावः ।

सिद्धान्ते तु मुमुक्षोः आदित्यप्राप्तिः न मोक्षः । गत्युत्क्रान्ति संख्यात् ।  
'अत्र ब्रह्म समश्नुते' इति 'न तस्मान्नाया उत्क्रान्तिः अनेन समकलीयन्ते'  
इत्यादिना मुमुक्षोः गत्युत्क्रान्त्यभावदर्शनात् । 'यो भित्वा सूर्यमण्डलं' इति  
प्रभाषात् सूर्यसंबन्धस्यैव उक्तं मतीतिः ।

प्रमितार्थाधिकरणशेषः (२७)—विशिष्टाद्वैतम्

४० कम्पनात् । (१०५)

४१ ज्योतिर्दर्शनात् । (१०६)

त/ प्राणेस्थितं निस्सृष्टिमेतदस्मात् विभेति वज्रादिव चेति वाक्ये ।  
प्राणः परात्मेति विनिश्चितोपं सस्यैव भासैव जगद्विभाति ॥ २३२ ॥



अधिकरणार्थं 'यदितं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निरसृतं महद्भयं  
वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति (कठ-२-६-३,२) इत्यादि  
विषयवाक्यम् । अत्र प्राणशब्दनिर्दिष्टः परमात्मैव । 'भयादस्याग्निस्तपति'  
इत्यदि श्रुत्या 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो  
भान्ति कुतोयमग्निः तमेव मान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ।  
(कठ २-५-१५) 'परं ज्योतिरूपसंपद्य' 'अथ यस्तः परो दिवो ज्योति-  
र्दीप्यते ; (छा ३-१३ ७) इत्यादौ परमात्मशासनातिवृत्तिनिमित्तं सूर्यादीनां  
मयमिति दर्शनात् परमात्मन्येव ज्योतिःशब्दप्रयोगस्य दर्शनाच्च परमात्मैव ।

'त्वामेव भान्तं ह्यनुभान्ति देवाः बह्वीन्दुसूर्यादय आत एमि ।

सुदर्शनाद्यायुधपञ्चशाखं पङ्केरुहाक्षं श्रितमन्दहासम् ॥' (श्री शा-स्तव-१७८)  
इत्येतदधिकरणार्थश्चास्माभिरुक्तः श्रीशार्ङ्ग गणेश ॥

१० कम्पनाधिकरणम् । (२९)—द्वैतम्

३९ ओं कम्पनात्—(१०२)

प्राणं दृष्ट्वा जागत्सर्वं कम्पतेऽतस्सदागातिः ।

प्राणवाच्य इति प्राप्ते विष्णुः कोन्यादिति ध्रुतः ॥ २३३ ॥

अधिकरणार्थः । 'यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निरसृतं ।'  
इति वाक्ये ध्रुतः प्राणशब्दवाच्यः परमात्मैव ; न नभस्वान् ।

'नमस्त्वोपि सर्वास्त्युः चेष्टा भगवतो हरेः ।

विमुक्तान्यस्य जगवो यस्य चेष्टा नभस्वतः ॥'

इति । 'को येवान्यात कः प्राप्यात्' इत्यादि प्रमाणात् । नमस्त्वोपीत्यादि—सर्व-  
भेदस्य वायोः सर्वा. चेष्टा अपि विष्णोरर्षीणा इत्युक्ते विमुक्त तत्त्वैर्यस्य जगतः  
चेष्टा हरेर्भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः ।

नामरूपाभ्यां अन्यदेव व्यपदिशति । आदिशब्देन नामरूपनिर्वहणत्वादि गृह्यते । ब्रह्मन्यतिरिक्ते नामरूपनिर्वहणं न संग्रहति । “अनेन जीवेनात्मनाऽनु-  
प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि (छा ६-३-२)” इति श्रुतेः ब्रह्मण एव नामरूप-  
व्याहृत्युक्तेः । इति ॥

### १३ सुपुप्त्यधिकरणम् । (३१)-अद्वैतम्

४२ सुपुप्त्युत्क्रान्तियोगेऽन । (१०५)

४३ पत्यादिशब्देभ्यः । (१०६)

प्राणेषु विज्ञानमयोयमात्मा जीवोयवा प्राज्ञ इतीह चिन्ता ।  
स्वापोत्क्रमादौ परमात्मसक्तः न घेदयाहं यदसौ परात्मा ॥ २३६ ॥

अधिकरणार्थः ‘कत्रम आत्मेति योर्यं किञ्चानमयः प्राणेषु ह्यदन्त-  
ज्योतिः पुरुषः’ (बृहदारण्यके ४-३-७) इत्यत्र विज्ञानमयः संसारि-  
जीवो वा परमात्मा वेति संशये प्राणेष्विति प्रागसहचारदर्शनात् जीव इति  
प्राप्ते विज्ञानमयः परमात्मैव । ‘प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः न बाह्यं किञ्चन वेद  
नान्तरं’ (बृ ४-३-२१) इति दर्शनात् ‘प्राज्ञेनात्मनाऽन्याख्यः उत्सर्जन् याति’  
(बृ ४-३-३५) इत्युक्तान्तौ च भेदेन व्यपदेशात् । ‘सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः  
सर्वस्याधिपतिः’ इत्यादि वाचपशोपाच्च परमात्मैवेति निश्चीयते । संसारिजीवस्य  
सर्वाधिपतित्वाद्यसंभवात् ।

### १० अर्थान्तरत्याधिकरणम् । (२७)-विशिष्टाद्वैतम्

४२ आकाशोऽर्थान्तरस्त्वादिव्यपदेशात् (१०७)

४३ सुपुप्त्युत्क्रान्तियोगेऽन । (१०८)

४४ पत्यादिशब्देभ्यः । (१०९)

आकाशशब्दार्थनिर्णये सत्यत्रापि तच्छब्दाविचारचिन्ता ।  
युक्ता न नाऽफाशपदं भवति मुक्तात्मरूपं भवतीह चिन्ता ॥ २३७ ॥

निर्वोदृता ब्रह्मणि सुग्रसिद्धा सर्वेश्वरत्वादिगुणास्तथैव ।

आकाशशब्दोत्र परं ब्रवीति न भूतखं जीवमपीति साधु । २३८ ॥

अधिकरणार्थः 'आकाशो ह वै नामरूपायोनिर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा(छा-८ १४-१) इत्यत्र आकाशशब्दवाच्यः मुक्तात्मा उत परमात्मा इति । 'धृत्वा शरीरं अकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसंभवामि(छा-८ १२-१) इति मुक्तस्य अनन्तरप्रकृतत्वात् मुक्तात्मेति पूर्वपक्षः । 'तद्ब्रह्म तदमृतं' इति वाच्यशेषात् सर्वजगन्नामरूपनिर्वोदृताभिधानाच्च परंब्रह्मेति सिद्धान्तः । मुक्तात्मनः अनन्तरप्रकृतत्वासंभवात् न मुक्तात्मा । 'ब्रह्मलोकमभिसंभवामि' इत्यनन्तरं 'आकाशो ह वै नामरूपे'ति श्रुतिः विद्यते । ततः पूर्वं खलु 'धृत्वा शरीरं अकृतं कृतात्मा' इति वर्तते । तत्रापि ब्रह्मण एव मुक्ताभिसंभाव्यतया ब्रह्मलोकशब्दः पठितः । अतश्च न मुक्तात्मा । जीवस्य सुपुण्ड्रुकान्त्यादौ प्राज्ञपरिष्वङ्गदर्शनात् ब्रह्मण एव सर्वापि इतित्वदर्शनाच्च न मुक्तात्मा ।

अस्मिन् तृतीयचरणे निगमान्तगीर्णु

यत् स्पष्टजीवगतलिङ्गकवाक्यमस्ति ।

ब्रह्मामृतं सदिति यं विबुधा वदन्ति

तस्यार्थं एष घटपूरधिनाथ शार्ङ्गी ॥ २३९ ॥

१२ आकाशाधिकरणम् । (३१)-द्वैतम्

४१ ओं आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् । (१०४)

छान्दोग्यान्वश्रुताकाशः नामरूपवहइभुतः ।

यदन्तरा ते तद्ब्रह्मेत्यादिना विष्णुरीरितः ॥ २४० ॥

अधिकरणार्थः 'आकाशो ह वै नामरूपयोनिर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म' (छा ८-१४-१) इत्यादिविषयवाक्यं । अत्र आकाशशब्दः विष्णुरेव । अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् । नामरूपविहित्यास्त्वविलक्षणार्थव्यपदेशात् । नामरूपत्वाभावेऽपि कथं विष्णुरिति लभ्यत इति चेत् :- 'अवर्णमगोत्रमाकाशमब्रह्म'

(आ १-६) 'यतो वाचो निर्वर्तन्ते' (पुरु) इत्यादि श्रुतेः, 'अनामा सोऽप्रसिद्धत्वात् अरूपो भूतवर्जनात्' इत्यादि प्रमाणाच्च 'प्राज्ञेनात्मना अन्वारूढः उत्सर्जन् याति' इत्यादि प्रमाणाच्च विष्णुरेव । प्राकृतनामरूपरहित इत्यर्थः ॥

### १३ सुपुप्यधिकरणम् (३२)—द्वैतम्

४२ ओं सुपुप्युत्क्रान्तिपोर्भेदेन (१०५)

प्राज्ञात्मसंपुक्तनरो हि बाह्यं न वेद किंचान्तरमित्यवादीत् ।  
असंगशब्दः परमात्मबोधः स्वप्नादिद्रष्टा स हि विष्णुरेव ॥ २४१ ॥

अधिकरणार्थः 'स वा एष एतस्मिन् संप्रसादे रत्ना चरित्वा द्रष्टुं पुष्यं च पार्षं च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्यात् द्रवति स्वप्नायैव स यत् तत्र किञ्चित् पश्यति अनन्वगतस्तेन भवति । असंगोऽस्य पुरुष' इति विषयवाक्यम् । 'असङ्गोऽस्य' इति स्वप्नद्रष्टुः असङ्गत्वं प्रतीयते । तस्मात् असङ्गशब्दः लीब इति प्राप्ते 'प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तः' इति जीवात् परमात्मनो मेदव्यपदेशात् विष्णोरेवासङ्गत्वं । स्वप्नादिद्रष्टृत्वं च सर्वज्ञत्वात् विष्णोरेव । अतः असङ्गशब्दवाच्यः विष्णुरेव । असङ्गः=पापफलसम्बन्धशून्य इत्यर्थः । "अंशेन जीवगादाय क्वचिदीशो चहिर्नयेत् । स्वप्नेषु फल्गुर्न यद्वत् कृष्णः कैल्यसमानपत् ॥ वासना रूरकान् प्रायस्त्वन्तरेव प्रदर्शयेत्" इत्यादिभाष्याच्च स्वप्नद्रष्टापि विष्णुरेव ॥

### २४ ब्राह्मणाधिकरणम् (३३)—द्वैतम्

४३ ओं पत्यादिशब्देभ्यः । (१०६)

महिमा ब्रह्मणस्पैपः अत्र आत्मेति विद्मतः ।  
न विरिञ्चो विष्णुरेव सर्वस्याधिपतिष्ठतेः ॥ २४२ ॥

अधिकरणार्थः 'एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य,' 'स वा एष महान्न  
आत्मा' इत्यत्र 'ब्राह्मणस्य' इति शब्दस्य चतुर्मुख एवार्थ इति प्राप्ते 'सर्व-  
स्याधिपतिः' इत्यादि वाक्यशेषश्रुत्या 'ब्राह्मणस्यमहिमा' इत्यन्तेन विष्णोरेव  
महिमेत्यर्थः ।

इति मास्मानकुलतिलकानां, नक्सालुराषींशचिद्वस्तुभाष्यज्ञाणां  
दानाधिकारिणां मतत्रयनिरूपकाणां कांठे वङ्गिपुरं  
रङ्गाचार्याणां कृतिषु मतत्रयसारसंग्रहे  
प्रथमाध्याये तृतीयः पादः ॥

श्री

॥ मतत्रयसारसंग्रहे प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः ॥

सद्गोपुरं बेलवतीसहायं श्रीपक्षिराजं विविधाश्च गोष्ठीः ।

लक्ष्म्या च भूम्या च विरोचमानं षडयंयमत्रेव कदानु शाङ्गिन् ॥२४३॥

१ आनुमानिकाधिकरणं (३२)-अद्वैतम्

१ आनुमानिकमप्येकापामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्त-  
गृहीतेर्दृश्यति च । (१०७)

२ सूक्ष्मन्तु तदहंत्वात् । (१०८)

३ तदधीनत्वादर्थवत् । (१०९)

४ ज्ञेयत्वावचनाच्च । (११०)

५ वदतीतिचेन्न प्राज्ञो हि प्रकृणात् । (११२)

६ प्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च । (११२)

७ महद्ब्रह्म । (११३)

अव्यक्तनामा महतः परं यत् ततः परो यो पुरुषश्च्युतोऽतः ।  
 सांख्योक्ततत्यावगमात् प्रधानं जगदिदानं कपिलोक्तमाह ॥ २४४ ॥  
 रथी स जीवः सरथश्शरीरं इत्यादिना रूपकदर्शनात् ।  
 अव्यक्तशब्दोत्सुसुक्ष्ममूर्ति स्फूलादिहेतुं प्रतमर्हतीति ॥ २४५ ॥  
 ध्येयं प्रधानं न च चक्ति वेदः प्राज्ञं निचाय्येति हि वाक्यशेषः  
 प्राज्ञात्मजीवान्नय एव पृष्टाः तेषामुपन्यास इह श्रुत्वश्च ॥२४६॥

अधिकरणार्थः काठके 'महतः परमव्यक्तं अव्यक्तात् पुरुषः परः'  
 (काठ-१-३-११) इत्यादि पञ्चते । तत्र सांख्योक्तप्रक्रिया भातीति पुनः  
 प्रधानवादी कथं अशाब्दत्वं प्रधानस्येति प्रत्यवन्तिष्ठते ।

'भेदानां परिणामात् समन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च ।

कारणकार्यविभागादविभागाद्धैश्वर्यस्य ॥''

'कार्यकारणमस्त्यव्यक्तं' इति,

"मूलप्रकृतरविकृतिः महदाद्याः प्रकृतिविकृतयस्तत ।

षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥''

इत्यादि सांख्योक्तरीतिरेव 'पुरुषाल परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परागतिः'  
 (काठ-१-३-१०, ११) इत्याद्युपनिषत्सु दृश्यत इति पूर्वपक्षः ।

सिद्धान्तस्तु ब्रह्मप्रकरणात् 'तद्विष्णोः परमं परं' इति वाक्यशेषे उपासकस्य  
 विष्णुस्युपासिरूपफलश्रवणात् उपासकस्य, उपास्यस्य, शरीरस्य इन्द्रियारीनां  
 च रथरथ्यधमशदि शरिरकन्यया विष्णुस्युपासनागमननुच्यत इत्यत्र न  
 सांख्यरीतिः प्रतिभाति । सांख्यरीतिविरोधस्यैव 'बुद्धेराल्ना महान् परः'  
 इत्यादौ दर्शनाच्च ।

१ आनुमानिकाधिकरणं (२८)—विशिष्टाद्वैतम्

१ आनुमानिकमप्येकैपामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्त-  
 गृहोत्तेर्दशपति च (११०)

- २ सूक्ष्मं तु तदहंत्वात् । (१११)  
 ३ तदधीनत्वादर्थवत् । (११२)  
 ४ ज्ञेयत्वावचनाच्च । (११३)  
 ५ वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् । (११४)  
 ६ त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च । (११५)  
 ७ मद्ब्रूच्च । (११६)

अव्यक्तं च तदूर्ध्वगत्र पुरुषो जीवः प्रधानं किमु  
 शरीरश्च शरीरमेव विशये सांख्योक्ततत्त्वश्रुतेः ।  
 अव्यक्तं तु निदानमस्य जगतः मैवं शरीरं रथः  
 'तद्विष्णोः परमं पदं' जिगमिषोरश्चो रथस्सारथिः ॥ २४७ ॥

इत्याद्येव निरूप्यतेऽत्र निगमे सांख्योक्ततत्त्वानि नो  
 श्रुक्ष्माव्यक्तमिहोच्यते प्रकृतिरप्येतच्छरीरं खलु ।  
 ज्ञेयत्वावचनादिह प्रकरणात् प्राज्ञस्य सर्वत्र भो  
 जीवोपापपरात्मनां प्रभवतः प्रश्नोत्तरे नानुमा ॥ २४८ ॥

। अधिकरणार्थः अत्र अवधारणकमहृति-पुरुषप्रतिपादनाभासाः  
 नवचिद्वेदान्तवाक्येषु दृश्यन्त इति 'ईक्षतेर्नाशब्द' इत्यधिकरणन्यायेन प्रति-  
 क्षिप्तोपि प्रधानकारणवादी पुनः प्रत्यवतिष्ठते । 'पुरुषान्न परं किञ्चित् सा  
 काष्ठा सा परागतिः (कठ-१-३-११)' 'महतः परमव्यक्तं अव्यक्तात् पुरुषः  
 परः' (कठ-१-६१), इत्युपनिषत्सु महदव्यक्तपुरुषशब्दश्रवणात् 'पुरुषान्न  
 परं किञ्चित्' इति पुरुषात् परस्य कस्यचिदप्यभावश्रवणाच्च सांख्योक्तरीति-  
 रेवेति प्राप्ते, उपनीषत्सु नवचिदपि सांख्यप्रक्रिया न दृश्यते । विष्णुपद-  
 प्रादित्कामस्य उपासकस्य स्वरूपमेव तत्र कथ्यते । लोके रूपकालंकारेषु  
 उपनिषत्सु च 'अन्मर्जं तदवगृह्य',<sup>१</sup> 'एतद्वै जरामर्गमिहोत्रं' इत्यादौ 'उपा वा  
 गश्नस्य मेघस्य शिरः सूर्यः चक्षुः, वातः प्राणः व्यक्तमग्निः वैश्वानरसंक्रासरः  
 आत्माऽवस्य मेघस्य' इत्यादायि च 'आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च  
 बुद्धिं तु सारथिं विद्धि, मनः प्रमदमेव च (कठ १-३-३) सोऽध्वनः

पारमान्जोति तद्विष्णोः परमं परं (कठ १-३-९) इत्यादिना उपासक-  
शरीरेन्द्रियादीनां शरीरवादिभिरुपनैव श्रूयते । अन्यक्तात् परस्य  
पुरुषस्य 'बुद्धेरात्मा महान् परः (कठ १-३-१०) इत्यस्य च वर्णनस्य  
रीतिः सांख्यमतप्रक्रिया विरुद्धैव दृश्यते । अपि च प्रज्ञोपासनं अन्यक्त-  
शब्दस्य शरीरवाचकत्वं च तत्र दृश्यते इति न सांख्यरीतिः क्वचिदपि  
दृश्यते इति ॥

१ आनुमानिकाधिकरणं (३४)-द्वैतम्

१ ओं आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्नशरीररूपकविन्यस्त  
गृहीतेर्दर्शयति च (१०७)

२ ओं सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् । (१०८)

३ ओं तदर्घीनत्वादर्थवत् । (१०९)

४ ओं ज्ञेयत्वावचनाच्च । (११०)

५ ओं वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि (१११)

६ ओं प्रकरणात् (११२)

७ ओं त्रयणामेवमुपस्थातः प्रथमश्च । (११३)

८ ओं महद्ब्रह्म । (११४)

९ ओं चमसवदविशेषात् (११५)

सांख्योक्तरीतिः कठवाक्यपक्षेणात् अन्यक्तशब्दात् परपुरुषोक्तिम् ।

अन्यक्तशब्दस्त्रिगुणं समाह नाव्यक्तशब्दो हरिमेव वक्ति ॥ २५९ ॥

शीर्षार्थकोषं चमसो यथा या विष्ण्वर्थकोषं महदत्त शब्दः ।

साकांक्षया सर्वमिदं च वाक्यं हर्यध्वगन्तारमिह भवीति ॥ २४३ ॥

अधिकरणार्थः 'इन्द्रियेभ्यः पराष्टार्था अर्थेभ्यश्च परं मनः मनसश्च  
परा बुद्धिः बुद्धेरात्मा महान् परः महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः  
पुरुषात् परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परागतिः'; 'योनिमन्ये मरुचन्ते शरीरत्वात्  
देहिनः' इत्यादि । अत्र अव्यक्तशब्दादयः न प्रधानादिवाच्याः ;



अपि तु विष्णोरेव वाचकाः । कुत्सितशरीरार्थकाव्यक्ते विन्ध्यस्तस्य परमात्मन  
एव अव्यक्तशब्देन गृहीतेः ।

‘अव्यक्तमचलं शान्तं’ इत्यादिश्रुतेश्च ‘अव्यक्तोक्षर उच्यते’ इति  
वचनाच्च ‘महत्तः परं भुवं, निचाप्य तं सृसुसुस्ताव प्रमुच्यते’ इति महत्तः परस्य  
अव्यक्तस्य ज्ञेयत्वमस्तीति चेत् । अणोरणीयान् महतो महीयान्’ इत्यादिना  
महतोपि परत्वं विष्णोरेव दृश्यत इति विष्णोरेव ध्येयत्वमुच्यते । प्रकरणे  
स्वपितुः सुमनस्कत्वस्य, अग्नेः, परमात्मनश्च, इन्द्रोपःशसश्च दृश्यते । चमत्-  
शब्दः मक्षणसाधने प्रसिद्धोपि ‘इदं नच्छिरः, पृथ्वीविलक्ष्मस ऊर्ध्वबुधः’  
इति श्रुतेः यथा शिरोवाचकोभ्युपगम्यते तथा अव्यक्तादिशब्दाः ‘नानानि  
सर्वाणि यमाविशन्ति तं वै विष्णुं परममुदाहरति’ इति श्रुत्या विष्णुवाचका  
एव । इन्द्रियेभ्य इति—‘सोमवित्तपत्वर्योप्याश्व्यर्मान्द्रेन्द्रपूनयः । यथे  
दक्षशेन्द्रियेशः’ इत्युक्ताभिमानिदेवैभ्यः पराः ; अर्थाः—अर्थाभिमानिन्यः  
‘क्षुपर्णो वाष्णी तथा, ‘उमेति चार्थमानिन्यः’ इत्युक्ताः तिस्रो देवताः  
पराः । ताभ्यः ‘मोक्षाभिमानिनो रद्वीन्द्रशेषास्त्वेषोपि तु । ते श्रेष्ठा’ इत्युक्त  
प्रकरणेण मनोभिमानि देवताः श्रेष्ठा इत्यर्थः । ताभ्यः बुद्धिः ‘तेऽथे बुद्धिः  
सरस्वती’ इति प्रमाणात् बुद्ध्याभिमानिदेवता सरस्वती श्रेष्ठा । तस्याः  
परः ‘तस्या ब्रह्मा महानत्मा’ इति प्रमाणात् महच्छब्दवाच्यः चतुर्मुखः  
श्रेष्ठः । तस्मात् परा ‘ततोव्यक्ताभिमा रमा’ इति प्रमाणात् अव्यक्तशब्द-  
वाच्या रक्ष्मीरित्यर्थः । तस्याः परः ‘तस्यास्तु पुरुषो विष्णुः पूर्णत्वानैव  
तत्समः’ इति प्रमाणात् पुरुषशब्दवाच्यः विष्णुरित्यर्थः । तदविरोधाय  
महदव्यक्तशब्दाः अन्यत्र श्रुताः तस्मिन्विष्णुचोषका इत्यभ्युपेयम् ।

## २ चमसाधिकरणम् (३३)—अद्वैतम्

८ चमसचदविशेषात् । (११४)

९ ज्योतिरूपक्रमात् तथावधीयत एके । (११५)

१० कल्पनोपदेशाच्च मन्वादिवदविरोधः । (११६)

‘एकामजां’ कश्चिदिहोपभुङ्क्ते परोनुभुक्तां त्यजतीति चाक्ये ।  
 सांख्योक्तरीत्या प्रकृतिर्मनुष्यः मैवं विशेषाप्रतिपत्तिरेव ॥ २५१ ॥  
 तेजोजलात्मात्मकभूतयोनि ह्यजापदं वक्ति \* तुभोपमेयम् ।  
 छागोनुभुक्तां च यथा जहाति ज्ञानी तथा सन्त्यजति ह्यविद्याम् ॥ २५५  
 स्त्रीरूपजीवं पुरुषोभिभुङ्क्ते तदात्मभेदो भवतीति चेन्न ।  
 छागत्वकल्पत्या हि तथोच्यते यत् भूतेषु सर्वेषु भिगूढ एकः ॥ २५३ ॥

\* तुभः=छाग इत्यर्थः ।

अधिकरणार्थः ‘अजामेकां रोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां  
 स्रूपाः । अजो हेको जुपमाणोनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोन्यः’ इति  
 श्वेताश्वतरोपनिषदि (४-५) प्रकृतिपुल्यामोगत्याग्योरेव श्रवणात् सांख्यरीतिः  
 दृश्यत इति प्राप्ते ‘अर्वाभिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः’ इत्यादौ चमसोपशतिवदत्रापि  
 प्रकृतिपुल्यावेवेति निर्णेतुं न शक्यते । विशेषाप्रतिपत्तेः । ‘इदं तच्छिरः  
 एषर्वाभिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः’ (वृ २-२-३) इति वाक्यशेषात् चमसविशेषपति-  
 पत्तिः यथा वा तात्रोच्यते तद्वत् अत्रापि ‘रोहितशुक्लकृष्णां’ इति विशेषण-  
 दानात् ‘यदग्नेरोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं, यच्छुक्लं तद्रूपं, यत् कृष्णं तद्रूपं  
 इति श्रुत्या तेजोयत्नान्येव प्रत्यभिज्ञायते । अतः तेजोयत्नानक-माया-अविद्या-  
 प्रकृति पर्यायाजान्शब्द एवात् अर्थ इति ज्ञायते । न तु सांख्योक्ताञ्चकस्य  
 इति । यथा अमधुनः आदित्यस्य ‘असौ वा आदित्यो देवमधु’ इति मधुत्वकल्पनं,  
 अघेनोः वाचः ‘वाचं घेनुमुपासीत’ इति श्रुत्या घेनुत्वकल्पनं तद्वत् तेजोयत्ना-  
 लिकायाः चराचरयोनेः प्रकृतेः अजात्वकल्पनं अविदुषः छागत्वकल्पनं चाप  
 पठ्यत इति न सांख्यस्य अवकाशोऽस्ति ॥ अतः श्रीभान्ये ‘यत्तुनरस्याः प्रकृतेः  
 अजाशब्देन छागत्वपरिकल्पनमुपदिश्यत इति, तदप्यसङ्गं ; निश्चयोजनत्वात्’  
 इत्युक्तं । तत्र केचित् मन्वादिषु षट्ति सूत्रे आदित्ये मधुत्वकल्पनमिव ‘आदि’  
 शब्देन छागत्वपरिकल्पनमपि मूलकाराभिनेनमिति न दोष इति; वेदे सर्वशब्दानां  
 प्रयोजनवत्यस्य परिकल्पनविषये उक्तप्रतिपत्तिमात्रस्य च नैवत्याभावात् ‘हा युदा  
 युदा बु’ ‘प्रावाणः ह्यवन्ते’, इत्यादौ ‘नामब्रह्मेत्युपासीत’, ‘आदित्यादिमतेऽप्योपभवे’,

‘भासोतितुपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च’, ‘अहं ब्रह्मास्मि ब्रह्मेवाहं’ ‘कप्यासि पुण्डरीकं’, ‘अग्ने अम्बास्वग्निके’, ‘नमायमतिकथना’, इत्यादौ (यम प्रैषुते इत्यर्थः) उक्तप्रतिबन्धभावस्य च निरूपवर्णनस्य च बहुशोदृष्टत्वात्, इति वदन्ति ।

## २ चमसाधिकरणं (२९)—विशिष्टाद्वैतम्

८ चमसवदविशेषात् (११७)

९ ज्योतिरुपक्रमात् तथैवदधीयत एके (११८)

१० कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिबदविरोधः । (११९)

बहुप्रजाया जननीत्यजाञ्च ब्रह्मात्मिका ज्योतिरुपक्रमादेः ।

मुञ्जे जहावीति मधुत्वमर्के यथा तथाञ्चेति न सांख्यवार्ता ॥ २५४ ॥

अधिकरणार्थः ‘अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां चर्हीः प्रजास्त्रजमानां सरूपाः । अजोहोको जुपमाणोऽनुशेते ब्रह्मत्वेनां मुक्तमोगामजोऽन्यः’ (धे-४-५) इत्यत्र अजाशब्देन सांख्योक्तप्रकृतिरेव जगत्कारणत्वेनोच्यत इति पुनः प्रत्यवतिष्ठमाणस्योत्तरं । ‘चमसवदविशेषात् । चमसवत्—‘मातृवदस्याः कलाः’ इत्यत्र यथा माता विद्या शून्या तथैव सुताऽपि विद्याहीना इति वैरूप्यदृष्टान्तः; पितृवदधीयते पुत्रः इति यथा पिता अध्ययनसंपन्नः तथा पुत्रोपीति सांख्यदृष्टान्तश्च लोके दृष्टः । अत्र वतिप्रत्यये उभयथा व्याख्यानमपि भङ्गतेः संभवति । यथा चमसशब्दः भक्षणसाधनसामान्ये प्रयुक्तः, विशेषार्थे प्रयोगाभावः, चमु-भक्षणे इति घातोः निष्पन्नत्वात् इति वैरूप्य दृष्टान्तेऽपि अजाशब्दस्य न जायत इत्यजा इति शून्यत्वात् सांख्योक्तप्रधानमेव अजाशब्दार्थ इति विशेषवतिपदेरित्यर्थः । ‘यथेदं उच्छिरः’ इति वाक्यशेषेण यथा शिरसः चमसत्वनिश्चयः तथैव ‘तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः’ इति ज्योतिरुपक्रमादेः इहापि प्रकरणारम्भे ‘किं काणं ब्रह्मणः’ इत्यारभ्य ‘भायां तु प्रकृतिं विद्यान् मायिर्न तु महेश्वरं’ इत्यादिना ब्रह्मात्मकप्रकृतिरेव अजाशब्देनोच्यत इति अजाशब्दस्य विशेषे तात्पर्यवर्णनमपि युक्तमेवेति ।

२ ज्योतिरूपक्रमाधिकरणम् । (३५)-द्वैतम्

१० ज्योतिरुक्रमात् तथाहधीयत एके । (११६)

११ कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः । (११७)

कर्मक्रमादौ विनियुक्तमेतत् ज्योतिः पदं विष्णुनिरुद्धमत ।  
अभ्यार्चदित्यादि शतर्च्यवाचा मध्वादिवत् कल्पनया च विध्यौ ॥

अधिकरणार्थः 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजे' इत्यादौ वसन्तकाल-  
कर्तव्यज्योतिष्टोमादौ प्रसिद्धज्योतिरादिशब्दस्य कथं विध्यौ समन्वय  
इत्याक्षेपे 'तावा एतास्सर्वा ऋचः सर्वे वेदाः सर्वे घोषाः' इत्यादि श्रुत्या  
ज्योतिरादिशब्दाः त्रिण्यावेव प्रसिद्धाः । लोके ज्योतिशब्दस्य यागादौ  
प्रसिद्धिरपि मधुविद्यादिवत् कल्पनया उपपद्यत इति ।

३ संख्योपसंग्रहाधिकरणम् । (३४)-अद्वैतम्

११ न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च । (११७)

१२ प्राणादयो वाक्यशेषात् । (११८)

१३ ज्योतिर्वैक्यमसत्यज्ञे । (११९)

यस्मिन् पञ्चेतिवाक्ये कपिलमतगतता विंशतिः पञ्चचेत्यं  
भयं तत्रापि पञ्चद्वयमिति दशसंख्यैव युक्तापृथक्त्वात् ।  
किञ्चास्मिन्तरिंशं भवति समधिकं विंशतिस्तप्तमंख्याः  
लभ्यन्तेऽतः परात्मन्यखिलमपि जगद्वैदिकप्रक्रियाऽभात् ॥ २५६ ॥  
प्राणादयः पञ्च च वाक्यशेषान् ज्योतिः पदेनापि च पूर्णसंख्या ।  
श्रुतिप्रसिद्धैश्च हि रीतिरत्र स्मृतिप्रसिद्धा तु न काचिदस्ति ॥ २५७ ॥

यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रातिष्ठितः । तमेवं मन्य अत्यानं  
विद्वान् ब्रह्ममृतोमृतं ।' (६-४-४-१७) इत्यत्र पञ्च पञ्चजना इति (६५७)  
•••-६×६=३६) पञ्चविंशतेः प्रतीत्या सांख्यमतसिद्धायाः 'मूलग्रहृति-

विकृतिः महदाद्याः प्रकृतिविकृतयस्सप्त । षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्नविकृतिः  
 पुरुषः ॥' (सांख्य का-३) इति पञ्च भूतानि एकादश इन्द्रियाणीति षोडशको  
 गणः; महदहङ्कार-पञ्चनमाल-प्रकृतिविकृतयः सप्त; आइत्य पञ्च विशक्तिः  
 संपद्यत इति तत्त्वगणनायाः प्रतीत्या सांख्यरीतिरेवोपनिषदि दृश्यते इति  
 प्राप्ते, पञ्चविंशतिसख्यापरिग्रहेऽपि पञ्चशः पञ्चश इति समुदायगणनाकरः  
 सांख्यरते साधारणधर्मो नास्ति । अकाशात्मनोः पृथक्त्वाच्च, 'पञ्चजना' इति  
 समस्तपदत्वात्, पुद्गिलत्वाच्च न सांख्यरीतिः । वेदान्ते तु 'प्राणस्य प्राणं उक्तं  
 चक्षुषश्चक्षुः उक्तं श्रोत्रस्य श्रोत्रं अक्षयशान्ते मनसो चे मनोविदुः' इति पञ्चजन-  
 शब्दसंयोग उपपद्यते । काव्यभाष्येऽपि 'तं देवाग्नेतिश्च ज्योतिरिति ज्योतिश्-  
 शब्दवाच्यानां इन्द्रियाणां प्रतीतिः यस्मिन् परमात्मनि चतुर्विंशति सांख्योपलक्षितं  
 सर्वत्रगत् अध्यस्तं स एव परमात्मेति उच्यते इति वैदिकगर्भस्यैव वेदान्ते  
 पठ्यते ।' द्वादशवर्षक्षामार्थकं 'पञ्चसप्त च वर्षाणि न वर्षं शतकतुः' इत्यादौ  
 द्वादशसख्या प्रतीतिरिव 'पञ्चपञ्चजना' इत्यत्र दशसंख्याप्रतीतिरेव भवतीति  
 वक्तुं शक्यत्वाच्च ।

३ संख्योपसंग्रहाधिकरणं । (३०)—विशिष्टाद्वैतम्

११ न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च । (१२०)

१२ प्राणादयो वाक्यशेषात् । (१२१)

१३ ज्योतिरैकेयामसत्यत्रे । (१२२)

यस्मिन्नमः पञ्चजनाश्च पञ्च प्रतिष्ठितोऽप्यथ न सांख्यमाह ।

यस्मिन् जगत्सर्वमिदं विभानि परस्त आत्मेति हि वक्ति वेदः ॥२५८

सप्तर्षयस्सप्त यथा च पञ्चजनाश्च पञ्चेति हृषीकेशश्च ।

प्राणादयो वाक्यगता यदन्ति शास्त्रान्तरे ज्योतिरूपक्रमाच्च ॥

अधिकरणार्थः 'यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ।

सप्तर्षयश्च आत्मानं विद्विन्नेकामृतोऽमृतम् (बृ ६-४-१७) इत्यत्र पञ्चजन

इति लिङ्गव्यत्ययः आन्दसः; पञ्चानां जनानां समूहः, पञ्चजनाः । तथा च पञ्च पञ्चजना इत्युक्ते 'मूलप्रकृतिरविहृतिः' इत्यादि सन्नासिद्धपञ्चविंशति-तत्त्वप्रतीतिः कापिलमतस्यापि वैदिकप्रसिद्धिरस्तीति प्राप्ते न कापिलमतप्रकिया अत्र दृश्यते । पञ्चविंशतिगणनाङ्गीकारेऽपि 'यस्मिन्' इत्याधास्त्वेन एकस्य आकाशाश्च प्रतिष्ठित' इति अन्यस्य च गणनया सप्तविंशति तत्त्वप्रतीतिः । 'तं षड्विंशकमित्याहुः सप्तविंशमधाररे' इति ध्रुतिप्रसिद्ध-तत्त्वप्रतीतिरेव सत्त्वात् । पञ्चजनाश्च 'प्राणस्य प्राणः' इत्यादिना शारवान्तरे 'तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः प्रायुर्दोषासतेऽमृतं (वृ ६-४-१६) इति ज्योतिरूपप्रभाषीनस्वकार्याणि पञ्चजन-शब्दितानि कर्मेन्द्रियज्ञानेन्द्रियादीनि उक्तानी न न सांख्यरीतिर्दृश्यते इति ॥

### ३ नसंख्योपसंग्रहाधिकरणम् । (३६)-द्वैतम्

१२ न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च । (११८)

१३ प्राणदयो वाचयशेषात् । (१२६)

१४ ज्योतिषैकेषामसत्यत्वे । (१२०)

यस्मिन्नभश्च प्रतिष्ठित्वाति ध्रुतो य आकाश इहपि विष्णुः ।

विष्णुश्च खे तिष्ठति खाच्च सर्वं उत्पद्यतेऽजो बहुसंख्यकत्वात् ॥२६०॥

प्राणं चक्षुश्श्रोत्रश्रोत्रं मन इत्यस्ति पञ्चकं ।

ज्योतिषा च जनाः पञ्च विष्णुरेवेति कथ्यते ॥ २६१ ॥

अधिकरणार्थः । "यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशाश्च प्रतिष्ठितः" इत्यादिषु आकाशाशब्दवाच्योपि विष्णुरेव । बहुसंख्योपसंग्रहेऽपि ब्रह्मण एव आकाशादिषु नानाभावात्; आकाशाशब्दवाचिरिन्द्ररूपत्वाच्च । 'प्राणस्य प्राणः', 'तं देवा ज्योतिषां ज्योतिः' 'आकाशे तिष्ठन्' इत्यादिना पञ्चजनशब्दवाच्योपि विष्णुरेव । विष्णोरैकत्वेऽपि विशेषप्रकियत्यत सर्वानुपपत्तमित्यर्थः । इति ॥

न संख्योपसंग्रहादपीत्यादि-पञ्चजनशब्दवाच्यः विष्णुरेव । संख्योपसंग्रहादपि बहुत्वस्याप्यपञ्चत्वसंख्याविशिष्ट-वस्तुप्रतिपादननिमित्तकः; यस्मिन्नित्याधाराद्ये-वभावनिमित्तकश्च विरोधः पञ्चजनशब्दवाच्ये विज्यौ न भवति । विष्णोः

नानारूपत्वात् एकरूपत्वाच्च । विष्णोरेकत्वेऽपि विशेषशक्तिबोधात् सर्वमुपपन्न-  
मिति ।

३ कारणत्वाधिकरणम् । (३५)—अद्वैतम्

१४ कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेः । (१२०)

१५ समाकथात् (१२१)

वेदान्तेषु च सृष्टिमाह बहुधा मित्रां स्वयं व्याक्रियां

ब्रह्मण्येव समन्वयो न भवति त्रैयन्तवाचामिति ।

यैवं सत्यपि सृज्यवर्गविषये चान्योन्यरोधोऽपि तत्

सृष्टर्यत्र विगानमेव न भवत्याम्नायदागन्वयः ॥ २६२ ॥

यत्कारणं ब्रह्म च चेतनं तत् अहं 'बहुस्यामि'ति कामनायत् ।

सद्ब्रह्मशब्दादि तदेव वक्ति सृज्यस्य भेदादि न दृषणं नः ॥ २६३ ॥

न्यासो द्वितीयेऽत्र च लक्षणेऽस्य सृज्यक्रमाणां नियतिं ब्रवीति ।

'आसीदिदं चास'दिति श्रुतिश्च विभागशून्यस्थितिमेव वक्ति ॥ २६४ ॥

अधिकरणार्थः 'आत्मन आकाशसंसृजतः' (तै २-१) 'तत्तेजोऽसृजत',

(छा ६-२-३) 'स प्राणमसृजत, प्राणाच्छ्रद्धा' (प्र-६-४) 'स इनाल्लोकानसृजत

अम्भो मरीचीमरमाषः (ऐ-३-६-१-२) 'असद्वा इदमप्र आसीत्, तन्नागरूपं-

म्यामेव व्याक्रियत्' इत्यादिना सृज्यरूपविगानं बहुधा दृश्यत इति जागत्क-

रणरूपब्रह्मणि सर्ववेदान्तसमन्वयः कथं संभवतीति सिद्धान्तलोकात्मन्यायेन

आक्षेपे प्राप्ते, सृज्यवर्गे विगाने श्रुतेऽपि सृष्टरि जगत्कारणरूपब्रह्मणि

विगानाभावात् उपनिषदां ब्रह्मणि समन्वयसंभवत्येवा सृज्यवर्गस्य मिथ्यामूलत्वात्

तत् विगानं न दृषणमर्हति । तत्रापि च विगानाभावं 'न वियद्भ्रुतेः' इत्यादिना

सृज्यकारोपि वक्ष्यति । 'सदेव सोम्येदमप्र आसीत्' असदेवेदमप्र आसीत्' इति

सृष्टरि विगाने सत्यपि असत् पदस्य प्रपञ्चात्मना विभागान्तर्यं ब्रह्मैव आसीदित्ययं

इति, कुत्रापि वेदान्तेषु जगत्कारणत्वविगानं ब्रह्मणो नास्तीति ब्रह्मैककारणत्वं

वेदान्तवाक्यानि वदन्तीति न कश्चिद्विरोधः ।

## ४ कारणत्वाधिकरणं (३१)—विशिष्टाद्वैतं

१४ कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेः । (१२३)

१५ समाकर्षात् (१२४)

जगत्प्रदानं बहुधाविभिन्नं ह्यसत्सदेवेत्यसदेव सृष्ट ।

प्रधानमेवाहति कारणं न विभागशून्यस्थितिमाहं चासत् ॥ २६५ ॥

आकाशसद्ब्रह्मपरात्मशब्दाः सर्वज्ञशक्त्यादिगुणोपपन्नाः ।

योगान्धिरुद्ध्या च पशोर्नयाच्च तुल्यार्थका ब्रह्म चदन्ति हेतु ॥ २६६ ॥

अधिकरणार्थः । 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' (छा ६-२-१) इति सत्पूर्विका सृष्टिः क्वचित् ; 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इति असत् पूर्विका क्वचित् ; 'असदेवेदमग्र आसीत्, तत्सदासीत्' (छा ३-१९-१) इति क्वचित् 'तदेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् तन्नामरूपाभ्यां व्यकीयत' (षु ३-४-७) इति बहुधा दृश्यते । विचार्यमाणे सति प्रधानमेव जगत्कारणं वेदान्तवाक्यैः प्रतिपाद्यत इति प्राप्ते समाधीयते ।

वेदान्तेषु कारणत्वप्रतिपादकवाक्यानां सर्वज्ञत्वादिविशिष्टस्यैव आकाश-सत्-प्राण-आत्म्यादिषु ब्रह्मणः कारणत्वेनोक्तेः ब्रह्मणि समन्वयो युज्यते । 'असद्वा' इत्यत्र असच्छब्दस्य पूर्वत्र पठ्यमानाऽनन्दमयरूपसत्त्वैव अर्थे इति नामरूपविभागामावापन्नं ब्रह्मैव असच्छब्दार्थं इति । 'अव्याकृतमासीत्' इत्यत्र च अव्याकृतशरीरकं ब्रह्मैव नामरूपसत्त्व इत्यर्थे इति ब्रह्मैवकारणं जगदिति, 'यतो वा इमानि' इत्यादिनोक्तं सुप्रतिष्ठितमेव । इति ॥

## ४ कारणत्वेनचाकाशाधिकरणम् । (३७)—द्वैतम्

१५ ओं कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेः । (१२१)

आकाशो विष्णुरित्युक्तः आकाशे तिष्ठतीह सः ।

अवान्तरनिदानेन श्रुत्या तदुपपद्यते ॥ २६७ ॥



अधिकरणार्थः 'आकाशादेव समुत्पद्यन्ते' 'आत्मन आकाशसंभूतः' इत्यत्र आकाशशब्दः विष्णुवाचकोपि आकाशे तिष्ठन्नित्यादौ विष्णुरेव अकाशोऽप्यवा-  
सरकारणत्वेन तिष्ठतीत्यर्थः । विष्णुः आकाशादीनां कारणत्वेन च कार्यत्वेन च स्थित इत्यर्थः ॥

५ समाकर्षाधिकरणम् । (३८)

१६ ओं समाकर्षात् । (१२२)

१७ ओं जगद्धाचिन्वात् । (१२३)

१८ ओं जीवमुख्यमाणलिङ्गादिति चेतद्व्याख्यातं । (१२४)

१९ ओं अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रकृत्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके । (१२५)

२० ओ वाक्यान्वयान् । (१२६)

२१ ओं प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाह्वरयः । (१२७)

२२ ओं उक्तामिष्यत एवं भावादित्यौहुलोमिः । (१२८)

२३ ओं अवस्थितिरिति काशकृत्तनः । (१२९)

विष्णुवाचकशब्दानां अन्यार्थो घुज्यते कथं ।

व्यवह्रियन्ते सर्वत्र विष्णोराकृष्य सर्वशः ॥ २६८ ॥

जगतो वाचकास्ते स्युः तदधीनत्वदर्शनात् ।

सर्वे लोका वायुर्नैव नीयन्ते इति वागपि ।

उपासा त्रिविधा प्रोक्ता विष्णुरेव सदागतिः ॥ २६९ ॥

अधिकरणार्थः । विष्णुवाचकस्तर्षेणशब्दाः कथमन्यत्र प्रयुज्यत इति चेत्

"परस्य वाचकाशब्दाः समाकृष्येतरेष्वपि ।

व्यवह्रियन्ते सततं लोकवेदानुसारतः ॥"

इति प्रमाणात् विष्णोराकृष्य जगत्सर्वे व्यवह्रियन्ते । विष्ण्वधीनो जीव इति

विष्ण्वधीनो मुख्यमाण इति विष्ण्वधीनो वायुरिति उपासात्रैविध्यार्थं उपनिष-

द्वाचकशेषे जीवमुख्यमाणलिङ्गदर्शनमिति विष्णुरेव सर्वशब्दवाचीति सिद्धं । इति ॥

समाकर्षात्—सर्वलौकिकवैदिकशब्दवाच्यः विष्णुरेव । लोके तत्पर्यशब्दप्रयो-

गस्तु ब्रह्मसंकाशात् समाकृष्य अमुख्यया वृत्त्या भवतीति ॥

समाकर्षांत सर्वजैविकवैदिकशब्दवाच्यः विष्णुरेव। लोके तत्तदर्थे-  
शब्दप्रयोगस्तु ब्रह्मसकलशब्द समाकृत्यामुख्यया श्रुत्या भवतीति ॥

#### ४ जगद्वाचित्वाधिकरणम् । (३६)—अद्वैतम्

१६ जगद्वाचित्वात् । (१२२)

१७ जीवमुख्यप्राणलिङ्गात्तेति चेतद्वास्तुतम् । (१२३)

१८ अन्यार्थन्तु जैमिनिः प्रद्वन्द्व्याख्यानामपिचैवमेके । (१२४)

कर्ता बालाकपुंसां भवति च यदिदं कर्म वा यस्य सोऽयं  
जीवोऽयं मुख्योऽनिल उत परमात्मेति वाक्यस्य शेषात् । **ब्रह्म**  
सन्देहे जीववाच्योरिह निखिलजगद्रूपकर्मत्वभावात्  
दुर्म्यं ब्रह्म ब्रह्मणीत्युपनिषदि समारम्भतो ब्रह्म नाम् ॥ २७० ॥  
ब्रह्म प्रधानार्थकवाक्यमेतत् प्राज्ञेन सुप्तस्य च संगतोक्तेः ।  
सुप्ताच्च जीवात् परमेश्वरोऽयं उपाधिनिर्मुक्त इहापि वेद्यः ॥ २७१ ॥

अधिकरणार्थः 'यो वै बालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वैतत्कर्म,  
स वै वेदितव्यः' इति कौषीतकीब्राह्मणे (४-१-९) ।

तत्र जीवः, मुख्यप्राणः, परमात्मा वा वेदितव्य इति संशये स्रष्टाणां  
वाक्यशेषे दर्शनात् तत्रापि च जीवमुख्यप्राणयोरेव विशेषतः श्रवणात् जीववाच्य  
एव वैद्यो इति प्राप्ते, 'जगद्वाचित्वात्' । विषयवाक्यस्य कर्मशब्दाच्च  
निखिलजगद्रूपसृष्ट्यकर्तार्यकस्य श्रवणात्, पुरुषकर्तृत्वश्रवणाच्च 'ब्रह्म ते ब्रह्मणि'  
इति मुख्यब्रह्मसशब्दनाच्च परमेश्वर एव सर्वजगतः कर्ता वेदितव्यः ।  
जीवमुख्यप्राणोऽप्यासस्तु उपासकत्रैविध्यत्वाय; संसारिजीवस्य ब्रह्मप्रतिपत्तये च ।

#### ५ जगद्वाचित्वाधिकरणम् । (३२)—विशिष्टाद्वैतं

१६ जगद्वाचित्वात् । (१२५)

१७ जीवमुख्यप्राणलिङ्गात्तेति चेतद्वास्तुतम् । (१२६)

१८ अन्याथै तु जैमिनिः प्रश्नस्यात्त्वानाम्यामपि चैवमेके । (१२७)

कर्तॄणां मानवानां जगति च विदितं कर्म वा यस्य चैतत्  
भोक्तारं भोग्यजातं पृथगिह समधिज्ञायमुक्तिः प्रतीता ।  
तस्माज्जीवोऽत्र वेधः प्रकृत इति कथा सांख्यरीत्यैव दृष्टा  
मेवं ब्रह्मोपदेशादपि निखिलजगत्स्रष्टृतादिप्रतीतेः ॥ २७२ ॥  
प्राणस्य जीवस्य च कीर्तनं यत् उपासनाऽत्र त्रिविधेति वक्तुं ।  
य एष विज्ञानमयः क्वगुप्तः इति श्रुतेर्ब्रह्म तु वेधमत्र । २७३ ॥

आधिकरणार्थः बालाक्यजातशत्रुसंवादे 'ब्रह्म ते ब्रवाणि' इत्यारभ्य  
भो वै बालक एतेषां पुरुषाणां कर्ता; यस्य वैतत् कर्म; स वै वेदिन्यः'  
(कौपीतकी-४-१८) इत्यत्र पुण्यापुण्यामकर्मफलश्रवणात् जीवस्यैव  
वेद्यत्वमिति प्राप्ते निखिलजगद्रूपक्रियावैचिककर्मशब्दश्रवणात् सर्वपुरुष-  
कर्तृत्वश्रवणाच्च 'ब्रह्म ते ब्रवाणि' इत्युपक्रमत्, 'प्राण एव एकया भवति'  
(कौ. ४-१९) इति श्रुतेः प्राणशब्दवाच्यपरमात्ममेव एकयामात्ररुपार्थश्रवणाच्च  
ब्रह्मैवास्मिन् विषयवाक्ये वेदितव्यमिति सिद्धं । जीवमुख्यप्राणोऽन्यासश्च  
उपासत्रैविध्यार्थः । इति ॥

५ वाक्यान्वयाधिकरणम् (२७)—अद्वैतम्

१९ वाक्यन्वयात् । (१२५)

२० प्रतिज्ञासिद्धैर्लिङ्गमाश्रयः । (१२६)

२१ उक्तमिष्यत एवं भावादित्यौडुलोमिः । (१२७)

२२ धवस्वितेरिति काशकृत्तनः । (१२८)

द्रष्टव्य आत्मेत्यनुशिष्ट आत्मा जीवो भवेदात्मसुखादिदृष्टेः ।

भोक्षस्य नाशास्ति धनेन परनीत्यबाधितात्मानमुपादिशत् सः ॥ २७५ ॥

यदात्मविज्ञानत एव सर्वं विज्ञातमस्तीत्युपदेशनाच्च ।

अक्षात्मविज्ञानत एव सर्वं ज्ञातं भवेत् ज्ञानमयोत्र नेति ॥ ॥२७५॥

‘सर्वाणि रूपाणि विचित्य घीरो नामानि कृत्वाऽमिवदन् यदास्ते ।’  
इति श्रुतेस्सर्वजगत्यमुष्य परात्मनोऽवस्थितिदर्शनात् सः ॥ ॥२७६॥

अधिकरणार्थः । बृहदारण्यके भैत्रेयीब्राह्मणे ‘न वा अरे पत्युः  
कामाय’ इत्युपक्रम्य ‘न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति;  
आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति; आत्मा वा अरे द्रष्टव्यो श्रोतव्यो  
मन्तव्यो, निदिध्यासितव्यो विज्ञानेनेदं सर्वं विदितं’ इति (बृ ४-५-६) ।  
अत्र द्रष्टव्यत्वादिनोऽदिश्यमानात्मा विज्ञानमयो वा परमेश्वरो वेति  
विशये ‘भोऽर्थं सर्वं आत्मनः प्रियं भवती’त्युक्तत्वात्, ‘भूतेभ्यस्समुत्थाय तान्ये-  
वानुविनश्यति’ ‘न प्रेय संज्ञाऽस्ति’ (बृ २ ४-१२) इत्यादिना शरीरोत्थिति  
मरणसंज्ञाभावादि दर्शनाच्च, ‘विज्ञा शरमरे केन विजानीयात्’ इति ज्ञातृत्ववचनेन  
उपसंहाराच्च विज्ञानमय एवेति भावो, ‘वाक्यान्वयात्’; पूर्वोक्तवाक्यान्वयात्  
द्रष्टव्यत्वेनोक्तात्मा परमेश्वर एवेति सिद्धान्तः ।

तथा हि ‘अमृतवस्य तु नाशस्ति विचेन’ इति याज्ञवल्क्येनोक्ते  
‘येनाहं नामृताभ्यां, किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान् वेद तदेव मे  
ब्रुहि’ इति भैत्रेय्या पुनः पृष्ठ याज्ञवल्क्यः परमात्मविज्ञानमेषोपदिदेशेति  
गम्यते । ‘ब्रह्म तं परादात्, योऽयत्र आत्मनो ब्रह्म वेद,’ इदं सर्वं  
यदयमात्मः, ‘निदधसितमेतच्चदृग्वेदः’ इत्यादिना च उपदिश्यमानं परमात्मान-  
मेवावगमयतीति ।

आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञानमिति प्रतिज्ञासिद्धयर्थं आत्म-  
सुखादिमूचनमित्याचार्यानिप्रायाद्य अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे  
व्याकरवाणीति जीवभावेनावस्थितिदर्शनाच्च इति ॥

- १६ वाक्यान्वयाधिकरणं । (३३)-विशिष्टाद्वैतम्  
१९ वाक्यान्वयात् । (१२८)  
२० प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमात्मरथ्यः (१२९)

२१ उल्लमिष्यत एवं भावादित्यौडुलोमिः । (१३०)

२२ अवसितेरितिकाशकृत्स्नः । (१३१)

द्रष्टव्य आत्मेति च याज्ञवल्क्यप्रोक्तः परात्मैव न जीव एव ।  
 उपक्रमे स्यां अमृतेति चान्ते समस्तवेदाः श्वसितैर्वि/ हेतोः ॥२०॥  
 यदात्मविज्ञानत एव सर्वं ज्ञातं भवेदित्युपदेशनाच्च ।  
 शरीरभात्मादिकमन्तरात्मा सर्वेषु चागस्थितिरित्यतश्च ॥ २७८ ॥  
 पेनाहं नामृतास्यां तदलमिह भवान् मोक्षहेतुं त्रयीतु  
 वायापुत्रादिलाभात् भवति यदिह शं ह्यात्मनोऽन्यत्र नैव ।  
 पञ्जानात् ज्ञातमेतत् सकलमिह जगत् भूतयोनिर्महान् सः  
 विज्ञाता कृत्स्नवेदाः श्वसितमपि भवेदात्मनोऽसाञ्जुपास्यः ॥ २७९ ॥  
 'न प्रेत्य संशक्ति' विमुक्तिकाले न ज्ञानुसर्चां वदतीति चेन्न ।  
 मुक्तौ न संसारविशिष्टबुद्धिः विपश्चितेति श्रवणाविरोधात् ॥ २८० ॥

अधिकरणार्थः 'न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति  
 (बृ ६-५-६) इति मैत्रेयीब्राह्मणे । अत्र 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इति  
 श्रुतः जीवात्मा परमात्मा वेति संशये प्रियादिश्चित्तात्मा जीवात्मैवेति,  
 तदधिष्ठिता प्रकृतिरेव जगदुपादनं, न परमात्मेति प्राप्ते ; 'वास्यान्-  
 यात्'— उपनिषद्गतपूर्वोत्तरवाक्यान्वयात् परमात्मैवेति सिद्धान्तः । तथा हि  
 विरक्त्यायै स्वभार्यायै अमृतत्वप्राप्त्यर्थमुपदिश्यमानात्मा परमात्मैव भवितु-  
 र्दति ।' तमेवं विद्वानमृत् इह भवति. नान्यः पन्था' (पुरुषसूक्तं)  
 इत्याद्युपनिषत्सु ब्रह्मज्ञानादृते अमृतत्वप्राप्तेः नान्य उपाय इति पतिपादनात्  
 यत्रापि 'आत्मनो वा अरे दर्शनेन मत्प्रा' (बृ ५-४-५) 'इदं ब्रह्म, इदं  
 क्षेत्रं, यदयनात्मा, महद्भूमिः नन्तमपारं', (बृ ६-५-७) इत्यादिनां परमात्म-  
 स्वरूपकथनस्यैव दर्शनात् । 'आत्मनस्तु कामाय' इत्यत्र परमात्मन इह-  
 समस्तय इत्यर्थः ।

## ६ प्रकृत्यधिकरणम् । (३८)-अद्वैतम्

- २३ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् । (१२९)  
 २४ अमिध्योपदेशाच्च । (१३०)  
 २५ साक्षाच्चोभयान्नात् (१३१)  
 २६ आत्मकृतेः परिणामात् । (१३२)  
 २७ योनिश्च हि गीयते । (१३३)

पत्कारणं ब्रह्म निमित्तमेतत् यथा कुलालादि घटादिसुष्टौ ।

यस्मान्निमित्तं जगतोस्य दृष्टं तस्मादुपादानमपीह वाच्यम् ॥ २८१ ॥

यज्ज्ञानतो ज्ञातमिदं च सर्वं मृज्ज्ञानतो मृद्विकृतिर्हि दृष्टा ।

आद्यप्रतिज्ञा गुरुणोपादिष्टा दृष्टान्तचाहुल्यनिदर्शनात् ॥ २८२ ॥

ब्रह्मैव सोकामपदैक्षतेति बहुप्रजायेषु च कर्तृतोक्तैः ।

साक्षाच्च स्वादेव जनिश्च तस्मिन् लयः प्रपञ्चस्य निदर्शनाद् ॥ २८३ ॥

स्वयं तदात्मानमथाकरोत् यद्भूतयोनिं पुरुषञ्च योनिं ।

शक्तिं श्रुतिर्ब्रह्म निमित्तमस्य तस्मादुपादानमपीह सिद्धम् ॥ २८४ ॥

आधिकरणार्थः ब्रह्मणः 'जन्माद्यस्य यतः' इति उत्पत्तित्व्यादिरक्षणं  
 कारणलक्षणमुक्तम् । तत्र घटवल्यादीनां मृत्सुवर्णादिवत् उपादानकारणत्वे;  
 घटादीनां कुलालादिवत् 'स ईक्षाच्चक्रे (प्र ६-३) स प्राणमसृजत्  
 (२ ६-३) इत्यादिना निमित्तकारणमेव ब्रह्मण युज्यते इति पूर्वपक्षे प्राप्ते,  
 प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्-ब्रह्मण उपादानकारणत्वं, निमित्तकारणत्वं  
 च सिद्धयत्येव । अविज्ञातं विज्ञातं, (अ ६-१-२) 'यथा सोमैकेन मृत्सिद्धेन  
 सर्वं मृष्मयं, विज्ञातं' इत्यादि प्रतिज्ञादृष्टान्तानुसारात् सोऽकामयत् बहुसां प्रजाये-  
 वेति' 'वाकांशारेव समुत्पद्यन्ते वाकांशं प्रत्यस्तं यत्ति' (छा १-९-१) 'तदात्मानं  
 स्वयमकुरुत्' (तै-२-७) 'कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं' (मु-३-१-३) 'यद्भूतयोनि-  
 ररिपश्यन्ति धीराः' इत्यादिना सकल्पोत्पत्तित्व-व्यवर्तकत्वसर्वभूतयोनित्वादि-  
 कथनात् ब्रह्म कारणद्वयवद्वयतांति सिद्धम् । इति ॥

## ७ प्रकृत्याधिकरणम् । (३४)-विशिष्टाद्वैतम्

- २३ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् । (१३२)  
 २४ अमिध्योपदेशाच्च । (१३३)  
 २५ साक्षाच्चोभयाम्भानात् । (१३४)  
 २६ आत्मकृतेः । (१३५)  
 २७ परिणामात् । (१३६)  
 २८ योनिश्च हि गीयते । (१३७)

यस्मान्मृत्स्ना घटादेः प्रकृतिरियं जगत्कारणं ब्रह्मणस्स्यात्  
 तस्मादस्यापि मर्दादिकविकृतिरपि ब्रह्मणस्स्याच्च मैवम् ।  
 यस्मादावेशशक्तिः द्विविधमपि परब्रह्मणः ग्राह्यं हेतुं  
 कूर्मोङ्गानीय शक्त्या निजतनुमखिलां विस्तृणातीति विद्यात् ॥२८५॥  
 त्वमेवोपादानं भवसि च निमित्तं त्रिजगतां  
 यदुक्तं तत् सर्वोपि हि न चञ्चितुं प्रभवति ।  
 त्वमेवोपास्यः स्वैः निखिलफलकामैः भवसि भो  
 फलं त्वद्रूपाप्तिः फलद इति सूत्राणि जगद्गुः ॥२८६॥  
 यद् कन्याणगुणाकारं त्रिजगतां सृष्ट्यादि हेतुं विदुः  
 आत्मानं परिणामिनं निजगद्गुः लोकात्मना वैदिकाः ।  
 राजा स्त्रीयमहावनेषु विचरन् दासैः सक्तीर्यैर्वृतः  
 दोषास्पृष्टसुखो यथा विहरते श्रीमान् स्वशक्त्या तथा ॥ २८७ ॥  
 जीवाश्च नित्या बहवश्च सन्ति परश्च तेषां विदधाति कामान् ।  
 भोक्ता च भोग्यं च परेरितेति वेदान्तवाचः प्रवदन्ति नित्यं ॥२८८॥  
 'नित्यो विभुस्सर्वगतो ह्यर्णीयान्' अजः पुरणो बहुधा विज्ञातः ।  
 विरुद्धवाचो न परस्परं ताः सर्वशक्त्यादि गुणादि सत्त्वात् ॥२८९॥

अधिकरणार्थः । जगत्कारणत्वेन ब्रह्माण्डोपगमेऽपि जगदुपादानस्य  
 अपानमेव प्रतिपाद्यं, घटादीनां कुल्ल इव निमित्तकारणमेव ब्रह्म इति कथ्यते

सेश्वरसांख्यः प्रत्यवतिष्ठते । 'निष्कलं तिष्ठिक्यं शान्तं' (वे ६-१९) 'स वा एष महानज आत्माऽजरोमृतः' (वृ ६-४-२५) इत्यादिना ब्रह्मणः जरामरणादिविकारशून्यत्वं 'अस्मान्माधी सृजते विदवमौतत्' ; (श्वे-४-९) 'विकारजननीमज्ञां' इत्यादिना ब्रह्माधिष्ठितप्रकृतिरेव कुन्डालाधिष्ठितमृत्तिकेव घटस्येति ब्रह्मणोभिन्ननिमित्तोपादानत्वं न सिद्धयतीति ।

अत्र समाधिरभिधीयते—'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् । ब्रह्म जगदुपादानकारणं निमित्तकारणं च भवत्येव । उत तत्रादेशमप्राक्ष्यः (छा ६-१-३) 'यथा सोम्यैकेन नखनिष्ठन्तनेन सर्वं कार्णायसं विज्ञातं स्यात् । एवं सोम्य स आदेशो भवति' (छा ६) इत्यनं प्रतिज्ञादृष्टान्तोपादानार्थानुसारात् ; नितिमतोपादानयोरेवैक्यवशात् । सूक्ष्मचिदचिच्छरीरकं ब्रह्म कारणावस्थं; स्थूलचिदचिद्विशिष्टं कार्यावस्थमिति चिदचिद्वृत्ता विकारादयः तद्विशिष्टे ब्रह्मणि न भवन्ति । यथा बाल्क्ययुवत्वादयो शरीरनिष्ठा एव, न त्यात्मनिष्ठा । 'ब्रह्मणं ब्रह्म सवृक्ष आसीत्' 'ब्रह्माध्यतिष्ठद्ब्रुवनानि धारयन्' इत्यादिना साक्षाद्ब्रह्मण उभयविधकरणत्वावगमात् । यथा रक्तपटे रक्तिमा यत्र दृश्यते तद्देश एव रागः, न त्वन्यत्तद्देशे । तद्वच्च ब्रह्मशरीरचिदचिद्वृत्तदोषः ब्रह्मणि न प्रसज्यते; अपितु चिदचित्तोरेव । इति ॥

६ प्रकृत्यधिकरणम् । (३९)—द्वैतम्

२४ ओं प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् । (१३०)

२५ ओं अभिध्योपदेशाच्च । (१३१)

२६ ओं साक्षाच्चोभयान्गानात् । (१३२)

२७ ओं आत्मकृतेः परिणामात् । (१३३)

२८ ओं योनिश्च हि गीयते । (१३४)

यथा समुद्रं प्रविशन्ति नद्यः नामानि रूपाणि तथैव विष्णुं ।

इति प्रतिशामनुसृत्य याक्ते स्त्रीलिङ्गशब्दः प्रकृतिश्च विष्णुम् ॥२९०॥



संकल्प एव प्रकृतिस्तथास्तु यद्भूतयोनिस्त हि विष्णुरेव ।

स एव आत्मा प्रकृतिं प्रविश्य स्वात्मानमेवं बहुधाचकार ॥ २९१ ॥

अवधानेन सृतेस्तः साक्षात्प्रकृतिरिष्यते ।

एव प्रकृतिरित्याद्याः स्त्रीलिङ्गा विष्णुवाचकाः ॥ २९२ ॥

अधिकरणार्थः । 'यथा नवास्त्यन्दमानाः समुद्राद्याणाः समुद्रं  
अभिविशान्ति' इति श्रुत्या प्रतिज्ञादृष्टान्तोपमादनात् प्रकृतिशब्दवाच्यश्च  
विष्णुरेव । 'मायां तु प्रकृतिं विद्याम्नायिनं तु महेश्वरं' 'प्रकृतिर्वातनेत्येवं  
तवेच्छानन्तकस्यते ॥' इति वचनान् विष्णोरिच्छैव प्रकृतिशब्देनोच्यते  
इति । 'एष स्त्री, एष पुरुषः, एव प्रकृतिः' इत्यादिना विष्णोः प्रकृतिपुरुष-  
वाचकत्वोभयाम्नानात् । प्रकृतावनुपविश्य प्रकृतिं परिणम्य प्रकृतौ स्वयं स्थित्वा  
बहुधाकरणात्, अवधानेन प्रकृतित्वं इति विष्णोः प्रकृतिज्ञान उत्पत्ति-  
ज्ञास्त्वं इत्याद्युक्तेश्च प्रकृतिशब्दवाच्यः विष्णुरेव ॥

प्रकृतिश्चेत्यादि—सूत्रैः ब्रह्मण उपादानकारणत्वं कस्यत इति परोक्ष-  
व्याख्यानं न युक्तमिति भावः । मूलप्रकृतिं प्रविश्य मूलप्रकृतिपरिणामं  
विषयं व्यात्मकृतेः स्वस्य बहुधाकरणात्, प्रकृष्टा कृतिः सत्य सः—प्रकृतिरिति  
योगशब्दश्च प्रकृतिशब्दवाच्यः विष्णुरेवेति । प्रकृष्टेण करोतीति विभक्तेः,  
तणादयो बहुलं' इति सूत्रेण कर्तरि क्तिन्नप्रत्यय इति बोध्यम् ॥

७ सर्वव्याख्यानाधिकरणम् (३९)—अद्वैतम्

२८ एतेन सर्वे व्याख्याताव्याख्याताः । (१३४)

अधानमित्यं जगतौ निदानं अवादिषुर्ये सकला निरस्ताः ।

अनेन शास्त्रेण कथादिपक्षाः सर्वे निरस्ता इति वेदितव्याः ॥ २९३ ॥

शीघ्रं करार्यभाष्येस्मिन्नप्याये प्रथमं द्विषु ।

संख्याधिकरणानां च त्रिंशत्प्रवृत्तिरिष्यते ॥ २९४ ॥

अधिकरणार्थः प्रधानकारणत्वात्प्रतिषेधव्यापारिभिः अन्ये  
सर्वे अवादिकारणत्वादा अपि निरस्तया व्याख्याता इति वेदितव्या इति ॥

अत्र केचित् सद्ब्रह्मादिशब्दाः 'एको ह वै नारायण आसीत्' इति नारायण एव छागपशुन्यायेन पर्यवसन्ताः । तस्माद्ब्रह्मशब्दवाच्यः नारायण एव उपास्यः ; न चतुर्मुखेश्वरादिरिति वदन्ति । तदपि अद्वैतमते न विरुद्धमिति अनेन श्लोकेन व्याख्यातं—

ब्रह्मैव सर्वमिति यन्मतमस्ति लोके  
विष्णुविश्वो द्रुहिण इत्यभिदैव तत्र ।  
सर्वं च तद्यमिति यन्मतमत्र भाति  
तत्रैव चोत्तमनिवृत्तपदार्थचिन्ता ॥

तथापि—

“शोब्रह्मविष्णुरुद्राणां भेदमुत्तमभावतः ।  
साधयेद्दुदरन्याधियुक्तो भवति मानवः ॥

इति कर्मविपाकादिशास्त्रोक्तरीत्या ब्रह्मविष्णुरुद्राणां परब्रह्मरूपत्वात् तत्र तारतम्यादिविचारः—

“यो विष्णौ प्रतिमाकारे लोहभावं करोति च ।

यो गुरौ मानुषं भावमुभौ नरकमातिनौ ॥”

इत्यादिशास्त्रात् दोषहेतुरेवेति सर्वं शुभं ॥

८ सर्वव्याख्यानाधिकरणम् । (३५)—विशिष्टाद्वैतम्

२९ एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः । (१३८)

पादोश्चतुर्भिः कथितैर्नैषश्च शास्त्राणि सर्वाणि निरूपितानि ।

जानीत शिष्या इति निश्चयेन पादद्वयोक्त्याऽऽह महर्षिरत्र ॥ २९५ ॥

भीमप्ये प्रथमाध्याये चरणानां चतुर्ष्वपि ।

संख्याधिकरणानां च पञ्चत्रिंशत्समीरिता ॥

अस्मिन् मततयसारचतुर्थपादे  
 छायानुसारे निगमान्तवचोविधानम् ।  
 अध्याय एष निगमान्तसमन्वयाख्यः  
 श्रीशार्ङ्गपाणिकृपया लभतेस्म पृथिम् ॥ २९७ ॥

७ सर्वव्याख्यानाधिकरणम् । (४०)-द्वैतम्

२९ एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः । (१३५)

तुच्छशून्यादिशब्दाश्च सर्वे निष्पुं पदन्ति हि ।  
 एतदध्यायसंश्लोकतन्यायास्तरस्योरलक्षणम् ॥ २९८ ॥  
 श्रीमन्मध्यायभाष्येऽस्मिन्नध्याये प्रथमेषु ।

संख्याधिकरणां च चत्वारिंशन्निगद्यते ॥ २९९ ॥

सूत्रार्थः अत्र तुच्छशून्यादिशब्दाः लोके निरर्थकत्वेन प्रसिद्धाः ।  
 ते विष्णुवाचका वा न वेति संग्रहे एतेऽपि विष्णुवाचका एव । 'एष  
 शब्द शून्यः एष श्वेत तुच्छः एष शेषाभावः' इत्यादिश्रुतेः । एतेन अत्रपिज्ञा-  
 र्थकत्वेन श्रुताः सर्वे शून्यादिशब्द व्याख्याता इत्यर्थः । 'एतेन'  
 विष्णुवर्षीनित्याद्युक्तिसगुदायेनाश्रुतं सर्वं तदधीनं तदारभकमित्यर्थः ।

एतदध्यायार्थबोधकमणुभाष्यमत्र लिख्यते—

'विष्णुरेव विजिज्ञास्यः सर्वकर्त्ताऽऽगमोदितः ।

समन्वयादीक्षतेश्च पूर्णानन्दोन्तरः सवत् ॥

प्रणेता ज्योतिरित्याद्यैः प्रसिद्धैरन्यवस्तुषु ।

उच्यते विष्णुरेवैकः सर्वैरसर्वगुणत्वतः ॥

सर्वगोऽवा नियन्ता च हृदयत्वाद्युहितरसदा ।

विश्वजीवान्तरत्वाद्यैः लिङ्गैरसर्वैर्युक्तैस्स हि ॥

सर्वाश्रयः पूर्णगुणः सोऽक्षरमान् हृदयजगः ।

सूर्यादिमासकः पाण्डुरेको देवैरपि

ज्ञेयो न वेदैः शूद्राद्यैः कर्मकोऽन्यश्च जीवतः ।

पतित्वादिगुणैर्युक्तः तदन्यत्र च वाचकैः ॥

मुख्यतस्सर्वशब्दैश्च वाच्य एको जनार्दनः ।

अव्यक्तः कर्मवाक्यैश्च वाच्य एकोमितात्मकः ॥

अवान्तरं कारणं च प्रकृतिदशून्यमेव च ।

इत्याद्यन्त्र नियतैरभिमुख्यतयोदितः

शब्दैरतोऽनन्तगुणो यच्छब्दाऽयोगशृणायः ॥

इत्यत्र प्रथमाध्याये महायोगवृत्त्या कैविकानां सर्वेषां शब्दानां परमेश्वरो विष्णोः व्युत्पत्तिरुच्यते । अत एव "रूढि रूढियोगः, महायोगः, मदारूढियोगः, रूढोपचारः रूढलक्षणोपचार लक्षणेति शब्दवृत्तिभेदात् रूढिपूर्वकत्वेन महायोग-  
वृत्त्या परमेश्वरे अखिलशब्दव्युत्पत्त्युपभेदरिति न्यायनिवरणे उक्तम् ॥

इति भारद्वाजकुलतिलकानां नवसाठपुराषीशविद्वत्सभाष्यक्षाणां

दानाधिकारिणां मत्तत्रयनिरूपकणां काळि चङ्गीपुरं

रङ्गाचार्याणां कृतिषु मत्तत्रयसारसंग्रहे

प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः ॥

समाप्तथाध्यायः ॥



श्रीः

## मतत्रयसारसंग्रहे

### द्वितीयाध्याये प्रथमः पादः ॥

१ स्मृत्यधिकरणम् । (१०)-अद्वैतं

१ ओं स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाश-  
दोषप्रसङ्गात् (१३५)

२ इतरेषां चातुपलब्धेः । (१३६)

पूर्वाध्यायविचारितस्य परमेशस्यैव शास्त्रान्तरैः

रोधो नेति च तत्र तत्र कथितन्यायानुसारादिकम् ।

व्याप्तौ वक्तुमर्हं द्वितीयमविरोधाध्यायमारब्धवान्

तत्रापि स्मृतिकारवृत्तिनिवहं व्याख्याति कारुण्यतः ॥२९९॥

श्रुतिप्रसिद्धिः कपिलस्य यद्वत् मनोस्तथैव श्रुतिराह कीर्तिं ।

तयोर्मनोरेव वलीयसीति मनुस्मृतिप्रोक्तमिहाद्रियन्ते ॥ ३०० ॥

पूर्वं विरोधाधिगतेर्नयेन मतार्थमित्यादि न वक्तुमर्हम् ।

श्रुत्या स्मृतेरेव हि बाध उक्तः स्मृत्योर्विरोधे परिहार इष्टः ॥ ३०१ ॥

स्मृत्योश्च मूलं श्रुतिरेव मानं श्रुत्योर्विरोधे सति का समाधिः ।

हरिप्रवेशे कपिलो महात्मा स सागराणां तपनेऽन्यतुल्यः ॥ ३०२ ॥

सामान्यकाले कपिलोक्तसार्थं न मानमेतद्रजसा विमिश्रम् ।

वैदस्वतोऽयं तु सदा प्रबुद्धः अतस्तद्वृत्तिर्भियगुक्तितुन्या । ३०४ ॥

अधिकरणार्थः इदानीं स्वपक्षे पूर्वाध्यायोक्तार्थस्य स्मृतिन्यायविरोधपरिहारः  
प्रधानादिवादानां न्यायमासत्वं च निरूप्यते । तत्र प्रथमं स्मृतिविरोधपरिहारः  
कल्प्यते । 'सांख्यस्य वक्ता कपिलः' इति 'कृष्णिं वपुतं कपिलं यन्तमग्रे ज्ञानैर्दिगर्ति  
वायमानं च पश्येत्' इति (श्वे ५-२) 'यदै किञ्च मनुरवदत् तद्रेषमं'

इत्यत्र (तै.सं-२-२-१०) श्रुतिषु कपिलस्य मनोश्च तुल्यगौरवमति-  
पादनात् कपिलोक्तसाहचर्यतिरेव वेदान्तेष्वश्रयणीया । मनोश्च कर्मकाण्डोक्त-  
यागादिप्रतिपादकत्वेन त्रिवर्गफलसाधनत्वोरौ सार्थक्यात् इति पूर्वश्ले प्राप्ते  
वेदान्तेषु च मनुस्मृत्युक्तमेवाङ्गीकरणीयं । कपिलस्य सगरपुत्रनाशकत्वेन  
प्रसिद्धिसत्त्वात् तादृशवासुदेवनामा कपिलः अन्यः । 'ऋषिं प्रसूतं कपिलं'  
इति श्रुत्युक्तकपिल अन्य इति वक्तुमपि शक्यत्वात् । 'ऋषिं प्रसूतं कपिलं,  
इति ऋषिसामान्यध्रवणाच्च समान्यकपिलऋषिभोक्तसांख्यापेक्षया विभक्ति-  
पत्यभावयुक्तमनुप्रोक्तस्य ससारन्याधिप्रसूतस्य भेषकत्वेन कथनात् मनुस्मृतिरेव  
बलीयसीति तदुक्तमेव ब्राह्ममिति सिद्धान्तः ॥

### १ स्मृत्यधिकरणं । (३६)-विशिष्टाद्वैतम्

त्वद्दिव्यमंगलशरीरगुणादिकांश्च संदृश्य सप्तगुरवः\* शठविद्धिडायाः ।  
सन्तुष्टुयुस्तत्र कृपावशतो द्वितीयाध्यायेन बाह्यकृतपीडनरोधिनाम्ना ॥

१ स्मृत्यनयकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनयकाश-  
दोषप्रसङ्गात् । (१३९)

२ इतरेषामानुपलब्धेः (१४०)

धैवस्वतस्यापि मनोर्यथा वा तथा प्रसिद्धिः कपिलस्य चास्ति ।  
अथापि धैवस्वतस्तत्तिरेव बलीयसीति प्रतिपादिताऽत्र ॥ ३०४ ॥

आधिकरणार्थः अत्र पूर्वप्रतिपादितार्थस्य इतरेः कृपणानर्हत्वमति-  
पादनाय द्वितीयोध्याय आरभ्यते । तत्र कपिलस्मृतिमनुस्मृत्योरिरेवे  
मनुस्मृतिरेव बलीयसीत्यनेनाधिकरणेन निगद्यते । "ऋषिं प्रसूतं  
कपिलं" इत्याप्तत्वेकावपि बृहस्पतिप्रणीत-चार्वाकस्मृतिवत् कपिलप्रणीता स्मृति-  
रनादरणीया । केवलसत्त्वभूमिष्ठाऽततममनुप्रणीता स्मृतिरेवादरणीया इति ।

\* सप्तगुरवः (சப்த சூழ்வார்த்தவர்கள் பாடல்பற்றி சும்பதார்த்தவர்கள் சும்பதார்த்தம் எனது நூற்பா)।

## १ स्मृत्याधिकरणम् । (४१)-द्वैतम्

१ ओं स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाश-  
दोषप्रसङ्गात् । (१३६)

२ ओ इतरेषां चानुपलब्धेः । (१३७)

३ ओ एतेन योगः प्रत्युक्तः । (१३८)

सर्वत्ररद्धादिकृतस्मृतीनां विष्ण्वादिसत्त्वस्यकृतस्मृतीनां ।

अन्योन्यरोधे सति विष्णुमुख्यस्मृत्यादिरेव प्रबलेत्यवोचत् ॥ ३०५ ॥

अन्यस्मृतिप्रोक्तफलस्य साक्षादर्शनात्तद्वचनं न मानं ।

योगस्मृतेश्चापि न मानमिष्टं अदर्शनादेव फलस्य तत्र ॥ ३०६ ॥

अधिकरणार्थः सर्वस्मृतयः प्रमाणं नवेति संशयः । सर्वज्ञत्वादि-  
कृत स्मृतीनामपि प्रामाण्यं भवतु इति पूर्वपक्षः । विष्ण्वादिकृतानां स्मृतीनामपि  
प्रामाण्यं । इतरद्वयस्मृत्युक्तफलस्यानुपलब्धेः तासानुपलब्धेः । योगशास्त्रोक्तस्य  
प्रत्यक्षोपलब्ध्या योगस्मृतेः प्रामाण्यमस्तु इति चेत् योगाभ्यासकारेण फलादष्टेः  
योगस्मृतिरपि प्रामाण्यपदवी नार्हति । इति ॥

## २ योगप्रत्युक्तप्राधिकरणम् (४१)-अद्वैतम्

३ एतेन योगः प्रत्युक्तः । (१३७)

योगाख्यशास्त्रेऽपि विरुद्धदृष्टेः योगो न मानं कपिलादिवच ।

योगस्य निश्चेयससाधनोक्तेः शंकाधिकाऽस्तीति निरस्यतेऽत्र ॥ ३०७ ॥

ब्रह्मात्मवादादप्रतिपादकोऽसौ नात्मैकतत्त्वार्थविचिन्तको हि ।

अद्वैतवर्तिर्न हि तत्र भाति ध्यानं नवीति श्रुतिनिष्ठयोगम् ॥ ३०८ ॥

अधिकरणार्थः “ अथ तत्त्वदर्शनोपायो योगः ” इति तत्त्वदर्शनस्य  
उपायत्वेन श्रुतं योगशास्त्रं प्रामाण्यमित्यपिकाशद्वयां योगस्मृतिः न प्रमाणं ।  
योगनिष्ठाश्च द्वैतिन एव ; नत्मैकत्वदर्शनः । यसद्ब्रुो ह्ययं पुरुषः (बृ ४-३-१६)  
इति निर्गुणविशुद्धपुरवैकत्वप्रतिपादकवेदान्तशास्त्रविरोधात् । “ तं त्वौपनिषं

पुच्छामि" (बृ ३-९-१६) "नावेदविःमनुते तं बृहन्तं" (तै ब्र ३-१२-९-७)  
इत्यादिप्रुतयः पुरुषैकत्वे प्रमाणं इति ।

२ योगप्रत्युक्त्याधिकरणम् । (३७)—विशिष्टाद्वैतम्

३ एतेन योगः प्रत्युक्तः । (१४१)

यस्माद्धिडौजाश्च विरोचनश्च ब्रह्मात्मविज्ञानमजादगृह्णात् ।  
तस्मात्प्रना न प्रकृतिः स्वतन्त्रा बीजंत्विति प्रोक्तमतो न मानां ॥३०९॥

अधिकरणार्थः चतुर्मुखप्रोक्त योगसृष्टिः प्रमाणं भवतु । "ब्रह्मा  
अधर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह" इत्यादिना चतुर्मुखस्य वेदान्तशास्त्रप्रवर्तकत्वस्य  
श्रुतत्वात्, इत्यधिकाशङ्कायां, निमित्तकारणमात्रेस्वराभ्युपगमात् चतुर्मुखस्यापि  
कदाचित् रजस्तमोऽभिभवसंभवाच्च स्वच्छरस्वयमिधावनादिदृष्टेश्च तत्कृ-  
योगसृष्टिः न प्रमाणम् । इति ॥

३ विलक्षणत्वाधिकरणम् । (४२)—अद्वैतम्

४ न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् । (१३८)

५ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् । (१३९)

६ दृश्यते तु । (१४०)

७ असदिति चेन्न पतिषेधमात्रत्वात् । (१४१)

८ अर्पाती तद्वत्प्रसङ्गादसमझासम् । (१४२)

९ न तु दृष्टान्तभावात् । (१४३)

१० स्वभक्षशेषाच्च । (१४४)

११ तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमव्यविमोक्षरसत्रः । (१४५)

ज्ञानं विशुद्धं भगवत्स्वरूपं जगत् नित्यं परिणामि दृष्टं ।

चगन्निदानं च विलक्षणत्वात् ब्रह्मेतिवक्तुं न समर्हतीति ॥ ३१० ॥

मैवं नराहोम नस्त्वादृष्टेः गरांपुरीषादपि कीदृष्टेः ।

नैकान्वतौऽस्तीह निदानमस्य जज्ञैकपीजं धृतिरेव यत्कि ॥ ३११ ॥



तर्केण नैषा मतिरापनेया चेयं विसृष्टिर्पत आचभूव ।

ऋग्वेद चाद्वा क इह प्रयोचत् इत्यादिना ब्रह्म विलक्षणं तत् ॥३१२॥

अधिकरणार्थः—लोके घटादिनिर्माणे मृत प्रकृतिः, कुलालः निर्माता इति दृष्टम् । अत्र तु सकलविलक्षणं ब्रह्म चेतनाचेतनरूपप्रपञ्चस्य निमित्तं उपादानं च कथं भवेदिति लोकदृष्टया शङ्का । समाधिस्तु वेदोक्तत्वादेव लोक-विलक्षणं ब्रह्मैव जगतः निमित्तमुपादानं च भवितुमर्हति । शब्दैकप्रमाणवा हि वयं । शब्दश्च “विज्ञानं चाविज्ञानं च ” (तै २-६) मृदवर्तित्वात्प्योऽब्रु-वन् (६-१-३-२-४) “तत्तेजो ऐक्षत ता आप ऐतक्षन्त” (अ ६-२-३-४) ते हे मे प्राणः, अहं श्रेयसे विवदमानाः ब्रह्म जग्मुः (६-१-७) ते ह वाचमचुः त्वं नोद्गृयेत (अ १-५-२) इत्यादिश्रुतिभ्यः चेतनचितनयोः ब्रह्मानुप्रवेशमुक्त्वा अचेतनः नामपि चेतनवत् मनोतरवत्त्वादिश्रवणाच्च विलक्षण-मपि ब्रह्म जगतो निमित्तमुपादानं च भवितुमर्हति इति । लोकदृष्टप्रकिया तु ‘अचिन्त्याः स्वस्तु ये भावः न तांस्त्वेण योजयेत्’ इति “नैषा तर्केण मतिरापनेया” इत्यादि श्रुतिस्मृतिभिः ब्रह्मण अचिन्त्यशक्तिमत्वोक्तेः ।

३ विलक्षणत्वाधिकरणम् (३८)—विशिष्टाद्वैतं

४ न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् (१४२)

५ अग्निमानिःश्रुपदेशात् विशेषानुगतिम्याम् (१४३)

६ दृश्यते तु । (१४४)

७ असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् । (१४५)

८ क्षर्पात् तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् (१४६)

९ न तु दृष्टान्तमावात् । (१४७)

१० स्वपक्षदोषात् । (१४८)

११ तर्कप्रतिष्ठानादपि । (१४९)

१२ अन्यशानुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्दोषप्रसङ्गः । (१५०)

केचित् प्रधानं जगतो निदानं त्रैगुण्यरूपस्य सरूपमाहुः ।

‘तदैक्षते’ति श्रुतिराह सृष्टिं सङ्कल्पपूर्वा तदचेतनं हि ॥ ३१५ ॥

विलक्षणत्वाज्जगतो निदानं न ब्रह्म किन्तु त्रिगुणं सरूपं ।

मैवं हि कीटो मधुनोऽपि बह्विः जातोऽरणेस्ताद्वि विलक्षणत्वात् । ३१६ ॥

दृष्टं शरीरात् दशना-शिरोज नखादि कीटादि च गोमयादेः ।

तस्मादनन्तं बहुशक्तिमच्च ब्रह्मैव सर्वात्मकमत्र हेतु ॥ ३१७ ॥

प्रियाऽप्रिये न स्पृशतोऽशरीरमित्यादिना मुक्ततनुर्न दृष्या ।

अप्राकृताकारशरीरसत्त्वे बहुप्रमाणानि भवन्ति शास्त्रे ॥ ३१८ ॥

विशुद्धसत्त्वाश्रयगोपुरादि लोकाश्च विष्णोस्सततं विभान्ति ।

यद्यस्य शेषं तदु तस्य वर्ष्म शरीरलक्ष्मेति मते न दोषः ॥ ३१९ ॥

आधिकरणार्थः—“यत्कर्मेणानुसंधते स धर्मं वेद नेतरः” (मनु ६२-१०६)

इति मनुस्मृत्या तर्कानुगृहीतव्यास्तमेव प्रमाणं । यदि यत्कार्यं उत्तलादविलक्षणं दृष्टम् ; यथा मृत्कार्यं घटादि तद्वत् अचेतनरूपस्य जगतः कार्यस्याचेतनरूपं प्रधानमेव कारणं भवितुमर्हति । न तु चेतनं ब्रह्म इति पूर्वपक्षे प्राप्ते, कार्यकारणयोः नियतसालक्ष्ये प्रमाणाभावात् वैलक्षण्येऽपि कार्यकारणदर्शनाच्च, अचेतनात् गोमयात् चेतनवृश्चिपत्रदीना, चेतनाच्च कर्णनाभेः अचेतनतन्वादीनां चोत्पत्तिदर्शानात्, शब्दैकसन्निविद्यकारणत्वे न काश्चित् दोषमुद्भावयितुं शक्यमिति सिद्धान्तः ।

चिदचिच्छरीरकपरब्रह्मणः जगत्कारणत्वाङ्गीकारे शरीरमूतचेतना-चेतननिष्ठदोषाः शरीरिणि ब्रह्मणि प्रसज्येरनितिचेत्, मैवं । शरीरलक्षणस्य तार्किकाद्युक्तस्य अन्वयाप्यतिव्यात्यादि दोषप्रसत्त्वात् यद्यदेकनिर्घाम्यं यदेक धाम्यं, मय्यैकदोषमूलं तलस्य शरीरमिति शरीरलक्षणाश्रयणेन शरीरगतदोषादयः शरीरिणि न समभन्त्येव । “अशरीरं वावसन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः” (छा) इत्यादिभ्रुतयस्तु कर्मकृतशरीरस्यैवेति नाप्राकृतशरीरविशिष्टपरब्रह्मण इति न कोपि दोष इति ॥

## २ नविलक्षणत्वाधिकरणम् (४२)-द्वैतम्

४ ओं न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् । (१३०)

५ ओं दृश्यते तु । (१४०)

मन्वादिस्मृतयस्तथैव मकलावेदाश्च साक्षाः प्रमा  
श्रुत्यक्षं फलमत्र यद्वि विफलं तत्कर्म तत्कारणम् ।  
सांख्यादिस्मृतयः प्रमाणपदवीं नाहन्ति दोषाधिकाः  
वेदाश्च स्मृतयः स्वतस्तु मितयः नित्याश्च विष्णाविति ॥ ३२० ॥  
लोकाद्विलक्षणे वेदे नित्ये यत्कथ्यते प्रमा ।  
वेदस्मृतीनां प्रामाण्यं दृश्यते नित्ययेति च ॥ ३२१ ॥

अधिकरणार्थः वेदानां मन्वादिस्मृतीनां च तदनुक्तफलोपलब्ध्या  
रुद्रादिऋतस्मृतिविलक्षणत्वात् वेदादीनां नित्यत्वाच्च स्वतः प्रामाण्याच्च 'वाचावि-  
रूपनित्यता' (अ. ८-६४-६) 'धनादिनिधनाशेषा' इत्यादिना वेदादीनां  
नित्यत्वश्रवणाच्च तदुक्तफलस्य दृष्टत्वाच्च रुद्रादिऋतस्मृतिरन् वेदेषु न कल्प्या  
दोषाः । यत्रकुत्र च वेदोक्तफलं दृष्टं तत्र तत्रमीवकर्तृककर्मनिमित्तमिति  
फलत्वस्य व्यभिचाराभावान् साक्षा वेदाः प्रमाणमेव ।

## ३ अभिमान्यधिकरणम् (४३)-द्वैतम्

६ ओं अभिमानि व्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् । (१४१)

७ ओं दृश्यते च (१४२)

रुद्रवीत् पृथिवीत्पादि वेदवाचां न न प्रमा ।  
भूम्यादेश्चक्तिस्त्वाच्च भूरादेर्वक्ति देवताः ॥ ३२२ ॥  
अचेतनमृदादीनां देवता अभिमानिनः ।  
वासुदेवप्रदत्ताश्च शक्तयस्सन्ति नास्वपि ॥ ३२३ ॥

अधिकरणार्थः "मृदवकीर्त" "आपोऽद्भुवन" (अ. ६-१-३)  
इत्यादिश्रुतयः न प्रमाणं । तेषु चैनन्धर्मात्मनवात् इति पूर्वपक्षे सत्त्वभिमानि

देवता ब्रुवन्तीति शास्त्रात् मृदादीनां भगवद्भक्तनिशेषसामर्थ्यमस्तीति ॥

“ अचिन्त्यादशक्तयन्त्रासां दृश्यन्ते मुनिभिश्च ताः ।

ताश्च सर्वगता नित्यं वायुदेवैकतंत्रयाः ” ॥

इति प्रमाणात् न कोपि विरोध इति ॥

### ४ असदधिकरणम् (४४)-द्वैतम्

८ ओं असदितिचेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् । (१४३)

९ ओं अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् । (१४४)

१० ओं न तु दृष्टान्तमावात् । (१४५)

११ ओं स्वप्नदोषाच्च । (१४६)

१२ ओं तर्कान्तिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यनिर्गोक्षप्रसङ्गः ।

१३ ओं एतेन शिष्टा अपरिग्रहा अपि व्याख्याताः । (१४८)

असत्तः कारणत्वोक्तेरसद्वाच्यो हरिस्मृतः ।

सत् एव जनिः प्रोक्ता विनाशश्च सशेषकः ॥ ३२४ ॥

दृष्टान्तभाषाभाषाभ्यां तर्कानिदचयतः परे ।

विरुद्धवादिनः सर्वे निरस्ता इति चोन्यते ॥ ३२५ ॥

उत्पत्तावसतो नास्ति दृष्टान्तो युक्तयत्तथा ।

विष्णोरेव समुत्पन्नं प्रमाणादुपपद्यते ॥ ३२६ ॥

दृष्टान्तभाषाभाषाभ्यां शिष्टा अप्यपरिग्रहाः ।

प्रधानादितुल्यास्ते निरस्ता अभवन्निह ॥ ३२७ ॥

अधिकरणार्थः 'नासदासीन्नोसदासीन् तदानीं नासीद्रजो नो व्योमः  
परो यत् (ऋ १०-१२१) असदेवेदमम असीत्' (छा-६-२-१)

'असत्तः सद्जायतः; (ऋ १०-७२-३) इत्यादिना असत्तः

कारणत्वोक्तेः विरोध इति पूर्वपक्षे असत्तः' कारणत्वाद्युक्तिः न विरुद्धा।

सर्वशब्दानां असत्त्वद्वाच्ये विष्णौ समन्वये सत्यपि असत्त उत्पत्तिः

तत्र निषिध्यते । युक्तिविरोधो निराक्रियत इत्यर्थः । असत्त

उत्पत्तौ प्रलये सत्त्वमेव स्यादिति युक्तिविरोधः । प्रलये तत्रासत्त्व-  
दृष्टान्ताभावादेव तथा वक्तुं न युज्यते । लोके सत उत्पत्तिः सशेषविनाशश्च  
दृष्टः ; न सर्वविनाशः ; दृष्टान्ताभावादेव न युज्यते । अतः सत उत्पत्तिरेव  
न्याय्या । अन्यथाप्यनुमेयं न भवति । एतद्रीत्यैव परिशिष्टा विरुद्धमतवादिनः  
निरस्ता वेदितव्याः । यत्र असत उत्पत्तिरुच्यते तत्र असच्छब्दवाच्यात  
द्रष्टव्यः जगदुत्पत्तिरित्यभ्युपेयते । यत्र विरोधः तत्र ब्रह्मैवोच्यते इति नियमात् ।  
प्रलये वाक्वन्तरिक्षरूपं भूतं पृथिव्यप्तेजोरूपं भूतं वाच्चादिकं कार्यं कारण-  
भूतं वाच्चादिकं च चेष्टमानं नासीत् । अपि तु परमात्मैवासीदिति तात्पर्यम् ॥

#### ४ शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् । (४३)—अद्वैतम्

१२ एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः । (१४६)

कारणं जगतोष्वादि भ्रुवते ताकिंकार्यः ।

तेषां परिग्रहो नात्र तत्तुल्यानां तथैव च ॥ ३२८ ॥

अधिकारार्थः । प्रधानकारणवादिनिरसनेन शिष्टैः मनुष्यासप्रभृतिभिः  
अपरिगृहीता अप्वादिकारणवादिनश्च निरस्ता इत्यर्थः ॥

#### ४ शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् (३९)—विशिष्टाद्वैतम्

१३ एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः । (१५१)

अशेषशेषकाणादमुख्याश्च कपिलादिचत् ।

शून्यात्मवादिनस्सर्वे निरस्ता अभवन्नाति ॥ ३२९ ॥

अधिकरणार्थः । परिशिष्टाः वेदापरिगृहीतसांख्यप्रक्षयणेन परि-  
शिष्टाः वेदापरिगृहीता अप्वादिकारणवादिनः काणादादयः एतेन निरस्ता  
येदिनव्याः ।

#### ५ भोक्त्रापत्यधिकरणम् । (४४)—अद्वैतम्.

१३ भोक्त्रपत्तेरविभागधेः स्याल्लोकवत् । (१४७)

श्रुतिप्रमाणाधिगमेऽपि लोके भोक्तुश्च भोग्यस्य विभाग इष्टः ।  
 अन्योन्यभावातिरिहापि दोषः ब्रह्मण्यभिन्नद्वयकारणे न ॥ ३३० ॥  
 ललात्मकाब्धेश्च तरङ्गवीचीफेनादिभावे व्यवहारभेदः ।  
 तुन्येऽन्तरिक्षेऽपि घटान्तरिक्षं यथा तथोपाधिवशादिहापि ॥ ३३१ ॥

अधिकरणार्थः शब्दप्रमाणकत्वेऽपि लोकदृष्टव्यवहारविरोधः प्रति-  
 भ्नातीति पुनः सांख्यवादी प्रत्यवतिष्ठते । भोक्ता देवदत्तादिः । भोज्यः  
 श्लोदनादिरिति लोके भोक्तृभोग्यविभागो दृष्टः । प्रपञ्चस्य ब्रह्मोपादानत्वे  
 श्लोदस्य भोक्तृत्वापत्तिः, भोक्तुश्च भोग्यत्वापत्तिः प्रसज्येत इत्याक्षेपे समाधिः  
 “स्याल्लोकवत्” इति । फेनवीचीतरङ्गबुद्बुदादीनां उदकालकसमुद्रामिन्नत्वेऽपि  
 श्रुतेतरविभागादिव्यवहार उपलभ्यते । “तत्सृष्ट्वातदेवानुप्राविशत्” (तै २-६)  
 इति श्रुत्या अविकृतसौष्व लघुः कार्यरूपप्रपञ्चानुप्रवेश इति अविचोपाधि-  
 निमित्त विभागः, आकाशस्य घटाद्युपाधिनिमित्तभेद इव, कार्यानन्यत्वेऽपि  
 भोक्तृभोग्यविभागः युक्त एव ।

५ भोक्तापत्यधिकरणम् । (४०)-विशिष्टाद्वैतम्

१४ भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् । (१५२).

देहो जीवः प्रकृतिरपि च ब्रह्मणोऽङ्गीकृतस्यात्  
 भोक्त्रापत्तिर्विकृतय इहाऽयान्ति तद्ब्रह्मवादे ।

हृन्वेऽरूपे नृप इव परब्रह्मशक्त्यैव जीवे

दुम्यादुप्यानुगुणतनुगं भोक्तृत्वाद्द्रिं करोति ॥ ३३२ ॥

यथा राजा विपिने प्रासादे च सुखी वर्तते तद्वत् जीवं नियम्य जीवगतदोशासृष्ट  
एव वर्तते इति न ब्रह्मणो भोगृत्वावृत्तिः । अत एव—

“शक्तिं ! त्वमेव जगतां चिदचिद्विशिष्टः सन्कारणं विपरिणम्य वर्तसे हि ।  
मृद्गोहरवमचिकृतैः कलशादिभावः यद्वत्तथापि विकृतिश्चिदचिद्वत्तैव ॥

(श्रीशा-११६)

इव्यस्माभिरुक्तः श्रीशारङ्गपाणिस्तवे ॥ परिशिष्टाः वेदाभरिगृहीता अष्वादि-  
कारणवादिनः काणादादय एतेन निरस्ता वेदितव्याः ।

### ५ भोक्त्राधिकरणम् । (४५)—द्वैतम्

१४ ओं भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् । (१४९)

एकीभवत्यत्र परेऽव्ययेऽयं ततो विभागो भवतीह विष्णोः ।

यथोदके सिक्तजलं तथैव भवत्यथाधिक्यमिदं च । ३३३ ॥

सर्वेऽपि जीवाश्च न ते महित्वमन्वश्नुवन्तीति वदन्ति वेदाः ।

फलाधिकारेऽपि विचार्यमेतत् युक्तेर्विरोधेऽपि विचार्यमेव ॥ ३३४ ॥

आधिकरणार्थः । ‘कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेऽव्यये सर्व  
एकी भवन्ति’ (आ ६-७) इति श्रुतेः मुक्तस्य परमात्मापत्तिरुच्यते । अतः  
विष्णुरपि जीव एव । अन्यस्य अन्यत्वं न युज्यते हीति पूर्ववत्  
‘स्याल्लोकवत्’ इति समाधानं ।

‘यथोदकं शुद्धे शुद्धं आसिक्तं तादृगेव भवति’ (आ-४-१५) इति  
श्रुतेः जले जलान्तरस्य सवन्नेऽपि जलधिक्यरूपभेदः दृश्यत इति विष्णोः  
जीवाद्भेदो मुक्तावपि दृश्यत एव । मुक्तावपि विष्णुमहिमा जीवस्य न जायते  
इति श्रुतेः ॥

### ६ मारम्भणाधिकरणम् (४५)—अद्वैतम्

१४ तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः । (१४८)

- १५ भावेचोपलब्धेः । (१४९)
- १६ सत्त्वाचापरस्य । (१५०)
- १७ असद्व्यभिदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाच्यशेषतः (१५१)
- १८ युक्तेऽशब्दान्तराद्य । (१५२)
- १९ पटवच्च । (१५३)
- २० यथा च प्राणादिः । (१५४)

लोकमद्भोक्तृभोग्यादि व्यवहारस्सर्मारितः ।

वस्तुतो ब्रह्मणो नान्यदस्तीतिह प्रतन्यते ॥ ३३५ ॥

सर्वं ब्रह्मैव नाना न हि किमपि तथा संबदन्तीह वेदाः

वाचारम्भो विकारो घटमणिकमुखं मृत्तिकेत्येव सत्यं ।

इत्यादीनां बहूनामुपनिषदि तथा दर्शनाद्ब्रह्मणोन्यत्

नेति स्पष्टं प्रतीतेः तदपि च तदनन्यत्वमित्यादिनाऽऽह ॥ ३३६ ॥

कारणाद्व्यतिरेकेण कार्यस्य परमार्थतः ।

अभावरूप प्रतीतत्वादनन्यत्वमिहोच्यते ॥ ३३७ ॥

ब्रह्म स्वतन्त्रं सगुणं यदिस्यात् सुरवैक्यतां जनयेज्जगद्भिः ।

रुतो जगत्कारणवस्तु मायाविशिष्टमन्यद्वि सदा प्रकाशम् ॥ ३३८ ॥

अधिकरणार्थः । 'यथा सोम्य एकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्यात्' वाचरम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं (छा-३-१-१) इत्यत्र एकमृत्पिण्डज्ञानेन सर्वं मृत्तिकारजानं ज्ञातं भवतीत्युक्त्वा रूपनामादिक-विकारव्यवहारः केवलव्याघ्रमात्रमेव । मृदेव सत्यमिति उपनिषदर्थो भाति । तत्र मृदेव सत्यं, मृत्तिकारं मिथ्येत्युक्तेः पूर्वोक्तभोक्तृभोग्यादिव्यवहारः कथं उपपद्यत इति पूर्वश्लोके श्रुते 'यथा सोम्य एकेन इत्यादिश्रुत्या भोक्तृभोग्यादिकं मिथ्यैव । तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेन लोकाव्यवहारदृष्ट्या पृथग्य तद्रीत्या तदुत्तरं दत्तं त्वं । इदानीं ब्रह्मव्यतिरेकेण सत्यरूपस्यान्यस्याभाव एव मन्यते मृदुर्द्विः ।



तदनन्यत्वं—

“तत्सादृश्यमभावश्च तदनन्यत्वं तदल्पता ।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थान्परूपस्कीर्तिताः ॥”

इति वैय्याकरणोक्तरीत्या नञ् अभावार्थकत्वेन अन्यस्य अभावः—अनन्यः, अनन्यस्य भावः—अनन्यत्वं । परब्रह्मणोऽप्यतिरेकेणाभावः—इत्यर्थः सिद्धयति । वाङ्मात्रं केवलं, न तु पदार्थसत्त्वैतत्त्वर्थकवाच्यारम्भणादि शब्देभ्यः तथैवावगमात् । “ब्रह्मैवेदं सर्वं” (मु २-२-११) “नेह नानास्ति किञ्चन (बृ ४-४-१९) एवमादि श्रुतिभ्यः यथा मृगतृष्णिकोदकादीनां क्मरादिभ्योनन्यत्वं घटमटाकाशानां महाकाशादनन्यत्वं तद्वत् ब्रह्मणः तद्व्यतिरेकप्रधत्तयचानन्यत्वं । समुद्रफेनादिदृष्टान्तोपि युक्त एव । “परिणामात्” इति सूत्रकाराभिप्रायरीत्या महासमुद्रस्थानीयस्य ब्रह्मणः नदिकुल्यादिवत् सत्यत्वमभिप्रेत्य रागुणब्रह्मोपासनेषु तदनन्यत्वप्रकारोपि उपपद्यत एव । “अस्मान् मार्या सृजते विश्वमेतत्” इति श्रुत्या मायाविशिष्ट ईश्वरशब्देन व्यवहार्यं सगुणं ब्रह्म लगत्कारणं । अविद्याविशिष्टं जीवशब्देन व्यवहार्यं ब्रह्मैव भोक्तृ भोग्यभावादिना वर्तते इति मायाविद्याविभागोप्यस्मिन् मते युक्त एव ।

“माया भवेद्विमलसत्त्वगुणप्रधाना श्रोक्तमल्यपिहितं-सत्त्वगुणात्वविद्या ॥” इति मायाविद्ययोः, “आत्मविद्याविलासोक्तं” पृथक् लक्षणं सङ्गच्छते ।

“जीवो ब्रह्म विशुद्धाचित् भेदस्तस्यास्तयोर्द्वयोः”

अविद्या तच्चित्तोर्योगः षडस्माकमनादयः ॥”

इत्यस्मन् मते षण्णां अनादिसिद्धत्वाङ्गीकारात् भोक्तृभोग्यादि व्यवस्था, सुख दुःखादि व्यवस्था ब्रह्मनन्यत्वसिद्धिश्च सङ्गच्छते । ज्ञानरूपे ब्रह्मणि अविद्या मायासङ्गः कर्तृ भवेत् इति चेत् जले वाष्प्यमिव अन्नौ शैत्यमिव संभवेदेवेति न दोषः ॥

६ आरम्भणशब्दिकरणं । (४१)—विशिष्टाद्वैतं

१५ तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः । (१५३)

१६ भोवेचोपलब्धेः । (१५३)

१७ सत्याज्ञापरस्थ । (१५५)

१८ असद्ब्रह्मपदेशान्नेतिचेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषाद्ब्रह्मेशब्दान्तराच्च । १५६

१९ पटवच्च । (१५७)

२० यथा च प्राणादिः । (१५८)

ब्रह्मानन्यत्वमेतत् तदितरजगतस्सत्यता नेति युक्त्या

प्रोचुमिंश्येति चाक्यं क्वचिदपि न भवेत् सत्यमित्येव सिद्धम् ।

एवं चेत् कार्यहेत्वोः कथमपि तदनन्यत्वसिद्धिर्न च स्यात्

मैवं सर्वेषु कार्येष्वनुविशति परब्रह्म तस्मात्तदैक्यम् ॥ ३३९ ॥

सन्मूलं च सदाधारं 'एतदात्म्यमिदं'त्विति ।

जीवेनानुप्रविश्येति सत्यं जगदितिस्थितम् ॥

मृद्धोहकाष्णायससत्यवाणी नान्यस्य सत्यादि रुणाद्धि किन्तु ।

ज्ञाते मृदादौ सति तद्विकाराः ज्ञाता भवन्तीति तदेव सत्यम् ॥३४१॥

'इत्येव' शब्दान् तथा तदर्थः मृत्स्नैव सत्यं त्विति वेदवाक्यं न ।

सुवर्णमृत्स्नादि च सत्यमेतदनित्यमन्यच्च विकारजातम् ॥ ३४२ ॥

ब्रह्मात्मसदहं शब्दाः भवन्ति ज्ञानिवाचिनः ।

ईक्षां चक्रे विभेतीति चिन्मात्रस्य कथं भवेत् ॥ ३५३ ॥

अधिकरणार्थः 'सन्मूलात्सोम्य इमाः सर्वाः पत्राः सदायतनाः

सत्यतिष्ठाः' (झ-६-३-३) इत्यादि विषयवाक्यम् । अत्र लोके कारणात् कार्यस्य

भेद एव बुद्धिशब्दकार्याकारादिभेदात् दृश्यत् इति ब्रह्मणोभिन्ननिमित्तो-

पादान्तरं न संभवतीति प्राप्ते 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ।' तदनन्यत्वं

—ब्रह्मणोनन्तरं जगतः आरम्भणशब्दादिभ्योवगम्यते । 'एतदात्म्यमिदं

सर्वं' (उ ६-८-६, ७) इत्यादिनां ब्रह्मकार्यं इदं चेतनाचेतनप्रपञ्चरूपं सृष्टेः प्राक्

प्रपञ्चरूपभावेन सूक्ष्मतया चासीत् । सृष्ट्युत्तरं 'कूर्मोद्भानोद सर्वशः' 'उभय-

व्यपदेशात्बहिर्बुद्बलवत्' इत्यादि न्यायेन च ब्रह्मणः प्रपञ्चरूपेण परिणामात् ब्रह्मा-

नन्यत्वं सिद्धं । परिणामित्वे दोषभाक्त्वं तु 'नियन्तृत्वात्' इत्यादिना परिहृतं ।

मृत्स्नैव सत्यं इति श्रुत्यभावात् 'श्रुतिकेत्येव सत्यं' इत्युक्तत्वाच्च मृदादि  
दृष्टान्तैश्च सर्वं द्रव्यं सत्यं, तद्विकाराश्च अनित्या इत्येव श्रुत्यर्थस्याङ्गीकृतव्य-  
त्वात् इति ।

कर्मानादित्वमात्राभ्युपगतिरिह नस्साम्यकारूपसिद्धयै  
पष्णां चानादिताङ्गीकृतिरपरमतेऽनादिनित्यौ समाधौ ।  
नित्यानाद्योश्च वाच्ये भवति न हि भिदाऽद्वैतिनां तुन्यता नः  
पण्डित्यास्तन्मते स्युः सकलमपिमते लक्ष्मणार्यस्य नित्यम् ॥३४४ ॥  
अनादेर्नाशिता दृष्टा सा नो नित्यस्य चेति न ।  
मृदादिपरिणामादि नाशो रूपान्तरं स्मृतम् ॥ ३४५ ॥

अपि च परमते ब्रह्मणः जगत्सृष्टौ वैषम्यनैर्घृण्यपरिहारार्थं अनादित्वा-  
ङ्गीकृतिरभ्युपेयते । अस्मिन् मते तु सर्वेषां पदार्थानां नित्यत्वात् अनादि-  
कर्मणः एकस्यैवाभ्युपगमेन साम्यवैषम्यसिद्धिः भवतीति लक्षणमिति । अपि च  
नित्यानादिशब्दयोः वस्तुतो अर्थभेद एव न ॥

न च अनादित्वस्य नाश्वत्वादिसिद्ध्या, नित्यस्य तदभावाच्च  
अर्थभेदो भवत्येवेति वाच्यं । भावान्तरामाववादि प्रक्षेपे वस्तुनः परिणामसत्त्वेऽपि  
नाश्वत्वाभावात् वस्त्वन्तररूपेण सत्त्वाभ्युपगमात् । न च निर्वाणस्य दीपस्य  
वस्त्वन्तराभावस्य सिद्धत्वात् विकारजातं सर्वं नाश्वमेव; न तु वस्त्वन्तरमिति  
वाच्यम् । लोके सर्वस्य विकारजातस्य भावान्तरमेव दृष्टमिति निर्वाणदीपस्यापि  
भावान्तरं कल्प्यमेव । 'भूयसां स्यात् बलीयस्त्वात्' इति न्यायात् । अत एव,  
'श्रीलक्ष्मीनृसिंहस्तवे' अस्माभिरुक्तम्—

'विकार्यनित्यं त्विति केचिदाहुः नृसिंह! तच्चापि न युक्तमेव ।  
विनश्यद्भव्यत भजते हि रूपं भावान्तरं त्वेतदभावरूपम् ॥  
यत्नस्पतिं द्रव्यमिदं मृपेति न तच्च तस्य प्रकृतिं समेत ।  
घटादिनशेऽपि मृदादि दृष्टेः निर्वाणदीपेऽपि तथैव कल्प्यम् ॥

(श्रीलक्ष्मी-पूर्वभाग २१२-५१३)

६ आरम्भणाधिकरणम् । (४६)—द्वैतम् .

- १५ ओं तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः । (१५०)  
 १६ ओं भावेचोपलब्धेः । (१५१)  
 १७ ओं सत्त्वाच्चापस्य । (१५२)  
 १८ ओं असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेणवाक्यशेषात् । (१५३)  
 १९ ओं युक्तेः शब्दान्तराच्च । (१५४)  
 २० ओं पटवच्च । (१५५)  
 २१ ओं यथा प्राणादिः । (१५६)

यथा कुलालस्य घटादिसृष्टौ आलोकवाय्वादियुता च सृत्स्ना ।  
 अपेक्षिता तद्वदिहापि विष्णुः प्रापेक्षते साधनशर्गमेव ॥ ३४६ ॥  
 सर्वज्ञशक्त्यादिगुणैस्सुपूर्णः नापेक्षते किञ्चिदपीह विष्णुः ।  
 तस्मादनन्यत्वमिहोपपन्नं असाधनस्सन् सृजतांह सर्वं ॥ ३४७ ॥  
 घटादिसृष्टौ च यथा हि तन्तुः तथा शरीरेन्द्रियसाधनञ्च ।  
 अनुप्रविश्यैव जगद्विसृष्टिं करोति तत्साधनवान् हि विष्णुः ॥ ३४८ ॥

अधिकरणार्थः किंस्विदासीदधिष्ठानं आरम्भणं कतमस्वित् कथासीत्'  
 (ऋ १०-७१-२) इति ब्रह्मणः सृष्टिकाले साधनाधिष्ठानाद्यनुक्तेः घटादि  
 निर्माणे कुलालस्यैव साधनापेक्षा न संभवति । कुलालो हि परतन्त्रः विष्णुश्च  
 स्वतन्त्रः । 'साधनानां साधनत्वं यतः किं तस्य साधनैः' इति प्रमाणात् साध-  
 नान्तरानपेक्षयैव विष्णुः सृष्टिं करोति ।

'प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्य पुरुषोत्तमः ।

सोमयानांस भगवान् सृष्ट्यर्थे जगतो विभुः ॥'

इति प्रमाणात् शरीरेन्द्रियादि साधनवानपि भवति विष्णुः ।

७ इतरूपपदेशाधिकरणम् । (४६)-अद्वैतम्

११ इतरूपपदेशाद्विज्ञानादिक्रियादिदोषसक्तिः । (१५५)

२२ अविज्ञानं भेदनिर्देशात् । (१५६)

२३ अज्ञानादिवच्च तदनुपपत्तिः । (१५७)

स चेतनं ब्रह्म जगन्निदानं स्वकीयदुःखादि नयेत् कथं तत् ।  
 भयं विशुद्धं न जगन्निदानं मायाविशिष्टं च मचेतनं तत् ॥ ३४९ ॥  
 अनादि ब्रह्मेषु हि दुःखसृष्टिः मायानिष्ठैव विमुक्तिभाजः ।  
 ब्रह्मेतरद्वन्द्वविमोक्षभाक् तु न ब्रह्मणो दुःखमुखादयथ ॥ ३५० ॥  
 अनादिसिद्धा पडिहापि शास्त्रे अनादिजीवेषु हितादिसृष्टिः ।  
 तदीय कर्मानुसृतेः परेशः सृष्टिं करोतीति न कोपि दोषः ॥ ३५१ ॥  
 गूढं प्रकृतं तस्याऽनृतेन प्रच्छादिताः कर्मवृत्ता हि जीवाः ।  
 किञ्चापि दृश्यं सकलं सृष्टैव मिथ्यामतिस्सैव हितादि सृष्टिः ॥ ३५२ ॥  
 यथा पृथिव्यादिविकारभूतपापाणरत्नादिषु तारतम्यं ।  
 यथा पृथिव्याश्रयबीजगन्धः किंपाकचूतादिषु भिन्न एव ॥ ३५३ ॥  
 ब्रह्मैव बीजं जगतोपि सिद्धं उपाधिसंगात् बहुधाविभेदः ।  
 आत्मा हि नित्यो विश्वरेक एव मरीचिकेवान्यदसत्यमेव ॥ ३५४ ॥

अधिकरणार्थः ब्रह्मणः सृष्टत्वमुक्तं । स्वतन्त्रः कर्तेति सचेतनः  
 परमेश्वरः जन्ममरणजरारोगाद्यनेकानर्थजालं भ्रष्टानः कथं कुर्यात् इति  
 आक्षेपे 'अधिकं तु भेदनिर्देशात्' इत्यादिना तत्समाधानमुच्यते । 'अज्ञान-  
 मायो सृजते (इव ४-९) इति श्रुत्या मायाविशिष्टं ब्रह्मैव जगत्कारणं ; न तु  
 शुद्धं । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्योः धोतव्यो' (तु २-१-५) इत्यादिना शुद्धब्रह्मण  
 एव अन्येष्टत्वादिर्कं श्रूयते । यथा रज्जौ सर्पभृदलनाम्बुधारादिरन्यस्यते  
 तद्वत् ब्रह्मणि भोक्तृभोग्यादिभ्यः । वस्तुतः सत्त्वमसीत्यादिना जीवब्रह्मभेद  
 एव एक एवास्मेति सिद्धान्तः

भेदानेदौ आकाशादिवदुपाधिभेदादुपपद्येते एव । यथा पृथिवीत्वाश्रयाणां  
अग्निनां केचित् बज्रवैदूर्यादयः, केचित् सूर्यकान्तादयः, केचिल्लोष्टपापाणादयः,  
यथा पृथिव्याश्रयाणां बीजानां बहुविधं पलपुष्पादिवैचित्र्यं तथा ब्रह्मणोविद्या-  
वशात् सर्वानुपपद्यत इति ।।

७ इतरव्यपदेशाधिकरणम् । (४२)—विशिष्टाद्वैतम्

२१ इतरव्यपदेशाद्विधाकरणादिदोषप्रसक्तिः । (१५९)

२२ अधिकं तु भेदनिर्देशात् । (१६०)

२३ अस्मादिवच्च तदनुपपत्तिः । (१६१)

चिदचिच्छरीरपरमात्मकर्तृत्वा चिदचिच्छरीरगतदोषमिश्रता ।  
न शरीरनिष्ठाशिशुतादि चात्मनि प्रभुतानियाम्याभिदमङ्गलक्षणम् ।  
ब्रह्म स्वतन्त्रं सुगुणं यदि स्यात् सुखैकतानं जनयेज्जगद्धि ।  
ततो जगन्कारणवस्तु माया विशिष्टमन्यद्वि सदा प्रकाशम् ॥ ३५३ ॥  
भेदं विशुद्धं स्वयमेव भातं चिन्मात्रमङ्गीक्रियते यदीह ।  
विशुद्धविज्ञानघनस्वरूपे मायापिधानं न कदापि जीवेत् ॥ ३५७ ॥  
देहो यस्य ब्रह्मणः सृज्यवर्गस्तत्सर्वस्तस्माद्विश्वदेही परथेत् ।  
मूर्तेर्दुःखं मूर्तिनस्स्यादितीयं चित्रे वस्ते रक्तिमेवात्र न स्यात् ॥ ३५८ ॥  
यथात्मनस्य यद्भ्यं आधेयं शेषमेव च ।  
तत्तस्य हि शरीरं स्यान्नास्त्यन्यन्मूर्तिलक्षणम् ॥ ३५९ ॥

अधिकरणार्थः । 'अयमात्मा ब्रह्म' (बृ ६-४-५) 'तत्त्वमसि'  
(छा ६-८-७) इत्यादि श्रुत्या जगद्ब्रह्मणोरनन्यत्वं परैसाधितं । तत्र किञ्चिदा-  
क्षिप्य तन्माधानं क्रियते सूत्रकारैः । जीवस्य ब्रह्मभावोपदेशो ब्रह्मैव जीव इति  
सिद्ध्या, आत्मनः हिताहितादिमिश्रजगत्सृष्ट्यादिदोषाः ब्रह्मणः प्रसज्येरति-  
चेत्, जीवात्मनः पृथगेव परंब्रह्मेति 'य आत्मनि तिष्ठन्' (बृ ५-७-२२)

पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा (श्वे-१-६) इत्यादिभिः ज्ञायते । स्थूलचिदचि-  
द्विशिष्टेक्षणः कार्यभूतस्य जीव उच्छरीरगत दोषाः ब्रह्मणि न प्रसज्यन्ते । यथा  
शरीरगतबाल्त्वयुवत्वादायः शरीरिणि जीवे न भवन्ति तथा परमात्मनीति ।

### ७ इतरन्यपदेशाधिकरणम् । (४७)-द्वैतम्

- २२ ओं इतरन्यपदेशाद्विताकरणादि दोषप्रसक्तिः । (१५७)
- २३ ओं भषिक्रन्तु भेदनिर्देशात् । (१५८)
- २४ ओं अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः । (१५९)
- २५ ओं उपसंहारदर्शनाभेति चेन्शीखद्वि । (१६०)
- २६ ओं देवादिवदपि लोके । (१६१)
- २७ ओं कृत्स्नप्रसक्तिर्निस्वयवत्वशब्दकोपो वा । (१६२)

जीव एव जगत्कर्ता यदिस्यादहितं कथं ।

विष्णुरेव जगत्कर्ता श्रमराहित्यशक्तिमान् ॥ ३६० ॥

नैव जीवो जगत्कर्ता निष्प्रतीकादिवेदतः ।

नित्यो व्यवयवो ज्ञाता सुखीदुःखीति च श्रुतेः ॥ ३६१ ॥

अधिकरणार्थः । श्रुतिप्राप्तर्जावकर्तृत्वपक्षः इदानीं निराक्रियते ।  
जीवस्यैव जगत्काणत्वाभ्युपगमे, हिताहितादिवोषप्रसक्तिः स्यादेव । विष्णोः  
जगत्कर्तृत्वाभ्युपगमे न कोऽपि दोषः । सर्वशक्त्यादिमत्त्वात् । अतः विष्णोः  
जगत्कर्तृत्वाभ्युपगमे हिताहितादिवोषो न भवति । जीवस्य चेतनत्वेऽपि  
अश्मादिवत् कर्तृत्वानुपपत्तेः स्रष्टृत्वं न संभवति । गोपु दृश्यमानं क्षीरं प्राणादेव  
जायते । अन्नं रसादिरूपेण प्राणः परिणमत्यसौ इति वचनात् जीवे दृश्यमानः  
कार्योपसंहारोऽपि विष्णुगत एव । लोके सामान्यपिशाचादीनाम्भिः अन्यशरीरं  
प्रविश्य विचित्रं कार्यादिकरणे शक्तिर्दृष्टा । किमु वक्तव्यं विष्णोः शक्तिमत्त्वे ।  
तथा च विष्णुः अन्यैरदृष्टसत जीवादीन् अनुपविश्य करोति कारयति  
चेति ॥

८ उपसंहारदर्शनाधिकरणम् । (४७)—अद्वैतम्

२४ उपसंहारदर्शनामेति चेन्न क्षीखद्धि । (१५८)

२५ देवादिवदपि लोके (१५९)

मृदण्डचक्रादिसहायसत्त्वे करोति कुम्भादिघटादिकर्ता ।

तथा परेशोऽपि सहायकाङ्घ्री दध्नीतरत्क्षीरमपेक्षते न ॥ ३६२ ॥

दृष्टा हि देवेषु मुनीष्वपीह शरीरहर्म्यादि विशेषसृष्टिः ।

चलाकवर्गश्च विनैव शुक्रं दधाति तस्मान्निरोपेक्ष ईदृशः ॥ ३६३ ॥

अधिकरणार्थः घटपटादिकर्तुः मृदण्डसूत्रापेक्षा यथा तद्वत् ब्रह्मणोऽपि साधनापेक्षा भवतीत्यक्षेपे लोके जलं स्वयमेव हिमभावमाप्नोति । क्षीरञ्च दध्यादिभावमाप्नोति । चलाका च रेतसकमन्तरेण गमं धत्ते । पद्मिनी च प्रस्थानसाधनमनपेक्ष्यैव तटाकात्तटाकान्तरं प्रतिष्ठते । देवाद्यश्च इन्द्रादयः सौमरिप्रमृत्तयश्च सिद्धयोगिनश्च सचेतनाः स्वशक्त्यैव शरीरान्तरं हर्म्यादिकं, देशान्तरगमनादिकं च कुर्वन्त्येव । तथा सचेतनं ब्रह्मं साधनमनपेक्ष्यैव जगत्सृष्टिं करोति । अत्र देवादिवदिति दृष्टान्तोपन्नातः साधनानपेक्षकार्यकरणमात्र एव विवक्ष्यते । अन्यथा एकस्य सामर्थ्ये दृष्ट्वा अन्योप्येवं भवितुमर्हन्तीति प्रश्नस्य अवकाशसत्यात् इति ॥

८ उपसंहारदर्शनाधिकरणम् (४३)—विशिष्टाद्वैतं

२४ उपसंहारदर्शनामेति चेन्न क्षीखद्धि । (१६२)

२५ देवादिवदपि लोके । (१६३)

'स्वाभाविकज्ञानबलक्रिया'दि युक्तं परंब्रह्म विसाधनं तत् ।

अन्यानपेक्षं सृजति प्रपञ्चं देवर्षिपित्रादिवदेव सर्वं ॥ ३६४ ॥

अधिकरणार्थः सर्वज्ञात् सर्वशक्तेः ब्रह्मणः जगत्सृष्टिः साधनानपेक्ष्यैव सिद्ध्यति । परिमितशक्तौनां साधनोपसंहारसापेक्षत्वेऽपि



‘स्वाभावकी ज्ञानबलक्रिया च’ (श्लो-६-७) इति श्रुत्या सर्वशक्तेः ब्रह्मणः साधनापेक्षैव न । क्षीरबलादिकं दक्षिहिमादिभावेषु यथा अन्यानपेक्षं दृष्टं; लोके च देवादयः स्वसकलशब्देन अनेकविचित्रकार्याणि सृजन्ति तद्वदित्यर्थः ।

९ कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम् । (४८)—अद्वैतं

२६ कृत्स्नप्रसक्तिर्निखयवत्वशब्दकोपो वा । (१६०)

२७ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् । (१६१)

२८ आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि । (१६२)

२९ स्वपक्षदोषाश्च । (१६३)

ब्रह्मैव लोको यदि कृत्स्ननाशः अङ्गीविचेन्निष्कलवेदकोपः ।

शब्दप्रमाणादुभयं न दुष्टं ब्रह्मान्यदज्ञानधिमिश्रमन्यत् ॥ ३६५ ॥

आत्मन्यापि स्वमदृशिप्रदृष्टः स्वरूपसत्त्वेऽपि रथादिसृष्टिः ।

मायावि देवादिषु दृष्टमेतत् स्वरूपसत्त्वे विकृतिं विनैव ॥ ३६६ ॥

प्रधानवादेऽपि समान दोषः कृत्स्नप्रसक्तिश्च निरङ्गता स्यात् ।

ब्रह्मैकहेतोर्न च न कोपि दोषोऽविद्याद्यज्ञानबलक्रियादः ॥ ३६७ ॥

अधिकरणार्थः । इदानीं ब्रह्मणः जगत्प्रत्यक्षपक्षे प्राप्तदोषं निवारयति । श्रुत्यवगतं निस्वयं ब्रह्म जगद्रूपेण परिणामि चेत् कृत्स्नपरिणामपरतन्त्रौ ब्रह्मण एव नाशः प्रसज्येत । सावयवत्वान्मुक्त्यामे ‘निष्कलं निष्क्रियं शान्तं’ इत्यादि शब्दकोपेन अनित्यत्वप्रसङ्गः; सावयवत्वात्; इत्याक्षेपे समाधिः । ‘सावानस्य महिमा तयो ज्योर्थाश्च पूरुषः’ (पृ०३तर्कं)

‘अचिन्त्याः खलु ये भावाः न तांलक्रेण योजयेत् ।

भक्तुःतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यास्य लक्षणम् ॥’

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः अतीन्द्रियार्थयाथास्त्यज्ञानं संवादनीयं । अन्-यागक्रियाविषयक-बोद्धशिनस्तोलविकल्पवत् वस्तुनि पिकन्यासइत्यान साध्य-मत्वागिरवयवत्योः, अविद्याकल्पितेष्वभेदाध्ययणेन सावयवं दत्त्वात्सि

अगत्सृष्टिरूपपटते । यथा तिमिरदोषेण अनेकचन्द्रदर्शनेऽपि चन्द्रैकत्वनिश्चयः  
अबाधितो जायते तथा अत्रापि ज्ञानरूपं ब्रह्म शुद्धमेव । अविद्याविशिष्टं ब्रह्म  
अविद्याकल्पितनामरूपादिभेदेन परिणमत इति न दोषः । परिणामश्रुतिश्च  
वस्तुतो न परिणामप्रतिपादनार्था । अपि तु पञ्चकोशादिवाक्यवत् 'स एष नेति  
नेत्यात्मा' (वृ-३-९-२६) इत्युभदिष्टात्मप्रतिपादनार्थेति सर्वं निरवयं ।  
यथा मिथ्यामूलाः रथादियोगाः स्वप्नदृशि भवन्ति, मायाव्यादिषु स्वस्वरूपानुप-  
भेदेनैव विचित्रसृष्टिः दृश्यते तद्वत् एकस्मिन्नपि ब्रह्मणि स्वरूपाविकारेणैव  
सर्वाद्यष्टिरूपपटते । प्रधानादिवादिन एवायं दोषः संभवतीति ॥

### ९ कृत्स्नप्रसक्त्याधिकरणम् । (४४)—विशिष्टाद्वैतं

२६ कृत्स्नप्रसक्तिर्निखयत्वाशब्दकोपो वा । (१६४)

२७ ध्रुतेस्तु शब्दमुल्लात् । (१६५)

२८ आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि । (१६६)

२९ स्वप्नदोषाच्च । (१६७)

३० सर्वोपेता च तद्दर्शनात् । (१३८)

३१ विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् । (१६९)

एकं ब्रह्म व्यवययमिदं चेतनाचेतनांशः

शून्यं ब्रह्म स्थितमिति यदि ब्रह्मणस्साङ्गता स्यात् ।

ब्रूते वेदः प्रमितिजनकः सर्वशक्त्यादिशुष्टम्

दृष्टो दन्तावलमुखमुखे चित्रसर्गः परस्य ॥ ३६८ ॥

अधिकरणार्थः । सूक्ष्मचिदचिच्छरीरं ब्रह्म जगत्कारणं इत्युक्तेऽपि  
शरीर्यशस्य ब्रह्मणः कार्यत्वाऽपत्या ब्रह्मणोपि कार्यत्वेनोपयुक्तत्वात् ब्रह्मांशोपि  
नष्ट एव । निसयवत्त्वे बहुभवनं च नोपपद्यते । अतः ब्रह्मकारणत्वं असमज्ञ-  
समिव भातीति चेत् शब्दैकप्रमाणकत्वेन सकलैतखस्तुविसम्बातीयत्वविचित्र-  
शक्तिमत्वाद्यभ्युपगमाद्ब्रह्मणः लोकदृष्टं सामान्यं दृष्यं न संभवति । यथा

अभिबल्यदीनां औष्यशैत्यादिकाः स्वामाविकाः विचित्राश्शक्तयः दृश्यन्ते,  
-तद्वत्—

“शक्तयस्सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः ।

यतोऽतो व्रक्षणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तयः

भवन्ति तपता श्रेष्ठ पावकस्य यथोप्यता” ॥

इत्यादि प्रमाणात् ब्रह्मणः जगत्सृष्टिः स्वविकारभावादिश्वोपपन्न एव ।  
गजमुस्वनृसिंहादौ विचित्रसृष्टिः प्रसिद्ध एवेति ॥

८ श्रुतिशब्दमूलत्वाधिकरणम् । (१८)—द्वैतम्

२८ ओं श्रुतेस्तुशब्दमूलत्वात् । (१६३)

२९ ओं आत्मनिचैतं विचित्राश्च हि । (१६४)

३० ओं स्वपक्षदोषाच्च । (१६५)

३१ ओं सर्वोपेता च तद्दर्शनात् । (१६६)

३२ ओं विकरणत्वात्नेति चेत्तदुक्तम् । (१६७)

विष्णोः कर्तृत्वपक्षे तु न दोषः प्रसजेदिति ।

श्रुत्युक्तार्थं लोकशक्तिः बाधितुं नार्हतीह या ॥ ३६९ ॥

विचित्राश्शक्तयः सन्ति विष्णावित्यागमात् ग्रमौ ।

न दोषः परमे कश्चित् गुणा एव निरन्तराः ॥ ३७० ॥

अधिकरणार्थः जीवस्य कर्तृत्वं दृश्यति विस्तरेण । जीवः नित्यः,  
निरवयवः, सुखी, दुःखी, ज्ञाता, अज्ञाता, इत्यादिजीवधर्मोक्तैः; परमात्मनः  
सर्वशक्त्युक्तैः विचित्रशक्तिमलोकेश्च विष्णुरेव कर्ता, न जीव इति । ‘अपाणिपादो  
ज्वनो गृहीता’ (श्ले ३-१०) इत्यादिना विष्णोः विचित्रशक्तिमत्त्वमुच्यते ।  
अजस्रशक्तिमत्त्वं सर्वशक्तिमत्त्वं कार्यकारणाभावत्वादि च विष्णोरेव दृष्टं ।

सर्वोपेताधिकरणम् । (१९)—अद्वैतम्

३० सर्वोपेता च तद्दर्शनात् । (१६४)

विकरणत्वात्तेति चेत्तदुक्तम् । (१६५)

यस्तार्किकर्मा स च सर्वकामः योऽपाणिपादो जवनेन गामी ।

योऽकर्मचक्षुस्स शृणोति पश्यत्यतश्च सर्वं श्रुतिवाक्यसिद्धम् ॥ ३७१ ॥

त्रयी विरोधप्रशमं विधत्ते सष्टेति मायीत्यनृतेन गूढात् ।

आम्नायगाङ्गान्त एव सिद्धं परस्य कस्यापि भते न युक्तिः ॥ ३७२ ॥

अधिकरणार्थः । • ब्रह्मणः विचित्रविकारप्रपञ्चभावे शक्तियोगः क इत्याक्षेपे सर्वकर्मा, सर्वकामः सत्यकमाः सत्यसंकल्पः, यः सर्वज्ञः सर्ववित्, 'एतस्य वा भक्षरस्य प्रशासने' (बृ३-८-९) इत्यादि श्रुतिभ्यः ब्रह्मणः सर्व-शक्यत्वमतेः । श्रुतपमाणामेव 'नेति नेति' (बृ ३-९-२६) इति श्रुत्यभगत-प्रतिषिद्धसर्वविशेष-ब्रह्मणोऽपि 'अपाणिपादं' इत्यादि श्रुत्या साधनसामग्र्यभावेऽपि सृज्यसर्गशक्तिमत्त्वमस्तीत्यवगम्यते । वेदान्तिनः शब्दैकप्रमाणक हीति ।

१ प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् (५०)—अद्वैतम्

३२ न प्रयोजनवत्त्वात् । (१६६)

३३ लोकवत्तु लीला कैवल्यम् । (१६७)

यद्ब्रह्म निष्काममदो हि सृष्टं सृष्टेः फलं नैव हि दृश्यतेऽत्र ।

यथाऽऽप्तकामस्य विभोश्च लीला श्वासादिवद्ब्रह्मण एव भावः ॥३७३॥

अधिकरणार्थः । उक्त्वावच. प्रपञ्चरूपं जगद्धिक्वं परमेश्वरकर्तृकं न भवते ; परमेश्वरस्य प्रयोजनाभावात् इत्याक्षेपे 'लोकवत्तु लीला कैवल्यम्' । यथा राज्ञः राजामात्यस्य वा प्रयोजनाभिसन्धिरहितस्य लीलारूपा. प्रवृत्तयः कन्तुकादि-विहारेषु भवन्ति, यथा च उच्छ्वासनिःश्वासादयः बाह्यप्रयोजनानपेक्षयैव स्वभावादेव प्रवर्तन्ते तथैव परमेश्वरस्यापि सृष्टिरिति ज्ञायते । अत्रापि नैयं परमार्थविषया सृष्टिः । अपि तु ब्रह्मात्मभावप्रतिपादनाय ऋकोदादिः इति ज्ञेयं । इति ॥

## १० प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् (४५)-विशिष्टाद्वैतम्

३२ न प्रयोजनवत्त्वात् (१७०)

३३ लोकवत् लील्यैकैवत्यम् । (१७१)

३४ वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति । (१७२)

३५ न कर्माविमगादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च (१७३)

३६ सर्वधर्मोपपत्तेश्च । (१७४)

अवाप्तकामस्य जगद्विसर्गे क्रीडाफलं च क्तुमशक्यमेव ।

जरामृतिक्लेशभयप्रसृतिजुष्टं हि सृष्टं जगदत्र दृष्टम् ॥ ३७४ ॥

संकल्पमात्रेण विचित्रसृष्टिः अनादिकर्मानुसृतेर्न दोषः ।

वैषम्यनैर्घृण्यकथा परस्मिन् ब्रह्मण्यतो नास्ति समञ्जसत्वात् ॥ ३७५ ॥

आधिकरणार्थः । 'आप्तकामस्य का स्पृहा' इति ब्रह्मणः विचित्रसृष्टौ प्रयोजनभावात् लीलैत्यपि वक्तुं न शक्यत इति प्राप्ते सर्वभोगम्यापि राज्ञः लीलैकप्रयोजनाः कन्तुकाऽरामादिविहारा इव स्वसंकल्पशारेण जीवकर्मानुसृत्या लीलयाैव सृष्टिं करोतीति न दोषः । सर्वज्ञसर्वशक्तिमदपि ब्रह्म चेतनकर्मापेक्षया जगत्सृजतीति ब्रह्मणः पक्षपातादिकथा नेति विद्विद्विशिष्टब्रह्मण एव कारणत्वाङ्गीकारे श्रुत्युक्तसर्वधर्मोपपत्तिः सम्भवतीति सिद्धम् ।

## ९ प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् (४९)-द्वैतम्

३३ ओं न प्रयोजनवत्त्वात् । (१६८)

३४ ओं लोकवत् लील्यैकैवत्यम् । (१६९)

सुखोद्रेकात् यथा मत्तः कुरुते नृत्यगीतकम् ।

तथा विष्णुर्जगत्सृष्टिं करोत्यानन्दतः स्वयम् ॥ ३७६ ॥

आधिकरणार्थः 'अथ य एष एव परमानन्दः (ब्र-६-३-३३) इत्यादि श्रुत्या कृतकृत्यत्वात् प्रयोजनाय जगत्सृष्टिं करोति विष्णुः ।

‘सृष्ट्यादिकं हरिर्नैव प्रयोजनमपेक्ष्य तु ।

ध्रुवते केवलानन्दात् यथा मत्स्य नर्तनम् ॥’

इति केवललीलायैव सृजति ।

१२ अवैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् । (५१)—अद्वैतम्

३४ वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति । (१६८)

३५ न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् । (१६९)

३६ उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च । (१७०)

दुःखैकतानं क्वचिदत्र सृष्टिः सुखैकतानं द्वितयं क्वचिच्च ।

अनादिसंसारिवृषानुसृत्या सृजत्यवत्यन्ति कृपादियुक्तः ॥ ३७७ ॥

अधिकरणार्थः । स्थूणानिखनन्यायेन सूत्रैकजगत्कारणत्वं ब्रह्मणः  
द्रव्यीकरोत्यनेनाधिकरणेन । ‘समोऽहं सर्वभूतेषु’; ‘न मे द्वेष्योऽस्ति न  
प्रियः’ इत्यादिना निष्पक्षपातिनः ब्रह्मणः स्रष्टृत्वाभ्युपगमे सृष्टौ बहुविधपक्ष-  
पातदर्शनात् न ब्रह्मणः जगत्कारणत्वं युक्तमिति प्राप्ते, ईश्वरस्य विषमत्व-  
निर्घृणस्त्वे न प्रसज्येते । अनादिनीवगतधर्माधर्मापेक्षयैव सृष्टिं करोति । अतः  
ईश्वरस्य न पक्षपातादिदोषः । ब्रह्मीयवादि सृष्टौ मेघस्य साधारणकारणत्वेऽपि  
ब्रह्मीयवादि वैषम्यानि तद्यद्वीजगतासाधारणसामर्थ्यानि यथा कारणानि  
भवन्ति तथैव ईश्वरोऽपीत्यर्थः । ‘पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति, पापः पापेन’  
(बृ ३-२-१३) इत्यादि श्रुतेः संसारस्यानादित्वावगतेः सर्वमुपपद्यते ।  
वस्तुतस्तु अनिर्वाच्यात् सृष्टिरित्युक्तं न विस्मर्तव्यम् । सृष्टेः याथार्थ्यमभ्युपगम्य  
इदं समाधानमुक्तं इति ज्ञेयं । इति ॥

१० अवैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् । (५०)—द्वैतम्

३५ ओं वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति (१७०)

३६ ओं न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात् । (१७१)

३७ ओं उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च । (१७२)

जीवकर्मानुसृत्वैव सुखाद्युक्तं जगद्दरिः ।  
 सृजतीति श्रुतिर्वक्ति ह्यनादित्वाच्च कर्मणः ॥ ३७८ ॥  
 जीवस्य कर्मापेक्षैव विष्णुस्सृजति चेत् प्रभुः ।  
 अस्वातन्त्र्यं भवेन्नैवं सृष्टिर्विष्णोरनुग्रहात् ॥ ३७९ ॥

अधिकरणार्थः । हरेः जगत्सृष्टिः जीवगतपुण्यापुण्यापेक्षयैवेति न  
 विष्णोः वैषम्यनैर्घृष्यदोषः । कर्मशोनादित्वात् ।

‘द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च ।

यदनुग्रहतस्सन्ति न सन्ति यदपेक्षया ॥

इति प्रमाणात् विष्णोः कर्मपेक्षत्वेऽपि स्वातन्त्र्यमस्येव ।

‘स ह्यारयेत् पुण्यमथापि पापं न ताप्ता दोषवानीशिताऽपि ।

ईशो यत्ते गुणदोषादिसत्त्वे स्वयं परोऽनादिरादिः प्रजानां ॥

इति चतुर्थेऽदशित्वात्कार्यात् विष्णोः कारयितृत्वेऽपि स्वातन्त्र्यस्य हातिर्न ।  
 दोषश्च नेत्यवगतत्वात् ।

१३ सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम् । (५२)-अद्वैतम्

३७ सर्वधर्मोपपत्तेश्च । (१७१)

सर्वशक्तिमहामायं सर्वज्ञं ब्रह्मलक्षितं ।

सर्वधर्मोपपत्तिश्च ब्रह्मवादे तु युज्यते ॥ ३८० ॥

अधिकरणार्थः । औपनिषद्चेतनब्रह्मजगत्कारणवादे सर्वज्ञत्वार्थं  
 सकलधर्मोपपत्तिः सम्भवति । न तु प्रधानादिवाद इत्ते तद्भवम् ।

११ सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम् । (५१)-अद्वैतम्

३८ ओं सर्वधर्मोपपत्तेश्च । (१७३)

गुणाश्रुतां विरुद्धाथ विष्णो सन्त्यश्रुता अपि ।

तथा प्रतीतिज्ञाना विष्णुस्सर्वगुणान्वितः ॥ ३८१ ॥

अधिकरणार्थः 'चिन्त्या अचिन्त्याश्च तथैव दोषाः श्रुताश्च नाशैर्हि तथा  
प्रतीजः' इति प्रमाणात् विष्णावेव सर्वगुणोत्पत्तिस्सम्भवतीति सर्वमुपपन्नं ॥

इति भारद्वाजकुलतिलकानां नवसालपुराणीशविद्वत्समाध्यक्षायां  
दानाधिकारिणां मतत्रयनिरूपकाणां फाल्गु  
वल्लीपुरं रङ्गाचार्याणां कृतिषु मतत्रयसारसंग्रहे  
द्वितीयाध्याये प्रथमः पादः ॥

## ॥ मतत्रयसारसंग्रहे

द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः ॥

१ रचनानुपपत्त्यधिकरणम् (५३)—अद्वैतं

- १ रचनानुपपत्त्यधिकरणम् । (१७२)
- २ प्रवृत्तेरच । (१७३)
- ३ पयोन्धुवचेत्तत्रापि । (१७४)
- ४ व्यतिकरेकानवस्वितेश्वानपेशत्वात् । (१८५)
- ५ अन्यत्राभावाच्च न तृणादिषु । (१७६)
- ६ अङ्गुपगमेप्यर्थाभावात् । (१७७)
- ७ पुरुषादभावदिति चेत्तथापि । (१७८)
- ८ अङ्गित्वानुपपत्त्येव । (१७९)
- ९ अङ्गयानुमितौ च ज्ञानविवेकयोगात् । (१८०)
- १० विप्रतिषेधाद्यात्मनस्यैव । (१८१)

निराकृतस्सांख्यमतमिमानां तर्कानुमाभ्यां यत्तदे पुनश्च ।  
जीवाथितस्यैव च मृत्तिकादेः घटादिरूपा विकृतिः प्रकृष्टा ॥ ३८२ ॥  
शरीरं यथाऽचेतनमेव तत्सर्वविद्वद्भेदम्भय परोपकृत्यै ।  
निष्पन्दते सा प्रकृतिर्नरस्य तृप्त्यै शरीरं स्वयमेव चास्ते ॥ ३८३ ॥



दृक्शक्तिहीनः पुरुषश्च पद्भुमाश्रित्य कार्यं सकलं करोति ।  
 अश्माङ्गयस्कान्तं इहस्थितस्तन् आकर्षतेऽयस्स्वयमेव दृष्टम् । ३८४॥  
 इत्यादि दृष्टान्तगणैः प्रधानं प्रवर्तयत्येव नरं स्ववृत्तयै ।  
 निरीश्वरस्यैव तथोक्तिरस्तु ब्रह्मैव सर्वत्र च वर्तते नः । ३८५ ॥  
 पयोम्बुपङ्गवन्धाशिलादयोऽपि स्वीय प्रवृत्तौ परमाश्रयन्ते ।  
 अतश्च सांख्याभिमतं मतं तु विरोधदृष्टेरसमञ्जसं तत् ॥ ३८६ ॥

अधिकरणार्थः । सांख्याः पुनः कानिचिद्वेदान्तवाक्यानि स्वानु-  
 कूलानीति कृत्वा स्वमतानुगुण्येनैव उपनिषद्वाक्यानि व्याख्यातुमारभन्ते ।  
 अतः तन्निरासः पुनरपि कियते । केवलमथानमेव जगत्कारणं । केवल-  
 मृदादिरेव घटादिरूपेण परिणमते इत्युक्त्वा पञ्चमन्धशिलादीनां प्रवृत्तिं  
 दृष्टान्तत्वेनोदाहरन्ति । तत्र समाधिः 'योष्णु तिष्ठन् (बृ ५-७-४)  
 एतस्म वा अक्षरस्य प्रशासने' (बृ ५-८-९) इत्याद्युपनिषद्वाक्यैः  
 सर्ववस्तुषु परमेश्वरस्य सत्त्वादेव तेषां तादृशशक्तिः । न तु स्वयमेवेति ।  
 चेतनानधिष्ठितं प्रधानं च न कदानिन् परिणमितुं शक्तम् । कुम्भकारानधि-  
 ष्ठितमृदादिवदिति, सांख्यमतप्रकीर्णयोः च परस्पर विपत्तिषेषसःवाच्च सांख्य-  
 मतमसमञ्जसम् । ननु—

“दृष्टवदानुप्रविकः सन्नविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः ।

तद्विपरितः श्रेयां व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात् ॥”

अस्यार्थः— आनुप्रविकः—वेदोक्तोपायः ; दृष्टवत्—ओषपादिवत्  
 प्रत्यक्षोपाय एव । स हि वेदोक्तोपायः ; अविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः—‘न  
 हित्वादिगतिं शास्त्रनिषिद्धार्हिसा च, पृक्षपत्रादिछेदन-भुदजन्तुनाशादिदोषश्च  
 अविशुद्धिः ; अगादि कर्मफलस्य क्षयित्वेन क्षयानन्तरं दुःसोत्पत्तिश्च क्षयशब्दार्थः ।  
 तत्रापि दुःस्वाधिक्यसत्त्वं अतिशयशब्दार्थः । अतश्च एतादृश दोषदुष्टः वैदिक-  
 मार्गः । तद्विपरीतः वैदिकमार्गविरुद्धः ; श्रेयान्—श्रेयःप्रदः । व्यक्ताव्यक्तज्ञ-  
 विज्ञानात्—व्यक्तं—भूतादि ; अव्यक्तं—धामं ; ज्ञः—पुरुषः ; एषां विविच्यज्ञानात्  
 आत्यन्तिकदुःखोच्छेदरूपः ;

वैदिकमार्गं हित्वा सांख्यमतोक्त—व्यक्तान्मकञ्जिज्ञानमेव संपादनीयं नोक्ष्य  
इति तात्पर्यं । अत एव भारतेऽपि

“तातैतत्सहस्रोऽभ्यस्तं जन्मजन्मान्तरेष्वपि ।

त्रयीधर्ममधर्मादर्थं न सम्भक् प्रतिभाति मे ॥”

गीतायां च—

त्रैगुण्यविषया वेदाः निरस्यैगुण्यो मवार्जुन ।

निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्यो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥”

‘कर्मचितो लोकः क्षीयते’ इति श्रुतौ च सांख्यमतानुसारेण वैदिकमार्गदृश्यमेव  
प्रतिभाति । अतः सांख्यमतमादरणीयमिति चेत् । ‘वं षड्विंशकमित्याहुः  
सप्तविंशमथापरे’ इति । प्रकृतिपुरुषाभ्यां व्यतिरिक्त परमेश्वरोस्तीत्य-  
भ्युपगमात् परमपुरुष एव जगत्कारणमङ्गीकर्तव्यम् । वैदिकमार्गोक्त दृश्यं च न  
घटते । सामान्यविशेषन्यायेन उत्सर्गापवादन्यायेन च ‘पदे जुहोति’ ; ‘आहव-  
नीये जुहोति’ ; ‘न हिंस्यात् सर्वाभूतानि’ ; ‘अग्निषोमीयं पशुमारुमेत’ ; इत्या-  
दिषु दोषाभावस्य प्रदर्शितत्वात् ।

‘न हि भिक्षुकास्सन्तीति स्थाल्यो नाधिधीयन्ते; न हि मृगास्सन्तीति  
यवा नोप्यन्ते’ इति न्यायात् ‘यत्न दुःखेन संभ्रंजं न च प्रसन्नमनन्तरम् ।  
अभिलाषोपनीतं यत् तस्सुखं स्वपदाऽऽदमः॥’ इत्युक्तानन्दसमुद्रमात्यर्यकर्मणि  
किञ्चिदशुद्ध्यादिकं संजातमपि न दुःखाय भवेत् । ‘न साहसमनाख्य नरो  
मद्राणि पश्यति, इति न्यायत् । ‘रूपस्नानधत् एतद्भविस्यति; तद्दयया;  
रूपस्नानकः कूपं स्रगन् यद्यपि मृदा पांशुभिश्च आवकीर्णो भाति सोऽप्यु  
संजातासु तत् एव तं गुणमासादयति येन स च दोषो निर्हण्यते; मूयसा  
चाम्मुदयेन योगो भवति’ इति महानाप्यन्यायाच्च न दोषः ।

“भसारमरूपसारं च सारं सारतरं त्यजेत् ।

भजेत् सारतमं शास्त्रे रत्नाकर इवामृतं ॥”

दृक्शक्तिहीनः पुरुषश्च पद्मभाश्रित्य कार्यं सकलं करोति ।

अश्महालयंस्कान्त इहस्थितस्तन् आकर्षतेऽयस्स्वयमेव दृष्टम् । ३८४॥

इत्यादि दृष्टान्तगणैः प्रधानं प्रवर्तयत्येव नरं स्वदृष्ट्यै ।

निरीश्वरस्यैव तथोक्तिरस्तु ब्रह्मैव सर्वत्र च वर्तते नः । ३८५ ॥

पयोम्बुपंग्वन्धशिलादयोऽपि स्वीय प्रवृत्तौ परमाश्रयन्ते ।

अतश्च सांख्याभिमतं मतं तु विरोधदृष्टेरसमंजसं तत् ॥ ३८६ ॥

अधिकरणार्थः । सांख्याः पुनः कानिचिद्वेदान्तवाक्यानि स्वानु-  
कूलानीति कृत्वा स्वमतानुगुण्येनैव उपनिषद्वाक्यानि व्याख्यातुमारभन्ते ।  
अतः तन्निरासः पुनरपि क्रियते । केवलप्रधानमेव जगत्कारणं । केवल-  
मृदादिरेव घटादिरूपेण परिणमते इत्युक्त्वा पञ्चन्धशिलादीनां प्रवृत्तिं  
दृष्टान्तत्वेनोदाहरन्ति । तत्र समाधिः 'योष्यु तिष्ठन् (बृ ५-७-४)  
एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने' (बृ ५-८-९) इत्याशुनिषदावयैः  
सर्ववस्तुषु परमेश्वरस्य सत्त्वादेव तेषां तादृशशक्तिः । न तु स्वयमेवेति ।  
चेतनानविष्टिर्न प्रधानं च न कदाचित् परिणमितुं शकम् । कुम्भकारानवि-  
ष्टितमृदादिवदिति, सांख्यमतप्रक्रीयायां च परस्पर विपत्तिषेधसत्त्वाच्च सांख्य-  
मतमसमंजसम् । ननु—

“दृष्टवदानुप्रविकः सखविशुद्धेक्षयातिशययुक्तः ।

तद्विपरितः श्रेयां व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानान् ॥”

अस्यार्थः— आनुश्रविकः—वेदोक्तोपायः ; दृष्टवत्—ओषधादिवत्  
प्रत्यक्षोपाय एव । स हि-वेदोक्तोपायः ; अविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः—‘न  
हिंस्यादि’ति शास्त्रनिषिद्धार्हिंसा च, वृक्षपत्रादिछेदन-क्षुद्रजन्तुनाशादिदोषश्च  
अविशुद्धिः ; यागादि कर्मफलस्य क्षयित्वेन क्षयानन्तरं दुःखोत्पत्तिश्च क्षयशब्दार्थः ।  
तत्रापि दुःखाधिक्यसत्त्वं अतिशयशब्दार्थः । अतश्च एतादृश दोषदुष्टः वैदिक-  
मार्गः । तद्विपरितः वैदिकमार्गविरुद्धः ; श्रेयान्—श्रेयःप्रदः । व्यक्ताव्यक्तज्ञ-  
विज्ञानात्—व्यक्तं—मृतादि ; अव्यक्तं स्थानं ; ज्ञः—पुरुषः ; एषां विविच्यज्ञानात्  
आत्यन्तिकदुःखोच्छेदरूपः ।

वैदिकमार्गं हित्वा सांख्यमतोक्त—व्यक्तात्मकज्ञविज्ञानमेव संपादनीयं मोक्षाय  
इति तात्पर्यं । अत एव भारतेऽपि

“तातैत्त्वहुशोऽभ्यस्तं जन्मजन्मान्तरेष्वपि ।

त्रयीधर्ममधर्मादर्थं न सम्भक् प्रतिभाति मे ॥”

गीतायां च—

त्रैगुण्यविषया वेदाः निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।

निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्यो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥”

‘कर्मचितो लोकः क्षीयते’ इति श्रुतौ च सांख्यमतानुसारेण वैदिकमार्गदूषणमेव  
प्रतिभाति । अतः सांख्यमतमादरणीयमिति चेत् । ‘तं बर्हिशकमित्याहुः  
सप्तविंशमथापरे’ इति । प्रकृतिपुरुषाभ्यां व्यतिरिक्त परमेश्वरोस्तीत्य-  
भ्युपगमात् परमपुरुष एव जगत्कारणमज्ञीकर्तव्यम् । वैदिकमार्गोक्त दूषणं च न  
भटते । सामान्यविशेषन्यायेन उत्सर्गापवादन्यायेन च ‘पदे जुहोति’ ; ‘आहव-  
नीये जुहोति’ ; ‘न हिंस्यात् सर्वामृतानि’ ; ‘अग्निषोमीयं पशुमारुमेत’ ; इत्या-  
दिषु दोषाभावस्य प्रदर्शितत्वात् ।

‘न हि भिक्षुकारस्तन्तीति स्यात्सो नापिश्रीयन्ते; न हि मृगास्तन्तीति  
यवा मोष्यन्ते’ इति न्यायात् ‘यत्न दुःखेन समित्तं न च यत्नमनन्तरम् ।  
अभिलाषोपनीतं यत् तल्लुखं स्वपदाऽन्दम् ॥’ इत्युक्तानन्दसमुद्रप्राप्त्यर्थकर्मणि  
क्लिष्टदुःखद्वयादिकं संजातमपि न दुःखाय भवेत् । ‘न साहसमनाहस्य नरो  
भद्राणि पश्यति, इति न्यायत् । ‘रूपस्वानवत् एतद्भविष्यति; तद्वयथा;  
कूपस्तानकः कूपं स्वप्नम् यद्यपि मृदा पांशुभिश्च आवकीर्णो भरति सोऽप्यु  
संजातासु तत एव तं गुणमासादयति येन स च दोषो निर्द्वेष्यते; न्यसा  
चान्मुदयेन योगो भवति” इति महाभाष्यन्यायाच्च न दोषः ।

“असारमल्पसारं च सारं सारतरं त्यजेत् ।

भजेत् सारतमं शास्त्रे रत्नाकर हवामृतं ॥”

इति ज्ञात्वात् मोक्षार्थिनः भागादिकर्मफलेषु विरक्तिमाशयंततत्सर्वाथं कृत्वात्  
गीताश्लोकस्येति ॥

### रचनानुपपत्त्यविकरणम्—विशिष्टाद्वैतम्

- (१) रचनानुपपत्तेश्च नानुमानं प्रवृत्तेश्च ।
- (२) पयोऽनुवचेत्त्रापि ।
- (३) व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ।
- (४) अन्यत्रामावाञ्च न तृणादिवत् ।
- (५) मधुपगमोप्यर्थाभावात् ।
- (६) पुस्त्यश्चवदिति चेतदुक्तम् ।
- (७) अत्रित्वानुपपत्तेश्च ।
- (८) अन्यथानुमितौ च ज्ञानवियोगात् ।
- (९) विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ।

केषांचिन्मन्दबुद्धीनां युक्त्याभासमजानताम् ।  
स्वप्नोक्तार्थं दृढीकर्तुं परमक्षो निरस्पते ॥३८७॥

विचित्रसन्निवेशादिकार्यं तत्समहेतुकम् ।

प्रधानं जगतो हेतु मैत्रं ब्रह्मविशेषितम् ॥

तृणादेः क्षीरभावश्च वृषजग्धे न दृश्यते ।

सर्वत्र तिष्ठति ब्रह्म 'योऽप्सु तिष्ठन्'ति श्रुतेः ॥

प्रधानवादे सर्वत्र परस्परविरुद्धता ।

दृष्टा विप्रतिषेधाच्च सांख्यवादे निरस्पते ॥ ३९० ॥

अधिकरणार्थः । 'स्मृतिः प्रत्यक्षमैतिसमनुमानश्चतुष्टयं' 'यस्तर्केणानु-  
सन्वते स धर्मं वेद नेतरः' इति श्रुतिस्मृतिभ्यामनुमानस्य प्रमाणतमत्वेन  
अस्तीकृत्य धानुमानिकं प्रमाणं जगत्कारणं भवतु ।

'नत्सविवृद्धिनिमित्तं क्षीरस्य यथा प्रवृत्तिरज्ञस्य ।

पुस्त्यविमोक्षणनिमित्तं तथा प्रवृत्तिः प्रधानस्य ॥'

‘भेदानां परिणामात् समन्वयाच्छक्तिः प्रवृत्तेश्च ।

कारणकार्यविभागादविभागाद्वैस्वरूप्यस्य ॥’

‘कारणमस्त्यव्यक्तं प्रवर्तते त्रिगुणतस्समुदायाच्च ।

परिणामतः सलिलञ्च प्रतिप्रतिगुणाश्रयविशेषात् ॥’

‘पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।

पञ्चबन्धबहुभयोरपि सयोगस्तद्धृतसर्ग ॥’ (सांख्यकारिका)

इति सांख्यग्रन्थेन यथा सलिलं एकमपि सहकारिभेदात् गुणवैषम्याच्च नारिकेलञ्चवीरादि सहकारिभेदात् मधुरतिक्तरसादिभावं प्रतिपद्यते, पञ्चबन्ध परस्परश्रयात् प्रवृत्त्यादिवत्, प्रधानपुरुषयोस्ससर्गात् लोकप्रवृत्तिसंभवात्, इदं प्रधानमपि नानारूपेण परिणमत इति सांख्योक्तं प्रधानमेव ‘जगत्कारणमिति प्राप्ते, ‘नैपातकेण मतिर/पनेया’ तर्काप्रतिष्ठानात्’ इति श्रुतिस्मृतिभ्यां केवल अनुमानस्य दृषितत्वात्, वृषामहिषादिभुक्ततृणादैः क्षीराभावदर्शनात्’ योऽप्यु तिष्ठन् (बृ ५-७-४) यो विज्ञाने तिष्ठन् (बृ ५-८-९) ‘सच्च ल्यबामवत्’ (तै-आ७-७) इत्यादिना भगवत्सृष्टपदार्थेषु भगवतः स्थित्यैव पदार्थव्यवहार-दर्शनाच्च चेतनानभिहितस्य सृष्टादेः घटाद्यभावदर्शनाच्च न प्रधानमेव जगत्कारणं । अपि तु ब्रह्माधिष्ठित प्रधानं जगत्कारणं । पत्रप्रक्रियाया पूर्वेत्सयोः परस्परविरोधदर्शनाच्चासमञ्जस एव प्रधानवादः ।

अत्र सांख्योक्तत्वानि ब्रह्मणोऽवयवभूतानीति—

‘चेतश्चक्रति चेतनाऽत्तरनात् तत्सृष्टिर्मालिका

भूतानि स्वगुणैरहंरुनयुगं शंखेनशार्ङ्गायते ।

बाणाः स्वानि दशाऽपि कैस्तुभमणिर्जिवः प्रधानं पुनः

ध्रौवत्सः क्षमत्सपते तत्र गदामाहुर्महान्तं बुधाः ॥’

इति पूर्वोवापैरुक्तानि ।

व्यस्यार्थः—चेतः—मनः; चक्रति—चक्रायुधो भवति; चेतना—ज्ञानं; अतिः—सन्नो भवति; अमतिः—यज्ञानं कर्मा; तत्सृष्टिः—असौः अदकं; भूतानि स्वगुणैर्मालिका—पञ्चभूतानि स्वगुणैस्तद् वैषम्यरूपेण भवन्ति; अहंरुतियुगं भूतादिः इन्द्रियादिश्च शंखेनशार्ङ्गायते सात्त्विकाहंकर

वाङ्मनवति, तामसाहकारः शंसो भवति; बाष्पाः स्नानिदशाऽपि दशेन्द्रियाणि शरामवन्ति; कौस्तुभमणिः जीवः—पुल्पतलं कौस्तुभतलं भवति; प्रधानं पुनः—मूलपङ्क्तिः; श्रीवत्सः—श्रीवत्सो भवति (७७); मदान्तं-महत्तलं गदाभवतीत्यर्थः ।

अनेन चेतनाचेतनशरीरं ब्रह्मापरनामधेयं श्रीमन्नारायणं ध्यायेत् इत्यर्थः इति ।

### १ रचनाधिकरणम् । (५२)-द्वैतम्

१ ओं रचनानुपपत्तेश्च नानुमानं (१७४)

२ ओं प्रवृत्तेश्च । (१७५)

३ ओं पयोन्ववचेत्तापि । (१७६)

४ ओं व्यतिरेकानवस्थितेश्वानपेक्षत्वात् । (१७७)

इतरेषां च छत्रेणानुपलब्धेश्च हेतुतः ।

दृष्टवानि मतान्यत्र निरस्यन्ते विशेषतः ॥ ३९१ ॥

स्वयं प्रवृत्तिर्न विचेतनस्य दृष्टाऽक्षरस्यैव च शासनात् सा ।

अतः प्रधानं हरिणानुविष्टं जगन्निदानं भवतीति युक्तम् ॥

अधिकरणार्थः । प्रधानं जगत्कृत् इति सांख्योक्तचेतनस्य स्वतः प्रवृत्त्यनुपपत्तेः चेतनस्यैव प्रवृत्तिदर्शनाच्च अक्षरप्रशान्तेनैव सर्वप्रवृत्तिदर्शनात्, 'एतेन ह्वाव पयो मण्डं भवति' इति श्रुत्या पयसः दध्यादिभावेऽपि विष्णु-शक्त्यैवेति विष्णुप्रवेशाभावे कस्मचिदपि वस्तुनः स्वकार्ये शक्यभावोक्तेश्च न प्रधानं जगत्कारणम् ।

### २ अन्यत्राभावाधिकरणम् । (५३) द्वैतम्

५ ओं अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् । (१७८)

मेषानुषिका पृथिवी तृणाद्युत्पादिका यथा ।

ईश्वरानुगृहीतं तद् प्रधानं केवलं न हि ॥ ३९३ ॥

विष्णुर्हि सर्वत्र च तिष्ठतीति स्वजीवमायां च सिसृक्षतीं तां ।  
इत्यदिना विष्णुनुशासनाच्च जगन्निदानं स हि विष्णुरेव ॥

अधिकरणार्थः 'ब्रह्मण्येवेदमाविरासीत्, ब्रह्मणि लयमभ्युपैति 'स एव  
भूयो निजवीर्यचोदितां, स्वजीवमायां प्रकृतिं सिसृक्षतीं' इति श्रुतिस्मृतिभ्यां  
विष्णुः जीवमायां प्रकृतिरूपां अनुप्रविश्य जगतस्जतीति नसेश्वरसांस्य-  
चादौऽपि युक्तः ।

३ अभ्युपगमाधिकरणम् । (५४)—द्वैतम्

६ ओं अभ्युपगमेऽप्यथाभावात् । (१७९)

लोकापतिकपक्षेऽत्र धर्माधर्म कथैव न ।

अतः स्वव्याहतेरेव न द्रष्टव्यं च तन्मतम् ॥ ३९५ ॥

४ पुरुषाश्माधिकरणम् । (५५)—द्वैतम्

७ ओं पुरुषाश्मवदिति चेत्थाऽपि । (१८०)

८ ओं अंगित्वानुपपत्तेः । (१८१)

अत्रमादि चादाय विचेतनाङ्गं जीवस्य सङ्गाच्चलतीति दृष्टेः ।

तथैव जीवेनसह प्रधानं मैवं हरिस्तत्र च तिष्ठतीति ॥

अधिकरणार्थः पुरुषोऽसर्वत्र प्रकृतिर्कर्तृत्ववद्भवति । यथा  
'चेतनसंबन्धात् अचेतनमेव शरीरमश्नादिकमादाय गच्छति, एवं अचेतनापि  
प्रकृतिः पुरुषसंबन्धात् प्रवर्तते इति चेन्न । विष्णोस्त्रिस्तया विष्णुरेणेनैव  
प्रवर्तते इति स्वदुक्तार्थे दृष्टान्ताभावादित्यर्थः ॥

५ अन्यथानुमित्यधिकरणम् । (५६)—द्वैतम्

९ ओं अन्यथानुमितौ च त्रिशक्तिवियोगात् । (१८२)

१० ओं विप्रतिषेधाच्चासमंजसम् । (१८३)



प्रकृतेः पुरुषस्यैवं संबन्धं कुरुते हरिः ।

सर्वश्रुतिविरुद्धत्वात् अनीश्वरमतं न तु ॥ ३९७ ॥

अधिकरणार्थः प्रकृत्युपसर्जनपुरुषकर्तृत्ववादमाकरोति । शरीरसंबन्धात् पुरुषः प्रवर्तत इति अङ्गीकारेऽपि तस्य पुरुषस्य असामर्थ्यात् शरीरसंबन्ध एव अयुक्तः । सकलश्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वात् अनीश्वरमतमसमञ्जसम् ।

महदीर्घाधिकरणम् । (५७)—अद्वैतम्

११ महदीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् । (१८२)

यत्कारणद्रव्यगुणास्समानजातीयमन्यं गुणमारभन्ते ।

शुक्लादिसम्भूतपटादिकैश्च शुक्लप्रतीतिः परिदृश्यतेऽत्र ॥ ३९८ ॥

जगन्निदानं परमेश्वरश्चेत् चैतन्यसङ्गोपि घटादिषु स्यात् ।

विलक्षणोत्पत्तिनिदर्शनेन वैशेषिकोऽनेन निरस्त एव ॥ ३९९ ॥

अधिकरणार्थः शुकृतन्तूस्त्रपटे शुकृदर्शनवत्, परमेश्वरसृष्टजगति परमेश्वरनिष्ठचैतन्यानुवृत्तिः प्रसजेदिति पूर्वपक्षे प्राप्ते' न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं' इति गोमयादेः वृश्चिकादिदर्शनेन कारणगुणस्य चैतन्यस्य कार्ये जगति अनुवृत्तिनियमो नाम्नीत्युक्तत्वात् जगति चैतन्यानुवृत्तिर्न संभवति ।

३ परमाणुजगत्कारणत्वाधिकरणम् । (५५)—अद्वैतं

१२ उभयधापि न कर्मात्सदभावात् । (१८३)

१३ समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः (१८४)

१४ नित्यमेव च भावात् । (१८५)

१५ रूपादिमत्वाच्च विपर्ययोर्दर्शनात् । (१८६)

१६ उभयथा च दोषात् । (१८७)

१७ अपरिमहाचात्यन्तमनपेक्षा । (१८८)

पराणवादे बहवो हि दोषाः शास्त्रेषु दृष्टास्तत एव तन्न ।

क्षित्यम्बुवाय्वग्नि पराणवोऽपि सापेक्षमेवात निदान भूवाः ॥

अधिकरणार्थः । पटादिद्रव्याणि सावयवानि सन्ति; स्वानुगतैः  
संयोगसन्निवैः तन्वादिभिः आरम्भमाणानि दृश्यन्त इति जगतः परमाणु-  
कारणं वदन्ति । तत्र सुखदुःखञ्चवस्याऽपेक्षया जीवकर्मनिमित्तमपेक्षयैव  
परमाणुः जगत् सृजतीति तथैव दोष उक्तः । समवाय इति कस्मचित्  
पदार्थस्य भविकस्याभ्युपगमाच्च; ७ सरकार्यवादोक्तेश्च अनेकदोषदुष्टत्वेन  
परमाणुकारणवादो नाभ्युपगन्तव्यः । विस्तरस्तु भाष्यादौ द्रष्टव्यः ।

### २ महदीर्घाधिकरणम् । (४७)-विशिष्टाद्वैतम्

१० महदीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्यां (१८४)

११ उभयथापि न कर्मातस्तदभावः ।

१२ सावयवाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः । (१८६)

१३ नित्यमेव च भावात् ।

१४ रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् । (१८८)

१५ उभयथा च दोषात् । (१८९)

१६ अपरिमहाद्यात्कन्तमनपेक्षा । (१९०)

जगन्निदानं परमाणुरेव निमित्त हेतुःपरमेश्वरोसौ ।

इति प्रवादस्वयणुकादिवच्च सर्वा तदुक्तिर्नपरिग्रहार्हा ॥

परस्य च स्वस्य च निर्वहादौ जातेः स्वभावः परिकल्प्यतेऽत्र

त्वया च कल्प्ये सामवायरूपे वस्त्वन्तरे मानसदृष्टमेव ॥ ४०२ ॥

अधिकरणार्थः । परमाणुकारणवादी अनेनाधिकरणेन निरस्यते ।  
'आत्मन आकाशस्तभूतः' इति श्रुत्या आकाशरसानित्यत्वेन नित्यःआ-  
श्रयणरूपदोषात्; समवायाख्य पदार्थान्तर कल्पनारोपदोषात् परमाणोः सावयवत्व-  
नित्यवत्त्वरूपविकल्पे सर्पमहदीर्घरावसिद्धरूपदोषात् 'पारिमाण्डित्यभिज्ञानां  
कारणत्वमुदाहृतम्' इति परमाणुनिष्ठाणुपरिमाणस्य परमाण्वारम्भकार्यादौ  
अनुवृत्तिरूपदोषपरिहाराय परमाणुनिष्ठाणुपरिमाणं कैवलं परमाण्वारम्भकार्याणां

कारणं न भवति । कारणस्वभावस्तु स्वाभ्यारब्धद्रव्यपरिमाणान्नको भवेत् । परिमाणस्य स्वसमानजातीयोक्तप्रतिमाणजनकत्वात् । महदारब्धस्य महत्तरत्वश्च इति मत्वा अणुगन्धस्य अणुतरत्वप्रसङ्गात् इत्युक्तं । तदर्थं 'पारिभाषिण्यभिधानां कारणत्वमुदाहृतं' ; पारिभाषिण्यभिधानं—अणुपरिमाणं—भिधानां—अणुपरिमाणभिधानां—कारणत्वं । अणुपरिमाणं तु न कस्यापि कारणमित्युक्तम् । तत्र कित्तिवामकमिति वक्तुमशक्यत्वमित्यादिरूपशेषाच्च ॥

### ६ वैशेषिकाधिकरणं (५७)—द्वैतम्

- ११ ओं महदीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् । (१८४)  
 १२ ओ उपयथापि न कर्मतिसदभावः । (१९५)  
 १३ ओ समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः । (१८६)  
 १४ ओ नित्यमेव च भावात् । (१८७)  
 १५ ओ रूपादिमत्त्वाच्च विपर्ययोदर्शनात् । (१८८)  
 १६ ओ उपयथा च दोषात् । (१८९)  
 १७ ओ अपरिमहाघातक्यन्तमनपेक्षा । (१९०)

यथा दीर्घां महतः कापंमुन्पद्यते तथा ।  
 ह्रस्वाच्च पारिभाषिण्ययात् कापौत्पत्तिः कृषो न हि ॥ ४०३ ॥  
 सामवायोरुपसंभन्धाद्दीर्घनादनवस्थितेः ।  
 श्रुतिस्मृतिविरोधाच्च तर्कशास्त्रं निर्यकम् ॥ ४०४ ॥  
 परमाण्वारम्भवादमप्यकरोति ।

अनुरक्तो निरर्थकः । इति भारतान्, श्रुतिस्पृत्यपरिगृहीतत्वात् परमाणु-  
कारणवादस्य, तार्किको निरस्त इति वेदितव्यः ।

### ४ समुदायाधिकरणम् । (५६)—अद्वैतम्

- १८ समुदाय उभयहेतुकेपि तदप्राप्तिः । (१८९)  
१९ इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पत्तिभावनिमित्तत्वात् ( १० )  
२० उचरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् । (१९१)  
२१ असति पतिज्ञोपरोषो यौगपद्यमन्यथा । (१९२)  
२२ पतिमह्वथा भतिसत्त्वानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् । (१९३)  
२३ उभयत्र च दोषात् । (१९४)  
२४ आकाशे चाविशेषात् । (१९५)  
२५ अनुस्मृतेश्च । (१९६)  
२६ नासतोऽदृश्यत्वात् । (१९७)  
२७ उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः । (१९८)

सर्वं च वस्तु क्षणिकं स्थिरं नो \* परैः कृतं कर्म परस्मरेण ।  
अभावतो जन्म च वस्तुनश्चेत् क्षीराद्विध्याद्यनपेक्षमेव ॥ ४०५ ॥  
'संभूत आकाश' इति श्रुतेश्च वस्तुत्वसिद्ध्या निरुपाख्यता न ।  
इत्यादिदोषात् समुदायसिद्धिः नास्तीति भाष्ये विशदीकृतश्च ॥४०६॥

\* नो=नेत्यर्थः

अधिकरणार्थः सर्ववैनाशिकराजान् अनेनाधिकरणेन निरस्यते ।  
अत्र सर्वास्तित्वयादिनः केचित्, विजानास्तित्वयादिनः केचित्, सर्वशून्यत्व-  
यादिनः केचित् । तत्र पृथिव्यध्नोजोमायूना सदतिरेव जगद्रूपण परिणमन  
इत्युक्तिः न युक्ता । समुदायस्याचेतनत्वादेव । स्थिरस्य चेतनस्य कर्मचिदपि  
तन्मते अभावात् पूर्वक्षणे विनष्टमुत्तरक्षणजातः कः स्मृत्वा कः बुध्येत  
इत्यादिदोषाफत्या आकाशस्यात्मन उस्त्युक्तेः तन्मते निरुपाख्यत्वाद्यथाद्य  
सर्वस्य सर्वत्र सर्वदा उत्पत्तिमसन्नाच्च वैनाशिकसमोऽनुपपन्नः ।

आकाशस्यापि 'अत्र श्येनः पतति' इति प्रयोगात् प्रतीतिविनाशाम्युपगमं हित्वा विमर्शमाकाशस्य निरुपाख्यता उक्ता । वस्तुतः 'आत्मन आकाशस्तंभूत' इत्याकाशस्य वस्तुत्वमेव वैदिकमतमिति मौग्नमतं वेदवाद्यमेव ।

ॐ समुदायाधिकरणम् । १५८-द्वैतम्

१८ ओं समुदाय उभयहेतुकेपि तदप्राप्तिः । (१९१)

१९ ओं इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेतोर्नाउमात्रनिमित्तत्वात् । (१९२)

२० ओं उत्तरोपादे च पूर्वनिरोधात् । (१९३)

२१ ओं असनिमित्तजोपरोधाद्यौपद्यमन्यथा । (१९४)

२२ ओं प्रतिसंख्याप्रतिसंस्थानिरोधाप्राप्तिविच्छेदान् । (१९५)

२३ ओं उभयथा च दोगात् । (१९६)

२४ ओं आकाशे चाविशेषत् । (१९७)

२५ ओं अनुस्मृतेश्च । (१९८)

यथा ज्वाला क्षणे नष्टा तथा सर्वे क्षणे हतं ।

तथा प्रतीतिर्गमने भवेदिति तदुत्तरम् । ४०९ ॥

भूगदिसमुदायस्य लोकहेतुर्न युज्यते ।

कार्योत्पत्तौ हेतुनाशत् कार्यान्तरजनिः कथम् ॥ ४१० ॥

कार्यकारणयोर्निव्यं भावोऽभावोपि वा भवेत् ।

भावान्तरं कल्प्यमेव नष्टदीपे च युक्तितः ॥ ४११ ॥

अधिकरणार्थः विज्ञानवादिबौद्धमतं निरस्यते । कैश्चित् दुर्युक्त्याभासैः  
सम्भक्तुव्यवष्टयदीनां ज्ञानमात्रमेव प्रकाशते । न तु बाह्यार्थमिति—

‘सहोपलम्बनियमादभेदो नीलतद्वियोः ।

भेदश्च आन्तविज्ञानैः दृश्येतेन्द्राविबाह्वये ॥’

इत्यादिना बाह्यार्थानाश्रयस्याप्यज्ञानदृष्टान्तेन च बाह्यार्थं विनैव सर्वप्रतीतिः  
समवतीति विज्ञानमात्रवादी मन्यते । सर्वानुभवविरोधात् सर्वशास्त्रविरोधाच्च  
सर्वैः प्रमाणैः बाह्यार्थस्योपलब्धेश्च साहित्यस्य च बाह्यपदार्थास्तित्वस्यैवोपपदक-  
त्वाच्च, ‘स्वप्नोऽयं मया दृष्टः’ इति सुषुप्तपबुद्धस्य स्थिरस्थैवात्मनः वचनाच्च  
तन्मतं सर्वथा अनादर्थव्यम् ।

#### ४ उपलब्ध्यधिकरणम् । (४९)—विशिष्टाद्वैतं

१७ नाभाव उपलब्धेः । (२०१)

२८ वैभ्रम्याच्च न स्वप्नादिषु । (२०२)

२९ न भावोऽनुपलब्धेः । (२०३)

विज्ञानमात्रं भवतीह तत्त्वं नैवेहबाह्यार्थं इति ब्रुवन्ति ।

उत्पद्यते वासनया च पूर्वज्ञानं परस्येति मत्तं न युक्तं ॥ ४१६ ॥

ज्ञानं निरालम्बनमेव दृष्टं यथा सुषुप्ताविति तत्रयुक्तं ।

स्वप्ने मया दृष्टमिति स्थिरस्य विविच्य सक्तैः क्षणिकैः तथा न ॥

साहित्यहेतुश्च सहोपलब्धेः घटं च जानाम्यहमादि दृष्टेः ।

सकर्वृत्कर्माथक एव धातुः ज्ञानं पदार्थं च सहजवीति ॥ ४१८ ॥

अधिकरणार्थः बाह्यार्थवैचिऱ्यं नास्ति ; बाह्यार्थवत् ज्ञानवैचिऱ्यमेव  
प्रकाशते । तादृशज्ञानं च क्षणिकं ; नष्टेऽपि ज्ञाने वासनावशात् प्रपञ्चजनः  
वर्तत इति स्वाप्नज्ञानं च दृष्टान्तीहोक्तं । तत्रसंभवति । बाह्यार्थानुभव-  
विरोधात् । स्थिरस्यात्मनः सत्त्वादेव वासनोपपदनसंभवाच्च ; अर्थशून्यस्य

ज्ञानस्य क्वचिदप्यनुपलब्धेः; भट्टमहं जानामीति सकर्मकर्तृकस्य ज्ञानस्य प्रतीतेश्च;  
स्वप्नज्ञानादिके च नार्थशून्यत्वमित्युक्तत्वाच्च तन्मतमनादरणीयं । इति ॥

५ सर्वथानुपपत्त्यधिकरणम् । (५०)—द्वैतम्

३० सर्वथानुपपत्तेश्च । (२०४)

शून्यं तत्त्वं जगद्धीम्तु रज्जौ सर्पभ्रमो यथा ।

अधिष्ठानापारमार्थ्ये कथं आन्तरुदंति चेत् ॥ ४१९ ॥

दोषाद्यपारमार्थ्येऽपि भ्रमोऽद्वैते यथा तथा ।

सर्वथाऽनुपपत्तस्तन्मतं व्याप्तो निगकरोत् । ४२० ॥

अधिकरणार्थः शून्यवदिनिराक्षेणेन क्रियते । शून्यमेव तत्त्वं,  
कथावापत्तिरेव मोक्ष इति बुद्धस्य मुल्याभिप्रायः । तर्हि कथं लोकप्रत्यक्षं  
उपपद्यत इति चेत् यथा रज्जोः सर्पश्च च पारमार्थ्याभावेऽपि ह्यत्र सर्पभ्रमो  
भवति तद्वत् शून्येऽपि लोकत्रय उपपद्यत इति तन्मतं । एतच्च 'सर्वथानुपपत्तेश्च'  
इति सूत्रेण विस्तरेण भाष्ये दृष्टित्वात् नेह तन्यते ।

६ अनुपलब्ध्यधिकरणम् । (६०)—द्वैतम्

३० ओं न भावोऽनुपलब्धेः । (२०३)

३१ धो क्षणिकत्वाच्च । (२०४)

३२ ओं सर्वथानुपपत्तेश्च । (२०५)

जगद्विज्ञानमात्रं न वाक्यार्थस्थिरता न च ।

क्षणिकं न ज्ञानमात्रं सर्वथा दृष्टितं मतं ॥ ४२१ ॥

अधिकरणार्थं विज्ञानवादभाकरोति । ज्ञानमात्रं जगत्, तच्च क्षणिकं,  
वाक्यार्थेश्च न । एवमपि ननु किं भ्रुतिभ्रुतिन्वायविरुद्धत्वान्वाप्ती हरणीया । इति

६ एकस्मिन्नसंभवाधिकरणम् । (५८)—अद्वैतम्

३३ नैकस्मिन्नसंभवात् । (२०४)

३४ एवं चात्माऽकात्स्न्यम् । (२०५)

३५ न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः । (२०६)

३६ अन्त्यावस्थितश्चोभयनित्यत्वादविशेषः । (२०७)

यस्तत्तमङ्गीनयरीतिमाह त्वजीवजीवौ च पदार्थभेदौ ।

पञ्चास्तिकाया इति तत्रभेदान् नदुक्तयुक्तत्वेन निरस्त एव ॥ -२२ ॥

अधिकरणार्थः दिग्बन्धनं निरस्यते । तन्मते जीवाजीवाभिति-  
पदार्थद्वयमेव । तत्रभेदा पञ्चास्तिकाया इत्युक्त्वा सर्वत्र तत्तमङ्गीनयमाचक्षते ।  
तत्रगुक्तमित्याह । एककाले कस्मिंश्चित्पदार्थे शीतोष्णान् सत्त्वासत्त्वादिवत्  
विरुद्धधर्मावेशः न समवर्तीत ।

एकस्मिन्नसंभवाधिकरणम् । (५१) विविष्टाद्वैतम्

३१ नैकस्मिन्नसंभवात् । (२०५)

३२ एवञ्चात्माकात्स्न्यम् । ( ०६)

३३ न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः । (००७)

३४ अन्त्यावस्थितश्चोभयनित्यत्वावशेन । (२०८)

जीवाजीवात्मकं लोकं सत्तमङ्गीनयेन तत् ।

ब्रुवन्ति तन्मतं दुष्टं विरुद्धाऽसंभवादिदिति । ४२३ ॥

अधिकरणार्थः एतत् जगत् जीवाजीवात्मकं निरीक्षणम् । जीवानां  
नेक्षोपायश्च जीवाजीवाऽसत्तमङ्गीनयमवभोक्षा इति च सर्वत्र स्यादस्तीत्यादिना  
सत्तमङ्गीनयमूचिरे । तदुक्तम् । एकस्मिन्नस्तुनि ह्ययातपदव अस्तित्वनास्तित्वादेः  
युगपदसंभवादित्यादिना भाष्ये सम्यक् दृष्टिनिति विरम्यते ।

१० नैकस्मिन्नधिकरणम् । (६१)-द्वैतम्

३३ ओं नैकस्मिन्नसंभवात् । (२०६)

३४ ओं एवं चात्माकात्स्न्यम् । (२०७)

३५ ओं न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः । (२०८)



३६ ओं अन्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वाद्विशेषात् । (२०९)

सप्तभङ्गीनयोप्यत्र कस्मिन्नापि न युज्यते ।

प्रत्यक्षेण विरुद्धत्वात् जीवो देहमिवो न च ॥ ४२४ ॥

अधिकरणार्थः ॥ कस्मिन् वस्तुनि सत्त्वस्यासत्त्वस्य सदसत्त्वस्य च असंभवात्, लोकादृष्टेः शरीरपरिमितः जीव इत्यङ्गीकारे अण्वादिपिपीलिकादि शरीरस्वस्य जीवस्य गजहयादिशरीरे अकारत्स्ये स्यात् । तत्तच्छरीरस्यस्य जीवस्य तत्तत्परिमाणत्वमित्यङ्गीकारे विकारित्वानित्यत्वादिदोषप्रसङ्गे । परिमाणमाभावे स्वरूपाभावप्राप्तेश्च स्याद्वादिमतं दुष्टमिति ।

७ पत्युरसामञ्जस्याधिकरणम् । (५९)—मद्वैतम्

३७ पत्युरसामञ्जस्यात् । (२०८)

३८ सम्बन्धानुपपत्तेश्च । (२०९)

३९ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च । (२१०)

४० करणवत्त्वेन भोगादिभ्यः । (२११)

४१ अन्तश्चत्वमसर्वज्ञता वा । (२१२)

माहेश्वराणां भक्तमत्र दुष्टमान्तरवैचित्र्यविरुद्धतादेः ।

श्रुतिप्रमाणात् परमेश्वरस्य जगन्निदानाश्रयणे न दोषः ॥ ४२५ ॥

अधिकरणार्थः पशुपतिरीश्वरः निमित्तकारणं । कार्यकारण-  
योगविधिदुःखान्ताः पञ्चमार्थाः पशुपाशविमोक्षणाय पशुपतिना उपदिष्टा  
इति वर्णयन्ति । केचित् वैशेषिकादयोऽपि स्वप्रक्रियानुसारेण निमित्तकारणं  
ईश्वर इति वर्णयन्ति । अत्रोत्तरमाह सूत्रकारः 'पत्युरसामञ्जस्यात्' इति । पत्युः  
ईश्वरस्य, जगत्कारणत्वाभ्युपगमे असत्तादिवत् रागद्वेषादिदोषप्रमत्तेरनीश-  
वत्त्वं प्रसज्येत । जीवकर्माऽपेक्षया विषमसृष्टिरीश्वरस्य दोषाप्रसङ्ग इति  
चेन्न, कर्मेश्वरयोः प्रवर्त्यपवर्तकत्वे अन्योन्याश्रयदोषप्रसङ्गात् । ईश्वरः  
कल्याणवान् वीतरागश्च पाणिनः कुक्षिते कर्मणि न प्रवर्तयेत् । उत्पन्नमपि कर्म

नाधितिष्ठेत। तावन्मात्रेण प्राणिनां दुःस्वानुत्पादात्। ईश्वराधीना जनाः  
स्वातन्त्र्येण कुत्सितं कर्म कर्तुं नार्हन्ति। ईश्वरानधिष्ठितं कुत्सितं कर्म फलं  
प्रप्तुं नोत्सहते। तस्मात् स्वतन्त्रोर्पाश्वरः कर्मभिः प्रवर्त्येत इति दृष्टविपरीतं  
कल्पनीयं। तथा चःयमपरो गण्डस्थोपरि स्फोट इत्यितरेतराश्रयः  
प्रसज्येत। कर्मणा ईश्वरः प्रवर्तनीयः। ईश्वरेण च कर्म इत्यितरेतराश्रयरूप  
दोषः प्रसज्येतेत्यर्थः। तस्मादोश्वरस्वतन्त्रः सन् कर्मभिः प्रवर्त्येत इति  
ईश्वरस्य स्वातन्त्र्यमज्ञोपि जायेत। अनादित्वादितरेतराश्रयपरिहारः।  
पूर्वकर्मणा ईश्वरः इदानीतने कर्मणि प्रवर्त्येत। तेनेश्वरेणाद्यतनं कर्म  
स्वकार्ये प्रवर्त्येत इति चेन्न, इदानीमिव अतीतकालेष्वपि इतरेतराश्रयदोषादि  
परम्परापतेः। तार्किकमते ईश्वरस्सर्वज्ञोनन्तश्चेति, अन्तवच्च प्रधानं, अनन्ताच्च  
पुरुषा इत्यभ्युपगम्यते। तत्रेश्वरस्यात्मनः प्रधानस्य पुरुषाणां चैतान्ज्ञानं  
अस्ति वा न वा। अस्ति चेदन्तवत्त्वदोषः नेति चेदसर्वज्ञत्वरूपदोषः।  
तस्मात् माहेश्वरवैशेषिकादिमतं नादरणीयमिति।

### ७ पशुपत्यधिकरणम्। (५१)—विशिष्टाद्वैतम्

३५ पत्युरसामञ्जस्यात्। (२०९)

३६ अधिष्ठानानुगतेश्च। (२१०)

३७ करणवच्छेद भोगादिभ्यः। (२११)

३८ अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा। (२१२)

कपालभस्मस्नानादिसुराकुम्भादिपूजाना।

ब्राह्मण्याश्रयसंप्राप्तिः मुद्रापङ्क्यादि धारणम् ॥ ४२६ ॥

श्रुतिस्मृतिविरुद्धानां बहूनां समवायतः।

पशुपत्यागमप्रोक्तं न ब्राह्मं केनचित् क्वचित् ॥४२७॥

अधिकरणार्थः पशुपतिमतं निरस्यते—

‘रुद्राक्षकण्ठं हस्ते जटा चैका च मस्तके।

कर्णलं भस्मना स्नानमध्वर्गफलप्रदम् ॥

‘कर्णिकारुचकं चैव कुण्डलं च शिखामणिं ।

भस्म यज्ञोभवीतं च मुदापटुं प्रचक्षते ॥’

२११ भाग्यसनस्त्रगात्मानं ध्यात्वा निर्वेषमृच्छति ।

जीवाः पशव एव्यन्ते तेषामधिपतिरिशवः ॥

स तेगमुपकाराय पञ्चाध्यायीमचीकल्पत ।

उपादानं निमित्तं च व्याख्यातं कारणं द्विधा ॥

निमित्तकारणं हृद्रः तत्कल्प्य कारणान्तरम् ॥

महान्तं महदादिकर्ष्यमुदितं तद्वद्विविधियते

गूढाचारमुखस्मशानभसितस्नानावापानः परः ।

योगे धारणमुच्यते हृदिधियामोकापूर्वं तथा

दुःस्वान्तो हि मतोऽपवर्ग इति ते पञ्चापि संकीर्तिताः ॥

तत्र पञ्चमार्थोऽस्तु व्याख्याताः करणादयः ॥

‘कारणंकार्यं विधियोगो दुःस्वान्त इति पञ्च ॥ इति

आत्मनिकदुःस्वनियहतिः दुःस्वान्तशब्देनोक्ता । वैशेषिकात्मगुणोच्छेद-  
रक्षणामुक्तिरित्यादि शैलगमोक्तं सर्वश्रुतिस्मृत्युच्चारविहृद् इति वैदिकैः  
अनादरणीय एव । तथा हि श्रुतिस्मृतिविरुद्धार्थकल्पनयासह श्रुतिस्मृत्युक्तो-  
कारस्मरणयोगधारणादिकथनात् अभिन्ननिमित्तोपादानरक्षणः निमित्तमात्र-  
करणत्वोक्त्या च वेदवाद्या असुरादिमोहनार्थं विष्णुप्रेरितरुद्रहृतत्वाच्च  
शैवागमस्य तदुक्तं सर्वं त्याज्यमेव । ‘इवं हि रुद्र मशवाहो मोहशास्त्राणि करण-  
इत्यादि प्रमाणाच्च ।

ननु— ‘यस्सर्वज्ञस्सर्ववित्’, ‘ईश्वरात् ज्ञानमन्विच्छेत्’ इत्यादि  
प्रमाणात् सर्वज्ञः रुद्रः कथं मोहनशास्त्रं कुर्यादिति चेत् ‘एष एव असाधुकर्म  
करयति यमघोनिनीषति’ इत्यादिशास्त्रात् सर्वज्ञस्यापि मोहनशास्त्रकरणप्रवृत्तिरपि  
सिद्धबल्येव । केचित्तु पैम्बरीक्यापुदेवादेवत् रुद्रनाम्ना केनचिदन्वेन

शैवागमः कृत इयूचिरे। अत एव च तन्मतमनादरणीयमिति च ।  
चेदान्तशास्त्रेषु

'जगन्निमित्तोपादानं परंब्रह्मश्रुतौ श्रुतम् ।

महानन्दात्मको मोक्षः तत्रतत्रासकृच्छ्रतः ॥'

इत्युक्त्वा

'परस्परविरोधेन व्याहृतैषां प्रमाणात् ।

प्रयोदण्डप्रतिक्षेपं किञ्चिन्नैव प्रतीक्षते ॥'

इत्यादिभिः पूर्वोच्चार्यमन्थैः शैवागमो दूषितः ।

अपि च शैवागमोक्तसप्रदायरीतिः—

'मिक्षो मांसनिषेवणं प्रकुरुते किं तेन मद्यं विना

किं ते मद्यमपि प्रियं प्रियमहो वाराहनाभिस्तदह ।

वेद्याद्रव्यरुचिः कुतस्तव घनं घृतेन चैर्वेण वा

चौर्यदत्तपरिग्रहोऽपि भवतः दासस्य कान्यागतिः ॥'

इत्याद्याशंकारिकोक्तरीतिवत् विरुद्धसमेलनं भवतीति तन्मतं सर्वथा निराकर-  
णीयम् ।

११ पाशुपतिनिराकरणविकरणम् (३२)-द्वैतम्

३७ ओं पत्युरसामङ्गस्यात् । (२१०)

३८ ओं संवन्धानुपपत्तेश्च । (२११)

३९ ओं अधिष्ठानानुपपत्तेश्च । (२१२)

४० ओं करणभेदज्ञ भोगादिभ्यः ।

४१ ओं अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा । (२१४)

जगत्कर्ता पशुपतिः मैवं नारायणश्रुतेः ।

पारतन्व्यात् पशुपतेर्मते तस्मान्न गृह्यते ॥ ४२८ ॥

अधिकरणार्थः । पाशुपतिमतं निराकरोति । अहं स्त्राय धनु-  
रावनोमि ब्रह्मदिवे शखेऽहं तर उ' । एषो नारायणो भासात्, न ब्र

नेकानः' इत्यादि श्रुतेः हृदस्यावरत्वेन परतन्त्रत्वेन च नारायणस्यैव कारणत्वोक्तः पशुपतेः कर्तृत्वे मृतपुरुषवत् जगता सबन्धो न युज्यते, अशरीरत्वात् । अतः पशुपतिरशरीर इत्याद्युक्तेश्च पृथिव्याद्यधिष्ठित्वाभावाच्च कुल्ललादिन्त, उत्पत्तिविनाशमुखदुःखादिमाप्तेश्च देहवत्त्वे अन्तवत्त्वापत्तेश्च, देहाभावे ज्ञानोत्पत्त्यावाच्च पशुपतिः न जगत्कारण । विष्णोः कारणत्वे तु सर्वे विरोधाः श्रुत्यैव परिहृताः । सर्वे तस्यास्ति दुःखादिकं च नास्तीति ।

'सद्देहः सुखगन्धश्च ज्ञानभाः सत्पराक्रमः ।

ज्ञानज्ञानम्मुखपुस्तः स विष्णुः परमेश्वरः ॥

इत्यादि प्रमाणाद्भवगम्यते ।

### ८ उत्पत्त्यसम्भवाधिकरणम् । (६०)-अद्वैतम्

४२ रूपत्यसंभवात् । (२१३)

२३ न च कर्तुः करणम् । (२१४)

४० त्रिज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः । (२१५)

४५ विप्रतिषेधाच्च । (२१६)

कर्तुश्च जीवात्करणं मनश्च संजायते व्यूहमिदापि दृष्टा ।

श्रीवासुदेवात् जनिमात्मनश्च कर्तुश्च जीवान्मनसोपि जन्म ॥ ४२९ ॥

तस्मादहंकारजनीं ब्रवीति केचित्तदेकायनशास्त्रिमूलम् ।

तन्नामशास्त्रैव न चास्ति लोके वैधानसेनाऽपि निर्दिष्टमेतत् ॥ ४३० ॥

अधिकरणार्थः । महतिश्चापिष्टाता बोधयान्मकं करणं, ईश्वरो-  
भिमतः येषां पक्षः, तत्पक्षः प्रत्याख्यायते । तत्राशुस्तु वासुदेवसंकर्षण-  
प्रच्छेन्नानिरुद्धस्या व्यूहा इति वासुदेवात् संकर्षणनामः जीवस्योत्पत्तिः,  
ब्रह्मादिनिर्द्वन्द्वमित्येयस्याहंकारस्योत्पत्तिरित्यादि पाश्चरात्रे वर्तते ।  
तत्रयुज्यते । 'न जायते म्रियते वा विपश्चेत' नात्मा श्रुतेः नित्यत्वाच्च  
शान्त्यः' इत्यादिश्रुतिसृष्टिसूत्रेभ्य आत्मनः नित्यत्वश्रवणात् जीवात् मनस  
उत्पत्तिर्भवणाद्युक्तेश्च ज्ञानैश्वर्यशक्तिरत्नरीयतेऽस्तां पञ्चां वासुदेव एव

विद्यमानत्वावगतेः तदितरव्यूहत्रये तदभायोक्तेश्च ब्रह्मादिस्तन्वपर्यन्तस्य समस्तस्यैव जगतः भगवद्गुहावगमेन चतुर्व्यूहकधनानुपपत्तेः शाण्डिल्यस्य वेदनिन्दारूर्ध्वकपांचरात्रशास्त्रप्रवृत्तेश्च तन्मतं न युक्तमिति । अपि च पंचरात्रस्य एकामयनशास्त्रामूलत्वमङ्गीकृत्य कैश्चित् प्रामाण्यमुक्तं । तदपि न युक्तं । एकामयनशास्त्रेति काचित् शास्त्रेण नास्ति । खिलशास्त्रात्वरूपेण च न प्रमाणं ।

“आग्नेयं पांचरात्रं तु दीक्षायुक्तं च तान्त्रिकं ।

अवैदिकत्वात् तत्तन्त्रं ततो वैखानसेन तु ॥

सौम्येन वैदिकेनैव देवदेवं समर्चयेत् ॥”

इत्यादिना पांचरात्रस्य वैदिकपरिग्राह्यत्वमुक्तं वैखानसशास्त्रे ।

न च वैखानसप्रशंसार्थं पांचरात्रदृषणमिति वाच्यं । प्रशंसासत्त्वेऽपि अवैदिकत्वादिति हेतुक्या पांचरात्रं न प्रमाणमित्येवेति दीक्षितादयो ब्रुवन् ।

परभाष्ये पांचरात्रोक्तं सर्वं प्रमाणमेवेति वर्णितं । तत्तु न घटते । सूत्रकारेण परपक्षनिराकरणप्रकरणान्ते तैस्तदुपाठात् “निषेधाश्च वर्त्तीयांसः” इति न्यायात् निषेधशास्त्रस्यैव प्राबल्यमिति पंचरात्रप्रमाणनिषेधवाक्यस्यैव प्रबलतया अङ्गीकारेण पांचरात्रप्रमाणमित्येव भातीति । अन्यथा पशुबन्ध-प्रकरणे ‘आज्यभागौ यजतीति’ व्यापस्तम्भश्चाते ‘आज्यभागौ यजतीति’ सूत्रेण आज्यभागो विधाय ‘तौ न पशौ करोति न सोम इत्येके’ इति सूत्रेण आज्यभागौ निषिद्धाविते विधिनिषेधाभ्यां विकल्पोऽङ्गीकृतः । तद्वदत्रापि पांचरात्रस्य प्रामाण्यविकल्पापत्तिः पस्येत । विकल्पश्च न युक्त इति । ननु—‘नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति ; अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति’ इतिवत् विकल्पो युक्त इति चेत्, तत्रापि फल्लोत्तम्ये विकल्पो ऽष्टः ; इच्छा च नियामिका तत्र । ‘यदेव विधया करोति तदेव वीर्यवतरं भवति’ इतिवत् । अत्र तु भगवत्प्राप्तिरूप-फलस्य वेदान्तशास्त्रे च पञ्चरात्रे च तुल्यत्वात् सर्वाङ्गीकृतवेदोक्तमार्गप्रवृत्तेरेव फले सिद्धे विवादप्रसङ्गाधरात्रे प्रवृत्त्यसंभवात् विकल्पो न युक्तः । तुल्यफलेऽपि विकल्पो ऽष्ट इति चेत् एत्रापि अतिरात्रादौ षोडशिनप्रहणसत्त्वे क्रतुफलपेक्षया, तदभावे क्रतुफलस्य न्यूनत्वमेवाङ्गीकृतं मीमांसकैरिति । विश्व—अथ

‘कर्मज्ञानमुपासने च शरणं मज्येति चावस्थितान्  
मन्मार्गानपवर्गसाधनविधौ सद्धारकाद्धारकान् ।’

इति तदीयोक्त्या फलसाधनमार्गिणां चतुर्णामेव कथानात् पांचरात्रोक्तमार्गः  
कथनान्यः भगवत्प्राप्तेरस्तीत्यनुक्तेरच न युक्तः ।

अनु च शैवादिमतेषु विरुद्धाचारादिदर्शनात् तेषां प्रामाण्याभावेऽपि  
पाश्चात्त्रे वेदविरुद्धाचाराद्यभावात् वेदविरुद्धवत्प्रामाण्यस्यापि वाक्यस्य  
उपनिषत्सु परस्परविरुद्धवाक्येषु अविरुद्धार्थसमन्वयवर्गनन्तर्विरुद्धार्थमतिवा-  
दनात् पश्चात्त्रं प्रमाणमिति चेन्मैत्रं, शैवादिग्रन्थेष्वपि सर्वथा विरुद्धांशस्य  
त्याज्यत्वाङ्गीकारेण अविरुद्धार्थभागस्य प्रामाण्यापत्तेः । इष्टापत्तौ पांचरात्रेऽपि  
अविरुद्धांशः प्रमाणं भवतु, विरुद्धांशः त्याज्य इति पंचरात्रं सर्वं प्रमाणमित्युक्तिः  
न संगच्छत इति ।

किं च महाभाष्यकृता परंपराद्विके ‘सप्तद्वीपा वसुमती, त्रयोल्लोकाः,  
चत्वारो वेदाः, साहास्ररहस्याः बहधा भिन्नाः; एकाद्यतमध्वर्युशारवाः, सप्तसप्तमी  
सामवेदः; एकाभिर्गतिधा ब्राह्मण्यं; नवधा अश्वर्वागो वेदः; षाकोवाक्यं;  
इतिहासः पुराणं; वैद्यकं, इत्येतावान् शब्दस्य प्रयोगविषय इत्युक्तं ।  
छान्दोग्योपनिषदि च ‘अथौहि भगव इति होपससाद् सनत्कुमारं नारदः तं होवाच  
यद्वेत्थ तेन मोपसीद, ततस्त ऊर्ध्वं ब्रूयामोति । सहोवाच, ऋग्वेदं भगवोऽत्येभि,  
यजुर्वेदं, सामवेदं आधर्वणं चतुर्थमितिहासपुराणं, पञ्चमं वेदानां वेदं, पित्र्यं  
राशि, दैवं निधि वाकोवाक्यं एकायनं देवविद्यां, ब्रह्मविद्यां, भूतविद्यां क्षत्रविद्यां  
नक्षत्रविद्यां, सर्पदेवजनविद्यां, एतद्भगवोऽप्येभि; इति नारदेनोक्तं । तत्र  
उभयत्र पांचरात्रस्य कस्यचित् प्रमाणभूतस्य सत्त्वे तदनुवादाभावः कथं घटते ।  
तत्र अनुवादाभावेऽपि अनुक्तमन्त्रांशमिति न्यायेन यद्येतत्प्रमस्तीत्यभ्युप-  
गम्येत तदा शैवाद्यागमवदेव तदिति

‘न सांख्यं न शैवं न सत्यांचरात्रं न जैनं न मीमांसकादेर्मतं वा ।

विशिष्टानुमत्या विशुद्धात्मकत्वात् तदेकोऽवशिष्टशिवः कंचलोऽहम् ॥

इति दशश्लोक्यामाचार्योक्तैस्तगम्यत इत्यन्वतिप्रमहेन ।

८ उत्पत्त्यसम्भवाधिकरणं । (५३)—विशिष्टाद्वैतं

३९ उत्पत्त्यसम्भवात् । (२१३)

४० न च कर्तुः करणम् । (२१४)

४१ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः । (२१५)

४२ विप्रतिषेधाच्च । (२१६)

मनोऽनिरुद्धजीवानामुत्पत्तिर्दृश्यते यतः ।

पाञ्चरात्रं च न ग्राह्यं मैवं ग्रामाप्यमेव तत् ॥ ४३१ ॥

तोयेन जीवान् त्रिससर्ज भूम्यामित्यादि वाक्यस्य यथोपपत्तिः ।

तथैव जीवादिजनितश्च किञ्च श्रीवासुदेवो हि चतुः प्रकारः ॥ ४३२ ॥

अधिकरणार्थः पाञ्चरात्रस्य ग्रामाप्यमुच्यते । तत्रैवं प्रक्रिया ॥ परम-  
कारणात् वासुदेवात् संकर्षणो नाम जीवो जायते । संकर्षणात् प्रद्युम्नसंज्ञं  
मनो जायते । तस्मात् अनिरुद्धसंज्ञोऽङ्कारो जायत इति । तत्राप्यं  
पूर्वपक्षः । आत्मनः नित्यत्वात् जीवो जायत इत्युक्तिसंगता । मनसः  
जीवादुत्पत्तिः मनसश्चाहंकारस्योत्पत्तिसंगता । 'न जायते म्रियते वा  
विपश्चित्', 'एतस्माज्जायते प्राणः मनस्तर्भेन्द्रियाणि च' इत्यादि धृतिविरुद्ध-  
त्वादिति । समाधिस्तु जीवोत्पत्तिवादिनीनां श्रुतीनां शरीरसंज्ञन्व एव  
जीवस्योत्पत्तिरिति यथा वर्णिता तद्वदेवात्रापि । मनोहंकारादीनामपि वासु-  
देवव्यूहादेव जनिरिति 'एतस्माज्जायते प्राणः' इत्यादि श्रुतेरविरोध  
एव । तत्रापि प्रकृतेः जीवस्य चोदरतिनिषेधदर्शनाच्च वेद इव पाञ्चरात्रमपि  
सर्वं ग्रामाणामेव । साम्नेषु वेदेषु निष्ठामल्भनानः शम्भ्वः पाञ्चरात्रं अधि-  
कृतवानित्युक्तिस्तु 'न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्तते, अपि तु तदितर-  
द्विषेयं प्रशंसितुमिति न्यायेन 'यथा अनुदिनहोमनिन्दा उदितहोमसंसार्या  
तथैव पाञ्चरात्रप्रशंसारं शम्भ्वित्यवचनमिति न कोऽपि दोषः ।

ननु—

"शैवं पशुपतं चैव बौद्धमन्यार्हतं तथा ।

कमलं पाञ्चरात्रं चेत्येवं पाण्डतास्मृतेः ॥"



वैदिकं तान्त्रिकं चेति विभागाकरणादपि ।  
 गम्यते पाञ्चरात्रस्य वेदवाङ्मन्त्रनिश्चयः ॥  
 शैवं पाञ्चरात्रं, सौम्यं ल्यागुडं च चतुर्विधम् ।  
 तन्त्रभेदसामुद्दिष्टः सक्रम न सनाचरेत् ॥  
 भाक्तं भागवतं चैव सात्त्विकत्रिधामनं ।  
 इत्येवं तन्त्रमेतदोक्तिः पञ्चरात्रेऽपि दृश्यते ॥  
 श्रुतिस्मृतिप्रतिक्षिप्तजीवजन्मादिगोचरम् ।

न्यायहीनं बलतथ्यमितिहासमिदं महत् ॥

इत्यादिना वेदवाङ्मन्त्रैस्तद् पाञ्चरात्रस्य परिगणनात् 'सहचरितासहचरितयो-  
 स्सहचरितस्थैव ग्रहणं' इति वैयाकरणन्यायाच्च 'विशये प्रायदर्शनात्' इति  
 गौर्मातासूत्रेण प्रायपाठश्च पाञ्चरात्रस्य वेदवाङ्मन्त्रमेव सिद्धयतीति चेन्मैत्रेः ।

“इत्थं नानाश्रुतिमुनिवचस्सन्नतस्मृतमान-  
 ज्ञानैस्वर्यः परमपुरुषः पाञ्चरात्रं व्यधत् ।  
 तच्चेदेवच्युतिपथपरिश्रष्टजन्त्रैस्तनानं

पातृत्वेन प्रसजति तदा सोमपस्ते सुराभिः ॥”

इति यानुनाचार्योक्त्या पञ्चरात्रस्य वेदवाङ्मन्त्रैस्तद् पठित्वेन साभ्यापतौ,  
 सोमर्पाथिनः मद्यपस्य च पातृत्वसाम्बन्धत मद्यपतुर्व्यापत्या पञ्चरात्रस्य वेद-  
 वाङ्मन्त्रसमानवर्णनं न युक्तं ।

“किं जीव पुरुषोक्तिगोचर इति श्रीशोऽपि तद्वोचरः  
 जीवस्यात् निरिशो ध्रुवो भवति किं तौ स्थाप्युसंज्ञाविति ।  
 तक्षत्वाय वटेत किं सुत्वमुशामाचार्यसंज्ञावदत्  
 मण्डकत्वमुपैति किं हरिपददर्शनेन कण्ठीसः ॥  
 (पुरुषाव्यत्ममानवौ ।

‘स्थाप्युः- पुमान् महादेवे शंकावर्त्मासिरे त्रिषु  
 ध्रुवशंकरौ वटे कौले योगे तारान्तरे पुमान्’ ।  
 “मन्त्रव्याख्याहृदाचार्यः आमतथा च श्रूयते ।  
 यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिद्धांशुत्राजिषु ।

शुक्रा हि कपि मेकेषु हरिर्न कपिले त्रिषु ।

इत्यादयोर्थांतरप्रतिपादकाः । ) एवं पूर्वान्वयि श्लोकन्यायेन बाह्यमतेन पाठेऽपि पाञ्चरात्रस्य दोषाभावान्न पाञ्चरात्रोक्तं सर्वं प्रमाणमेव ।

ननु—'वासुदेवाभिधानेना केनचिद्विप्रलिप्सुना ।

प्रणीतं प्रस्तुतं तन्त्रमिति निश्चिनुमो वयम् ॥'

'मायामोहनविग्रहेण हरिणा देवद्रुहां संहतिं

दन्तुं मोहयताऽहितान्यभिहितान्याहुर्हि तच्छ्रुत्वा ।

एवं किन्तु नयन्नयं निजमहामायागुहा गह्वरं

व्याजहू विमिदं नबेति विशये जाते कथं निर्णयः ॥'

'प्रत्युत भ्रमयन्नेव व्याजहारेति गम्यते ।

वैदिकैरगृहीतत्वात् तथाहृतमतं यथा ॥'

इत्यादिना भगवतैव मायाविना असुरमोहनार्थमिदं पाञ्चरात्रमलेखि इति वा उक्तं वासुदेव इति नामान्तरेण केनचित् पुरुषेण इदं निर्मितमिति वा अभ्युपगम्य शैवागमादिभिः तुस्यतया वर्णयितुं शक्यं ; न तु प्रमाणत्वेनेति चेन्मैवं ;

'वेदसिद्धान्तमार्गेषु विष्णुरेवपरस्मृतः ।

विष्णुरेव नरश्रेष्ठः महिष्ठः पुरुषोत्तमः ॥'

श्रुतिमूर्ध्नि नसिद्धेर्न वासुदेवेन उभाषितं ।

तन्त्रं मिथ्येति वक्तुं नः कथं जिह्वा प्रवर्तते ॥'

न च तन्त्रान्तरेष्वेषः न्यायः प्रसरमर्हति ।

यतस्तन्निबन्धुणां निभ्रमाद्यपि संभवि ।

इत्यादिना आचार्यैरेव पाञ्चरात्रस्य वक्ता स्वयं नारायण एव ; तस्य आन्त्यादिः करापि कुत्रापि न संभवति; मोहनार्थं च न कृतवान्, अपि तु भक्तभागवतो-ज्जीवनार्थं वैदिकमताविरोधेन भगवद्ग्यानस्तुत्यर्चनादयोश्च शास्त्रे उक्त इति सर्वं पाञ्चरात्रं प्रमाणमेव ।

वेदैश्चतुर्भिस्समितं कृतं मेरो महागिरौ  
 एवमादिवचोमन्त्रीशतैस्तादरमीरितैः ।  
 वेदान्तसारसर्वस्वमात्मीयं परमं गतं ।  
 पांचरात्रं निराकुर्यात् कथं द्वैपायनस्त्वयम्  
 इत्यादिना वैश्वदेवत्वमेव वर्णितं ।

‘षाड्गुण्याद्वायुदेवः पद् इति स भगवान् मुक्तभोग्यो बलदयात्  
 योषात् संकल्पणस्त्वं हरसि वितनुषेशास्त्रमैश्वर्यवीर्यात् ।  
 प्रद्युम्नस्सर्गषणौ नयसि च भगवन् शक्तितेजोऽनुरुद्धः  
 विभ्रणः पासि तत्वं गमयसि च तथा व्यूहरात्राचिरात् ॥’  
 इति पूर्वोक्तोऽरेव पञ्चरात्रशास्त्रस्य प्रामाण्यं तदुक्तार्थसंग्रहश्चोक्तं ।

अपि च ‘न हिंस्यात् सर्वा मृतानि’ इति सामान्यश्लोक्तनिषेधस्य  
 ‘अग्निप्रोमीयं पशुमालभेत’ इत्यादि विशेषविहितयागीर्वाहोत्साव्यतिरिक्त-  
 विषयतया अभ्युपगम इव प्रकृते पंचरात्राद्यप्रमाणमिति सामान्यरूपनिषेधस्य  
 पांचरात्रं प्रमाणमिति विशेषवाक्यव्यतिरिक्तविषयतयाभ्युपगमेन उत्सर्गापवाद-  
 न्यायबलात् पञ्चरात्रशास्त्रं प्रमाणमितिसिद्धयति ।

किञ्च ‘यज्जुहोति तदाहवनीये’ इत्याहवनीयाग्नौ विहितस्य होम-  
 सामान्यस्य ‘अहवस्य मेघ्यस्य पदे जुहोति’ इति विशेषविहितपदश्लोमव्यति-  
 रिक्तत्वेनाभ्युपगम इव प्रकृतेऽपि पञ्चरात्रप्रामाण्यव्यतिरिक्तविषयं शैवागमादि  
 निषेधवाक्यमित्यभ्युपगमाच्च पाञ्चरात्रं प्रमाणमेव ।

ननु, प्रमाणांतरभासस्यैव निषेधो युक्तः । अत एव ‘सर्वदीनि सर्वे  
 नामानि’ इति व्याकरणसूत्रे महाभाष्ये ‘कः प्रतिषेधो नाम अविशेषेण  
 किञ्चिदुक्त्वा विशेषेण नेत्युच्यते’ इत्युक्तं । तदर्थालोचने प्रतिषेधशास्त्रस्यैव  
 विशेषशास्त्रमिति प्रतिभाति । तथा सपि पञ्चरात्रस्याप्रामाण्यमेव पुनरायाति  
 इति चेन्नैवं, मन्वादिस्मृतिवत् पञ्चरात्रस्यापि प्रामाण्यं प्राप्तं । तच्च, पञ्चरात्राद्य-  
 प्रमाणमिति, विशेषनिषेधेन दूषितं । तादृशनिषेधवचनस्यापवादप्राद-  
 र्भ्यायप्रतिप्रसवरूप—

‘इदं महोपनिषदं चतुर्वेदसमन्वितम् ।  
 इदं श्रेय इदं ब्रह्म इदं हितमनुत्तमम् ॥  
 ऋग्यजुस्सामगिर्जुष्टमधर्वाङ्गिरसैस्तथा ।  
 सांख्ययोगकृतां तेन पञ्जरानानुशब्दितम् ॥  
 भविष्यति प्रमाणं वै एतदेवानुशासनम् ।  
 सात्वतं विधिमास्थाय गीतस्संकर्षणेन यः ।  
 द्वापरस्य युगस्यान्ते आदौ कलियुगस्य च ॥

इत्यादि । भारतस्य पञ्चरात्रप्रमाणवचनबाहुल्यं बाधकमिति प्रतिप्रसवरूपेण पंचरात्रप्रामाण्यमेव सिद्धयति । यदुक्तं निषेधशास्त्रस्य विशेषशास्त्रत्वमिति महाभाष्यात् प्रतिभातीति तदयुक्तम् । पणिनी तत्र एव ‘आद्गुणः, इति सामान्यशास्त्रस्य ‘वृद्धिरेचि’ इत्यादि विशेषशास्त्रं बाधकं । ‘येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते, तस्य बाधको भवति,’ इत्यादि नञ्समभिव्याहाराभावेऽपि-उत्सर्गापवाद-सामान्यविशेष-बाध्यबाधकादीनां दृष्टत्वात् ।

अत एव एतादृशीरीतिः ‘ब्रह्मजिज्ञासा’ इत्यत्र ब्रह्मजिज्ञासापदस्य समासविचारे ब्रह्मणो जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासा इति विग्रहं प्रदर्श्य ‘कर्तृकर्मणोः कृति’ इति सूत्रेण पृष्ठीविभक्तिं पसाध्य ‘प्रतिपदविधानाच्च पृष्ठी न समस्यते’ इति वार्तिकेन समासनिषेधनाशङ्क्या कृद्योगाच्च पृष्ठी समस्यते’ इति वार्तिकान्तरेण प्रतिप्रसवसंभवात् इति ब्रह्मजिज्ञासा पदं समस्तं साध्वित्युक्तं । तद्वदत्रापि ।

अपि च पित्रेष्ट्यां ‘प्रार्चनावीती टोहयति’ इत्यारभ्य पित्रेष्ट्युपन्यास-समये ‘प्राशनोत्सेचन—परिषेचनानि न विघ्नन्ते’ इति श्रौतसूत्रेण ‘अस्त्वित्जो हविष्येषान् भक्षयन्ति’ इत्यादि सामान्यशास्त्रप्राप्तदृविः प्राशनं ‘नामुपहृत्य भवद्वैव जिघ्रन्ति, न प्राश्नन्ति’ इति श्रुत्या मन्थस्य इहोपहाना-नन्तरं अवप्राणं विवायं प्राशनं निषिद्धम् । तत्रैव केनचिदाज्ञिकेन कर्काचार्येण ग्रन्थकृता उक्तं—‘न प्राश्नन्तीति प्रतिषिध्य प्रतिप्रसवः प्राशितव्यंत्वेव वयं मन्यामहे’ इति । अत्र सामान्यशस्त्रेण हविरशनं प्राप्तं; ‘न प्राश्नन्तीति

निषिद्धम् । पुनरपि निषिद्धस्यापवादरूपेण नञ्समामिव्याहारं चिन्तयित्वा  
 'प्राशितव्यंस्तेव' इति वाक्यात् हविर्भोजनमेव साधितं । तद्वदत्रापि  
 पाञ्चरात्रं प्रमाणमिति भारतवचनमेव प्रतिप्रसवरूपमिति । मन्वादि  
 स्मृतिवत् नारायणप्रोक्तपाञ्चरात्रस्य प्रामाण्यं प्राप्तं । 'शैवं पाशुपतं चैव  
 बौद्धमप्यार्हतं तथा.....गम्यते' पाञ्चरात्रस्य वेदशास्त्रत्वनिश्चयः ॥' इत्यादि  
 निषेधशास्त्रेण प्रतिषिद्धमपि 'वेदैश्चतुर्भिस्तमितं' इत्यारभ्य 'पञ्चरात्रं निरा-  
 कुर्यात् कथं द्वैपायनस्त्वयम् ।' भविष्यति प्रमाणं वै एतेदेवानुशासनम् ।  
 सात्वतं विधिमास्याय गीतस्सकर्मणेन यः ॥' इति प्रतिप्रसवप्रमाणमास्त-  
 नादिवचनेः पञ्चरात्रमामूलग्रं सर्वं प्रमाणमित्येव सुसूक्तम् ।  
 छान्दोग्ये सप्तमप्रपाटके स्वाभ्यस्तविद्यामध्ये एकायनमिति किञ्चनशास्त्रमपीउ-  
 मिति नारदेनोक्तम् । तस्य एकायनपदस्य 'वाकोवाक्यं मूलवेदः वेद-  
 सारोपसंहृतिः एकयनमिति प्रोक्तं' इति सामसंहिदावचनानुसारेण वेद-  
 सारोपसंहृतिरिति कश्चन ग्रन्थः ज्ञायते । तथैव मध्वभाष्ये व्याख्यातम् ।  
 श्रीरङ्गरामनुजभाष्ये च 'एकायनं एकायनशास्त्र इत्यर्थः' इति वर्णितं । तथा  
 च एकायनशास्त्रामूलत्वं पाञ्चरात्रस्य न्याय्यमिति । एकायनमित्यस्य नीति-  
 शास्त्रमर्थ इति भगवत्पादभाष्ये उक्तमपि तावता एकायनशास्त्रं नस्तीति  
 नैव बोध्यत इति ।

“ऋग्यजुस्सामाधर्वाश्च भारतं पञ्चरात्रकम् ।

मूलरामायणं चैव शास्त्रमित्यभिधीयते ॥”

इति स्कान्दवचनञ्च पाञ्चरात्रं सर्वं प्रमाणमेव ॥

अपि च एकायनशास्त्रासत्त्वे शाण्डिल्यस्मृतिरपि प्रमाणं । तथा हि

• शाण्डिल्यस्मृतौ—

“श्रीमत्वोत्तमिरेर्षुभि श्रीमत्पापतने हरिः ।

शाण्डिल्यस्मृतिमासीने षण्म्य मुननोबुवन् ॥

‘श्रीमदेकायनं शास्त्रं श्रुतं मुदां सनातनम् ।

ज्ञातं च सर्ववेदानामन्तस्सारमिदंतिविति

निर्वृत्तं वैदिकं कर्म यत्प्रोक्तं भवभेषजम् ।  
पञ्चकालात्मकं ज्ञानं तच्च ब्रह्मैकदैवतम् ॥

इत्यारभ्य—

इदं वेदागमाख्यं तु वेदशास्त्रमितीरितम् ।  
इति संक्षेपतः प्रोक्तः सदाचारो यथागमं ॥

इत्यन्तं एकाग्रनशाखोक्तसदाचारानुष्ठानक्रमः उपब्रवीतेति पाश्चरान्तस्य  
एकग्रनशास्त्रामूलत्वोक्तिः संगच्छन् इति । यथा मन्वादिस्मृतीनां मूलवेद  
वह्नीक्रियते तथा शाण्डिल्यस्मृतेरपि मूलवेदोस्तीति स्पष्टं प्रतीयते ।  
अत एव यामुनाचार्यैरयं श्लोकः पठितः—

आकर्ष्यं विलसन्तु सात्वतमतं पस्पद्विं दुष्पद्वति  
व्यामुष्मोद्धतदुर्विदम्भररिषद्वैदग्ध्यविध्वंसिनः ।  
श्रीमन्नाथमुनीन्द्रवर्द्धितपियो निर्धूतविश्वशिवाः  
सन्तस्सन्ततगद्यपद्यपद्वी हृद्याऽनवचोक्तयः ॥ इति ।

यत्तु मोक्षैकफलसाध्येऽपि 'कर्मज्ञानमिति' श्लोकेन चतुर्णामिव  
मोक्षसाधनत्वेन वर्णितं ; न त्वन्यः पांचरात्रोक्तमार्ग इति तदीयैरेव पञ्चरानं  
प्रमाणमिति नाभ्युपगममिव भारतीत्युक्तं तन्न युक्तं । तच्च श्रीरहस्यत्रयसारस्य,  
गतिविशेषाधिकारोक्तरीत्या समाहितमिति नेह त्वन्यते । पांचरात्रशास्त्रोक्त-  
कर्मानुष्ठाता अन्य इति तस्य तन्मार्ग इति हि तत्रोक्तमिति । अपि च  
मोक्षसाधनोपायाः चत्वारः तुल्यफल्य इत्यपि अस्मदीयैर्नाभ्युपगताः । भक्ति-  
रूपोपायनिष्ठस्य बहूनां जन्मनामन्ते मोक्षप्राप्तिः, शरणागतिनिष्ठस्य तु  
एतद्देहावसान एव मोक्षप्राप्तिः । तत्राप्यार्तपन्नस्य तदपेक्षितकाल एव मोक्ष-  
सिद्धिरिति कर्मज्ञानयोः भक्तिसाधनत्वेनेत्यभ्युपगमात् फलवैधर्म्यसिद्धेरिति ।

किंच—

भक्त्या परमया वापि प्रपत्या वा महामते ।  
प्राप्योहं नान्यथा प्राप्यः ममकैर्कर्मलिप्युभिः ॥

इति शाखानुसारेण मोक्षोपायमार्गौ द्वावेव । 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति  
नान्यः पन्था अपनाय विद्यते' 'सुसुक्ष्मै शरणमहं प्राप्ते' इत्यादि वेद-  
प्रमाणानुसंगतौ । कर्मज्ञानमिति बोधायनोपायतया उपचारात् वर्णितौ ;  
न तु साक्षाद्बोधोपायतया । पांचरात्रोक्तमार्गः अन्य एव । तत्रापि संहितामेदेन  
ऋष्यमन्त्रं तदनुष्ठानप्रकारमेदेन अत्रान्तरमेदमिन्ना बहवः वर्तन्ति इत्येतत्  
सर्वमधिकारिविभागेतिस्थेन—

सुसुक्ष्मत्वे तुल्ये सति च मधुविद्यादिषु यथा  
न्यवस्था संरोध्यत्यधिकृतेविशेषेण विदुषां ।  
विकल्प्येत् न्यासे स्थितिरितरविद्याषु च तथा  
नियत्या वैद्यात्यं नियमयितुमेवं प्रभवति ॥

इति श्लोकेन समर्थितमिति ग्रंथविस्तरमयाद्विरम्यते । सूत्रार्थस्तु आचार्यैरेव  
वर्णित इति नेह तन्वते ॥

१२ उत्पत्त्याधिकरणम् ॥ (६३)—द्वैतम्

४२ ओं उत्पत्त्यसंभवात् । (२१५)

४३ ओं न च कर्तुः करणम् । (२१६)

४४ ओं विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः । (२१७)

४५ ओं विप्रोधाच्च । (२१८)

पुरुषाननुगृहीतस्त्री प्रजोत्पादनविक्षमा ।

विज्ञानपुरुषाल्लिष्टस्त्री क्षमेति न युक्तिमत् ॥ ४३३ ॥

तर्हीश्वरनिदानादिवादेऽन्तर्भाव एव सः ।

श्रुतिस्मृतिपिरोधाच्च न समञ्जसमेव तत् ॥ ४३४ ॥

अधिकरणार्थः । शक्तिपक्षं दृषयति । केवलस्त्रीभ्यः प्रजा  
नोत्पद्यते । तदर्थं पुरुषानुग्रहाङ्गीकारे करणाभावात् तदनुपपत्तिः । तदर्थं

विज्ञानादिकरणाङ्गीकारे तर्हि विज्ञानादिनैव सृष्ट्याद्युपपत्तेरीश्वरवादान्तर्भाव  
एव; न तु शक्तिपक्ष इति मतांतरं । शक्तिवादे सकलश्रुतिविरोधात्  
असमञ्जसमेव ॥

इति भारद्वाजकुलतिलकानां नवसालपुराणीशब्धिद्वस्तभाष्यक्षाणां  
दानाधिकारिणां मतत्रयनिरूपकाणां

कालि बङ्गीपुरं रङ्गाचार्याणां

कृतिषु मतत्रयसारसंग्रहे

द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः ॥

मतत्रयसारसंग्रहे

द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः ॥

१ वियदाधिकरणम् । (६१)—अद्वैतम्

१ न वियदश्रुतेः । (२१७)

२ अस्ति तु । (२१८)

३ गौण्यसंभवात् । (२१९)

४ शब्दाच्च । (२२०)

५ स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् । (२२१)

६ प्रतिज्ञाहानिस्त्यतिरेकच्छब्देभ्यः । (२२२)

७ यावद्विकारं तु गृहिभागो लोकवत् । (२२३)

नभोजनिर्नास्त्यमृतं च नित्यं आकाशवन्नित्य इति श्रुतेश्च ।

अन्यत्र संभूतपदं च गौणं तच्चेज इत्यप्रजमेव तेजः ॥ ४३५ ॥



अधिकरणार्थः संवर्गविधायां 'वायुर्वाव संवर्गः' इत्यादिना वायो-  
रुपातिभ्रवणात् 'सैषा अनस्तमिता देवता यद्वायुः' (धृ-१।-२२) इति ब्रह्मा-  
रण्यकश्रुतेश्च, 'वायुश्चान्तरिक्षं चामृतम्' इत्यादि श्रुतेश्च मातरिश्चन उत्पत्तिर्मा-  
स्तीत्यधिकारशंकायां, 'एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः' इति समाप्तिरभिहिता । एतेन  
पूर्वोक्तब्रह्मण्यतिरिक्तानां सर्वेषां ब्रह्मण उत्पत्तिभ्रवणेन, एकविज्ञानप्रतिज्ञानोप-  
पादनादिना च, आकाशाद्वायुरित्यादिना च वायोत्पत्तिः सिद्धा ; अमृतत्वादि-  
श्रुतिश्च परं सोऽर्थेति ।

३ असंभवाधिकरणम् । (६३) अद्वैतम्

१ असम्भवस्तु सतोऽनुपपत्तेः । (२२५)

यत्कारणं तच्च विकारि दृष्टमाकाशवाय्वादिषु तद्ब्रह्म ।

जगद्भिदानस्य परात्मनश्च बीजं परं चेदनवस्मितिस्स्यात् ॥ ४३८ ॥

नोत्पद्यते ब्रह्म विकारि चेति 'न चास्य कश्चिज्जनिते'ति वेदात् ।

जनेरभावस्तत एव दृष्टः विश्वभ्रमो ब्रह्मणि सत्य इष्टः ॥ ४३९ ॥

सत्यं स्रष्टिष्ठानमियं च रज्जुर्न सर्प इत्यादिवदेव चात्र ।

प्रपञ्चविभ्रान्तिरपीह मूलप्रकृत्यधिष्ठानवदेव सत्यम् ॥ ४४० ॥

अधिकरणार्थः 'आकाशाद्वायुः वायोर्ग्निरिति कस्माच्चित् विकारात्  
कस्यचिद्विकारस्योत्पत्तिः दृश्यते । तद्ब्रह्म ब्रह्मण उत्पत्तिः कस्यचिद्विकारात्  
संगवितुमर्हतीत्याक्षेपे समाप्तिः 'असंभवस्तु' इति ।

सदात्मकस्य ब्रह्मणः अन्यतः संभवः नोपपद्यते । मतः सन्मात्र-  
ब्रह्मण उत्पत्तिः न संभवति ; असत्यतिशये प्रकृतिविकार-  
भावानुपपत्तेः । 'स कारणं करणाधिपाद्विपो न चास्य कश्चिज्जनितः'  
न चाधिपः (श्वे ६-२-) इति श्रुतेश्च । न च, विकारात् विकारात्त्रोत्पत्तिवत्  
ब्रह्मणोऽपि कस्माच्चिद्विकारादुत्पत्तिः भवितुमर्हतीति वाच्यं । अमा-  
धिष्ठानस्य अनवस्थाप्रसंगनिवारणाय मूलप्रकृतिः सर्वविकारजातस्य अधिष्ठानभूता

(७) तदभिध्यानाधिकरणम् । (६७)-अद्वैतं

(१३) तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गावत्सः । (२२९)

आकाशवाय्वग्निजलाचलादि सृष्टिश्च साक्षात्परमात्मनो वा ।

स्वयं तदात्मानमिहाकारोत् स च्यच्चाभवत् तत्तदनुप्रवेशान् ॥ ४४४ ॥

अधिकरणार्थः । वियदादितृष्टेः यथाश्रुति 'आकाशाद्वायुः वायोरग्निरित्यादि स्वतन्त्राकाशादिकमेव तत्तदुपादानं भवेत् इति प्राप्ते परमेश्वर एव 'मोऽकामयत् बहुसां प्रजायेयेति' इत्यारभ्य 'सच्चत्यच्चाभवत्' (तै-२-६-१) इत्यादिना तद्गूढादिक्रममभिध्यायन्नेव सृजतीति सिद्धान्तः ॥

८ विपर्ययाधिकरणम् । (६८)-अद्वैतं

१४ विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च । (२३०)

लयक्रमःसृष्ट्यनुसारि वाऽथ विपर्ययो वाऽनियमेन वेत्ति ।

सृष्टिक्रमापेक्षविपर्ययोऽत्र भूमिर्जले लीयत एवमादेः ॥ ४४५ ॥

अधिकरणार्थः । पूर्वमाकाशादीनामुरागतिक्रमो विचारितः । इदानीं तेषां लयक्रमो विचार्यते । 'यतो वा इममनि' (तै ३-१-१) इत्यादिना भूतानां सृष्टिस्थितिलया उच्यन्ते । तत्र तेषां लयविपर्यये नियमाभावात् अनियमोऽपि युज्यत इति प्राप्ते ; 'विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च' इति समाधिः । उत्पत्तिक्रमविपर्ययेण अव्यय इति 'पृथिव्याप्सु प्रलीयते, ज्योतिष्यापः प्रलीयन्ते' इत्यादिनाऽवगतैः ॥

९ अन्तराविज्ञानाधिकरणम् । (६२)-अद्वैतं

१५ अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात् । २३१

विज्ञानमनसोश्चापि भूतोत्पत्तिलयक्रमः ।

भूतक्रमाविशेषाच्च विज्ञानमनसोरपि ॥ ४४६ ॥

अधिकरणार्थः । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च । सर्वं वायुर्ज्योतिरायः पृथिवी विश्वस्य धारिणी' (मु २-१-३) इति श्रुतौ मनस्सर्वेन्द्रियाणि च ब्रह्मणः उरन्तानीति गम्यते । सर्वं वायुर्ज्योतिरित्यादि परत्र दृश्यते । उत्पत्तिक्रमविपर्ययेणाप्ययाहीकारे मनस्सर्वेन्द्रियाणि च इति विज्ञानमनसोरप्ययक्रमः बाधितो भवेत् इति प्राप्ते विज्ञानमनसोरत्नमनश्च मृतानां च मध्यवर्तिनोरप्यविशेषात् भूतोत्पत्ति क्रमवत् मृतलक्ष्यमपि इति भ्रमयोः क्रमान्तरं नान्वेषणीयं । तस्मात् भूतोत्पत्तिक्रममज्ञो नैवेति ॥

१० चराचरव्यपाश्रयाधिकरणम् । (३०)—अद्वैतं

१६ चराचरव्यपाश्रयस्तुस्यात्तद्व्यपदेशोभाक्तस्तद्भावभाविस्त्वात् ॥ ३२  
जीवस्य जन्मात्र मृतिश्च शास्त्रे संस्कारकर्मप्रतिबोधनाच्च ।  
चराचरस्थूलसमाश्रयेयं भाक्ता तदुक्तिश्च शरीरनिष्ठा ॥ ४४० ॥

अधिकरणार्थः । जीवस्वाप्युत्पत्तिप्रलये भवतः । जातो मृत इति व्यवहारान् । जातकर्मोर्ध्वदेहिकसरकारादिविधानच्चेति प्राप्ते जन्ममरणादि जीवस्य स्थूलशरीरव्यपाश्रय एव । स्थावरजङ्गममृतान्येव नाप्यन्ते म्रियन्ते इति व्यवहारभाजिनं श्रूयन्ते । 'स वा व्ययं पुरुषः जायमानः शरीरमभिसंपद्यमानः' (बृ ४-३-८) इति वृद्धदारप्यकोकरीत्या जीवस्य शरीरसंबन्ध एव जन्म; शरीरादुत्क्रमणमेव मरणमिति न जीवस्योत्पत्तिः भवति । जातकर्मादिविधानमपि देहप्रादुर्भाव देहविगमापेक्षमिति द्रष्टव्यम् । इति ॥

१ वियदाधिकरणं (५४)—विशिष्टाद्वैतं

१ न वियदभ्रुतेः । (२१७)

२ भक्ति तु । (२१८)

३ गौष्मसंभवाच्छब्दाच्च । (२१९)

४ स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् । (२२०)

५ प्रतिज्ञाहानिरन्यतिरेकात् । (२२१)

६ शब्देभ्यः । (२२२)

७ यावद्विकारं तु विभागो लोकात् । (२२३)

८ एतेन मातरिक्षा व्याख्यातः । (२२४)

९ असम्भवस्तु ततोऽनुपपत्तेः । (२२५)

श्रुतिन्यायाविरोधं च परपक्षपराहृतिम् ।

विधाय परतो द्वाभ्यां कार्यभावो विचिन्त्यते ।

न चा जनिः खस्य वियच्च खं च न जायते किन्त्वमृतं तु मयं ।

सम्भूत आकाश इहात्मनस्तस्य तच्चामृतं किञ्चिदपेक्षयैव ॥

अधिक(णार्थैः) । इदानीं कार्यवर्गशोधनमारभ्यते । आकाशः वायुरुभावपि नोत्पन्नौ । 'वायुश्चान्तरिक्षं च एतदमृतम्' इत्यमृतत्व-श्रुतेः । 'आत्मन आकाशस्तम्भूतः आकाशाद्वायुः' इति आकाशस्य वायोश्चोत्पत्ति-श्रवणं गौणतया नेयं । छन्दोग्ये 'सदेव सोम्य इदमग्र आसीत् एकमेव' इति सृष्टिभरणे 'तत्तेजो असृजत् (छा ६-२-३) इति तेजस एव प्रथमं सृष्ट्युक्तेः 'आत्मन आकाशस्तम्भूत' इति तैत्तिरीयश्रुतिगतसंभूतपदं गौणम् इति प्राप्ते समाधिः ; 'येनाश्रुतं श्रुतमिगति (छा ६-२-३) प्रतिज्ञाविरोधा-भावाय सर्वकार्यवर्गस्यापि ब्रह्मण्यवोत्पत्तिसिद्धेः । अमृतत्वोक्तिः देवानां अमर्त्यत्वदापेक्षिकी । छन्दोग्यस्थतेजसःप्राथम्यसृष्टिः आकाशस्योत्पत्तिं न निवारयति । अपि तु उत्पत्तिक्रमेव । अतश्च वायुराकाशश्च उत्पन्नावेव । ब्रह्मण्यवोत्पत्तिसम्भवः श्रुत्युक्तः ।

२ तेजोऽधिकरणं । (५५)—विशिष्टाद्वैतं

१० तेजोऽतस्तयाद्याह । (२२६)

११ भापः । (२२७)

१२ पृथिवी । (२२८)

१३ अधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः । (२२९)

१४ तदभिध्यानादेव तु तद्विजातसः । (२३०)

- १५ विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च । (२३१)  
 १६ अन्तराविज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविरोधान् । (२३२)  
 १७ चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशोऽभाक्तस्तद्भावभावित्वात् । (२३३)

तत्तेज इत्यागमवाक् तु तस्य न खस्य जन्म प्रतिषेधतीह ।  
 जनिक्रमादेव लयक्रमोपि प्रसह्यस्ततो ब्रह्मण एव सर्वम् ॥  
 उत्पत्तयमावस्सत एव दृष्टेः वायोश्च तस्माज्जनिरेव सिद्धा ।  
 येन श्रुतेनाश्रुतमित्यतश्च सर्वं जगद्ब्रह्मजमेव वक्ति ॥  
 ब्रह्मार्थका एव च सर्वशब्दाः कथं घटाद्यर्थविशेषबोधः ।  
 गौणेन लोकेऽत्र घटादिबोधः शब्दस्य शक्तिश्च परात्मनीति ॥

अधिकरणार्थः । 'आफनाद्वायुः, वायोरग्निः, अग्नेरायः अद्भ्यः पृथिवीः' (तै आ. १) इति भूतानां व्यवहितकारणत्वेऽपि तत्तच्छरीरकवक्ष्य एव भूतोत्पत्तिः वाच्या । दान्द्रोभ्यस्थ श्रुतिप्रमाणादेव । 'एतस्माज्जायते प्राणः मनस्सर्वेन्द्रियाणि च । एवं वायुर्ज्योतिरायः पृथिवी विश्वस्य भारिणी' (मु-२-१-३) इत्यादि श्रुतेश्च । सर्वत्र शब्दानां ब्रह्मार्थकत्वे लोके तेजआदिशब्दैः तत्तदर्थेषु व्यवहारः कथमिति चेत् ब्रह्मणि शक्त्या बोधनं, लोकेषु गौण- इति 'चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशोऽभाक्तस्तद्भावभावित्वात्' इति सूत्रेणोक्त इति सर्वं समञ्जसम् ।

### १ विगदधिकरणम् (६४) द्वैतम्

परात्मनश्च जीवानां भूतदैवेषु बोधनम् ।  
 विरोधपरिहाराय तृतीये क्रियते षड् ।

१ ओं न विदद्भ्रुतेः । (२१९)

२ ओं अस्ति तु । (२२०)

३ ओ गौण्यसंभवात् । (२२१)

४ ओं शब्दाश्च । (२२२)

५ ओं स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् । (२२३)

६ ओं प्रतिज्ञाहा निरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः । (२२४)

७ ओं यात्रद्विकारं तु विभागो लोकवत् । (२२५)

आकाशोऽनादिरित्यादि श्रुतिर्गौणीति विश्रुता ।  
ब्रह्मणोऽन्यस्य नित्यत्वे सृज्यं सर्वं न सिद्ध्यति ॥  
यो विभागी विकारी सः आकाशोऽपि पृथक् पृथक् ।  
तस्माद्विष्णोस्समुद्भूतं सर्वं जगदिति श्रुतम् ॥

अधि हरणार्थः । 'आत्मन आकाशसंभूतः' इति श्रुत्या आकाशस्य  
विष्णोस्त्यतिरिक्ता । 'भनादिर्यो व्ययमाकाशः' इति श्रुतिस्तु गौणी ।  
ब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मणि अन्यत्र च यथा वा प्रयोगः तद्ब्रह्माकाशस्योत्पत्ति-  
श्रुतिरनुत्पत्तिश्रुतिश्च गौणमुख्यापेक्षया नेया । विकारिपदार्थस्यैव विभक्तत्वं  
प्रसिद्धं । अविभक्तस्य पृथक्सिद्धिरेव । तथा चाविभक्तः विष्णुरेव ।

'तद्विभागेन जायन्ते आकाशाद्याः पृथक् पृथक् ।

यो विभागी विकारस्तः तोऽविकारः परी हरिः ॥

इति विष्णोरेवाविभागित्वेन विकारामात्र उक्तः । अन्येषां विकार एव ।  
ब्रह्मणो अन्यस्य नित्यत्वे 'इदं सर्वमसृजत्' इति श्रुतिविरोधापत्तेश्च ।

२ मातरिश्वाधिकरणं । (६५)—द्वैतम्

८ ओं एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः । (२२६)

पवते योऽपमनिलोऽनादिरित्यादि वेदतः ।

वायोर्जनिर्नैति चेन्न विष्णुर्नित्यो न चापरः ॥

अधिकरणार्थः । 'वायुर्वाच चेतनः । वायुना हि सर्वाणि भूतानि  
विज्ञान्ते' । वायुर्वाच निद्रयो वायुना हि सर्वाणि भूतानि नीयन्ते ।  
इत्यादि श्रुत्या वायोर्नित्यत्वे प्राप्ते, 'एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः' ।

एतेन=अमुस्यनित्यत्वेन वायोऽप्युदास्तिः सिद्धा ।

“प्रतिव्यूह व्यूह चासौ अतीत्य च जनार्दनः ।

धारयत्यनिरां देवो नित्यानन्दैकलक्षणः ॥”

इति मुस्यनित्यत्वस्य परमात्मन्येवोपपत्तेः ।

३ असंभवाधिकरणम् । (६६)—द्वैतम्

९ ओ असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः । (२२७)

असत्स्तु सतो जन्म श्रुतौ दृष्टं तथा न च ।

असदर्शो विष्णुरेव ब्रह्म वा असदित्यतः ।

अधिकरणार्थः । ‘असद्वा इदमत्र भार्गीव ; ततो वै सदजायत ।

‘असत्सदजायत’ इत्यादि श्रुत्या सतोऽप्युत्पत्तिरस्तु इति प्राप्ते सत अनु-  
त्पत्तिरेव । अदृष्टत्वात् ; अनुपपत्तेश्च । ‘तद्वा एतस्परमाहुः, परतो हि  
तदुदीक्ष्यते’ इति श्रुतेः असच्छब्दो ब्रह्मवाची । ‘ब्रह्म वा असत् सद्वाव  
प्राणः’ इति श्रुतेरसच्छब्दवाच्योऽपि ब्रह्मैवेति ।

४ तेजोधिकरणम् । (६७)—द्वैतम्

१० ओ तेजोऽतस्तथाज्ञाह । (२२)

तेजश्च विष्णोरुत्पन्नं कारणं च परं न हि ।

वायोरग्निश्च संभूतः इति हेतुद्वयं न तु ॥

अधिकरणार्थः । तेजसः वायोरुत्पत्तिः श्रूयते । ‘तत्तेजो  
असृजत’ इति विष्णुसृज्यत्वं च वायोः श्रुतं । एकस्य तेजसः उभयकारणकारणं  
न युक्तमिति प्राप्ते साक्षादुत्पत्तिस्मानं तेजसः विष्णुरेव । अमुख्या अन्येषां  
इति उभयकारणत्वं तेजसो नेति समाधिः ।

५ अवधिकरणम् । (६८)—द्वैतम्

११ ओ प्राणः । (२२९)

अग्नेरापो भवन्तीति श्रुतिर्गौणीति बुद्ध्यताम् ।  
तत्तेजोऽसृजतेत्यादि श्रुतिर्मुख्येति कीर्त्यते ॥

अधिकरणार्थः । 'ब्रह्मैवेदम आसीत् तदपोऽसृजत्' इति श्रुतेः  
अपां ब्रह्मणः सृष्टिरेव युक्ता ॥

६ पृथिव्याधिकरणम् । (७९)-द्वैतम्

१२ ओं पृथिव्याधिकाररूपशब्दान्तगादिभ्यः । (२३०)

ता अन्नमद्भ्यः पृथिवी त्रयीवाद् न विरुध्यते ।  
भूतकार्ण्यश्रुतिभ्यश्च भूरेवाग्नेन कथ्यते ॥

अधिकरणार्थः--'ता अन्नमसृजन्त', 'अद्भ्यः पृथिवी (तै ३-२-३)  
इति श्रुतिद्वयात् अद्भ्यः अन्नमुत्पन्नं; अद्भ्यः पृथिवी उत्पन्ना इति  
द्वयोश्चतस्रोः विरोधात् अप्रामाण्यमिति प्राप्ते समाधानं 'पृथिवी' इत्यादि सूत्रम् ।  
भूतमकरणात् भूमेः कृष्णवर्णत्वाच्च 'अद्भ्यः पृथिवी' इति श्रुतेश्च अन्न-  
शब्देन पृथिव्येवोच्यतइति न विरोध । अपौःशेषेयवेदमनाणात् युक्तेश्च ॥

७ तदभिध्यानाधिकरणम् ।-द्वैतम् (७०)

१३ ओं तदभिध्यानादेव तु तद्विज्ञात् साः । (२३१)

संहर्ता रुद्र एवेति विशान्तक इति श्रुतेः ।  
विष्ण्वभिध्यानलिङ्गाच्च लयकर्ता हरिस्समृतः ॥



## ८ विपर्ययाधिकरणम् । (७१)-द्वैतम्

१४ ओं विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च । (२३२)  
जनिक्रमस्य भूतानां प्रतिरूपो ल्ये क्रमः ।  
उपपत्तिश्च नस्येति चतुर्वेदशिखाऽवदत् ॥

अधिकरणार्थः । 'कर्ता प्राणादिकस्यास्य हन्ता भूम्यादिकस्य च । यः क्रमात्पशुत्कमाच्चैव स हरिः पर उच्यते' इति श्रुत्या सृष्टिक्रमप्रतिरूपो ल्यक्रमः इति प्रतीयते ॥

## ९ अन्तराविज्ञानाधिकरणम् (७२)-द्वैतम्

१५ ओं अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्नाविशेषात्  
१६ ओं चराचरव्यपाम्रयस्तु स्यात्तद्गणपदेशो भाकस्तद्भावभास्वित्वात् ।

अन्तरा ज्ञानमनसोर्विपरीतः क्रमो भवेत् ।

श्रुतिं कांचित्समाश्रित्य स क्रमो न हि मुख्यतः ॥

अधिकरणार्थः । 'प्राणान्मनो मनसश्च विज्ञानं' 'यच्छेद्ध्याद्मनसी प्राज्ञः तद्यच्छेत् ज्ञान आत्मनि' (का-२-३-१३) इति श्रुत्या मध्ये विज्ञानमनसोः विपरीतक्रमः प्रतिभार्ताति चेव; विशेषप्रमाणाभावात् । 'विज्ञानतत्वात्तु मनः, मनस्तत्वात्तु स्वादिकम्' इत्यादि प्रमाणात् चराचरव्यपेक्षया स विपरीतक्रमः ; न तु मुख्यत इति ॥

## ११ आत्माधिकरणम् । (७१)-अद्वैतम्

१७ नात्माऽश्रुतेः नित्यत्वाच्च ताभ्यः । (२३३)

आत्मा न भोक्ता पर एकमत्या ज्ञानं च सर्वं भवतीति वेदात् ।

जनेर्निपेधात् पर एव चान्मा सर्वेषु भूतेषु विभाति गूढः ॥

अधिकरणार्थः । 'स कारणं करणाधिपतिरः (श्वे-६-२) इति श्रुत्या शरीरेन्द्रियपञ्जराध्यक्षः कर्मपत्न्यनुभोक्ता कश्चिज्जीवोऽस्ति । स आकाशादिवत् ब्रह्मण उत्पद्यते न वेति शंभयः । 'यथा सुदीपात् पावकात् विस्फुलिङ्गाः सह-

स्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाऽक्षरात् विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते  
 तत्र चैवापियन्ति' (मु-२-१-१) इति श्रुत्या अग्नेः स्फुलिङ्गा इव परमात्मनः  
 सरूपाः प्रजाः जायन्त इति अर्थावगतेः, एकस्मिन् विदिते सर्वं विदितं  
 भवति इति पतिज्ञया च, 'तोयेन जीवान् विससर्ज भूम्याम्' (तै-२) इति श्रुत्या  
 च, 'देवदत्तो जातो मृतः' इति लोकानुभवाच्च जीवस्योत्पत्तिरिति प्राप्ते समाधानं  
 'नात्माऽश्रुतेः' इत्यादि सूत्रेणोच्यते । 'अजो नित्यः' (कठ-२-१८) 'स वा एष  
 महानज आत्मा' (बृ-४-४-२५) 'न जीवो म्रियते' (छा-६-११-३) 'तत्त्वमसि'  
 (छा-६-८-७) अयमात्मा ब्रह्म' (मु-२-५-१९) इत्यादिश्रुत्या भोक्ता जीवोऽपि  
 ब्रह्मैव । ब्रह्मण एव अविद्यया जीवभावापत्तिः न तु स्वतः । 'एको देवसर्वभूतेषु  
 गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा' (श्वे-६-११) इतिश्रुत्या ब्रह्मण एव सर्व-  
 भूतान्तर्वातित्वोक्तेरिति ॥

### ३ आत्माधिकरणम् । (५६)-विशिष्टाद्वैतम्

१८ नात्मा श्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः । (२३४)

तोयेन जीवान् विससर्ज भूम्यां जातो मृतोऽसाविति दर्शनाच्च ।  
 तेजोऽप्यृथिव्यादिवदेव तत्र जीवस्य जन्मेति न चार्थुतिस्सा ॥  
 न जायते वा म्रियते स जीवो नित्यः पुराणोऽज इति श्रुतिभ्यः ।  
 अनादिकर्मात्तशरीरसङ्गाभियोगनिष्ठा हि अनिर्घृतिश्च ॥  
 उत्पत्त्यभावेऽस्य कथं प्रतिज्ञा सिद्ध्येन्नर्चवं चिदचित्तनुहिं ।  
 परात्मनश्शास्त्रत एव सिद्धा शरीरमत्यङ्गमतिश्च सिध्येत् ॥

अधिकरणार्थः । जीवस्योत्पत्तिर्नवेति संशये, 'यतः प्रसूता जगतः प्रसूती  
 तोयेन जीवान् विससर्ज भूम्यां' (तै-अम्भ) 'प्रजापतिः प्रजा अमृजत'  
 (यजु-२-७४) इत्यादिश्रुत्या वियदादिवत् जीवस्योत्पत्तिरिति प्राप्ते, 'न जायते  
 म्रियते वा विपश्चित्' (कठ-२-१८) 'नित्यो नित्यानां' (श्वे-६-१३) इत्यादि  
 श्रुत्या जन्मनरगमतिषेधात् नित्यतया चोत्पत्तिर्नेति सिद्धान्तः । एकविज्ञानेन  
 सर्वविज्ञानप्रतिज्ञा च जीवस्य तच्छरीरत्वाद्देवोपपद्यते । 'यस्यात्मा शरीरं  
 यस्यविज्ञानं शरीरमित्यादि श्रुतिस्तत्र मानमिति ॥

मृतानां प्रेतकार्याणि नरत्रयद्विद्यते स्वचित् ॥  
 'त्रयो वेदस्य कर्तारो भण्डपूर्तनिशाचराः ।  
 जर्फरी तुर्फरीत्यादि पण्डितानां वचः स्मृतम् ॥  
 अश्वस्यात्र हि शिदन् तु पत्नीप्राङ् प्रकीर्तितम् ।  
 मण्डैस्तद्वत् परं चैव ब्राह्मजातं प्रकीर्तितम् ।  
 मांसानां खादनं तद्वत् निशाचरसमीरितम् ॥'

इति बृहस्पतिनैव देहाद्वयतिरिक्तस्य जीवस्य स्थितिर्नैत्युक्तेः,  
 भुङ्क्ते वेति च देह एव स महाभूतानि तेष्वेव धीः  
 विष्वादेवै म्दशक्तिवत् ऋतुफलं भोक्ता न कोऽपि स्थितः ।  
 कश्चिः किं पुनरप्युपैति मियगो न क्वापि जीवेत सुखं  
 चावज्जीवति देवतं नरपतिः न्यायोपलं केवलम् ॥

इति पूर्वाचार्यैरुक्तेश्च देहाद्वयतिरिक्तः जीवोनाम न कश्चित् सिद्धयतीति चैत्र,  
 अत्र विस्तरेण पूर्वाचार्यैरेव तदुक्तीनां वेदवाक्यबोक्तेः तन्मतमनादरणीयमेवेति  
 नेह तन्यते । ममदेहः, ममज्ञानं, ममेदं धनं, ज्ञानी, सुखी, स्वर्गी इत्यादि  
 व्यवहारादेव 'न हिंस्यात्सर्वाभूतानि', 'यजेत स्वर्गकामः', 'न परदारान् गच्छेत्'  
 नानृतं वदेत्' इत्यादि श्रुतिभ्यश्च देहाद्वयतिरिक्तः जीवोऽन्य एवेति नृप-  
 सिद्धः । अत एव

'न भूमिर्न तोयं न तेजो न वायुः न खं नेन्द्रियं वा न तेषां समूहः ।

अनैकान्तिकत्वात्सुपत्यैकसिद्धस्तदेकोऽवशिष्टाश्चिवः केन्योऽहम् ॥

देहेन्द्रियमनःषाण्धीभ्योऽन्योऽनन्यसाधनः ।

नित्यो व्यापी प्रतिक्षेत्रमात्मा भिन्नस्वतस्सुखी ॥'

'देहाक्षादि विलक्षणोऽणुरजदो नित्योऽहमर्थोऽमल-

ज्ञानान्द्रन्योऽप्यतन्मय इव भ्राम्यत्वविद्यावृतः ।

पञ्चक्रेणविपाकवायकशिखालीढस्य तस्यात्मनो

मेक्षानात्मसमर्पणं भगवति प्रोक्तं त्रयानोरुरे ॥'

'प्रत्यक्त्वादुपलभतो मनं सुखं भावति मोक्षेच्छया

मुक्तब्रह्ममुमुक्षुवेदयत्तत्ता मुतोऽहमित्युक्तिः ।

अनन्तरोऽवाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव' (बृ ४-५-१३) 'मत्रावं  
 पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति (बृ ४-३-९) 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' (बृ ३-९-२८)  
 इत्यादिश्रुत्या आत्मनः नित्यमेव चैतन्यमिति ज्ञायते । सुषुप्त्यादिषु विषया-  
 मानादेव चैतन्याप्रकाशः । 'यद्वैतत्र पश्यति' पश्यन्वैतत्र पश्यति (बृ ४-३-२३)  
 इति सुषुप्तिविषयकश्रुत्या आत्मनः चैतन्यस्य सद्भाव एव ज्ञायत इति ॥

(१३) उत्क्रान्त्यधिकरणं । (७३)—अद्वैतम्

- १९ उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् । (२३५)
- २० स्वात्मना चोत्तरयोः । (२३६)
- २१ नाणुस्तच्छुतेरिति चेन्नैतराधिकारात् । (२३७)
- २२ स्वशब्दोन्मानाभ्याञ्च । (२३८)
- २३ अविरोधश्चान्दनवत् (२६९)
- २४ भवस्थितिर्वैशेष्यादिति चेन्नाभ्युसामाद्बृदि हि । (२४०)
- २५ गुणाद्वा लोक्त्वत् । (२४१)
- २६ व्यतिरेको गन्धवत् । (२४२)
- २७ तथा न दर्शयति । (२४३)
- २८ पृथगुपदेशात् । (२४४)
- २९ तद्गुणसारत्वात् तद्व्यदेशः प्राज्ञवत् । (२४५)
- ३० यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनात् । (२४६)
- ३१ पुंस्त्वादिवत्तस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् । (२४७)
- ३२ नित्योऽस्वल्पानुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरानियमो वाऽन्यथा । (२४८)

उत्क्रान्तिगत्यागतिभावसत्त्वादाग्राग्रमात्रोन्मितिदर्शनाच्च ।  
 हृदि स्थितेश्चाप्यणुरेव जीव इति प्रसक्ते विश्वरेव जीवः ।  
 आकाशावत् सर्वगतश्च नित्यः 'वेशाहमेतं पुरुषं महान्तम् ।'  
 इत्यादिना ब्रह्म महद्भि जीवः बुद्ध्यादिसंगादणुतोपपन्ना ॥

अधिकरणार्थः । जीवः अणुपरिमाणः अथ मध्यपरिमाणः, उत  
महापरिमाण इति विद्यये, “शरीरादुत्कामति”, ‘लोकारपुनरैति’ ‘लोका-  
प्रयन्ति’ इत्यादि श्रुतिभ्यः अणुपरिमाण इति प्राप्ते, ‘आकाशवत् सर्वगतश्च  
नित्यः’, ‘सवा एव महानज आत्मा’ इत्यादि श्रुत्या विभुरेव जीव इति  
सिद्धान्तः । अणुपरिमाणादि प्रतिपादकश्रुतयश्च उपाधिसंसर्गा उपपद्यन्त इति  
न कोऽपि दोषः । यावदात्मभावित्वाच्च बुद्ध्यणुपाधिसंसर्गस्य । यदा ‘तत्त्वमसि’  
इति ज्ञानेन सर्वाविद्यानाशो जीवस्य भवति तदा त्रिमुः—इत्यर्थः ।

(४) ज्ञाधिकरणम् । (५७)—विशिष्टाद्वैतम्

- १९ ज्ञोत एव । (२३५)  
२० उक्त्वान्तिगत्यागतीनाम् । (२३६)  
२१ स्वात्मना चोत्तरयोः । (२३७)  
२२ नाणुरतच्छ्रुतेरिति चैवेतराधिकारात् । (२३८)  
२३ स्वशब्दोन्मानाभ्यां ज । (२३९)  
२४ अविरोधश्चन्दनवत् । (२४०)  
२५ अवस्थितिवैशेष्यादिति चैवाभ्युपगमाद्धि हि । (२४१)  
२६ गुणाद्वा लोकवत् । (२४२)  
२७ व्यतिरेको गन्धवत्तथा च दर्शयति । (२४३)  
२८ पृथगुपदेशात् । (२४४)  
२९ तद्गुणसारत्वात्पुत्रस्युपदेशः प्राशक्त । (२४५)  
३० यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तदर्शनात् । (२४६)  
३१ पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् । (२४७)  
३२ निश्चोपलब्धव्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो बान्धवा । (२४८)

स्वामाविक्रान्तगुणो हि जीवो ज्ञाधातुरप्येव सकर्मकर्ता ।  
रत्नार्कवत् दीप्तिव्युत्तस्त नित्यः अगन्तुकज्ञानमिद्वैच्यते न ॥  
जीवोऽणुरात्मा हृदयस्थितत्वादुत्कान्तिगत्यागति सत्तया च ।  
जानात्ययं पूरुप इत्यतश्च ज्ञातैव सुप्तो भवतीति चोक्तम् ॥

अधिकरणार्थः । जीवः तार्किकोक्तरीत्या आगन्तुकनैन्यगुणकः-उत्त  
ज्ञातृत्वमेवास्य स्वरूपमिति संशयः । ज्ञातृत्वमेव अस्य स्वरूपमिति सिद्धान्तः ।  
'विज्ञानं यज्ञं तनुते' 'न पश्यो मृत्युं पश्यति' 'जानात्येवायं पुरुषः' इत्यादि श्रुतेः ।  
जीवश्च अणुरेव, उत्क्रान्तिगत्यागत्यादिश्रुतेः । 'निष्कामति, 'लोकात्प्रयन्ति'  
'ल्लेकात्पुनरेति' इत्यादिश्रुतिभ्यः । 'हृदि व्ययमात्मा' इत्यादिश्रुत्या हृदयान्त-  
र्धर्तित्वाच्च धर्मभूतज्ञानवस्त्वाच्च सुषुप्त्यादिकालेऽपि ज्ञानस्य सत्त्वाच्च व्ययमात्मा  
नित्यज्ञानस्वरूपः, धर्मभूतज्ञानवान्, अणुः, हृदयायतनश्च इति सिद्धम् ॥

(११) ज्ञाधिकरणम् । (७४)-द्वैतम्

१८ ओं ज्ञोऽस्त एव । (२३६)

१९ ओं युक्तेश्च । (२३७)

विष्णोरूपपद्यते जीवः श्रुतेरेवावगम्यते ।

उपाध्यपेक्षयोत्पत्तिः नित्यस्याप्युपपद्यते ।

अधिकरणार्थः । 'सर्वं एते चिदात्मानो व्युत्थरन्ति' इति श्रुत्या जीवस्य  
विष्णोरुत्पत्तिरिति प्राप्ते, 'अत एव' शब्दादेव जीवाः, उत्पन्नाः मातृदेहात्  
निःसृत्य जाताः अनुत्पन्नाः अविनष्टाः, 'परं ज्योतिर्निविशन्ति' इत्यादि श्रुतेः  
नित्या एव जीवाः ॥

१२ उत्क्रान्त्यधिकरणम् । (७५)-द्वैतम्

२० ओं उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् । (२३८)

२१ ओं स्वात्मना चोत्तरयोः । (२३९)

२२ ओं नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्नैतराधिकारात् । (२४०)

२३ ओं स्वशब्दोन्मानाभ्यां च । (२४१)

२४ ओं अविरोधश्चन्दनवत् । (२४२)

२५ ओं अत्रस्मितिवेशेऽप्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्बृदि हि । (२४३)

२६ ओं गुणाद्बालोक्तवत् । (२४४)

“वात्मानश्चेतना व्याप्ताः” ‘अणुरात्मे’ति च श्रुतिः ।  
न विरुद्धा विष्णुरेव व्यापकोऽन्येऽणवस्सृताः ॥

अधिकरणार्थः । जीवानां अणुत्वं व्यापकत्वं च श्रूयते श्रुतिषु । एकस्याणुत्वं विमुक्तं च विरुद्धमेवेत्याशङ्क्य समापानमाह—‘उक्त्वान्निगत्या-  
गतीनाम्’ इति । ‘स गर्भी भवति स प्रसूयते स कर्म कुरुते’, ‘सोऽस्माच्छ-  
रीरादुत्क्रम्य अमुं लोकमभिगच्छति’ इत्यादिश्रुत्या जीवः अणुरेव । अस्व-  
त्तन्त्रश्च, ‘स एतेनैव स्वात्मना परेण इमं गर्भमनुभवति’ इत्यादि श्रुतेः ।  
विष्णुप्रविष्टस्यैव कर्तृत्वोत्पत्त्यादिकं श्रूयते । परिमितत्वं जीवात्मन एव । वा-  
त्माऽनेयः परं ब्रह्म । अणुत्वेऽपि जीवस्य सर्वशरीरव्याप्तिः हरिचन्दनविन्दुवत्  
हृदयायतनत्वेऽपि जीवस्य आलोकप्रकाशवत् चिद्गुणेन सर्वशरीरव्याप्तिरपि  
वा युज्यते ॥

अ इति सूत्रे जस्यैकवचनम् । तथा च जीवा असंख्याकाः, गणशो-  
प्यन्ताः, धिविधाश्च; मुक्तियोग्याः नित्यसंसारिणः, तमोयोग्याश्चेति । मुक्ति-  
योग्याश्च पञ्चविधाः देवाः देवगन्धर्वाश्च, ऋषयः, पितरः चक्रवर्तिनः मनु-  
ष्योत्तमाश्च मनुष्यगन्धर्वाश्च । नित्यं सुखदुःखमिथाः—नित्यसंसारिणः । तमो-  
योग्याश्च दैत्याः राक्षसाः पिशाचाः, मनुष्याधमाश्चेति चतुर्विधाः । सर्वे च  
जीवाः परस्परं भिन्नाः परमात्मना च भिन्नाः, संसारं मुक्तौ च तारतम्योपेताः ।  
अत्र प्रमाणं तु—

“अनागता अतीताश्च यावन्तस्सहिताः क्षणाः ।

अतीतानागताश्चैव यावन्तः परमाणवः ॥

ततोऽप्यनन्तगुणिताः जीवानां राशयः पृथक् ।

परमाणुप्रदेशेऽपि ह्यनन्ताः प्राणिराशयः ॥”

इत्यादि तत्परिणयोक्तम् ॥

(१३) व्यतिरेकाधिकरणम् । (७६)—द्वैतम्

२७ ओ व्यतिरेको गन्धवत्तथा च दर्शयति । (२५५)

बहुधात्मा श्रुतिर्था सा शक्त्याधिक्याच्च युज्यते ।  
आत्मानं बहुधा कृत्वा क्रीडते योगसंपदा ॥

अधिकरणार्थः । 'अतथा सहस्रधा स गच्छति समुच्यते' इति पारा-  
शर्यायणश्रुतौ जीवस्यैव बहुरूपत्वं दृश्यते इति चेन्न । व्यतिरेको गन्धवत् ।  
यथा पुष्पात् गन्धः पृथक् गच्छति एवं अंशिनो जीवात् अंशाः पृथक् गच्छन्ति ।  
'आत्मानं बहुधा कृत्वा क्रीडते योगसंपदा' इति प्रमाणात् ईश्वरदत्तयोगशक्त्या  
जीवस्यापि अनेकधाभाषो युक्त एव ॥

१४ पृथग्धिकरणम् । (७७)—द्वैतम्

२८ ओं पृथगुपदेशात् । (२४६)

२९ ओं तद्गुणसारत्वात् तद्गुणपदेशः प्राञ्जवत् । (२४७)

तत्त्वमस्यादिना ब्रह्मजीवाभेदः प्रतीयते ।

मैवं जीवात् परो विष्णुः पूर्णोऽपूर्णः परस्मृतः ।।

ज्ञानानन्दादयो ब्रह्मगुणाः जीवेषु सन्ति हि ।

गुणसादृश्यतो ब्रह्माभेदश्रुत्या प्रकीर्त्यते ॥

अधिकरणार्थः । 'तत्त्वमसि' (छा ६-८-७) अहं ब्रह्मास्मि (वृ ३-  
४-१७) इत्यादिना जीवस्य परमात्मना अभेदः प्रतीयते । 'हा सुपर्णा सयुजा  
सखायै' (का-५-१) इत्यादिषु भेदश्च । कथं परिहार इति चेत् ; 'पृथ-  
गुपदेशात्' इति समाधिः । 'भिन्नोऽचिन्त्यः परमो जीवसंघात् पूर्णः परो जीवसंघो  
द्वर्णः' ... कैशिकश्रुतेः पूर्णगुणात् विष्णोः भिन्न एव जीवः । ज्ञानानन्दा-  
दिब्रह्मगुणाः जीवस्यापि वर्तन्त इति तत्त्वरूपेण अभेदनिर्देशः ॥

१५ यावदधिकरणम् । (७८)—द्वैतम्

३० ओं यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तदर्शनात् । (२१८)

नित्यानां पुण्यपापादिसंघन्धौ मुक्तिरित्यादि ।

परो नित्यश्च जीवश्चेत्यादिश्रुत्या च युज्यते ॥



अधिकरणार्थः । यथा परमात्मा नित्यः अनन्तश्च, एवं जीवः नित्यः अनन्तश्च । जीवस्य घातव एवानित्याः उत्पत्तिमरणमात्रः सुखदुःखवन्तश्चेति । जीवस्य नित्यत्वेऽपि सुखदुःखादिकं उदात्त्यादिकं च युज्यत एव ॥

१६ पुंस्त्वधिकरणम् । (७९.)—द्वैतम्

३१ ओं पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् । (२४९)

३२ ओं नित्योपलब्ध्यनुसन्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वऽन्यथा । (२५०)

पुंस्त्वादि बाल्ये सत्त्वेऽपि यथा न व्यज्यते तथा ।

ज्ञानानन्दादिसत्त्वेऽपि मुक्तौ तच्च प्रकाशते ॥

देवा मनुष्या असुराः भिन्नव्यक्तय एव ते ।

सम्यग्ज्ञानं तु देवानां मनुष्याणां विमिश्रितम् ॥

विपरीतं तु दैत्यानां ज्ञानरूपैवं व्यवस्थितिः ।

विष्णुनाऽज्ञाननाशे सत्याविर्भवति तत्तथा ॥

अधिकरणार्थः । जीवस्य 'आनन्दी भवति' इत्यादिना मुक्तौ आनन्दाविर्भावः श्रुतः । बद्धवस्थायामपि विज्ञानात्मा 'स आनन्दः, स बलः स ओजः' इति श्रूयते । कथं तदुपपत्तिः इति चेत्, 'पुंस्त्वादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात्' इति समाधिः । जीवानां ज्ञानानन्दादिसत्त्वेऽपि यथा पुंस्त्वस्त्रीत्वादीनां बाल्ये सत्त्वेऽपि पैवनवस्थायामेव प्रकाशः, मध्ये तिरोहितः, तद्वत् ज्ञानानन्दादिकस्य मध्ये कर्मणा तिरोधिः मुक्तौ प्रकाशश्चोपपद्यते । देवाहुरमनुष्याणां ज्ञानन्तारतम्य सत्त्वात् तत्तदानुगुण्येन ज्ञानानन्दादीनां संज्ञोचविक्रमभावो युक्त एव ॥

'नित्यानन्दज्ञानबला देवा नैवं तु दानवाः ।

दुःस्वोपलब्धिमात्रास्ते मानुषास्तुभयात्मजः ॥

तेषां यद्व्यथा दृश्यं तदुपाधिकृतं मतम् ।

विज्ञानेनाभ्योग्येन निजरूपे व्यवस्थितिः ॥'''

इति प्रमाणम् ॥

## १४ कर्तृधिकरणम् । (७४)—अद्वैतम्

- ३३ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् । (२४९)  
 ३४ सिंहरूपदेशात् । (२५०)  
 ३५ उपादानात् । (२५१)  
 ३६ व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निरदेशविपर्ययः । (२५२)  
 ३७ उपलब्धिवदनियमः । (२६३)  
 ४८ शक्तिविपर्ययात् । (२६४)  
 ३९ समाध्यमावाच्च । (२६५)

स्वे शरीरे यथाकामं वर्तते जुहुयदिति ।

आत्मा द्रष्टव्य इत्यादि श्रुत्या जीवस्य कर्तृता ॥

अधिकरणार्थः । जीवस्य कर्तृत्वं अस्तिवा नवेति विज्ञये, 'बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः' (प्र-५-९) 'स्वे शरीरे यथा कामं परिवर्तते' (बृ-२-१-१८) इत्यादि श्रुत्या 'यजेत स्वर्गकामः' 'जुहुयात् स्वर्गकामः', 'दद्यादनुकामः', इत्यादि शास्त्राणां वैयर्थ्या भावाय कर्तृत्वमपि अङ्गीकर्तव्यमिति ॥

## १५ तक्षाधिकरणम् । (७५)—अद्वैतम्

३० यथा च तक्षोमयथा । (२५६)

जीवस्य कर्तृतोपाधिसंबन्धाच्च स्वभावतः ।

चास्यादिमान् यथा तक्षा दुःखी तद्रहितस्तुखी ॥

अधिकरणार्थः । जीवस्य कर्तृत्वं न स्वाभाविकं, अपि तु बुद्ध्याद्युपाधिसंसर्गकृतम् । 'यत्र हि द्वैतमिव भवति, तदितरइतरं पश्यति' (बृ-२-४-१४) इत्यादिना जीवस्य स्वाभाविककर्तृताभ्युपगमे संसारित्वस्यैव प्राप्तेः अभिधानात् ॥

## ५ कर्तृधिकरणम् । (५८)—विशिष्टाद्वैतम्

३३ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् । (२४९)

- ३४ उपादानाद्विहारोपदेशाच्च । (२५०)  
 ३५ व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः । (२५१)  
 ३६ उपलब्धिष्वदनियमः । (२५२)  
 ३७ शक्तिविपर्ययात् । (२५३)  
 ३८ समाध्यभावाच्च । (२५४)  
 ३९ यथा च तक्षोभयथा । (२५५)

जीवः कर्ता न वेत्यास्मिन् कर्ता जीवः प्रकीर्त्यते ।

न हिंस्याच्च यजेतेति शास्त्रसाफन्वसिद्धये ॥

अधिकरणार्थः ।

“उभौ तौ न विज्ञानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥”

“अहंकारविमुदात्ता कर्ताऽहमिति मन्यते ॥”

इत्यादिना जीवस्य कर्तृत्वं नास्तीत्याक्षेपे समाधिः । आत्मैव कर्ता 'यजेत-  
 स्वर्गकामः', 'मुमुक्षुर्ध्यायति उपर्सात्' इत्यादि शास्त्रस्यार्थवत्त्वायाम्युगम्यते ।  
 श्रूयमाणं गुणकर्तृत्वं बद्धशयां सत्वरजस्तमोगुणसंबन्धात् भक्तीरियेताव-  
 न्मात्रापेक्षयाप्युपपद्यते । वास्यादिकरणसंभवोऽपि तक्षा यदेच्छति तदा कार्यं  
 करोति, इच्छाभावे न करोति. चतद्वत् कर्ता जीवः इच्छासत्त्वे प्रवर्तते,  
 इच्छाभावे निवर्तते ॥

(१७) कर्तृत्वाधिकरणम् । (८०)—द्वैतम्

- ३३ ओं कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात् । (२५१)  
 ३४ ओं विहारोपदेशात् । (२५२)  
 ३५ ओ उपादानात् । (२५३)  
 ३६ ओ व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः । (२५४)  
 ३७ ओ उपलब्धिष्वदनियमः । (२५५)  
 ३८ ओ शक्तिविपर्ययात् । (२५६)  
 ३९ ओ समाध्यभावाच्च । (२५६)

४० ओं यथा च तक्षोभयथा । (२५८)

४१ ओं परात् तच्छ्रुतेः । (२५९)

४२ ओं कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषेधावैयर्थ्यादिभ्यः । (२६०)

हरिस्वतन्त्रकर्ताऽन्ये परतन्त्राः प्रकीर्तिताः ।  
शास्त्रावैयर्थ्यभावाय जीवानां कर्तृत्वेऽप्यते ॥  
मोक्षेऽपि स्त्रीविहारादिदृष्ट्या कर्तृत्वमिष्यते ।  
अत्यल्पशक्तयो जीवाः पूर्णशक्तिर्हरिस्स्मृतः ॥  
यथा तक्षा कारयित्रा सह कर्ता प्रतीयते ।  
कृतप्रयत्नापेक्षेण हरिणा प्रेरितास्तथा ॥

अधिकरणार्थः । परमात्मन एव कर्तृत्वं नान्यस्य इति पूर्वमुक्तम् । इदानीं जीवस्यापि कर्तृत्वमस्तीत्युच्यते । परमात्मशक्त्यधीनकर्तृत्वं जीवस्य बद्धदशायां विविनिषेधशालावैयर्थ्याय । उपासनाधीनाच्च । मोक्षेऽपि स्त्रीमिह, विहारदर्शनाच्च । जीवस्याल्पशक्तिमत्त्वाच्च यथा तक्षः कारयितृत्वनियतः कर्तृत्वं दृश्यते एवं जीवस्यापि कारयितृत्वविशिष्टकर्तृत्वं भवति । वैष्णवादिदोषपरिहाराय जीवगतपूर्वकर्मापेक्षया जीवान् विष्णुः प्रेरयतीत्यभ्युपगम्यते ॥

१६ परायत्ताधिकरणम् । (७६)—अद्वैतं

४१ परात् तच्छ्रुतेः । (२५७)

४२ कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषेधावैयर्थ्यादिभ्यः । (२५८)

अधिष्ठात्रितजीवस्य कर्तृत्वं पारमेश्वरम् ।  
सदसत्कर्म जीवं च कारयत्येष आगमात् ॥

अधिकरणार्थः । जीवो रागद्वेषादिदोषप्रयुक्तः साधनसामग्रीसंपन्नः स्वतन्त्रः कर्ता भवेदेव । किं ईश्वरेणेति चेन्न । 'एष हि एव साधुर्कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्यः उत्तिनीकते' (कौवी-३-८) इत्यादे श्रुत्या परमेश्वरमेरित-एव जीवः कर्ता भवति । हिताहितसृष्ट्यादिदोषस्तु परमात्मनो न भवत्येव ।

अनाद्यविद्यतिमिरान्वजीवकृतप्रयत्नापेक्षस्मन् जीवानां शुभाशुभं ईश्वरो विधत्ते ॥

६ परायत्ताधिकरणम् । (५९)—विशिष्टद्वैतम्

४० परात्तु तच्छ्रुतः । (२५६)

४१ कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः । (२५७)

स्वातन्त्र्यकर्तृता नास्ति परायत्ता हि कर्तृता ।

अनादिकर्मसंबन्धात् स्वतन्त्र इव भासते ॥

अधिकरणार्थः । जीवः परायत्तकर्ता । 'अन्तः प्रविष्टशक्ता जनानाम्' (तै-थारण-३-११-१०) 'ईश्वरस्सर्वभूतानां हृदेशोऽर्जुन तिष्ठते' (गी-१८-६१) इत्यादि श्रुतिस्थितिभिः ईश्वरनिग्राम्यत्वश्रवणत्वात् । जीवकृतपूर्व-कर्मानुगुण जीवोद्योगमपेक्ष्य मगवान् करोतीति भावतोऽन-दोषः ॥

ननु, 'एकस्मिन् बहुधाविचारः', 'एको देवस्सर्वभूतेषु गूढः' 'एकमेवा-द्वितीयस्य' इत्यादि श्रुतिभ्यः एक एव ब्रह्मरूपं वस्तु, नान्यदिति प्रतीयते । तर्हि त्वं बहुधा सृष्ट्वा हत्वा च विहरसि इति चेत् आन्ततुल्यो भवसि, 'नित्यो नित्यात्' 'चेतनश्चेतनानां', 'अदृतेषु प्रत्युदाः' इत्यादि श्रुत्य भग्नादि कर्मसम्बद्धान् जीवान् तत्तत्कर्मानुगुणेन सृष्ट्यादिकं कृत्वा विहरसीति चेत् तर्हि त्वया किं फलं, कर्मैव फलप्रदमस्तु इति चेत् ; स्वातन्त्र्यमेवोत्तरं । अथमर्थः थील्यस्मी नृसिंहस्तवे पूर्वभागे अस्माभिरुक्तः—

'एकस्मिन् बहुधा विचार इति तु ज्यन्तवाचोऽवदन् ।

तर्हि त्वं बहुधा विस्मृत्य नृहरे हंसीति वशीति चेत् ।

आन्तस्वयं भवसि स्वकर्मवशान् सृष्ट्वा निहन्मीति चेत्

कर्मैवास्तु फलप्रदं जगति चेत् स्वातन्त्र्यमेवोत्तरम् ॥ इति ॥

(श्री-ल-सावे-इत्ये ११८)

१७ अंशाधिकरणम् । (७७)-अद्वैतम्

- ४३ अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकित्वादित्यमधीपत-  
एके । (२५९)
- ४४ मन्त्रवर्णाक्ष । (२६०)
- ४५ अपि च सूर्यते । (२६१)
- ४६ प्रकाशादिवर्णैर्व परः । (२६२)
- ४७ सारन्ति च । (२६३)
- ४८ भनुज्ञापरिहारौ देहसंभवाज्ज्योतिरादिवत् । (२६४)
- ४९ असन्ततेष्वव्यतिकरः । (२६५)
- ५० अभास एव च । (२६६)
- ५१ अदृष्टानियमात् । (२६७)
- ५२ अभिसन्ध्यादिव्यपि चैवम् । (२६८)
- ५३ प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावत् । (२६९)

यथा स्फुल्लिङ्गो ज्वलनांश एवं ब्रह्मांशको जीव इह प्रसिद्धः ।  
तद्दुःखसंभ्रान्तिरिहेश्वरे नाविद्यावशात् सर्वमिहोपपन्नम् ॥  
आभासा ब्रह्मणश्चेमे ललसूर्यकवत् स्मृताः ।  
अत एवाव्यतिकरो जीवान्तरफलादिना ।

अधिकरणार्थः । अत्र जीवेश्वरयोः किं राजभृत्यवत् परस्परसंबन्धः, उत  
अमिविष्कुरिणोरिव संबन्धः ; उत श्वेत्प्रेरेकयोरिव संबन्धः इति विशये,  
जीवः ईश्वरांश एव । अमिविष्कुरिणवत् । अंश इव अंश इति आभास एव  
अंश इत्युच्यते । निरवयवस्य ब्रह्मणः मुख्यंशासंभवादेव । 'एतमेव विदिता  
मुनिर्भवति' इत्यादिना भेदनिर्देशात् 'ब्रह्म दासाः' त्वं स्त्री त्वं पुमानसि' (श्वे-  
४-३) 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' (श्वे ३-७-२३) 'पादोऽस्य सर्वा भूतानि' (छा ३-१२-६)  
'ममैवांशो जीवलोकः' (गी १५-७) इत्यादिना अभेदनिर्देशाच्च भेदाभेदबोधक-

श्रुतिनिर्वाहाय अंशांशिभावो भङ्गीक्रियते इत्यर्थः । अंशगतदुःखादिकं अंशिनि न प्रसज्यते । यथा सूर्यप्रकाशः सर्वत्रव्याप्तोऽपि अङ्गुष्ठाद्युपाधिसंघातं अङ्गुलकादिभावं नजमानोऽपि परमार्थतः तद्भावं नापद्यते ; तद्वत् परमेश्वरोऽपि अंशगतदुःखादिकं न भङ्गते इत्यर्थः । विधिनिषेधशास्त्राणि अविद्याकृजदेहसंख्यात् उपपद्यन्ते । यथा अग्नेः एकत्वेऽपि श्मशानाग्निः परिह्रियते, वैदिकाग्निः परिगृह्यते, यथा भौमाः प्रदेशा अपि नरकलेवरादयो देशाः परिह्रियन्ते वज्रवैद्युदादयः उपादीयन्ते, गवां सूत्रपुरीषं पवित्रतया परिगृह्यते महिषादीनां त्यज्यते, तद्वत् । इति ॥

### ७ अंशाधिकरणम् । (६०)—विशिष्टाद्वैतं

- ४२ अंशो नानाच्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत-  
एके । (२५८)
- ४३ मन्त्रवर्णीत् । (२५९)
- ४४ अपि स्मर्यते । (२६०)
- ४५ प्रकाशादिवचु नैवं परः । (२६१)
- ४६ स्मरन्ति च । (२६२)
- ४७ अनुज्ञापरिहारौ देहसंख्याज्ज्योतिरादिवत् । (२६३)
- ४८ असन्ततेश्चान्यतिकारः । (२६४)
- ४९ वभास एव च । (२६५)
- ५० ब्रह्मणानियमात् । (२६६)
- ५१ अग्निसन्ध्याद्विष्यपि वैवम् । (२६७)
- ५२ प्रदेशमेदादिति चैतान्तर्भावात् । (२६८)

सर्वे जीवा ब्रह्मणोऽशाः 'ममैवांश' इति स्मृतेः ।  
'ब्रह्म दाशाः' 'तच्चमसी' त्यादिश्रुत्यविरोधतः ॥  
प्रभावतः प्रभा यद्वत् अज्ञेज्जपोत्सना यथा हि तौ ।  
अंशास्तर्वाणि भूतानि परोऽशी समुदाहृतः ॥

अधिकरणार्थः । जीवः परसात् अत्यन्तमिन्न उत ब्रह्मांश इति संशये जीवः ब्रह्मांश एव । मेदाभेदबोधकश्रुतिनिर्देशात् । 'पादोऽस्य सर्वा भूतानि' 'तस्य उत्तमः पुरुषः' 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः' इत्यादि श्रुतिस्मृतिनिर्देशात् । 'एकदेशस्थितस्याग्नेः ज्योत्स्ना विस्तारिणी यथा ।

परस्य ब्रह्मणश्शक्तिः तथेदमखिलं जगत् ॥'

'तत्सर्वं हरेस्तनुः' इत्यादि प्रमाणात् प्रमाप्रभावदूषेण शक्तिशक्तिमदूषेण शरीरात्मभावेन च अंशांशिभावः जगद्ब्रह्मणोरिति निर्धीयते । इति ॥

### १८ अंशाधिकरणम् । (८१)-द्वैतम्

४३ ओं अंशो नानाव्यपदेशादन्यथाचापि दाशकितवादित्वमधीपत-  
एके । (२६१)

४४ ओं मन्त्रवर्णात् । (२६२)

४५ ओं अपि सर्वते । (२३३)

४६ ओं पकाशादिवन्नैवं परः । (२६४)

४७ ओं सारन्ति च । (२६५)

४८ ओं अनुशासिहारौ देहसंख्याज्योतिरादिवत् । (२६६)

४९ ओं असंततेश्चाज्यतिकरः । (२६७)

५० ओं आभास एव च । (२६८)

अंशी विष्णुः परे जीवाः अंशा एव प्रकीर्तिताः ।

"ब्रह्मैवेम इति श्रुत्या ह्यभेदइति चेत् न हि ॥

सर्वा भूतानि पादोऽस्य ममैवांश इति स्मृतेः ।

प्रतिविंशको जीवः न साम्यं विष्णुना ततः ॥

अधिकरणार्थः । जीवाः ब्रह्मणो अंशाः । यथा जलांशस्य अमृत-  
समुद्रस्य कालामेः स्वयत्तस्य, यथा भिन्नरकरता तथैव ब्रह्मांशत्वेऽपि नैक-  
प्रकारता । जीवानां प्रतिविंशस्वरूपत्वाद्य विन्मोर्न साम्यं । इति ॥



## १९ अदृष्टाधिकरणं (८१)-द्वैतम्

- ५१ ओं अदृष्टानिषमात् । (२६९)  
 ५२ ओं अमिसन्ध्यादिव्यपि चैवम् । (२७०)  
 ५३ ओं प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् । (२७१)

अनादिविद्याकर्मादिवैचित्र्यात् जीवचित्रता ।  
 जीवादृष्टापोक्षितत्वात् देशचित्तं न युज्यते ॥

अधिकरणार्थः । जीवानां प्रतिबिम्बरूपत्वाभ्युपगमेऽपि जीवकर्मापेक्षया परस्परं वैचित्र्यं युज्यत एव । स्वर्गनरकभूम्यादि देशविशेषात् वैचित्र्यमिति तु न युज्यते वक्तुम् । देशवैचित्यपि अदृष्टमेव कारणमिति वक्तव्यत्वात् एकदेशस्य जीवानामपि वैचित्र्यदर्शनाच्च ।

इति भारद्वाज कुलतिलकानां नवतालपुराधीशचिद्धरसभाध्यक्षाणां  
 दानाधिकारिणां मत्त्रयनिरूपकाणां  
 कालि. वङ्गीपुरं. रङ्गाचार्याणां कृतिषु मत्त्रयसारसंग्रहे  
 द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः ॥

## मतत्रय सारसंग्रहे द्वितीयाध्याये चतुर्थः पादः ॥

१ प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् । (७८)—अद्वैतम्

- १ तथा प्राणाः । (२७०)
- २ गोभ्यसंभवात् । (२७१)
- ३ तरनाकच्छुत्सेध । (२७२)
- ४ तत्पूर्वकृत्वाद्वाचः । (२७३)

प्राणोत्पत्तिर्भवति वा न चेति विज्ञये तथा ।

मियञ्जनिवदेवैषां जनिमाहुस्त्रयीनिरः ॥

सिद्धान्तबोधकं सूत्रं "तथा प्राणाः" इति श्रुतम् ।

सत्यपि व्यवधानेऽत्र खातिदेशो हि युज्यते ॥

पूर्वापरभ्यां सन्दर्शात् सूत्रं राद्धान्तसाधकम् ।

पूर्वपक्षो बहिर्भूतः तथा सूत्रेषु दृश्यते ॥

अधिकरणार्थः । 'तदाहुः के ते ऋषयः इति प्राणा वा व ऋषयः'

(श्वपथ-५-१-१) इति सृष्टेः प्राक् प्राणानां सद्भावश्रवणात्, 'एवमेव एतस्मादात्मन

सर्वे प्राणः' 'एतस्माज्जायते प्राणः' (मु-२-१-३) इत्यादौ प्राणानामुत्पत्तिश्रवणाच्च

निशये आकाशादिवत् प्राणानामुत्पत्तिरिति अनेन 'तथा प्राणाः' इति सूत्रेणाति-

दिश्यते । उक्तत्रः पूर्वपक्षः, सिद्धान्तसूत्रमिदम् । मध्वनाम्प्येऽपि एतद्वीत्यैव

वर्णितं । परभाष्ये तु 'तथा प्राणाः' इति पूर्वपक्षसूत्रत्वेन वर्णितम् । सिद्धान्तः

स्वयुक्त्यैव साधितः । 'कारणत्वेन आकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः' इत्यादि

सिद्धान्तसूत्राणि दृश्यन्ते । तेषु पूर्वपक्ष एव बहिर्भूतः । अपि च पूर्वसिन्

पादे आकाशाशुभ्रविरुच्यते । अत्रापि 'तथा प्राणाः' इत्यन्तरमपि पूर्वोक्तावशा-

दिविषयचिन्ता वर्तते । अतः पूर्वापरसाहचर्यात् सन्दर्शनायाच्च 'तथा प्राणाः'

इति सूत्रस्य आकाशादिवदिति अतिदेशसूत्रतया वर्णनं युक्तमिति ॥

## १ प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् । (६१)—विशिष्टाद्वैतम्

१ तथा प्राणाः । (२६९)

२ गौप्यसंभवात् तत्प्राक्च्युतेष्व । (२७०)

३ तत्पूर्वकत्वाद्वाचः । (२७१)

आत्मोत्पत्तिर्यथा नास्ति प्राणोत्पत्तिस्तथैव न ।

मैवं श्रुतिविरोधाच्च प्रतिज्ञाहानिभीतितः ॥

नात्मेत्यतो नानुवृत्त्या तथा घृतं समर्थितम् ।

सिद्धान्तस्तु स्वयुवत्यैव साधितश्श्रुतिवाक्यतः ॥

अधिकरणार्थः । इन्द्रियाणामुत्पत्तिरिति न वेति चिन्तायां, 'तथा प्राणाः' इति यथा आत्मोत्पत्तिर्न भवति तथा इन्द्रियोत्पत्तिर्न भवति, 'असद्वा इदमम आसीत्, तदाहुः किं तदासीदिति ऋषयो वा वसे अमे असदारीत् तदाहुः के ते ऋषयः इति प्राणावाव ऋषयः' (शतपथ-६-१-१) इति जगदुत्पत्तेः प्राक् इन्द्रियसद्भावश्रवणात् इति प्राप्ते—'एतस्माज्जायते प्राणः' (मु-२-१-३) इत्यादि-श्रुतेः सृष्टेः प्राक् इन्द्रियसत्त्वे एकविज्ञानप्रतिज्ञानुपपत्तेश्च इन्द्रियाणां उत्पत्तिरेवेति सिद्धान्तः । यद्यपि प्राणशब्दवाच्यत्वं इन्द्रियाणामस्ति, तथाऽपि 'प्राणा वा व ऋषयः' इत्यत्र प्राणशब्देन परमात्मैवोच्यते । अपिशब्दमभिध्याहारात् । ऋषिशब्दार्थश्च परमात्मैव । बहुवचनं तु पाशाधिकरणन्यायेन एकत्वविवक्षया साध्वेव । अस्मिन् शाखे, पाणिनीयसूत्रेषु स्वरितेनाधिकारः (पा-१-२-११) इति सूत्रेण स्वरितत्वं प्रतिज्ञया सूत्रस्वपदानुवृत्तौ च यननुवृत्तिप्रदर्शकसुभावात् व्याख्याविशेषप्रतिपत्तिः न हि सन्देहादलक्षणं इति महाभाष्यन्यायान् आवश्यक-पदानुवृत्तिविषये तददाचार्य-व्याख्यानमेव शरणमिति यथा न वियत् इत्यनः वियदादिवदार्थातिदेशः परमते, तथा नात्माश्रुतेरिति सूत्रवान् नेति पदार्थानुवर्तनेन व्याख्यानेऽपि न दोष इति ॥

१ प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् । (८३)—द्वैतम्

१ ओं तथा प्राणाः । (२७२)

२ ओं गौणसंभवात् । (२७३)

३ ओं प्रतिज्ञानुपरोधाच्च । (२७४)

उत्पत्तिरिन्द्रियाणां च गमनादिवदिष्यते ।

अनादित्त्वश्रुतिर्गौणी सर्वं सृष्टमिति श्रुतेः ॥

अधिकरणार्थः । युक्तिसहितश्रुतिविरोधं श्रुतीनामपाकरोति भनेन पादेन । 'अथ प्राणा एवानादयः प्राणा नित्याः' इति श्रुत्या प्राणादीनामुत्पत्तिः नेति गम्यते । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' (ऽ-४-३) इति प्रबलश्रुतेः, 'तथा प्राणाः' इति प्राणानां परमात्मनः उत्पत्तिरेवोच्यते आकाशादिभ्यः । अनादित्वश्रुतिस्तु सूक्ष्मरूपेण इन्द्रियाणां स्थित्या गौणी । इति ॥

२ तत्प्रागधिकरणम् । (८४)—द्वैतम्

४ तत्प्राक् श्रुतेश्च । (२७५)

इन्द्रियत्वेऽपि मनसोऽनादित्वात्तन्म जनिर्भवेत् ।

पूर्वोत्पन्नं मन इति तथोक्तिर्नाजनित्वतः ॥

अधिकरणार्थः । मनस्तर्वेन्द्रियाणीति पूर्वं मनसः उत्पत्त्युक्तेः मनसोऽपि उत्पत्तिरेव । इति ॥

३ तत्पूर्वकत्वाधिकरणम् । (८५)—द्वैतम्

५ तत्पूर्वकत्वाद्वाचः । (२७६)

चाग्नावेति श्रुतेर्वाचो नोत्पत्तिरिति चेन्नहि ।

वागिन्द्रियस्यापि जनिः यथैव मनसस्तथा ॥

अधिकरणार्थः । वागिन्द्रियमपि पूर्ववदुत्पन्नमेव । इति ॥

१ प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् । (६१)—विशिष्टाद्वैतम्

- १ तथा प्राणाः । (२६९)
- २ गौण्यसंभवात् तत्प्राक्च्युतेषु । (२७०)
- ३ तत्पूर्वकत्वाद्वाचः । (२७१)

आत्मोत्पत्तिर्यथा नास्ति प्राणोत्पत्तिस्तथैव न ।

मैवं श्रुतिविरोधाच्च प्रतिज्ञाहानिभीतितः ॥

नात्मेत्यतो नानुष्टुत्या तथा घृतं समर्थितम् ।

सिद्धान्तरतु स्वयुवत्येव साधितदश्रुतिवाक्यतः ॥

अधिकरणार्थः । इन्द्रियाणामुत्पत्तिरस्ति न वेति चिन्तायां, 'तथा प्राणाः' इति यथा आत्मोत्पत्तिर्न भवति तथा इन्द्रियोत्पत्तिर्न भवति, 'असद्वा इदमम आसीत्, तदाहुः किं तदासीदिति ऋषयो वा वते अमे असदासीत् तदाहुः के ते ऋषयः इति प्राणावाव ऋषयः' (शतपथ-६-१-८) इति जगदुत्पत्तेः प्राक् इन्द्रियसद्भावश्रवणात् इति प्राप्ते—'एतस्माज्जायते प्राणः' (मु-२-१-३) इत्यादि-श्रुतेः सृष्टेः प्राक् इन्द्रियसत्त्वे एकविज्ञानपतिज्ञानुपपत्तेश्च इन्द्रियाणां उत्पत्ति-रेवेति सिद्धान्तः । यद्यपि प्राणशब्दवाच्यत्वं इन्द्रियाणामस्ति, तथाऽपि 'प्राणा वा व ऋषयः' इत्यत्र प्राणशब्देन परमात्मैवेत्येते । ऋषिशब्दसमभिव्याहारात् । ऋषिशब्दार्थश्च परमात्मैव । बहुवचनं तु पाशाधिकरणन्यायेन एकत्वविषयता साधयेत् । अस्मिन् शास्त्रे, पाणिनीयसूत्रेषु स्वरितेनाधिकारः (पा-१-३-११) इति सूत्रेण स्वरितस्य प्रतिज्ञया सूत्रस्य पदानुपगतोऽप्यनुष्टुप्प्रिप्रदर्शकसूत्राभावात् व्याख्याविशेषप्रतिषेधः न हि सन्देहादलक्षणां इति महाभाष्यन्यायात् आवश्यक-पदानुष्टुप्प्रिविषये तदवाचार्य-व्याख्यानमेव शरणमिति यथा न विद्यन् इत्यनं विषयादिवदायांतिदेशः परमते, तथा नात्माश्रुतेरिति सूत्रवान् नेति पदार्थात् वर्तनेन व्याख्यानोऽपि न दोष इति ॥

१ प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् । (८३)—द्वैतम्

- १ ओं तथा प्राणाः । (२७२)
- २ ओं गौणसंभवात् । (२७३)
- ३ ओं प्रतिज्ञानुपरोधाच्च । (२७४)

उत्पत्तिरिन्द्रियाणां च गमनादिवदिष्यते ।  
अनादित्वश्रुतिगौणी सर्वं सृष्टमिति श्रुतेः ॥

अधिकरणार्थः । युक्तिसहितश्रुतिविरोधं श्रुतीनामपाकरोति अनेन पादेन । 'अथ प्राणा एवानादयः प्राणा नित्याः' इति श्रुत्या प्राणादीनामुत्पत्तिः नेति गम्यते । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च' (मु-४-३) इति प्रबलश्रुतेः, 'सथा प्राणाः' इति प्राणानां परमात्मनः उत्पत्तिरेवोच्यते आकाशादिवत् । अनादित्वश्रुतिस्तु सूक्ष्मरूपेण इन्द्रियाणां स्थित्या गौणी । इति ॥

२ तत्प्रागधिकरणम् । (८४)—द्वैतम्

४ तत्प्राक् श्रुतेश्च । (२७५)

इन्द्रियत्वेऽपि मनसोऽनादित्वात् जनिर्भवेत् ।  
पूर्वोत्पन्नं मन इति तथोक्तिर्नाजनित्वतः ॥

अधिकरणार्थः । मनस्सर्वेन्द्रियाणीति पूर्वं मनसः उत्पत्त्युक्तेः मनसोऽपि उत्पत्तिरेव । इति ॥

३ तत्पूर्वकत्वाधिकरणम् । (८५)—द्वैतम्

५ तत्पूर्वकत्वाद्वाचः । (२७६)

वाग्वावेति श्रुतेर्वाचो नोत्पत्तिरिति चेन्नहि ।  
वागिन्द्रियस्यापि जनिः यथैव मनसस्तथा ॥

अधिकरणार्थः । वागिन्द्रियमपि पूर्ववदुत्पन्नमेव । इति ॥

२ सप्तगत्यधिकरणम् । (७२)—अद्वैतम्

५ सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च । (२७४)

६ हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् । (२७५)

प्राणाश्च सप्त क्वचिदष्टधा नव क्वचिदशैकादश च त्रयोदश ।

एकादशैवात्र करादिसंश्रयात् न्यूनेऽधिके क्लिष्टतरा च कल्पना ॥

अधिकरणार्थः । इन्द्रियाणां संख्या बहुधा श्रुतौ श्रुता । तथाऽपि एकादशैवेति निश्चीयते । 'दशमे पुरुषे प्राणाः भात्मैकादशः' (बृ-३-९-४) इति श्रुतेः प्राबल्यात् ॥

३ सप्तगत्यधिकरणम् । (६२)—विशिष्टाद्वैतम्

४ सप्त गतेर्विशेषितत्वात् च । (२७२)

५ हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् । (२७३)

प्राणा हि लोकेषु चरन्ति सप्त जीविन तेषां मृतिजन्मदृष्टेः ।

हस्तादिवत्साधनतास्मृतेश्च प्राणा इहैकादशसंश्रितास्ते ॥

अधिकरणार्थः । 'इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः । (गी-१३-५) । 'तैजसान्दीन्द्रियाण्याहुः देवा वैकारिका दश । एकादश मनश्चात्र' (त्रि-पु-१-२-४७) इतिस्मृतेरिन्द्रियाणां संख्या एकादशैव । न्यूनाधिककल्पना विवक्षाभेदेन इति ॥

४ सप्तगत्यधिकरणम् । (८६)—द्वैतम्

६ ओं सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च । (२७७)

७ ओं हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् । (२७८)

ज्ञानेन्द्रियापक्षेव सप्त प्राणा इति श्रुतिः ।

क्रियाविषयहस्तादीन्द्रियैर्द्वादश कल्पते ॥

अधिकरणार्थः । 'सप्त प्राणास्त्ववगतेः पञ्च प्राणाश्च कर्मणः । एवं प्राणद्वादशकं शरीरे नित्यसंस्थितम्' इति पुराणवचनात् द्वादशेन्द्रियाण्येव ॥

६ प्राणाणुत्वाधिकरणम् । (८०)—अद्वैतं

७ अणवश्च । (२७६)

रन्वाद्देहेर्निर्गमनं यथा सा न दृश्यते प्राणगतिश्शरीरात् ।  
प्राणास्तु सूक्ष्मा अत एव सिद्धाः व्यापित्वक्लृप्तिश्च निरर्थकैव ॥

६. ७ अधिकरणार्थः प्राणानां सर्वशरीरव्यापित्वं न कल्प्यम् । प्राणाः सूक्ष्माः परिच्छिन्नाश्च इति शास्त्रादवगम्यते ॥

३ प्राणाणुत्वाधिकरणम् । (६३)—विशिष्टाद्वैतम्

६ अणवश्च । (२७४)

७ श्रेष्ठश्च । (२७५)

प्राणाश्च सर्वेऽप्यणवःस्मृताः स्युक्तक्रान्तिगत्यागतिदर्शनात्ते ।  
प्राणा सनन्ता इति वेदावाक् तु फलाय चोपास्तिविधिप्रयुक्ता ॥  
श्रेष्ठस्य जन्माऽपि नभोवदेव ह्यानीतवातांत्यिति वेदवाचा ।  
जनैरभावं प्रविशङ्क्य नेति वायुं विनाऽऽनीदिति तत् सदेव ॥

अधिकरणार्थः सर्वे प्राणाः अणवः उक्तान्त्यादिश्रवणात् । प्राणान् न्य-  
वाक् तु फलाय उपास्तिविधानार्थाः श्रेष्ठप्राणोऽपि उत्तम एव । 'आनीदवातम्' इत्यत्र  
अवातमिति वायुं विना अस्तीत्युक्त्या तद्वक्ष्येव आनीदित्यनेनोच्यते, न तु  
मुख्यप्राण इति ॥ अत्र प्राणने इति घातोस्त सत्तामात्रमर्थः ॥



## ५ अण्वधिकरणम् । (८७) - द्वैतम्

८ अणवश्च । (२७९)

प्राणश्च सर्वेऽण्वणवः शक्यत्वा ग्रहणधारणे ।  
तद्यथाह्यणुनश्चक्षुसः प्रकाश इति श्रुतेः ॥

अधिकरणार्थः 'तद्यथा ह्यणुनश्चक्षुसः प्रकाशो न्याततः', 'अणुभिः पश्यति' इत्यादिना प्राणानां अणुत्वं ज्ञायते । यथा अणुनः=स्वरूपतो अणुम-  
तस्य ; चक्षुसः = प्रकाशः, न्याततः = व्याप्तः ; तथा जीवस्य प्रकाशो  
न्याततः । ततः जीवः अणुरेव भवति इति ॥ अणुभिः पश्यति = ज्ञानेन्द्रियैः  
पश्यतीत्यर्थः ॥

## ४ प्राणश्रेष्ठयाधिकरणम् । (८१) - अद्वैतम्

८ श्रेष्ठश्च । (२७७)

आनीद्वार्तं त्विति वेदवाचा वायोऽन्ननिर्नेति न युक्तमेतत् ।  
जनिश्च तस्यापि भवत्यवार्तं तत्रानिस्त्रभावविशिष्टसत्तु ॥

अधिकरणार्थः 'न सूक्ष्मरासीदमृतं न तर्हि न राज्या अह आसीत्  
प्रकेतः । आनीद्वार्तं स्वधया तदेकं तस्माद्द्वान्यं न परः किञ्चनास' (अ-८-७  
-१७) इति ऋग्वेदे यजुर्वेदे च दृश्यते । तत्र मुख्यप्राणवायुना सह परमात्मा  
भलीति गम्यते । अन प्राणने इति घातोः आनीदिति निर्व्यक्तत्वात् । अतः  
मुख्यप्राणस्योत्पत्तिर्नेति प्राप्तम् । 'अप्राणो ह्यगनाःशुभ्रः' इति श्रुत्या प्राणाभावस्य  
स्पष्टतया प्रतीतेः मुख्यप्राणस्यापि जनिरस्ति । आनीदित्यत्र च अथातमिति  
वायुं विना आनीदित्यर्थस्य स्पष्टत्वाच्च । 'न वै शक्यामः त्वहते जीविषु'  
(ऋ-६-१-१३) इति श्रुत्या 'प्राणोवाव ज्येष्ठश्च' (छा-५-१-१) इति श्रुत्या च  
श्रेष्ठत्वं गुणाधिक्यात् सिद्धम् ॥

## श्रेष्ठाधिकरणम् । (८८)—द्वैतम्

९ ओं श्रेष्ठम् । (२८०)

ओं न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् । (२८१)

नैष प्राण उदेतीति श्रेष्ठप्राणजनिर्नहि ।

मुख्यप्राणः परस्माच्च जनि प्राप्नोति माननः ॥

अधिकरणार्थः । 'आत्मतः एष प्राणो जायते' (प ५-३-३) इति श्रुत्या श्रेष्ठप्राणस्य उत्पत्तिमत्त्वं सूक्ष्मत्वं च युक्तम् ॥

## ५ वायुक्रियाधिकरणम् । (८२)—अद्वैतम्

९ न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् । (२७८)

१० चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः । (२७९)

११ अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति । (२८०)

१२ पञ्चवृत्तिर्नोवद्वयपदिश्यते । (२८१)

प्राणोऽपि वायुः किमुत क्रिया वा सचापुरेवाथ च तस्य वृत्तिः ।

प्राणस्य वायोश्च जनेः परस्मात् भेदेन निर्देशत एव तौ न ॥

श्रेष्ठत्वमस्यैव न चेतरेषां राज्ञो यथाऽमात्यवदस्वतन्त्रः ।

प्राणश्च जीवस्य तथोपकर्ता पञ्चप्रकारस्तत एव मुख्यः ॥

अधिकरणार्थः वायुः पञ्चविधः प्राणापनादि भेदात् । मुख्यप्राणस्य वायोश्च पृथगुत्पत्तिश्रवणात् वायुश्च प्राणश्च भिन्नावेव सन्तौ जीवस्य उपकारं कुर्वतः । यथा राज्ञः अमात्यः राजपरतन्त्ररसञ्चैव राज्यात्तैस्सह उपकारं करोति तद्वत् मुख्यप्राणोऽपि अन्येन्द्रियैस्साकं जीवाधीनस्तत्रैव जीवस्य उपकरोति । मुख्यप्राणश्च पञ्चधाऽवसाय जीवस्य शरीरधारणादिकं करोतीति प्राणस्य श्रेष्ठत्वम् इति ॥

## ४ वायुक्रियाधिकरणम् (६४)-विशिष्टाद्वैतम्

८ न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् । (२७६)

९ चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्टयादिभ्यः । (२७७)

(१०) अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति । (२७८)

११ पञ्चवृत्तिर्मनोवद्वयपदिश्यते । (२७९)

वायुक्रियायामथ वायुमात्रे प्रयोगसत्त्वात्किमिहाश्रितन्तु ।

प्राणो हि जीवात्मसमीपवर्ती पञ्चप्रकारोपकृतिं करोति ॥

अधिकरणार्थः वायुप्राणयोः पृथक् जन्मोपदेशात् प्राणोऽपि  
अन्धेन्द्रियाणीव जीवत्वोपकरणमेव । जीवस्य शरीरेन्द्रियघारणादिना प्राणः  
पञ्चधाऽवस्थाव्योपकारं करोति । यथा कानादिश्रुतिभेदेऽपि मनसः एकत्वं,  
तथा प्राणस्य प्राणपानादिभेदसत्त्वेऽपि एकत्वं मुख्यत्वं च युज्यते एव ॥

## ७ चक्षुराद्यधिकरणम् (८२) द्वैतम्

११ ओं चक्षुरादिवत्तु तत्सहशिष्टयादिभ्यः । (२८२)

१२ ओं अकरणत्वाच्च न दोषस्तथा हि दर्शयति । (२८३)

चक्षुरादिवदेवायं मुख्यः प्राणः परानुगः ।

इन्द्रियाणां च सर्वेषामुत्तमत्वमसाधनात् ॥

अधिकरणार्थः चक्षुरादीन्द्रियाणि यथा परमात्माधीनानि तथा श्रेष्ठ  
मुख्यप्राणोऽपि परमात्माधीन एव । इतरेषां प्राणानां करणत्वात् मुख्यप्राणस्य  
अकरणत्वेऽपि उत्पत्तिर्युज्यते एव ॥

## ८ पञ्चवृत्त्यधिकरणम् । (९०)-द्वैतम्

१३ ओं पञ्चवृत्तिर्मनोवद्वयपदिश्यते । (२८४)

मनोबुद्धिरहंकारः चित्तं चेतनया यथा ।

पञ्चधा भवति प्राणः प्राणापानादिभेदतः ॥

अधिकरणार्थः मुख्यमाणोऽपि पञ्चधा भेदेन व्यपदिश्यते । यथा  
मनसः पञ्चविधो भेदः ॥

### ६ श्रेष्ठाणुत्वाधिकरणम् । (८३)—अद्वैतम्

१३ अणुश्च । (२८२)

मुख्यप्राणस्य सूक्ष्मत्वं प्राणान्तरवदिष्यते ।

हिरण्यगर्भप्राणात्मबोधिका विमुक्तेदवाक् ॥

अधिकरणार्थः मुख्यमाणश्चाणुरेव । अणुत्वं च न परमाणुतुल्यत्वं ।  
पञ्चभिर्वृत्तिभिः कृत्स्नशरीरव्यापित्वात् । मुख्यमाणोऽपि सूक्ष्मः व्याप्तश्च ।  
परिच्छिन्नत्वमात्रं प्राणस्य उक्तान्यादिना ज्ञायते । 'समोऽनेन सर्वेण' (बृ-१-३-  
२२) इत्यादि विमुक्तेवास्तु ह्यैरण्यगर्भेण प्राणात्मनेति न विरोधः ॥

### ५ श्रेष्ठाणुत्वाधिकरणम् । (६५)—विशिष्टाद्वैतम्

१२ अणुश्च । (२८०)

प्राणोऽनूत्कामतीत्यादि श्रवणादणुरेव सः ।

प्राणिजातं तदायत्तमिति तद्विश्रुता स्तुतिः ॥

अधिकरणार्थः 'सम एभिलिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेण' (बृ-६-४-२)  
'सर्वेहीदं प्राणेनावृतं' (बृ-३-३) इत्यादि श्रुत्या श्रेष्ठप्राणो महापरिमाण इति  
शंकायां उक्तान्यादिश्रुतेः परिच्छिन्नत्वं निश्चितं । सर्वप्राणिजातस्य प्राणायत्त-  
स्थितित्वेन प्राणस्तुतिपरं इतरश्रुतिवाक्यम् ॥

अण्वधिकरणम् । (९१)—द्वैतम् ।

१४ अणुश्च । (२८५)

मुख्यप्राणश्चाणुरेव प्राणोऽणुश्च महान् ब्रह्मिः ।

श्रुत्यैव ज्ञायते तस्मात् व्याप्तिस्तु स्तुतिबोधिका ॥

अधिकरणार्थः मुख्यप्राणश्चाणुरेव । 'अन्तर्वाणुः बहिर्भेदान्' इति श्रुतेः । प्राणव्याप्तिश्रुतिस्तु स्तुतिपरैव ॥

७ ज्योतिराद्यधिकरणम् । (८४)—अद्वैतम्

१४ ज्योतिराद्यधिष्ठनं तु तदामननात् । (२८३)

१५ प्राणवता शब्दात् । (२८४)

१६ तस्य च नित्यत्वात् । (२८५)

वागादिसर्वेन्द्रियजातमस्य स्वर्यं स्वशक्त्योपकृतिं करोति ।

न देवताऽऽविष्टमिहेति तन्न वृषादियुक्तं शकटं यथा तत् ॥

सप्राण एवात्मनि भोक्तृशक्तेः क्वचित्सुपुष्पावनिमान्यदृष्टेः ।

सप्राणजीवस्य तनौ नियत्या स्थितेश्च भोक्तृत्वमयुक्तमासाम् ।

अधिकरणार्थः प्रकृताः प्राणाः स्वस्यै स्वकार्यं स्वशक्त्या कुर्वन्ति; उत अभिमानिदेवताविष्टिता एवेति विशये देवतानामेव भविष्यादृत्तमस्तीकृत्य देवताविष्टितप्राणा एव कार्यं कुर्वन्तीति 'अग्निर्वाक् भूत्वा मुखं प्राविशत्, वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्' (ऐ-२-४) इत्यादि श्रुत्या निश्चीयते । यथा शकटादीनां वृषाद्यधिष्ठितानां कार्यकरणे सामर्थ्यं, तद्वत् अभिमानिदेवताविष्टप्राणानामेव कार्यकरणे सामर्थ्यं । भोक्तृत्वं तु जीवस्यैवेति निश्चीयते ।

६ ज्योतिराद्यधिकरणम् । (६६)-विशिष्टद्वैतम्

११ ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् प्राणवता शब्दात् । (२८१)

१४ तस्य च नित्यत्वात् । (२८२)

जीवाश्च वागाद्यभिमानिदेवाः अध्यासते प्राणमिह स्वयं न ।

परात्मसंकल्पविशेषपुक्ताः कुर्वन्ति ते कर्म निजं च सर्वे ॥

अधिकरणार्थः प्राणानां देवताधिष्ठातृत्वं किं स्वायत्तं उत परायत्तमिति विशये परमात्मयत्तमेव अधिष्ठानम्; 'योऽग्नौ तिष्ठन्, यो वायौ तिष्ठन् (बृ-५-७-५) इत्यदि ब्रुतिभ्यः तेषां परमात्मनियान्तरश्रवणात् । 'तदेवानुप्रा-  
विशत (तै-व्या-६-२, ३) इति परमात्मानुपवेशस्य नित्यत्वश्रुतेश्च ॥

१० ज्योतिराद्यधिकरणम् । (९२)-द्वैतम्

१५ ओं ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् । (२८६)

१६ ओं प्राणवता शब्दात् । (२८७)

१७ ओं तस्य च नित्यत्वात् । (२८८)

करणत्वं चेन्द्रियाणां ब्रह्माधिष्ठितसंयुतम् ।

सेन्द्रियं जीवनिबहं विष्णुरेवाध्यतिष्ठति ॥

अधिकरणार्थः प्राणाशुचिष्ठितं ब्रह्मैव इन्द्रियैः प्रवर्तयति । 'यः प्राणे तिष्ठन्निति विष्णोरेव प्राणेषु स्थित्युक्तेः । जीवकरणानां करणत्वं यदि स्यात् तर्हि जीवस्य कारणानि इन्द्रियाणि इति कथं युज्यत इति चेत् ;

'करणैः कारणं ब्रह्म पुरुषापेक्षयाऽखिलम् ।

श्रोत्रादिभिः कारयति कारणानीत्यतो विदुः ॥' इति

प्रमाणात् विष्णोरेव मुख्यकरणत्वं । जीवकरणत्वं तु तद्रपेक्षया इति न विरोधः । जीवकरणसंबन्धस्य अनादिनित्यत्वात् जीवकरणत्वोक्तिश्च युज्यत एव ॥

८ इन्द्रियाधिकरणम् । (८५) — अद्वैतम्

१७ त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् । (२८६)

१८ भेदश्रुतेः । (२८७)

२९ वैलक्षण्याच्च । (२८८)

प्राणाश्चैकादशात्रापि प्राणवृत्तय एव ते ।

प्राणात्तत्त्वान्तराण्येव वागादीनीति युद्धयताम् ॥

अधिकरणार्थः किं मुख्यप्राणस्यैवेतरे प्राणाः वृत्तिभेदाः उक्त तत्त्वान्तराणीति विशये मुख्यप्राणव्यतिरिक्तानि एकादशेन्द्रियाणि तत्त्वान्तराण्येव । 'एतस्माज्जायते प्राणो मनस्तर्वेन्द्रियाणि च' (मु-२-१-३) इति मुख्यप्राणस्य इन्द्रियाणां च पृथगुत्पत्तिदर्शनात् ॥

'मनस्तर्वेन्द्रियाणि च' इति मनसः इन्द्रियेभ्यः पृथगुत्पत्तिश्रवणेऽपि मनसः श्रुतिस्मृतयोः इन्द्रियत्वेन प्रसिद्धिदर्शनात् मनसः इन्द्रियत्वं युज्यते । प्राणस्य तु तथा नेति मुख्यप्राणादितरे इन्द्रियाण्येव । 'ते ह वाचमनुः ; आसन्न्यं प्राणमनुचुः, मनो वाचं प्राणं तान्वात्सन्न्यकुस्त' (वृ-१-३-२) इत्यादि श्रुत्या वागाविष्य प्राणस्य भेदव्यपदेशाच्च । वागादिषु इन्द्रियेषु जीवस्य सुप्तिकाले शक्तिर्न दृष्टा । मुख्यप्राणः एक एव जीवशरीरे जागर्त्ति । तस्मान्चान्येभ्यः मुख्यप्राणः श्रेष्ठ एव ॥

७ इन्द्रियाधिकरणम् । (६७) विशिष्टाद्वैतम्

१५ त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् । (२८३)

१६ भेदश्रुतेर् वैलक्षण्याच्च । (२८४)

श्रेष्ठप्राणातिरिक्तानि दश चैकं प्रकथ्यते ।

इन्द्रियाणीति न प्राणः पृथगुत्पत्तिदर्शनात् ॥

आधिकरणार्थः किं प्राणशब्दवाच्यानि सर्वाण्यपीन्द्रियाणि सत श्रेष्ठप्राण-  
व्यतिरिक्तानीति सशये श्रेष्ठप्राणव्यतिरिक्तान्येव इन्द्रियाणि । 'एतस्माज्जायते  
प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च' (मु-२-१ ३) 'मन्ष्यष्टानीन्द्रियाणि' (गी-१५-७)  
इत्यादिना श्रेष्ठप्राणव्यतिरिक्तस्यैव इन्द्रियशब्दवाच्यत्वं श्रूयते । सुप्तिकाले मुख्य-  
प्राणस्यैव स्थितिदर्शनात् 'त एतस्यैव सर्वे रूपमभवत् तस्मादेव एतेनाख्यायन्ते'  
इति मुख्यप्राणस्यैव इतराणीन्द्रियाणि शरीराण्यभवन्तित्युक्तं । शरीरेन्द्रियधारण-  
रूपा उपकृतिः मुख्यप्राणाधीनेति तस्य मुख्यत्वं अनिन्द्रियत्वं चोपपद्यते ॥

### ११ इन्द्रियाधिकरणम् । (९३) द्वैतम्

१८ त इन्द्रियाणि तद्वयपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् (२८९)

१९ ओं भेदध्रुतेः । (२९०)

२० ओं वैलक्षण्याच्च । (२९१)

द्वादशानामिन्द्रियाणामन्यः प्राणो ह्यनिन्द्रियम् ।

वृत्तिरात्मेच्छयाऽन्येषां पुरे जागर्त्ययं सदा ॥

आधिकरणार्थः इन्द्रियाणि द्वदशैव । मुख्यप्राणस्तु अनिन्द्रियमेव ।

'श्रोत्रादीनि तु पञ्चैव तथा वागादि षड्गणम् ।

मनोबुद्धिसहायानि द्वादशैवेन्द्रियाणि तु ॥

विषयद्रवणात्तेषां इन्द्रियत्वमुदाहृतम् ।

तेषां नियामकः प्राणः स्थित एवास्तिरूपसुः ॥'

इति प्रमाणात्, 'प्राणान्नय एव एतस्मिन् पुरे जागर्ति' (व-प्र-४-३) इति श्रुत्या

प्राणस्यैव सुप्तिकाले शरीरधारणादिश्रवणात् प्राणस्य मुख्यत्वं अनिन्द्रियत्वं च ॥

### ९ संज्ञामूर्तिरूप्यधिकरणम् । (८३)-द्वैतम्

१० संज्ञामूर्तिरूप्यस्तु त्रिवृत्तुर्वत् उपदेशात् । (२८९)



२१ मांसादिभौमं यथाशब्दमितरयोश्च । (२९७)

२२ वैशेष्याणु तद्वादस्तद्वादः । (२९१)

यन्नामरूपादि विशेषसृष्टिः प्रतीयते जीवगतैव सेति ।

चारेण राजेतिवदेव तन्न यदेवताकर्तृकमत्र भाति ॥

अधिकरणार्थः 'अनेन जीवेनात्मना अनुपविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' (छा.६.३.२) इत्यत्र नामरूपसृष्टिः जीवकर्तृका सत परमेश्वरकर्तृकेति विशये 'चारेणार्हं परसैन्यमनुप्रविश्य संकलयानि' इति प्रयोगे यथा वा परसैन्यसंकलनं चारकर्तृकं राज्ञः प्रेरयितृत्वम् तद्वत् 'सैवं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्त्रिषो देवता' (छा.६.३.२) इति पूर्वत्र विद्यमानदेवता राजस्थानीया । 'अनेन जीवेने'ति चारस्थानीयो जीव इति जीवकर्तृकैश्च सृष्टिरिति प्राप्तौ परमेश्वरकर्तृक इति सिद्धान्तः । 'व्याकरवाणि' इत्युत्तमपुरुषप्रयोगेण परमेश्वरसैव व्याकर्तृत्वं ज्ञायते । 'जीवेन' इत्येतत् समनन्तरस्थितेन 'प्रविश्य' इत्यनेन संनध्यते । 'व्याकरवाणि' इत्युत्तमपुरुषश्च परमेश्वर एव युज्यते । एतादृशप्रपञ्च-निर्माणे जीवस्य शक्तिर्नास्तीति । त्रिवृत्करणं परमेश्वरकर्तृकमेव । तदनन्तरं ब्रह्मादिसृष्टिरिति सिद्धान्तात् ॥

८ संज्ञामूर्तिरूपव्यधिकरणम् । (६८) विशिष्टाद्वैतम्

१७ संज्ञामूर्तिरूपमिच्छु त्रिवृत्कुर्वन् उपदेशात् । (२८५)

१८ मांसादिभौमं यथाशब्दमितरयोश्च । (२८६)

१९ वैशेष्याणु तद्वादस्तद्वादः । (२८७)

'अनेन जीवेन' च सृष्टिरुक्ता हिरण्यगर्भोऽत्र स जीववाच्यः ।

अण्डान्तसृष्टेरनु पथयोनिसृष्टत्वमायाति परोऽत्र जीवः ॥

अधिकरणार्थः नामरूपव्याकरणं जीवसमष्टिरूप हिरण्यगर्भस्य वा, हिरण्यगर्भशरीरस्य परब्रह्मण एव वेति विशये, 'सैवं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्त्रिषो देवता' अनेन जीवेनात्मनानुपविश्य नामरूपे व्याकरवाणि तासां त्रिवृत्कर्तृकैका

करवाणि' (छा-६-३-२) इति श्रुतौ 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाल' इति व्याकरण-  
सूत्रानुगुण्यात् परब्रह्मण एव सृष्टिः । अनेन जीवशरीरकेण मया इत्यर्थः ।  
अण्डसृष्टयुत्तरमेव चतुर्मुखस्य सृष्ट्वं भगवता प्रदीयत इति सिद्धान्तात् ॥

बाह्योक्तयुक्तिपरिहारमुखेन चात्र  
स्थूणाप्रतिष्ठितिनयेन निजोक्तिदाढर्यम् ।  
चक्रेऽथ सन्नयमुखैर्भगवान् महर्षिः  
शाङ्गिन् स एव त्रिवृतोऽत्र मया द्वितीये ।

१२ संज्ञाधिकरणम् । (१४)—द्वैतम्

२१ ओं संज्ञामृत्तिकृत्तिस्तु त्रिवृत्कूर्वत उपदेशात् (२९२)

नामरूपादि सृष्टिश्च हरेर्वा पञ्चजस्य वा ।

हरिरेव जगत्कर्ता ब्रह्माद्यास्तदवान्तराः ॥

अधिकरणार्थः नामरूपकृत्तिः त्रिवृत्कूर्वतः विष्णोरेव । चतुर्मुखादीनां  
सृष्ट्वं तदवान्तरत्वादेव ।

'सर्वनाम्नां च रूपाणां व्यवहारेषु केशवः ।

एक एव यतस्सष्टा ब्रह्माद्यास्तदवान्तराः ॥' इति मनायात् ॥

१३ मांसाधिकरणम् । (९५)—द्वैतम्

२२ ओं मांसादिभौमं यथाशब्दमितरयोश्च । (२९३)

२३ ओं वैशेष्यात्तु तद्वादस्तद्वादः । (२९४)

अद्भयो हीदमिति श्रुत्या जलमेव तसु भवेत् ।

काठिन्यं द्रवमुष्णं च क्षित्यभेजः क्रमादिदम् ॥

त्रिवृत्कृतं हि सर्वं चेत् व्यवहारः कथं भवेत् ।

यत्र यस्याधिकं ह्यसं तेन तेन तदिष्यते ॥

अधिकरणार्थः 'आपोवा मांसमस्त्रि च' इत्यादि श्रुत्या शरीरस्य भूतत्वं कारणं उत पृथक् पृथक् वा इति संशये, आपोहीदं सर्वमिति श्रुत्या जलमेकमेवेति प्राप्ते समुदितमेव कारणं 'पृथिवीशूरोरम्' इत्यादि श्रुत्या पृथिवीभागो मांसम् अग्नयं तेजोन्यं अन्नमयमिति व्यवहारः त्रिवृत्करणे यस्य यो भागः अपिको वर्तते तत्र अपिकभागेन व्यवहार इति- 'यत् कठिनं सा पृथिवी, यद्वहं तदापः, यदुष्णं ततेजः' इति श्रुत्या शरीरे मांसमागो भूमि एव । न सर्वं शरीरमिति सर्वमुपपन्नम् ॥

द्वितीयाध्यायसंग्रहरूपं अणुभाष्यमत्र लिख्यते—

“श्रौतस्मृतिविरुद्धत्वात् स्मृतयो न गुणान् हरेः ।

निषेध्दुं शक्नुयुर्वेदान् नित्यत्वान्मानमुतमम् ॥

देवतावचनादापो वदन्तीत्यादिकं वचः ।

नायुक्तवाद्यसन्नैव कारणं दृश्यते क्वचित् ॥

भसज्जीवप्रधानादिशब्दा ब्रह्मैव नापरम् ।

वदन्ति कारणत्वेन कापि पूर्णगुणो हरिः ॥

स्वातन्त्र्यात् सर्वकर्तृत्वात् नायुक्तं तद्वद्वैच्छ्रुतिः ।

आन्तिमूलतया सर्वसमयानामयुक्तिः ॥

म तद्विरोधाद्ब्रह्मचरं वैदिकं शक्यतां व्रजेत् ।

आकाशादि समस्तं च तज्जं तेनैव लीयते ॥

सोनुःगति लयः कर्ता जीवस्तद्वशगस्तदा ॥

तदाभासो हरिस्सर्वरूपेष्वपि समस्तदा ।

मुख्यप्राणभेन्द्रियाणि देहक्षेत्र तदुद्भवः ।

मुख्यप्राणवदो सर्वं सविष्णोर्विश्वगस्तदा ॥

सर्वदोषोक्षितस्तस्मात् भगवान् पुरुषोत्तमः ।

उक्ता गुणाश्चाविरुद्धाः तस्म वैदेन सर्वशः ॥” इति ॥

शार्ङ्गिन् मतत्रितयसारसमाह्वयेऽस्मिन्  
ग्रन्थे द्वितीयमपि लक्षणमाप पूर्तिम् ।

निर्वाधनामकमिदं भवतः कटांक्षात्  
शेषस्य पूर्तिविषये भवदंघ्रिमेभि ॥

इति भारद्वाजकुलतिलकानां 'विद्वन्मण्डल मण्डन', 'विद्यावारिधि'

विरदालंकृतानां नवसालपुराधीशविद्वत्सभाध्यक्षाणां

दानाधिकारिणां मतत्रयनिरूपकाणां

कालि. चङ्गीपुरं रङ्गाचार्याणां कृतिषु

मतत्रयसारसंग्रहे द्वितीयाध्याये चतुर्थः पादः ॥

समाप्तश्चाध्यायः ॥

अधिकरणार्थः । जीवस्य देहान्तरगमने तेजोऽव्ययरूपैः भूतसूक्ष्मैः  
अनुपक्तः स गच्छति उत नेति विचारे परिष्वक्त एव गच्छतीति सिद्धान्तः ।

‘मनस्पृष्टानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ।

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युक्तामतीधरः ।

गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥’

इत्यादि स्मृतिभ्यः ॥

१ तदन्तरप्रतिपच्यधिकरणम् । (९६)—द्वैतम्

१ तदन्तरप्रतिपचौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् । (२९५)

शरीरान्तरं संप्राप्तौ भूतसक्तस्तु गच्छति ।

पञ्चाग्निविद्यावाक्ये सः प्रश्नपूर्वं प्रतीयते ॥

अधिकरणार्थः प्रायेण साधनविचारोऽयमध्यायः । मुमुक्षोः चैराग्यो-  
त्पादनार्थं जीवस्य गत्यादिविन्तनमत्र क्रियते । भूतसक्तस्तु संसारः मुक्तिस्तेभ्यो  
विमोचनम् । ‘भूतानां विनिवृत्तिस्तु मरणं समुदाहृतम् ॥’ इति पुराणेश्वरणात्  
साधनभूतैः भूतसूक्ष्मैः जीवस्य उत्क्रान्तिकाले किं प्रयोजनमित्याक्षेपे समाधानं  
‘तदन्तरप्रतिपचौ रंहति संपरिष्वक्तः’ इति । जीवः देहान्तरप्रतिपचौ  
भूतपरिष्वक्त एव गच्छति ; एवं पञ्चाग्निविद्यायामुक्तत्वात् ॥

२ व्यात्मकाधिकरणम् । (९७)—द्वैतम्

२ व्यात्मकत्वात् भूयस्त्वात् । (२९६)

अद्भिस्सह श्रुतिस्त्वन्न परभूतोपलक्षणम् ।

व्यात्मकत्वात् भूयस्त्वादद्भिरित्युच्यते तथा ॥’

अधिकरणार्थः ‘आपः पुरुषवचसो भवन्ति’ इति अद्भिस्सह जीवगमनं  
अपां भूयस्त्वात् उपपद्यते । अतः अब्जशब्दः तेजःश्रुत्योरप्युपलक्षणम् ॥

## ३ प्राणगत्यधिकरणम् । (९८)-द्वैतम्

३ ओं प्राणगतेश्च । (२९७)

प्राणा गच्छन्ति भूतैश्च भूतानि करणानि च ।  
न कदाचिद्वियुज्यन्ते भाह्यवेपथुतेरिति ॥

अधिकरणार्थः मृतसूक्ष्मैस्सह इन्द्रियाण्यपि जीवमनुगच्छन्तीति ॥

## ४ अन्यादिगत्यधिकरणम् । (९९)-द्वैतम्

४ ओं अन्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न भाक्तत्वात् । (२९८)

मृतस्य याति वागग्निं प्राणा भूतेन यान्ति तु ।  
'अधिदैवं प्राप्नुवन्ति भागतोऽनुव्रजन्ति तम् ॥'

अधिकरणार्थः प्राणानां जीवेन सह न गमनमिति 'अग्निं वागप्येति'  
इत्यादि श्रुत्या अवगम्यत इति चेत्त ;

'मृतिकाले जहात्येनं प्राणा मृतानि पद्य च ।

भागतो भागतस्त्वेनमनुगच्छन्ति सर्वशः ॥'

इति ब्रह्माण्डपुराणात् भागतः व्यभिदैवं गच्छन्ति ; भागतो जीवेनसह गच्छन्तीति  
गम्यते । 'अधिदैवं प्राप्नुवन्ति भागतोऽनुव्रजन्ति तं' इति प्रमाणात् ।

## ५ प्रथमेऽश्रवणाधिकरणम् । (१००)-द्वैतम्

५ ओं प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः । (२९९)

देवाः श्रद्धां जुह्वतीति ह्यपां होमो हि कथ्यते ।  
आपः पुरुषत्राचरा हि सर्वभूतानि तास्मृताः ॥

अधिकरणार्थः 'तस्मिन्नेतस्मिन्मर्तो देवाः श्रद्धां जुह्वति' इत्यत्र मृतानां  
होमादर्शनात् कथं भूतसूक्ष्मैः गच्छनीत्याशये, श्रद्धाशब्दस्य जलपरत्वात्, 'इति  
तु पद्यम्यामापः पुरुषत्राचरो भवन्तीति, उपसंहारे च 'आपः' इति शक्यात्

प्रथमाग्नावपि होम्यत्वेन श्रुतश्रद्धाशब्देन अबसहितं पुरुष एव लक्षणया विवक्षितः । तस्मात् 'अप्' पदं भूतोपलक्षणमित्युक्तत्वाच्च भूतपूश्मैस्तद् गमनं युक्तमेव ॥

### ६ अश्रुतत्वाधिकरणम् । (१०१)-द्वैतम्

६ ओं अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां प्रतीतेः । (३००)

प्रत्यक्षमग्निवन्नेति भूतानां गमनं न हि ।

भूतैर्गच्छति जीवश्च भूतैर्विचरति श्रुतेः ॥

अधिकरणार्थः अभ्यादिगतिरिव भूतगमनं प्रत्यक्षतः न श्रूयते इत्याक्षेपे समाधिः ; "भूतैश्चरति भूतैर्विचरति" इति कौण्टरव्यश्रुतौ यजमानेन सह भूतगमनं दृष्टमेव ॥

### ७ भाक्ताधिकरणम् । (१०२)-द्वैतम्

७ ओं भाक्तं वान्नात्मविच्चात्तया हि दर्शयति । (३०१)

अपामसोमममृता अभूमश्रुतिरोधतः ।

नायान्ति जीवा इति चेत् ज्ञानहीना प्रयान्ति वै ॥

अधिकरणार्थः यागादिकर्तुः जीवस्य अमृतत्वभाषकश्रुतिविरोधात् जीवस्य स्वर्गात् पुनरागमनं न युक्तमिति चेन्न । स्वर्गं प्राप्तस्य जीवस्य अमृतत्ववचनं गौणम् । 'नान्यः पन्था अयनाय विद्यते' इति श्रुत्या आत्मविद् एव मुखायामृतत्वप्राप्तिः । 'अस्य कर्म क्षीयते', कर्मणा ज्ञानमावन्नोति ज्ञानेनामृती-भवति' इत्यादि श्रुत्या ज्ञानस्यैव मुक्तिप्राप्तनलोकेः ॥

### ८ कृतात्ययाधिकरणम् । (१०३)-द्वैतम्

८ कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथैतमनेन च । (२९९)

९ चरणादिति चेन्न तदुपलक्षणार्थेति कर्षणाजनिः । (३००)

१० आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् । (३०१)

११ सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः । (३०२)

अमुक्तकर्मशेषोऽयं जीवो गामवरोहति ।

कर्मणे पुनरायाति यथेतं च तथान्यथा ॥

अधिकरणार्थः 'तस्मिन् यावत्संपातमुपित्वा अथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्ते यथेतम्' (छा. ५-१०-५) इत्यादि श्रुतौ विचार्यते । जीवः मुक्तकर्माणः अवरोहन्ति, उत अननुमुक्त ईषत्कर्माणः अवरोहन्तीति विशये, यावत्कर्माऽनुभूय पुनर्निवर्तन्त इत्युक्त्या अननुमुक्तकर्मणामभावात् निरनुशया एव अवरोहन्तीति प्राप्ते, 'कभूयचरणा कभूयां योनिमापचेरन्, रमणीय चरणाः रमणीययोनि मापचेरन्' इति श्रुत्या पुनर्जननहेतुभूताननुमुक्त ईषत्कर्म-विशिष्टाएव यथागतं किञ्चिदन्यथा चावरोहन्तीति ज्ञायते ॥

२ कृतात्ययाधिकरणम् । (७०)-विशिष्टाद्वैतम्

८ कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां यथेतमनेवं च । (२९५)

९ चरणादिति चेन्न तदुपलक्षणार्थेति कार्णाजनिः । (२९६)

१० आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् । (२९७)

११ सुकृतदुष्कृते एवेति तु वादरिः । (२९८)

कुत्सिताः कुत्सितां योनिं रमणीयाश्च साधुताम् ।

गच्छन्तीति श्रुतेर्जीवाः यान्ति सानुशयाः क्षितिम् ॥

अधिकरणार्थः 'प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेद् करोत्ययम् । तस्मा-  
ल्लोकान्पुनरैते अस्मै लोकस्य कर्मणे ।' (बृ-४-४ ६) इति श्रुत्या स्वर्गादीं फलानु-  
भूय पुनरागच्छतीति श्रुतेरनुशयरहित एवागच्छतीति गम्यते इति चेन्न । 'तय-  
इदं रमणीयचरणा अभ्यासाः' इत्यादिना विधिन् मुक्तशिष्टकर्माण एव अवरो-  
हन्तीति ज्ञायते । 'ततः परिशुद्धौ कर्मफलशेषेण जातिं रूपं' इत्यादिना अननु-  
मुक्तकर्मशेषः कश्चन अस्तीत्येव दर्शनाच्च ॥



८ कृतात्ययाधिकरणम् । (१०३)-द्वैतम्

८ ओं कृतात्ययेऽनुशयवान् दृष्टस्मृतिभ्याम् । (३०२)

मुक्तकर्माऽपि जीवोऽयं पुनश्शेषेण कर्मणा ।

फलं मौक्तुं सानुशयः भुवमायाति नित्यशः ॥

अधिकरणार्थः 'ततः शेषेणैवं लोकमायाति पुनः कर्म कुरुते ।' इति श्रुतेः मुक्तशेषानुशयवानेव आगच्छति । एवं द्वित्रावर्तनेषु अशेषकर्मसमाप्तिः स्यादिति चेन्न । 'पुन कर्म कुरुते' इति आगतस्य पुनः कर्मसंपादनोक्तेः । अल्पकर्मानुभवेन कर्मसमाप्तिर्न स्यात् ।

'आचतुर्वंशमाद्वर्षात् कर्माणि निथमेन तु

दशावराणां देहानां कारणानि करोत्ययम् ।

अतः कर्मक्षयान्मुक्तिः कुत एव भविव्यति ॥'

इत्यादि स्मृतेश्च अनुशयवानेवायाति ॥

९ यथेताधिकरणम् । (१०४)-द्वैतम्

९ ओं यथेतमनेवं च । (३०३)

स्वर्गं यथा गच्छतीतः पथा तेनान्यथापि च ।

पुनरायाति भोक्ता स चन्द्रशाय्यादि मार्गितः ॥

अधिकरणार्थः जीवाः यथा परलोकं गच्छन्ति तथा पुनरायान्ति । प्रत्यागमनकाले मार्गान्तरेण किञ्चिदन्यथा चायान्ति ॥

१० चरणाधिकरणम् । (१०५)-द्वैतम्

१० आं चरणादिति चेन्न तदुपक्षयार्थेति कार्णाजिनिः । (३०४)

११ ओं आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात् । (३०५)

१२ ओं मुक्ततदुपहृते एवेति तु वादरिः । (३०६)

सत्कर्मकर्ता सद्योनि कपूयः कुत्सितामपि ।  
चरणार्थश्च कर्मैव चरणेनोपलक्षितम् ॥

अधिकरणार्थः 'रमणीयचरणाः रमणीयां योनिमापद्येरन्' इत्यादौ  
चरणशब्दः न केवलाचारपरः, किन्तु यज्ञादिकर्मपर इति पुनरागमनहेत्वपि  
कर्मैवेति ॥

### ३ अनिष्टादिकार्यधिकरणम् । (८९)—अद्वैतम्

- १२ अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् । (३०३)  
१३ सयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्वतिदर्शनात् । (३०४)  
१४ सरन्ति च । (३०५)  
१५ अपि च सप्त । (३०६)  
१६ तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः । (३०७)  
१७ विधाकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् । (३०८)  
१८ न तृतीये तथोपलब्धेः । (३०९)  
१९ स्मर्यतेऽपि च लोके । (३१०)  
२० दर्शनाच्च । (३११)  
२१ तृतीयशब्दापरोपसंशोकत्वस्य । (३१२)

यज्ञादिकर्मरहितेष्वपि चन्द्रसंगो गच्छन्ति चन्द्रमसमेव च तेष्वपि सर्वे ।  
मैवं सृतिर्ज्ञानिन एव देवी ह्यस्या तु कर्मिण इति श्रुतिरेव वक्ति ॥  
चन्द्राप्यभावेऽपि च पाररुतुः पञ्चाग्निसंगत्यनपेक्षमेव ।  
जन्मापि सिद्धं तत एव धृष्टद्युम्नादयोऽयोनिभवाः प्रसिद्धाः ॥

अधिकरणार्थः यागादि कर्तारः चन्द्रमसं गच्छन्ति । यागाय कर्तारः  
न गच्छन्तीति पक्षं न शक्यते । 'ये वै के चान्नाल्लोकान् प्रयान्ति चन्द्रमस्नेते  
सर्वे गच्छन्ति' (कौ १-२) इति सर्वेषां चन्द्रमासिदर्शनात् पञ्चमहात्मने  
देहारम्भाभावाच्च चन्द्रमासिसर्वेषामेवेति चेत्, पाररुतुः यमाज्ञया सौम्ये

नरकाननुभूय मार्गान्तरेण पुनरागच्छन्ति कर्म क्लृप्तं । देहारम्भाय पापकृतां  
चन्द्रप्राप्तिरनावश्यकी । धृष्टद्युम्नादीनां सीताप्रभृतीनां च पञ्चमाहुत्यनपेक्षया  
उत्पत्तिदर्शनात् । देवयानपितृपाणे विद्यनिष्ठकर्मनिष्ठयोरेवेति पापकृतां तादृ-  
शमार्गेण गमनमेव नास्तीति पापिनां चन्द्रप्राप्तिर्नास्ति ॥

३ अनिष्टादिकार्यधिकरणम् । (७१)–विशिष्टाद्वैतं

१२ अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् । (२९९)

१३ संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्वतिदर्शनात् । (३००)

१४ स्मरन्ति च । (३०१)

१५ अपि सः । (३०२)

१६ तत्रापि तद्व्यापारादविरोधः । (३०३)

१७ विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् । (३०४)

१८ न तृतीये तथोपलब्धेः । (३०५)

१९ स्मर्यतेऽपि च लोके । (३०६)

२० दर्शनाच्च । (३०७)

२१ तृतीयशब्दादरोधसंशोकजस्य । (३०८)

अनिष्टकर्तृश्च हिमांशुसङ्घो न विद्यते चेज्जनिरेव न स्यात् ।  
अयोनिजा द्रोणमुखाः प्रसिद्धाः पञ्चाग्न्यपेक्षारहिताश्च कीटाः ॥  
यद्देवयानं पितृपाणमन्यत् विद्यावतः कर्मिण एतदित्यम् ।  
तृतीयमार्गसिद्धतपापिभैव लोको न संपूर्यत इत्यतश्च ॥

अधिकरणार्थः । विहितकर्माकर्तारः निषिद्धकर्मकर्तारश्च मार्गान्तरेण  
यमानुशया रौरवाद्यनुभूय पुनरवरोहन्ति । तेषां चन्द्रमाप्त्यभावेऽपि पञ्चमाहु-  
त्यनपेक्षया तत्कर्मोपेक्षैव देहारम्भाय प्रभवन्ति । तेषां 'अथैतयोः पयोर्न कतरेण  
च' इत्यारभ्य 'तृतीयं स्थानं तेनासौ लोको न संपूर्यते' (छा-५-८-१०) इति  
देवयानं पितृपाणं गमनाभावदर्शनात् । द्रोणद्रौपद्यादीनामिव पापिनामपि  
पञ्चमाहुत्यनपेक्षैव शरीरोत्पत्तिर्ज्ञाप्यत एव ॥

अत एव श्रुतावपि 'तेषां स्वस्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्ति ;  
 अण्डजं जीवजं उद्भिज्ज' (आ-६-३-१)मिति । उद्भिज्जशब्देन स्वेदजउद्भिज्जयोः  
 पञ्चनाहुत्यनपेक्षया देहारम्भो भवतीति श्रुतं । अत एव द्रोण-कृप-मान्धातृ-चेन  
 घृष्टद्युम्न-सीना-द्रौपदीप्रभृतीनां देहारम्भाय कारणापेक्षैव नेति पुराणादिषु दृश्यते ।  
 स्यावरात अरणीतः शुकाचार्यस्योत्पत्तिरपि श्रूयते । प्रायिकी रेतोपेक्षा देहा-  
 रम्भायेतिभावः । मेघध्वनिश्रवणेन बलाका गर्भं धत्ते । वृक्षाप्रस्थित चमरपृ-  
 च्छध्वनिना कूपान्तःस्यकूर्मः गर्भं धत्ते । (चमरपृच्छ=अस्सी=—Squirrel)  
 अत एव अशोतिदशाले अण्डजा. जरायुजाः स्वेदचाः औद्भिज्जा इति चतुर्धा  
 विभागं कृत्वा चतुरशीतिलक्ष्योन्मयः प्रजास्सन्तीति

“जलजा नवलक्षं तु स्यावरं विशलक्षकम् ।  
 त्रिंशदक्षणि पशवः चतुर्लक्षं तु मानवाः ॥  
 जलजा नवलक्षं च स्वलजा लक्षविंशतिः ।  
 त्रिभिकं रुद्र संख्याकं पक्षिणो दशलक्षकम् ॥  
 त्रिंशलक्षकमब्जाश्च \* चतुर्लक्षं तु मानवाः ।  
 ब्रह्मयोनिशतं गत्वा देवत्वमाधि गच्छति ॥  
 मनुष्याणां शतायुष्यं वृक्षाणां च सहस्रकम् ।  
 द्वारिंशत्तु तुरङ्गाणां गजानां विंशतिश्शतम् ॥  
 व्याघ्राणां च चतुष्पष्टिः काकस्थाल सहस्रकम् ।  
 भल्लूकानां यानराणां मण्डूकानां शतत्रयम् ॥  
 विंशद्वर्षं विद्वहानां वर्षमेकं पिपीलिका ।  
 गर्दभानां चतुर्विंशत् अजानां च तथा दश ॥  
 शुनां द्वादशवर्षाणि मृगाणां सप्तविंशतिः ॥  
 चतुदशतमुलकानां पिङ्गलानां शतत्रयम् ॥  
 महानां सप्तवर्षाणि भार्जाराणां तथा दश ।  
 चतुर्विंशतिर्गोमहिषि जम्बूकाप्योडशस्तथा ॥

माक्षिका नवमासं च उष्ट्राणां शतसंख्यकः ।  
 चतुश्चतस्रं राक्षसानां सूकरा विंशतिस्तथा ॥  
 कुक्कुटा यद् च वर्षाणि मत्स्यानामयुतं तथा ॥”  
 इति चतुर्विधाः जीवाः तेषां च जातिसंख्याः, तेषां आयुष्यं च स्पष्टमुक्तम् ॥

११ अनिष्टादिकार्यधिकरणम् । (१०६)-द्वैतम्

१२ ओं अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् । (३०७)

१३ ओं संवसने त्वनुभूयेऽरेवामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् । (३०८)

१४ ओं स्मरन्ति च । (३०९)

पापिनश्च कृतान्तस्य वदया लोकान्तरं गताः ।

तत्रानुभूय कष्टानि तमसि प्रपतन्ति ते ॥

अधिकरणार्थः । परलोकगमनागमने पुण्यकृतामिव अनिष्टादि-  
 कारिणामपि भवतः । परलोके यमकृतदण्डनादिकं अनुभूय महातपसि निमग्ना  
 वर्तन्ते ॥

सप्तनरकाधिकरणम् । (१०७)-द्वैतम्

ओं अपि सप्त । (३१०)

रौरवादीन् सप्त लोकान् गत्वा भुङ्क्त्वा पुनर्भुवम् ।

कष्टायैवावरोहन्ति पापिनश्शास्त्रमानतः ॥

अधिकरणार्थः

रौरवोऽथ महांश्वेव बह्विर्भैरवणी तथा ।

कुम्भीराक इति प्रोक्तान्यनित्यनरकाणि च ॥

तामिस्रश्चांधतामिवो द्वौ नित्यौ संप्रकीर्तितौ ।

इति सप्त प्रधानानि बलीयान्तूत्तरोत्तरम् ॥

इति शास्त्रात् पापिनामपि आरोहावरोहौ भवत एव ॥

## १३ तत्त्वप्याधिकरणम् । (१०८)—द्वैतं

१७ ओं तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः । (३११)

सर्वत्र विष्णोर्वासश्चेत् एतेषु नरकेषु सः ।

प्रभृत्वाच्च नियन्तृत्वात् अदुःखी प्रेरयत्यसौ ॥

अधिकरणार्थः विष्णोः सर्वत्र स्थित्युक्तेः नरकेऽपि भोगार्थं वासो भवतु  
इत्याक्षेपे समाधानम्, नरकेऽपि अदुःखी गुणपूर्णः प्रेरितैव वर्तते ।

‘नरकेऽपि वसन्तीशः नासौ दुःखमुगुच्यते ।

नीचोच्चतैव दुःखादेः भोग इत्यभिधीयते ।

नासौ नीचोच्चतां याति पश्यत्येव प्रसुत्वतः ॥”

इत्यादि प्रमाणात् ॥

## १४ विद्याधिकरणम् । (१०९)—द्वैतम्

१८ ओं विद्याकर्मणोरिति प्रकृतत्वात् । (३१२)

अथैतयोः पथोर्नेति विद्यया कर्मणापिवा ।

जीवः स्वतन्त्रो यात्येव तृतीयमितरस्य तु ॥

अधिकरणार्थः ‘अथैतयोः पथोर्न कतरेण....एतत्तृतीयं स्थानं’ इति  
विद्यानिष्ठस्य सत्कर्मिणश्च देवयानस्य पितृयाणस्य च गमनं स्वतन्त्रमेव ।  
तदितरसामान्यजीवानां तृतीयं स्थानं युक्तमेवेत्यर्थः ॥

## १५ नतृतीयधिकरणम् । (११०)—द्वैतम्

१९ ओं न तृतीये तथोपलब्धेः (३.३)

२० ओं स्मरतेऽपि च लोके । (३.१४)

२१ ओं दर्शनाच्च । (३.१५)

२२ ओं तृतीये शब्दावरोधः उशोच्चजस्य । (३.१६)

२३ लो सरणात् । (३१७)

यत् दुःखं सुखं तत्र महात्मसि संभवेत् ।  
अन्धे तमसि लेशोऽपि सुखस्य न च मुज्यते ॥

अधिकरणार्थः । जीवस्य तृतीयगणेण अवाक् गतौ सत्यां दुःसमेव न सुखम् । 'तिर्यङ् नरके चैव सुखलेशो विधीयते । नान्धे तमसि मद्यानां सुखलेशोऽपि कश्चन' इति प्रमाणात् ॥

४ साभाव्यापत्त्यधिकरणम् । (९०)-अद्वैतम्

२२ साभाव्यापत्तिरुपपत्तेः । (३१३)

अवरोहन् सानुशयः गगनादिसमानताम् ।  
आप्नुवन्ति तदैक्यं न तथा तद्रूपपद्यते ॥

अधिकरणार्थः 'अधैतमेवाध्वानं पुनर्नवर्तते यद्येतमाकाशं अकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो भवति, धूमो भूत्वा अग्नें भवत्यग्नें मूत्वा मेघो भवति, मेघो भूत्वा प्रवर्षति' (छा-५-१०-५) इत्यादिना अवरोहतः जीवस्य आकाशादि-भावापत्तिरुच्यते । सा न तदैक्यं वा तत्साम्यं वेति विशये, तत्साभ्यापत्तिरेवेति सिद्धान्तः । न तदैक्यापत्तिः । अन्यस्य अन्यभावानुपपत्तेः गौण्या वृत्त्या तत्साभ्यापत्तिरेवेति ॥

४ तत्स्वाभाव्यापत्त्यधिकरणम् । (७२) विशिष्टाद्वैतम्

२४ तत्स्वाभाव्यापत्तिरुपपत्तेः । (३०९)

क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं प्रविष्टाः मध्ये मार्गं खादिसाम्यं भजन्ते ।  
योगाभावाद्दन्तरिक्षादिभार्य नैते जीवा यान्ति तन्नोपपत्तेः ॥

अधिकरणार्थः 'वायुर्भूत्वा धूमो भवति, धूमो भूत्वा अग्नें भवति' इत्यादिनाश्रुता अवरोहतः जीवस्य धूमादिभावापत्तिः किं तद्रूपापत्तिर्वा तत्साभ्या-

पतिर्वेति संशये, तत्सादृश्यापतिरेव लक्षणया स्वीक्रियते । तद्वाचापतिश्च धूमादौ जीवस्य सुखदुःखभोगाभावात् न युज्यते ॥

तत्स्वाभाव्यापत्यधिकरणम् । (१११)—द्वैतम्

२४ ओं तत्स्वाभाव्यापतिरुपपत्तेः । (११८)

धूमादिभावो जीवानां एकदेशाप्तिरेव सः ।

न परस्य परो भावः युज्यते तत्स्थितौ स्थितिः ॥

अधिकरणार्थः जीवस्य मूलोक्तप्राप्तिकाले धूमादि प्रवेशः श्रूयते 'धूमो मूला अग्रं भवति' इत्यादिना । तत्र धूमाचापत्तिः ऐक्यं वा एकदेशो वेति विशये,

"एकदेशस्वभावेन वागभेदापि युज्यते ।

यथा जीवः परं ब्रह्म ब्रह्मैर् जगदित्यपि ॥"

इत्यादिना धूमादिभावः, धूमादिगतौ स्तद्वचनं, धूमादि स्थितौ एतत्स्थितिः, इत्यर्थे वा, साऽचापतिर्वा एकदेशस्वभावेन ; न तु ऐक्यमित्यर्थः ॥

५ नातिचिराधिकरणम् । (९१)—अद्वैतम्

२४ नातिचिरेण विशेषान् । (११४)

जीवस्य स्वादि संप्राप्तौ स्वल्पकालस्थितिर्मता ।

प्राग्ब्रीह्यादेः कष्टतरनिर्गमादि श्रुतेरिति ॥

अधिकरणार्थः ब्रीह्यादिप्रतिपक्षेऽपि आकाशादि प्राप्तौ च कर्मिणः जीवस्य तत्र तत्र दीर्घकालस्थितिर्था स्वल्पकालस्थितिर्वेति विशये, 'अतो वै खलु दुर्निष्पत्तरम्' (उ-५-१०-६) इति श्रुत्या 'ईषद्भुजु कृच्छ्रकृच्छ्रौथे सु' इति व्याकरणश्रुतेः ब्रीह्यादिभावानन्तरं कृच्छ्रनिष्कानगत्सोक्तेः ततः पूर्वनिष्कानगं स्वल्पकालप्रसेपमिति गम्यते ॥



५ नातिचिराधिकरणम् । (७३)-विशिष्टाद्वैतम्

२३ नातिचिरेण विशेषात् । (३१०)

त्यादिभार्थं प्राप्तजीवः निष्कामत्यचिरात्ततः ।

ब्रीह्यादिभावसंप्राप्तौ चिरमित्यवगम्यते ॥

अधिकरणार्थः कर्मणः अवरोहसमये आकाशादिप्राप्तौ स्वल्पाकं  
स्थितिः; ब्रीह्यादिप्राप्तौ विलम्बेन स्थितिरित्यवगम्यते ॥

७ नातिचिराधिकरणम् । (११२)-द्वैतम्

२५ ओं नातिचिरेण विशेषात् । (३१०)

जीवस्य स्वादिसंप्राप्तिः कल्पान्तमपि संभवेत् ।

साधुजन्मप्राप्तिरूपविशेषाच्चातिदीर्घता ॥

अधिकरणार्थः 'रमणीयवरणाः रमणीयां योनिमापद्यन्ते' इति विशेष-  
श्रुत्या स्ववरोहतः जीवस्य आकाशादि बहुस्थानगमनेऽपि कदाचित् कल्पान्त-  
मपि तत्र तत्र स्थितिः स्यादिति नाशङ्कनीयम् ।

'स्वर्गालोकादवाक् प्राप्तो वसरात् पूर्वमेव तु ।

मातुदशरीरमाप्नोति पर्यटन् यत्र तत्र च ॥'

इति प्रमाणान् नातिचिरेण निष्कमणमिति गम्यते ॥

६ अन्याधिष्ठिताधिकरणम् । (९२)-अद्वैतम्

२५ अन्यधिष्ठितेषु पूर्ववदभिलाषात् । (३१५)

२६ अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् । (३१६)

२७ रेतसिग्येगोऽथ । (६१७)

२८ योनेश्शरीरम् । (३१८)

दुष्कर्मसंप्राप्तं यथादि देहे जीवे पुनर्जीवयुतिर्न युक्ता ।

संश्लेषमात्रं न तु भोग इष्टः भोगसंनिधीज न च कर्म तत्र ॥

यागादि कर्मापि सपापमेव व्रीह्यादि भावेषु तदेव चेत् ।  
यत्कर्म यज्ञार्थमिहातनोति श्रेयस्करं तत् सकलं च कर्म ॥

अधिकरणार्थः अनुशयव्रतां जीवानां व्रीह्यादि भावः उक्तः— 'त इह व्रीहियथा योषधिवनस्पतयः तिलमाषा इति जायन्ते, (५.१०-६) इत्यादिना । तत्र यवादिभावः संश्लेषमात्रं उत यवादि कृत सुखदुःखानुभवो वेति विशये, 'जायन्ते' इति श्रुतेः जीवान्तराधिष्ठित व्रीह्यादौ अनुप्रविश्य तद्गतसुखदुःखादिभाज एव भवितुमर्हन्तीति न संश्लेषमात्रमेवेति पूर्वपक्षे संश्लेषमात्रमेवेति सिद्धान्तः । न तु तद्गत सुखदुःखभाक्त्वादिकं । तादृशकर्मणः अनुभूतत्वात् । यद्यपि इष्टादिकारिणः यागादिकं पशुर्हिसापूर्वकमेव कुर्वन्ति । प्रधानयागफलभूत स्वर्गस्य अनुभवेऽपि पशुर्हिसाफलस्य अननुभूतत्वात् तत्फलमेव व्रीह्यादिभाव इति वक्तुं शक्यं ; तथापि 'तस्माद्यज्ञे बधोऽवयः ।' 'अहिंसन् सर्व भूतानि अन्धत्र तीर्थेभ्यः' इत्युपनिषदा च, 'न वा उ एतन्निवसे न रिप्यसि देवान् इदेषि पथिभिस्सुगोभिः यत्र यन्ति सुकृतो नापि दुष्कृतन्तत्र त्वा देवस्सविता दधातु' इत्यादिना उत्सर्गापवादस्याभावात् यज्ञकर्माणि दोषस्यैवाभावात् हिंसाया एवाभावात् दोषो नेति सिद्धान्तात् ॥

१६ अन्याधिष्ठिताधिकरणं (७४)—विशिष्टाद्वैतम्

२४ अन्याधिष्ठिते पूर्ववदमिल्लापात् । (३११)

२५ अनुद्धमिति चेत् शब्दात् । (३१२)

२६ रेतास्सिग्गोऽथ । (३१३)

२७ योनेदशरीरम् । (३१४)

व्रीह्याधिष्ठित जीवेऽस्मिन् श्लिष्यत्यात्मान्तरः कश्चित् ।  
तद्भावापत्तिर्वीजं तु कर्म पुण्यकृतो न हि ॥

अधिकरणार्थः श्रेयो भूत्वा प्रवर्षति त इह व्रीहियथा योषधिवनस्पत-  
यस्तिलमाषा इति जायन्ते' इत्यादिना जीवान्तराधिष्ठितान् व्रीह्यादीन् अररोहन्त्यो

जीवाः आदित्यमन्त्रिः न तु तच्छरीराः । भोगायतनभूत शरीरप्राप्तिनिदानभूत-  
कर्माभावादेव । अमीषोमीयादि हिंसा न हिंसैव । अपि तु रोगिणः भैषज्यमिव  
साधुकर्मेव । 'भग्ना यजेत' इत्यादि विधिविषयप्रतिरिक्तैव 'न हिंसात्' इति  
विधिरित्यर्थात् ॥

१८ अन्याधिकरणम् । (११३)—द्वैतम्

२६ ओं अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलाषात् । (३२०)

२७ ओं अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् । (३२१)

इष्टादिकारिणो ब्रीहियवमायादिना गताः ।

न दुःखसुखभाजस्ते संविलिष्टा एव निर्गताः ॥

अधिकरणार्थः । ब्रीह्यादिप्राप्तिः यागफलं अनिष्टमिति पूर्वपक्षे समाधा-  
नमाह; 'अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलाषात्' इति । स्थावरजन्मप्राप्त जीवान्तराधिष्ठिते  
जीवान्तःप्रवेशः केवलम्, न तु तत्र भोगः ।

स्वर्गादवागतो देही ब्रीह्यादीतरदेहगः ।

अमुंजंस्तु क्रमेणैव देहमानोति कालतः ॥'

इति वराहपुराणात् ब्रीह्यादिप्रवेशकाले भोगाभाव एव । 'वेदोक्तया हिंसया तु  
नैवानर्थः कथंचन' इति प्रमाणात् इष्टादिकारिणः पापमेव नहि ॥

१९ रेतोऽधिकरणम् । (११४)—द्वैतम्

२८ ओं रेतस्सिद्धयोगोऽथ । (३२२)

स्वर्गादवागतो रेतः सिञ्चतीति श्रुतिस्तु यः ।

रेतास्सिञ्चं प्रविश्याथ मातरं प्रविशेदिति ॥

अधिकरणार्थः । 'अधरोहन् मातुरुदरं व्रजेत' इति वचनं च  
रेतस्सिञ्चति' इति वचनं च कथमविरुद्धं भवेत् इति चेत्; रेतस्सिञ्चरीरं  
प्रविश्य अनन्तरं मातुरुदरं प्रविशति इति श्रुत्यन्तरात् शक्यते इति न विरोधः ॥

२० योनेश्शरीराधिकरणम् । (११५)—द्वैतम्

२९ ओं योनेश्शरीरम् । (३०३)

प्रथमं पितृदेहे स्यात् मातृयोनावन्तरम् ।

स्यावस्त्वमनुप्राप्य पुरुषं मातरं तथा ॥

अधिकरणार्थः । अवरोहन् जीवः प्रथमं स्वावरोहणीं प्रातः अनन्तरं पुरुषशरीरं प्रातः अनन्तरं, स्त्रीशरीरं, ततो यथाक्रमं जायते ।

“स्यान्मुप्वथापि पुरुषे प्रमदायामथापि वा ।

गर्भे वा बहिरेनाथ क्वचिस्थानान्तरेषु च ॥”

इत्यादि प्रमाणात् स्वावरादिजन्मप्राप्तिः अवरोहतां जीवानां; स्वास्तुपु शुकादयः पुरुषे मन्धातुमुखाः, प्रमदायां आक्षिकप्रभृतयः, जरत्कार्वाचनुप्रदात् । केचित् गर्भे पूर्वस्तिद्धमेव शरीरं भवन्ते । बहिः द्रुपदादयः पितृसापेक्षाः । स्थानान्तरे पृष्टशुक्लादयः पित्रादि गरोपेक्षाः, इति ज्ञातव्यम् ॥

अभ्रधूमादिभावस्तु जीवस्याभ्रादिसंस्थितिः ।

अभ्राभिमानिरूपं तु ज्ञानिप्राप्यं यतो भवेत् ॥

इति छान्दोग्यभाष्यात् अवरोहतां जीवानामभ्रादिसंस्थितिरैवेत्यर्थः, पञ्चमाहुत्य-  
पेक्षानिर्गन्धः प्राप्युत्पत्तेः नास्तीति तात्पर्यम् ॥

योनिद्वारेण देहं च प्राप्नोति प्रायशो नरः ।

विशेषकारणादेव विशेषाज्जनिरिच्छते ॥

सामान्यजननं चैव नृणां सामान्यहेतुतः ॥”

इति न्यायविवरणप्रमाणात्,

“वीजपुरुषयोनीनां सगातिनियमोऽस्ति ॥

अथशब्देन भगवानाह कारणतश्च ताम् ॥”

इत्यनुभ्यास्यानाद्य देहारम्भस्य कारणसापेक्षा सामान्येति ज्ञायते ॥

इति मतप्रपत्तारसंग्रहे तृतीयाध्याये प्रथमः पादः ॥

श्रीः

## मतत्रयसारसंग्रहे

### तृतीयाध्याये द्वितीयः पादः ॥

१ सन्ध्याधिकरणम् । (९३)-अद्वैतम्

- १ सन्ध्ये सृष्टिराह हि । (३१९)
- २ निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च । (३२०)
- ३ मायामात्रं तु कास्त्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । (३२१)
- ४ सूत्रकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विद्वि । (३२२)
- ५ पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य यन्मविपर्ययो । (३२३)
- ६ देहयोगाद्वासोऽपि । (३२४)

स्वप्ने रथादिसृष्टिश्च परमार्था नवेष्यते ।  
निखिलस्याप्रकाशेन मिथ्याभूता प्रकीर्तिता ॥  
शुभाशुभघोतक्रीपि वस्तु मिथ्यैव चाधनात् ।  
ब्रह्माभेदेऽपि जीवस्य ह्यविद्यावशतोऽस्ति सः ॥

अधिकरणार्थः जीवस्य स्वप्नाद्यवस्थाभेदः पर्यच्यते । 'स यत्र मत्स्वपिति'  
इत्यारम्भे 'अथ रथान् रथयोगान् पथस्तृजते' (बृ-४-३-१०) इत्यादौ  
जीवस्य स्वप्ने जातं सर्वं पारमार्थिकं वा मायामात्रं वेति विशये, मायामात्रमेवेति  
सिद्धान्तः । पारमार्थिकत्वे वस्तुजातस्य एवमदृष्टस्य प्रबोधकाले कृत्स्नाभिव्य-  
क्त्यभावत्वात् मिथ्याभूतमेवेति ॥

१ सन्ध्याधिकरणम् । (७५)-विशिष्टाद्वैतम्

- १ सन्ध्ये सृष्टिराह हि । (३१९)
- २ निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च । (३२०)
- ३ मायामात्रं तु कास्त्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् । (३२१)

४ पराभिध्यानात् तुरोहितं ततो ह्यस्य क्वचिपर्ययौ । (३२२)

५ देहयोगाद्वासोऽपि । (३२३)

६ सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः । (३२४)

स्थादिमृष्टिश्च सुषुप्तिकाले भोगाय जीवस्य परात्ममृष्टा ।

सौषुप्तिकज्ञानमपीह तथ्यं शुभाशुभद्योतकता ततश्च ॥

अधिकरणार्थः । 'अथ रथान् रथयोगान् पथस्सृजते; न तत्रानन्दो मुदः समुदो भवन्ति' इत्यादिका जीवस्य स्वप्नविषया श्रुतिः । तत्र सन्ध्याख्य-स्वप्नस्थाने वर्तमानस्य जीवस्य रथादि मृष्टिः श्रूयते । सा परमात्मकर्तृका जन जीवकर्तृकेत विषये परमात्मकर्तृकेति सिद्धान्तः । स्वप्नदृष्टवस्तुजातं च तत्काले चोत्पन्नं तत्काले च नष्टं भगवत्तैव मृष्टिमिति तथ्यमेव । भगवतः आश्चर्यशक्त्या इयमुपपद्यते । अत एव 'यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पुन्यति । समृद्धिं तत्र जानीयात् तस्मिन् स्वप्नेदर्शने ॥' (छा. १-२-८) 'अथ स्वप्ने पुष्टं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ति।' इत्यादि श्रुत्या स्वप्नस्य शुभाशुभसूचकत्व-मुपपाद्यते ॥

१ सन्ध्याधिकरणं । (११६)-द्वैतम्

१ ओं सन्ध्ये चष्टिराह हि । (३२५)

२ ओं निर्मातारं चैके पुत्रादप्यथ ।

३ ओं मायामात्रं तु कास्त्वेनानमिष्यत्तरवरूपत्वात् । (३२६)

४ ओं सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः । (३२७)

विष्णूरथादि सृष्टेयः स्वप्ने जीवाय दर्शितम् ।

विष्णोर्निस्साधनत्वेऽपि स्वप्ने स्वेच्छैव कारणम् ।

अधिकरणार्थः । 'न तत्र रथा न रथयोगाः', 'य एष सुप्तेषु जागर्नि कामं कामं पुरुषो निर्माणः' (का. ५-८) इत्यादि श्रुत्या जीवस्य स्वप्नदर्शनमपि

विद्युत्कर्तृकमेव । स्वप्नदृश्यमानवस्तु मायामात्रम् - भगवदिच्छा जीवमनोगत-  
संस्काराभ्यां निर्मितं त्रातंच सत्यमेव । कास्मर्धेनानभिव्यक्तेशरूपत्वात् बहिरिवा  
प्रकाशमानत्वात् इति सूत्रार्थः । अनग्न 'अतः प्रज्ञातृमायोक्ता जैश्रुपादान-  
मेव सा । निमित्तमैश्वरी मुख्या निर्मितं त्रातमेवच' इत्यनुव्याख्यानं संगच्छते ।  
मिथ्यावादे दूषणं तत्रैव कृतमिति नेह तन्व्यते । 'यद्वाच ब्रह्मणो ब्रूयाद्देवतावृषभोऽपि  
वा । स्वप्नस्थमथ वा राजा तत्रैव भविष्यति' इति शुभाशुभसूचकत्वोक्तश्च ॥

२ परामिध्यानाधिकरणम् । (११७)-द्वैतं

५ ओं परामिध्यानात् तिरोहितं ततोह्यस्य बन्धविपर्ययो । (३२८)

स्वमादिबुद्धिकर्ताऽस्य तिरस्कर्ता हरिस्स्मृतः ।

परेच्छया बन्धमोक्षौ जीवस्य कथितौ श्रुतौ ॥

अधिकरणार्थः विष्णोरेव जीवबन्धमोक्षप्रदत्वात् तदिच्छयैव स्वमबुद्धि-  
स्वमतिरस्करादि भवतीति ॥

३ देहयोगाधिकरणम् । (११८)-द्वैतम्

६ ओं देहयोगाद्वा सोऽपि । (३२९)

जीवस्य देहसंबन्धं यथा विष्णुरकारयत् ।

स एव जागरं स्वमं स्थापनं च करोत्ययम् ॥

अधिकरणार्थः । विष्णुरेव जीवस्य शरीरसंबन्धं स्वमं जाग्रदवस्थां  
च निर्मातीति ॥

२ तदभावाधिकरणम् । (९४)-अद्वैतं

७ तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च । (३२५)

८ अतः प्रज्ञोपोऽस्मात् । (३२६)

नाडीप्राणपुरीतदादि कथितं जीवस्य सौप्तिकं  
स्थानं तच्च समुच्चयो हि यमुना गङ्गागता सागरम् ।  
खट्वातन्पसुसौधवच्च कथितं प्राज्ञे परे पूरुषे  
सर्वप्राणिविनिर्गतित्थ कथिता बद्धेस्फुल्लिङ्गा यथा H

अधिकरणार्थः । जीवस्य सुषुप्तिस्थानत्वेन नाडी-पुरीतत्-रश्मि-हृदय-  
प्राज्ञाः- श्रुतिषु श्रूयन्ते । स च व्रीहियवादिवत् विकल्पः उत समुच्चय-  
इति विशये, तेषां सप्तगोविभक्त्या भिन्नस्थानत्वेन प्रतीयमानत्वात् विकल्प-  
इति प्राप्ते, प्रासादे खट्वायां तल्पे राजा शेते इतिवत् यमुना गङ्गाया सह सागरं  
गच्छति इत्यादिवच्च समुच्चय एव । न तु विकल्पः सप्तगो विभक्तेः सद्वा-  
प्रासादवत् उपपत्तेः । 'अग्नौर्वस्फुल्लिङ्गा इव व्युचरन्ति एतस्माद्रामनस्सर्वे प्राणाः'  
'(बृ-२-१-२०)' सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामहे' (छा-६-१०-२)  
इत्यादि श्रुत्या प्राज्ञ एव जीवस्य सुषुप्तिस्थानमिति निर्णयते ॥

२ तदभावाधिकरणम् । (७६)-विशिष्टाद्वैतम्

७ तदभायो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च । (३२५)

८ अतः प्रज्ञेधोऽस्मात् । (३२६)

नाडयः पुरीतद्भेदेति सुप्तिस्थानमिहोच्यते ।

प्रासादखट्वापर्यङ्गन्यायात् स्थानसमुच्चयः ॥

अधिकरणार्थः । 'अथ यत्रैतत्सुप्तसप्तमस्तप्तप्रसन्नः स्वप्नं न विजा-  
नाति आप्न तदा नाडीषु सुप्तो भवति' (छा-८-६-३) इति—'सत्ता सोम्यतदा  
सम्पन्नो भवति' (छा-६-८-१) इत्यादि श्रुत्या जीवस्य सुषुप्तिः नाडी-पुरीतत्-  
वृक्षसु श्रूयते । तत्र स्थानसमुच्चयो वा स्थानविकल्पो वेति विगमे अट्टरोपदुष्ट-  
विकल्पापेक्षया प्रासादखट्वापर्यङ्गन्यायेन समुच्चयेनैव तत्रापि ब्रह्मण्येव सुषुप्ति-  
स्थानमिति निश्चीयते ॥



४ तदभावाधिकरणम् । (११९)—द्वैतम्

७ तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि ह । (१३०)

नाडीस्थपरमात्माऽस्य सुप्तिस्थानतपोच्यते ।

'सता सम्पन्न' इत्येषा श्रुतिर्वक्तीति विश्रुतम् ॥

अधिकरणार्थः । जीवस्य सुप्तिस्थानं परमात्मैवेति ॥

५ प्रबोधोऽधिकरणम् । (१२०)—द्वैतम्

८ ओं अतः प्रबोधोऽस्मात् । (३३१)

सुप्तिस्थाननं यथा ब्रह्म बोधस्थानं च तत्तथा ।

एष प्रमातेष परः सुप्तं बोधयतीत्यतः ॥

अधिकरणार्थः यस्माज्जीवस्य सुप्तिर्भवति, प्रबोधोऽपि तस्मात्  
भवतीत्यर्थः ॥

३ कर्मानुस्मृत्यधिकरणम् । (९१)—अद्वैतं

९ स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥ (३२)

परात्मसम्पत्तिरिहाम्बुराशावपिदुंबचेत् स्मरणादिभिस्सः ।

स्मृतैव सर्वं कुरुते स्वकर्म सुप्तोत्थितोऽज्ञानवशो न चान्यः ॥

हंसो यथा क्षीरगतं तु नीरमीशस्तथाऽज्ञानविमिश्रजीवम् ।

प्राज्ञात् पृथक्कृत्य पुनश्च नैजकर्मादिकं कारयतीह जीवम् ॥

अधिकरणार्थः । सुप्तोत्थितः पुरुषः स्वकीयकर्मणि पूर्वमारब्धं मध्ये  
विहाय सुप्त्वा प्रबुद्धः अवशिष्टं कर्म कुरुते । अतश्च सुप्त एव प्रबुद्ध इति  
ज्ञायते ।

ननु—स्वापकाले सता सम्पत्त्या जलराशौ जलबिन्दुवत् जीवस्य परमात्मसम्पत्त्या परमात्माभिन्न एव जीवो भवेत् । अथवा जलबिन्दुस्थानापन्नस्य जीवस्य पृथक्ज्ञानाभावापत्त्या सुप्त एव प्रबुद्धः इत्यत्र न मानमिति चेन्न । 'सुखमहमस्वापं, पूर्वपठितपाठानन्तरमिदानीं पठामि' इत्याद्यनुभवात् कर्मानुस्मृतिशब्दविधिन्यः सुप्त एव प्रबुध्यतीति ज्ञायते । सामान्यशक्तियुक्तः तिर्यक्जातीयः हंसोपि क्षीरमिश्रजलात् जलं विहाय केवलक्षीरमेव पिबति । तद्वत् परमेश्वरः अविद्याविशिष्टं जीवं पुनः कर्मकरणाय स्वसंबद्धमपि पृथक्कृत्य प्रबोधयतीति न कोपि दोषः ॥

३ कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणम् । (७७)-विशिष्टाद्वैतं

९ स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः । (३२७)

स्वापादुत्थः पूर्वजीवः परो वा प्राज्ञसंगतः ।

स एवाहं प्रबुद्धास्मीत्यादिना सुप्त एव सः ॥

अधिकरणार्थः । प्रबोधसमये सुप्त एवोत्पिष्टति, उत अन्य इति विशये 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' इत्यादि श्रुत्या परमात्मानं प्राप्तस्य पुनस्तं-चरतिः न युक्तेति अन्य एवोत्पिष्टति, इति प्राप्ते, कर्म अनुस्मृति-शब्द-विधिभ्यः सुप्त एव उत्पीष्टतीति निश्चीयते । स्वापकाले परमात्मसम्पत्तिः जीवानां सौख्यायैव । जीमत्स्याद्विशिष्टकर्मानुभवाय स एव पुनस्तंसरति इति ॥

६ कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणम् । (१२१)-द्वैतम्

९ ओं स एव च कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः । (३३२)

कर्मकारयतीत्यादि श्रुतेस्तदनुसारिभिः ॥

स्मृत्यादिभिः हरिर्जीवान् सुप्तान् बुद्धान् करोति हि ॥

अधिकरणार्थः । विष्णुरेव जीवानां स्वप्नदर्शनं कारयति । सः साधु-कर्म कारयति, अह्मानमेव लोकमुपासतेति विधानं च करोतीति विष्णुरेव

सर्वजीवकर्मकारयिता इति निश्चीयते । 'एष स्वप्नान् दर्शयति एष प्रबोधयति,  
'एषोऽप्येव साधुकर्म कारयति' इत्यादि कर्मानुभारिवाक्यादिभिः ॥

४ मुग्धाधिकरणम् । (९६)—अद्वैतं

१० मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात् । (३२८)

स्वप्नो जगदितं सुप्तिः जीवावस्था त्रिधैव न ।

मुग्धावस्था चतुर्थीह मृत्युर्धदशया समा ॥

अधिकरणार्थः । मूर्च्छितः मुग्ध इति व्यवहारात् जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्य-  
पेक्षया वैलक्षण्यात् मरणार्धतद्वती मुग्धावस्था च जीवस्य काचिदस्तीति ज्ञायते ॥

४ मुग्धाधिकरणम् । (७८)—विशिष्टाद्वैतं

मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात् । (३२८)

मूर्च्छासुषुप्तिस्वप्नेभ्यः मुग्धावस्थेतरा स्मृता ।

त्रिभ्यस्तेभ्यः परं तद्धि मूर्च्छा घातादि संभवा ॥

अधिकरणार्थः । जीवस्य शरीरे मूर्च्छाकाले प्राणमात्रस्य वर्तमानत्वदर्शनात्  
सूक्ष्मप्राणदेहसंभवावस्थितिः मूर्च्छेति काचिदवस्था वर्तते इति ॥

७ मुग्धाधिकरणम् । (१२२)—द्वैतं

१० ओं मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषात् । (३३३)

जीवस्य मोहावस्था च विष्वर्धप्राप्तिरेव सा ।

अस्याभ्यस्त्रिसृभ्यश्च परो मोहः प्रकीर्तितः ॥

अधिकरणार्थः ।

'यत एवं त्रयोऽवस्था मोहस्तु परिशेषतः ।

अर्धप्राप्तिरिति ज्ञेयो दुःखमात्र प्रतिस्मृतेः ॥'

इति प्रमाणात् विष्णुसमीपस्यः स्वप्नं पश्यतीति स्वप्नावस्था । हृदयवर्ती

विष्णोः दृश्यः जीवः जगति इति जाग्रदवस्था; विष्णो जीवस्य लये सति स्वपिति इति सुषुप्त्यवस्था, परिशेषात् मोहावस्था विष्णोरर्धप्राप्तिरिति निश्ची-  
यते ॥

मोहावस्था च रुद्रस्य भीमसेनप्रहारेण मूर्च्छा; अश्वत्थाम्नोपि युद्धकाले भीमप्रहारेण मूर्च्छा; लक्ष्मणस्य रावणशक्तिप्रहारेण मूर्च्छा; बल-  
रामस्यापि जरासन्धयुद्धे मूर्च्छा; रुद्रस्य देवासुरयुद्धे मूर्च्छा; अर्जुनस्य स्व-  
पुत्रेण बभ्रुवाहनेन मूर्च्छा; पुराणेषु दृश्यत इति मूर्च्छावस्था अन्या अङ्गीकरणी-  
यैव । तत्र दुःखमात्रानुभवः । तत्प्रवर्तकोपि भावानेव ॥

“मूर्च्छा प्रबोधनं चैव यत् एव प्रवर्तते ।

स ईशः परमो ज्ञेयः परमानन्द लक्षणः ॥

इत्यादि शास्त्रात् ॥

### ५ उभयलिङ्गाधिकरणम् । (९७)-अद्वैतं

११ न स्थानतोऽपि परस्पोभयलिङ्गं सर्वत्र हि । (३२९)

१२ भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वन्द्वनात् । (३३०)

१३ अपिचैव मेके । (३३१)

१४ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् । (३३२)

१५ प्रकाशवच्चावेयम्यात् । (३३३)

१६ आह च तन्मात्रं । (३३४)

१७ दर्शयति चाथो अपि सर्वते । (३३५)

१८ अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् । (३३६)

१९ अम्बुबद्रग्रहणात् न तथात्वम् । (३३७)

२० वृद्धिद्वासमाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जसादेवम् । (३३८)

२१ दर्शनाच्च । (३३९)

यं सर्वकर्मा तदनप्त्रहृस्वं स्वच्छे परे ब्रह्मणि नोभये स्यात् ।

उपाधितो ब्रह्मगुणैस्समेतं स्वच्छं परं ब्रह्म तु निर्विशेषम् ।

उपासनार्थो हि मिदोपदेशः मृत्युं समाप्नोति विभेददर्शो ।  
 'अशब्दमस्पर्श'मिति श्रुतिल्लत् प्रधानतोऽरूपवदेव वक्ति ॥  
 यथा प्रकाशोऽनृजुस्वभाव मुपाधिनाचङ्गुलिना प्रयाति ।  
 आत्मा स विज्ञानघनश्च कृत्स्नः भेत्तीत्युशादिष्वदतो न रूपी ।  
 एकोऽयमात्मा जलचन्द्रवत्तु क्षेत्रेषु भेदेन च दृश्यतेऽत्र ।  
 हास्यश्च वृद्धिर्जलतारतम्ये रवेस्तथाऽज्ञानगता विशेषाः ॥  
 'अनेन जीवेन' 'पुरस्सपत्नी भूत्वा पुरः पूरुष आविशत्' सः ।  
 इत्यादिनोपाधिशरीरसङ्गः प्रोक्तः परं ब्रह्म च निर्विशेषम् ॥

अधिकरणार्थः । ब्रह्मविषयाः 'सर्वकर्मो सर्वकामः सर्वगन्वस्तर्वरसः',  
 'अःशून्यमनःप्रहृस्व', 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्', 'मनसैवेदमाप्तव्यम्', 'नेह  
 नानास्ति किञ्चन', 'मृत्योःस मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति', एवं वा अरेऽ-  
 यमात्मा अनन्तरोऽव्ययः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव', 'अथातो अदेशो नेति नेति',  
 'अवचनेनैव ब्रह्म प्रोवाच'; 'सहोवाचार्थादि भो इति स तूष्णीं बभूव; सं ह  
 द्वितीये वा तृतीये वा वचने उवाचभूमः स्वस्तु सं तु न विजानासि' उप-  
 शान्तोऽयमक्षरा इति; 'अनादिमत परं ब्रह्म न सत्तत् नासदुच्यते', 'गाथा ह्येषा  
 मया सुहा यन्मां पश्यसि नारद, एष एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः।  
 एकया बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥' इत्याद्याः सगुणनिर्गुणपराः श्रुतयः  
 बहुशो वर्तन्ते । उभयविरथं ब्रह्म भवितुं नार्हति -सगुणं निर्गुणं च । अन्त-  
 रसङ्गीकारे अन्यतरस्य वीर्यं भवति । निर्गुणश्रुतिमात्राङ्गीकृतौ अर्धजस्तीय-  
 न्माद्यपत्तिश्च । अतः उभयावैपर्याय 'तमसा गूढं', 'अज्ञानेनावृत्तं ज्ञानं'  
 इत्यादि श्रुतेःश्रुतिभिः अविचाररूपोपाधिविशिष्टं ब्रह्म सकल्पविशेषसंयुक्तं प्रपञ्च-  
 रूपं विद्यानि । 'भूयधान्ते विश्वमायानिश्रुतिः', 'ब्रह्मवित् ज्ञेयैव भवति',  
 इत्यादि श्रुतिभिः अविचारहितं ब्रह्म निर्गुणं निर्विशेषं स्वयं प्रकाशते । यथा  
 जले चन्द्रप्रतिविम्बाः जलचाद्यल्पात् बहुशो दृश्यन्ते, न तु चन्द्रे, तद्वत्  
 उपाधिरूप शरीरेन्द्रियादि संबन्धात् सुखदुःखः उपाधिगताः, न तु  
 ब्रह्मगता इति सदा विशुद्धमेव ब्रह्म । अतः नोभयलिङ्गं ब्रह्म ॥

## ५ उभयलिङ्गाधिकरणम् । (७९)-विशिष्टाद्वैतं

११ न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि । (३२९)

१२ गेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् । (३३०)

१३ अपि चैवमेकं । (३३१)

१४ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वान् । (३३२)

१५ प्रकाशादिवचावैश्वर्यात् । (३३३)

१६ आह च तन्मात्रम् । (३३४)

१७ दर्शयति चाप्यो अपि लभ्यते । (३३५)

१८ अत्र एव चोपमा सूर्यकादिवत् । (३३६)

१९ अन्नुपदप्रवृत्त्यात् न तथात्वम् । (३३७)

२० वृद्धिहासमाकूटवन्तर्भावात्तुभयसामग्र्यस्यादेवं दर्शनात् । (३३८)

२१ प्रवृत्ततावत्त्वं हि प्रतिषेधति तन्नो ब्रवीति न मूयः । (३३९)

२२ तदव्यक्तमाह हि । (३४०)

२३ अपि संशयने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । (३४१)

२४ प्रकाशादिवचावैश्वर्यं प्रकाशश्च कर्मण्यवधारणम् । (३४२)

२५ भवोऽन्ततेन तथा हि लिङ्गम् । (३४३)

जीवान्तरस्थस्य परस्य दोषाः मूलोद्यदस्थानु मवेपुरेव ।

न ब्रह्म कल्याणगुणं विदोषं यस्तत्प्रकाशोऽपहृताय एषः ॥

आत्मान्तरस्थोपि निपन्तुभारात् जीवानुगो दोष इतीदं युक्तम् ।

'अन्योऽनन्तरमिनाऽतीति' इरूपवद्भद्र प्रकाशिन तत्र ॥

तमीदृशानां परमं च निष्कलं निरञ्जनं सर्वमिदं ब्रवीति ।

'कीदृशतमोऽग्नि प्रतिबिम्बरूपे दोषो न बिम्बेऽपहृताय एषः ॥

\* कीदृशं=इत्येवमर्थः

गुणाननुयात निषेधतीति 'नेति' श्रुतिर्वक्ति न चैव किन्तु ।

उक्ता गुणाः केवलमत्र नेति सर्वज्ञतायं गुणजातमास्ति ॥

(इति वक्ति इति शेषः)

अद्वेदं सगुणं यस्मान्निर्गुणं नास्ति चेतरत् ।

जंयन्तेषु तथा भाति तद्द्वयानं मुक्तिसाधनम् ॥

अधिकरणार्थः । जीवान्तर्यामिणः परब्रह्मणः चतसृषु भवस्यासु विद्य-  
मानस्य दोषाः सन्ति वा न वेति ब्रह्मप्राप्तिकामनासिद्धये विचार्यते । सर्वत्र  
स्थितस्य परमात्मनः तस्याप्तिरस्येवेति पूर्वपक्षे समाधानं 'न स्थानतोऽपिपरस्य'  
इत्यादि । ब्रह्मणः तत्तदन्तर्यामित्वेऽपि तद्गतदोषाभावः तत् प्रतिभट्टकल्याणगुण-  
जातं चास्तीति उभयविध श्रुतिसृष्टिभ्यः अत्रगम्यते । नियन्तृनियाम्यभावरूप-  
शरीरलक्षणाङ्गीकारात् नियन्तुः शरीरिणः प्रेरकत्वमेव; न दोषभावत्वम् ।  
देवतियेकमनुप्यस्यावरादिशरीरप्रवेशोऽपि ब्रह्मणः रूपरहिततुल्यत्वैव । 'परा-  
ऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते,' 'अपहृत पाप्मा,' 'निष्कलं निष्किर्यं,' 'वानन्दं  
ब्रह्मणो विद्वान्' इत्यादि प्रमाणात्, सर्वत्रावस्थितस्यापि ब्रह्मणः तद्गतदोषरहित्यं  
नियन्तृत्वादि कल्याणगुणजातं चास्तीति उभयलिङ्गत्वं ब्रह्मणो युक्तमेव । यथा  
अद्बुदर्पणादिषु त्वर्भुत्वादयः भ्रान्त्या गृह्यन्ते, तद्वत् पृथिव्यादिषु तिष्ठतः  
ब्रह्मणः भ्रान्त्या गृह्यणं न; अपि तु परमार्थत एव । दर्पणादिगतदोषाननुपपन्न-  
त्वं तत्र स्थित्यभावादेव । नियन्तृनियाम्यभावादेवेत्यर्थः ॥

“आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथक् भवेत् ।

तथात्मैको ह्यनेकस्थो जलाघारेष्विवाञ्जुमान् ॥”

“एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवसितः ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥”

इत्यादि प्रमाणात् परमात्मां पृथिव्यादिषु चेतनाचेतनेषु शिक्तौपि तद्गतद्विद्भि-  
सादिदोषैः असंसृष्ट एव वर्तते । आकाशः यथा सर्वत्रावस्थितोऽपि तद्गत-  
दोषासंसृष्टो भवति; जले वस्तुतः भनवसितः चन्द्रः, जलगतचाञ्चल्यमति-  
मानुत्वरूप दोषभाक् न भवति, तद्वत् परमात्मा सर्वत्रावस्थितोपि न दोषयागिति

‘आधात आदेशो नेति नेति’ इति प्रतिषेधः, पूर्वपठितं द्वि वाच ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चामूर्तमेव च’ इत्यादि प्रकृत मूर्तामूर्तद्वयनिषेधपरं इति परोक्तार्थो न । ब्रह्मणः गुणजातमुक्त्वा पुनश्च तत्रैत्युक्तिः उन्मत्तवाक्यवत् भवेत् । अतः ‘नेति नेति’ नैवं नैवं इत्यर्थः । तथा च पूर्वोक्तं प्रकृतमूर्तामूर्तद्वयरूपविशिष्टमात्रं न भवति ब्रह्म । अपि तु पूर्वोक्तात् गुणजातात् अधिकगुणविशिष्टं ब्रह्मेति ब्रवीतीति तात्पर्यम् । अतः अनन्तगुणविशिष्टं हेयप्रतिभट्टं चेति उभयलिङ्गं ब्रह्म ॥  
अत एव “यद्ब्रह्मणो गुणविकारशरीरभेदकर्मोदिगोचरविधिप्रतिषेधवाचः ।

अन्योन्यभिन्नविषयं ग विरोधगन्धपर्हन्ति तत्र विषयः प्रतिषेधवाच्यानां  
अग्नीषोमीयर्हिंसा निजविधिविहिता किं निषिद्धा न हिंस्यात्,

भूतानीत्येतयोक्त्या पशुपदविषयः च्छग एव न्यरूपि ।

छागो वा मन्त्रवर्णादिति च तदुभयन्यायतो हेयधर्म-

क्षेपया निर्गुणोक्तिः श्रुतशुभ्रगुणके निर्मले ब्रह्मणि स्यात् ॥

इति तत्त्वसारे सगुणनिर्गुणश्रुतीनां व्यवस्था उक्ता ॥

श्रीवादरिजैमिनिकाशकृत्स्नौ व्यासार्थविचेन समास्रयोपि ।

प्रायेण दृष्टा इति भाष्यसिद्धं ते निर्गुणं ब्रह्म वदन्ति नात्र ॥

कार्यं परं ब्रह्म समेति विद्वानित्येव चोचुः न तु निर्गुणं वृत् ।

ब्रह्मासिबीजं तदुपासनं स्यादप्राकृतस्थानविशेष आप्यः ।

इत्यागमान्तास्सकत्त्र वदन्ति सूत्राणि सर्वाणि गुणैर्विशिष्टम् ।

ब्रह्मैव मुक्तो भवतीति वाक्यं तत्तुन्यधर्मो भवतीति रीत्या ॥

निर्दोष मित्यर्थसमाश्रयान्नः किञ्चिर्गुणब्रह्मसमाश्रयेण ।

मुक्तं परं ब्रह्म चतुर्मुखं वा धनञ्जयादिर्नपतीति चिन्ता ॥

धनंजयादिः = अचिरादिरित्यर्थः ॥

‘साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः’ ‘अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः’ ‘कार्यं वादरिरस्व  
गल्पुपपत्तेः’ ‘परं जैमिनिर्मुक्त्वत्वात्’ ‘एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं वाद-  
रामणः’ इत्यादिषु भाष्यद्वयेषु तेषामुक्तिः समीचीनेति वर्णिता । तेषामभि-  
प्रायश्च फलाध्याये आतिवाहिकगणः चतुर्मुखं कार्यरूपं ब्रह्म मुक्तस्त्वनो नपति ।



## ९ अरूपवदधिकरणम् । (१२४)—द्वैतम्

१४ ओं अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् । (३१७)

१५ ओं प्रकाशवच्चावैयर्थ्यम् । (३३८)

१६ ओं आह च तन्नालम् । (३३९)

१७ ओं दर्शयति चाथो अपि ज्ञपते । (३४०)

अस्थूलादि त्रयीमानात् ब्रह्मरूपवदेव हि ।

ब्रह्मणो रुक्मवर्णादि प्रकाशादिचदिप्यते ॥

सर्वेभ्यो ब्रह्मरूपं तु विलक्षणमिहोच्यते ।

विज्ञानानन्दमात्रत्वं ज्ञानरूपं हरेरिति ॥

अधिकरणार्थः सर्वेभ्यो उत्तमत्वात् ब्रह्म अरूपवदेव । 'अरूपरानतः प्रोक्तः दवतदव्यक्ततः परः' इति मात्स्यपुराणप्रमाणात् । अरूपवत्त्वे सति विष्णोः 'वद्वा पश्यः पश्यते रुक्मवर्ण' इत्यादि कथमुपपद्यत इति चेन्न, विलक्षणरूपवत्त्वादुपपद्यते । यथा चक्षुरादि प्रकाशे विद्यमानेऽपि वैलक्षण्याद-प्रकाशादि व्यवहारः, तथा विष्णोः अरूपवत्त्वेऽपि अप्राकृतविलक्षणरूपवत्त्वसत्त्वात् । गृहादौ दीपे सत्यपि, नास्ति प्रकाशः इति व्यवहारः यथा भवति, तथा रूपि-त्वेऽपि ब्रह्मणः विलक्षणरूपित्वात् अरूपित्वात् भरूपित्वात् भूतेरवैयर्थ्यमिति भावः । आनन्दरूपत्वं ध्येयं । 'चिन्तयित यतिर्नान्यं ज्ञानरूपादते हरेः' इति मात्स्यपुराणात् अप्राकृतत्वं विष्णोरस्त्येवेति ज्ञायते ॥

## १० सूर्यकादिचदधिकरणम् । (१२५)—द्वैतम्

१८ ओं अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् । (३४१)

रूपं रूपं प्रतीत्यादि श्रुत्या कीलालक्ष्यवत् ।

तन्निम्नमिन्नसदृशाः सर्वे जीवा इतीरिताः ॥

अधिकरणार्थः । जीवात्मानः विष्णोर्भिन्नाः विष्णुसदृशाः विष्णवर्चीना इति 'रूपं रूपं प्रतिरूपो यमू' ।

“बहवस्मूर्धका यद्वत् धूर्धस्य सदृशा जले ।

एवमेवात्मका लोके परात्पसदृशा मताः ॥”

इत्यादिना सूर्यकाद्युपमया च ज्ञायते । नोपाध्यधीना इति ॥

११ अम्बुनदधिकरणम् । (१२६)—द्वैतम्

१९ ओ अम्बुनदग्रहणात् न तथात्नम् । (३४२)

नित्यानन्दस्य विष्णोश्च सिद्धत्वात् भक्तिरेव न ।

भक्तिं विना विष्णुसाम्यं व्यज्यते नेति शास्त्रत ॥

अधिकरणार्थं नित्यानन्दरूपं विष्णो सादृश्यस्य नित्यानन्दज्ञानादेश्च  
नित्य सिद्धत्वात् भक्तिज्ञानविधायकानि शास्त्राणि व्यर्थानि भवेयु रित्थाक्षेपे  
‘अम्बुनदग्रहणात् न तथात्नम्’ इति समाधानम् । अम्बुनद=स्नेहेन, ग्रहणं  
=ज्ञानं, भक्तिं विना न तत्सादृश्यं व्यभियज्यते । ‘यमेवैव वृणुते तेन  
हभ्य’ इत्यादि भुक्तेः ।

“महत्त्ववृद्धिर्भक्तिस्तु स्नेहपूर्वाऽभिधीयते ।

तथैव व्यज्यते सम्यग्जीवरूपं सुखादिकम् ॥”

इति पाद्यपुराणात् भगवत्सादृश्यस्य नित्यसिद्धत्वेऽपि क्षुत्तिकाले वर्तमानायां  
भगवत्सादृश्याभिव्यक्ते अधिकसादृश्याभिव्यक्तिः भक्तिं विना न संभवतीत्यर्थः ।  
‘अन विष्णो भक्ति कार्यैव ॥

१२ वृद्धिहासभाक्त्वाधिकरणम् । (१२७)—द्वैतम्

ओं वृद्धिहासभाक्त्वमन्तर्भावाद्भुमयसामंजस्यादेवम् । (३४३)

भो दर्शनाच्च । (३४४)

भक्तिज्ञानादि वृद्ध्यादेः मोक्षे तरतमा भवेत् ।

ब्रह्मादयश्चोत्तमा हि विष्णुपूर्णगुणान्विता ॥

अधिकरणार्थः । विष्णौ जीवस्य यादृशी भक्तिः, यादृशं ज्ञानं, तत्तु-  
ल्यं वृद्धिहासादितारतम्यं मुक्तौ भवति । उतमाधिकारिणः ब्रह्मादयः तु पूर्ण-  
भक्तिपूर्णज्ञानाभ्यां पूर्णगुणा भवेयुरिति उभयसामञ्जस्यं भवेदेव । आनन्दमीमां-  
सायां ब्रह्मपर्यन्तेषु आनन्दे तारतम्यदर्शनात् ।

“यथा भक्तिविशेषोऽत्र दृश्यते पुरुषोत्तमे ।

तथा मुक्तिविशेषोऽपि ज्ञानिनां लिङ्गभेदेन ॥”

इति 'क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः' इत्यादि श्रुतिभिः भक्तिवारतम्यात् आ-  
नन्दतारतम्यं सिद्धयतीति ॥

### ६ प्रकृतैतावत्त्वाधिकरणम् । (९०)—अद्वैतं

२२ प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ।

२३ तदव्यक्तमाह हि । (३४१)

२४ अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । (३४२)

२५ प्रकाशादिवशावेशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् । (३४३)

२६ अतोऽनन्तेन तथा हि लिङ्गम् । (३४४)

२७ उभय व्यपदेशात्त्वहि कुण्डलवत् । (३४५)

२८ प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्तावत् । (३४६)

२९ पूर्ववद्वा । (३४७)

३० प्रतिषेधाच्च । (३४८)

अथात आदेश इति श्रुतिस्तु प्रपञ्चरूपं प्रतिषेधतीह ।

लोकप्रसिद्धद्विधात्मरूपं न ब्रह्मणोऽस्तीति तदेव सत्यम् ॥

न चक्षुषा ग्राह्यमतो न वाचा तं प्रत्यगात्मानमपश्यदेकः ।

प्रकाशसाहस्करवद्बुधुपाधि भेदाद्विशेषास्तत एक आत्मा ॥

घटादि भेदादाकाशो तथात्माऽज्ञानसंगतः ।

बहुधा भाति तद्ब्रह्म सत्यमेतन्मृषेतरत् ॥

अधिकरणार्थः । 'द्वि वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्ते, चामूर्तमेव च' इत्यादि विषयवाच्यं । 'अथात आदेशो नेति नेति न होतस्मादिति नेत्यन्यपरमस्ति' इति श्रूयते । अत्र नेतीति किं प्रतिषिद्धयते । पूर्वोक्तं ब्रह्मणो रूपद्वयं ब्रह्म च निषिद्धयते उत रूपद्वयमात्रं इति विशये निषेधस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वात् 'निषेधाश्च बलीयांसः' इति पाणिनीयन्यायेन च प्रकरणोक्तं ब्रह्मणो रूपद्वयमपि निषिद्धयते । पारिशेष्यात् ब्रह्ममात्रं सिद्धयति । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादिना ब्रह्मप्रतिपादनात् । 'यतो वाचो निरर्तन्ते अप्राप्य मनसा सद्' इत्यादिना वाङ्मनसाऽतीतं ईदृशं ब्रह्मस्वरूपमिति विविच्य वक्तुमनर्हं इत्येतदर्थकं नेति नेतीति वाक्यमिति ज्ञायते । पूर्वोक्तसर्वं निषेधे सति 'प्रश्नाळनाद्वि पदस्य दूरादस्पर्शनं वर' इति न्यायेन महता प्रधन्नेन ब्रह्म सत्तावर्णनं व्यर्थं स्यात् । सर्वाभावावसानार्थकेतु, उत्तरत्वं 'सत्यस्य सत्यं' इत्यादि वाक्यविरोधापत्तेः ब्रह्मैव सत्यमिति ज्ञायते न तु रूपद्वयत्वं । अत्र एव 'कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानं गैश्वत् भावृष चशुरमृतत्वमिच्छन्' इत्यादि श्रुतिरूपपद्यते । यथा प्रकाशाकाशासवितृ प्रनृतयः अङ्गुलिकरकोदकप्रसृतिषु उपाधिषु सविशेषा इव अवभासन्ते तथाऽपि स्वाभाविकी, अविशेषात्मता न जहति; तद्वत् ब्रह्मापि उपाधिभेदात् आत्मशरीरादिभेदवदिव दृश्यते । 'ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति' 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' इत्यादिना जीवप्राज्ञयोरभेद एव सिद्धयति । अहिकुण्टलन्यायेन जीवब्रह्माभेद इति केचित् । यथा अहिरित्यभेदः, कुण्डल आभोग प्राणत्वादीनि भेद इति । 'नान्योऽन्योऽस्ति द्रष्टा', 'अथान् अदेशो नेति नेति', तदेतद्ब्रह्मापूर्वं मनपरमन्तरमवाह्यं इत्यादि श्रुतिभ्यः ब्रह्मव्यतिरिक्तप्रसंगिरा-करणात् ब्रह्मात्रशेषं नेतीत्यादिवाक्यं बोधयति । इति ॥

१३ प्रकृतैवावत्त्वाधिकरणम् । (१२८)-द्वैतम्

२२ ओं प्रकृतीतावच्यं हि प्रतिषेधति ततोऽन्येति च भूयः(३४५)  
सृष्टिसंहारकर्तृत्वं विष्णोरास्ति न पालने ।  
नैवावदिति वेदेन प्रोच्यते पालनं हरेः ॥

अधिकरणार्थः । विष्णोः सृष्टिसंहारकर्तृत्वं श्रूयते । पालनकर्तृत्वं  
नेत्याक्षेपे प्राप्ते 'नैतावदेनापरो अन्यदस्त्युक्षा स द्वावापृथिवी विमार्ते' इति श्रुत्या,  
सृष्टिं च पालनं चैव संहारं नियमं तथा ।

एक एव करोतीशः सर्वस्य जगतो हरिः ॥''

इति ब्रह्माण्डपुराणात् विष्णोः सर्वकर्तृत्वमस्त्येव । इति ॥

### १४ अव्यक्ताधिकरणम् । (३२९)-द्वैतम्

२३ ओं तदन्यक्तमाह हि । (३४६)

२४ ओं अपि सराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् । (३४७)

२५ ओं प्रकाशवच्चावैशेष्यम् । (३४८)

२६ ओं प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् । (३४९)

२७ ओं अनोऽन्तेन तथा हि लिङ्गम् । (३५०)

अरूपमक्षरं ब्रह्म तज्ज्ञानान्मुक्तिरिष्यते ।

तदापरोक्ष्य तज्ज्ञानाद्गतु जीवस्य शक्तिः ॥

व्यक्ताव्यक्तस्वभावोऽयं नित्ये द्वितयमानतः ।

तस्य ध्यानात् योजनाच्च प्रकाशो युज्यते हरेः ॥

अधिकरणार्थः । विष्णुः अरूप, अव्यक्तः, व्यक्तः, नित्यमित्युच्यते  
तत्रान्यक्तमेव ब्रह्म । तथाऽपि व्यक्ताव्यक्तस्वरूपत्वकथनात् तत् प्रसादादेव ब्रह्मा-  
परोक्ष्यज्ञानं जायते ।

“नित्याव्यक्तोऽपि भगवान् ईक्ष्यते निजशक्तिः ।

तमृते परमात्मानं कः ष्येताऽमितं प्रभुम् ॥”

इति प्रमाणात् परमात्मशक्त्यैव विष्णुरीक्ष्यते इति तस्य अनन्तशक्तिरिति युक्तम्  
इति ॥

६ अहिकुण्डलाधिकरणम् । (८०)-विशिष्टाद्वैतं

२६ उभयव्यपदेशात्त्रहिकुण्डलवत् । (३४०)

२७ प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् । (३४१)

२८ पूर्ववद्वा । (३४२)

२९ प्रतिषेधाच्च । (३४३)

ब्रह्मसंस्थानमेवाचिदहिकुण्डलवत्तथा ।

प्रकाशाश्रयवद्देवं ब्रह्मांशोऽयमचित् स्मृतः ॥

अधिकरणार्थः । अचित्तस्तुनः ब्रह्मरूपत्वं अहिकुण्डल न्यायेन, उत जीवस्येव विशेषण विशेष्यभावेन, उत प्रमाप्रभावतीरिव इति संशये 'ब्रह्मैवेदं सर्वं', 'आत्मैवेदं सर्वं' इत्यादिना ब्रह्मतादात्म्यव्यपदेशः अचितः ज्ञायते । 'इन्ताहमिमांस्तिस्रो देवता' इत्यादिना अचितः पृथक् व्यपदेशोऽपि शून्य इति उभयव्यपदेशात् यथा वा कुण्डलिनः एकस्य अजुभाव वक्रभाववत् ब्रह्मणः सूक्ष्मवस्त्वार्था कुण्डलिवत् उपध्वावस्त्वार्था दीर्घवच्च उपपद्यत इति ॥

अथवा ब्रह्मणः परिणामित्वनिषेधात् रज्जादीनां तेजस्त्वेन तदाश्रयत्वेन च भिन्नयोरपि यथा तादात्म्यं तद्देव अचितः ब्रह्मणो रूपव्युपपद्यते । तेजस्तदाश्रयवदित्युक्ते ब्रह्मापि अचितो अनुवर्तमानं सामान्यमिति विशेषणविशेष्य-स्वरूप अंशांशिभावेन अचितः पृथक्सिद्धत्वेनर्हविशेषणत्वेन ब्रह्मांश इति सिद्धान्तः ॥

१५ अहिकुण्डलाधिकरणम् । (१३०)-डैनम्

२८ ओ उभयव्यपदेशात्त्रहिकुण्डलवत् । (३५१)

२९ ओ प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् । (३५२)

३० ओ पूर्ववद्वा । (३५३)

३१ ओं प्रतिषेधाच्च । (३५४)

कुण्डली कुण्डलं चाहिरानन्दो हरिरुच्यते ।  
आनन्दीति च विज्ञेयः श्रुतौ द्वेषापि बोधनात् ।  
प्रकाशवत्कालवद्वाऽऽनन्दीत्यानन्द इत्यपि ।  
तैजः कालेऽनयच्छिन्नेऽवच्छिन्ने च यथा तथा ॥

अधिकरणार्थः । 'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्', 'अथैव परम आनन्दः' इति भेदाभेदाभ्यां अहिकुण्डलवदेव विष्णोः भेदाभेदनिर्देशः । यथा सूर्यस्य तेजोरूपत्वात् प्रकाशित्वं च तद्ब्रह्मेत्यर्थः । कालस्य एकत्वेऽपि पूर्वापरादिभेदेन यथा वा निर्देशः तद्वदित्यर्थः । सूक्ष्मरूपत्वेनायं दृष्टान्तः वर्णितः । अहिकुण्डल-दृष्टान्तस्तु मन्दगतीनां प्रदर्शनार्थः ।

“प्रकाशवत्कालवद्वा \* यथाङ्गे शयनादिकम् ।

ब्रह्मणश्चैव मुक्तानामानन्दो मिथ एव तु ॥”

“आनन्देनन्वभिज्ञेन व्यवहारः प्रकाशवत् ।

कालवद्वा यथा कालः स्वावच्छेदकतां प्रजेत् ॥”

अङ्गादभिज्ञोपि अङ्गे शयनमिति अङ्गविशेषणं भवति । 'आदि'पदेन कर्म कर्तृ-भावः, 'शेते' इत्यादिना अभिज्ञ एव ब्रह्मणः मुक्तानामित्युच्यते इत्यर्थः । 'व्यवहारो विशेषण विशेष्यभावेन इत्यर्थः, इति तत्त्वप्रकाशिका । अभेदेऽपि भेदव्यवहार इति यावत् ॥

७ पराधिकरणम् । (९९)—अद्वैतम्

३१ परमतस्सेतुन्मानसंबन्ध भेदव्यपदेशेभ्यः । (२४९)

३२ सामान्यातु । (३५०)

३३ बुद्धयर्थः पादवत् । (३५१)

३४ स्नानविशेषात्प्रकाशादिवत् । (३५२)

३५ उपपत्तेश्च । (३५३)

३६ तथाऽन्यप्रतिषेधात् । (३५४)

३७ अनेन सर्वगतत्वनाशमगच्छादिभ्यः । (३५५)

आत्मा स सेतुः करणं चतुष्पात् सता परिप्यक्त इहाक्षिनिष्ठः ।

इत्यादिनाऽन्यः परमात्मनः स्यात् न सेतु गच्छः परमेव यत्किं ॥

तीर्णो लघुव्याकरणं विपश्चित् इत्यत्र वत्प्राप्तिपरो यथा या ।

संश्राप्य सेतुं परमात्मारूपमित्यर्थतोऽन्यत्र सदेकमेव ॥

अधिहरणार्थः । 'य आत्मा स सेतुर्विद्युतिः ।' 'सेतुं तीर्त्वा' 'सता सोभ्य तदा सम्पन्नो भवति', 'तदेतद्ब्रह्म चतुष्पात् अष्टाशवं षोडशकपालं' इत्यादिना मृदावादिना निर्मित नौकादिषु प्रसिद्धसेतुशब्दात् 'अष्टाशवं षोडशकपालं' इति उन्मितिदर्शनात् 'सता सोभ्येति' सम्बन्धव्यपदेशात्, 'य ण्यो अक्षिणि पुरषः' इति भेदव्यपदेशाच्च परमाद्ब्रह्मणो अन्यद्वस्तु किञ्चिदस्तीति गम्यते इति पूर्वपक्षे, 'अहमेवावस्तात्', 'आत्मेवावस्तात्' 'यम्मात्तरं नापरमिति किञ्चित्' 'नेद् नानास्ति किञ्चन' तदेतद्ब्रह्म भूर्ब्रह्मणोपरमन्तरमवाशं' इत्यादिना परब्रह्मव्यतिरिक्तमन्यत् नास्तीति स्पष्टप्रतीतिः सेत्वादि व्यपदेशानां अन्यथोपपत्तेश्च परं ब्रह्मैव एकमद्वितीयं वस्तु, न त्वन्यदिति ॥

७ पराधिकरणम् । (८)-विशिष्टाद्वैतं

३० परमतस्तेतुन्मानसंभन्धभेदव्यपदेशेभ्यः । (३४४)

३१ सापान्वात् । (३४५)

३२ बुद्धवर्थः पादवत् । (३४६) (३४६)

३३ स्नानविशेषात्प्रकाशादिवत् । (३४८)

३४ उपपत्तेश्च । (३४८)



३५ तथान्यप्रतिषेधात् । (३४९)

३६ अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः । (३५०)

सेतुस्तीर्त्वा चतुष्पात् परमपि च परादेवमादि श्रुतिस्तत्  
श्रेष्ठं तत्त्वं समस्तीत्यभिवदति न हि ब्रह्मणोऽन्यत्परं न ।  
अत्रायं सेतुशब्दः परपुरुषपरः चिन्तनार्थोन्मितिस्स्यात्  
ब्रह्मैवेदं परस्मात् परमपि पुरुषं दिव्यमेतीति वेदात् ॥

अधिकरणार्थः । सेत्वादिव्यपदेशात् परमकारणात् परब्रह्मणः अन्यदपि  
विशिष्टद्वस्त्वतीति प्रतिभाति इति चेन्न । सेतुशब्दश्च परमात्मवाचकं एव ।  
तृ-प्लवन-तरणयोरिति धातुपाठे तरणशब्दः प्राप्त्यर्थकः । यथा 'विद्वान्तं तरति  
इतिवत् । चतुष्पात् षोडशकल्पमिति उन्मानश्रयपदेशः उपासनार्थः । 'परात्परं  
पुरुषं, ब्रह्मरात्परतः परः' इत्यादिना भेदव्यपदेशस्य, 'यस्मात् परं नापरमस्ति  
किञ्चित्, 'न खेतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्ति' इत्यादिना ब्रह्मणो अन्यस्य निषे-  
धाच्च सेतुशब्दः परमात्मपर इति सर्वमुपपन्नमेव । इति ॥

१६ पराधिकरणम् । (१३१)—द्वैतं

३२ ओं परमतस्सेतून्मानसंन्यभेदव्यपदेशेभ्यः । (३५५)

३३ ओं दर्शनात् । (३५६)

३४ ओं बुद्धयर्थः पादवत् । (३५७)

उन्मानसेतुसंन्यभेदानां दर्शनाच्छ्रुतौ ।

ज्ञानन्दिनो हरेर्भेदो ज्ञानन्दो ज्ञायते स्पृष्टं ॥

पादोऽस्य विश्वेति यथा यथा राजेव देवराट् ।

संन्यभेदो ज्ञापनार्थाय जीवविष्णोरिदं वचः ॥

अधिकरणार्थः । 'एष सेतुर्विश्रुतिः एष आनन्दः, यतो वाचो  
निवर्तन्ते', एतस्मैवानन्दस्य अन्यानि मृतानि मात्रामुपजीवन्ति, नित्यानन्दा-

व्यर्थं पूर्णं परज्ञानं विधीयते । अन्यज्ञानं तु जीवज्ञानं अन्यज्ञानं परस्य च ॥  
इति सेतुन्मान भेदव्यपदेशोऽयः परमात्मनोऽन्यदेव जीवज्ञानानन्दादिकमिति  
गम्यते । जीवेश्वरसम्बन्धज्ञानार्थं सेतुन्मानादि व्यपदेशः ॥ इति ॥

१७ स्थानविशेषाधिकरणम् । (१३३)—द्वैतम्

३५ ओं स्थानविशेषात्प्रकाशादिभूत् । (३५८)

३६ ओ उपपत्तेश्च । (३५९)

सूर्यस्य दर्पणस्थानविशेषात् प्रतिमासु च ।

विरिञ्चादिगुणाधिक्यात् सविशेषा हरेर्मुदः ॥

अधिकरणार्थः । अत्र हरौ भक्तिसिद्धयर्थं ब्रह्माज्ञानान्दादीनां भगव-  
दानन्दादीनां च ताराम्यं वक्तव्यं । विष्ण्वानन्दाद्यपेक्षया चतुर्मुखानन्दान्यः  
सूर्यस्य दर्पणजलादिस्थानविशेषात् प्रतिबिम्बविशेषो यथा वा दृश्यते, तथा  
विष्ण्वानन्दादयः चतुर्मुखादिगत स्थानगुणवैशेष्यात् विष्ण्वानन्दप्रतिबिम्बभूताः  
मध्येद्यादि तारतम्यविशेषशुक्ता भवन्ति । अत एव विम्बभूत परमानन्दे विष्णौ  
चतुर्मुखदीनां भक्तिर्युज्यते ।

ऐश्वर्यात्परमाद्विष्णोः भक्त्यादीनामनादितः ।

ब्रह्मादीनां तूपपत्ता ह्यानन्दादेर्विचिन्ता ॥

इति पाञ्च पुराणवचनात् ॥

अतः अलौकिकत्वाद्विष्ण्वानन्दादेः श्रुतिपुराणादिषु ह्यानन्दादिप्रयोगः  
‘‘पादोऽस्य विश्वाभूतानी’ तिवत् विष्ण्वंशत्वं जीवानमिति ज्ञापनाय । तथा  
अलौकिकानन्दविशिष्टे ब्रह्मणि लौकिकानन्दशब्दप्रयोगो स्वर्णघटे घटशब्दम्येव  
किञ्चित्तादृश्येनोपपद्यते । इति ॥

१० तथान्यत्वाधिकरणम् । (१३३)—द्वैतम्

३७ ओं तथान्यत्प्रतिपेधात् । (३४०)

चित्ते दृश्यं विष्णुरूपं कथमव्यक्तशब्दितम् ।  
 उपासते च यदिदं न ब्रह्म स्वान्तगोचरम् ॥  
 उपासना त्वापरोक्ष्यं भगवयेत्तत्प्रसादतः ।  
 तदेव ब्रह्म फलदं चित्ते यत्प्रतिविम्बितम् ॥

अधिकरणार्थः । ध्यानविषयीभूत हरिः व्यक्तो अव्यक्तो वेति सन्देहे व्यक्तत्वे भक्तिवैयर्थ्यापातात्, अव्यक्त इति वक्तव्यः । तथा सति ध्यानकाले चित्ते दृश्यस्य विष्णोः कथमव्यक्तत्व सम्भवः इत्याक्षेपे समाधानं-चित्ते दृश्यमानः विष्णुः अन्य एव । 'तदेव ब्रह्मत्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते' इति श्रुत्या उपासनकाले चित्ते दृश्यमानः विष्णुः व्यक्तोऽपि, अव्यक्त एव । उपासना तु आपरोक्ष्यज्ञानजनकमेव । अतः विष्णोः व्यक्ताव्यक्तरूपमुभयं भक्त्येव ॥

१९ अनेन सर्वगतत्वाधिकरणम् । (१३४)—द्वैतम्

३८ ओं अनेन सर्वगतत्वमायामयशब्दादिभ्यः । (३६१)

सर्वकाले सर्वदेशे सर्ववस्तुषु सृष्टिकृत् ।  
 विष्णुरेव चतुर्वेदशिखायामुच्यते स्मृतौ ॥

अधिकरणार्थः । अत्र जगत्कर्तृत्वे संशयमापाततः उत्पाद्य समर्पयते । विष्णुः सर्वदेश सर्वकाल-सर्ववस्तुसृष्ट्यादि कर्ता भवितुं नार्हति । लोके तथा अदृष्टत्वात् । बहवो राजानः बहुदेशाधिपाः भिक्षा एव नगरसृष्ट्यादिकं पालनसंहारादिकं च कुर्वन्ति । तद्वदिति पूर्वपक्षे समाधानमाह; 'अनेन सर्वगतस्य' इत्यादिना ।

"सर्वत्र सर्वमेतस्मात् सर्वदा सर्ववस्तुषु ।

स्वरूपभूतया नित्यशक्त्या माणस्यया यतः ॥"

'अतो मायामयं विष्णुं प्रवदन्ति सनातनम् ।' इति चतुर्वेदशिखाप्रामाण्यत्वात् विष्णुरेव सर्वकालिक कर्ता । इति ॥

८ फलाधिकरणम् । (१००)—अद्वैतम्

३८ फलमत उपपत्ते । (३५६)

३९ श्रुतत्वाच्च । (३५७)

४० धर्मं जैमिनिरत एव । (३५८)

४१ पूर्वन्तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् । (३५९)

य कर्मणा लुप्यति लुप्त एव फलप्रदाता परमेश एव ।

फलप्रदं धर्ममिहाह पूर्वं फलप्रदं ब्रह्मपरौ मुनिस्त ॥

अधिकरणार्थः । जैमिनिः यागादि कर्तुं फलप्रदं यागादिकर्म वा, कर्मणा आराधितो देवो वा, आर्थापत्तिप्रमाणसिद्धं अपूर्वं वेत्ति सञ्जय,

“विप्रहो हविरादानं युगपत्कर्मसन्निधिः ।

शीतिः फलप्रदानं न देवताना न विद्यते ॥”

इत्याहोक्त्य अपूर्वाद्याश्रयणे कैशं च मत्वा कर्मैव फलप्रदमित्यवोचत् ।

‘एषहोव साधुकर्म कारयति, तं यमेभ्यः लोकेभ्य उन्निनीपते एष उ एवासाधुकर्म कारयति, तं यमधो निर्नीपते’ इति श्रुत्या, ‘लभते च तत्र कामान् मयैव विहितान् हितान्’ इति गीतोक्त्या च परमेश्वर एव फलप्रद इति बादरायणो अवादीत् । इति ॥

८ फलाधिकरणम् । (८२)—त्रिसिद्धादितं

३७ फलमत उपपत्ते । (३५१)

३८ श्रुतत्वाच्च । (३५२)

३९ धर्मं जैमिनिरत एव । (३५३)

४० पूर्वं तु बादरायणो हेतु व्यपदेशात् । (३५३)

प्रेक्ष्यामृत्तिकं मोक्षं जायते परमात्मन ।

कर्मणो जैमिनि पूर्वं बादरायणसम्मतम् ॥

अधिकरणार्थः । इदानीं भगवत एव फलप्रदत्तं न तु कर्मणः, तदा-  
राचितदेवताना अपूर्वस्य च इति वक्तुमिदमधिकरणम् । तत्र जैमिनि यागदान-  
नहोमोरासनरूप धर्मएव फलप्रद, यथा वा 'वृषिनो नास्ति दुर्मिक्षं' इत्यादि  
प्रमणात्, द्वादशतु सीतायु वपतिः (३६२) इत्यादि शास्त्रात् कृष्यादि कर्मैव फलप्रदं । यथा वा  
शरीरक्षेशे सति मर्दन सत्राहनादि कर्मैः क्लेशान्नोदकं भवति, तथा यागदान  
होमोपासनादि धर्म एव फलप्रद इति जैमिनिर्मन्यते । वादरायणस्तु 'इशपूर्तं  
वृथाजातं जायमानं विश्वं विभक्तिं भुवनस्य नामि'

“अहं हि सर्वघजाना भोक्ता च प्रभुरेव च ।

लभते च तन कामान् मयैव विहितान् हितान् ॥”

इति श्रुतिस्मृतिभ्यां परमात्मैव सर्वफलप्रद इति मन्यते । इति ॥

२० फलाधिकरणम् । (१३५)—द्वैतम्

३९ फलमत उपपत्ते । (३६२)

४० ओं श्रुतत्वाच्च । (३६६)

४१ ओं धर्मं जैमिनिरत एव । (३६१)

४२ ओं पूर्वं तु वादरायणो हेतु-यपदेशात् । (३६५)

अचेतनत्वात्फलदं कर्मादिर्न हि युज्यते ।

फलप्रदो विष्णुरेव 'रातिदांतु'रिति श्रुते ॥

कर्मणा प्रेरिताद्विष्णोः फलं स्यादिति जैमिनि ।

फलदत्तं हरेरेव वादरायणसम्मतम् ॥

अधिकरणार्थः । अत्र फलप्रदत्वं विष्णोरेवेत्युच्यते । विष्णुरेव कर्म  
कारयति तन्तश्च कर्मैव फलप्रदमिति जैमिनि । कर्मण ईश्वरस्य च फलप्र-  
दत्वमभ्युपगम्य तत्रापि प्राचाग्येन विष्णोरेव फलप्रदत्वमिति वादरायणो जगात् ।

विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रादिर्दातुः परायणं=दातुः=यजमानस्य; परायणं विष्णुः,  
रातिः-फलपदः इत्यर्थः ॥ इति ॥

इति भारद्वाजकुलतिलकानां 'विद्वन्मण्डन', 'विद्यावारिधि'  
विरदालंकृतानां नवसालपुरार्थशिविद्वत्समाध्यक्षाणां  
दानाधिकारिणां मतत्रयनिरूपकाणां  
काळि चङ्गीपुरं रङ्गाचार्याणां कृतिषु  
मतत्रयसारसंग्रहे तृतीयाध्याये द्वितीयः पादः ॥

## ॥ मतत्रयसारसंग्रहे ॥

॥ तृतीयाध्याये—तृतीयः पादः ॥

अद्वैतम् सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् । (१०१)

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् । (३६०)

भेदान्नेतिचेदेकस्यामपि । (३६१)

स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च सप्रवच  
दर्शयति च । (३६३) तन्नियमः । (३६२)

एतावता च व्याख्यातं ज्ञेयं ब्रह्म ततः परम् ।

तद्विज्ञानानि भिन्नानि न वेत्यत्र विचार्यते ॥ १ ॥

यद्यप्येकरसं ब्रह्म प्रज्ञानघनमेव तत् ।

विध्यभावेन विज्ञानं तथाऽपि सगुणं त्विदम् ॥ २ ॥

दृष्टादृष्टफलप्रबोधविषयाः भिन्नासु शाखासु याः

श्रूयन्ते विध्ययः तदैक्यमुत वा भिन्नाः कथं चिन्विताः ।

विध्याख्ये फलरूपके च सदृशे तत्राभिदा धीरिति

त्रय्यन्तेषु विनिश्चितेति गुणसङ्गासङ्गचिन्ताफलाः ॥ ३ ॥

एकस्यामपिविध्यायां किञ्चिद्भेदाद्भेदेति न ।

फलादीनां ममत्वाच्च विद्यैक्यं ज्ञायते ध्रुवम् ॥ ४ ॥

कस्यांचिदङ्गं तु शिरोवृत्ताख्यं दृष्टं तथाऽन्यत्र न दृष्टमित्थम् ।

शिरोवृत्तं चाध्ययनाङ्गमेव न ब्रह्मविद्याङ्गमतो न भेदः ॥ ५ ॥

अ-र्थः । अत्र सगुणब्रह्मविषया प्राणादिविषयार्थं विज्ञानभेदाभेद-  
चिन्ता प्रसूयते । प्रतिवेदान्तं विज्ञानभेद , आहंस्तिन्नेति विषये, वेदान्ता-  
न्तरे विहितविज्ञानात् वेदान्तान्तरे विहित विज्ञानमन्यदेवेति प्राप्ते, सर्ववेदा-  
न्तविज्ञानानि एवमेव । विधिफलेदेवनामयऽरिशेषात् । 'नामरूप-धर्म-  
विशेष-गुणरक्षि-निन्दा-ऽशक्ति-समाश्रित्यचन-प्रायश्चित्तान्यार्थदर्शनात् शास्त्रान्तरे

कर्मभेदस्यात्' (पूर्वमीमांसा. २-४-२) इत्यनेन सूत्रेण पूर्वपक्षं कृत्वा 'एकं वा सभ्यो गुरुपचोदनाख्याविशेषात्' इत्यादि सूत्रैः शास्त्रान्तरस्वकर्माण्यपि अन्य-शाखाविहितैः कर्मभिः अमित्तान्येवेति सिद्धान्तितम् । तद्वदत्र ज्ञानकाण्डेऽपि भिन्नशाखामु प्रतीयमानमपि ज्ञानमभिव्यक्तमेव । एकस्यामपि विद्यार्थां पञ्चाधि-विषयोः गुणभेदेभ्यभेदो दृश्यते । आर्षवर्णिकानां शास्त्रासु शिरोवृताख्यं कञ्चन व्रतं श्रूयते । अन्यत्र न । तत्र कथं एकविद्यात्वमिति चेत् 'नैतद-चीर्णवृत्तोऽधीते' इति श्रुत्या शिरोवृत्तं वेदाध्ययनाङ्गमेवेति ज्ञायते । 'तेषामे-वैतां ब्रह्मविद्यां वदेत्, शिरोवृत्तं विधिवशैस्तु वीर्णं' इत्यत्र ब्रह्मविद्येत्यस्य वेदाख्यविद्येत्यर्थः, न तु परब्रह्मविद्येत्यर्थः । 'ब्रह्म तत्त्वं तपोवेदे न द्वयोः पुंसि येषसि' इति ब्रह्मशब्दात् वेदे प्रयोगहृष्टेः । 'सर्वं वेदाः यत्पदमामनन्ति इति श्रुत्या च सर्ववेदान्तप्रतीयमानं ज्ञानं एकमेवेति निश्चयते । इति ॥

### विशिष्टार्द्धतम् सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकारणम् ।

सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् । (३५५)

भेदान्नेति चेदेकस्यामपि । (३५६)

स्वाध्यायस्य तथात्वे हि समाचारोऽधिकाराद्य सववच्य-  
दर्शयति च । (३५८) तन्नियमः । (३५७)

उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विशेषवत्समाने च । (३५९)

गुणोपसंहारविरोधकैर्घा सद्ब्रह्मचिन्ताफलवत्त्वसिद्धयै ।

गुणानुपह्वाननुपह्वयोः कुत्रेति विद्यासु विचार्यतेऽस्मिन् ॥ ६ ॥

नानाशाखासु दृष्टा गुणसहितपरब्रह्मचिन्ताविशेषाः

आख्यारूपं विद्यानं फलमपि च समं तत्र विद्यैक्यमिष्टम् ।

तेषां भेदे च भिन्नाः इति च नयविदां गंप्रदायोऽत्र दृष्टः

विद्यैक्ये गुणानां उपहरणमथोऽन्यथा नेति शक्ति ॥ ७ ॥

शिरोवृत्तं च विद्याङ्गमध्याध्ययनाङ्गकम् ।

न कुर्याद्व्रतोऽध्यायमित्यतोऽध्ययनाङ्गकम् ॥ ८ ॥



अ-र्थः । अस्मिन् पादे उपासनाप्रकारः चिन्त्यते । अनेकशाखासु ध्रुवमाणाया वैधानरविद्यादिक्रियाः एकविधातं उत विद्याभेद इति विचार्यते । यथा 'समिधो यजति इडो यजति' इत्यादिषु "यजति" श्रवणाम्यासात् अविशेषपुनश्रवणस्यैव अत्रापि विद्यासु सत्वात् विद्याभेद इति प्राप्ते, फल-देवता-विधि-नामभेदात् सैवैयं विद्येति शाखान्तरेपि प्रत्यभिज्ञायते । प्रतिपत्तृभेदात् पुनश्चुत्यादिकं ब्रह्मविद्यायामुपपद्यत एव । आध्वर्षणिकशिरोवृत्तं चाध्ययनाङ्गमेव । न ब्रह्मविद्याङ्गमिति तत्रापि विद्यैक्यमेवेति सर्ववेदान्तप्रत्ययं ज्ञानगेकमेव । पूर्वकाण्डसिद्धमपि स्थिरीकरणार्थं पुनराशंभव समाधानं कृतमिति न शक्यैकत्व-विरोधः ।

“ आशिष्यस्थापनीयाः कतिचिद्विद् नयाः पूर्वकाण्डप्रणीताः

केचिन् व्युत्पादनीयाः क्वचिदपवदनं ख्याप्यमौत्सर्गिकस्य ।

इत्थं सर्वत्रचिन्ताकम इति समतां वीक्ष्य मध्यस्थदृष्ट्या

शासैक्ये पीनरुक्त्वप्रभृतिपरिदुतिस्सावधानंविभाव्या ॥

इति श्लोकेन ऐकशास्त्र्यत्वकण्डनयुक्तिविरोधपरिहाराः पूर्वचर्यैरेकोक्त इति नेह तन्व्यते ॥

शिरोवृत्तं नाम “ अग्निरेत्यादिभिः मन्त्रैः पश्चिभरशुद्धेन भस्मना ।

सर्वांगोधूलनं कुर्यात् शिरोवृत्तसमाह्वयम् ॥ ” इति सौरपुराणान्

मसोद्भूलनमेव । इति ॥

### द्वैतम् सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम् । (१३६)

ओं सर्ववेदान्तप्रत्ययं चौदनाद्यविशेषात् । (३६६)

ओं मेदान्नेति वेदेकस्यामपि । (३६७)

ओं स्वाध्यायस्य तथात्वे न हि समचारोऽधिकाराद्य । (३६८)

ओं सलिलवचतन्त्रियमः । (३६९)

ओं दर्शयति च । (३७०)

सर्वांगमप्राप्तविनिर्णयोत्थ ज्ञानं परंब्रह्म फलाद्यभेदात् ।

स्वाध्यायसामान्यविधिप्रमातः त्रिण्यर्थकान्येव वचांसि वेदे ॥ ९

अन्मांसि सर्वाणि यथाऽब्धिगानि तथा समाचारयुताश्च सर्वे ।

ए पञ्चरात्रागमसेतिहायवेदंहरिर्दिय इति श्रुनेदन ॥ १० ॥

अ-र्थः । सर्ववेदान्तज्ञाने समाने सति अन्यत्रोक्तगुणानामन्यत्राप्युप-  
संहारः । अग्निहोत्रादिधर्माणां भिन्नशाखोक्तानामपि तदेवैकं अग्निहोत्रादिकमेति  
मत्या अन्यत्रोक्तं अङ्गजातं अन्यत्राप्यनुष्ठीयते तद्वत् अत्राप्युपसंहारः एकमिति ।  
विज्ञानभेदे सति नोपसंहार इत्यर्थः । इति ॥

### द्वैतम् उपसंहाराधिकरणम् । (१३७)

- ओं उपसंहारोर्धभेदाद्विधिशेषवत्समाने च । (३७१)  
ओं अन्यथात्वं च शब्दादिति चेन्नाविशेषात् । (३७२)  
ओं न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत् । (३७३)  
ओं संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदापि । (३७४)

वेदोदितान् गुणान् सर्वान् दोषाभावांश्च यत्नतः ।  
उपसंहृत्य चिन्त्योऽस्तौ सन्ध्यावन्दनकर्मवत् ॥ १२ ॥  
अनात्मत्वनिवृत्त्यर्थं आत्मैत्येवेत्युपक्रमः ।  
परोवरीयस्त्वाद्येषु न कार्या चोपसंहृतिः ॥ १३ ॥

अ-र्थः । ब्रह्मोपास्तौ सर्ववेदोक्तान् गुणान् दोषाभावं च उपसंहृत्य एकः  
विष्णुरुपाम्बः । “विधिशेषाणि कर्माणि सर्ववेदोदितान्यपि ।  
यथा कार्याणि सर्वैध सर्वाण्येवाविशेषतः ॥”

इत्यादिना समानविषये गुणोपसंहारः कर्तव्यः । वेदे क्वचित् दृष्ट ‘सोऽरोदीत्’  
इत्यादि दोषाणां नोपसंहारः । अयमर्थः — अर्थाभेदात्—गुणानां दोषाभावानां  
च उपसंहारः कर्तव्यः, अविशेषात् । विधिशेषवत्—‘अहरहस्सन्ध्यामुपासीत’  
‘ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत’ इत्यादि विधेः अङ्गभूत खानाचमनमयाजादिवत्  
उपास्यस्व=विष्णोः गुणोपसंहारः कर्तव्य इत्यर्थः, समानविषये, न तु दोषविषये=  
‘सोऽरोदीत्’ इत्यादौ इत्यर्थः । एते गुणाः नोपास्या इति विशेषवचनाभावात्  
सर्वगुणविशिष्टः अह्ना उपास्य इत्यर्थः । ‘आत्मैत्येव’ इत्यवधारणं तु अना-  
त्मत्वनिवृत्त्यर्थमेव, न गुणानिवृत्त्यर्थः । यदि प्रकरणभेदोक्तिं परोवरीयस्त्वादि-  
गुणभेदात् भेद एव । परोवरीयस्त्वादि गुणमात्रविशिष्टं ब्रह्म उपास्यं तत्र ।  
न सर्वगुणविशिष्टम् । ‘तस्मादेकस्सर्वगुणैर्विचिन्त्यः’ इति कौण्डिन्यश्रुत्या  
सर्वगुणविशिष्टमेव ब्रह्म उपास्यम् । इति ॥

अद्वैतम् अन्यथात्वाधिकरणम् । (१०३)

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् । (३६५)

न वा प्रकरणभेदात्परोवरीयस्त्वादिवत् । (३६६)

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि । (३६७)

उद्गीथावयवं तदक्षरमुपासीतेति काचिच्छ्रुतिः

उद्गीथं खलु दैत्यमारणपराः आजगमुर्ते परा ।

तस्मात्प्रक्रमभेद एव विदितः तत्प्राणविद्या भिदा

त्रैत्र्यादित्यगवेदनादितरदाकाशादि विद्या यथा ॥ १४ ॥

परोवरीयस्त्वगुणादिभेदात् संबन्धकथत्त्वेऽपि यथा विभेदः ।

उद्गाय नस्त्वं त्विति कतुकर्म भेदादियं वाजिकसामगा च ॥१५

अ-र्थः । वाजसनेयके 'ते ह देवा ऊचुः, हन्तासुरान् यज्ञे उद्गीथेना-  
त्ययाम' (वृ.) ते ह वाचमूचुः त्वं न उद्गायेति' (वृ.) इत्यादि छान्दोग्ये  
तद्ध देवा उद्गीथानाहुः अनेनैतानगिहनिष्चामः' 'तमुद्गीथमुपासां चकिरे' (वृ)  
इत्यादि । अत्र छान्दोग्यवाजसनेयकयोः प्राणविशेषोः भेदाभेद संशये प्रकरण-  
भेदात् 'स एष परोवरीयान् उद्गीथः, स एषोऽनन्तः' इति परोवरीयस्त्वगुण-  
विशिष्टं उद्गीथोपासनं, यथा अथ्यादित्यादिगत् हिरण्यस्मश्रुत्वादिगुणविशिष्टो-  
द्गीथोपासनात् भिन्नं, तद्वत् छान्दोग्यगतनाणविद्यायाः बृहदारण्यकपठितप्राण-  
विद्या भिन्नैव । उपक्रमानुरोधेन उपसंहारनयनमिति सिद्धान्तात्, अत्र  
कस्यांचिद्विद्यायां उद्गीथावयव-ओंकारे प्राणदृष्टिः । अन्यस्यां तु उद्गीथ एव  
प्राणदृष्टिः । 'त्वं न उद्गाय' इति कर्मकर्तृभेदश्च दृश्यत इति न विधेयम् ।  
इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् अन्यथात्वाधिकरणम् । (८४)

अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्नाविशेषात् । (३६०)

न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत् । (३६१)

संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि । (३६२)

प्यातोश्च समञ्जसम् । (३६३)

परोक्षरीयस्त्वादिगुणादक्षिविद्य यथेतरा ।

उद्गीथविद्या भिन्नैव प्रतीकोद्गीथभक्तितः ॥ १६ ॥

नित्याग्निहोत्रेऽप्ययनाग्निहोत्रे संज्ञा समानाऽपि यथा विभेदः ।

उद्गीथविद्याऽपि तथैव भिन्ना छन्दोगवाजिश्रुतिकोटि दृष्टा ॥ १७ ॥

अ-र्थः । छन्दोगानां वाजिनां च उद्गीथविद्या दृष्टा । तत्र विधैक्यं, उत नेति विशये संज्ञाद्यविशेषात् विधैक्यमिति पूर्वपक्षे प्रकरणभेदात् परोक्षरी-यस्त्वादिगुणभेदात् आकाशादिविद्यायाः, अक्ष्यादित्वादि विद्या यथा वा भिन्ना तथैव अत्रापि उद्गीथावयवभूत ओंकारोपास्त्या कृत्स्नोद्गीथभक्तिरूपोपास्त्या च रूपभेदात् भिन्नैव विद्या । संज्ञैवद्यसत्त्वात् विद्याऽभेद उक्त इति चेन्न । यथा अग्निहोत्रसंज्ञा 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति' इति नित्याग्निहोत्रे, मासमात्र-होमसमाप्तिक अयनाग्निहोत्रे च समाना वर्तते, तथापि तत्राग्निहोत्रं भिन्नमेव, तद्धत् । अत्र उद्गीथावयवभूतप्रणवः प्राणहृष्टया उपास्यः छन्दोगानां, वाजस-नेयिनां तु कृत्स्नोद्गीथविषयः उद्गीथः प्राणहृष्टयोपास्यः इति रूपभेदात् भिन्नैव । उद्गीथावयवभूतप्रणवस्यैव बहूपु विद्यासु व्याप्तिसत्त्वात् छान्दोग्ये, तत्रायपाठानुसारात् 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' इत्यपि उद्गीथवयवभूत प्रणव एव उपास्य इति अर्थनोधकमिति ज्ञायते । अतः छान्दोग्योद्गीथविद्यायाः भिन्नैव वाजिशास्त्रगतोद्गीथविद्या ।

अत्र पक्षे "ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत" इत्यत्र उद्गीथमित्यस्य उद्गीथावयवभूत ओंकाररूपार्थाश्रयणे गौणमेव स्यात् उद्गीथपदमिति चेन्न, समुदाये प्रयुज्यमानशब्दः अवयवेऽपि भवत्येव । 'ग्रामो दग्धः', 'पटो दग्धः' इत्यादाविव उद्गीथशब्दः उद्गी-थावयवबोधार्थको भवत्येव । तत्र गौणार्थ इति नेष्यते । इति ॥

अद्वैतम् व्याप्त्यधिकरणम् । (१०४)

व्याप्तेश्च समञ्जसम् । (३६८)

आत्मेत्यक्षरमुद्गीथमत्र भाति चतुष्टयम् ।

अध्यासश्चापवदनमेकत्वं च विशेषणम् ॥ १८ ॥

सामानाधिकरण्यं तत्र तत्र कोऽर्थ इहेति चेत् ।

एकत्वाध्यासापवादाः सावधान्तद्विशेषणम् ॥ १९ ॥

उद्गीथावयवोद्धारव्याप्तेर्हेतोरूपामना ।

कृत्स्नोद्गीर्थं वाजिगत्वा वक्तियुपारयं नतो भिदा ॥ २० ॥

अ-र्थः । 'ओमित्येकशरमुद्गीथमुपासीत' (छा.) इत्यत्र समानविभक्ति-  
श्रवणात् सामानाधिकरण्यं चतुर्थां शक्ये भाति । अध्यासः, अपवादः, एकत्वं,  
विशेष्यभिति ।

तत्र 'भिदो माणवकः', 'नामब्रह्मलुपासीत' चिन्मादिषु विष्वादि बुद्धि- इत्याधारः ।  
देहेन्द्रियमंपाते आत्मबुद्धिः, आत्मन्येव 'तत्त्वमसीति पथाङ्गाविन्या आत्मबुद्ध्या  
निपत्यता इत्यपवादः । 'द्विजोत्तमो वक्ष्यो भूतेषः' इति एकत्वं । विशेषणं तु 'नीलं यत्  
उत्फलं तदानय' इति । अत्र चतुष्टये "विशेषणरूपनामानाधिकरण्यमेव आशीरते ।  
सर्ववेदव्यापिनः ओमित्यस्य अक्षरस्य ग्रहणप्रसक्तौ, उद्गीथशब्दविशेष्येण औत्राप्रविशो-  
पिनस्य ओकारस्यैव उपास्यतया ग्रहणमित्यर्थः । इतरपक्षान्तु प्रकृते अनुपशुक्ततया,  
व्यावर्तकव्यवहाराभावात् न आशीरते । छान्दोग्योपनिषदि उद्गीथावयवभूतौकार-  
बाहुल्यवर्धनान् उद्गीथवयवभूतौकार एवोपास इति निर्णयिते । इति ॥

द्वैतम् प्राप्यधिकरणम् । (१३८)

ओं प्राप्तेश्च समञ्जसम् । (१७५)

विरिञ्चिस्तु गुणैस्सर्वैः जुष्टं ब्रह्म विचिन्तयेत् ।

यथाक्रमं मनुष्यास्तु चिन्तयेयुर्हरिं गुणैः ॥ २१ ॥

अ-र्थः । "गुणैस्सर्वैरुपात्तोऽनी ब्रह्मणा परमेश्वरः ।

अन्वैर्यथाक्रमं चैव मानुषैः कैश्चिदेव तु ॥"

इति प्रमाणान् चतुर्भुक्तस्यैव सर्वगुणविशिष्टब्रह्मोपासनम् । अन्येषां तु यथा  
संभवं गुणोपसंहारः अनुपसंहारश्च भवति । अधिकारिकभेदेन गुणोपसंहारा-  
नुपसंहारयोः प्राप्तिः स भवति उभयमपि समञ्जसमेव । इति ॥

अद्वैतम् सर्वाभेदाधिकरणम् । (१०५)

सर्वाभेदादन्यत्रेमे । (३६९)

कचिद्वसिष्ठत्वगुणाधनूक्त्या सा प्राणविद्या पृथगेऽनैरम् ।

विद्याद्वये सर्वगुणे समाने परत्र सिद्धस्य परत्र सङ्गः ॥ २२ ॥

उत पुरुष एव एभ्यः सर्वेभ्यः परः प्रतिपाद्यत इति संशये सर्वेषमेवां परत्वेन पुरुषशब्दवाच्यो आत्मा पर इत्यर्थे इति ज्ञायते । 'निचाय्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते', सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदं' इत्यादिना आत्म-ज्ञानस्य बन्धनिवृत्तिरूपप्रयोजन सत्त्वात् आध्यानपूर्वक सभ्यदर्शनमेव हि प्रयोजनम् । सभ्यदर्शनं चात्मज्ञानमेव । तत्तत्परत्वप्रतिपादकार्थाधयणे तु न किञ्चित् प्रयोजनमिति ॥

अद्वैतम् आत्मगृहीत्याधिकरणम् । (१०८)

आत्मगृहीतिरित्यदुचरात् । (३७५)

अन्ययादिति चेत्सादवधारणात् । (३७६)

'आत्मा वा इदमेक एव' समभूत् इत्यत्र धाताऽथवा ।  
ब्रह्मवायमनूद्यते नु विशये ब्रह्मैव पापव्यते ॥ २९ ॥

सृष्ट्यादिप्रतिपादकप्रकरणे बह्वीषु विद्यास्वसौ ।

साक्षादात्मविबोधकश्च बहुशो दृष्टस्तथात्माऽऽज्यकम् ॥ ३० ॥

आत्मेति योऽयं कतमस्सदेव सोम्येदमित्यत्र सदात्मशब्दै ।

अम् समानाविति सत्पदार्थः आत्मैव वाक्यार्थवशाद्धि बुद्धः ॥३१॥

अ - र्थः । 'आत्मा वा इदमेक एवात्र आसीत्' ( ऐ. ) इत्यत्र आत्म-शब्दः विरिञ्चादिपरः, 'नान्यत्किञ्चन मियत्, स ईक्षत लोकासु सृजा' इति ( ऐ ) इति लोकसृष्ट्याद्युक्तेः, इति प्राप्ते, आत्मगृहीतिः परमात्मग्रहणम् । अत्र आत्मशब्देन परमात्मैव गृह्यत इत्यर्थः । ईक्षापूर्वकसृष्ट्ववचनात् । यथा सृष्टिश्रवणेण इतरेषु 'तस्माद्वा एतस्मात् आत्मन आकाशस्तसंभूतः' इत्यादिषु आत्मशब्देन परमात्मन एव ग्रहणं तद्वदित्यर्थः । लोकसृष्ट्यादिकं तु श्रुत्यन्तरप्रसिद्धमहाभूतसृष्ट्यन्तरमिति योजयितव्यम् । ईक्षापूर्विकासृष्टिः परमात्मन एवेति सर्वत्र प्रसिद्धत्वात् अत्रापि 'स ईक्षत' इति प्रकल्प्य सृष्टिवचनात् आत्मशब्दः परमात्मपर एवेति ॥ .

यद्वा वाजसनेयके 'कतम आत्मा' इति 'योऽयं विज्ञानमयः' ( वृ. ) इत्या-  
रम्य 'स वा एव महानज आत्मा अनरोऽमरोऽमृतोऽगमो ब्रह्म' इत्युपसंह्रियते ।

छान्दोग्ये सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' (बृ.) इत्यारम्भ 'स आत्मा तत्त्वमसि' इत्युपादिश्यते । तत्र उभयोः श्रुत्योः तुल्यार्थत्वं, उत अनुल्यार्थत्वमिति विशये अनुल्यार्थत्वमित्येव प्रतिभाति । कश्चित् आत्मशब्दोपक्रमात् आत्मतत्त्वोपदेश इति गम्यते । छान्दोग्ये तु सदेवेति उपक्रमोपदेशविपर्यय इति अनुल्यार्थत्वमिति प्राप्ते 'सदेव' इत्यत्र सच्छब्देन 'कृत्तम आत्मा' इति धृहदारण्यकोक्त आत्मैव गृह्यते । उत्तरवाक्यवागतात्मोपदेशात् तुल्यार्थत्वमित्येव । यद्यपि उपक्रमानुगुण एवोपसंहारो वक्तव्यः । तथाऽपि सच्छब्देन आत्मैवोपक्रान्त इति नोपक्रमाधिकरणविरोधः । यद्यपि प्रकारभेदः उभयप्राप्तिः । तथापि प्रतिपाद्यार्थभेदात् सदात्मशब्दात् तुल्यार्थकौ परमात्मपराधेवेति ॥

### विशिष्टाद्वैतम् आनन्दाद्यधिकरणम् । (८६)

आनन्दादयः प्रधानस्य ।	(३६५)
प्रियशिरस्स्वाद्यप्राप्तिरुपचयापनयौ हि भेदे ।	(३६६)
इतरेत्यर्थतामान्यात् ।	(३६७)
आध्यानाद्यप्रयोजनाभावात् ।	(३६८)
आत्मशब्दाच्च ।	(३६९)
आत्मगृहीतिरितरश्वदुत्तरात् ।	(३७०)
अन्वयादिति चेत्यारवधारणात् ।	(३७१)

सर्वासु परविद्यासु परमात्मा गुणीति सः ।

आनन्दादिविशिष्टोत्र ध्येयः प्रियमुखा न हि ॥ ३२ ॥

आत्मानन्दमयोप्यत्र शिरःपुच्छादि कल्पना ।

आध्यानायेति निर्णीतं ब्रह्मचात्मेति निश्चयात् ॥ ३३ ॥

अ - र्थः । सर्वासु परविद्यासु ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादकाः गुणाः उपसंहर्तव्या न वेति विचर्यते । प्रकरणात्तु गुणानां ब्रह्मोपान्तौ असंभवात् यत्र श्रुताः तत्रैव ते प्राक्ता इति पूर्वपक्षे प्रधानस्य ब्रह्मणः सर्वेष्वुपसंहारेषु अभेदात् गुणानां गुणिनमन्तरास्तित्यभावात् कश्चित् अगपीता अपि ब्रह्मस्वरूपभूताः आनन्दादयो गुणाः सर्वत्रोपसंहर्तव्याः ।

'तस्य प्रियमेव शिरः' इत्यादयस्तु न शरैश्च । मन्दबुद्धीनां ब्रह्मज्ञानमिदमर्थं शिरःपश्चादिकल्पना । 'अन्योऽन्तर आत्मा आनन्दमयः' इत्यत्र आत्मशब्देन परमात्मन एव ग्रहणात् तस्य च शिरःश्वदुत्तरात्प्रमाणम् । इति ॥

द्वैतम् आनन्दाद्यधिकरणम् । (१४०)

ओं आनन्दादयः प्रधानस्य । (३७७)

ज्ञानं सदात्मानन्दश्च हरिश्चिन्त्यो मुमुक्षुभिः ।

फलान्तरार्थिभिस्तत्र प्रोक्ताश्चिन्त्या गुणा हरेः ॥ ३४ ॥

अ - र्थः । प्रधानफलमोक्षकामी विष्णुं आनन्दो ज्ञानं सदात्मेत्युपा-  
सतेत्यर्थः । " सच्चिदानन्द आत्मेति ब्रह्मोपासा विनिरिक्ता ।

सर्वेषां च मुमुक्षूणां फलराम्पादपेक्षिता ॥"

इति ब्रह्मतर्कात् फलान्तरार्थिभिः इतरे गुणाः उपास्या इत्यर्थः । इति ॥

द्वैतम् प्रियशिरस्त्वाद्यधिकरणम् । (१४१)

ओं प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे । (३७८)

अजस्य पूर्णोपास्ति स्यान्नेतरेपामिति श्रुतेः ।

प्रियमेव शिरो मोदः इत्याद्या न गुणास्मृताः ॥ ३५ ॥

अ - र्थः । फलान्तरार्थिभिः सर्वैः प्रियशिरस्त्वादयः गुणाः नेपास्याः ।  
सर्वगुणविशिष्टोपासनं चतुर्मुखैव । नेतरेपामिति ॥

" नैव सर्वगुणासर्वरूपासा मुक्तिभेदतः ।

विरिभस्यैव यन्मुक्ती आनन्दस्य सुपूर्णता ॥" इति बराहपुराणात् ॥

द्वैतम् इतराधिकरणम् । (१४२)

ओं इतरेत्वर्थसामान्यात् । (३७९)

आनन्दादि चतुर्भ्योऽन्ये मध्यमा ये गुणास्मृताः ।

ते सर्वे फलसाम्याय स्रपास्या निर्जरादिभिः ॥ ३६ ॥

अ - र्थः । सच्चिदानन्दालम्भ्यः इतरे गुणाः फलसाम्यलभाय देवा-  
दिभिरुपासा इत्यर्थः । इति ॥

द्वैतम् आध्यानाधिकरणम् । (१४३)

ओं आध्यानाय प्रयोजनाभावात् । (३८०)

ओं आत्मशब्दाच्च । (३८१)



ध्यानार्थं ज्ञानलाभार्थं गुणास्सर्वे समाहृताः ।  
 ध्यानज्ञानैतरार्थस्तु गुणध्याने न चेप्यने ।  
 आत्मेत्येवति विधिना गुणध्यान फलं न हि ॥ ३७ ॥

अ - र्थः । “ ज्ञानार्थमथध्यानार्थं गुणानां समुदाहरणा ।  
 ज्ञातव्यत्वेनैव ध्यानव्याः गुणसर्वेव्यतो हरेः ।  
 नान्यत्रयोजनं ज्ञानान् ध्यानान् वर्मस्तैरपि ॥”

इति प्रमाणात् हरेः सर्वगुणाः ध्यातव्या एव । फलं तु ज्ञानलाभ एव । न तु साक्षान्मोक्षः । ‘आत्मेत्येवोपासत’ इति गुणानुपसंहारेण उपासनोक्तेः । इति ॥

द्वैतम् आत्मगृहीत्यधिकरणम् । (१४४)

ओं आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् । (३८२)

आत्मेत्येवेत्युपास्योक्ती आनन्दादिग्रहो न हि ।

सर्व एकी भवन्तीति चात्मशब्दान्यलक्षणम् ॥ ३८ ॥

अ - र्थः । गुणानुपसंहारेण केवलमालोपासतां विवक्षितायां पूर्वोक्त-  
 सच्चिदानन्दानामपि उपासतां ग्रहणं न भवेत् इत्याक्षेपे ‘अत्रोक्ते सर्वे एकी  
 भवन्ति’ इत्युत्तरवाक्यात् तेषां गुणाः आत्मशब्देन उच्यन्ते एव । इति ॥

द्वैतम् अन्वयाधिकरणम् । (१४५)

ओं अन्वयादिति चेत्यादवधारणान् । (३८३)

मच्चिदानन्दरूपाणामात्मशब्दे ममन्वयात् ।

व्युत्पत्त्या चात्मशब्दस्य चत्यागोऽर्थास्समृता वृथः ॥ ३९ ॥

अ - र्थः । आनन्दादिमर्बगुणानां आत्मशब्दे समन्वयात् पूर्वोक्तं  
 आनन्दादिगुणानन्वयोपक्रमशब्दाच्चेति सूत्रेण ‘आत्मेत्येवेत्युपासत’ इति  
 वाक्यं न युक्तमिति चेत् सर्वं, आत्मेत्येवेत्यवधारणान् एव न्यादेव । तथाऽपि  
 सर्वोपसंहारविरोधवचनान् आत्मेत्येवेत्यत्र आत्मशब्देन सच्चिदानन्दान्तरूपमेव  
 ध्येयमिति बोधनात् । इति ॥

अद्वैतम् कार्याग्यानाधिकरणम् । (१०९)

कार्याग्यानादप्यम् । (३७७)

आचम्यमानेषु जलेष्वनम्रसंकीर्तनादप्परिधानबोधत् ।

प्राणाख्यविद्यास्थमनुष्पकार्योपस्पर्शतीर्थेषु षट्स्वबुद्धिः ॥४०॥

अ - र्थः । छन्दोगवाजसनेयिप्राणसंवादे 'तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चाद्भिः परिदधति ।' (छा.) 'तद्विद्वांसः श्रोत्रिया अशिष्यन्त आचामन्ति अशित्वा चाचामन्ति, एतमेव तदनमनमं कुर्वन्तो मन्यन्ते' (वाज.) इति । बृहदारण्यके तु 'तस्मादेवं वित् अशिष्यन्नाचामेत् अशित्वाचाचामेत् एतमेव तनगनामं कुरुते' इति । अत्र सर्वत्र प्राणविदः आचमनं विधेयं, उत आचमनीयास्वप्सु षट्त्वानुसन्धानविधानं इति सन्दिह्य 'आचान्तेन कर्तव्यम्, शुचिना कर्तव्यम्' इति परिगुद्ध्यर्थं शास्त्राप्रसाचमनीयास्वप्सु वासस्त्वानुसन्धानमेव अपासत्वात् विधेयम् । 'किं मे वासः, अद्भिः परिदधति इति श्रुत्योरानुगुण्यात् । इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् कार्याख्यानाधिकरणम् । (८७)

कार्याख्यानादपूर्वम् । (५७२)

किं मे वासः पुष्करं बलमेतं प्राणं त्वेतं नम्रदोषेणहीनम् ।

इत्याद्युक्त्या प्राणविद्यास्थितस्य स्वोपस्पर्शं बलबुद्धिर्हि कार्या ॥४१॥

अ - र्थः । 'किं मे वासः' इति प्राणेन पृष्ठाः वागादयः 'आपो वास इत्युचुः' । 'अशित्वा चाचामन्ति, एतमेव तदनमनमं कुर्वन्तो मन्यन्ते' इति क्वचित्, क्वचित् 'अद्भिः परिदधति, लम्बुको ह वासो भवति, अनग्नो भवति ।' इति । अत्र प्राणविद्यानिष्ठस्य स्मृतिप्रासाचमनान्तरात् अपूर्वाचमनविधानं वा, प्रासाचमनीयास्वप्सु वासोऽनुसन्धानं वेति विषये वासस्त्वानुसन्धानमेव अपासत्वात् विधेयम् । 'तस्माद्वा एतदशिष्यन्तः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चाद्भिः परिदधति' इति परिधानोक्तेः । इति ॥

द्वैतम् कार्याख्यानाधिकरणम् । (१४६)

ओं कार्याख्यानादपूर्वम् । (३८४)

अलौकिकात्त्रयगुणाः ध्यातव्यास्ते मुमुक्षुभिः ।

अलौकिकं मुक्तिकार्यं यतोऽस्येति श्रुतेरिह ॥ ४२ ॥

नालौकिकाः प्रसिद्धाश्चेत् इन्द्रादाद्युपदेशतः ।

यथा ज्ञातो गुणास्तद्वत् ज्ञायन्ते वेदशब्दतः ॥ ४३ ॥

अ - र्थः । \* 'अलौकिकास्तस्य गुणाद्युपास्याः अलौकिकं मुक्तिकर्म  
यतोऽस्य' इति प्रमाणात् मोक्षार्थिभिः वेदोक्ताः विष्णुगुणा एव ध्यातव्याः ।  
अलौकिकगुणाः न प्रसिद्धा इति न । 'ब्रह्महस्तः पुरन्दरः' इत्यादिना इन्द्रा-  
दीनां गुणाः वेदशब्दान् यथा ज्ञायन्ते तथा सर्ववेदैरपि विष्णुगुणाः ज्ञायन्ते  
एव ।

मन्त्रार्थः । कर्पाह्वयानात् = मोक्षसाधनानात्, अपूर्व = अलौकिकं, अलौकिकं बहू-  
गुणज्ञानगुणसंग्रहस्य विशुद्धैव इत्यर्थः । इति ॥

अद्वैतम् समानाधिकरणम् । (११०)

समान एव चाभेदात् । (३७८)

“मनोमयं प्राणशरीरं”मित्थं मंयोगरूपाद्युभयत्र तुल्यम् ।

शाण्डिल्यविद्यैक्यमतश्च तस्मिन्नीशानतारूपगुणस्य लाभात् ॥४४

अ - र्थः । शाण्डिल्यविद्याप्रकरणे 'स आत्मानमुपासीत, मनोमयं प्राण-  
शरीरं भारूपं' इति क्वचित् मनोमयोऽयं पुरुषो भास्वत्यः, तस्मिन्नन्तर्हृदये  
यथा ब्रीहिवी यवो वा स एव सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः' इति क्वचित्  
दृश्यते । तत्र इयं शाण्डिल्यविद्या एका भिन्ना वेति विशये एकस्यामपि  
शाखायां वदित्वादिरूपगुणभेदसत्त्वात् भिन्नैवेति प्राप्ते, यथा भिन्नासु शाखासु  
विद्यैकत्वं गुणोपसंहारश्च भवति एवं एकस्यामपि शाखायां स्वल्द्वये पठितापि  
शाण्डिल्यविद्या उपास्याभेदात् एकविद्या भवितुमर्हति । उभयत्र समानगुणा-  
ज्ञानात् । विप्रकृष्टदेशपठितं शाण्डिल्यविद्यामनूद्य प्राप्तांशं विहाय अप्राप्तांशे  
ज्ञानत्वादिगुणविधानार्थमन्येति विद्यैक्यात् परस्परगुणोपसंहार एवेति ॥

विशिष्टाद्वैतम् समानाधिकरणम् । (८८)

समान एव चाभेदात् ।

मनोमयोऽयं पुरुषस्तु सत्यं वशीति सर्वस्य गुणप्रभेदात् ।

शाण्डिल्यविद्या विविधेति चेन्न सर्वस्य साम्याद्ब्रशितास्ति सत्ये ॥४५

\* अलौकिकेति = अशोपायनस्य यतः, मुक्तिरूपफलं लोकाविलक्षणं अतः तस्य विष्णोः  
सर्ववेदोक्तगुणाः उपास्याः ।

अ - र्थः । 'सत्यं ब्रम्हेत्युपासीत', इत्यारभ्य 'सत्यसङ्कल्पं आकाशात्मानं' इत्यन्तं पठितम् । स्वल्पान्तरे तद्वत्सर्वं पठित्वा 'सर्वस्य वशी, सर्वभ्येशानः' इत्यादिकं पठितम् । देशद्वये पठिता शाण्डिल्यविद्या एका वा भिन्ना वेति संशये उभयत्र समानगुणान्मानात् सम्बन्धोद्देशनाख्यानानामविशेषेऽपि वशित्वाद्युपास्यगुणभेदेन रूपभेदाद्विधाभेद इति प्राप्ते वशित्वादिगुणस्य अन्यत्र स्पष्ट-तया प्रतीत्यभावेऽपि सत्यसङ्कल्पस्वरूप गुणान्तर्गतत्वात् वशित्वादेः रूपभेदाभावात् विधैक्यमेव । इति ॥

द्वैतम् समानाधिकरणम् । (१४७)

ओं समान एवं चाभेदात् । (३८५)

ओं सम्बन्धादेवमन्यत्रापि । (३८६)

स्वार्हवैदिकगुणोपसंहारो विक्रमादिगुणचिन्तनं नृणां ।

नास्ति धातुरखिलाश्च सद्गुणाः वाप्युपास्तिरपि विक्रमं विना ॥४६

अ - र्थः । अलौकिकगुणोपसंहारेऽपि चतुर्मुखव्यतिरिक्तानां सर्वेषां स्व-स्वार्हलौकिकगुणानामेवोपसंहारः । कदाचित्कानां त्रिविक्रमत्वादीनां गुणानां चतुर्मुखादन्यत्र असंभवात् । सरस्वत्या अपि त्रिविक्रमत्वादिव्यतिरिक्तालौ-किकगुणानुपसंहृत्य विष्णुध्यानविधानाच्च । इति ॥

समान एवं चाभेदात्-समाने=स्वयोन्वगुणविषय एव उपसंहारः, न त्वयोन्वे, न समाने च, अयोग्यविषये तु अभेदादेक्ये उपसंहार एव ॥

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि-अन्यत्रापि=त्रिविक्रमत्वादि क्रियास्वपि एवं गुणोपसंहारवत्, सम्बन्धात्=परमान्मसम्बन्धात् त्रिविक्रमत्वादीनां गुणोपसंहारः चतुर्मुख एव दुज्यते ॥

अद्वैतम् सम्बन्धाधिकरणम् । (१११)

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि । (३७९)

न वा विशेषात् । (३८०)

दर्शयति च । (३८१)

आदित्यनेत्रास्थितसत्यरूपध्याने तदङ्गोपनिषच्च दृष्टा ।

स्थानादिभेदात्तददेशतश्च भिन्नार्कविद्या च तथाक्षि विद्या ॥४७॥

अ - र्थः । 'तच्चत् सत्कमसौ स आदित्यो य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षिन्' इति सत्यं ब्रह्म पठित्वा 'तस्योपनिषदहरित्यधिदैवतम्', 'तस्योपनिषदहमित्यध्यात्मम्' इति तदङ्गमूले उपनिषद्द्वयं पठितम् । तत्र अक्षिविद्या आदित्यविद्या च भिन्नैव । उपासनस्थानविशेषत्वात् । एकविद्यात्वे 'तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपम्' इत्यतिदेशवैयर्थ्यात् । अतः विद्याभेदात् व्यवस्थितगुणे एव विद्ये । इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् सम्बन्धाधिकरणम् । (८९)

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि । (३७४)

न वा विशेषात् । (३७५)

दर्शयति च । (३७६)

रव्यक्षिस्थितसत्यस्य ध्यानेचोपनिषद्द्वयम् ।

यथाक्रमं तदङ्गं वा विद्यैक्ये च द्वयं द्वये ॥ ४८ ॥

स्थानभेदात् पृथग्निद्या तन्नास्येरन् गुणा इमे ।

तदेवामुष्यरूपं त्वित्यतिदेशात् प्रतीयते ॥ ४९ ॥

अ - र्थः । 'तद्यत्सत्यमसौ स आदित्यः य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेऽक्षिन्' इत्यादिना सूर्यमण्डले अक्षिणि च सत्यस्य ब्रह्मण उपास्यत्त्वमुक्त्वा 'तस्योपनिषदहरित्यधिदैवतम्', 'तस्योपनिषदहमित्यध्यात्मम्' इति द्वे उपनिषदौ आम्नायेते । ते यथासंख्यं स्वौ अक्षिणि च उपनिषदौ अन्वयं प्राप्नुतः, उत उभयत्र उभे अनियमेनेति संशये उपास्यब्रह्मणः रूपैक्यात् फल्यधमेदाच्च विद्यैक्यात् अनियमो नोभयत्र उभौ प्राप्नुतः, 'सम्बन्धादेवमन्यत्रापि' इति पूर्वपक्षे प्राप्ते, रव्यङ्ग्याधारतया उपास्यस्थानभेदात् 'तस्यैतस्य तदेवरूपं यदमुष्य रूपम्' इति अतिदेशाच्च न विद्यैक्यम् । उभयोः उभयत्र प्राप्त्वा अतिदेशवैयर्थ्यात् । इति ॥

द्वैतम् न वा विशेषाधिकरणम् । (१४८)

ओं न वा विशेषात् । (३८७)

ओं दर्शयति च । (३८८)

आत्मशब्देन सर्वेषां गुणानां ग्रहणं न हि ।

अजातिरिक्तसर्वेषां स्वस्वयोन्यगुणप्रदः ॥ ५० ॥ (आत्मशब्द इति शेषः)

अ - र्थः । सर्वेषां आत्मशब्देनोपासने साम्येऽपि आत्मशब्दस्य सर्वगुणाभिधायित्वनिर्वचनेन सर्वे गुणाः सर्वेषां प्राप्नुयुरेवेति प्राप्ते अधिकारितारतम्येन स्वस्वार्हसर्वगुणा एव आत्मशब्देनोच्यन्त इति चतुर्मुखादिव्यतिरिक्तानां सर्वगुणामासिरेव । इतरेषां न चैवेति श्रुतेः । इति ॥

न वा विशेषतः—आत्मशब्देन सर्वगुणग्रहणं नैव भवति । विशेषतः—अधिकारितारतम्यात् ॥

अद्वैतम् सम्भृत्यधिकरणम् । (११२)

सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि चातः । (३८२)

यत्सम्भृतिप्रभृतयश्च खिलेषु दृष्टाः तत्रैव ते स्युरपरत्र न चिन्तनीयाः ।

तुल्येगुणेऽपि हृदयायतनादिभेदात् भिन्ना परादिगुणतो विविधापि

विद्या ॥५१॥

अ - र्थः । 'ब्रह्म ज्येष्ठा वीर्यां सम्भृतानि, ब्रह्मामे ज्येष्ठं दिवमात्तानः' इत्यादयः रक्षायणीयानां खिलेषु ब्रह्मणो विभूतित्वेन दृष्टाः । ते सर्वब्रह्मविद्यासु उपसंहिषेरन् नवेति विचारे सम्भृतिद्युव्याप्त्यादि विभूतयः सर्वब्रह्मविद्यासु नोपसंहर्तव्याः । तत्र द्युव्याप्त्याद्यनावात् । भिन्नप्रदेशस्यविद्यासु यत् तादृशगुणचोत्तकाः शब्दाः वर्तन्ते तत्रैव विद्यासु उपसंहार इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् सम्भृत्यधिकरणम् । (९०)

सम्भृतिद्युव्याप्ति चातः । (३७७)

ज्येष्ठावीर्यासम्भृतानीति ये स्युः तेषां द्युव्याप्त्यादिविद्यासु यासु ।

संहर्तव्याः नेतरत्राल्पदेशविद्यामित्थं सुव्यवस्थाप्यमेव ॥ ५२ ॥

अ - र्थः । 'ब्रह्म ज्येष्ठा वीर्यां सम्भृतानि, ब्रह्मामे ज्येष्ठं दिवमात्तान, ब्रह्म भूतानां प्रथमोथ जज्ञे, तेनार्हति ब्रह्मणा स्पर्धितुं कः' इत्येवमादि गुणाः अल्पस्थानगोचरासु विद्यासु नोपसंहर्तव्याः । यत् सम्भृत्यादिगुणविशिष्टं ब्रह्म उपास्यं वर्तते तत्रैव । स्वप्रकरणे उपसंहारस्यायोम्येऽपि विप्रकृष्टदेशे उपसंहारो भवत्येव । इति ॥

द्वैतम् सम्भृत्याधिकरणम् । (१४९)

ओं सम्भृतिद्युव्याप्तयपि चातः । (३८९)

द्युव्याप्तिस्सम्भृतिश्चापि गुणौ चिन्त्यौ सुरादिभिः ।

आनन्दाद्यागुणास्सर्वैः उपास्या योग्यतावशात् ॥ ५३ ॥

अ - र्थः । 'उक्त्वा स चाका पृथिवी सर्वेषु लोकेषु भक्ति' इत्यादि श्रुत्युक्तसम्भृतिद्युव्याप्ती गुणौ देवादिभिरेवोपास्या । नान्यैः ।

"देवादीनामुपास्यन्तु भृतिव्याख्यादयो गुणाः ।

आनन्दाद्यास्तु सर्वेषामन्यथानर्थक्यं भवेत् ॥" इति प्रमाणान् । इति ॥

सम्भृतिद्युव्याप्तयपि नात = (सम्भृतिश्चापि अति न अतः) सम्भृति=सम्यक् भरणं, द्युव्याप्ति = दिवा कान्त्या व्याप्तिः, 'दिवु क्रीडा विजिगीषा व्यवहार इतिस्तुति- मोदमदस्त्वकान्तिगतिषु' इति दिवु धातोः कान्त्यर्थकत्वात् । सम्भृतिश्च द्युव्याप्तिय एतयोस्तामाहार- सम्भृतिद्युव्याप्तिः, 'स्त्री गुणौ, अपि नात.=उपसंहारयोरवतादिसौ- पेक्ष-यादेव देवादिभिरेवोपास्या इत्यर्थः ।

देवाद्युपासनाप्रकारः -

"कामभक्त्याऽप्यरक्षीणामन्येषा नैव कर्मतः ।

उपास्यध्वसुरत्वेन देवस्त्रीणां जनार्दनः ॥

जातत्वेनाप्सरस्त्रीणां कामान्निवदिति योग्यता ।

योग्योपासां विना नैव मुक्तिनः कर्म्याणि सेत्स्यन्ति ॥

अयोम्योपासनाकर्तुः अन्वर्थध भवित्यति ।

तस्मान्नु योग्यता ज्ञात्वा हरेः कार्यमुपासनम् ॥

पतित्वेन धियोपास्यो व्रतणा मे विर्तेति च ।

पितामहतयाऽभ्येता त्रिदशानां जनार्दनः ।

प्रथितामहो मे भयकान् इति सर्वजनस्य तु ॥" इत्यादि प्रमाणान् ज्ञेयः ॥

अद्वैतम् पुरुषविद्याधिकरणम् । (११३)

पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानान् । (३८३)

यत्ताण्डिपैङ्गयादिषु तैत्तिरीये मनुष्यविद्या पठिता ऋसमाख्या ।

कचिरकलं वर्षशताधिकायुः ब्रह्माभिरैकत्र ततो विभिन्ना ॥ ५४ ॥

अ - र्थः । पुरुषविद्या बहुत्र श्रुता । मया मन्वाज्या नुव्याऽपि, कचिन् 'ब्रह्मणो महिमान्नाप्नोति' इति व्रतप्रभिरुपकलं, उपासकपुरुषस्य न्याम्नःशरी- रादीनां यजमानयज्ञादीनां कल्पनं, अन्वयं तु 'पौड्यं वर्षशतं जीवति' इति

\* समाख्या = तुर्यसंदेश्यः ।

(११६ वर्षाणीति) षोडशाधिकशतायुष्मफलं खाऽयुषः, चतुर्विंशतिवर्षाणि प्रातस्सवनत्वेन चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि माध्यन्दिन सवनत्वेन, अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तृतीयसवनत्वेन परिकल्प्य त्रेधाविभागादिप्रकल्पनं इत्युपास्तिप्रकारभेदात् फलभेदाच्च पुरुषविद्या भिन्ना । इति ॥

विशिष्टद्वैतम् पुरुषविद्याधिकरणम् । (९१)

पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात् । (३७८)

यद्ब्रह्मणोयं महिमातदाग्निः यत् षोडशं वर्षशतं फलं च ।  
त्रेधाविभागोऽध्वरकल्पनं च तस्मान्नुविद्या द्वयमत्र भिन्नम् ॥५५॥

अ - र्थः । 'तस्यैवं विदुषः' इत्यारभ्य 'ब्रह्मणो महिमानमाप्नोति' इत्यन्ते ब्रह्मप्राप्तिरूपफलस्य आत्मनः यजमानरूपत्वस्य शरीरस्य च यागाङ्गभूत-करणत्वस्य च उक्तिः क्वचित् श्रूयते । परत्र षोडशवर्षाधिकशतायुः फलस्य, चतुर्विंशतिवर्षाणि चत्वारिंशद्वर्षाणि, अष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि त्रेधा विभज्य प्रातस्सवनादिरूपकल्पनोक्तिः श्रूयते इति पुरुषविद्यायाः समाख्यैक्येऽपि संयोगभेदात् रूपभेदाच्च भिन्नैव पुरुषविद्या । 'फलवत्सत्विधायफलं तदङ्गं' इति पूर्वानुवाक्यमिदं तत्र विद्याया अनन्तरपठित 'तस्यैवं विदुषः' इति विद्या पूर्वोक्त-ब्रह्मविद्याङ्गभूतेति निश्चीयते । इति ॥

द्वैतम् पुरुषविद्याधिकरणम् । (१५०)

ओं पुरुषविद्यायामपि चेतरेषामनाम्नानात् । (३९०)

महागुणानां सर्वेषामनाम्नानात् नृसूक्तके ।

गुणोपसंहृतिः कार्या नृसूक्तिगुणचिन्तने ॥ ५६ ॥

अ - र्थः । पुरुषसूक्तेऽपि उपास्य सर्वगुणानामनाम्नानात् सर्वगुणानामनविशिष्ट-विद्याया अप्राप्तिद्वत्वाच्च पुरुषसूक्ते अनुक्ता अपि सर्वगुणाः उपसंहर्तव्याः ।

" सर्वतः पौरुषे सूक्ते गुणा विष्णोरुदीरिताः ।

तत्रापि नैव सर्वेऽपि तस्मात् कार्योपसंहृतिः ॥" इति प्रमाणात् ।

उत्तममध्यमाधिकारिणां पुरुषसूक्ते स्वस्योग्यसर्वगुणोपसंहारः कर्तव्यः । इति ॥

विष्णोत्तमत्वेन प्रसिद्धपुरुषसूक्तविद्यार्थां केषांनित्वेन गुणानामाप्नानेऽपि अपेक्षितेतर-गुणानां अपठितत्वात् सर्वगुणोपसंहारः कर्तव्यः इति सूचार्थः ॥



अद्वैतम् वेधाद्यधिकरणम् । (११४)

वेधाद्यर्थभेदात् । (३८४)

विद्यासमीपपठिता अपि केऽपि मन्त्राः

“सर्वं प्रविध्य हृदयं धमनीः प्रवृज्य” ।

इत्येवमादय इहापि न संहियेरन्

किन्त्वामिचारिक समन्वय एव तेषां ॥ ५७ ॥

अ - र्थः । उपनिषदात्मस्मिन् केचित् ‘सर्वं प्रविध्य हृदयं प्रविध्य धमनीः प्रवृज्य शिरोऽभिप्रवृज्य त्रिधा विपृक्तः’ इत्यादिः क्वचित् ‘शं नो सित्रदशं बरुणः’ ‘देवा ह वै सत्रं निषेदुः’ इत्यादि प्रवर्णब्राह्मणं श्रूयते । तत्र वेधादयो मन्त्राः प्रवर्णोद्दिवाङ्मणं च विद्यासु उपसंहियेरन् उत न वेति विचारे उपनिषत्समीपपाठात् उपसंहर्तव्या इति प्राप्ते हृदयपभेदादि मुमुक्षुस्मरणानर्हार्थभेददृष्टेः विद्यासु नोपसंहर्तव्याः । आभिचारिककर्मण्येव येषां विनियोग इति अर्थसामर्थ्यात् ज्ञायते । श्रुतिलिङ्गवाच्यप्रकरणस्थानसमाख्यानानां मध्ये स्थानापेक्षया श्रुतिलिङ्गवाच्यानां प्रमाणत्वात् अत्र श्रुत्यादिप्रमाणेन न विचारोपा एते मन्त्राः । ‘सर्वत्र समदर्शिनः’, ‘नाशान्तमनसो वापि प्रज्ञानेनैवमाप्नुयात्’ इत्यादि प्रमाणात् मुमुक्षुणां कस्मिंश्चिदपि द्वेषाभावेन उपासकस्य वेधादि मन्त्रोच्चारणानुपपत्तेः, आभिचारिककर्मण्युपपत्तेश्च । मन्वान्तरागामपि अर्थसामर्थ्यात् अन्यत्र विनियोगदृष्टेश्च इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् वेधाद्यधिकरणम् । (९२)

वेधाद्यर्थभेदात् । (३७९)

विद्यारम्भे समाप्नाताः शन्नोमित्रादयोगुणाः ।

ब्रह्मस्थाने नोपयुक्ताः तदर्थानुगुणेषु ते ॥ ५८ ॥

आरण्यकान्तः पातित्वादेसां पाठोत्र युज्यते ।

नोपसंहृतिरेवैषां श्वेनादिवदिमे स्मृताः ॥ ५९ ॥

अ - र्थः । ‘उपनिषदारम्भे केचित् ‘शुक्रं प्रविध्य’ इत्यादि मन्त्रान् पठन्ति, केचित् ‘देवस्सवितः प्रगुष’ इत्यादि केचित् ‘देवा ह वै सत्रं निषेदुः’ इत्यादि । नत्र मन्त्रगतार्थसामर्थ्यात् तत्तदनुगुणवर्मादिषु ते प्रयोक्तव्याः । ब्रह्मविद्यासु नोपसंहर्तव्याः । तेषां विद्यारम्भसमीपपाठान्

“ करीर्यथाय विव्यध् दिवा कीर्त्येति मत्त च ।  
रुद्रस्मन्ततिरित्येतावानुवाकौ च सात्रिके ॥”

“ होतुं प्रवर्ग्यकाण्डं च याश्चोपनिषदो विदुः ।  
अष्टेणात्रायविधी चैव कण्ठके परिकीर्तितौ ॥”

“ ह्यो नारायणश्चैव मेधा यश्चैप भिन्निय ।  
एतदारण्यकं सर्वं भावती ध्योतुमर्हति ॥”

“ काण्ठकानि च सर्वाणि सर्वाण्यारण्यकानि च ।

दिवाकीर्त्यानिशाखायां एतावन्तीनि धारणा ॥” इति काण्ठानुक्रमणिकोक्त-  
प्रकारेण दिव्यकीर्त्येव अरण्य एव कीर्त्येत्वप्रयुक्ते इति ॥

द्वैतम् वेधाद्यधिकरणम् । (१५१)

ओं वेधाद्यर्थभेदात् । (३९१)

प्रत्यंचमर्चिषाविध्य मर्मन्नित्यादि मन्त्रगाः ।

सर्वोपास्या न विज्ञेयाः यत्यनर्हास्तु ते स्मृताः ॥ ६० ॥ .”

अर्थः । ‘अग्रे त्वं च यातुधानस्य भिन्दि, तं प्रत्यञ्चमर्चिषा विध्य-  
मर्मन्, पराश्रुणीहि तपसा यातुधानान्’ इत्यादि मन्त्रगा गुणाः ब्रह्मनिष्ठैः  
नोपसंहर्तव्याः । तदुक्तगुणानां यत्यनर्हत्वात् ।

“ भिन्दि विद्धि श्रुणीहीति कलभेदेन तर्बशः ।

यज्ञादीनां नेष्ययोगान्नाधिकारकता भवेत् ॥

अयोग्योपालनादीशुरनर्थकार्यनाशनम् ॥” इति प्रमाणान् । इति ॥

अद्वैतम् हान्याधिकरणम् । (११५)

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दः स्तुत्युपगानवत्तदुक्तं । ३८५

विधूयपापं सुकृतं सुताश्च दायं प्रयातीति च यत्प्रहाणम् ।

उपायनोवत्यर्थकमेव हानं औदुम्बरीवाक्यगता कुशेव ॥ ६१ ॥

वाजीव रोमाणि विधूय पापं चाञ्चल्यमेवात्र न पापहानिः ।

तथापि धातोर्बहुलार्थकत्वात् त्यागार्थको भृजिति हानत्राक्यात् ॥६२॥

अ - र्थः । ‘अथ ह्य रोमाणि विधूय पापं’ इत्यादिभिः सुकृतदुष्कृत-  
हानिः क्वचित्, तयोरेव विभागेन प्रियैरप्रियैश्च उपायनं, क्वचित् हानं उपायनं  
च पठ्यते । तत् सुकृतदुष्कृतहानानन्तरभाष्युपायनस्य क्वचिच्छ्रुतत्वात् केवल

हानिश्रुतावपि उपायनावृत्तिरेवेत्यर्थः । शाखान्तरपटितोपायनस्य स्वाखान्तर-  
पटित हान्यन्वये दृष्टान्ताः कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवदित्युक्ताः । यथा कुशाः  
वानस्पत्याः इत्युक्त कुशानां सामान्य वनस्पतिविचारत्वेऽपि औदुम्बर्यः कुशा  
इति शाखान्तरपटितौदुम्बरीरूप विशेषवनस्पतिरूपार्थः आश्रियते तद्वत्  
हान्यन्वयश्रवणप्रकरणेऽपि म्रियाऽपिथेषु उपायनमप्यङ्गीकृत्य गुणोपसंहारः  
कर्तव्यः । इति ॥

यदा विभूष पापमित्यत्र 'धूत्र कम्पने' इति धात्वर्थपाठात् 'धौधुयन्तं ध्वजायावि'  
इत्यादौ 'धूत्र' धातोः चञ्चलमेवार्थः । 'अथ एव रोमणां' इति दृष्टान्तेऽपि रोमणां चञ्चल  
मेवार्थः । न तु रोमहानिरिति कथं पापहानिहोमार्थः इति चेत् धान्तां अनेकार्थत्वात्  
भू सत्तायां इत्यादौ सत्तार्थश्च उपलक्ष्यम् । प्रभवति, सम्भवति, उद्भवति- 'प्रहराहार-  
संहारविहारपरिहारवत्', 'अनुत्पापो सुहृमीपा विलापः परिषेयनम्' इत्यादि प्रयोगेभ्यश्च अत्र  
'वि' इत्युपसर्गसहित धूत्र धातोः हान्यर्थस्वीकारे न दोषः । 'उपसर्गेण धात्वर्थे यत्न-  
वन्त्यहानीयते' इत्यादि वैयाकरणप्रमाणान् । तस्मात् हान्यर्थ एव अत्र युक्त इत्यर्थः ।  
सर्वं पूर्ववत् । इति ॥

### विशिष्टाद्वैतम् हान्याधिकरणम् । (९३)

हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाच्छन्दरतुत्युपगानवचनदुक्तम् । ३८०

उपायनं हानिरथ द्वयं वा त्रेधास्ति शाखासु वृषादि हानौ ।

उपायनं तत्र च हानिशेषं कुशादिदृष्टान्तवलात् पराप्तुः ॥ ६३ ॥

अ - र्थः । 'धूत्वा शरीरं अकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोकमभिसम्भवानि' तथा  
विद्वान् पुण्यपापे विभूय', तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदस्तादुकृत्या द्विपन्तः  
पापकृत्यां 'सुकृतदुष्कृते धूनुते, तस्य म्रिया जातनः सुकृतमुपयन्ति, अप्रिया  
दुष्कृतम्' इति श्रुतिषु उपासकस्य ब्रह्मप्राप्तिसमये पुण्यपापहानिः मित्रदातृषु  
पुण्यपापसंक्रमणं, पुण्यपापहानिमात्रं च श्रूयते । तद्वधानं सर्वविधाज्ञमर्हति ।  
तत्र यथाश्रुति सर्वमनुसन्धेयं उत विकल्पः इति सस्ये सर्वत्र पुण्यपापहानेः  
म्रियाप्रियसंक्रमणशेषत्वेन अनुसन्धेयम् । शाखान्तरोक्तहानिभावस्य शाखा-  
न्तरोक्त उपायनश्रवणं कथं दोषभूतमिति चेत् पूर्वमीमांसान्यायेन दोषभूतं  
भवेदिति दृष्टान्ता उपन्यस्यन्ते । यागे सामगानकाले श्लोवशस्त्रादिपरिगण-  
नार्थं निर्मितानि काष्ठशकलानि कुशा इत्युच्यन्ते । तत्र 'कुशा वानस्पत्याः'  
इति कचिच्छाखायां वनस्पति सामान्यविकार इति श्राप्ते, 'औदुम्बर्यः कुशाः'

इति शास्त्रान्तरवाक्यगतोदुग्धरवृक्षविकारा इत्याश्रीयन्ते । - 'ऋत्विज उपगा-  
यन्ति' इति ऋत्विजसामान्यप्रान्तोपगानस्य 'अश्वर्योद्गातृहोतारो यजुस्सामभिदः  
क्रमात्' इति प्रमाणात् 'नाश्वर्यरूपगायेत्' इति शास्त्रान्तरगतवाक्येन याजुर्वेदिक-  
मित्त ऋत्विजागैव उपगानमिति शास्त्रान्तरीयार्थस्य शास्त्रान्तरीयार्थः शेषभूत  
इति ॥

द्वैतम् हान्याधिकरणम् । (१५२)

ओं हानां तूपायतशब्दशेषत्वात्कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवचनदृक्तम् । ३९२

ओं साम्पराये तर्तव्याभावचयाद्यन्ये ।

३९३

पापप्रहाणेन विमोक्षभाजि स्वेच्छावशादस्ति हरेरुपासा ।

विधाय कर्माणि निजानि कामान् सामादि चिन्तेव च ऋगायनान्ते ६४

सन्तीर्णसर्वशोकोपि मुक्तः स्वेच्छावशाद्भरिम् ।

उपास्ते ब्रह्मलोकस्यः तीर्णोहीत्यादि शाखया ॥ ६५ ॥

अ - र्थः । अत्र मुक्तस्य उपासना भवति यां नयेति विशये स्वेच्छया  
भवत्येव । 'एतत्सामगायनास्ते',

"मुक्ता भवि हि पुनरिति स्वेच्छयोपगमनं हरेः ।

नियमानन्तरं विश्राः कुशापरम्परीयते ॥"

'तीर्णो हि तदा सर्वान् शोकान्' । इत्यादिप्रमाणान् निष्पन्नफलत्वेन मुक्तौ  
कृताया उपासनायाः आनन्द एव फलं, उपासनाभावे प्रत्ययासो न अतः  
मुक्तानां कर्मोपासनानियमो न भवति इति ॥

अद्वैतम् साम्परायाधिकरणम् । (११६)

साम्पराये कर्तव्याभावात्तथाहान्ये । (३८६)

छन्दत उभयाविरोधात् । (३८७)

शरीरपातेऽध्वनि कर्मनाशः यथागमं देहवियोग एव ।

शरीरपाते सति कृत्स्ननाशः वर्त्मन्यभावाच्च तयोः फलस्य ॥६६॥

अ - र्थः । 'स एतं देवयानं पन्थानमासाद्य अखिलोन्मगच्छति', 'स आगच्छति विरजां नदीं, तां मनसैवात्येति, तत्पुङ्खतदुष्कृते विषुनुते' इति श्रुतिषु पर्यङ्गसं ब्रह्म देवयानाध्वना अभिप्रस्थितस्य पुण्यपापहानिः शरीरपाते अध्वनि च श्रूयते । तथापि शरीरपात एव कृत्स्न पापहानिः, तदैव 'तस्य पुत्रा दायमुपयन्ति सुहृदस्साधुकृत्यां द्विपन्तः पापकृत्यां' इति पुत्रे दायसंक्रमणमिव पुण्यपापसंक्रमणं सुहृत्सु द्विपन्तु च श्रूयते । पुण्यपापवरोधे सति अध्वनि तत्कलाभावाच्च । इति ॥

अद्वैतम् गतेर्यवत्त्वाधिकरणम् । (११७)

गतेर्यवत्त्वमुभयथान्यथा हि विरोधः । (३८८)

उपपन्नस्तद्वृक्षणार्थोपलब्धेः लोकवत् । (३८९)

या देवयानाल्प्यसृतिः प्रहाणसमीपवर्ती क्वचिदेव नेति ।

उपास्य आत्मा सगुणो गतिश्च सार्था विशुद्धे गतिरेव नेति ॥६७॥

अ - र्थः । देवयानाध्वगमनं क्वचित्कृतावलि । क्वचिन्न । तथापि सगुणब्रह्मोपासकस्य पर्यङ्कारोहार्थं गमननावस्यकमिति देवयानगतिः सार्थैव । निर्गुणब्रह्मप्राप्तौ 'अत्र ब्रह्म समभ्रूते' इत्यादि श्रुत्या गतिः नार्थवती । यथा लोके ग्रामप्राप्तौ पन्था अपेक्षते । आरोग्यप्राप्तौ नापेक्षते, तद्वदित्यर्थः ॥

अद्वैतम् अनियमाधिकरणम् । (११८)

अनियमस्सर्वेषामविरोधश्शब्दानुमानाभ्याम् । (३९०)

ब्रह्मप्राप्तुवतां च सर्वविदुषां यो देवयानधृतः

विद्यासु क्वचिदधृतोऽपि विपिने श्रद्धा तपोभ्यामयम् ।

संलक्ष्य श्रुतिभिः स्मृतिप्रभृतिभिर्विद्यासु सर्वासु यः

ब्रह्मोपास्तिमता तु सर्वविदुषां तुल्या गतिः श्रूयते ॥ ६८ ॥

अ - र्थः । पर्यङ्गविद्याप्रभृतिषु देवयानगतिः श्रूयते । मधुविद्या-  
शाण्डिल्यविद्याप्रभृतिषु न श्रूयते । तत्र सगुणब्रह्मोपासकानामपि गतिश्रवणं  
यत्र तन्निष्ठानामेव देवयानगतिः, अन्येषां तु नेति प्राप्ते, श्रुतिस्मृतिभ्यां  
सगुणब्रह्मोपासकानां सर्वेषां गतिरस्त्येव । कासुचिद्विद्यासु देवयानाध्वपठना-  
भावेऽपि 'तद्य इत्थं विदुः' इत्यादि श्रुतिः पञ्चामिविद्यानिष्ठदेवयानं, 'ये चेमे  
अरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते' इति विद्यान्तरशालिनामपि पञ्चामिविद्यावद्भिः  
समानमार्गतां गमयति । सर्वेषां उपासकानां

“ शुक्लकृष्णे गतीह्यते जगतः शाश्वते मते ।

एकया बाल्यनाश्रुतिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥” इति स्मृतिः देवयानाध्व-

चिन्तनं प्रवर्ति । “ श्रद्धां सत्यमुपासते ” इति श्रुती सत्यशब्देन ब्रह्मोपास्तेऽस्त्येव  
ब्रह्मोपास्तिः सर्वत्र समानेति सर्वविद्यासु गतिचिन्तनमुपसंहर्तव्यमेव । अतः सर्वेषां  
विद्यानिष्ठानां गतिचिन्तनं भवत्येव । इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् साम्परायाधिकरणम् । (९४)

साम्पराये तर्तव्यामोवात् तथाह्यन्ये । (३८१)

छन्दत उभयाविरोधात् । (३८२)

गतेरर्थवत्यमुभयथान्यथा हि विरोधः । (३८३)

उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् । (३८४)

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् । (३८५)

उत्क्रान्तस्य च पापहानिरयने ह्युत्क्रान्तिकालेऽथवा

द्वेषापि श्रवणं त्रयीषु विदितं नैवायने तत्फलम् ।

ब्रह्माङ्गस्य च सच्च एव गमनं योयुज्यते नान्यथा

मैवं ब्रह्मविचिन्तनस्य महिमा ब्रह्माङ्गहेतुर्भवेत् ॥ ६९ ॥

न सर्वविदुषां पाते हानिः पुण्यस्य कर्मणः ।

आधिकारिकमिष्ठानां ज्ञानिनां कर्मनाशनम् ॥ ७० ॥

अ - र्थः । पुण्यपापहानं उपासकस्य देहवियोगकाले उत देहादुत्क्रान्त-  
साध्वनि, उत देहवियोगकाल एव । उभयथा भुक्त्वात् वियोगकाले अध्वनि

चेति प्राप्ते, उपासकानुभाष्य पुण्यपापफलस्य अध्वन्यभावात् 'तस्य पुत्रा दाय-  
मुपयन्ति सुहृदस्साधुकृत्यां द्विपन्तः पापकृत्यां' इति पुत्रदायसंक्रान्तिसमकाल-  
पुण्यपापहानिश्रवणाच्च देहवियोगकाल एवेति सिद्धान्तः ।

ननु आतिनाहिकपुरयवहनसंवादादिश्रवणात् तदर्थं मूकशरीरमवयमास्थेयम् ।  
तदेतुभूतस्य कस्यचित् पुण्यस्य सत्त्वं एव तदुपपन्नं स्यादिति चेन्न । विद्यामाहात्म्यादेव  
तन्निबन्धे । विद्या हि स्वफलभूतत्रयसाध्यर्थं किञ्चिन् सूक्ष्मशरीरं स्थापयितुं समर्थम् ।  
यथा लोके सत्यादिसमूह्यर्थं आरभ्ये तटाकादिके, तदिच्छानासोऽपि तदेव तटाकारामारिकं  
अतिथिलं कुर्वन्तः पानीयसम्यग्मेवनादिकं कुर्वन्ति । तद्वत् । शाल्यर्थं कृतं कृत्यायाः  
पानीवादाधुपयोगवत् श्रद्धाप्रारब्धं कृता उपपन्ना देवयानाच्चगमनमूकशरीरस्थापनादा-  
वधुपपुज्यते इत्यादिवच । देहपातसमये पुण्यपापहानिश्च न सर्वविदुषां, अपि तु गूर्यं,  
व्यासवनिष्ठावान्तर तपःप्रभृत्याधिकारिकभिज्जालायेव । तेषां केतविभिन्नितेन देहपाते  
सत्यपि पुनर्देहान्तरप्राप्तितदर्थः । इति ॥

### द्वैतम् छन्दाधिकरणम् । (१५३)

- ओं छन्दत उभयाविरोधात् । (३९४)  
ओं गनेरर्थवत्त्वमुभयधान्यथा हि विरोधः । (३९५)  
ओं उपपन्नस्तद्वृक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् । (३९६)

मुक्ताः कदाचित्कुर्वन्ति कर्मभक्तिं निजेच्छया ।  
बन्धश्च प्रत्यवायश्च नास्ति मोक्षेऽविरोधतः ॥ ७१ ॥  
ज्ञानं कर्म च मोक्षाय प्राप्तमोक्षस्य कामतः ।  
कदाचित् करणं तस्य कदाचिन्नेति चोच्यते ॥ ७२ ॥

अ - र्थः । प्राप्तमोक्षः विद्वान् स्वेच्छया भक्तिं कर्म च करोति न  
करोति वा, करणाकरणयोः बन्धप्रत्यवाययोरभावात् । यथा 'विष्णुक्रमान्  
कर्मते' इति श्रुत्या यागाद्भूत विष्णुक्रमानुष्ठानं कृत्वा यागपूर्तिं कृत्वापि  
सादृशं विष्णुक्रमादिकं इच्छया कुर्वन्ति न कुर्वन्ति च तद्वत् इति ॥

प्राप्तत्वात्, लोकावत्-यागादिसमाप्तिफलकं विष्णुकर्मणामर्थं विष्णुप्रोतिकरं कर्म, यागादि-  
समाप्त्यनन्तरमपि इच्छया केचित् युवन्ति, केचिन्न । तद्वत् । तद्वक्ष्यमाणोपलब्धेः =  
तत् कर्षणं यस्य सः तद्वक्षणः, तद्वक्षणश्चासौ अर्थश्च तद्वक्ष्यमाणः, तस्योपलब्धिः =  
तद्वक्ष्यमाणोपलब्धिः, तस्मात् । 'तन्' इत्यस्य ज्ञानद्वारकं कर्मैत्यर्थः ॥

विशिष्टाद्वैतम् अनियमाधिकरणम् । (९५)

अनियमस्सर्वेषामविरोधशब्दानुमानाम्याम् । (३८६)

विद्यासु यास्वेव सुराध्वदृष्टिः तासुस्थितानां तु तदध्वयानम् ।

"ये चेम" इत्थं विदुरेवमादेः विद्यासु सर्वासु सुराध्वयानम् ॥७३॥

अ-र्थः । उपकोसल्यदिषु केषुचिदुपासनेषु अर्चिरादिगतिः श्रूयते ।  
सा च गतिः तन्निष्ठानामेव उत सर्वत्रकोपासननिष्ठानामिति विशये गतिश्रवणं  
यत्र तन्निष्ठानामेवेति नियमो न । अपि तु सर्वविद्यानिष्ठानां देवयानाध्वगमनं ।  
'तच्च इत्थं विदुः, ये चेमे अरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते, ते अर्चिषमभि-  
संभवन्ति' (छा. ५-१०-१) इति श्रुती 'ये च' इति श्रुत्या पञ्चामिविद्या-  
निष्ठानां च अर्चिरादिगतिश्रवणात् ।

"अग्निर्वांतिरहश्शुक्लः पम्पारा उत्तरायणम् ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥" (गीता. ८-२)

इत्यादि स्मृतिभ्यः सर्वेषां ब्रह्मविदां देवयानाध्वप्रदानेः । इति ॥

द्वैतम् अनियमाधिकरणम् । (१५४)

ओं अनियमस्सर्वेषामविरोधाच्छब्दानुमानाम्याम् । (३९७)

धातुस्सर्वगुणध्याननियमो नेतरस्य सः ।

सर्वेषां ज्ञानिनां मोक्षः श्रुतेरनुमिते स्मृतः ॥ ७४ ॥

अ-र्थः । ब्रह्मोपासननिष्ठानां केषांचिद् मुक्तिः, केषांचिन्नेति न ।  
'भ्रम कश्चिद्भ्रमवित् सृष्टिमनुभवति, मुक्तोऽप्येव भवति तस्माद्ब्रह्मः सृष्टिहेती'ति  
कौण्डिन्यश्रुतेः ज्ञानिनां सर्वेषां मोक्ष एव । सर्वगुणविशिष्टब्रह्मोपासनं केवलं  
चतुर्मुखस्यैव । यथा एकेषां ज्ञानिनां मोक्षः एवमन्येषां ज्ञानिनामपि मोक्षो  
भवत्येवेति अनुमानाय ।



अनियमस्वर्षा इत्यादि-अनियमः=मोक्षविषये केषांचिदेव ज्ञानिनां माक्षः, न सर्व-  
ज्ञानिनामिति नियमो नास्ति । सर्वज्ञमविरोधान्=सर्वेषां मध्ये कस्यचिदपि ज्ञानिनः मोक्ष-  
नियेयानावात् । शब्दानुमानान्यां=‘न कश्चिद्वदन्नविद्’ इति श्रुतेः । ज्ञानिनो नियम-  
मोक्षाः अपरोक्षज्ञानित्वात् चतुर्मुखकत् इत्यनुमानाच्च । चतुर्मुखस्यैव सर्वपुण्योपसंहारकत्वं  
नियमोऽस्ति । नान्येषां ज्ञानिनां इत्यर्थः ॥

अद्वैतम् यावदधिकरणम् । (११९)

यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् । (३९१)

सनत्कुमारादिषु देहपातादनन्तरं देहसमापमोक्तेः ।

। विपश्चितोऽस्ति शरीरमङ्गः न तेऽधिकारस्थितिमन्त एव ॥७५॥

अ-र्थः । विदुषः देहपातानन्तरं कैवल्यनिर्वृत्तिः, उक्त देहान्तरप्राप्तिः  
सनत्कुमारः उत्तमज्ञान्यपि स्कन्दरूपत्वेन मादुर्बभूव । एवं दक्षान्तरदप्रभृतीनां  
ज्ञानिनामपि देहान्तरप्राप्तिः दृश्यते । तद्वत् विदुषां वर्तमानदेहपातानन्तरं  
शरीरान्तरप्राप्तिरस्येवेति प्राप्ते ज्ञानिनां देहपातानन्तरं शरीरान्तरप्राप्तिर्न  
भवति । ‘तस्य सावदेव चिरं यापन्नविमोक्ष्ये, अथ सम्पत्स्ये’ इति विद्यमाया-  
निवर्तनरूपब्रह्मज्ञानोत्पादकशरीरपातानन्तरं ब्रह्मप्राप्तिश्रवणात् । ‘स्मृतिरन्ध्रे  
सर्वमन्वीनां विप्रमोक्षः’ (छ. ७-२६-२) इति श्रुतेः । ‘तयो यो देवानां  
प्रत्यवुच्यत स एव तदभवत् ततर्षीणां तथा मनुष्याणां’ (श्रु. १-४-१०)  
इत्यादिना ज्ञानिनां ब्रह्मभेदश्रवणात् च । सनत्कुमारादीनां देहपातानन्तरं  
देहप्राप्तिस्तु परमेश्वरेण अधिकारे नियुक्ताः प्राप्तज्ञाना अपि अधिकारावसान-  
पर्यन्तं शरीरसंबन्धयोग्या एवेति न दोष इति ॥

द्वैतम् यावदधिकरणम् । (१५५)

ओं यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् । (३९८)

ओं अक्षरपिपांस्वविरोधस्सामान्यतद्भावाभ्यामौपसुदवत्तदुक्तम् ।

स्वयोग्यतासुसारेण मुक्तावानन्दगुस्थितिः । (३९९)

गुरुशिष्यबन्धवैष्यं ज्ञानिनां तारतम्यता ॥ ७६ ॥

अ-र्थः । मुक्तौ उपासकानां आनन्दतारतम्यं ज्ञायते । यथाधिकारं  
स्वयोग्यतानुगुण्येनेत्यर्थः । ‘यथा मनुष्येभ्यो गन्धर्वाणां आनन्दविशेषः तेभ्यो  
ऋषीणां तेभ्यो देवानां तेभ्य इन्द्रस्य तस्माद्गुरुषु तस्माद्गुरुषु इति ‘एषश्चैव  
शतानन्द’ इति चतुर्मुखस्यैव शतानन्दोक्तेः अन्यस्य तारतम्योक्तेः ।

“ज्ञानयोगासनं येय मुक्तावानन्द एव च ।

ऋष्याधिकारं देवानां भवत्येवोत्तरोत्तरम् ॥” इति प्रमाणात् च ।

ब्रह्मज्ञानिनो आनन्दे समत्वेऽपि गुरुशिष्ययोरिव ब्रह्मज्ञानविरोधो न ।

“नानाविधा जीवमहा विमुक्तौ न चैव तेषां ब्रह्मधियां विरोधः ।

दोषाभावात् गुरुशिष्यादिभावात् लोकेऽपि नामी विमुक्तेषु तेषां विमुक्तेः ॥”

इति चतुरधृत्युक्तेः इति ॥

यावदधिकारमित्यादि—यावदधिकारम् = (‘यावतावन्न साक्येऽवधीमानेऽवधारणे’ इति निस्त्रण्ङ्क्तेः यावच्छब्दस्य अवधारणमयः । अवधारणं च परिच्छेदः) योग्यतानुगुण्येन तारतम्यात् इति । (मोक्षे) आधिकारिकाणां=स्वस्वयोग्यतानुसार्यनुष्ठानशीलवतां ब्रह्मादीनां, अवस्थितिः=आनन्दानुभवरूपावस्तिः भवति ।

“आचारे तारतम्याच्च आनन्दे तारतम्यता ॥

मुक्तिं ज्ञत्वापि विष्णुं स्यात् शाश्वं ध्रुवा ततोऽधिकम् ।

मुक्तौ मुखं तत्पटलः ततोऽप्यधिकमिष्यते ॥

न्याख्यातुस्तु समं मुक्तौ मुखं गान्धस्य कस्यचित् ।

ततोधिकं तु देवानां मुख्या व्याख्याकृतो यतः ॥

अक्ष्वन्तः कर्णवन्तस्सखायः मनोजवेवसमा बभूवुः ॥

न समो ब्रह्मणः कश्चित् मुक्तापि कथञ्चन ॥” इत्यादि धृतिस्मृति-प्रमाणात् यथायोग्यं मुक्तौ तारतम्यता सिद्धपरत्वे । इति ॥

अक्षरधियांविरोध इत्यादि—अक्षरधियां=ब्रह्मज्ञानिनो, ‘मोक्षे तारतम्यभावेऽपि अविरोधः=विरोधाभावः, सर्वेषां ब्रह्मज्ञानित्वात् । सामान्यतद्ब्रह्माभ्यां=मात्सर्यादि-दोषाभावोपकार्योपकारकरूपपरमत्वाभ्यां, औपसदकत्वं=गुरुशिष्यवत्; तत् पूर्वोक्त प्रमेयजातं तारतम्यादिकं, उक्तं=धृतायुजम् ॥ ‘नानाविधा जीवमहाविमुक्तौ न चैव तेषां ब्रह्मधियां विरोधः’ इत्यादि धृताविन्वयर्थः ॥

### अद्वैतम् अक्षराद्यधिकरणम् । (१२०)

अक्षरधियान्स्त्वरोधस्सामान्य तद्भावाभ्यामौपसदवत्तदुक्तम् । ३९२

अस्पृष्टमित्यादि निषिद्धधर्माः सर्वासु विद्यासु विशेषितव्याः ।

ब्रह्माक्षरं सर्वत एव तुल्यं तदक्षरत्वादि गुणावरोधः ॥ ७७ ॥

गुणा निषेधरूपाश्च विचिन्त्या ब्रह्मणस्तथा ।

यथानन्दादयो ब्रह्म ध्याने सर्वत्र चिन्तिताः ॥ ७८ ॥

अ-र्थः । ‘एतद्वै तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्ति अस्पृष्टमनस्य-द्वस्मदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायम्’ (३-८-८.) ‘अथ परा यथा तदक्षरमधि-

\* यथाधिकारं=यथा योग्यमित्यर्थः ॥

गम्यते यत्तदद्रेक्ष्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णं' (सु. १-१-५) इत्यादि श्रुतियु अक्षरं परं-  
ब्रह्म अस्थूलत्वादि विशेषितं हृदयते । तत्र 'आनन्दादयः प्रधानस्य' इति सूत्रेण  
ब्रह्मणि यथा विधिरूपाणि विशेषणानि ब्रह्मज्ञानसिद्धयर्थं चिन्तितानि तद्वत्  
निषेधरूपाणि विशेषणान्यपि चिन्तयितव्यानीत्यत्रोच्यते ।

ननु उपनिषदन्तरे पठितविशेषणानां उपनिषदन्तरे कथमुपर्यङ्क इति चेत्, औपसद-  
पत् तदवरोध इत्युक्तम् । तदर्थं क्वचिदाग्रे माये उपमयागेषु विहितेषु पुरोडाशप्रदान-  
मन्त्राणां 'अग्नेर्वैर्होत्रे वेरध्वरं' इत्यादि वाक्यानां सामवेदोत्पत्तानामपि याजुर्वेदिकैः अश्व-  
सुभिः अभिसम्बन्धो भवति । पुरोडाशप्रदानस्य अभ्युक्तृत्वत्वात् । 'प्रधानानुवर्तिनः  
अन्नान्नाति' न्यायात् । तद्वत् सर्वविशेषणानां अक्षरवद्वयमन्त्र-वात् प्रधानाक्षरवदानुवर्तिनः  
विधिरूपात् गुणान् निषेधरूपगुणांश्चोपर्यङ्क्य चिन्तनीया इत्यर्थः । अत एव 'गुणव्यव-  
स्थितिमने तदर्थत्वात् मुख्येन वेदसाम्ये' इति पूर्वश्लोके (३-१-८) उच्यते ॥

विशिष्टाहृतम् अक्षरव्यधिकरणम् । (९६)

अक्षरधियांत्ववरोधस्सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदवचनदुक्तम् । (३८७)  
इयदामननात् । (३८८)

अक्षरब्रह्मसंबन्धाः अस्थूलत्वादयो गुणाः ।

परविद्यासु सर्वासु ज्ञेया मुख्यानुसारतः ॥ ७९ ॥

गुणिनो मुख्यता स्मृत्या गुणास्तदनुसारिणः ।

गुणव्यवस्था न स्वाच्चेदियदामननं श्रुतम् ॥ ८० ॥

अ - र्थः । 'एतद्देहं तदक्षरं गार्गि अस्नेहमच्छाये अतमोवाच्यनाकाशम्'  
इत्यादि बृहदारण्यके (३-८-८) मुण्डके 'अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते  
यत्तदद्रेक्ष्यम्' इत्यादि । अत्र अक्षरविद्यानिष्ठा अस्थूलत्वादिगुणाः सर्वब्रह्म-  
विद्यासु अनुसन्धेया उक्तं तत्रैवेति । विशये ब्रह्मस्वरूपज्ञानार्थगुणाः द्विविधा  
वर्तन्ते । निषेधरूपाश्च विधिरूपाश्च । तत्रोभयविधगुणानामपि ब्रह्मस्वरूपा-  
नुसन्धानयोग्यत्वात् सर्वविद्यासु उपसंहरतव्या इति । 'गुणाः प्रधानानुवर्तिनः'  
इति न्यायात् । उपसंयोगे सामवेदपठितमन्त्रः प्रधानयाजुर्वेदिकाध्वर्युणा  
उपांशुत्वेनैव पठ्यते । न तु उच्चैस्साम्नेत्युक्तोच्चस्वरेण । "उपांसु यजुषा"  
इति न्यायात् । प्रधानानुसारिणः मन्त्रस्य उच्चस्वरूपात्वात्पि उपांशुत्वेन उच्चारणम्  
तद्वत्

तर्हि, सर्वत्राद्यविद्यायु गुणिनः प्राद्वणः मुख्यत्वात् सर्वेषां गुणानां उपसम्हारप्रसङ्ग इति चेन्न । इत्यन्यादुत्तमद्वारास्वरूपस्यानुसन्धानं यद्गुणाजातमपेक्षते तदेव उपसंहर्तव्यं । इतरे गुणास्तु प्रधानानुवर्तिनोपि प्रतिविद्यं व्यवस्थिता एव । इति ॥

अद्वैतम् इयदधिकरणम् । (१२१)

इयदामननात् । (३९३)

‘ऋतं पिबन्तावि’ति मन्त्र एकः परोक्षनशन्निति तद्विदा स्यात् ।  
मैत्रं द्वयं जीवपरार्थमेव विद्यैक्यमेवेति गुणानुपङ्गः ॥ ८१ ॥

अ - र्थः । ‘द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते’  
(सु. ३-१-१) ‘ऋतं पिबन्तां मुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे परार्थे’  
(क. ३-१) इति मुण्डककाठकात वाक्ययोः अर्थकये विद्यैक्यं, तदभावे विद्या-  
नानात्वमिति विशये एकत्र एकस्य भोक्तृत्वं दृश्यते । अन्यत्र तु उभयोरपि  
भोक्तृत्वमेव । वेद्यरूपस्य भिद्यमानत्वात् विद्याभेद इति प्राप्ते विद्यैक्यमिति  
सिद्धान्तः ।

तथाहि, उभयोरपि मन्त्रयोः परमान्मप्रकरणपाठान् वाक्यशेषाद्य जीवद्वितीयं देश्वरं  
प्रतिपादयतोः वेद्यरूपमेदाभावात् । छत्रिणो गच्छन्तीति छत्र्यच्छत्रिप्रहणकन् प्रविर्कर्मिक-  
मह एकस्य अपिबतोऽपि शाहचर्यान् कर्तुं पिबन्ताविति परमात्मनः भोक्तृत्वाभावेऽपि  
भोक्तृत्वमुच्यते इति न भोक्तृत्वं परमान्मनः भवतीति उभयत्र अर्थम्पादिकैक्यमेव इति ॥

अद्वैतम् अन्तरन्वाधिकरणम् । (१२२)

अन्तराभूतग्रामयत् स्वात्मनः । (३९४)

अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशान्तरवत् । (३९५)

उपस्तानाम्नश्च कहोलनाम्नः प्रश्नद्वयेऽभ्यास निदर्शनान्ते ।  
विद्ये विमिन्ने इति मैत्रमत्र सर्वान्तरात्मैव गुरुपदिष्टः ॥ ८२ ॥

आवृत्तिभेदेऽपि च नान्मभेदः यस्तत्त्वमस्यादिषु दृष्ट एव ।  
ममाग्निरारम्भ इहापि तुल्यो यदेव नाधादिति चैक्यबोधान् ॥८३॥

अ - र्थः । ‘यस्ताश्नदपरोऽग्नाद्वा य आत्मा सर्वान्तरः’ (श्रु. ३-४-१,  
३-५-१) इति शृङ्गारण्यके उपनक्तृत्वोत्पन्नयोः नैरन्तर्यमभिसमाधाने वर्तते ।

तत्र विधैकत्वं उत नानात्वमिति विज्ञये विद्याभ्याससामर्थ्यात् विद्यानानात्वम् । यथा 'समिधौ यजति' इत्यादौ यजतिपद्माभ्यासात् प्रयाजादिभेदः, तद्वत् अत्र विद्याभ्यासात् भेद इति प्राप्ते समाधानम् ।

उभयत्र सर्वान्तर एव आत्मा पृष्ठः प्रत्युक्तश्च । 'एको देवस्तर्बभूतेषु गूढः सर्व-  
ध्यायी सर्वभूतान्तरत्मा ।' इति अहिमन्मन्त्रे समस्तेषु भूतभामेषु एक एव सर्वान्तर आत्मा  
आप्रापते । एवमन्योरपि प्राप्तिरप्येवमिति चेत्तत्रापि विधैकत्वम् ।

'वत्स्यमिति' इति नवहृन्वोऽनुपदेशः । इत्येवमेतदुक्तं । तत्र विद्याभेदो न ।  
तद्वत् अत्र उपदेशभेदेऽपि विधैकत्वं प्रकृते भव-देवेति । उभयोरपि प्रश्नप्रतिबन्धने समाने  
एव दृश्यते । यदेव साक्षादिति च एषकारेण विधैकत्वबोधाय इति ॥

### विशिष्टाद्वैतम् अन्तरत्वाधिकरणम् । (९७)

अन्तराभूतग्रामवत् स्वात्मनोऽन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेश-  
व्यतिहारो विशिष्यन्ति हीतगवत् । (३९०) भेदान् । (३८९)  
सैव हि मत्यादयः । (३९१)

यदेव साक्षादिति यच्च साक्षात् विधे कर्होलेतर मंगृहीते ।

ऐक्यं तयोः प्रश्नतदुत्तराभ्यां सर्वान्तरात्माद्युपदेशसाम्यात् ॥ ८४ ॥

प्रश्नप्रत्युक्तिभेदेऽपि सद्विधैक्यं यथेप्यते ।

एतदात्म्यनवाभ्यासादेकोपस्तकद्वौल्योः ॥ ८५ ॥

अ - र्थः । बृहदारण्यके 'यन्माक्षदपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः  
तन्मे व्याचक्ष्व' (बृ. ५-४-१) इत्युपस्तप्रश्नस्य प्रतिबन्धने 'यः प्रायेण  
प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरः' (बृ. ५-४-१) इत्यादि । 'यदेव साक्षा-  
दपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरः तन्मे व्याचक्ष्व' (बृ. ५-५-१) इति  
कर्होलेप्रश्नस्य प्रतिबन्धने 'योऽश्नायापिपासे ओकं मोहं जरां मृत्युमत्येति'  
(बृ. ५-५-१) तत्र विद्याभेदो अस्ति नवेति चिन्तायां प्रश्नस्य ऐक्यरूपेऽपि  
पूर्वत्र प्राणनादीनां कर्ता 'सः सर्वान्तरात्मा' इति परत्र अश्नायापिपासादि-  
रहितः इति पूर्वत्र जीवात्मा, परत्र परमात्मेति प्रतिभासात् रूपं मिथते अतः  
विद्यानानात्वमिति पूर्वप्रश्नः ।

सिद्धान्तस्तु न विशाभेदः । यत्ताक्षादिति प्रथमार्थस्यैव यदेकताक्षादिति पुनःप्रश्नेन प्रश्नैक्यं भासते । प्रतिवचने भूतपामवन्त्यात्मनः सर्वांतररत्नेनोपदेशात् प्रतिवचनमपि तुल्यमेव । निरुपाधिक्रान्तितुल्यं परमात्मन एवेति पूर्वमुक्तत्वात् । 'को होवान्यात् कः प्राण्यात् श्वेप आकाश आनन्दो न स्यात्' इत्यादि श्रुतेः । अतः उभयत्र परमानैवेति रूपामेदाद्विधेयम् । तथा सति उभयत्र कर्होत्पत्तेऽपि सर्वप्राणिप्राणमहेतुत्वप्राणः अनुसन्धेयः । उपस्तेनापि अक्षनाभापिपासराहिसारुपगुणो अनुसन्धेय इति सद्द्वियादिका उपदेशभेदेऽपि विद्याभेदस्तिरुद्धः इति ॥

### द्वैतम् इयदामननाधिकरणम् । (१५६)

ओं इयदामननात् । (४००)

ओं अन्तराभूतग्रामादिति चेन्नदुक्तम् । (४०१)

ओं अन्यथाभेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशवत् । (४०२)

नामादिभ्यस्तूत्तमत्वं प्राणस्य परिदृश्यते ।

श्रियं विष्णुं विना प्राणवाच्यः सर्वेभ्यः उत्तमः ॥ ८६ ॥

प्राणावधिकसर्वेषां तारतम्यं समीरितम् ।

अजायतात्मनः प्राणः सत्येनातीति मानवः ॥ ८७ ॥

अ - र्थः । छान्दोग्ये नामोषस्वेत्यारभ्य प्राणोपास्तिपर्यन्तं उत्तरोत्तरं उत्तमत्वमुक्तम् । प्राणशब्दवाच्यश्च चतुर्मुखः । तादृशप्राणात् किञ्चिद्भूयः नोक्तम् । तथाप्यनुमानात् चतुर्मुखस्यापि अनेकः उत्तमः विष्णुरस्तीति सिद्धान्तात् । प्रमाणान्तराच्च श्रियं विष्णुं विना प्राणशब्दवाच्यः चतुर्मुखः सर्वेभ्योऽधिकारिभ्यः उत्तम इति श्रुत्यामानात् इत्यर्थः ।

इति प्रमाणात् नाम-वाक्-मनः-सङ्कल्प-चित्त-ध्यान-विज्ञान-बल-अध-अप्-तेज-आकारा-स्वर-  
 आशा-प्राणानामधिदेवताः । अत्र अधिकं तु अणुव्याख्यानो द्रष्टव्यम् ॥ अन्तराभूत-  
 ग्रामवदिति चेत्तदुक्तम्=प्राणशब्दवाच्य-चतुर्मुखाः-अन्तरा=विष्णुं धियं प रिता, भूत-  
 ग्रामवत्=नामाद्याशान्तभूतिसमूहवत् स्वोत्तमयुक्तः, आधिकारित्वात् इत्यनुमानं न भवति ।  
 तदुक्तम्='प्राणो वाव सर्वेभ्यो भूवान्' इति प्राणस्यैव अधिकारिभ्यः उत्तमत्वमुक्तम् ।  
 प्राणादुपरि न कथनोपम इति ध्रुवार्थान् तदनुमानं बाधितमित्यर्थः ॥ अन्वयाभेदानुप-  
 पत्तिरिति चेन्नोपदेशकत्-अन्वया-पूर्वोक्त सर्वोत्तम-वे भेदानुपपत्तिरिति चेत् 'आत्मा एव  
 प्राणो जायते' इति धृतिस्तिद्धिभेदस्य अनुपपत्तिरिति चेन्न । उपदेशवत्='एव तु वा अति  
 वदति यस्सत्येनातिवदति' इत्युपदेशकत् चतुर्मुखादपि पुरयोत्तमस्य विष्णोः सिद्धत्वात्  
 इत्यर्थः । प्राणस्य सर्वोत्तमत्वे प्राणपरमात्मनो एक्यापत्त्या भेदो न स्यादिति पूर्वशः ।  
 सिद्धान्तार्थस्तु 'यस्सत्येनातिवदति' इति प्राणादुपरि तत्त्वशब्दवाच्यस्य विष्णोरेतमर्क-  
 सिद्धमित्यर्थः ।

“उत्तमत्वं हि देवानां मुक्तावपि हि मानवान् ।

तेभ्यः प्राणस्य तस्माच्च तिलमुक्तस्य वै हरेः ॥”

इति प्रमाणान् चतुर्मुखादपि तिलमुक्तहरेरेवोत्तमत्वम् । नान्यस्य । इति ॥

अद्वैतम् व्यतिहाराधिकरणम् । (१२३)

व्यतिहारो विशिषन्ति हीतरवत् । (३९६)

“योऽसौ सोऽसौ नोऽहमस्मित्वमा”दौ

जीवो ब्रह्मध्यानमुत्कर्षकृत् स्यात् ।

ब्रह्मप्याहुर्जीवदृष्टिं निकृष्टां

मैवं ध्यानायेति मत्यादिवत् सः ॥ ८८ ॥

अ-र्थः । 'तयोहं सोऽसौ, योऽसौ सोऽहं', 'त्वं वा अहमस्मि  
 भगवो देवते, अहं वै त्वमस्मि' इत्यादि धृतितु परस्परव्यतिहारेण उभयरूपा  
 बुद्धिः कर्तव्या, एकस्यैव वा कर्तव्येति संशये चिन्तनाय परस्परं व्यतिहारः  
 कर्तव्य एवेति सिद्धान्तः । इतरवत् यथा सर्वोत्तमव्यभूतयो गुणाः आध्याना-  
 माध्यायन्ते तद्वदित्यर्थः । अत एव वैदिकाः 'त्वमहमस्मि अहं च त्वमस्मि'  
 इत्युभयरूपां मतिं कुर्वन्ति ॥

ननु, उक्तदृष्टिः निकृष्टे कर्तव्या, सा च श्रेयस्करी इति च न्यायः ।  
 जीवान्नि परमात्मदृष्टिः श्रेयस्करी भवतु, परमात्मनि जीवदृष्टिः न श्रेयस्क-  
 रीति कथं व्यतिहारेण उभयमतिरिति चेत् वचनभाषायात् उभयमतिः

वर्तन्त्येत्युच्यते । अत्र उभयविधध्यानेऽपि ऐकान्त्यस्यैव अनेन प्रकारेण अनु-  
चिन्त्यमानत्वबोधनात् न दोष इति ॥

द्वैतम् व्यतिहाराधिकरणम् । (१५७)

ओं व्यतिहारो विशिषन्ति हीरवत् । (४०३)

विष्णोः प्राणादुत्तमत्वं प्रश्नप्रत्युक्त्यभावतः ।

नेति चेन्नातिवादीति सत्यब्रह्मोक्तितस्ततः ॥ ८९ ॥

प्राणाद्भूयोस्ति सत्यं चाऽदोभूय इति कल्पनात् ।

हिरण्यगर्भपर्याय प्राणादुत्तमता हरेः ॥ ९० ॥

अ - र्थः । प्राणादपि परमात्मनः उत्तमत्वमुक्तम् । तच्चेतरवत् सिद्धया-  
तीत्याह । 'एष तु वा अतिवदति' इति सत्यातिवादिनः विशेषणमुक्तम् ।  
तस्मात् चतुर्मुखादपि सर्वोत्तमत्वं विष्णोरेवेति 'तेभ्यः प्राणस्य तस्माच्च नित्य-  
मुक्तस्य वै हरेः ।' इति प्रमाणात् इति ।

व्यतिहारो विशिषन्ति-छन्दोगाः इतरवत्-='यस्माव नाम्नी भूयसी'त्यादि विशेष-  
णेन नामादिभ्यो वागादिकमिव प्राणातिवादितः सत्यातिवादिनम् । 'यस्मात्तेनातिवदती'ति,  
विशिषन्ति-='एष तु वा अतिवदति' इति तु शब्देन व्यावर्तयन्तीत्यर्थः । व्यतिहारः=  
अध्याहारः 'अस्ति भगवः प्राणात् भूयः' इति 'प्राणाद्वाक भूयोऽस्तीति' 'तन्मे भवान्  
प्रवीतु' इति 'सत्यं वाव प्राणाद्भूयः' इति प्रश्नपरिहारयोः सत्यप्रकरणे वर्तव्य इत्यर्थः ॥



स्निग्धपण्डले पुरुषो दक्षाय दक्षिणेऽक्षन् पुरुषः' (वृ. ५-५-२) इति विद्या  
 धूयते । तत्र सत्यविद्ये द्वे उक्त एकैवेति संशये फलभेदात् 'जयतीर्षा  
 लोकान्' (वृ. ५-४-१) 'हन्ति पाप्मानं जहाति च' (वृ. ५, ५-३-४)  
 इति फलभेदात् भिन्ने इति प्राप्ते फलद्वयमप्यङ्गगतमेवेति अर्थेवाद् एव उभयोः  
 विद्ययोः । 'द्रव्यगुणसंस्कारकर्मसु फलश्रुतिर्नैवावदस्स्यात्' इति न्यायात् ।  
 उभयोर्विद्ययोः विद्वैक्यमेवेति गुणोपसंहारः कर्तव्य इति ॥

इदं सत्याधिकरणम् । (१५८)

ओं सैव हि सत्यादयः । (४०४)

श्रद्धानिष्ठाकृतिर्ज्ञानं सुखं भूमादयस्तथा ।

उत्तमास्तत्र मन्तीति न ते विष्णुगुणास्मृताः ॥ ९३ ॥

अ - र्थः । प्राणादुत्तमः छान्दोग्ये न दृष्ट इति पूर्वोक्तं न युज्यते ।  
 'कृतिस्त्वेव विजिजासितव्या' इति श्रुत्यादीनामुपरि दृष्टत्वात् इत्याक्षेपे  
 समाधानमाह । कृत्यादयः परदेवतायाः स्वरूपभूता गुणाः ।

"नामादिप्राणपर्यन्तान् यो हि सत्यादिरूपवान् ।

तस्मै नमो भगवते विष्णवे सर्वविष्णवे ॥"

"सत्याद्या अहमात्मान्ताः यद्गुणास्मभुदीरिताः ।

तस्मै नमो भगवते यस्मादेव विमुच्यते ॥" इति प्रमाणान् ॥

सुवार्थः । सैव हि सत्यादयः—सत्यादयः=सत्यं आदिः एषामिति अतद्गुणसंवि-  
 शानो बहुव्रीहिः, 'जशित्यादयप्यद्' इति पाणिनिमूलवत् सत्यशब्दस्य विष्ण्वर्थकत्वस्य  
 पूर्वोक्तत्वात् तद्विश्वविज्ञानादिशब्दवाच्याः । विज्ञानादयः सैव = विष्ण्वस्वरदेवदेव ।  
 नान्ये इत्यर्थः । नामादिप्राणपर्यन्तान् इति प्रमाणान् । सूत्रे मन्तीति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः  
 कृतिनिष्ठाश्रद्धा इत्यादि स्त्रीलिङ्गशब्दानाहुत्वस्यभूता दृष्टत्वात् तदपेक्षया इत्यर्थः ॥

अद्वैतम् कामाद्यधिकरणम् । (१२५)

कामादीत्तरत्र तत्र चापतनादिभ्यः । (३९८)

यस्सत्यकामादि गुणीत्युपास्यः आकाशशायीति स निर्गुणात्मा ।

तयोरभेदेऽपि गुणानुपङ्गः नोपासनार्थः किमु भूतिबुद्धय ॥ ९४ ॥

अ - र्थः । छान्दोग्ये 'एष आत्मे'त्यारभ्य (८-१-५) दह्विद्या पठिता । 'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु, य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः तस्मिन् शेते सर्वस्य वशी' (बृ. ४-४-२२) इत्यादि निर्गुणविद्या पठिता । तथोरैक्येन परस्परं गुणोपसंहारः कर्तव्यः । निर्गुण-विद्यायां गुणोपसंहारे किं फलमिति न शकनीयम् । निर्गुणब्रह्मण एव विभूतिप्रदर्शनाय अयमुपसंहारः । नोपासनाय । गुणवद्ब्रह्मैव निर्गुणमिति प्रदर्शनायेत्यर्थः । उभयत्रापि हृदयायतनत्वादि सामान्यात् विद्येयमित्यर्थः । यद्यपि दह्विद्या मगुणमेव । वाजसनेयकविद्या तु 'अत ऊर्ध्वं विमोक्षाय ब्रूहि' (बृ. ४-३-१४) 'स एष नेति नेत्यात्मा' (३-०-२६) इत्यादिना निर्गुणमेव ब्रह्म कथयति । तथाऽपि ब्रह्मणः विभूतिप्रदर्शनायेत्युक्तत्वात् उपासनार्थाभावेऽपि तत्रोक्त सत्यकामत्वादयः अत्र, अन्यत्रोक्त वदित्वादयः तत्र इति परस्परमुपसंहार एव इति ॥

### अद्वैतम् आदराधिकरणम् । (१२६)

आदरादलोपः । (३९९)

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् । (४००)

प्राणामिहोत्रस्य समादरेण भक्तस्य लोपोऽपि स होम एव ।  
भक्तं समुद्दिश्य च होमदृष्टेः भक्तस्य लोपे न च होम इष्टः ॥ ९५ ॥

अ - र्थः । 'तद्यद्वक्तं प्रथममागच्छेत् तद्धोमीयं स यां प्रथममाहुतिं जुहुयात् तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहा' (छा. ५-१०-१) 'य एतदेवं विद्वानमिहोत्रे जुहोति' (छा. ५-२४-२) इत्यादि प्राणामिहोत्रप्रकरणे मन्त्रपुरस्सरं होमो दृष्टः । तत्र अन्नभोजनाभावेऽपि अन्नपर्यायस्य जलेन वा अन्येन द्रव्येण वा प्रतिनिधिन्वायेन भोजनं स्वीकृत्य तदन्नभूतः होमः कर्तव्य इति प्राप्ते उपस्थिते भोजने एव होमविधानात् अन्नभोजनाऽभावे होमन्येष एव । न प्रातिनिधि-माश्रित्य होमः कर्तव्य इति ॥

### विजिष्टाद्वैतम् कामाद्यधिकरणम् । (९८)

कामादीतरत्र तत्र चापतनादिभ्यः । (३९२)

आदरादलोपः । (३९३)

उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ।

(३९४)

क्वचिच्चकामादिगुणाष्टकाङ्गि क्वचित् स्वशायी वशितादि जुष्टः ।

पूर्वत्र कामादिगुणाः प्रतीताः परत्र चेशानमुक्त्वा गुणास्तु ॥ ९६ ॥

तद्रूपभेदाद्विधिर्विधेय विद्या भवेत् द्वयोस्ताम्यगुण प्रतीतेः ।

सर्वासु विद्यासु गुणविशिष्टं ब्रूयेति कामादिगुणाद्यलोपः ॥ ९७ ॥

अ - र्थः । 'अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम दहरो-  
ऽस्मिन्नन्तर आकाशस्तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्यम्' (छा. ८-१-१) इत्यादि ।  
वाजसनेयके 'स वा एष' इत्यारभ्य 'य एषो अन्तर्हृदय आकाशः तस्मिन्  
ज्ञेते सर्वस्य वशी सर्वज्ञेशान.' इत्यादि (छा. ६-४-२२) तत्र विद्याभेदः,  
एकत्र अपहृतपाप्मत्वादिगुणाष्टकविशिष्ट आकाश. उपास्यः, एकत्र तु आकाशे  
शयानः वशित्वादिगुणविशिष्टः उपास्य इति, रूपभेदात् प्रतीयत इति पूर्वपक्षे  
समाधानम् । हृदयायतनत्व-सेतुत्व-वितरणत्वादिभिः उभयत विद्या तुल्येति  
प्रत्यभिज्ञायते । वशित्वादयः सत्यसङ्कल्पन्तर्भूता एवेति सत्यसङ्कल्पमहित-  
सत्यकामत्वादिगुणानामपि सद्भावमन्यत्वावगमयन्ति । अतः रूपं न भिद्यते ।  
ब्रह्मप्राप्तिरूपे च फलमपि न भिन्नमिति विधैक्यादुभयत्र उभये गुणाः उप-  
सहर्तव्याः ॥

ननु, दहराकाशः एकत्र परमात्मपर एव, वाजसनेयक आकाशे शयानस्य  
वशित्वादिगुणश्रवणान्यथानुपपत्त्या परमात्मपरत्वाश्रयणेन वाजसनेयकमताकाश-  
शब्दस्य 'तस्यान्ते सुपिरं सूक्ष्मं' (तै-ना. ११.) इति हृदयान्तर्गत सुपिर-  
शब्दवाच्य आकाशोऽर्थ इति आयतनभेदोक्तोति चेन्न । उभयत्र सर्वगुणमत्वात्  
'भूयसां स्यात् बलीयस्त्वं' इति सीमांसा न्यायेन हृदयायतनत्वादि बहुगुणाधिक्यात्  
अभिन्नेव विधेत्यङ्गीकार्या ॥

ननु, 'अ इहात्मानमनुविद्यन्नजन्ति, गृतांश्च मत्यान् कामान् तेषां सर्वेषु  
लोकेषु कामचारो भवति' (छा. ८-१-५) इत्यादिना पितृलोकसञ्चारादि  
सांसारिकफलश्रवणात् सत्यकामत्वादि गुणाः फलान्तरकामानामेष उपास्याः न  
ब्रह्मप्रेप्सोः, निर्गुणमेव ब्रह्म प्राप्यमुच्यते । 'परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वैन रूपेणा-  
भिनिष्पद्यते' इत्यादि श्रुतेः इति चेन्न । सगुणमेव ब्रह्म, न तु निर्गुण-  
मित्यसकृदुक्तत्वात् सत्यकामत्वादि गुणविशिष्टब्रह्मोपासनेनैव सर्ववन्धविनिर्मुक्ति-  
पूर्वक स्वस्वरूपाभिर्भाव इति, लोकसञ्चारादिकं च मुक्तस्य 'सङ्कल्पादेव तच्छ्रुते'

इत्यादिना वक्ष्यमाणरीत्या युक्तमिति । उपास्तिश्च सर्वगुणविशिष्टस्यैव ।  
प्रकृतविद्ये अपि समुणे एवेति सत्यकामत्वादिगुणाः उभयत्रोपसंहार्या एवेति ॥

### द्वैतम् कामव्यधिकरणम् । (१५९)

ओं कामादितरत्र तत्र चायतनादिभ्यः । (४०५)

ओं आदरादलोपः । (४०६)

ओं उपस्थितेस्तद्वचनात् । (४०७)

प्राणादुपरि लक्ष्मीश्चेत् पाठाभावः कथं श्रुतौ ।

सदा विष्णोस्समीपस्थाप्युपास्ते विष्णुमादरात् ॥ ९८ ॥

प्रकृतिर्नित्यमुक्तेति स्वेच्छया विष्णुवत् क्षितौ ।

अवतीर्ष स्वभक्तानां बन्धमोक्षौ करोति सा ॥ ९९ ॥

अ - र्थः । छन्दोम्ये ' नामादि प्रागपर्यन्तपाठे सत्यपि लक्ष्म्याः प्राणादुपरि  
पाठाभावः जन्मादिश्रवणश्च कथमित्याक्षेपे लक्ष्मीः स्वेच्छया विष्णुस्थाने  
मित्वा अन्यत्र भूम्यादां " राघवत्वेऽभवत् सीता रुमिणी कृष्णजन्मनि "  
इत्यादि प्रमाणान् बहून् अवतारान् करोति । प्राणादुपरि लक्ष्म्याः पाठाभावस्तु  
संसारयोर्म्यनामेव तत्र पाठः, इयं तु प्रकृतिश्चन्द्रवाच्या लक्ष्मीः नित्यमुक्ता ।  
सर्वदा विष्णुसमीपस्था । विष्णोः अधिकधीन्या उपास्तिमपि करोति ।

" नामादयस्तु यद्वत्वात् मोचकत्वात् परोपि च ।  
उभयोरेभ्यभावेन यथाव्यक्तं न तदितम् ॥  
श्रुतौ तथा जीवपरौ उच्यते किमेतन्न ।  
नोच्यते च तदा तस्व द्वयं च समुदाहृतम् ॥  
यथा धीर्नित्यमुक्तापि प्रकृतामपि सर्वदा ।  
उपास्ते नित्यसौ विष्णुमेवं भक्तौ हरेर्भवेत् ॥ "

'द्वैतिकादि निली' इत्यारभ्य 'एतमाहुः परम' इति गौपवनधृत्यादयः अत्र प्रमाणमिति ॥

कामादितरत्र तत्र चायतनादिभ्यः-श्रीः=कामान्=स्वेच्छया, इतरत्र=भूम्यादी-  
अवतारि । आयतनादिभ्यः=सर्वत्र आयतनत्वादि सत्त्वान् इत्यर्थः । श्रियः जन्मादि-  
भावेन संसाराभावात् संसारयोर्म्य नामादितु अपाठ इत्यर्थः ॥ आदरादलोपः-आदरात्=  
विष्णो भक्त्यापिस्वयात्, लक्ष्म्याः अलोपः=उपासनदेरलोपो मुज्यते इत्यर्थः । उपस्थिते-  
स्तद्वचनात् उपस्थितेः=प्रणवसमीपस्थितेः, वचनात्-'द्वैतैवौ, अनादिनिली, अनादित्युक्ती,  
नित्यमुक्ती, नित्यशुनी, योऽत्र परमो मा च प्रकृती, रमते क्वच्यं परमो रमते क्वस्मिन्  
प्रकृतिः, क्वस्मिन् हि रमते परमः, न क्वस्मिन् प्रकृतिः, अत्र एवमाहुः परम' इत्यादि  
धर्मवचनात् । भावाः परः-परम इति विष्णुरित्यर्थः ॥

अद्वैतम् तन्निर्धारणाधिकरणम् । (१२७)

तन्निर्धारणानियमस्तद्वष्टेः पृथग्व्यप्रतिबन्धः फलम् । (४०१)

उद्गीथविद्या नियमेन कर्मव्यपाश्रया नेन्द्रियकामवत् सा ।

यो वेद यश्चापि न वेद तौ द्वौ कर्मश्रयेते इति वेदवाक्यात् ॥ १०० ॥

विद्याविहीनं च तदेव कर्म वीर्येण युक्तं तदेव वक्ति ।

तस्माद्दुपासनेः फलमन्यदेव विलम्बराहित्यमिहोच्यतेऽस्थाः ॥ १०१ ॥

अ - र्थः । 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' इत्यादीनि (छ. १-१-१) कर्माङ्गाश्रयाणि विज्ञानानि कर्मणु नियमेन न कर्तव्यानि । 'तेनोभौ कुरुतो यश्चेतदेवं वेद, यश्च न वेद (छ. १-१-१०) इति उद्गीथोपासकस्य उद्गीथानुपासकस्य च कर्मविधानात् । 'आपयिता ह वै कामानां भवति' इति उपास्तिफलश्रवणं तु 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' इतिवत् 'यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवति' इति कर्मफलपक्षधा विलम्बराहित्यरूपफलायोपास्तिविधिरिति प्रतीयते । वीर्यवत्तरमिति तरप्प्रत्ययेन कर्मणः स्वभावतः वीर्यवत्त्वबोधनात्, तरप्प्रत्ययेन अधिकफलद्योतनाच्च ।

विशिष्टाद्वैतम् तन्निर्धारणनियमाधिकरणम् । (९९)

तन्निर्धारणनियमस्तद्वष्टेः पृथग्व्यप्रतिबन्धः फलम् । (३९५)

उद्गीथाश्रयकर्मणीह नियमेनोद्गीथविद्या न वा

जुह्वाद्याश्रयपर्णतेव नियमेनेत्यं नियम्येत न ।

गोदोहादिवदेव यन्नियफलादन्यच्च शैश्यं फलं

प्रोक्तं तत्फलकामुक्ते भवति सा नान्यत्र विद्या श्रुता ॥१०२॥

अ - र्थः । कर्माङ्गाश्रयाणि उपासनानि कर्माङ्गत्वेन नियमेन अनुप्टेयानि । 'यस्य पर्णमर्वा जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति' इत्यत्र जुह्वाः पर्णतादिनियमवत् इति प्राप्ते कर्माङ्गत्वेन नोपासनानियमः । 'तेनोभौ कुरुतो यश्चेतदेवं वेद, यश्च न वेद' इति (छ. १-१-१०) विदुष इव अविदुषोपि कर्मानुष्ठानविधानात् । उपासनाया यदि कर्माङ्गत्वं तदा 'सकलान्नोपसंहारैः काम्यं कर्म प्रसिद्धयतीति' अविदुषः कर्मविधानं व्यर्थं स्यात् । कर्मानुष्ठाने च फल्यरीद्धचगावभसज्ञाच्च । प्रवृत्तकर्मणः फलप्रदत्वे सत्यपि प्रवलकर्मान्तरफलेन

विलम्बराहित्यरूपं नीर्यवत्तरत्वफलार्थं हि कर्मसु उपासना विधीयते । 'गो-  
दोहनेन पशुकामस्य प्रगयेत्' इतिवत् । इति ॥

द्वैतम् तन्निर्धारणाधिकरणम् । (१००)

ओं तन्निर्धारणार्थनियमस्तद्दृष्टेः पृथग्व्यप्रतिबन्धः फलम् । (४०८)

श्रवणं मननं ध्यानं त्रयं कार्यं सुमुक्षुभिः ।

ब्रह्मापरोक्ष्यविज्ञानविरोधिविनिवृत्तये ॥ १०३ ॥

तत्त्वनिश्चयवेदार्थदाह्याभ्यपमितरत् फलम् ।

प्रतिबन्धाभावरूपं ब्रह्मज्ञानस्य गीयते ॥ १०४ ॥

अ - र्थः । " श्रोतव्यो मन्तव्यो निभिध्यासितव्यः " इत्यादि श्रुतौ  
ब्रह्मापरोक्ष्यज्ञाने उपासनं साधनम् । तच्च श्रवणादिना सम्भवतीति किमर्थ-  
मुपासनमित्यत्रेपे श्रवणादिकलं अज्ञानविपर्ययादिदर्शनप्रतिबन्धनिवृत्तिरिति  
उपासनफलात् भिन्नमेवेति श्रवणादिकमपि अनुष्ठेयमेव ।

" ध्यात्वा मत्वा तथा ध्यात्वा तद्दर्शनविपर्ययौ ।

संशयं च परणुय क्कते मन्त्रदर्शनम् ॥ " इति प्रमाणम् ॥

तुकार्थः । तन्निर्धारणे च अर्थनियमश्च एतयोस्मादाहारः—तन्निर्धारणार्थनियमः ।

उन्कोचरं गुणानि भवन्तीति र्थयाकरणपरिभाषया मौढे पुंस्त्वम् । तन्निर्धारणनियमः=

तत्त्वविषयनिधयः, अर्थनियमश्च वेदार्थदाह्यरूपः । एतत् फलद्वयमपि श्रवणमननयोः ।

फलम्=सुख्यफलं तु तद्दृष्टेः=ब्रह्मापरोक्ष्यज्ञानात्, पृथग्व्यप्रतिबन्धः=ब्रह्मापरोक्ष्यज्ञान-  
बन्धरीभूत अज्ञानाभ्याविपर्ययानां निवृत्तिः । धरनेन तन्वनिधयो जायते । तेनज्ञान-  
निवृत्तिः फलति । मननेन वेदार्थनिधयः । तेन संशयविपर्ययनिवृत्तिः फलति ।

उपासनायाः फलं ब्रह्मापरोक्षम् ॥

अद्वैतम् प्रदानाधिकरणम् । (१२८)

प्रदानवदेव तदुक्तम् । (४०२)

यत्प्राणवायोऽनुचिन्तनं तन् विषयक्यभावेऽपि ऋद्यादिभेदान् ।

'राशेऽधिराजाय' यथा प्रदाने प्राणस्य वायोः पृथगेव चिन्ता ॥ १०५

तौ घेति मपेति च भिन्नप्राण्य पाठादिभेदान् पृथगेव विधे ।

उपक्रमेणाप्युपमं हनेन च विषयक्यभावेऽपि पृथग्व्यचिन्ता ॥ १०६ ॥

इत्यादि प्रथमान्तपदबाहुल्यसाहचर्याच्च सर्वत्र प्रथमेति निश्चीयते । पूर्वानुवाकोक्त  
 उपास्तेः कर्मापेक्षया इदं द्वितीयान्तमित्युक्तं तु न युक्तम् । 'तस्मिन्पदन्तस्त-  
 दुपासितव्यम्' इति उपास्तिगततव्यप्रत्ययेन उपास्यपेक्षितकर्मण उक्तत्वात्  
 'अनमिहिते' इत्यधिकृत्य 'कर्मणि द्वितीया' (ष. २-३-२) इति सूत्रेण  
 'तिङ्' 'कृत्' 'तद्धित' समास' 'निपत्तैः' कारकांशे उक्ते प्रथमैव भवति  
 इत्युक्तत्वात् पूर्वानुवाकापेक्षित प्रथमान्त एवात्र निर्दिष्ट इति ज्ञायमानत्वाच्च ।  
 सर्वविद्योपास्य निर्धारणार्थत्वे सिद्धे दहृविद्यापि तदन्तर्भूतैवेति दहरविधा-  
 यामपि नारायण एव उपास्य इति तदुक्त इत्यसिद्धेऽपि ॥

अत्र नारायणशब्दार्थः पूर्वार्चिर्भरनेन श्लोकेन संग्रहीतः ।

“ अकारार्थैव स्वमहमथ मथं न निवहाः

नराणां नित्यानामयमिति नारायणपदम् ।

यमाहाम्मै क्वलं सकलमपि सर्वत्र सकला-

स्वस्थावाविस्तुः मम सहजकैर्द्वयविश्वः ॥” इति ॥

ननु ब्रह्मसूत्रार्थप्रकाशक नीलकण्ठभाष्य-शिवाकर्मणिदीपिका-शिवतत्व-विवेक-  
 श्रुतिसूक्तिमाला-शिवोत्कर्षपञ्चक-हरिहरतारतम्यशतश्लोकाप्रभृतिभिः शिवस्यैव  
 श्रुतिषु पारम्यसूक्तिप्रदत्वादिकमुक्तम् ।

न तु नारायणस्येति भवदुक्तिर्न समीचीनेति चेत् ।

'कस्त्वं तत्त्वविदसि वस्तु परमं किन्तर्हि विष्णुः कथं

तत्वेदं परतैत्तिरीयकमुस्त्रैद्यन्तसंदर्शनात् ।

अन्यास्तर्हि गिरः कथं गुणवशादजाह रुद्रः कथं

तद्दृष्ट्या कथमुद्भवत्यवतरत्यत्यत्कथं नीयताम् ॥'

'आद्यं रामायणं तत् स न निगमगणः पञ्चमं पञ्चरात्रं  
 सत्वोपज्ञं पुराणं मनुमुखमुनिभिः निर्मितं धर्मशास्त्रम् ।

त्यक्तान्यो मूलवेदः कठपरिपठिता बह्विकास्तापनीयं

संशाल-ब्रह्मविन्दुप्रभृतिः कथमपि नः तत्परं तत्परत्वे ॥'

'आत्मैक्यं देवतैक्यं त्रिकसमाधिगता तुल्यतैक्यं त्रयाणां-

अन्यत्रैश्वर्यमित्याद्यनिपुणकणितीराश्रियन्ते न सन्तः ।

त्रैद्यन्तैरेककण्ठैः तदनुगुणमनुव्यासमुल्लोक्तिभिश्च

श्रीमान्नारायणो नः पतिरखिलतनुः मुक्तिदो मुक्तिमोष्यः ॥'

अनुबन्धादिभ्यः प्रदान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टञ्च तदुक्तम् । (४०९)  
 न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्नहि लोकापतिः । (४१०)  
 परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वाच्चनुबन्धः । (४११)

मनश्चिदाद्या मनसा प्रकल्पता स्वतन्त्रविद्योत सवाङ्मभूता ।  
 स्वतन्त्रविद्येति विनिश्चिनोति लिङ्गादिसुत्रैः श्रुतियुक्तिभिश्च ॥ १०९

अ - र्थः । वाजसनेयके 'पट्विंशत्सहस्राणि अपश्यत् आत्मनोऽस्मिन्  
 अर्कान् मनोमयान् मनश्चितः' इत्यादि । तथैव 'वाक्चितं प्राणचित्तः चतु-  
 श्चितः श्रोत्रचित्तः कर्णचित्तो अक्षिचित्तः' इति साम्पादिकाभि पृथगामर्तन्ति  
 वाजसनेयिनः । तत्र एते स्वतन्त्राः केवलविद्यात्मका उत क्रियानुप्रवेशिनः  
 तच्छेषभूता इति विद्यये 'तान् हैतान् एवं विदे सर्वद्य सर्वाणि भूतानि  
 चिन्वन्त्यपि स्वपते' इत्येवं जातीयकानां भूयसां लिङ्गानां ऋतुप्रकरणात्  
 वलियस्त्वात् केवलविद्यात्मका एवेति ज्ञायन्ते । इति ॥

शतायुः पुरुषस्य दिनसंख्या पट्विंशत्सहस्राणि (36,000 years) तेषु  
 कर्तव्यानां कर्मणां अर्च्यमित्त्वेन कल्पने, तदवान्तरभूताः मनश्चिदाद्य इति  
 विषयवाच्यार्थसंग्रहः ॥

'ते हैते विद्याचित एव' इति श्रुत्या 'विद्यया तद्रोहन्ति यत्र  
 क्रमाः परागताः । न तत्र दक्षिणा यन्ति नाचिद्वांसस्तपस्विनः ।' 'सोऽमृतो  
 भवति' इत्याद्यैश्च विद्याफलमेवोच्यते इति स्वतन्त्रविद्या एव एताः इति ॥

किञ्च मानसप्रदित्युक्ते मनश्चिदादीनां त्रिधाशेषत्वमपि न कल्प्यम् ।  
 मृत्युवत् । यथा 'स वा एष एव मृत्युः, य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषः'  
 इति, 'अस्मिर्भे मृत्युः' इति च पुरुषस्य न अनेक मृत्युवद्भावातिदेशोऽपि  
 मृत्युगत शौर्यत्वसंहर्तृत्वादिकं सामान्यमेवातिदिश्यते । न तु मृत्युलोक मृत्यु-  
 स्थान मृत्युशरीरादिकमतिदिश्यते । 'सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः' इति  
 परिभाषायां 'आशम्सायां भूतवच्' इति (पा. ३-३-१३२) सूत्रेण लुङ् इव  
 लङ् लिटोरपि 'अनयतने लङ्', 'परोक्षे लिट्' इति सूत्रद्वयेन अनयतनरूप  
 भूतकाले विहितयोरपि अतिदेशस्यात् । 'आशम्सायां भूतवच्चे'ति सूत्रे  
 भूतवदित्यतिदेशात् इत्याक्षिप्य 'सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः' इति परि-  
 भाषया (१०८) अनयतनभूतरूपे विशेषे विहितयोः लङ् लिटोः नातिदेशः ।  
 अपि तु 'लुङ्' (पा. ३-२-११७) इति सूत्रेण केवलभूतार्थविहित लुङ् एवा-  
 तिदेशः आशंमारूपार्थविवशायां इति वैयाकरणोक्तेः । उपमेये उपमानार्थं



विशेषधर्मस्याप्यतिदेशो न युज्यते इति । अत्र सामान्य धर्मावच्छिन्ननिमित्त कार्यातिदेशो संभवति विशेषधर्मावच्छिन्ननिमित्त कार्यातिदेशो नेति परिभाषार्थ इति । 'अतीतायाः रात्रेः पश्चार्धेन आगामिन्याः पूर्वार्धेन सहितः दिवसः अय-  
तनः । तद्विष्वक्कालः अनयतनः इत्यर्थः । एषण्व भूतविशेषधर्मः । इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् । (१०१)

लिङ्गभूयस्त्वाच्चद्विवर्तीयस्तदपि । (३९७)

सर्वानु विद्यासु च वेद्य एषः नारायणश्शम्भुशिवाक्षसाद्यैः ।  
विशेष्यते छागपशुप्रमाणात् प्राप्नोति दह्नेऽपि न दहूमात्रे ॥ ११० ॥  
सहस्रशीर्षमित्यादि द्वितीया प्रथमार्थिका ।  
उपासितव्यमित्यत्र प्रथमा न हि युज्यते ॥ १११ ॥

अ - र्थः । नारायणोपनिषदि 'दहू विषाम् परवेशममृतं यत्पुण्डरीकं  
पुरमध्य सँस्थं, तत्रापि दहू गगनं विशोकः तस्मिन्वदन्तस्तदुपासितव्यम्,  
यद्देवादीं स्वरः प्रोक्तो वेदान्ते च प्रतिष्ठितः, तस्य प्रकृतिलीनस्य यः परस्स  
महेश्वरः', इति अनुवाकान्तरं 'सहस्रशीर्षं देवं विश्वाक्षं विश्वशम्भुवं, विश्वं  
नारायणं देवं अक्षरं परमं प्रभुम्' इत्यादि पठित्वा, 'नारायण परो ज्योतिरात्मा-  
नारायणः परः' इत्यादि पठितम् । तत्र पूर्वानुवाकान्ते श्रुत दहूविद्याशेषत्वेन  
उपास्य नारायणरूपदेवताविशेष निर्धारणार्थं 'सहस्रशीर्षं' इत्यादि वाक्यं उक्तं  
सर्वविद्योपास्य-नारायणरूपविशेष निर्धारणार्थं इति संग्रहे प्रकरणस्य दहू-  
विषाम्मित्युक्तदहराकाशोपास्यविशेषनिर्धारणार्थं 'सहस्रशीर्षं देवं' इत्यादि  
इति पूर्वपक्षे प्राप्ते सर्वपरविद्योपास्य नारायणरूप विशेषनिर्धारणार्थमेव अय-  
मनुवाकः इतरपरविद्योपास्य शम्भुशिवाक्षरादीननुच 'स ब्रह्मा, स शिवः, मेन्द्रः'  
इत्यादिना तेषां नारायणत्वोक्तिरूप-लिङ्गभूयस्त्वसत्त्वात् । प्रकरणान् लिङ्गस्य  
बलीयस्त्वात् ॥

न च, अर्थ 'सहस्रशीर्षं' इत्यनुवाकः पूर्वानुवाकान्तोक्त उपानोः कर्मा-  
पेक्षत्वात् अत्रापि द्वितीयान्तपदश्रवणान् तर्तव्यं मन्वन्वुमर्हति । न सर्वज्ञान्य-  
गतध्येयविशेषनिर्धारणे समर्थ इति वाच्यम् । 'सहस्रशीर्षं' इत्यादि पदेषु  
'व्यत्ययो बहुलं' 'छन्दस्सुभयथा' 'दृष्टानुविधिदृष्टानि' इत्यादि बंधाकरण-  
न्यायान् 'तन्वं नारायणः परः' 'स ब्रह्मा स शिवः मेन्द्रः मोक्षरः परमन्वराट्'

इत्यादि प्रथमान्तपदवाहुल्यसाहचर्याच्च सर्वत्र प्रथमेति निश्चीयते । पूर्वानुवाकोक्त  
 अपास्तेः कर्मपिङ्गमा इदं द्वितीयान्तमित्युक्तं तु न युक्तम् । 'तस्मिन्मदन्तस्त-  
 दुपासितव्यम्' इति उपास्तिगतत्रयप्रत्ययेन उपास्त्यपेक्षितकर्मण उक्तत्वात्  
 'अनभिहिते' इत्यधिकृत्य 'कर्मणि द्वितीया' (पा. २-३-२) इति सूत्रेण  
 'तिङ्' 'कृद्' 'तद्धित' समास' 'निपातैः'. करकाद्ये उक्ते प्रथमेव भवति  
 इत्युक्तत्वात् पूर्वानुवाकापेक्षित प्रथमान्त एवात्र निर्दिष्ट इति ज्ञायमानत्वाच्च ।  
 मूर्धविद्योगस्य निर्धारणार्थत्वे सिद्धे दहूविद्यापि तदन्तर्भूतैवेति दहरविद्या-  
 यामपि नारायण एव उपास्त्य इति त्वदुक्त इष्टसिद्धेश्च ॥

अत्र नारायणशब्दार्थः पूर्वार्चार्थरनेन श्लोकेन संग्रहीतः ।

“ अक्षरार्थोऽयं स्वमहमथ महं न निचहाः

नराणां नित्यानामयमिति नारायणपदम् ।

यमाहारौ कालं सकलमपि सर्वत्र सकल्य-

स्वस्थास्त्वाविस्युः मम सहजकैर्ह्यविश्वः ॥” इति ॥

ननु ब्रह्मसूत्रार्थप्रकाशक नीलकण्ठभाष्य-शिवार्कमणिदीपिका-शिवतत्व-विवेक-  
 श्रुतिसूक्तिमाला-शिवोक्तार्थपञ्चक-हरिहस्तातम्यगतश्लोकाप्रभृतिभिः शिवस्यैव  
 श्रुतिषु पारम्यमुक्तिप्रदत्वादिकमुक्तम् ।

न तु नारायणस्येति भवदुक्तिर्न समीचीनेति चेन्न ।

‘कस्त्वं तत्त्वविदसि वस्तु परमं किन्तर्हि विष्णुः कथं

तत्वेदं परतैरिरीयकमुल्लस्यन्तसंदर्भनात् ।

अन्यत्तर्हि गिरः कथं गुणवशाद्ब्राह्म रुद्रः कथं

तद्दृष्ट्या कथमुद्भवत्यवतरत्यत्यत्कथं नीयताम् ॥’

‘अर्धं रामायणं तत् स च निगमगणः पञ्चमं पञ्चरात्रं

सत्वोपज्ञं पुराणं मनुसुखशुनिभिः निर्मितं धर्मशास्त्रम् ।

त्यक्तान्यो मूलवेदः कष्टपरिपठिता बलिकाद्यापनीयं

सौबाल-ब्रह्मविन्दुप्रभृतिरपि नः तत्परं तत्परत्वे ॥’

‘आत्मैक्यं देवतैक्यं त्रिकरागधिगता तुल्यतैक्यं स्रवाणां-

अन्यत्रैश्वर्यमित्याद्यनिपुणफणितीराश्रियन्ते न सन्तः ।

त्रैयन्तैरेककष्टैः तदनुगुणमनुभ्यासमुल्लोक्तिमिथ

श्रीमन्नारायणो नः पातिरखिलतनुः मुक्तिदो मुक्तिभोग्यः ॥’

इति तत्त्वसार-तत्त्वमुक्ताकलाप-विशिष्टाद्वैत-वेदान्तकौस्तुभादिग्रन्थेषु पूर्वोक्तशिव-  
पारम्यप्रतिपादक-शास्त्रयुक्तीनां दूषणस्य बहुधाश्रुतत्वात् नारायण एव परतत्त्वं  
इत्यत्र न कस्यापि संशयस्तंभवति । अपि च आदिशङ्कराचार्यप्रभृतिभिः  
स्वकीयशिष्येभ्यः नारायणस्मृतिपूर्विका श्रीमुखपत्रिका प्रेष्यत इति सर्वसंप्रति-  
पन्नम् । अपि च अद्वैते तात्पर्यमित्यभ्युपगच्छतां ज्ञानस्वरूपे ब्रह्मणि शिव-  
विष्णवादि तारतम्यशङ्कैव न संभवति ; अत एव

“ ब्रह्मैव सर्वमिदं यन्मतमस्ति लोके विष्णुशिवोद्ब्रह्मिण इत्यभिर्देव तत्र ।

सर्वं च तद्यमिति यन्मतमत्र भाति तत्रैव चोत्तममिच्छत्यपदार्थचिन्ता ॥”

इति अस्मदीयलक्ष्मीवर्मिहन्मवेत्युक्तमिति ॥

द्वैतम् लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम् । (१६२)

लिङ्गभूयस्त्वाच्चद्विचलीयस्तदपि । (४१०)

शृणाप्रिहंसमद्गुभ्यः ज्ञातविद्यो जवालयः ।

गौतमाचार्योपदेशाद्विद्यावान् ज्ञायते ततः ॥ ११२ ॥

आचार्योदेव विदिता विद्या साधिष्ठमाप्नुयात् ।

गुरुप्रसादो बलवान् भूयो लिङ्गात्प्रतीयते ॥ ११३ ॥

अ - र्थः । साधनपरिकरे सत्यपि आधिकारिकाणां गुरुप्रसादस्य सत्त्वं  
एव विद्या सिद्ध्यतीत्यत्रोच्यते ।

“ गुरुप्रसादो बलवान् न तस्मान् बलवत्तरम् ।

तयापि धरणादिषु कर्तव्यो मोक्षसिद्धये ॥”

इति वचनात् ‘सत्यकामोह जावालो जवालां मातरमामन्त्रयांचके’ (छा. ४-४-१)  
इत्यारभ्य ‘तस्मै हतदेवोवाच अत्र ह न किञ्चन वीयायेति’ इत्यन्तं पठितम् ।  
तदर्थः सत्यकामः गौतमाचार्यसमीपं गत्वा उपनयनादिकं कर्तव्यमिति प्रार्थ्य  
तेन गौतमेन अनुश्रुताः गाः जावालाय संरक्षणार्थं दत्त्वा ‘नासहस्रेणावर्तय’  
इत्युक्तवान् वने गौतमसंरक्षणं कुर्वन् वर्षगणं प्रोवासात् । तस्मिन् समये (सहस्र-  
पूर्वन्तरं) ऋषभ-अग्नि-हंस-मुद्गुभिः प्रसन्नः जावालाय ब्रह्मविद्योपदेशः  
कृतः । ततः सत्यकामः गौतमसमीपं गत्वा आचार्यसमीपं गत्वा आचार्यं नमाम् ।  
तस्मिन् समये गौतमेन, ब्रह्मविदिव त्वं भामि, कस्नुम्ये उपदिदेश ? इति पृष्टः,  
मनुष्येभ्यो अन्ये नमोपदेवाः नासन् । भगवद्गुरुभ्य आचार्योदेव विद्या

विदिता, साधिष्ठे प्राप्स्यति, इति श्रुते । अतः पुनः मे उपदेशं कुर्वन्ति जाबालेन प्रार्थितः । गौतमः तस्मै जाबालाय पूर्वं ऋषभार्युषादिप्रभेव पुनरुपदिश्य अत्र न किञ्चन वीर्यायत्युवाच । एतेन घृतान्तेन गुरुप्रसादस्त्वैव विद्यासाधकत्वमत्वं दृष्टमित्यर्थः ।

मूनाय. । तत्=गुरुप्रसादं, यत्नीव=अतिजयेन बलवत्, किञ्चभूयस्त्वत्=गुरुप्रसादावयवप्रमाणरूपव्यक्तता यदुच्यदर्शनत्, तद्वि=श्रवणमनननिदिध्यासनादिभूमि सम्पादनायमिति शेषः ।

“ वासुः कृपयत्पस्यवमिहितं चतुर्मुखाः ।

मद्गुरुपथं वरुणः सत्त्वदाम्नाय चोचिरे ॥”

इति छान्दोग्यवचनात्, तेभ्य उपदिश्य विद्या यत्कृतांति ॥

### विशिष्टाद्वैतम् पूर्वविकल्पाधिकरणम् । (१०२)

पूर्वविकल्पः प्रकरणात्स्वात् क्रिया मानसवत् । (३९८)

अतिदेशाच्च । (३९९)

विद्यैव तु निर्धारणाद्देशेनाच्च । (४००)

श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न वाधः । (४०१)

अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टञ्च तदुक्तम् । (४०२)

न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्निहि लोकापत्तिः । (४०३)

परेण च शब्दस्य साद्विष्यं भूयस्त्वाच्चनुबन्धः । (४०४)

कर्तो यथा मानसिकप्रहादि तथा मनश्चित्तप्रगुत्वावयवश्च ।

कर्माङ्गभूता न तु वीर्यवत्त्वं फलं श्रुते सागफलात् पृथक् हि ॥११४॥

दहादिविद्या पृथगेव विद्या श्रुत्यादिना ज्ञायत एवमेतं ।

एते हि विद्या चित्त एवमादि श्रुत्यादिना ज्ञानमया सतन्त्राः ॥११५॥

पटत्रिंशच्च सहस्राणि नराष्टुर्दिवसा नृभिः ।

सांपादिकाभिरुपेण चिन्त्या इत्यत्र पठ्यते ॥ ११६ ॥

अतो विद्यावयवस्त्वेने न कर्तोऽत्र संभवः ।

अग्न्यङ्गकत्वभूयस्त्वादिह पाठश्च युज्यते ॥ ११७ ॥

अ - र्थः । अग्निरद्वयं 'मनश्चित्तो यानिचन. प्रागचित्तः चतुर्भितः'

इत्यादयः पठिता । एते विश्वमया उन कल्पनुपवेगेन क्रियामया इति संग्रहे इत्येकचित्तस्थानेः समीपशाट्वात् कल्पनुपवेगेन क्रियारूपः । यथा द्वादशाहं

मानसग्रहस्य मनोनिष्पाद्य ग्रहण—आसादन—स्तोत्र—शस्त्र—प्रत्याहरण—भक्षणत्वेन कल्पितस्य विद्यारूपस्यापि कल्पजभूतत्वं, तद्वत् मनसा यागसंपादनं मानसग्रहः । ग्रहणं नाम सोमरसस्य पात्रे ग्रहणं, आसादनं, स्थापनं, प्रत्याहरणं हुतशेषस्याहरणं इत्यादि पूर्वमोमांसायां प्रसिद्धम् । 'पट्टात्रशतसहस्राण्यम्नर्गोर्काः तेषामेकैक एव तावान् यावानसौ पूर्वं' इति श्रुत्या इष्टकचित्तमानोः यावत्फलं तावत् फलं मनश्चिदादीनां इत्यादिदेशाच्च मनश्चिदादयः कल्पजभूताः क्रियारूपा एवेति प्राप्ते 'विद्याचित्त एव' इति अवधारणेन स्वतन्त्रां विद्यामयः क्रतुरिति प्रतीयते । श्रुतिलिङ्गवाक्यैश्च 'ते द्वे ते विद्याचित्त एव' इति श्रुतिः, तान् हैतान् एवं विदे सर्वदा सर्वाणि भूतानि चिन्वन्त्यपि स्वपते' इति लिङ्गम्, 'एवं विदे चिन्वन्ती'ति वाक्यं एवं विदे विद्यामाय क्रतुमते जाग्रते स्वपते च सर्वाणि भूतानि चिन्वन्तीत्यर्थः । सर्वभूतकर्तृक मनोव्यापाराः विद्यावत्पुरुष-शेषभूता भवन्ति इत्यर्थः ॥

यथा दद्यादिविद्या क्रियागयात् कतोः पृथगेवेति श्रुत्यादिभिरवगम्यते तद्वत् । 'सामान्यातिदेशो विशेषानतिदेशः' इति वैयाकरणन्यायात्, 'स एव एव मृत्युः, 'य एव एतस्मिन् मण्डले पुरुषः' इत्यादिषु अतिदेशमन्त्रे आदित्यमण्डलस्थपुरुषे सन्धोरतिदेशोऽपि सहर्तृत्वादि सामान्यधर्मस्यैवातिदेशः अभ्युपगम्यते, मृत्युवादिति तदंशकापतेः तद्देशप्राप्तेरपि अतिदेशो न दृश्यते, तद्वत् 'यावानसौ पूर्वं' इति इष्टकचित्तान्मेगिव मनश्चिदादिषु चित्यामिवशक्तिदेशोऽपि इष्टकचित्तान्नेः यत् फलं, तत्फलं मनश्चिदादीनामपि भवतीति फलसामान्यातिदेश एव अत्राभ्युपगम्यते । न तु इष्टकचित्ताग्निष्ट क्रिया-मन्त्रमपि । उत्तरवाक्येन च स्वतन्त्राः विद्यामय एव मनश्चिदादय इति ज्ञायन्ते । केवलोपास्तिप्रकरणे पठितञ्च इमाः किमर्थं चित्यामित्यसमीपे पठिता इति चेत्, अत्र कल्पनिकानां अन्यज्ञानां भूयस्त्वात् दृष्ट पठिता इति ॥

द्वैतम् पूर्वविकल्पाधिकरणम् । (१६३)

ओं पूर्वविकल्पः प्रकरणात्सात्कियमानसवत् । (४११)

ओं अतिदेशाच्च ।

(४१२)

गुरुपदेशं प्राप्तोऽपि प्राप्तञ्चेत् गुरुरुचमः ।

तस्मादापि ज्ञेयमेव कामतो ध्यानवद्गुरु ॥ ११८ ॥

समोत्तमाचार्ययोश्च प्राप्तयोरतिदेशतः ।

उपचारस्य करणात् स्वीकार्यो गुरुत्तमः ॥ ११९ ॥

अ - र्थः । एकस्माद्गुरोः ब्रह्मज्ञानं प्राप्तोऽपि अन्यो गुरुः यदृच्छया आगतश्चेत् तयोरपि नमस्कारादिकं कर्तव्यम् । पूर्वस्माद्गुरोः पश्चादागतो गुरु-  
हत्तमश्चेत् तस्मादपि ब्रह्मज्ञानं संपादनीयम् । सत्यकामकलायां ऋषभादि-  
गुरुपदिष्टोपि स्वकीयादुत्तमाचार्यात् पुनरपि ब्रह्मज्ञानं संपादितं सत्यकामेनेति ।  
'ब्रह्मोपास्य, ब्रह्मोपचरस्य, तच्छृणुहि, तत्त्वामवतु' इत्यादि श्रुत्या उत्तमगुरोरपि  
नमस्कारादिकं कृत्वा ब्रह्मज्ञानं संपादनीयमित्युक्तेश्च ॥

मूत्रार्थः । प्रकरणात्=प्रकरणेन ज्ञानसाधनगोप्येय, पूर्वविकल्पः=पूर्वगुहनिषये विकल्पः,  
क्रियामानसवत्=समानफलकध्यानविषये पूर्वभावानं विहाय स्वेच्छया ध्यानान्तरस्वीकर इव  
अन्यगुरुः स्वयमेव प्राप्तश्चेत्, विकल्पः=पूर्वगुरोरनुज्ञया वा स्वेच्छया वा स्वीकार्य  
इत्यर्थः । न तु स्वीकार्य एवेति नियमः । अधमश्चेत् स्वीकार्य, उत्तमश्चेत् प्राप्तः  
पूर्वगुरोः अनुज्ञां विनापि स्वीकार्य इत्यर्थः । अतिदेशाच्च=पूर्वगुरविषये यादृशोपचारा-  
दिकं तादृशं प्राप्तगुरोरपि कर्तव्यमिति ब्रह्मोपासवेत्यादि श्रुतौ अतिदेशाच्च । इति ॥

द्वैतम् विद्याधिकरणम् । (१६४)

ओं विद्यैव तु निर्धारणात् । (४१३)

ओं दर्शनाच्च । (४१४)

विद्यैव मोक्षकरणं 'नान्यः पन्था' इति श्रुतेः ।

आपरोक्ष्यं ज्ञानमेतद्दृष्ट्वा तं मुच्यते श्रुतेः ॥१२०॥ इतीति शेषः

अ - र्थः । 'कर्मणैव हि संसिद्धिं आस्थिता जनकादयः' इत्यादिना  
मोक्षसाधनं कर्मत्वाक्षेपे, समाधानं, 'तमेतं विदित्वा अतिमृत्युमेति नान्यः पन्था  
विद्यतेऽयनाय' इत्यादिना ज्ञानादन्यस्य मोक्षसाधनत्वनिषेधात् । विद्यैव मोक्ष-  
साधनमित्युक्तेश्च विद्यैव मोक्षसाधनम् । " सर्वान् परो माययाऽयं सिनीते,  
दृष्ट्वैव तं मुच्यते नापरेण " इति कौशिकश्रुतेः । विद्याकेवलं मोक्षसाधनं न,  
अपि तु आपरोक्ष्यज्ञानमेव ॥

मूत्रार्थः । विद्यैव तु निर्धारणात्=विद्यैव=ब्रह्मज्ञानमेव मोक्षसाधनं न  
कर्मादि । निर्धारणात्="तमेवं विदित्वा" "नान्यः पन्था" इत्यादि श्रुतिभ्यो  
निर्धारणात् ॥ दर्शनाच्च=दर्शनं च=अपरोक्षज्ञानमपि मोक्षसाधनं इत्यर्थः ।  
ब्रह्मज्ञानं आपरोक्ष्यद्वारा मोक्षसाधनमित्यर्थः ॥

द्वैतम् श्रुत्यधिकरणम् । (१६५)

ओं श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः । (४१५)

'कर्मणैव' 'तमेवे'ति तुल्यमेवावधारणम् ।

श्रुत्यादीनां वलीयस्त्वात् ज्ञानमेव विमुक्तिदम् ॥ १२१ ॥

श्रुत्या स्मृतेर्न बादोऽत्र स्वायोगस्य निषेधतः ।

कर्मयोगश्च मोक्षातिशयार्थो न च बाध्यते ॥ १२२ ॥

अ - र्थः । स्मृतौ कर्मण एव मोक्षसाधनत्वप्रतीतिः । श्रुतौ "तमेव विदित्वा" इति यज्ञमानस्यैव मोक्षसाधनत्वप्रतीतिः । तयोर्विशेषे कस्य प्राबल्यमिति चेत् "न कर्मभिः, न धनैः, नैव चान्यैः पश्येत्सुखं, तेन त्वं ब्रवीहि, इन्द्रोऽध्वमेधान् शतमिष्ट्यापि राजा ब्रह्माणभीडं च समुवाचोपसन्नः" इति इन्द्र ब्रह्मण संवादात्, "कर्मणा बध्यते जन्तुः विधया च विमुच्यते" इत्यादिना विद्याया एव मोक्षसाधनत्वप्रतीतिः । तर्हि श्रुत्या स्मृतेः बाधस्त्वात् इति चेन्न, "कर्मणैव" इत्येवकारेण स्वायोगस्यवच्छेद एव ॥

सूत्रार्थः । श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः=ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वेऽपि, बाधः=कर्मण्येति स्मृतिविरोधः, न=नास्ति, श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च=तमेव विदित्वा इत्यादि श्रुतिवलीयस्त्वान् । कर्मणैवेत्यत्र एवधारणम्

"विशेषणविशेष्याभ्यां कियया च समन्वितः ।

अचोर्यं योगमपरैः अखन्तायोगमेव च ।

व्यवच्छिन्नतिथर्मस्य निपातोऽप्यतिरेकतः ॥"

इति त्रिविधार्थवेऽपि अत्र स्वायोगमेव कर्मण्यन्वयाभावमेव व्यवच्छिन्नति, न तु अन्य-योगं-ज्ञानसाधनत्वं व्यवच्छिन्नति इत्यर्थः ॥

द्वैतम् अनुबन्धाधिकरणम् । (११६)

ओं अनुबन्धादिभ्यः । (४१६)

गुरुप्रसादश्रवणप्रमुखं मोक्षसाधनम् ।

तथा मक्तिशमादिश्च मोक्षसाधनमिष्यते ॥ १२३ ॥

अ - र्थः । ब्रह्मसाक्षात्कारकरणं पूर्वोक्तगुरुप्रसादश्रवणमननादिकं केवलं न । अपि तु

“ भक्तिर्विष्णोः गुरौ चैव गुरोर्नित्यप्रसन्नतां ।

दद्याच्छमदमादिश्च केन चैते गुणाः पुनः ॥

तैस्सर्वैः दर्शनं विष्णोः श्रवणादिकृतं भवेत् ॥” इति नारायणतन्त्र-  
वचनेन “ग्रान्तोद्यन्त उपस्तस्मितिक्षुः” इत्यादि श्रुत्या च शमदमादिश्च  
अपरोक्षज्ञानसाधनमिति ॥

सुवार्थः । अनुबन्धादिभ्यः—हरिभक्तिगुरुभक्ति शान्तिशान्तिश्रवणमनननिदिध्या-  
सनादिभि अपरोक्षज्ञान सम्भवति । इति ॥

द्वैतम् प्राज्ञाधिकरणम् । (१६७)

ओं प्राज्ञान्तरपृथक्त्ववद्दृष्टिश्च तदुक्तम् । (४१७)

उपासनातारतम्यादुपास्यब्रह्मदर्शने ।

तारतम्यं युक्तमेव ह्यन्तर्दृष्ट्य इति श्रुतेः ॥ १२४ ॥

अ - र्थः । उपासनानां यथा भेदः तथा ब्रह्मदर्शनेऽपि भेदस्सभवति ।  
“अन्तर्दृष्ट्य” इत्यारभ्य “देवा वा सर्वदृष्टयः, तेषु चोत्तरोत्तरं, आब्रह्मणो  
अन्येषु यथा योगं यथा ह्याचार्या आचक्षत” इति फलश्रुतेः । इति ॥

सुवार्थः । प्राज्ञान्तरपृथक्त्ववत्=अविच्छिन्नपरोक्षसन्ततिरूप ध्यानाणां प्रज्ञान्तराणां  
पृथक्त्ववत्=गानात्ववत्, दृष्टिश्च=ब्रह्मदर्शनमापि, पृथक्=भानाविधा-अधिकारिभेदेन  
तारतम्योपेता च । नन्=ब्रह्मदर्शननानात्वं, उक्तम्=‘अन्तर्दृष्टयो र्बहिर्दृष्टयो अवतारदृष्टयः  
सर्वदृष्टयः’ इति श्रुतेः ।

“ दृष्टवत्त्ववत्ताराणां मुख्यन्ते केचिदज्ञया ।

दर्शनेनान्तरेणान्ये देवास्सर्वप्रदर्शनात् ॥”

“तेषां विशेषमाचार्यो घेति सर्वज्ञतां गतः ॥” इत्यध्यात्मे चोक्तमित्यर्थः ॥

द्वैतम् न सामान्याधिकरणम् । (१६८)

ओं न सामान्यादप्सुपलब्धैर्मृत्युवन्निहि लोकापत्तिः । (४१८)

साक्षात्काराच्च रामादेः न मुक्तिर्ज्ञानिनां स्मृता ।

स्वात्मार्हदर्शनान्मुक्तिः न महलोकलाभतः ॥ १२५ ॥

अ - र्थः । रामकृष्णाद्यवतारदर्शनात्प्रायेण न मुक्तिः । यथा साधारण-  
मरणानन्तरं सुवत्यभाववत् । महलोकानि प्राप्तिमात्रं च न मुक्तिः । अपि तु  
स्वयोग्याऽऽत्मदर्शनादेव मुक्तीत्यर्थः ।



“गुच्यते नाव सन्देहो दृष्ट्या तु स्वान्मयोग्यया ॥”

“दर्शनेनात्मयोग्येन मुक्तिर्नान्येन केवचित् ॥” इति प्रमाणात् ॥

सूत्रार्थः । न सामान्यादिखादि-सामान्यात्-सर्वसाधारणात् रामकृष्णादि विषय-साक्षात्कारात्, न च मुक्तिः । मृत्युवत्-साधारणमरणानन्तरं मुक्तिर्भाववत् । किन्तु उपलब्धेर्हि=स्वार्हविन्यायरोक्ष्यरूपमिदमेवादेव मुक्तिः । ब्रह्मनाट्युत्क्रमाणापूर्वकमरणविशेषानन्तरमेव मुक्तिः । न लोकापत्तिः=महर्लोकदिप्राप्तिमात्रं न मुक्तिरित्यर्थः । रामकृष्णादि दर्शनात् महर्लोकदिप्राप्तिरेव, न गच्छामुक्तिरित्यर्थः ॥

### द्वैतम् परेणाधिकरणम् । (१६९)

ओं परेण च शब्दस्य ताद्विध्यं भूयस्त्वाच्चतुवन्धः । (४१०)

भूयो भक्त्या परेणैव ब्रह्मदर्शनसम्भवः ।

तस्यैव आत्मा विद्यते भक्तिरेवेनमित्यतः ॥ १२६ ॥

अ - र्थः । भक्तिरेव ब्रह्मसाक्षात्कारहेतुर्गति श्रुतेः कथं परमात्मदर्शनं मुक्तिसाधनमिति चेत् परमात्मैव मुख्यं साधनम् । भक्तिस्तु अकान्तरसाधनत्वेन उच्यते । “भक्तिवन्धः परमो विष्णु तस्यैवैतं वशं नयेत् ।

तस्यैव दर्शनं यातः प्रदद्यात् किमभेदया ॥”

“स्नेहातुवन्धो यन्ममिह बहुजनपुरस्सरः ।

भक्तिरित्युच्यते नैव परेषु परमाधितुः ॥” इति प्रमाणात्

‘तस्यैव आत्मा विद्यते प्रदद्याम’ इति श्रुतेः परमात्मैव साधनम् भक्तिरिति कृत्वा तादृशं भाव्या एतं स्वरूपं नयनीत्यर्थः ॥

सूत्रार्थः । परेणैवादि-परेण=परमात्मनैव, ताद्विध्यम्=महत्प्ररोक्षिकं-भवति शब्दस्य=नाट्यात्-‘पूर्णदशायाः काले दम्तु विश्वं तस्यैव आत्मा विद्यते ब्रह्मधर्म’ इति, धुमिष्णुशब्दस्य, भूयस्त्वात्=भक्तिर्भूयस्त्वात्, अतुवन्धः=भक्तिः-भवति । ताद्विध्यं=सा विद्या यस्य स-ताद्विध-नद्विधया भावः-ताद्विध्यं ॥

### अद्वैतम् ऐक्यात्म्याधिकरणम् । (१३०)

एक आत्मनःशरीरं भावात् । (४१२)

व्यतिरेकस्तद्भावमादिन्वाद्ये नृपलन्धिरत् । (४१३)

भूयारितेजोमरुतां च तज्ज्ञात् चैतन्यप्रक्तिर्मदिगादिवत् ।  
स्थूलोहमादिव्यवहाररूपैः आत्मा शरीरं तु न चानिम्बिकम् ॥१२७॥

मर्मैव देहोपमिति प्रतीतेः सद्भातरूपे च महीरुहादौ ।  
 चैतन्पराहित्यविषया शरीरात् आत्मातिरिक्तो न स देहधर्मो ॥१२८॥  
 चार्वाक्यक्षोयमसत्प्रलापः वर्णाश्रमाचारविरुद्धवादी ।  
 अत्यन्तशब्दोऽपि च नारकीति 'यज्ञायुधी'ति श्रुतिरेव वक्ति ॥१२९॥  
 रूपादयो देहधर्माः यावद्देहं चक्रासति ।  
 मृतस्य देहसत्त्वेऽपि प्राणचेष्टा न दृश्यते ॥ १३० ॥  
 चन्त्राप्येव हि तत्वानि तन्मने नान्यदिष्यते ।  
 चैनन्यस्य जनिस्तस्मादस्तिचेत्स्वमतच्युतिः ॥ १३१ ॥  
 रूपादिवद्देहधर्मे चैतन्ये रूपतुल्यता ।  
 स्वरूपं पररूपं वा ग्रहीतुं शक्नुयान्न तत् ॥ १३२ ॥

अ - र्थः । इदानीं देहातिरिक्तः आत्मा अस्ति वा नवेति विचार्यते ।  
 यद्यपि देहातिरिक्तश्चिर आत्मा इति अनभ्युपगमे पूर्वमीमांसादि सर्वं शार्क्यं व्यर्थं  
 स्यात् । अतः आत्मविचारः पूर्वमेव कर्तव्यः । स च कुत्र एवेति तादृश-  
 लक्षणेन शरीरकमीमांसायां क्रियत इति अत्र विचारः न युक्त इति । तथापि  
 भगवता उपवर्षेण प्रथमे तन्त्रे "आत्मास्तित्वामिधानमसक्तौ शरीरके एव वक्ष्यामः  
 इत्युक्तत्वात् अस्मिन् शास्त्रे मध्ये रत्नपेटिकया रत्नमिव आत्मविचारः व्यासा-  
 र्केण कृत इति युक्तो विचारः । तथाहि शरीराद्द्वयतिरिक्तो आत्मा न ।  
 किष्वादिभ्यो मदशक्तिवत् मृतचतुष्टयसद्भात एव चैतन्यात्मना परिणमते अत  
 एव स्थूलोऽहमित्यादि व्यवहारः मत्तान्तमेव शरीरं.

"त्याज्यं मुखं विषयसङ्गमजन्मपुंमां

दुःस्वोपसृष्टमिति मूर्खविचारणेषा ।

मीहीन् जिहासति सितोदमतण्डुल्यब्धान्

को नाम भोः तुपकपोपहितान् हितार्थी ॥"

इत्यादिवत् लौकिकसुखभूयस्त्वे अल्पश्रमसङ्घनः न दोषाय ।

"न स्वर्गो नापवर्गो वा नैवात्मा पारलौकिकः ।

यावज्जीवेत् मुखं जीवेत् भ्रमणं कृत्वा घृतं पिब ॥"

इत्यादिना देह एवात्मा, देहनाशो मोक्षः, अत एव काव्यमहर्षेराथमे एतन्मतस्या  
 शिष्याः बहवसन्तीति ज्ञायते । दशरथ रामादि सत्स्यपि चार्वाकमतनिष्ठाः  
 जावालियभृतयः मन्तीति च श्रूयन्ते । अतः चेदान्तविचारो न कर्तव्य इति ।

तदपि “ एक आत्मनः शरीरे भावात् ” इत्याक्षिप्य “ व्यतिरेक ” इति सूत्रेण समाधीयते ।

“ न भूमिर्न तोयं न तेषां न वायुः न खं नेन्द्रियं ना न तेषां समूहः ।

अनेकान्तिकत्वान् समत्यैकसिद्धः तदेकोऽवशिष्टादिशब्दः पञ्चमोऽहम् ॥”

उद्देहः नात्मा । देहधर्मैकशब्दान् । भूतचतुष्टयमद्भुतजन्यत्वे सैतन्यस्य एक शरीरे भूत-  
चतुष्टयसत्त्वान् प्रत्यणु अनेक चैतन्योपलब्धिप्रसङ्गान् स्यापाद्यनन्तरं मम शरीरं स्थूयमिति  
व्यतिरेकनिर्देशाच्च स्मरणाद्यनुपपत्तेर्य आत्मा स्थिरः नित्यः अन्तीति सर्वज्ञस्य लौकिकादि  
सिद्धः इत्यर्थः । तदुक्तयुक्तपक्षत्वां अपि सत्यभिपारा एवेति साधनान्तरमर्थं, तन्म-  
बहुधा दूषितत्वात् तन्मतनिष्ठानां मरकटातिरेवेति बहुभिरुक्तवान् तन्मतयुक्तिनिरासः  
नेह तन्मते ॥ मौलरभाष्ये ‘अपत्तिकस्तु शब्दस्याप्येन’ इति सूत्रे ‘यत्तयुर्ध्वं यजमानः  
स्वर्गं लोकं अजमा याति’ इति ध्रुवार्थविचारकादे आ-मात्मीति उपनिषद्द्वारा निर्णय  
साधनं प्रकृतमित्युक्तम् अत एव

“ इत्याह नास्तिक्यनिराकरिण्यु- आत्मात्किता भाष्यकृदवगुक्त्वा ।

दृढत्वमेतद्विषयस्तु शोधः प्रयासि वेदान्तनिषेवणेन ॥ इत्यभिज्ञोक्तं सज्जलण इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् शरीरेभावाधिकरणम् । (१०३)

एक आत्मनःशरीरे भावात् । (४०५)

व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वाच्च तूपलब्धिवत् । (४०६)

ज्ञातृत्वकर्तृत्वगुणोपमात्मा विभूतपाप्मादि गुणोऽनुचिन्त्यः ।

यथाकृतुन्यायत एव आत्मा निर्धूतपाप्मादिगुणस्तु चिन्त्यः ॥१३३

अ-र्थः । ब्रह्मविद्यासु उपास्यब्रह्मोपासकजीवोपासनस्वरूपादिकं च  
ब्रह्मजिज्ञासेत्याद्य सूत्र एव ब्रह्मसन्धिजिज्ञासा इत्यर्थप्रतीतेः जिज्ञास्यनुक्तम् ।  
तत्र ब्रह्मस्वरूपशोधनं, उपासनान्वरूपशोधनं च कृतम् । इदानीं उपासक-  
स्वरूपशोधनं क्रियते ।

तथाहि उपासकोऽयं धत्यगात्मा ज्ञाता, कर्ता, भोक्ता, इहामुत्रसधारक्षमः  
अनुसन्धेयः, उत प्रजापतिवाक्योदितोऽपहतपाप्मादिस्वरूपः इति विशये  
शरीरे वर्तमानस्योपासकस्य तादृशमेव स्वरूपमनुसन्धेयमिति प्राप्ते मोक्षे उपास-  
कस्य यादृशरूपाविर्भावः अपहतपाप्मात्वादिकः स एवोपासनाकाले अनुसन्धेयः ।  
‘यथाकृतुरस्मिन्लोके पुरुषो भवति तथैतः प्रेत्य भवति’ इति यथोपासनं प्राप्तेः  
श्रद्धान्तरत्वात् । परमात्मोपासनेऽपि प्रत्यगात्मशरीरत्वेन उपास्य इत्यसदुक्तैः  
चित्रचिद्विशिष्टमेव ब्रह्मस्वरूपमिति सिद्धान्तात्, स्वात्मस्वरूपचिन्तने आवि-  
र्भावव्यदपहतपाप्मात्वादिगुणकः परमात्मशरीरोऽहं इत्येव चिन्त्य इत्यर्थः

उपासनाकाले बद्धस्वरूपस्यैव वर्तमानत्वात् तथा उपासने तथैव प्राप्त्या-  
पत्तेः यथा सकलकल्याणगुणोपेतः परमात्मा उपास्यः तथा सत्यत्व-ज्ञानत्व-  
आनन्दत्वामरुत्वाणुत्व-शेषत्वापहतपाप्मत्वादिगुणकः प्रत्यगात्मा उपास्य इति ॥

### द्वैतम् एकाधिकरणम् । (१७०)

ओं एक आत्मनश्शरीरे भावात् । (४२०)

ओं व्यतिरेकस्तद्भावभावित्वात्तत्फलविधवत् । (४२१)

सुग्रीवश्चार्जुनश्चोभौ सूर्येन्द्रांशावपि क्षितौ ।

कर्मावसाने तत्पित्रोस्त्वन्माप्नुयुरंशिनोः ॥ १३४ ॥

अंशांशिज्ञानसुखयोः भेदसत्त्वेऽपि कर्मणा ।

उपासनादिभोगाच्च पुनैरक्यं न दुष्यति ॥ १३५ ॥

अ - र्थः । सर्वाणो सुग्रीवः, इन्द्रांशो अर्जुनः, इत्यादि पुराणेषु  
श्रूयते । तत्र अंगानां अनादियोग्यता नास्तीति उपासनादिकं न तेषामिति  
पूर्वपक्षे अंशांशिनोः एकत्वमेव । अधिकर्मेविनिर्मिते शरीर एव अंशस्य  
भावात् अंशस्याप्पनादिसिद्धत्वेन उपासनायोग्यताया अपि अनादिसिद्धत्वात् अंश-  
जवैरप्युपारानं कर्तव्येव । अंशांशिनोः ज्ञानगुखादिभेदस्य दृष्टत्वात् अंशां-  
शिनोः भेद एव । 'अग्निस्तु पृथक् जाताः अंशास्तस्यैव कर्मणा ।

पुनैरक्यं प्रपद्यन्ते नात्र कार्या विचारणा ॥' इति ॥

सुवार्थः । एकात्मे यादि-आत्मनः = अंशांशिनो, एकः = ऐक्यमेव । शरीरे =  
अंशशरीरे, भावात् = अंशस्य तदभिमानित्वेन स्थितेः । आत्मन इत्येकवचनेऽपि आहूतौ  
विपरिणामादिना पृथीद्विवचनमाधितम् । अंशस्याप्यनादिसिद्धत्वेन उपासनस्यापि अनादि-  
योग्यतापेक्षत्वं कर्तव्य इति भावः । व्यतिरेकस्तद्भाव-उपलब्धिद्वय-अंशांशिजीवयोः  
ज्ञानसुखादाविव व्यतिरेकः, न = स्वल्पभेदो अंशात्मनः न, तद्भावभानित्वान्-तद्भावः =  
अंशांशिभावः, तद्भावस्य = उपासनाजन्यफलस्य, भावित्वान् = अनुभवितृत्वात् इत्यर्थः ।  
ज्ञानसुखादिविषये भेदस्तु विज्योरपिन्त्यशक्त्या उपपन्न इति ॥

### अद्वैतम् अज्ञावयव्याधिकरणम् । (१३१)

अज्ञावयव्यास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् । (४१४)

मन्त्रादिवयवा विरोधः । (४१५)

अज्ञाश्रयोद्गीथविचिन्तनादि वेदेषु दृष्टा प्रतिवेदमेवा ।

श्रुत्या सदेशस्य च बाध उक्तः सर्वासु शाखासु समैव चिन्ता ॥१३६॥

अ - र्थः । 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' (छा. १-१-१) 'लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत' (छा. २-२-१) इत्येवमाद्याः कर्माङ्गावध्याः उद्गीथोपास्तयः प्रतिवेदं प्रतिशाखं च खरादिभेदेन पठिताः । तत्र स्वशाखागतेषु उद्गीथादिषु उपास्तयः, उतान्यशाखागतेष्वप्युपास्तय इति चिन्तायां सन्निकृष्टेन समानदेशस्थितेन स्वशाखागतविशेषेण उपास्याकांक्षादिनिवृत्तेः स्वशाखागत-कर्मस्वेव स्वशाखागतोद्गीथोपास्तय इति प्राप्ते, सर्वशाखास्तनुवर्तेरन्, उद्गीथादि श्रुतिविशेषात् । स्थानप्रमाणापेक्षया 'उद्गीतमुपासीत' इत्यादि श्रुत्यादेर्बलीयस्त्वात् । किञ्च वेदान्तोत्पन्न कर्मणां गुह्यानां मन्त्राणां च वेदान्तरेषु अभ्युपगम इव उपास्तयोर्ऽपि सर्वत्र अनुवर्तेरन्निति ॥

विशिष्टाद्वैतम् अङ्गावध्याधिकरणम् । (१०४)

अङ्गावध्यास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् । (४०७)

मन्त्रादिवद्वा विरोधः । (४०८)

उद्गीथमोमुक्त्यमुपासितव्यं इत्यादि वेदेषु विभिन्नमेव ।

उपास्य उद्गीथ इति श्रुतेर्हि समानदेशस्य विवाध इष्टः ॥१३७

श्रुत्यन्तरे ह्यष्टमन्त्रः यथा यागेषु सजते ।

सामान्योद्गीथचिन्तेयं सम्बध्येत त्रयीष्वपि ॥ १३८ ॥

अ - र्थः । 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत' इत्यादि कल्पज्ञाथयाः उपासनाः सर्ववेदान्तप्रत्ययन्यायेन प्रतिवेदं प्रतिशाखं व्यवस्थां हित्वा सर्वासु शाखासु सम्बध्येरन्, सर्वासु शाखासु क्रतोरिक्तस्यैव सत्त्वात् । शाखान्तरोक्त मन्त्र-जाति-गुण-संख्या-सादृश्य-कर्म-द्रव्य-कर्माणि शेषिणः क्रतोः सर्वशाखा-स्वेकत्वेन भिन्नशाखापठितानि पूर्वोक्तानि यथा वा अङ्गीक्रियन्ते तद्वत् इहापि क्रतोरिक्तत्वात् तदाश्रयाः उपासनाश्च समाना एवेति उद्गीथाद्युपासनाः सर्वत्र संबध्योरन्नेव । इति ॥

द्वैतम् अङ्गावध्याधिकरणम् । (१७१)

ओं अङ्गावध्यास्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् । (४२२)

ओं मन्त्रादिवद्वा विरोधः । (४२३)

अङ्गदेवावब्रह्मोपासनायां नोपसंहृतिः ।

अङ्गदेवगुणानां तु मन्त्रवत्तूपसंहृतिः ॥ १३९ ॥

ब्रह्मादीनामुपास्यादि कार्यं ब्रह्मविचिन्तकैः ।

'तमेवैकमि'ति श्रुत्या प्रधानोपास्तिरेव न ॥ १४० ॥

अ - र्थः । प्रतिवेदं भगवदुपासनस्य अङ्गदेवोपासना युक्तत्वेऽपि अङ्ग-  
देवसंबन्धिनः उपासनापरिचर्यादयः प्रतिशास्त्रं व्यवस्थिता एव ।

“ममत्वाद्भोतमन्वादा नाङ्गदेवायुपासनम् ।

उपसन्धार्यमित्वाहुः वेदसिद्धान्तवेदिनः ॥” इति ब्रह्मवैवर्तचरितम् ।

'तमेवैकं जानथ, अन्या वाचो विमुञ्चथ' इति श्रुतेश्च । अङ्गदेवसम्बन्धुपा-  
सनविषयगुणजातस्य अन्वत्राप्युपसंहारे उत्तमगुणानामधमेषु, अधमगुणानां  
चोत्तमेषु उपसंहारापत्तिभ्यात् ; अङ्गनूताधमदेवतागुणानां उत्तमदेवे उपसंहारो  
न दोषाय । अन्यादिदेवतावाची मन्त्रादीनामिव उत्तमदेवतोपासने अधम-  
देवतागुणाना उपसंहारो भवत्येव, इति पञ्चाशन्न्यायात् ॥

अद्वैतम् भूमज्यायस्त्वाधिकरणम् । (१३२)

भूमः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथाहि दर्शयति । (४१६)

वैश्वानरात्मीयमुपासनं तत् व्यस्तं समस्तं तु समस्तमेव ।

साङ्गस्य यागस्य यथा प्रयोगः वैश्वानरात्मापि तथैव साङ्गः ॥१४१॥

अ - र्थः । द्यन्द्ोग्ये वैश्वानरविद्यायां वैश्वानरोपासनं व्यस्तं समस्तं च  
श्रूयते । तत्र उभयथाप्युपासनं उत समस्तस्यैवेति संशये समस्तस्यैवेति  
सिद्धान्तः । पदार्थोपचयत्प्रकृतस्य समस्तस्य वैश्वानरोपासनस्य प्राधान्यं अस्मिन्  
वाक्ये प्रतीयते । यथा दर्शपूर्णमासादिषु यागेषु साङ्गप्रधानप्रयोगः एक एव  
विवक्ष्यते, न प्रयाजादीनां यागानां पृथक्त्वेन । तथैवात्तापि । यद्यपि व्यस्तो-  
पासने फलश्रवणमस्ति । तथापि साङ्गप्रधानोपास्ति फलान्तर्भूतमेव तदिति न  
पृथग्गुपासनम् ।

अत्र समस्तोपासनस्य ज्यायस्त्वोक्तं: व्यस्तोपासनमपि सापिबि कंचिन् । तन्नेमि  
भाष्यकृतामाशयः । 'सम्भवार्थेनवाच्यत्वे वाक्यमेदस्तु नेत्यत' इत्येकपात्रवत्त्वं  
सम्भवे 'गूणैरेव्यपत्तिष्वन्' इत्यादि निन्दाग्रहितं व्यस्तोपासनानीकृतिः न युक्तेति ॥

विशिष्टाद्वैतम् भूमज्यायस्त्वाधिकरणम् । (१०५)

भूमः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथाहि दर्शयति । (४०९)

वैश्वानरात्मा त्रिदिवादिलोकशरीरकत्वेन विचिन्तनीयः ।

अङ्गाद्युपासा फलमप्यदुष्टं शरीरिचिन्ताजफलाविरोधात् ॥ १४४ ॥

अष्टाकपालादिफलं यथा चा वैश्वानरेष्टिस्तुतिकीर्तनार्था ।

वैश्वानरात्मा च समास्त एव ध्येयः पृथङ्नेति विनिर्णयोऽत्र ॥१४५॥

अ - र्थः । वैश्वानरविधायां त्रैलोक्यशरीरकः वैश्वानरात्मा उपास्यः । तत्र द्यौर्मूर्धत्वादिना वैश्वानरात्मनः व्यस्तोपासनं तत्फलमपि श्रुतम् । तत्र व्यस्तोपासनं वा, समस्तोपासनं वा, उत उभयं वेति विशये 'अत्यन्तं पश्यति मियं, भवत्यस्य ब्रह्मवर्चस कुले, य एतमेवात्मानं वैश्वानरमुपास्ते, मूर्धात्वेव आत्मनः' इत्यादिना व्यस्तोपासनस्य फलश्रवणात् व्यस्तोपासनं समस्तोपासनञ्च कर्तव्यमिति प्राप्ते, क्रतुवत् 'वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत् पुत्रे जाते' इति जातेष्टौ, 'यदष्टाकपालो भवति' इत्यादि फलश्रवणसहित यागविधिसम्भवेऽपि यथा जातेष्टैरेव श्रुत्यर्थाः अष्टाकपालादय इति जातेष्टैरेव प्रधानतया अङ्गीक्रियते तथा वैश्वानरात्मनः अङ्गेषु मूर्धादिषु उपासनं तत्फलश्रवणमपि त्रैलोक्यशरीरक-परमात्मोपास्तित्वव्यर्थकमेवेति समस्तोपासनमेव कर्तव्यमिति ॥

द्वैतम् भूमज्यायस्त्वाधिकरणम् । (१७२)

ओं भूमः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा च दर्शयति । (४२४)

भूमरूपगुणस्सर्वरूपास्यो ब्रह्मचिन्तकैः ।

क्रतुर्थया कर्ममध्ये श्रेष्ठो भूमगुणी तथा ॥ १४६ ॥

अ - र्थः । ब्रह्मणः चिन्त्येषु सर्वगुणेषु मध्ये भूमरूपगुणस्य ध्येयत्वे ज्यायस्त्वं भवति । सोमयागस्य दीक्षप्रायणीयाचारम्य अवभृथान्ताङ्गात्मकस्य क्रतोः सर्वयागेषु 'प्रकृतिवद्विकृतिः कर्तव्या' इति मीमांसा न्यायात् सर्वयागस्य प्रकृतिभूत सोमयागस्य यथा माधान्यं तद्वत् भूमरूपगुणस्य सर्वत आनन्दादि-सहभावेन उपासन एव फलसिद्धेः भूमगुणस्य ज्यायस्त्वमित्यर्थः ।

मूलार्थः । भूमः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथा च दर्शयति-क्रतुवत्=दीक्षप्रायणीय-उदयनीय-प्रातरत्वन-मा-श्विन्दनसन-अवभृथरूप यागीगात्रफलत्वेन, भूमः=पूर्वव-

गुणस्य, ज्यायस्त्वं=श्रेष्ठत्वमस्ति, तथा च दर्शयति=भूतिश्च तथैव दर्शयति ।

“ भूमव वेव. परमो व्यथास्यः नवाभूमा फलमपां विपत्ते ॥

तस्माद्भूमा गुणतो वै विशिष्टः यथाकृतुः कर्ममध्ये विशिष्टः ।”

इति गौपवनश्रुतेः सर्वांशनिशिष्टकत्तरेण ज्यायस्त्वं । तद्वत् ब्रह्मणः भूमगुणनिशिष्टत्व-  
ध्याने ज्यायस्त्वं । अत्रान्दादिसहभावेनैव भूमगुणध्याने फलं सिद्धपतीत्यर्थः ॥

अद्वैतम् शब्दादिभेदाधिकरणम् । (१३३)

नानाशब्दादिभेदात् । (४१७)

शाण्डिल्यविद्या दहरादिविद्या शब्दान्तराभ्यासगुणादिभेदान् ।

नानेतिसिद्धैश्च ततश्च सर्ववेदान्तजप्रत्ययसङ्गचिन्ता ॥ १४७ ॥

अ - र्थः । अत्र वेद्यस्य ब्रह्मण एकत्वात् सर्वत्र विद्यासु ब्रह्मण एव  
ध्येयत्वात् स्वपरशाखाविहितं वेद्यं एकमेवेति तदाश्रयं गुणजातं उपसंहर्तव्यं,  
विद्याकात्स्न्याय इति प्राप्ते वेद्यब्रह्मणः सर्वत्र एकत्वेऽपि भिन्नगुणविशिष्टं ब्रह्म  
तत्र तत्र उपास्यमिति 'वेद्य' 'उपासीत' 'कृतुं कुर्वीत' इत्यादिशब्दादिगुणादि-  
भेदात् विद्यानानैवेति ।

“ शब्दान्तराभ्यासगुणरस्तसंख्यैः नाना च दूरेण च सापवादः ।

भेदः विद्याणामिति साधिनोर्ये अतःपरं तद्विनिर्दोषचिन्ता ॥”

इति पूर्वमीमांसान्यायननुसृत्य विद्या नानैवेति सिद्धम् ॥

विशिष्टाद्वैतम् शब्दादिभेदाधिकरणम् । (१०६)

नानाशब्दादिभेदात् । (४१०)

वेद्यब्रह्मैक्यबोधेऽपि विद्या नानेति गद्यते ।

प्रतिविद्यं गुणादीनां भेदात् स्वर्गे सवादिचन् ॥१४८॥

मुमुक्षुर्न न्यासमेपरमित्यादि न्यासबोधकः ।

एतच्छरीरान्तमुक्तिकामस्यात्र प्रदृश्यते ॥१४९॥

अ - र्थः । सर्वाः ब्रह्मविद्याः फलान्तरप्रतिपादिकाः प्राणादिविद्याश्च  
अत्र विषयवाक्यम् । अत्र विद्यैक्ये उत विद्याभेद इति संशय्य सर्वत्र वेद्य-  
ब्रह्मणः एकत्वात् विद्यैक्यमिति प्राप्ते शब्दान्तराभ्यासादिभेदान् विद्या नानैवेति ॥



अत्र सूत्रे शब्दान्तरे कर्मभेद इत्यादि पूर्वकाण्डोदितैः सूत्रैः भेदे सिद्धेऽपि पुनरिह प्रतिपादनं विधेयज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वं 'विद्यात्' 'उपासीत' इत्यादितात्पर्यवगम्यत इति बोधनार्थम् ॥

“ यद्वा शब्दादिभेदादिति तु कथयता सूत्रकारेण सम्यक्-  
न्यासोपासे विभक्ते यजनदृषनवच्छब्दभेदादभावात् ।

आख्यारूपादिभेदःश्रुत इतरसनः किञ्चिन्नोऽधिकारः  
शीघ्रप्राप्त्यादिभिस्स्याज्जगुरिति च मधूपसनार्थे व्यनश्याम् ॥”

“ उपायस्त्वप्राप्तेरुपनिषदर्थात्स्म भगवान्  
प्रसरय तस्योक्ते प्रपदनविदिव्यासनगती ।

तदारोहः पुंसस्सुहृत्परीपाकेन महता  
निदानं तत्रापि स्वयमखिलनिर्माणनिपुणः ॥”

“ प्रपन्नादन्वेषां न दिशति मुकुन्दो नित्रपदं  
प्रपन्नश्च द्वेषा मुचरितपरीपाकमिदया ।

विलम्बेनप्राप्तिर्भजनमुखमेकस्य विपुलं  
परस्याशुप्राप्तिः परित्यक्तरसा जीवित दशा ॥”

“ कर्मज्ञानमुपासनं च शरणं तज्येति चावस्थितान्  
सन्नाशानपवर्गसाधनविधी मद्द्वारकाद्वारकात् ।

एकद्वयाकृतियोगसंभृतपृथग्भावानुभावविमान्  
सम्यक् त्रैव्य शरण्यासदभिरामन्ते रमन्ते बुधाः ॥”

इत्यादिना न्यासविधेति काचित् सर्वविकल्पा वर्तत इति 'भानाशब्दादिभेदात्' इति सूत्रस्य वर्णकान्तरं श्रीमद्भेदान्तदेशिकाचार्याः ऊचुः । प्राप्तिः, न्यासः, शरणगतिः, प्रपदनं, आत्मनिर्देशः इत्यादयः न्यासशब्दप्रयोगाः । यदकलशादिवत् । एतादृशान्यासविद्या-  
स्वरूपादिकं तत्रैव निष्कारप्रभृतिभिः, शक्तिभाषाभिः, रहस्यव्यग्यारादिग्रन्थेषु तदीयैरेव स्वरूपाधिपनन्यासेन पूर्वपक्षोपन्यासेन तत्समाधानपूर्वकं दृष्टोक्तम् । तथापि अत्र तदर्थगमः विद्यास्वरूपदर्शनाय कियते ॥

तथाहि श्वेताश्वतरोपनिषदि 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदाश्च  
प्रहिणोति तस्मै । तं ह देवमात्मबुद्धिमकामं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥”  
(श्वे. ६-१८) “ तस्मान्न्यासमेपां तपसाम तिरिक्तमाहुर्वसुरप्यो विभूरमि ”  
इत्यारभ्य “ ब्रह्मणे त्यामहस ओमित्यात्मनं सुजीत ” “ सर्वस्य शरणं मुहत् ”  
इति श्रुतिः । “ सद्गुदेव प्रपलाय तवामीति च याचते ।

अभयं सर्वभूतेभ्यः ददाम्येतद्गतं मम ॥” इति श्रीमद्राम-  
भद्रचरणादिकं शरणागतिशास्त्रे प्रमाणम् ।

“ सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं कुरु ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥” इति योगब्रह्मणोपनिषत्  
एतच्छास्त्रस्य मुख्यं प्रमाणमिति आचार्याचार्यः ॥

एतन् स्वल्पं एतदक्षयम् । “आनुकूल्येन सद्गुरुः प्रातिपत्न्यस्य वर्जनम् ।  
रक्षिष्यतीति विद्वान् गोप्तृत्ववर्णनं तथा ।  
आत्मनिक्षेपमार्गणे पद्विधा शरणागतिः ॥”

इत्यादिना आत्मनिक्षेप अङ्गी, अन्यानि पञ्च अहानि । श्लोके पद्विधेत्युक्तिः,  
यथा अष्टाङ्गयोगव्यवहारे, व्यवहारः अज्ञातिसमुच्चयेन भवति तद्वत् । ‘समेवं  
विद्वानमृत इह भवति, नान्यं पन्था अयनाश्च विद्यते’ इति प्र.नादन्यस्य मोक्ष-  
साधनत्वाभावेन अथपि प्रपत्तिशब्दाच्चयः ज्ञानविक्रमविशेष एव । अनु-  
कूल्यादि पञ्च इत्यतिरिक्तं न किञ्चिदपेक्षते इयं शरणागतिः । उपास्तिरिवाभ्याः  
प्रपत्तेः अशुच्यपेक्षा न । यदा विरक्तिः तदाव मकूदेव आचार्योपदिष्टकरण-  
मन्त्रपूर्वकं भगवच्छरणारविन्दयोः आत्मभरसमर्पणमेव । एतदर्थं वर्णाश्रमा-  
चाराद्यपेक्षा न ।

तथाहि—द्रौपदी, रजस्रलैव भगवन्तं प्रपत्ता, दमयन्ती स्वयंवररज्जे देवान्  
प्रपत्ता, त्रिजयानाम राक्षसी सुसोत्थितैव सीतां प्रपत्ता, विभीषणः आगच्छन्नेव  
आकाशे तिष्ठन्नेव श्रीरामं प्रपत्तः, क्षत्रबन्धुः अर्धरात्रे आगच्छन्नेव कृष्णम्  
प्रपत्तः, मुचुकुन्दः सुसोत्थित एव श्रीकृष्णं प्रपत्तः, गजेन्द्रः नक्तं युद्धवत्नेव  
नारायणं प्रपत्तः, पाण्डवाश्च मार्कण्डेयोपत्यनन्तरमेव प्रपत्ताः, देवाश्च दशरथ-  
यज्ञमध्ये विष्णुं प्रपत्ताः, तुमुख इति कश्यप सर्पराजः गरुडेनाभिद्रुत एव  
देवलोके उपेन्द्रं शरणं गतः, विशङ्कशुनरशोभो विश्वामित्रं शरणं गतौ, किरातः  
कसोतं शरणं गतः, काकः जयन्तः राघवं शरणं गतः, कपोतः शिविचक्रवर्तिनं  
शरणं गतः, तथा च प्रपत्तेः देशकालादिनियमः वर्णाश्रमादिनियमः नाम्नीति  
पूर्वाक्तप्रमाणैरेव जायते । न्यासविद्यायाः मन्त्रस्तु स्वन्वाचार्योपदिष्टप्रकारेण  
ज्ञातव्यः ।

हे भगवन् ! मां मदीयं च त्वमेव त्वदीयमिति स्वीकृत्य रक्ष । त्वच्छेष-  
भूतमिमं आत्मानं स्वतन्त्रोऽहमिति मत्वा संसारे भ्रान्तोऽसि, इदानीमेव भवद-  
नुग्रहात् आचार्योपनिषदाश्च लब्धजानः त्वच्छेषभूत इति त्वां प्रपन्नोऽसि, इतः परं  
मद्रक्षणविधौ ममान्वयो नास्ति, त्वमेवोपायभूतस्तन् मां रक्ष । इति प्रार्थना-  
रूपमतिरेष ॥

अत्र केचित् आचार्याः शीघ्रगारित्त्वत्यादि द्राविडग्रन्थतात्पर्यज्ञाः आचार्याः  
प्रपत्तिविषये जीवात्मनः स्वातन्त्र्याभावात् जीवेन भगवन्तं प्रति प्रार्थनादिकं  
कर्तुं योग्यताऽभाव्यात् प्रपत्तिशब्दार्थः ।



“आचारः ‘विदित्वा’ च ‘निचाप्र्यमृत्युं अत्येति विद्वान् इति वेदभागाः  
समानकर्तृत्वमुदीरयन्ति तदुक्तिनिष्ठा शरणायस्तिना ॥

“आचार्यनिष्ठा रचिता गुर्वाभिः क्वचिद्गहस्यादिषु साधु गीता ।  
अतश्च लक्ष्मीनरसिंहभक्ताः तमार्यनिष्ठां क्वचिदाश्रयन्ते ॥

“आचार्यनिष्ठेति तु बोधकत्वपर्यन्तमेवेति वदन्ति सन्तः ।  
भाष्यार्थमन्त्रार्थविषयान् च सिष्या शुल्म प्रार्थयितुं यतन्ते ॥

“काचित्त्रिपासी तनयं प्रभूते फरिचक्षिपादस्तु कपायपायी ।  
इत्यादि लोकोक्तिविरोधसत्त्वादाचार्यनिष्ठा न समपसेति ॥

‘शास्त्रफलं प्रयोकरि’ इति मीमांसासूत्रोक्तन्यायविरोधात् ‘गुणैर्मनुने मूर्खं सुच्यते इति  
लौकिकन्यायविरोधाच्चेति । केचिदिति मत्कृते आचार्यैर्भवप्रकाशे (५५ अ० का० १७  
५०-५१ ३४-५५ ५६-५७) उक्तः अत्रानुसन्धेयः ॥

ननु “ सिद्धिर्भवति वा नेति सम्प्रयोज्युतसेविनां ।

न सम्प्रयोज तद्गुणपरिचर्यारतात्मनाम् ॥” इत्यादि शास्त्रमाचार्यनिष्ठायां  
प्रमत्तगति चेन्न । ‘न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुम् प्रवर्तते । अपि तु निन्दितादितरत्  
प्रशंसितुम्’ इति न्यायेन भगवद्गुणं स्तोतुमेव तत् । न लुक्तिनिष्ठादप्यपरमिति ॥

द्वैतम् नानाशब्दाधिकरणम् । (१७३)

ओं नानाशब्दादिभेदात् । (४२५)

तारतम्येन भूमाज्यं उपास्यो गुणपूर्णतः ।

शब्दानुमानप्रत्यक्षैः तारतम्यप्रतीतितः ॥ १५० ॥

अ - र्थः । भूमगुणोपास्तावपि यथा योयं तारतम्यप्रतीतिः भूमगुणो-  
ऽपि तारतम्येनोपसंहृत्योपास्य इत्यर्थः ।

“ शब्दोनुना तथैवाशो योग्यता मेदनस्वरा ।

प्रज्ञादीनामेकमर्थं बहुधा दर्शयन्ति हि ॥

अतः पूर्णत्वमीशस्य नानैवेयां प्रदर्शयते ।

अतः फलस्य नानान्वे नानैवोपासने यतः ॥”

इति वचनान् भूमगुणविशिष्टोपासनमपि नानैवेति प्रतीयते ।

सूत्रार्थः । नानाशब्दारिभेदान्-पूर्णत्वगुणः भूमा-नाना=तारतम्येनोपास्य., शब्दा-  
दिभेदान्=शब्दानुमानप्रत्यक्षारिभेदात् ॥

अद्वैतम् विकल्पाधिकरणम् । (१३४)

विकल्पोऽवशिष्टफलत्वान् । (४१८)

समुच्चयो न विद्यानां स्वप्राप्तौ ज्योतिरादिवत् ।

एकैवोपासितुर्विद्या नित्यरूपफलैक्यतः ॥ १५१ ॥

अ - र्थः । ब्रह्मप्राप्तिसाधनानां विद्यानां बहूनां श्रुतत्वात् ब्रह्मनिष्ठस्य उपास्या विद्या एकैव, उत सर्वाः इति विषये स्वर्गप्राप्तौ अग्निहोत्र-दर्शपूर्णमास-ज्योतिष्टोमादि करणवत् ब्रह्मविद्यानिष्ठस्य अनेकविद्या समुच्चय इति प्राप्ते, एकैव विद्या अनुष्ठेया, ब्रह्मप्राप्तिरूपफलस्य नित्यत्वात् । स्वर्गादिर्हि अनित्यफलत्वात् तत्र यागसमुच्चये नवर्गानुभाव्यं फलं अधिकमनुभूयते । तत्र समुच्चयो न्याय्य एव । इदं तु एकरूपत्वात् फलस्य विद्यानां मध्ये एकैवानुष्ठेया इति ॥

अद्वैतम् काम्याधिकरणम् । (१३५)

काम्यास्तु यथाकामं समुचीयेरन्वा पूर्वहेत्वभावात् । (४१९)

काम्यास्तु सर्वविद्यासु समुचीयेत कामतः ।

विकल्पहेत्वभावात् यथाकामं समुच्चयः ॥ १५२ ॥

अ - र्थः । 'स य एतमेवं वायुं दिशां क्लृप्तं वेदं न पुत्ररोदं रोदिति' (छा. ३-१५-२) 'स यो नामब्रह्मेत्युपास्ते यावन्नाभो गतं तवास्व यथाक्षम-चारो भवति' (छा. ७-१-५) इत्यादि काम्यासु विद्यासु नित्यैकरूपब्रह्मप्राप्त्य-भावात् यथाकामं विद्यासमुच्चयो वा न समुच्चयो वा इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् विकल्पाधिकरणम् । (१०७)

विकल्पोऽवशिष्टफलत्वात् । (४११)

काम्यास्तु यथाकामं समुचीयेरन् वा पूर्वहेत्वभावात् । (४१२)

एकस्मिन् पुरुषे प्रयोजनवती सर्वेव विद्याभवेत् ।

स्वर्गाधिकफलाभिलाष्यपि नरः दर्शादिकृद्दृश्यते ॥१५३॥

मैत्रं स्वर्गफलं न नित्यमिह तु ब्रह्मैव नित्यं फलम् ।

विद्यैकैव नरे विकल्पविषया काम्यास्तमस्ता अपि ॥१५४॥

अ - र्थः । ब्रह्मविद्यानां सर्वास्तां एकस्मिन्पुरुषस्य समुच्चय सम्भवः, उत प्रयोजनाभावात् विकल्प एवेति संशये स्वर्गादिरूपफले अग्निहोत्र-दर्शपूर्ण-

मासादि समुच्चयो दृष्टः । तद्वत् अत्रार्पाति प्राप्ते, अत्र ब्रह्मविद्याफलस्य सर्वत्र एकरूपत्वात् यथा कथा च विद्यया मोक्षः सिद्धवत्येवेति न समुच्चयः, अपि तु विकल्पः । तत्र तु स्वर्ग-पुत्र-पशु-भगादिफलस्य भिन्नत्वात् अनित्यत्वाच्च तत्र समुच्चयो, विकल्पो वा यथाकामं न्याय्यः । इति ॥

द्वैतम् विकल्पाधिकरणम् । (१७४)

ओं विकल्पोविशिष्टफलत्वात् । (४२६)

विभ्रध्वंसकफलावाप्त्या स्वयोग्योपासनैष्वपि ।

नृसिंहरामकृष्णादि विम्बोपास्तिरपीष्यते ॥ १५५ ॥

अ - र्थः । स्वयोग्योपासनानन्तरं सामान्यस्यापि कस्यचिदुपासनं विकल्पेन भवति । विभ्रध्वंसादिविशेषफलपेक्षया सम्भवति ।

“युक्त्यर्थमालयोम्यं हि कार्यमेव दुपासनम् ।

नृसिंहादिकमन्यच्च दुरितादिनिवृत्तये ॥

उपास्यते तथा योगं न वा पलविभेदतः ॥”

सूत्रार्थः । विकल्पः—नृसिंहरामादिविम्बोपासनं विशानिष्टस्य व्यवस्थित-विकल्पो भवति । विशिष्टफलत्वात्—दुरितादिनिवृत्तिरूप विशेषफलवत्त्वात् ॥

यस्य विभ्रध्वंसः संभावित, तेन नृसिंहादि विभ्रध्वानं कर्तव्यम् । यस्य तु न तेन सामान्योपासनं कर्तव्यमित्यर्थः ॥

द्वैतम् काम्याधिकरणम् । (१७५)

काम्यास्तु यथाकामं समुच्चयैरेव वा पूर्वहेत्वभावात् । (४२७)

युक्त्यन्यक्रामास्तर्वेषुपि गुणान् काम्यान् विचिन्तयेत् ।

मौक्षार्थिभिस्तु नोपास्याः प्रीत्यर्थाश्चेव दुष्यति ॥ १५६ ॥

अ - र्थः । काम्यसाधनभूताः भगवद्गुणाः । तत्रभिलाषिभिरेव समुच्चये-नोपास्याः, अकामैः मुमुक्षुभिः तादृशगुणाः नोपास्याः । केवलभगवत्प्रीत्यर्थं मुमुक्षुभिरपि ते उपास्या इति ॥

“यस्य यस्य हि यः कामः तस्य तस्य दुपासनम् ।

तादृशानां गुणानां च समाहारं प्रकृत्यतेत् ॥

अकामत्वाम्मुमुक्षुणां न वा तेषामुपासनम् ।  
तुष्टवर्षमीधरस्यैव न चोपसा विदुष्यति ॥”

सूत्रार्थः । काम्याः=‘वसुपूर्णकरं रत्नपर्वउत्सवं विभावयन् । वसुमिद्धि-  
मवाप्नोति’ इत्याद्युक्ताः काम्याः श्रीकरादि भगवद्गुरुगुणाः, यथाकामं=काम-  
नानुसारेण, समुच्चयैरेन्=अमुमुक्षुभिरुपास्यैरेन्, न वा=मुमुक्षुभिः न समुच्चयै-  
रेन्, पूर्वहेत्वभावात्=मोक्षव्यतिरिक्तादि कामनाभावात् इत्यर्थः ॥

अद्वैतम् यथाश्रयभावाधिकरणम् । (१३६)

अङ्गेषु यथाश्रयभावः । (४२०) शिष्टेश्च । (४२१)  
समाहारात् । (४२२) गुणसाधारण्यश्रुतेश्च । (४२३)  
न वा तत्सहभावश्रुतेः । (४२४) दर्शनाच्च । (४२५)

कर्माङ्गभूतोद्गीथादि समुच्चयेत नैव वा ।

गोदोहनादिवत्तु यथाकामं भवेदिति ॥ १५७ ॥

अ - र्थः । उद्गीथाश्रया उपासनाः वेदत्रयविहिता एकस्मिन् कर्मणि  
समुच्चयैरेन् वा यथाकामं वा भवेदुः इति सशये पुरुषार्थत्वादुपासनानां कर्त्तव्यं  
वेदान्तरोत्पन्नलोकाशाखादिवत् उपासनायां वेदान्तरोक्तानां सहपाठभावात् एकेन  
ऋत्विजा कृतमपि कर्म सफलं भवतीति श्रवणाच्च कर्माङ्गाश्रयोपासनाः यथा-  
कामं समुच्चयो विकल्पो वा ॥

विशिष्टाद्वैतम् यथाश्रयभावाधिकरणम् । (१०८)

अङ्गेषु यथाश्रयभावः । (४१३) शिष्टेश्च । (४१४)  
समाहारात् । (४१५) गुणसाधारण्यश्रुतेश्च । (४१६)  
न वा तत्सहभावश्रुतेः । (४१७) दर्शनाच्च । (४१८)

ऋत्विजेश्चाश्रितोद्गीथविद्या गोदोहनादिवत् ।

पुरुषार्थो यथाकामं समुच्चयविकल्पधीः ॥ १५८ ॥

अ - र्थः । ऋत्विजाश्रिता उद्गीथाद्युपासकः ‘गोदोहनेन पशुकामस्य  
प्रणयेत्’ इतिवत् पुरुषार्थतया यथाकामं उपादेया, उत ऋत्विजतया नियमेनोपा-  
देया इति विद्यये ‘यदेव विद्यया करोति’ इति फलविलम्बराहित्यरूप फल-  
कामनायामेव विद्याविधानत् गोदोहनादिवत् पुरुषार्थत्वाद्विद्यानां फलेच्छायां  
सत्यामेव विशेषान्तरः । न ऋत्विजनूना इति न नियमेनोपास्याः ॥ इति ॥

द्वैतम् अज्ञाधिकरणम् । (१७६)

ओं अङ्गेषु यथाश्रयभावः । (४२८) ओं शिष्टेषु । (४२९)

ओं समाहारात् । (४३०) ओं गुणमाधारण्यश्रुतेश्च । (४३१)

विष्ण्वङ्गदेवास्सूर्याद्याः ध्येया एव यथाश्रयम् ।

मुमुक्षुभिस्सर्वगुणाः साधारण्यात् परस्य च ॥ १५९ ॥

अ - र्थः । 'चक्षोस्सूर्यो अजायत, मुग्धादिन्द्रश्चाग्निश्च' इत्यादि श्रुति-  
प्रसिद्धाः विष्ण्वङ्गभूताः सूर्यादिदेवताः परमेश्वराङ्गत्वेनोपास्या एव । अङ्गदेव-  
गुणानामपि परमेश्वरचिन्तने उपसंहर्तव्या एव । 'यस्मिन् यस्मिन् यो हि चाङ्गे  
निविष्टः परस्य चिन्त्यः स तथा तथैव' इति पौत्रायणश्रुतेः ।

“अङ्गैः \*पराद्ये हि देवा विस्पृष्टाः तत्तद्गुणान् परमे संहरत् ।

तांश्चापि तत्रैव विचिन्त्य देवान् स्थानं मुमुक्षुः परमं व्रजेत् ॥”

इति श्रुत्या च “साधारण्यात् सर्वगुणाः परस्य समाहार्याः तत्त्वदृशो मुमुक्षोः”

इति माण्डव्यश्रुतेश्च सूर्याद्यङ्गदेवगुणाः परमपुरुषे उपास्याः ।

सूत्रार्थः । अङ्गेषु=चक्षुरादिभगवदङ्गेषु, यथाश्रयभावः=‘चक्षोस्सूर्यो अजा-  
यत’ इत्यादिना उक्तप्रकारेण अङ्गदेवतानां उपसंहारः कर्तव्येत्यर्थः ॥ शिष्टेषु=  
अङ्गदेवतोपसंहारविधेश्च । ‘यस्मिन् यस्मिन् इत्यादि श्रुतेरित्यर्थः ॥ समाहारात्=  
देवैरपि अङ्गदेवतोपासना कर्तव्येत्यर्थः । ‘अङ्गैः परादि’ति श्रुतेः ॥ गुण-  
साधारण्यश्रुतेश्च=भगवद्गुणानां उपास्यत्वेन साम्यश्रुतेश्च । साधारण्यादिति  
श्रुतेरित्यर्थः । सूर्याद्याश्च चक्षुरादि भगवदज्ञानामपि भगवद्गुणत्वात्  
अज्ञाथित देवतोपासिः कार्या ॥

द्वैतम् न वाधिकरणम् । (१७७)

ओं न वातत्सहभावश्रुतेः । (४३२)

ओं दर्शनाच्च । (४३३)

देवतानां सर्वगुणोपास्तिरन्येषु नैव हि ।

सत्यो ज्ञानः परो मोदः आत्मेति ध्यानदर्शनान् ॥ १६० ॥



अ - र्थः । देवेनैः मुमुक्षुभिः अद्भुतदेवतोपसंहारो न कार्यः । अनेकशास्त्रो-  
क्तगुणोपसंहारस्य सहाश्रवणात् । देवतानां 'सत्त्वो ज्ञानः परमानन्दरूप आत्मे-  
त्येवं नित्यज्ञोपासनं स्यात् । नान्यत्किञ्चित् समुपासीत धीरः सर्वैर्गुणैर्देवगणा  
उपास्ते' इति कमटश्रुतेः ॥

सूत्रार्थः । अद्भुतश्रवणोपसंहारः—न वा=देवेनैः न वा कार्यः, अन्तसह-  
भावश्रुतेः=अन्वैस्साकं देवैः उपास्तिश्रवणाभावश्रुतेः, देवैरेव अद्भुतदेवतोपसंहारः  
कर्तव्यः । तदुपास्तिपल्लभ्यतेत्यादेवानां । तदुपासनायां देवादीनामेव शक्तिः ।  
नेतरेष्विन्यर्थः । देवैरेव यथाश्रवणात् उपास्यन्तः कार्या इति "सत्त्वो ज्ञानं"  
इति श्रुतौ सर्वैर्गुणैर्देवगणा इति दर्शनाच्च ॥

इति भारद्वाजकृतिलोकानां त्रयसारपुराणीयविद्वत्समाभ्युत्थानां दानाधिकारिणां  
विद्वन्मण्डमण्डनारण्यविरुद् विद्याधारिध्याण्यविरुद्दालंकृतानां  
मतत्रयनिरूपकाणां काञ्चि. वल्लीपुरं. रङ्गाचार्याणां कृतिषु  
॥ इति मतत्रयसारसंग्रहे तृतीयाध्याये तृतीयः पादः ॥



॥ श्रीमते लक्ष्मीनृमिहपरब्रह्मणे नमः ॥

## ॥ मतत्रयसारसंग्रहे ॥

॥ तृतीयाध्याये—चतुर्थः पादः ॥

अद्वैतम् पुरुषार्थाधिकरणम् । (१३७)

पुरुषार्थोऽतश्शब्दादिति वादगायणः । (४२६)

शेषन्वात्पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः । (४२७)

आचारदर्शनात् । (४२८)

तच्छ्रुतौः । (४२९)

समन्वारम्भणात् । (४३०)

तद्वतो विधानात् । (४३१)

नियमाच्च । (४३२)

अधिकोपदेशात्तु वादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् । (४३३)

तुल्यं तु दर्शनम् । (४३४)

असार्वात्रिकी । (४३५)

विभागशक्तवत् । (४३६)

अध्ययनमात्रवतः । (४३७)

नाविशेषात् । (४३८)

स्तुतयेऽनुमतिर्वा । (४३९)

कामकारणे चैके । (४४०)

उपमर्दञ्च । (४४१)

उर्ध्वरेतस्तु च शब्दे हि । (४४२)

ऋग्यन्तविज्ञानमिह स्वतन्त्रं आत्मात्मये माधनमाह सूत्रम् ।

यो ब्रह्मवित् ब्रह्म स एति शोकं तरन्त्यथो आत्मविदित्यतश्च ॥ १

यज्ञादिकर्तुस्तथनार्थमेवा कर्माङ्गभूतोपनिषच्च कृत्स्ना ।

कर्मानुतिष्ठन्त इहान्वरीष चैदेहमुत्थ्या विबुधा अभूवन् ॥ २ ॥

ज्ञानी तु संसारि विभिन्न एव कर्मानपेक्षा यतयोपि दृष्टाः ।

अस्माकमत्र प्रजया फलं किं इत्यादिना ज्ञानत एव मुक्तिः ॥३॥

अधिकरणार्थः । औपनिषद्मालज्ज्ञानं स्वतन्त्रमेव पुरुषार्थसाधनं । न कर्मद्वारेणेति आह । 'तरति शोकमात्मवित्' (छ. ७-१-३) 'स यो ह वैतत् परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' (मु. ३-२-०) 'ब्रह्मविद्याप्नोति परं' (तै. २-१-१) इत्यादिभिः स्वतन्त्र ज्ञानादेव मोक्षोक्तेः इति चादरायणमतम् ।

जैमिनेस्तु उपनिषदुक्तं विज्ञानं सर्वं कर्मरोधं, फलश्रुतिस्तु अर्थवादः । "जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञे ।" "कर्मणैव हि ससिद्धिमास्थितुः जनकादयः ।" इत्यादि श्रुतिस्मृतिभिः जनकाम्बरीपादयः ब्रह्मनिष्ठा अपि कर्मानुतिष्ठन्त एवासन् । "यदेव विद्यया करोति" (छ. १-१-१०) "तं विद्याकर्मणि समन्वारभेते" (बृ. ४-४-२) 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः' मधीयानः' (छ. ८-१५-१) 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः' इत्यादिना कर्मणा विद्यारोपत्वमेव अवगम्यत इति मतम् ।

चादरायणस्य तु कर्मकर्ता आत्मा संसारी, ज्ञानी तु अन्यः, यागादेः फलं स्वर्ग-पुत्र-पश्चादि संसारिफलं, ज्ञानी तु तत्त्वमसीत्यादिना ब्रह्मैकत्वानेव । ज्ञानिनः कर्म विरुद्धमेवेति ज्ञानमेव मुक्तेः स्वतन्त्रं साधनं । न कर्मद्वारापि । कावपेया नाम केचन ऋषयः ब्रह्मनिष्ठाः 'किमर्था वयं यश्चामहे, किमर्था वयं अध्येष्यामहे, किं प्रजया करिष्यामः' इत्यादिना कर्मानुतिष्ठन्त एव ब्रह्मनिष्ठा आसन्निति श्रुतेश्च । 'यदेव विद्यया करोति' इति प्रकृतोद्गीथविद्याप्राप्त-विषयम् । 'तं विद्या कर्मणा समन्वारभेते' इति प्रयतः विद्याकर्मणोः सह-गमनश्रवणं च कर्मनिष्ठं कर्मानुसरति, विद्यानिष्ठं विद्यानुसरतीत्यर्थः । 'कुर्वन्नेवेह कर्माणि' इति (ईशा-२.) अविदुष एव, कर्मस्तुत्यर्था वा । कर्म-रहितेषु सन्यासिप्रभृतिष्वपि 'एतमेव प्रशाजिनो लोकनिच्छन्तः प्रव्रजन्ति' (बृ. ४-४-२२) इत्यादि श्रुत्या मुक्तिश्रवणाच्च कर्म न साधनं मुक्तेः, अपि तु स्वतन्त्रं ज्ञानमेवेति सिद्धान्तः ॥

अद्वैतम् परामर्शाधिकरणम् । (१३८)

परमर्शं जैमिनिरचेदनाच्चापवदति हि । (४४३)

अतुष्ट्यं चादरायणस्ताम्पश्रुतेः । (४४४)

विधिर्वा धारणवत् । (४४५)

न च सन्यासाश्रमोऽस्ति धर्मस्कन्धात्त्रयस्मृताः ।

सर्वाश्रमविधानं तूपरिधारणवत् स्मृतम् ॥ ४ ॥

प्रजातन्तुं न विच्छिन्द्यात् लोकोऽपुत्रस्य नेति चेत् ।

सन्यासाश्रमवाधास्ति मैवं ते स्तुतिबोधके ॥ ५ ॥

अधिकरणार्थः । 'त्रयो धर्मस्कन्धाः' (छ. २-२३-२) 'वीरहा वा एष देवानां' (तै-संहि) 'प्रजातन्तुं मान्यवच्छेदसी.' (तै. १-११-१) 'नापुत्रस्य लोकोऽस्ति' इत्यादि श्रुतिस्मृतिभिः धर्मस्कन्धत्वेन आश्रमत्रयस्यैवोक्तेः सन्यासाश्रम एव नेति तन्निष्ठस्य मोक्षकथा नैवेत्याश्रमे सन्यासाश्रमो अस्त्येव । 'एतमेव प्रजाजिनो लोकमिच्छन्त. प्रव्रजन्ति' (बृ. ४-४-२२) इत्यादिना सन्यासाश्रमनिष्ठस्य मोक्षविधानात् धर्मस्कन्धाः इत्यत्रापि सन्यासाश्रमविधिरभ्युपेयः । तपश्दानप्रथनात् आश्रमस्य । 'उपरि हि देवेभ्यो धारयति' इत्यत्र 'अप्राप्तोपरिधारणविधिवत् । 'ब्रह्मसक्तो जघृतत्वमेति' इति श्रुतिश्च सन्यासाश्रममेव वदति । अन्या प्रजातन्तुमित्यादि श्रुति. गृहस्वाश्रमगुण्यर्थवेति । ऊर्ध्वरेतस्वपि ब्रह्मविद्याश्रुतिदर्शनात् । इति ॥

द्वैतम् पुरुषार्थाधिकरणम् । (१७८)

ओं पुरुषार्थोऽन्तःश्रद्धादिति चादरायणः । (४३४)

ओं शपत्वात्पुरुषार्थवादा यथान्येष्विति जैमिनिः । (४३५)

ओं आचारदर्शनात् । (४३६)

ओं तच्छ्रुतेः । (४३७)

\* सन्यासाश्रमविधिरन्वेदा ।

ओं समन्वारेम्भणात् ।	(४३८)
ओं तद्वतोविधानात् ।	(४३९)
ओं नियमाच्च ।	(४४०)
ओं अंधिकापदेशात् वादरायणस्यैवं तदर्शनात् ।	(४४१)
ओं तुल्यं तु दर्शनम् ।	(४४२)

सर्वेषां पुरुषार्थानां प्राप्तिर्विष्णुप्रदर्शनात् ।

“यं यं लोकमि”ति श्रुत्या वादरायणसम्मतम् ॥ ६ ॥

ज्ञानादेवं विमुक्तिरस्यात् स्वर्गादिः कर्मणः फलम् ।

आचारदर्शनाच्छ्रुत्या कर्माङ्गं ज्ञानमाह 'सः ॥ ७ ॥

ज्ञानाङ्गत्कर्मणस्सर्वं ज्ञानेसत्यधिकं फलम् ।

महभेदस्य सत्त्वेऽपि वेदन्यातमतं मतम् ॥ ८ ॥

अधिकरणार्थः । पुरुषार्थावाप्तिः विष्णुदर्शनादेव । ‘यं यं लोकं मनसा सविभाति, विशुद्धसत्त्व कर्मयते यंश्चकामान् तं तं लोकं जायते तांश्च कमान् तस्मात्सत्त्वजं स्वर्षयेत् भूतिकामः’ इति शब्दात् । ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वं । तथापि स्वर्गादिरपि कर्मशेषत्वेन साधनं भवति ज्ञानं । ‘‘स्वर्गं धनत् देहतो वै गृह्णाच्च, प्राप्स्यन्ति धीराः न स्वर्धाराः कुतश्चित्’ इति जैमिनिमतम् । ज्ञानिनामेव देवानां कर्माचरणदर्शनात् ‘यदेव विधया करोति’ इति विद्यारत्कर्मण एव धर्मवत्तरूपफलवत्त्वधुतेश्च । शरीरवियोगकाले कर्तुगमनश्रुतेः कर्मण एव शुभाशुभफलप्रदत्वधुतेश्च “ज्ञानी च कर्माणि सद्बोदितानि कुर्यादकामः सततं भवेत् ।” इति ज्ञानिन एव कर्मविधानाच्च, ‘कुर्यन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेत् इतं समाः’ इति कर्मकरणनियमाच्च ज्ञानाङ्गं कर्म पुरुषार्थसाधनमिति जैमिनिमतम् ।

\* सः=जैमिनिः ।

† धनम्=वहुवित्तव्ययान्, देहान्=शरीरप्रवृत्तान्, गृह्णात्=गृहस्थाधमाश्च, धीराः=ज्ञानिनः इत्यर्थः ।

‘ज्ञानादेव स्वर्गो, ज्ञानादेवापवर्गः, ज्ञानादेव सर्वकामास्सम्पद्यन्ते तथापि यथा यथा कर्मकरोति तथा तथाऽधिकारो भवति’ इति श्रुत्या ज्ञानमेव पुरुषार्थसाधनं, ज्ञानिन एव कर्माचरणे अधिकं फलम् । धर्मपुत्रादीनां राज्ञ्यादियोगकरणेन फलाधिक्यदर्शनात् ज्ञानिन एव कर्मकरणमिति वादरायणमतम् । केपाश्चित् जैमिनिप्रभृतीनां कर्मैव फलप्रदमिति मतम् । केपाश्चित् ज्ञानमेवेति । केपाश्चित् ज्ञानसहितकर्मैवेति स्थितम् । तथापि

“ स्वयं तु भगवान् व्यासो व्याप्तज्ञानमहांशुमान् ।

अनन्ताकाशवत्पश्यन् निखिलं पुरुषोत्तमः ॥

ज्ञानेनैवाप्यते सर्वं कर्मजात्याधिकं भवेत् ।

इति प्राह महायोगी पुमर्थानां विनिर्णयम् ॥

ज्ञानिनामेव देवानां विशेषः कर्मभिर्भवेत् ।

चीर्णैकृते वा ज्ञानस्य न विशेषोक्ति कर्मणि ॥” इत्यादि वचनेभ्यः

ज्ञानमेव सर्वपुरुषार्थसाधनम् । ‘ज्ञानिनामेव देवानां कर्माचरणमिति श्रुत्या अवगम्यते । इति ॥

“ देवर्षिमानुपादीना तवञ्जात्यानुसारत ।

जैमिन्युक्तं मानुषाणां तद्विशेषाश्च केचन ॥

सामान्यं भगवत्प्रोक्तं देवादीनां विशेषतः ।

बलवद्विरोधिसद्भावे जैमिन्याशुक्तिरिष्यते ॥

इति अणुव्याख्यानोक्तरीत्या सर्वेषां पुरुषार्थानां ज्ञानमेव साधनम् । देवादीनां विशेषः । जैमिन्युक्तिश्च विरोधिसद्भावे आश्रीयते । अत्र कर्माणि स्वर्गसाधनं, ज्ञानसहितकर्माणि मोक्षसाधनम् । कर्मसहितज्ञानं विशेषमोक्षसाधनं, केवलज्ञानं मोक्षसाधनमेव इत्यादिस्वरूपार्थसंग्रहः ॥

मूलार्थः स्पष्टमिति न क्विचुतः ॥

द्वैतम् असार्वत्रिक्यधिकरणम् । (१७९)

ओं असार्वत्रिकी । (४४३)

ओं विभागश्शतवत् । (४४४)

ओं अध्ययनमात्रवतः । (४४५)

सर्वेषामधिकारो न ज्ञाने देवशतस्य तु ।

यथा सोमाधिकाराप्तिः वैष्णवस्याधिकारिता ॥ ९ ॥

येनाधीताः कृत्स्नवेदाः भवेज्ज्ञानेऽधिकारवान् ।

स एव नास्त्यन्त्यवर्णजातस्येति श्रुतौ श्रुतः ॥ १० ॥

अधिकरणार्थः । ज्ञाने सर्वेषामधिकारो न ।

“ नवकीटञ्चो हि देवानां तेषां मध्ये शतस्य तु !

सोमाधिकारो वेदोक्तः ब्रह्मणी द्वे गताधिके ॥

यथा तथैवासंग्रहेयाः प्रजाप्राप्तु क्रियान् जनः ।

ज्ञानाधिकारी सप्तोक्तः विष्णुपादैकसंश्रयः ॥”

इति यचनात् वैष्णवस्यैव ज्ञाने अधिकारः । न सार्वत्रिकी अधिकारिता ।

यथा नवकीटिदेवमध्ये शतसंख्याक देवगणस्यैव सोमयानो अधिकारः, शतदेव-

गणाधिके ब्रह्मणि, चतुर्मुखश्च विष्णुश्च तयोरपि सोमे अधिकारः ब्रह्मा च ब्रह्म

ब्रह्मणी तद्वत् असंख्येय प्रजासु विष्णुपादभक्तस्यैवाधिकारः ।

“ अद्वैष्णवस्य वेदेऽपि ह्यधिकारो न विद्यते ।

गुरुभक्तिविहीनस्य शमादिरहितस्य च ॥

न च वर्णावरस्यापि तस्मादध्ययनान्वितः ।

ब्रह्मज्ञाने तु वेदोक्ते ह्यधिकारी सनां मतः ॥”

‘पटेद्वेदानथार्थानधीर्यात्, अथ विचार्य ब्रह्म विन्देत्’ इति श्रुतेः वेदतदर्थ-  
अध्ययननिष्ठस्य विष्णुऽक्तस्य गुरुभक्तस्य ब्रह्मविद्यायामधिकारः, गान्त्यजातीनां

इति सूत्रार्थस्फष्टः ॥ शतदेवास्तु -

प्रधानवायुर्मस्तोधिनी च ऋक्कृद्राः पितरो गुरुश्च ।

द्यावापृथिव्यौ ऋभवोपि विश्वेदेवाश्नतं सोमसवाधिकारिणः ॥

“ मरुद्द्रादित्यवमुविश्वेदेवा बृहस्पति ।

ऋम्यधिनी च रोदस्यो पितृषश्च जतं मुरा.” इति

तत्त्वदीपिकायामुक्ताः ॥

पञ्चाशन् मरुतः - एकदशलद्राः - द्वादशादित्याः - अष्टौवसवः - दश-  
विश्वेदेवाः - बृहस्पतिः एकः - ऋभुगण एकः - द्यावापृथिव्यौ, द्वे- अधिनी  
द्वौ, पितृपास्त्रयः इत्येताः सोमार्हशतदेवताः ।

### विशिष्टाद्वैतम् पुरुषार्थाधिकरणम् । (१०९)

पुरुषार्थोऽतश्चन्द्रादिति वादरायणः । (४१९)

शेषत्वात्पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः । (४२०)

आचारदर्शनात् । (४२१)

तच्छ्रुतेः । (४२२)

समन्वारम्भणात् । (४२३)

तद्वर्तते विधानात् । (४२४)

नियमात् । (४२५)

अधिकोपदेशात्तु वादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् । (४२६)

तुल्यं तु दर्शनम् । (४२७)

असार्थत्रिकी । (४२८)

विभागश्शतवत् । (४२९)

अध्ययनमात्रवतः । (४३०)

नाविशेषात् । (४३१)

स्तुतयेऽनुमतिर्वा । (४३२)



कामकारेणचैके ।	(४३३)
उपमर्दञ्च ।	(४३४)
ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ।	(४३५)
परामर्शं जैमिनिरचोदनाद्यापयदति हि ।	(४३६)
अनुष्ठेयं वादरायणस्माम्यश्रुतेः ।	(४३७)
विधिर्वा धारणवत् ।	(४३८)

विद्यात् एव पुरुषार्थ इति ब्रवीति काचिच्च कर्मण इतीह किमत्र साधु ।  
विद्याज्ञकात् कर्मण एव युक्तं तदानुगुण्योपनिषत् प्रथमा ॥ ११ ॥

एषोऽग्निमुद्रोऽसयते स घोरहान्यत्र तीर्थेभ्य इति श्रुतिभ्याम् ।  
गार्हस्थ्यधर्माचरणस्य बोधात् मन्यासिधर्मस्य विरोधभावः ॥१२॥

परिव्रजेदेव यदा विरक्तिः तदेतिशास्त्रान्तरमेव वक्ति ।  
तथा परामर्शकवेदवाक्ये विधिः \*प्रकल्प्योपरिधारणे व ॥ १३ ॥

अधिकरणार्थः । पुरुषार्थः केवलविद्यात्, उत विद्याज्ञकात् कर्मण  
इति सशक्य विद्यात् एव पुरुषार्थ इति वादरायणः ।

जैमिनिस्तु विद्यायाः कर्तृसंस्कारमुत्वेन ऋत्वनुप्रवेदबोधात् यागादि कर्मण  
एव पुरुषार्थः । यथा कृष्यादेः मर्दनादेश्च व्रीह्यादिकं सौम्यादिकं च भवति,  
तद्वत् । ब्रह्मनिष्ठाः जनकाद्योऽपि कर्मनिष्ठा एव दृश्यन्ते । विद्यायत् एव  
कर्मविधानाच्च । यावदायुषं कर्म कुर्वन्नेव वर्तितव्यमित्यादि श्रुतेश्च इति  
जैमिन्यभिप्राये प्राप्ते स्वामिप्रायमाह, विद्यात् एव सर्वपुरुषार्थ इति । कर्मणा  
आराधितानां सर्वेषां देवानां अन्तर्यामी सन् कर्मानुगुणं कर्मकृद्ब्रह्मः फलं  
ददातीति शास्त्रात् । कर्माकरणेनापि केवलज्ञानिनः मुक्तिमाप्नुवन्ति श्रुतिषु  
दृश्यन्ते । ज्ञानिनानापि कर्मकरणं उपायनासिद्धयर्थम् । कर्मकुर्वन्नेवेति  
श्रुतिश्च कर्मस्तुयर्थैव ।

\* उपरि हि देवेभ्यो धारयति इत्यस्य 'अधस्तात्तमिधं धारयन्ननुद्वेत्' इति पूर्ववाक्येन  
सम्बन्धे शक्यं अप्राप्तं उपरिधारणमिति धारयतीति सति विदपथं कृत्वा प्रयण-  
मिकेयर्थः । इत्येवार्थकः व शब्दः ॥

अर्थरेतस्सु आश्रमेष्वपि ब्रह्मविद्यादर्शनात् 'अधस्तात् समिधन्धारयन्ननु-  
 द्रवेदुपरि हि देवेशो धारयति' इत्यत्र अनुवाचसरूपं देवानामुपरिधारणे  
 धारयतीति लटि श्रवणेऽपि धारयेदिति विध्यर्थे लिङिति यथा वा कल्प्यते  
 तथा 'त्रयो धर्मस्कन्धाः' इत्याद्याश्रमपरामर्शकत्वावये मन्वासाश्रमविधिः कल्प्यते  
 एव । तदुक्तं 'विधिस्तु धारणेऽपूर्वत्वात्' इति पूर्वकाण्डे । अपि च 'ब्रह्म-  
 चर्यं समाप्य गृहीभवेत् गृहाङ्गनी भूत्वा प्रव्रजेत् यदिवेतरथा ब्रह्मचर्यदिव  
 प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वा यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत् ।' (जाबालोप-४)  
 इति जाबालोपनिषदि सर्वाश्रमविधिसत्त्वाच्च विद्यात् एव पुरुषार्थ इति सिद्धम् ॥

द्वैतम् नाविशेषाधिकरणम् । (१८०)

नाविशेषात् । (४४६)

अर्थं धर्मं च विज्ञाने नरर्षिं त्रिदशाः क्रमात् ।

अधिकारिण इत्थं हि श्रेयानिति यथोत्तरम् ॥ १४ ॥

अधिकरणार्थः । पुरुषार्थसाधने अधिकारः देवादीनां तुल्यो न ।  
 सर्वत्र तारतम्यवत्त्वात् । 'अथ पुमर्थसाधनानि अर्धो धर्मो ज्ञानमित्युत्तरोत्तरं,  
 तत्र अधिकारिणो मनुष्याः, ऋषयः, देवाः इत्युत्तरोत्तरमिति कौण्डिन्यश्रुतेः ॥

सूत्रार्थः । नाविशेषात्—ज्ञानेऽधिकारः—साम्येन न भवति, अविशेषात्  
 जानतारतम्यश्रुतिभङ्गप्रसङ्गात् । अध्ययन-भक्ति-शमदमादि-विष्णुपदैक्यसंश्रयत्व-  
 रूपयोग्यताविशेषवानेन अधिकारीत्यर्थः । अर्थधर्मज्ञानेषु उत्तरोत्तरं श्रेयस्कं  
 अधिकारियु मनुष्य-ऋषि-देवेषु उत्तरोत्तरं अतिशयिताधिकारिण इत्यर्थः ॥

द्वैतम् स्तुतिमात्राधिकरणम् । (१३९)

स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् । (४४६)

भावशब्दाच्च ।

(४४७)

अद्वैतम् पारिप्लवाधिकरणम् । (१४०)

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् । (४४८)

तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् । (४४९)

प्रतर्दनार्थाख्यकथाः समस्ताः विद्याविधानैक्यमन्वयास्ताः ।

\*पारिप्लवार्था न भवेयुरत्र मन्वादिचारिककथाविशेषात् ॥ १८ ॥

-अधिकरणार्थः । 'अथ ह याजवल्क्याय द्वे भार्ये बभूवतुः' (बृ. ४-५-१) 'प्रतर्दनो ह वै दैवोद्दासिः ।' (कौ. ३-१) 'जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः' (छा. ४-१-१) इत्याद्याख्यायिका उपनिषत्सु दृष्टाः । ताः पारिप्लवार्था वा विधिविधानार्थविति संशये सर्वाण्याख्यानानि पारिप्लवे शंसन्ति इति पारिप्लवे विनियोगात् पारिप्लवार्था एवेति प्राप्ते विद्याविधानार्था एव, न पारिप्लवार्थाः । श्रौते 'पारिप्लवमाचक्षीत' इत्यारभ्य 'मनुर्वैवस्वतो राजा' इत्यादि विशेष कथा एव पठिताः । न तु उपनिषद्गताः कथाः । यथा 'सर्वे ब्राह्मणाः भोजयित्स्याः' इत्युक्ते निमन्त्रितसर्वब्राह्मणानामेव भोजनं, न तु सर्वशब्देन सामान्य-सर्वब्राह्मणानां भोजनं, तद्वत् उपनिषत्सु पठिता कथाः विधैकवाक्यतां गताः 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्यादि ब्रह्मविद्याविधनार्था एव । इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् पारिप्लवार्थाधिकरणम् । (१११)

पारिप्लवार्था इति चेन्न विशेषितत्वात् । (४४१)

तथा चैकवाक्योपबन्धात् । (४४२)

विद्यासमीपे पठितास्त्रभागाः आख्यायिका राजकृताश्चमेधे ।

पारिप्लवार्था इति गैरुक्तं विद्याविधानैक्यमन्वयात् ॥ १९ ॥

आख्यानानि च सर्वाणि शंसन्तीति विधाय च ।

मनुर्वैवस्व वरुणः इत्याद्याख्यानपठितः ॥ २० ॥

\* गाने यजनानस्य निदाशभावाय कथाध्वज्यम् ।

तत्र संकुचितस्सर्वः विद्यासङ्गं न चार्हति ।

विद्याप्रवृत्तिसिद्धयर्थं विद्यामाहात्म्यबोधकाः ॥ २१ ॥

अधिकरणार्थः । उपनिषत्सु प्रतर्दनादिकथाः श्रुताः । ताः विद्या-  
विध्यर्था उत पारिप्लवार्था इति संशय्य विद्याविधनार्था एवेति सिद्धान्तितम् ।  
पारिप्लवमकरणे 'मनुर्वैवधत.' इत्यादि विशेषकथाशंसनस्यैव प्रतीतेः । राजाश्व-  
नेधे राज्ञः कालक्षेपार्थं 'पारिप्लवमाचक्षीत्, सर्वाण्याख्यानानि शंसन्ति' इत्यभि-  
धाय 'प्रथमेहनि मनुर्वैवस्वनो राजेत्याह, द्वितीयेऽहनि यमो वैवस्वतो राजेत्याह,  
तृतीयेऽहनि वरुण आदित्य इत्याह', इत्यादिनाकथशेषात् सर्वशब्दस्य पठ्य-  
पारिप्लवरूप कथाविशेष एव सर्वशब्दसंकोच अभ्युपगम्यते, तद्वत् विद्यासमीप-  
पाठश्च कथानां विद्याविध्यर्थत्वमेवाङ्कितम् ॥

अद्वैतम् अप्रीन्धनाधिकरणम् । (१४१)

अत एव चाप्रीन्धनाद्यनपेक्षा । (४५०)

मर्वाण्याश्रमकर्माणि विद्या नापेक्षते ध्रुवम् ।

विद्यातः पुरुषार्थस्तु वादरायणसम्मतः ॥ २२ ॥

अधिकरणार्थः । विद्यात एव पुरुषार्थ इति पूर्वमुक्तत्वात् विद्यया  
स्वार्थब्रह्मप्राप्तिमिद्धौ अप्रीन्धनादीनी आश्रमकर्माणि नापेक्षते । इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् अप्रीन्धनाधिकरणम् । (११२)

अत एव चाप्रीन्धनाद्यनपेक्षा । (४४३)

उर्ध्वरेतः प्रभृन्मयः दृश्यन्ते ज्ञानिनः श्रुता ।

अग्निहोत्रादिकर्माणि विद्या नापेक्षते फले ॥ २३ ॥

अधिकरणार्थः । ऊर्ध्वरेतसः आश्रमिगः सन्ति इति 'ब्रह्मसंख्योऽमृत-  
त्वमेति' (छा. २-२३-१) 'एतमेव प्रवाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रवजन्ति' (बृ.  
६-४-२२) इत्यादि श्रुतिभ्यः ज्ञायन्ते । तस्मात् ब्रह्मविद्या अग्न्याधानादि-  
कर्म नापेक्षते इत्यर्थः ॥

अद्वैतम् सर्वापेक्षाधिकरणम् । (१४२)

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वत् । (४५१)

शमदमाद्युपेतस्स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया—  
तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् । (४५२)

अथस्य सन्दने योगः युज्यते न च लाङ्गले ।

विद्योत्पत्तेश्च करणं यज्ञाद्याचरणं श्रुतम् ॥ २४ ॥

स्वाश्रमार्हाणि कर्माणि स्वनुष्ठेयानि नित्यज्ञाः ।

यज्ञेन वेत्तुमिच्छन्ति शान्तोदान्त इति श्रुतेः ॥ २५ ॥

अधिकरणार्थः । 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मण्यं विविदिषन्ति' (बृ.  
४-४-२२) 'कयाये कर्मभिः पञ्चवे ततो ज्ञानं प्रवर्तते' इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः  
सर्वाण्याश्रमकर्माणि, कर्मणः साक्षान्मोक्षसाधनत्वामात्रेऽपि विद्योत्पत्तिसिद्धये  
अनुष्ठेयान्येव । यथा अश्वः रथचर्यायामेव युज्यते, न तु लाङ्गलाकर्षणे,  
योग्यतावशात्, तद्वत् अश्रमकर्म विद्याफलसिद्धौ नापेक्ष्यते, विद्योत्पत्तावपेक्ष्यते  
एव । 'शान्तोदान्त उपरतवितिक्षु' इत्यादिना आत्मसाक्षात्कारे शमदमादीनां  
साधनत्वेनविधानात् शमादयोऽपि ब्रह्मनिष्ठेनानुष्ठेया एव । इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् सर्वापेक्षाधिकरणम् । (११३)

सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वत् । (४४४)

वेदानुवचनेनैतं ब्राह्मणा इति वेदतः ।

स्वार्हकर्मयुता विद्या सिद्धयत्यथो यथा गता ॥ २६ ॥

अधिकरणार्थः । विद्या यज्ञादि सर्वकर्मोपदेशैव मोक्षं साधयति । 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इत्यादिश्रुतेः । अतः कर्मवत्सु गृहस्थेषु नित्यनैमित्तिक सर्वकर्मोपदेशैश्च विद्या फलवती । यथा गमनसाधनभूतो अधः स्वपरिकरग्रन्थपरिकर्मोपदेशः, एवं मुक्तिसाधनभूता विद्याऽपि नित्यनैमित्तिक-कर्मोपदेशा भवति ।

“ यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणां ॥”

इत्यादि स्मृतेश्च इति ॥

विशिष्टाद्भूतम् शमदमाद्यधिकरणम् - । (११४)

शमदमाद्युपेतस्स्यात् तथापि तद्विधेस्तदङ्गतया

तेषामप्यवश्यानुष्ठेयत्वात् । (४४५)

कर्मणां च शमादीनां विद्याङ्गत्वं कथं भवेत् ।

द्वयोर्भिन्नौ हि विषयो विहिताविहितेष्वपि ॥ २७ ॥

अधिकरणार्थः । गृहस्थस्य शमादयोऽपि विद्याङ्गतया अनुष्ठेयाः ।

“ तस्मादेवंविच्छ्रन्तोदान्त उपरतस्त्रितिक्षुम्समाहितो भूत्वा ” (वृ. ६-४-२३) इत्यादिश्रुतेः । कर्माणि च विद्योत्पत्तये अनुष्ठेयान्नात्युक्तम् । तत्र कर्माणि बाह्येन्द्रियविषयाणि, शमदमादयः मानसविषयाणि । कथं एकस्मिन् विषये शमादेः कर्मणश्च संभव इति चेत् विहितकर्मकरणानन्तरं यः समयः, तस्मिन् समये शान्त्यादय इति परम्परविरोधाभावात् उभयमप्येकस्मिन् संभवत्येव ॥

। यथा गती=परिकरवृत्त अधः गमने साधने भवति, न केवलो अधः ।

अद्वैतम् सर्वान्नानुमत्याधिकरणम् । (१४३)

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तदर्शनात् । (४५३)

अबाधच्च । (४५४)

अपि चःस्यते । (४५५)

शब्दश्चातोऽकामकारे । (४५६)

न त्यजेत् काञ्चनस्त्रीमित्यागमं बाधते यथा ।

अनुद्धान्निषेधं च ज्ञानिसर्वान्नभोजनम् ॥ २८ ॥

सर्वान्नानुमतिर्ब्रह्मविदः प्राणात्यये स्मृता ।

जग्धं भवति नानर्थं इति विद्यास्तुतिं घदेत् ॥ २९ ॥

अधिकरणार्थः । 'न ह वा एवं विदि किञ्चनानर्त्तं भवति' (छा.

५-२-१) 'न ह वाऽऽनानर्त्तं जग्धं भवति' (बृ. ६-१-१४) इत्यादिना ब्रह्म-

विदः सर्वान्नानुमितिः श्रूयते । यथा 'न काञ्चनापरिहरेत्तद्भूतं' (छा. २-१३-२)

इति वामदेवविद्याविषयेण सर्वथोपिदपरिहारवचनेन गम्यागम्यविभागशास्त्र-

सामान्यं बाध्यते तद्वत् प्राणविद्या विषयेण सर्वान्नभक्षणवचनेन भोज्याभोज्य-

विभागशास्त्रं बाध्येत इति प्राप्ते, प्राणविदः सर्वान्नानुमतिः न विधीयते ।

लिङ्-लोट्-तस्यप्रत्ययाभावात् । प्राणविद्यानिष्ठस्य प्राणात्यये निषिद्धान्नभोज-

नेऽपि न दोष इत्येवार्थः । कुत इति चेत् चाक्रायणब्रह्मवित् प्राणात्यय एव

निषिद्धाच्छ्रद्धात् साधान् गृहीत्वा भुञ्जानः अनुपानमदुर्बन् प्राणधारणमात्रं कृत्वा

अन्यत्र राजानं प्रति गतवानिति श्रूयते । ब्रह्मविद्यानिष्ठस्य प्राणात्यय एव

निषिद्धभोजनानुमतिः दृष्टा । किं पुनः प्राणविद्यानिष्ठस्य सर्वान्नानुमतिर्भे-

वेद्वा । 'सुरापाः किमयो भवन्ति अमक्ष्यभक्षणात्, तस्माद्ब्रह्मणः सुरां न

पिबेत् ।' निषेधशास्त्रप्राबल्यात् सर्वान्नानुमतिर्न ।

“जीवित्वात्ययमापन्नः योऽन्नमति यत्सुः ।

लिप्यते न स षपेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥”

वेदानुवचनेनैतं ब्राह्मणा इति वेदतः ।

मार्गिकर्मगुता विद्या सिद्धयत्यद्यो यथा गतो ॥ २६ ॥

अधिकरणार्थः । विद्या यज्ञादि सर्वकर्मापेक्ष्यैव मोक्षं साधयति । 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति' इत्यादिश्रुतेः । अतः कर्मवत्सु गृहस्थेषु नित्यनैमित्तिकं सर्वकर्मापेक्ष्यैव विद्या फलवती । यथा गमनसाधनभूतो अधः स्वपरिकरवन्धवारिकर्मापेक्षः, एवं मुक्तिसाधनभूता विद्याऽपि नित्यनैमित्तिक-कर्मापेक्ष भवति ।

“ यज्ञो दानं तपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणां ॥”

इत्यादि स्मृतेश्च इति ॥

विशिष्टार्द्रतम् शमदमाद्यधिकरणम् - । (११४)

शमदमाद्युपेतस्स्यात् तथापि तद्विधेस्तदङ्गत्तया

तेषामप्यवश्यानुष्ठेयत्वात् । (४४५)

कर्माणां च शमादीनां विद्याङ्गत्वं कथं भवेत् ।

उपोभिर्भ्रौं हि विषयो विहिताविहितेषुपि ॥ २७ ॥

अधिकरणार्थः । गृहस्थस्य शमादयोऽपि विद्याङ्गतया अनुष्ठेयाः । “ तस्मादेवंविच्छन्तोदान्त उपरतस्तिष्ठिस्तुस्समाहितो भूत्वा ” (बृ. ६-४-२३) इत्यादिश्रुतेः । कर्माणि च विद्योत्पत्तये अनुष्ठेयानीत्युक्तम् । तत्र कर्माणि बाह्येन्द्रियविषयाणि, शमदमादयः मानसविषयाणि । कथं एकस्मिन् विषये शमादेः कर्मणश्च संभव इति चेत् विहितकर्मकरणानन्तरं यः समयः, तस्मिन् समये ज्ञानत्यादय इति परस्परविरोधाभावात् उभयमप्येकस्मिन् संभवत्येव ॥

† यथा गतो=परिकरयुक्त अधः गमने साधन भवति, न केवलो अधः ।



अद्वैतम् सर्वान्नानुमत्याधिकरणम् । (१४३)

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तदर्शनात् । (४५३)

अबाधच्च । (४५४)

अपि चास्मर्यते । (४५५)

शब्दश्चातोऽकामकारे । (४५६)

न त्यजेत् काञ्चनस्त्रीमित्यागमं बाधते यथा ।

अशुद्धान्ननिषेधं च ज्ञानिसर्वान्नभोजनम् ॥ २८ ॥

सर्वान्नानुमतिर्ब्रह्मविदः प्राणात्यये स्मृता ।

जग्धं भवति नानन्नं इति विद्यास्तुतिं वदेत् ॥ २९ ॥

अधिकरणार्थः । 'न ह वा एवं त्रिदि किञ्चनानन्नं भवति' (छा.

५-२-१) 'न ह वाऽऽप्यनन्नं जग्धं भवति' (बृ. ६-१-१४) इत्यादिना ब्रह्म-

विदः सर्वान्नानुमितिः श्रूयते । यथा 'न काञ्चनपरिहरत्तद्गतं' (छा. २-१३-२)

इति वानदेवविद्याविषयेण सर्वयोपिदपरिहारवचनेन गम्यागम्यविभागशास्त्र-

सामान्यं बाध्यते तद्वत् प्राणविद्या विषयेण सर्वान्नभक्षणवचनेन भोज्याभोज्य-

विभागशास्त्रं बाध्येत इति प्राप्ते, प्राणविदः सर्वान्नानुमतिः न विधीयते ।

लिङ्-लोट्-तव्यप्रत्ययाभावात् । प्राणविद्यानिष्ठस्य प्राणात्यये निषिद्धान्नभोज-

नेऽपि न दोष इत्येवार्थः । कुत इति चेत् चाकायगव्रजवित् प्राणात्यय एव

निषिद्धाच्छूद्रात् माषान् गृहीत्वा भुञ्जानः अनुपानमकुर्वन् प्राणधारणमात्रं कृत्वा

अन्यत्र राजानं प्रति गतवानिति श्रूयते । ब्रह्मविद्यानिष्ठस्य प्राणात्यय एव

निषिद्धभोजनानुमतिः दृष्टा । किं पुनः प्राणविद्यानिष्ठस्य सर्वान्नानुमतिर्भे-

देहा । 'सुरापाः किमयो भवन्ति अभक्ष्यभक्षणात्, तस्माद्ब्राह्मणः सुरां न

पिबेत् ।' निषेधशास्त्रप्राचल्यात् सर्वान्नानुमतिर्न ।

“जीवितात्ययमापन्नः योऽन्नमति यतस्तः ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाभ्रसा ॥”

मपि यथा अनुष्ठेया भवन्ति, 'दन्तेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' इत्यादिवत् विनियोगपृथक्त्वेन उभयैरप्यनुष्ठेयानि । 'यज्ञेन दानेन' इत्यादि श्रुतेः, 'धर्मेण पापमपनुदति' इत्यादि श्रुतेश्च ॥

द्वैतम् स्तुत्यधिकरणम् । (१८१)

ओं स्तुतयेनुमतिर्वा ।	(४४७)
ओं कामकारेण चैके ।	(४४८)
ओं उपमर्दं च ।	(४४९)
ओं ऊर्ध्वरेतसु च शब्दे हि ।	(४५०)
ओं परामर्शं जमिनिस्चोदना चापवदति हि ।	(४५१)
ओं अनुष्ठेयं वादरायणस्साम्यश्रुतेः ।	(४५२)
ओं विधिर्वा धारणात् ।	(४५३)
ओं स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ।	(४५४)
ओं भावशब्दाच्च ।	(४५५)
ओं पारिप्लवार्था इति चेन्नविशेषितत्वात् ।	(४५६)
ओं तथा चैकवाक्योपबन्धात् ।	(४५७)
ओं अत एव चार्त्तान्धनाद्यपेक्षा ।	(४५८)
ओं सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरध्ववत् ।	(४५९)
ओं शमदमाद्युपेतम्स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया - तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ।	(४६०)
ओं सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तदर्शनात् ।	(४६१)
ओं अवाधान् ।	(४६२)
ओं अपि स्मर्यते ।	(४६३)
ओं शब्दश्चातो कामचारे ।	(४६४)
ओं विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ।	(४६५)
ओं सहकारित्वेन च ।	(४६६)

ज्ञानिनां कामचरणं स्तुत्यर्थं न विधायकम् ।

क्रियाधर्ध्वरेतेभ्यो गुह्यं वक्तव्यमित्यतः ॥ ३५ ॥

सन्ध्यावन्दनकर्माद्यं शुद्धस्यैव विधीयते ।

निषिद्धं कामचरणं स्वाध्यायविधिवत्सु वा ॥ ३६ ॥

प्रातरुत्थायादिवेदात् ज्ञानी मोक्षार्ह ईरितः ।

ज्ञानिनो हीनवृत्तेषु मुक्तावानन्दहृत्सुता ॥ ३७ ॥

अग्निहोत्राद्यपेक्षास्ति सर्वान्मानुमतिस्तु न ।

स्वार्हकर्मादिकृद्ज्ञानी सर्वेभ्यः परमो मतः ॥ ३८ ॥

अधिकरणार्थः । ज्ञानिनः यथेष्टाचरणं ज्ञानिनस्तुत्यर्थम् ।

अनुमतिमात्रं वा । यथेष्टं कामचरणमपि केचिद्ब्रूवन्ति । कामचाराणां ज्ञाने  
नाधिकारः । “य इमं परमं गुह्यं ऊर्ध्वरेतसु भाषयेत् ।

न तथा विद्यते भूयान् यं प्राग्शान्येऽपि भूयसे ॥”

इति सन्यासिनां ज्ञाने अधिकार इति ज्ञायते । ज्ञानिनां निषिद्धकर्म कर्तव्य-  
मिति चोदना न । ‘प्रातरुत्थाय सन्ध्यामुपासीत, यत्सन्ध्यामुपासते ब्रह्मैव  
तदुपासते’ इत्यादि श्रुत्या जैमिनिः ज्ञानिनां कामाचरणं मन्यते ।

यादरायणास्तु ज्ञानिनः कर्माप्यनुष्ठेयमिति मन्यते । यथा वेदावधारणं  
त्रैवर्णिकानां विहितं नान्येषां, एवं ज्ञानिनां स्वस्वाश्रमकर्मप्रवृत्तिर्विहितैव ।

“स्वेच्छस्यैव प्रवृत्तिस्तु ब्रह्मणो विधिचोदिता ।

नाशङ्क्यं तन्मतं कापि विष्णोः प्रत्यक्षचोदना ।

इतरेषां न विहितः स्वेच्छाप्रवृत्तिः कथञ्चन ॥”

इति शास्त्रात् विष्णोरेव स्वेच्छाप्रवृत्तिः । अन्येषां तु शास्त्रविधिनैव साश्र-  
मकर्मकार्यम् । न तु स्वेच्छतः । कचिच्छ्रुतं स्वेच्छाकरणं च स्तुतिमात्रमेवेति  
न । परवशत्वात् । सर्वविध्यतिक्रमणं परब्रह्मण एव स्तुतिमात्रम् । नान्येषां

मपि यथा अनुष्ठेया भवन्ति, 'दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्' इत्यादिवत् विनियोगपृथक्त्वेन उभयैरप्यनुष्ठेयानि । 'यज्ञेन दानेन' इत्यादि श्रुतेः; 'धर्मेण पापमपनुदति' इत्यादि श्रुतेश्च ॥

द्वैतम् स्तुत्यधिकरणम् । (१८१)

ओं स्तुतयेनुमतिर्वा ।	(४४७)
ओं कामकारेण चैके ।	(४४८)
ओं उपमर्दं च ।	(४४९)
ओं ऊर्ध्वरेतस्सु च शब्दे हि ।	(४५०)
ओं परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ।	(४५१)
ओं अनुष्ठेयं वादरायणस्साम्यश्रुतेः ।	(४५२)
ओं विधिर्वा धारणात् ।	(४५३)
ओं स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्नापूर्वत्वात् ।	(४५४)
ओं भावशब्दाच्च ।	(४५५)
ओं पारिप्लवार्था इति चेन्नविशेषितत्वात् ।	(४५६)
ओं तथा चैकत्राक्योपबन्धात् ।	(४५७)
ओं अत एव चाग्नीन्धनाद्यपेक्षा ।	(४५८)
ओं सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् ।	(४५९)
ओं शमदमाद्युपेतस्स्यात्तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गनया - तेषामवग्यानुष्ठेयत्वात् ।	(४६०)
ओं सर्वान्नानुमत्तिश्च प्राणात्यये नदर्शनात् ।	(४६१)
ओं अवाधाच्च ।	(४६२)
ओं अपि स्पर्शने ।	(४६३)
ओं शब्दश्चातो कामचारे ।	(४६४)
ओं विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि ।	(४६५)
ओं सहकारित्वेन च ।	(४६६)

ज्ञानिनां कामचरणं स्तुत्यर्थं न विधायकम् ।

क्रियाद्बद्धूर्ध्वरेतेभ्यो गुह्यं वक्तव्यमित्यतः ॥ ३५ ॥

सन्ध्यावन्दनकर्माद्यं शुद्धस्यैव विधीयते ।

निषिद्धं कामचरणं स्वाध्यायविधिवत्तु वा ॥ ३६ ॥

प्रातरुत्थायादिवेदात् ज्ञानी मोक्षार्ह ईरितः ।

ज्ञानिनो हीनवृत्तेश्च मुक्तावानन्दहृत्सुता ॥ ३७ ॥

अग्निहोताद्यपेक्षास्ति सर्वाच्चानुमतिरतु न ।

स्वार्हकर्मादिकुञ्जज्ञानी सर्वेभ्यः परमो मतः ॥ ३८ ॥

अधिकरणार्थः । ज्ञानिनः यद्येवाचरणं ज्ञानिनस्तुत्यर्थम् ।

अनुमतिमात्रं वा । यद्येष्टं कामचरणमपि केचिद्ब्रूयन्ति । कामचाराणां ज्ञाने  
नाधिकारः । “य इमं परमं गुह्यं ऊर्ध्वरेतस्तु भाषयेत् ।

न तथा विद्यते भूयान् यं प्राशान्येऽपि भूयते ॥”

इति सन्यासिनां ज्ञाने अधिकार इति ज्ञायते । ज्ञानिनां निषिद्धकर्म कर्तव्य-  
मिति चोदना न । ‘प्रातरुत्थाय सन्ध्यामुपासीत, यत्सन्ध्यामुपासते ब्रह्मैव  
तदुपासते’ इत्यादि श्रुत्या जैमिनिः ज्ञानिनां कामचरणं मन्यते ।

बादरायणस्तु ज्ञानिनः कर्माप्यनुष्ठेयमिति मन्यते । यथा वेदावधारणं  
त्रैवर्णिकानां विहितं नान्येषां, एवं ज्ञानिनां स्वस्वाश्रमकर्मप्रवृत्तिर्विहितैव ।

“स्वेच्छस्यैव प्रवृत्तिस्तु ब्रह्मणो विधिचोदिता ।

नाशङ्क्यं तन्मतं कापि विष्णोः प्रत्यक्षचोदना ।

इतरेषां न विहिता स्वेच्छाप्रवृत्तिः कथञ्चन ॥”

इति शास्त्रात् विष्णोरेव स्वेच्छाप्रवृत्तिः । अन्येषां तु शास्त्रविधिनैव स्वस्व-  
कर्मकार्यम् । न तु स्वेष्टतः । कचिच्छ्रुतं स्वेच्छाकरणं च स्तुतिमात्रमेवेति  
न । परवशत्वात् । सर्वविध्यतिक्रमणं परब्रह्मण एव स्तुतिमात्रम् । नान्येषां

विधीनां विषयास्त्वन्ये ब्रह्मणस्स्वेच्छया कृतौ । परस्य ब्रह्मणो ह्येव सर्वविध्यति-  
दूरता ॥' इति ब्रह्मतर्कवचनात् । श्रुतयः 'चञ्चलार्थाः श्रुताः, तथा हि ज्ञानी  
विधिना कर्म कुर्यात्, स्वेच्छया वा कुर्यात्, न कुर्याद्वा । निषिद्धाचारेऽपि  
न दोषभाक् । निषिद्धाचरणे दोषभाक् च इति चेन्न । 'त्रेधा हि ज्ञानिनो  
ह वाव भवन्ति, विधिनियताः, अनियताः स्वेच्छानियता इति ; विधि-  
नियता मनुष्याः, अनियता हि देवाः, ब्रह्मैव स्वेच्छानियतः' इति विशेष-  
वचनेन श्रुतिवाक्यानां एकवाक्योपबन्धात् सर्वाः श्रुतयः उपपत्ता एव ।  
ज्ञानिनः मोक्षदाने अभिहोत्राद्यपेक्षा वर्तते ।

“येषां ज्ञानं ममुत्पन्नं तेषां मोक्षो विनिश्चितः ।”

शुभकर्मभिराधिक्यं विपरीतैर्विपर्ययः ॥

स्वेच्छानुवृत्त्यैव भवेत् ब्रह्मणः प्रायश्चस्तथा ।

देवानामपि सर्वेषां विशेषादुत्तरोत्तरम् ॥” इति प्रमाणात् ।

ज्ञानोत्पत्तौ सर्वधमपिप्सा च अस्त्येव । ज्ञानी शमदमाद्युपेत एव भवेत् ।  
ज्ञानिनः सर्वान्ब्रह्मणोर्मातेश्च आपन्क्वल एव । अन्याप्याकरणमेव ज्ञानसाधनम् ।

“अर्तातानगतज्ञानी त्रैलोक्योद्धरणशमः ।

एतादृशोऽपि नाचारं श्रौतं स्मार्तं परित्यजेत् ॥”

कर्मचारकामवादकामभ्रंशाणां निषेधाच्च । ज्ञानिनां निषिद्धाकरणेन केवलं न  
मोक्षः । अपि तु विहितकर्माचरणदेव । राज्ञः यथा मन्त्री तथा यज्ञादि-  
कर्माऽपि ज्ञानिनः सहकारीत्यर्थः ।

“ज्ञानान्मोक्षो भवत्येव सर्वाकार्यकृतोऽपि तु ।

आनन्दो हासतेऽकार्यान् शुभं कृत्वा तु वर्धते ॥” इति ॥

प्रमाणात् ज्ञानी-मनुष्यः, विहित-सार्हकर्म कुर्यादेव । निषिद्धं त्यजेदेव ।  
स्वेच्छाचरणं त्यजेदेव । ज्ञानोपदेशं च ऊर्ध्वरेतःप्रभृतिषु तत्समानेषु कुर्यात् ।  
इत्याधिकरणार्थः ॥ सूत्रार्थो स्पष्टः ॥

\* पारिष्कारार्थः ।

अद्वैतम् विधुराधिकरणम् । (१४५)

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः । (४६१)

अपि च सूर्यते । (४६२)

विशेषानुग्रहश्च । (४६३)

अतस्वित्तरज्ज्यायो लिङ्गाच्च । (४६४)

विद्यावन्तोपि दृश्यन्ते रैकवाचकनवीमुखाः ।

तस्मादकृतदारस्य विधुरस्याधिकारिता ॥ ३९ ॥

ब्रह्मविद्यासु जप्येन ब्राह्मणास्सिद्धतीत्यतः ।

अनाश्रमीतिवचनादापद्विषयमेव तत् ॥ ४० ॥

अधिकरणार्थः । संप्रदहितानां अन्यतमाश्रमप्रतिपत्तिहीनानां विधुरादीनामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारो अस्ति । रैकवाचकवी-मीप्मादीनां शास्त्रे ब्रह्मविद्याधिकारदर्शनात् ।

“ जप्येनैव तु संसिद्धयेद्ब्राह्मणो नात्र संशयः ।

कुर्यादन्नन्न वा कुर्यात् \*मैत्रोब्राह्मण उच्यते ॥”

इत्यादि स्मृत्या अनाश्रमित्वेऽपि तेषां जपोपवास-देवताराधन-दानादिकर्मभिः ब्रह्मविद्या सिद्धयतीति ॥

“ अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु दिनमेकमपि द्विजः ॥”

“ संवत्सारगनाश्रमी स्थित्वा कृच्छ्रमेकं चरेत् ” इत्यादि स्मृत्या

‘ तेनैति ब्रह्मवित्-पुण्यकृत्-तैजसश्च (वृ. ४-४-९) इत्यादि श्रुत्या च आश्रमित्वमेव ज्यायः । अनाश्रमित्वं तु आपद्विषयम् ॥

विशिष्टाद्वैतम् विधुराधिकरणम् । (११७)

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः । (४५४)

\* मैत्रो ब्राह्मणः इत्यस्य अर्हियकः ब्राह्मण इत्यर्थः ॥

अपि स्मर्यते ।	(४५५)
विशेषानुग्रहश्च ।	(४५६)
अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ।	(४५७)

अन्तरावर्तमानानां ब्रह्मविद्याधिकारिता ।

रैक-भीष्मादिवत्सिद्धा ज्यायस्याश्रमनिष्ठता ॥ ४१ ॥

अधिकरणार्थः । विधुरादीनामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारः । रैक-भीष्म-संवर्तादिवत् । 'यजेन दानेन तपसाऽनाशकेन' इति दानादिभिरपि विशानुग्रहत्वोक्तेः । 'जप्येनापि च ससिद्धयेत्' इत्यादि स्मृत्या ब्राह्मणः ब्रह्मविद्यानिष्ठः जप्येन-जपाद्यनुग्रहीतविद्याभिद्धो भवतीत्यर्थः । 'तपसा ब्रह्म-चर्येण श्रद्धया विद्यया आत्मानमन्विष्येत्' इत्यादिना च । तथापि अनाश्रमि-त्वं आपद्धिपयमेव । 'अनाश्रमी न तिष्ठेत्' इत्यादि निषेधात् । निवृत्तब्रह्म-चर्यस्य गृह्यभार्यस्य च अवैराग्ये सति दारालम्बः आपदिति तद्विषयकमेव तत् इति ॥

द्वैतम् उभयलिङ्गाधिकरणम् । (१८२)

ओं सर्वथापि तु त एवोभयलिङ्गात् ।	(४६७)
ओं अनभिभवं च दर्शयति ।	(४६८)
ओं अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः ।	(४६९)
ओं अपि स्मर्यते ।	(४७०)
ओं विशेषा अनुग्रहं च ।	(४७१)
ओं अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ।	(४७२)
ओं तद्भूतस्य तु तद्भासो जैमिनेरपि नियमात्तद्रूपाऽभावेभ्यः ।	(४७३)

सर्वसाधनसंपन्नो योग्यो विज्ञानमाप्नुयात् ।

देवीं देवाः प्राप्नुवन्ति बसुरास्ताद्विरोधिनीम् ॥ ४२ ॥

† देवबनुष्यामुरादिस्त्रभावाः तद्विपरीतस्वभावाः न कदापि भवेयुरिति तात्पर्यम् ॥



आसुरीं न सुरा यान्ति देवीं दितिसुता अपि ।

शापाभिभूतदेवास्तु प्रह्लादाद्यास्तमाभवन् ॥ ४३ ॥

अतस्तेषां च सुगतिः व्यत्ययो न भवेत्तयोः ।

चतुर्मुखोपदिष्टोपि ज्ञानीन्द्रो न विरोचनः ॥ ४४ ॥

अधिकरणार्थः । देशकालगुरुरूपसवनाद्यङ्गोपेत श्रवणमननादिरूप  
महाप्रयत्ने सत्यपि ज्ञानयोग्या एव ज्ञानं प्राप्नुवन्ति । न त्वयोग्याः ।  
अयोग्याः प्रयत्नं कुर्वन्ति चेत् विपरीतज्ञानमेव लभेरन् । यथा चतुर्मुखोप-  
देशसाम्येऽपि इन्द्रो ज्ञानमाप, विरोचनः विपरीतज्ञानमाप । देवाः देवीं  
सम्पत्तिमेवाभिगच्छन्ति, असुराः आसुरीं सम्पत्तिं अभिगच्छन्ति । सम्यग्ज्ञान-  
विपरीतज्ञानयोः मध्यवर्तिनामपि ज्ञाने अधिकाराभाव एव ।

“असुरा आसुरेणैव स्वभावेन च कर्मणा ।

ज्ञानेन विपरीतेन तमो यान्ति विनिश्चयात् ॥”

“देवा दैवत्वभावेन कर्मणा चाप्यसंशयम् ।

सम्यग्ज्ञानेन परमां गतिं गच्छन्ति वैष्णवीम् ॥”

“नानघोरस्यथा भावः कदाचित् कापि विद्यते ।

मानुषा मिश्रमतयः विनिश्चगतयोपि च ॥” इत्यादि प्रमाणान् ।

“असुरान् दमयन् विष्णुः स्वपदं च सुराक्षयन् ।

पुनः पुनर्मानुषांस्तु स्तावावर्तयत्यसौ ॥”

इत्यादि वचनाच्च । असुराः बहवः, देवाः स्वल्पाः । तस्मात् बहुलसङ्गं न  
कुर्यात् । “असुरा बहुल यस्मात् तस्मान्न जनतामियात् ।”

जनानां समूहो जनता । “नासुरा देवीं न देवा आसुरीं, न मनुष्या देवीं  
आसुरीं च गतिं ईयुः, आत्मीयामेव जातिमनुभवन्ति । इति-श्रुतेः स्वस्व-  
जात्यतिक्रमः तेषां न भवत्येव । प्रह्लादादीनां ज्ञाने अधिकारिता तु शापा-  
भिभूताः देवा एव प्रह्लादादयो अभवन् । अतः शापमोक्षे तेषां ज्ञानान् मोक्ष-

युक्त एव । “शृण्वे वीर उग्रमुग्रं दमायन् अन्यमन्यमति नेनीयमानः,  
 एधमानद्विलुभयस्य राजा चोष्कृत्येते विश इन्द्रो मनुष्यान्”  
 इति श्रुतेश्च । (ऋग्वेदं ६-४७-१६)

इन्द्रः = परमेश्वरयुक्त, वीरः = नृसिंहः, उग्रमुग्रम् = सर्वदुष्टप्रकृतीन्,  
 दमायन् = दमयन्लित्यनरकं प्रापयन्, अन्यमन्यं = दुष्टविपरीतान् सत्त्वभावान्  
 सर्वान्, अतिनेनीयमानः = सर्वससारत्यजनपूर्वकं स्वपदं नयन्, एधमान-  
 द्विद् = स्वयोभ्रातिरेकेण वर्धमानस्य द्वेषा, शृण्वे = वेदादिषु श्रूयते । यत्-  
 उभयस्य राजा = देवासुरवर्गस्य राजा, मनुष्यान् = मध्यमजीवान्, चोष्कृत्येते =  
 संसार एव वर्तयति नृसिंहः इति श्रुत्यर्थः ॥

पूर्वार्थः । सर्वथापि तु त एवोभयलिङ्गात् = सर्वथापि = सर्वपक्षनेऽपि,  
 त एव = ज्ञानयोश्चा एव ज्ञानं प्राप्नुवन्ति, उग्रयलिङ्गात् = इन्द्रविरोचनदृष्टान्तात्,

अनुभिमवच्च दर्शयति = असुराः न देवीं योनिमाप्नुवन्ति, सुराः नासुरीं  
 योनि । दर्शयति = तदर्थश्रुतिर्दर्शयति ॥

अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः । अन्तरा चापि = संयज्ञानविपरीतज्ञानमध्य-  
 वर्तिनामपि-न जानेऽधिकारः । तद्दृष्टेः = तथैव श्रुतेः ॥

अपि स्मर्यते = “असुरा असुरैणैव” इति स्मृत्या च ॥

विशेषानुग्रहं च = “शृण्वे वीर” इत्यादि श्रुत्यर्थाच्च ॥

अतस्त्वित्रज्ज्यायो लिङ्गाच्च = देवसघात् असुरसंघो बहुलः । ‘तस्मान्न  
 जनतामीवात्’ इति आसुरीं संपदं नाभिकांशेत इत्यर्थः ॥

‘तद्भूतस्य तु तद्भावो जैमिनेरपि नियमात्द्रूपभावेभ्यः । देवानाम् सुरा-  
 भावः जैमिनेरपि सम्मतः, नियमात्द्रूपभावेभ्यः = नासुरादेवोमिति नियमात्,  
 अतद्भूपात् = ‘नासुराणां देवं रूपं’ इति श्रुतेः । उभावान् = अभावशब्दपर्याया  
 \* अमृतिशब्दघटित ‘तं मृतिरिति श्रुतेश्च । ‘नासुराणां देवं रूपं न देवाना-

\* अमृतिकारकोस्वाकर्मैश्वर्यादिशुभो विजितः ।

इत्येवोपामते तस्मात् पराभूताथ स्वर्गः ॥ इति तदर्थः ॥

मासुरं, न चोभयं मनुष्याणां, यो यद्रूपः स तद्रूपः, निसर्गो ह्येष भवति' इति । तं भूतिरिति देवा उपासां चक्रिरे, ते वभूवुः, तस्माद्वाप्येतर्हि सुप्तो भूर्भू-  
रित्येव प्रथसिति, अनूरित्यसुराः ते परावभूवुः' इत्यादि श्रुतेः देवासुराणां  
भावाभावप्रतिपादनात् । तस्मात् = देवानां भूतिरित्युपासकत्वात्, एतर्हि =  
अद्यापि, सर्वदेवोत्तमः सुप्तः = सुप्तजनेपुश्चितः—वायुः—भूरित्येव = ज्ञानैश्वर्यादि-  
प्रदस्सन्, तद्रूपश्चेत्येव, प्रथसिति = निश्वासनियमनपूर्वकं त्रौति ।

अमुराः इत्यादि—एतद्विपरीतमित्यर्थः ॥

“देवानां भूतिरित्येव मनौ विष्णो स्वभावतः ।

असुराणामभूतित्वेनैतन्नियमतोऽन्यथा ॥

देवाश्चापामि भूतत्वात् प्रहादाद्या बभूवुरे ।

अतस्सुगतिरेतेषां नान्यथा व्यत्ययो भवेत् ॥”

इत्यादि प्रमाणान्यनुसन्धेयानि ॥

अद्वैतम् तद्भूताधिकरणम् । (१४६)

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनिरपि नियमात्तद्रूपाऽभावेभ्यः ।

स्वाश्रमाद्भ्रष्टचर्याणां विद्यास्वधिकृतिर्न हि । (४६५)

यावन्मोक्षं स्वाश्रमोक्तकर्मकार्यमिति स्मृतेः ॥ ४५ ॥

अ-र्थः । ऊर्ध्वरेतसः आश्रमाः सन्तीत्युक्तं पूर्वम् । तेभ्यः तेषां  
प्रच्युतिः अस्ति वा नयेति सशये 'तद्भूतस्य तु नातद्भावः । 'यानप्रस्थं सन्या-  
साश्रमं प्राप्तवतां पुनः प्रच्युत्यभाव एव । 'अरण्यमियात् इति पदं तलो न  
पुनरेयात्' इत्यादि निषेधशान्वात् । यत्पदमाश्रमः ततः पुनः नावर्ततेत्यर्थः ॥

अद्वैतम् आधिकारिकाधिकरणम् । (१४७)

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तद्रयोगात् । (४६६)

उपपूर्वमपीत्येके भावमशनयत्तदुक्तम् । (४६७)

मिथुर्वैधान सन्नद्धचारिणः प्रच्युता इति ।

मधुमांसाशनप्रायश्चित्तवत्तेषु निष्कृतिः ॥ ४६ ॥

अ - र्थः । नैष्ठिकब्रह्मचारिणः प्रच्युतौ सत्यां

“आरूढो नैष्ठिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते पुनः ।

प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुद्धयेत् स आत्महा ॥ इति प्रायश्चित्ताभावस्मृतेः पतित एवेति केचित् । केचित् नैष्ठिकस्य प्रच्यवनं उपपातकमेवेति यथा ब्रह्मचारिणः मधुमांसाशने ऋतलोपः पुनस्तंस्कारश्चोपलभ्यते तद्वत् प्रायश्चित्तसद्भावं मन्यन्ते । भिक्षुवैखानमथोरपि ‘वानप्रस्थो दीक्षामेदे कृच्छ्रं द्वादशरात्रं चरित्वा महाकक्षं वर्षयेत् ।’ ‘भिक्षुर्वानप्रस्थवत् सोमवत्किञ्च स्वशास्त्रसंस्कारश्च ।’ ‘ब्रह्मचार्यवकीर्णो नैर्ऋतं गर्धभमालभेत’ इति वानप्रस्थ-भिक्षुब्रह्मचारिणां प्रायश्चित्तस्मरणात् ॥

अद्वैतम् बहिरधिकरणम् । (१४८)

बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च । (४६८)

वैखानसो ब्रह्मचारी सन्यासी कृतनिष्क्रियः ।

एते सर्वे बहिष्कार्याः ब्रह्मविद्धिश्च सर्वदा ॥ ४७ ॥

अ - र्थः । पूर्वोक्तः स्वाश्रमप्रच्युतः प्रायश्चित्तेन शुद्धा अपि ब्रह्मविद्धिः बहिष्कार्यो एव । ‘विशुद्धानपि धर्मतो न संपिबेत्’

“बालघ्रांश्च कृतघ्रांश्च विशुद्धानपि धर्मतः ।

शरणागतहन्तृश्च स्त्रीहन्तृश्च न संपिबेत् ॥

प्रायश्चित्तेष्वपि इत्येन यदजलकृतं भवेत् ।

कामतो अव्यवहार्यस्तु \*वचनात् इह जायते ॥”

‘नास्यास्मिन् लोके प्रत्यापत्तिर्विद्यते - कल्मषं तु निर्हन्यते’ इति मनुस्मृत्या-प्लवम्बादिवचनप्रामाण्यात् ॥

विशिष्टाद्वैतम् तद्भूताधिकरणम् । (११८)

तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनिरपि नियमात्तद्गुणाऽभावेभ्यः ।

न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् । (४५९) [४५८

उपर्यूर्ध्वमपीत्येके भावमशनवत्तदुक्तम् । (४६०)

पहिस्तूभयथापि स्मृतेराचाराच्च । (४६१)

\* वचनात्=बालघ्रांश्च आस्टपतितं विप्रं इत्यनेनः ।

चिना गृहस्थं तृतयाथमस्याः च्युतास्त्वधर्माद्यदि निष्क्रियाद्यैः ।

शुद्धा अपि ब्रह्मविदा सदा ते कार्या बहिर्ब्रह्म विचारहीनाः ॥ ४८ ॥

अ-र्थः । आश्रमभ्रष्टानां ब्रह्मविद्यासु नाधिकार इत्युच्यते । 'सन्-  
स्यामि न पुनरावर्तयेत्', 'अरण्यमियात् ततो न पुनरियात्' इत्यादिवचनात् ।  
पूर्वकाण्डे षष्ठाध्याये 'अवकीर्णां पशुश्च तद्वत्' इति सूत्रे ब्रह्मचर्यभ्रष्टस्य प्राय-  
श्चित्तमुक्तमिति चेत् "आरूढो नैष्टिकं धर्मं यस्तु प्रच्यवते द्विजः ।

प्रायश्चित्तं न पश्यामि येन शुद्ध्येत स जाम्बहा ॥"

इति आत्मशुद्धिलक्षणभायश्चित्तनिषेधान् नैष्टिकब्रह्मचारिणः अन्यस्य उपकुर्वाण-  
ब्रह्मचारिणः प्रायश्चित्तविषयं तत्सूत्रमित्यर्थः ॥

मन्वदानप्रायश्चित्तादिवत् नैष्टिकब्रह्मचारिणोऽपि प्रायश्चित्तसद्भावं केचि-  
दिच्छन्ति । उभयपक्षेऽपि ब्रह्मविद्यासु भ्रष्टानां नाधिकार एव । शिष्टाः भ्रष्टैः  
सह व्यवहारादिकमपि नेच्छन्ति ।

"शरणागतबालक्रीपातकान् सवसेत् तु ।

चीर्णव्रतानपि सतः कृतब्रह्मसहितानिमान् ॥"

'विशुद्धानपि धर्मतो न संपिबेत्' इत्यादिवचनैः भ्रष्टैस्सह संवाक्यव्यवहारभोजना-  
दिकं न कर्तव्यमिति बालादि तुल्यतोक्तेः शिष्टैः बहिष्कार्या एवेत्यर्थः ॥

द्वैतम् आधिकारिकाधिकरणम् । (१८३)

ओं न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात्तदयोगात् । (४७४)

ओं उपपूर्वमपीत्येके भावशमनवत्तदुक्तम् । (४७५)

ओं बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचारात् । (४७६)

ब्रह्मैश्वर्यप्राप्तुमिच्छन् \*पतत्येव न संशयः ।

स्वयोग्यमुक्तिकामस्तु न तु दुप्यति कुत्रचित् ॥ ४९ ॥

चतुर्मुखार्पणन्धर्वस्थानादन्यशुभेच्छया ।

स्वार्हविरुद्धकामश्च विक्राम इति भण्यते ॥ ५० ॥

अ-र्थः । ज्ञानिभिरपि परमात्मैश्वर्यं ब्रह्मादीनामैश्वर्यं च नाकाङ्क्षन्,

\* पतति=शान्तिं शेषः ।

“ न देवपदमन्विच्छेत् कुत एव हरेर्गुणान् ।  
इच्छन् पतति पूर्वस्नात् अथस्याद्यत्र नात्थितिः ॥  
स्वकीयमिच्छमाने तु राजाद्याः पातयन्ति हि ।  
एवमेव सुराद्याश्च हरिश्च स्वपदेच्छुकम् ॥”  
“ अन्यत्र शुभमाकांक्षन् न पतेदविरोधतः ।”

इति स्मृतेः देवर्षिगन्धर्वाणां शानादन्यस्य शुभस्याकांक्षया न टोपः इत्यर्थः ॥

यजुर्वेदब्राह्मणे तृतीयाष्टके ‘अग्निर्नः पातु कृत्तिकाः’ इत्यारभ्य विष्णवे स्वाहा, यज्ञाय स्वाहा, प्रतिष्ठायै स्वाहा इत्यन्तानुवाकेषुमध्ये ‘अग्निर्वा अकामयत अन्नादो देवानां स्वामिति स एतमन्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशं अष्टाकमालं निरवपत् ततो वै सोळादो देवानामभवत्’ इत्यादिभिः अग्न्यादि देवताः सर्वाः स्वकीयं पदं प्राप्नुयेव यागादिकं कृत्वा पुनः स्वकीयं पदं प्राप्नुवति स्पष्टमुच्यते । तदालोचनया अनादि जातिवर्णाश्रमाचारोद्योगविशिष्टा एव जीवा वर्तन्ते । तेषु कर्मणा यद्यन्यजन्मप्राप्ताश्चेत्, तादृशजन्मप्रहाणेन स्वकीयं ज्ञान्युद्योगादिप्राप्त्यर्थं विष्णुपासनां कृत्वा ज्ञानं संपाद्य स्वकीयजात्यादिप्राप्तिरेव तेषां मुक्तिरिति सम्प्रक् ज्ञायते । अन्यथा अग्न्यादि देवता, स्वकीयोद्योगप्राप्तिं हित्वा तदुपरिवर्तमानं अन्यदीयं पदं प्राप्तुं कुतो न यागं कुर्युः । अपि च ‘आसौ वा आदित्यो देव मधु’ इति छान्दोग्यस्थ मधुविद्यायां ‘वसूनामेव तावद्वाधिपथं पयंत’ ‘वसूनामेवैको भूत्वा’ इत्यादिना वसादिपदप्राप्तिरूपं फलम्, वसादीनां ब्रह्मोपासनया सिद्धयतीति उच्यते । तदालोचनया च स्वकीयपदप्राप्तिरेव मुक्तिरिति तादृशाकांक्षैव युक्ता नन्वधिककांक्षेति तात्पर्यम् ॥

मुक्तौ तारतम्यम् । अन्यस्य अन्यपदानाकांक्षा । तादृशाकांक्षायां स्वपदभ्रंशः इत्यादीनां प्रमाणादिङ्मात्रं उदाह्रियते । ‘सैवानन्दस्वमीमांसा भवति’ इत्यारभ्य ‘स एको ब्रह्मण आनन्दः’ ‘श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य’ इत्यन्तं प्रतिपर्यायं चक्षरोपेतं पावयजातं । ‘यश्च श्रोत्रियोऽशृजिनोऽकामहतोऽथैव एष एव परमानन्दः’ इत्यत्र ‘अशृजनाकामहतपदद्वयं च ।

“ अयं धृतिफलं पूर्णं स श्रोत्रिय उदाहतः ।  
स हि मुक्तो अकामहतः स हि कामर्नहन्यते ॥  
कामस्यद्वय आनन्दः मुक्तानां तारतम्यतः ।  
स्वरूपभूतस्यो सर्वे निर्देवायुष्मकाः ॥”

‘सा काष्ठा सा परागतिः’ इति तारतम्यान्तग एव विष्णुरिति । ‘अक्षयन्तः

कर्णवन्तस्सत्त्वयः मनोजवेष्वसमा बभूवुः । मनोजवेषु=ज्ञानेषु, आनन्देषु, वेगेषु च । विष्णुसमा न भवन्तीत्यर्थः । 'क्रियावन्तः श्रोत्रियाः ब्रह्मनिष्ठाः' 'क्रियावानेषु ब्रह्मविदां वरिष्ठः' इत्यादि श्रुतयः ।

“मुमुक्षुणा सदाचारवैकल्यं यावदायुषम् ।  
भवेद्यदि तदानन्दो न्यूनता भवति ध्रुवम् ॥  
मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः ।  
सुदुर्लभप्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महामुने ॥  
अधिकं तव विज्ञानं अधिका न गतिस्तव ।  
साधनस्योत्तमत्वेन साध्यं उत्तममाप्नुयुः ॥”

“सर्वेगुणाः ब्रह्मणैववस्तुपास्याः नान्वेदैवैः किन्तु सर्वैर्मनुष्यैः ॥”

“लोकेषु विष्णोर्निवसन्ति केचित् समीपमृच्छन्ति च केचिदन्ये ॥”

“आनन्दे तारतम्यं स्थान् आचरे तारतम्यतः ।  
तत्तद्योग्यतयापूर्ता विष्णोः, रष्टिः प्रजायते ॥

शुभकर्मभिराधिक्यं विपरीतैर्विपर्ययः ॥”

“तया स्वाहा च पर्जन्यः ॥ इत्यारभ्य

“एतेभ्योऽभ्युधिका धीस्तु सदायुक्ता विशेषतः ।

तत्समो नास्ति परमो हरिरेव न चापरः ॥”

इत्यादि पुराणादयः । 'अथोग्यमारोढुं प्रयतन् पतन् हि दृश्यते इति श्रुतिः ।

“अथोग्यमिच्छन् पुरुषः पतत्येव न सम्पद्यते ।

तत्साद्योग्यानुसारेण रोष्यो विष्णुः सदैव हि ॥” इत्यादयश्च ॥

ननु मुक्तौ 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती' इत्यादि श्रुतिभिः चैतन्यमात्रं निजस्वरूपं प्रकाशत इति । कथं एतादृशो भेदविरोधः इति चेत् न । ब्रह्मैव इत्यस्य ब्रह्मसदृशो भवति केनचिदानन्देन, एवकारस्य सादृश्ये एव तात्पर्यम् । 'विष्णुरेव भवती'ति श्रुतौ विष्णुसदृश एव भवतीति अर्थदृष्टेः । न च मुक्तौ जीवानां एक प्रकार एव निजस्वभावः विज्ञानधन एव इत्यादि श्रुतेरिति वाच्यम् । निषेधविभाग, सामान्यविभाग, विधिविभाग, क्रियाविभागानां श्रुत्यादिषु मुक्तौ जीवानां दर्शनात् पूर्वोक्तं सर्वं योषुष्यत एवेति ॥

सूत्रार्थः । न चाधिकारिकमित्यादि—आधिकारिकमपि=चतुर्मुखाद्यैर्धर्म परमात्मैर्धर्मोदिकं च, न च=नाकांक्ष्यं, सद्योगात्=तादृशोच्छायाः अयुक्तत्वात् । पतनानुसानात्=स्वार्हफलविनाशपूर्वकाद्ययोग्यगतिधवगात् ॥ उप-पूर्वगपीत्येकेभावनमनवत्तदुक्तम् । एके=आचार्याः, उपपूर्वमपि=उपदेवादि पदमपि भावसामगवत्=वसिष्ठादिप्रथानम्सपि पदवत्, नाकांक्ष्यम् । तदुक्तम्=

‘यथर्षीन् प्रजापतीन् नकांक्षेत् ? इति इन्द्रद्युम्नश्रुत्युक्तत्वात् ॥

बहिस्तृभयथापि स्मृतेराचाराच्च । बहिः=ब्रह्मदेवर्षिगन्धर्वपदेभ्यः, बहिः= शुभाकांक्षार्या पतनं न । उभयथापि स्मृतेराचाराच्च ज्ञानभक्त्यादि विषये आकांक्षायामनाकांक्षायामपि पतनाभावस्मृतेः आचाराच्च=नानात्वमेवकामानां इत्यादि वचनात् ॥

अद्वैतम् स्वाम्यधिकरणम् । (१४९)

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः । (४६९)

आर्तिरजमित्यौडुलोमित्स्मै हि परिक्रियते । (४७०)

श्रुतेश्च । (४७१)

उद्गीथचिन्ता ऋत्विग्भिः वृत्तैः कार्या न यज्वना ।

ऋत्विग्गतं सर्वफलं यजमानस्य कथ्यते ॥ ५१ ॥

अ-र्थः । अङ्गोपासनाः ‘ऋत्विजो वृणीते’ इति वृत्तैः ऋत्विग्भिरेव कार्याः । ‘यां वै काश्चन यज्ञे ऋत्विज आशिष्यमाशासत’ इति ‘यजमानस्यैव तामाशासत इति होवाच’ इति । ‘तस्माद्दु द्वैवेदित्द्राता ब्रूयात् कं ते काम-  
मागयानि’ (छा. १-७-८) इत्यादिना ऋत्विग्गतमपि फलं यजमानस्यैवेत्युक्तेः ॥

विशिष्टाद्वैतम् स्वाम्यधिकरणम् । (११९)

स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः । (४६२)

आर्तिरजमित्यौडुलोमित्स्मै हि परिक्रियते । (४६३)

ऋत्विक्कार्यन्तु यागाङ्गभूतोद्गीथादि चिन्तनम् ।

यागीयसर्वकर्मार्थं वृणीते ऋत्विजो मखी ॥ ५२ ॥

अ-र्थः । कर्माङ्गाश्चोद्गीथाद्युपासनाः यजमानेन कर्तव्याः, उत ऋत्विग्भिः इति विशये उपासनेषु फलश्रवणात् फलस्य यजमानगाम्भित्वात् यजमानेन कर्तव्या इति प्राप्ते ‘ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां ददाति’ इत्यादिना ऋत्वि-  
धिकृत ऋत्विक्कर्तव्या एव । ऋत्विगाशास्थं फलं सर्वं यजमानगाम्भ्येवेति न दोषः ॥

द्वैतम् फलश्रुत्यधिकरणम् । (१८४)

ओं स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः । (४७७)



ओं आर्त्विजमित्यौडुलोमित्स्मै हि परिक्रियते । (४७८)  
ओं सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् (४७९)

विद्याफलं तु देवानां आत्रेयो मन्यते श्रुतेः ।

ऋत्विजां फलदृष्टेश्च प्रजानां च फलं लघु ॥ ५३ ॥

यथा राज्ञः प्रजाः शिष्याः गुरोस्तद्वत् प्रजा इमाः ।

देवानां सहकारित्वे श्रुतास्तेषां महत्तरम् ॥ ५४ ॥

प्रजानां तु फलं स्वल्पं गुरुशिष्यवादिष्यते ।

गुरुर्महत्तरः प्रोक्तः तस्मात् देवा महत्तराः ॥ ५५ ॥

अ-र्थः । देवा एव ब्रह्मविदः, देवानामेव ब्रह्मप्राप्तिः, देवा एव ज्ञानिन इत्यात्रेयः मन्यते । सत्रयागेषु 'सर्वे यजमानाः सर्वे ऋत्विजः' इति न्यायात् प्रजानामपि ज्ञानसत्त्वात् तासामपि ब्रह्मप्राप्तिर्भवतीति औडुलोमिर्भन्यते । यथा गुरुः शिष्याय ज्ञानमुपदिशन् महत्तरं फलं लभते शिष्यः स्वल्पफलं, तद्वत् देवानां ज्ञानादिकर्मणि सह कार्यान्तरत्वेन विधीयन्ते प्रजाः । यथा प्रजावतो राज्ञः प्रजाः सहकारित्वेन विधीयन्ते तद्वत् देवसहकारिप्रजानामपि फलं भवति ।

“ विहितसहकारित्वे सहकार्यन्तरं प्रजाः ।

पातृत्वेन यथा राज्ञो यथा शिष्या गुरोरपि ॥

तस्माच्छ्रुतं फलं तासामाचार्याणां महत्तरम् ।

ततो महत्तरं प्रोक्तं देवानामुत्तरोत्तरम् ॥”

इत्यादि प्रमाणात् देवानां महत्तरं फलं, तदाश्रितप्रजानां च स्वल्पं फलं, तत्रापि आचार्यस्य महत्तरं फलमिति तारतम्यात् सर्वे फलयन्त इत्यर्थः ॥

सूत्रार्थः । स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः । फलमिति पृथक् पदं-सुस-प्रथमान्तं, 'ब्रह्मविदाप्नोति परं' इति ज्ञानफलं, स्वामिनः=देवानामेव, श्रुतेः= 'स्वामी हि फलमश्नुते नास्वामी कर्म कुर्वाणः' इति श्रुतेः । स्वामीति पदं देवानचकम् ॥ आर्त्विज्यमित्यौडुलोमित्स्मै हि परिक्रियते-ज्ञानफलं-आर्त्विज्यं=अयजमानऋत्विजां फलम् । तस्मै हि=ज्ञानार्थमेव । परिक्रियते= देवैः ज्ञानफलं संपाद्यत इत्यर्थः ॥ सहकार्यन्तर इत्यादि-तद्वतः=प्रजावतो राज्ञः शिष्यवतो गुरोश्च, विध्यादिवत्=पालने ज्ञाने च प्रजानां शिष्याणां च, सहकार्यन्तर विधिः=सहकारिविशेषत्वेन विधानं, पक्षेण तृतीयं=सुरव्यपक्षत्वे

तृतीयं मुक्तिरेवेत्यर्थः, इदमेव चादरायणमतम् । प्रजानामपि ज्ञानं सति मुक्तिरेव फलं न लयन्यदिति तात्पर्यार्थः ॥

अद्वैतम् सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम् । (१५०)

महकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादियन् । (४७२)

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः । (४७३)

मौनवदितरेषामप्युपदेशात् । (४७४)

विद्याशतस्साधनतोपि मौनं विधीयते बाल्यवदेव वेदे ।

मुनेस्तु विद्या न परस्य चेन्न विद्यासमाना हि पराश्रमेषु ॥ ५६ ॥

गृहस्थेष्वेव विद्योपसंहारश्रुतिरस्ति चेत् ।

सर्वधर्मस्थितेस्तत्र सर्वेषामेव सूचनम् ॥ ५७ ॥

. अर्थः । 'तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विघ्नं बाल्येन तिष्ठासेत्, बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विघ्नं अथ मुनिः, अर्मानं च मौनं च निर्विघ्नं अथ ब्राह्मणः' (वृ. ३-५-१) इत्यत्र ब्रह्मविद्यायाः सहकारिणः मौनस्य विधिः अङ्गीकर्तव्यः बाल्यपाण्डित्यविधियत् । मुनिशब्दस्य मगनान्मुनिरिति व्युत्पत्त्या 'मुनीनामप्यहं व्यासः' इत्यादिषु ज्ञानोत्तमेषु प्रयोगदर्शनेऽपि अत्र मौनमिति तृतीयं विद्यासहकारि विधेयमेव । एवं सर्वायमे ब्रह्मविद्यामिदौ 'अभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे' इत्यारभ्य 'स खल्वेवैव वर्तयन्-यावद्रायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते, न पुनरावर्तते' इति गृहस्थाश्रमे ब्रह्मविद्योपसंहारः कथं संभवतीति चेत्, तत्र गृहस्थाश्रमे सर्वधर्मस्य विद्यमानत्वात् तेनोपसंहारः क्रियते । स च अन्याश्रमागामपि ब्रह्मविद्या सूचक एव । इतराश्रमागामपि 'त्रयो धर्मस्कन्धाः' इत्यत्र तप एव द्वितीयः, ब्रह्मचार्याचार्यकुलवामी-तृतीयः, 'ब्रह्मसंस्थो अमृतत्वमेति' इत्यादि श्रुतिभिः मौनविधियन् इतरेषामप्याश्रमाणामुपदेशात् ॥

विशिष्टद्वैतम् सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम् । (१२०)

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् । (४६४)

कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः । (४६५)

मौनवदितरेपामप्युपदेशान् । (४६६)

विद्यावतश्शमादिश्च यज्ञादिश्रवणादि च ।

सहकारितया मौनं वाक्यात्पाण्डित्यतः पृथक् ॥ ५८ ॥

विधेयं सहभावाच्च ब्राह्मणानामिदं समम् ।

गृहिणा चोपसंहारः कृत्स्नधर्मस्य तत्स्थितेः ॥ ५९ ॥

अ-र्थः । 'वाक्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिः' (बृ. ५-५-१) इत्यत्र मुनिशब्दोत्तरं लिङ्गाद्यभावात् मननानुवाद एवेति प्राप्ते विद्यावतः यज्ञादिश्रवणादि विधिवत् सहकार्यन्तरं मौनं तृतीयमपि विधीयत इति 'अथ मुनिमस्यात्' इत्यव्याहृत्य कल्प्य एव विधिः । ब्रह्मचारि-वानप्रस्थ-सन्यासाश्रमेष्वपि ब्रह्मविद्यादर्शनात् छान्दोग्ये यावदायुषं गृहस्थाश्रमधर्मनिष्ठस्यैव ब्रह्मविद्योपसंहारः कथं संगच्छत इति चेत् यज्ञादिसर्वधर्मस्य तत्र दर्शनात् तेनोपसंहारः, नवन्यनिषेधपर इति तात्पर्यात् ॥

द्वैतम् कृत्स्नभावाधिकरणम् । (१८५)

ओं कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः । (४८०)

ओं मौनवदितरेपामप्युपदेशात् । (४८१)

गृहस्थस्यैवोत्तमत्वं छान्दोग्यश्रुतिगोचरम् ।

"कृत्स्ना ह्येते च यतयः" इति श्रुत्याऽमृतान्धसाम् ॥ ६० ॥

चत्वारोप्याश्रमास्तान्ति देवा एवेति वेदतः ।

देवास्सर्वाश्रमस्या हि कर्म कुर्वन्ति चोत्तमाः ॥ ६१ ॥

अ-र्थः । छान्दोग्ये गृहस्थानामेव मुक्तिरिति श्रूयते । स च कृत्स्न-गृहस्थान् देवानपेक्ष्यैव मुक्त्युपसंहारः क्रियते । 'कृत्स्ना ह्येते गृहिणो देवाः

कृत्स्नायेते यत्थोत एतेषां न पुत्रादायमुपयन्ति न चैते गृहान्विसृजन्ति' इत्यादि श्रुतेः । तर्हि गृहस्थाः यतयश्चैव नत्वन्वाश्रमनिष्ठा इति चेत्, 'देवा एव ब्रह्मचारिणः, देवा एव गृहस्थाः, देवा एव कनस्थाः, यथा ह्येते मुनयः एवं सर्ववर्गाः सर्वाश्रमाः इत्यादि श्रुतेः देवेषु सर्वाश्रमश्रुतेः ॥

सुत्रार्थः । कृत्स्नमावाचु गृहिणोपसंहारः ।—कृत्स्नमावाचु=कृत्स्नगृह-  
स्थाश्रमधर्मवत्त्वात्, गृहिणा=गृहस्थेन, उपसंहारः="न च पुनरावर्तते"  
इत्याद्युपसंहारः ॥ मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ।—मौनवत्=यतिलवन्,  
इतरेषामप्युपदेशात्="देवा एव ब्रह्मचारिणः, देवा एव गृहिणः, देवा एव  
वानप्रस्थाः, देवा एव सन्यासिनः" इत्याद्युपदेशात् चत्वारोप्याश्रमाः देवेषु  
सन्तीत्यर्थः ॥

अद्वैतम् अनाविष्काराधिकरणम् । (१५१)

अनाविष्कुर्वन्नन्यथात् । (४७५)

अनुष्ठेयं बाल्यमिति ब्रह्मनिष्ठस्य कथ्यते ।

डम्भदर्पादिराहित्यं तत्स्वेच्छा चरणं न हि ॥ ६२ ॥

अ-र्थः । 'तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत्' (घ. ३-  
५-१) इति श्रुत्या ब्रह्मनिष्ठस्य बाल्यविधानं प्रतीयते । तत्र बाल्यशब्दार्थः  
शैशवकृत्यं वा, उत स्वप्राभवानाविष्करणं चेति संशये लोके कामचारवदभक्ष-  
णादिकं बाल्यमिति प्रसिद्धम् । तदेवात्र "ज्ञानाग्निसर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते-  
ऽर्जुन" इति गीतावचनात् गाढमिति प्राप्ते डम्भदर्पादिराहित्यमेव बाल्य-  
शब्दार्थः, तदेव शानिना अनुष्ठेयं, लोकप्रसिद्धबाल्यशब्दार्थगृहणे ज्ञानाभ्यासो  
न संभाव्यते ।

"यं न सन्तं न चान्तं नाश्रुतं न बहुश्रुतम् ।

न सुश्रुतं न दुर्ज्ञेयं वेद कदिचन् त ब्राह्मणः ॥

गूढधर्माश्रितो विद्वानज्ञानचरितं चरेत् ।

अन्धवज्जडवभापि सूक्ष्मं न महीं चरेत् ॥"

"अव्यक्तलिङ्गोऽव्यक्ताचारः नाविरतो दुश्चरितात् नाशान्तो नासमाहितः"

इत्यादि श्रुतिस्मृतिभिः ब्रह्मनिष्ठस्य कामचारादिकं निषिद्धमेव । अतः ब्रह्म-

निष्ठस्य यावदायुषं शास्त्रीयकर्माचरणं, शास्त्रनिषिद्धानाचरणं च कुर्वन् इम्मादि-  
राहित्यवान् ज्ञानं संपादयेत् इत्येव शास्त्रतात्पर्यात् इत्यर्थः ॥

“ ब्रह्मचारी गृहस्थश्च यानप्रस्थश्च भिक्षुकः ।

चत्वार आश्रमाः प्रोक्ताः एकैकश्च चतुर्विधः ॥”

तत्र ब्रह्मचारिणो वृत्तिभेदाः, गायत्रः, ब्राह्मः, प्राजापत्यः, बृहन्निति । गृहस्थ-  
वृत्तिभेदाः वार्तावृत्तयः, शालीनवृत्तयः, यायावराः, घोरसन्त्यासिकाश्चेति ।  
यानप्रस्थवृत्तिभेदाः वैखानसाः, औदुम्बराः, बालखिल्याः, फेनपाश्चेति ।  
यतिवृत्तिभेदाः, कुट्टीचक्र, बहूदक, हंस परमहंसा इति । एते सर्वेऽपि  
स्वीयशास्त्राविरुद्धं कर्म कुर्वन्त एव ब्रह्मज्ञानिनो भवेयुरिति ॥

विशिष्टाद्वैतम् अनाविष्काराधिकरणम् । (१२१)

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् । (४६७)

कामचारादिकं बाल्यं किमु इम्मादि हीनता ।

ज्ञानिनस्स्वीयमहिमप्रकाशाभाव एव तत् ॥ ६३ ॥

दुश्चरित्राभिवृत्तस्य शान्तचित्तस्य योगिनः ।

प्रज्ञानाद्ब्रह्मलामोक्तेः बाल्यं गर्वादिहीनता ॥ ६४ ॥

अ-र्थः । ब्रह्मनिष्ठस्य बाल्यविधिः श्रूयते । तच्च बाल्यं इम्मादिरहित-  
त्वमेवेति निश्चीयते । ‘नाविरतो दुश्चरितात्’, ‘आहारशुद्धौ सत्वशुद्धिः’  
इत्यादि श्रुतिभ्यः कामचारादिबाल्यकृत्यस्य निषेधात् । अतः अहं ब्रह्मवित्,  
अभिजनविद्यावान् इत्यादि गर्वानाविष्करणमेव बाल्यशब्दार्थः इति सिद्धम् ॥

द्वैतम् अनाविष्काराधिकरणम् । (१८६)

अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् । (४८२)

गुरुश्च ब्रह्मविज्ञानं न सर्वेभ्यो दिशेत् स्वयम् ।

योग्याय ऋजवे नूयात् नायोग्याय कदाचन ॥ ६५ ॥

अ - र्थः । ब्रह्मज्ञानोपदेशश्च सच्छिन्त्यायैव प्रसिद्ध सभाचत्वरादिस्थानेषु प्रकाशमकुर्वाणस्तत्रैव रहसि कर्तव्यः । 'विद्या ह वै ब्रह्मणमाजगाम । गोपाय मा शेवभिष्टेहमस्मि । अनार्यकाथानृजवे शठाय । न मां ब्रूयाः ऋजवे ब्रूहि नित्यम् ॥' इत्यादि प्रपाणात् अयोग्यानामुपदेशो न कार्य इति सिद्धम् ॥

सुवार्थः । अनाविष्कुर्वन्नन्वयात्-गुरुः-सामान्यतः-सर्वत्र विद्या-अना-विष्कुर्वन्-प्रकाशमकुर्वाणस्तन्-रहसि सच्छिन्त्यायोपदिशेत् । अन्वयात्-अनर्थप्राप्त्यभावरूपान्वयात् । यत्र कुत्रचित् स्थित्वा उपदेशो अयोग्यानामपि ज्ञानोत्पत्तिस्स्यात् । तथा सति गुरोरनर्थप्राप्तिस्वात् ॥

अत एव ऋग्वेदे (२-२३-१६) 'मानस्तेभ्यो ये अभिद्रुहस्पदे निरामिणो रिपवो अन्येषु जागृधुः, एषां नैतन्नापरं किञ्चनैकं ब्रह्मणस्पते ब्रूहि तेभ्यः कदाचित् ॥ अयोपरमेनापरता मनुष्याः ये धर्मिणो ब्रूहि तेभ्यस्तद्दानः । आदेवाना मोहते विप्रो हृदि ब्रह्मणस्पते न परं साज्ञो विदुरिति ॥' एतत् मन्त्रद्वयं पठितम् । एतदर्थश्च हे ब्रह्मणस्पते ! वेदस्य पते वायो ! निरामिणः-भगवदुत्तमत्वज्ञानिनः, रिपवः-तद्धिरोधिनः, अन्येषु-भागेषु, जागृधु-अभिलाषांचक्रुः । अभिद्रुहस्पदे-अत्यन्त विष्णुवैष्णवद्रोहफलस्य नित्यानिरतिशयदुःस्वकारे तमसि-स्यातुनर्हा इति शेषः । मानस्तेभ्यः-मा-न-स्तेभ्यः-सदा सद्विलक्षणं अनिर्वाच्यं च जगत् ब्रह्मनिर्गुणम्, इत्युपदेश्यः "किं तेन नाकृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥" इति अन्यथा उपदेश्यः 'एषां नैतन्नापरं किञ्चनैकं' इति वदन्नयः कदाचिर्दाप, न-अस्मान्-मा ब्रूहीत्यर्थः । हे ब्रह्मस्पते ! हे वाय्वाः ( बृहत्याः ) पते वायो ! ये उपरमेन-विष्णुभक्त्या, उपरताः-विष्णो रताः, मनुष्याः-मननशीलाः, धर्मिणः-निष्कामशीलाः, तेभ्यः सदा नः ब्रूहि । ये च देवानां हृदि, भयः-सकारान्तनर्पुसकलिङ्गं ब्र वरं ये नियामकं ब्रूहेत्यर्थः । हृदि-वि-आ-ओहते-हृदिव्योहते-हृदि वहन्ति, साग्नः-विष्णोः परं, परं-उत्तमम्, न विदुः-न जानन्ति । तेभ्यः नः सदा ब्रूहीत्यर्थः । विद्येति-विद्या-विद्यादेवता, ब्राह्मणं-वायुं, आजगाम हे वायो ! मां गोपाय रक्ष, अहं ते शेवधी-निधिभूतोस्मि । मां अनार्यकाय-अयोग्याय, अनृजवे-विपरीतचित्तवृत्तये, शठाय-दोषहणे, न ब्रूयाः इति विद्यादेवता प्रार्थनावचनमिति ॥

अद्वैतम् ऐहिकाधिकरणम् । (१५२)

ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् । (४७६)

विद्याफलं त्वैहिकमेव वा स्यात् आमुष्मिकं वा प्रतिबन्धहानौ ।  
गर्भस्थितस्तन्नपि वामदेवः यद्ब्रह्मभावं समवाप तस्मात् ॥६६॥

अ-र्थः । विद्या इहैव जन्मनि सिद्धयति उत अमुत्रापीति संशये  
विद्या इह जन्मनि सिद्धयति, प्रारब्धप्रतिबन्धाभावे । प्रतिबन्धे सति अमुत्रापि  
गर्भस्थ एव च वामदेवः प्रतिपेदे ब्रह्मभावमिति वदन्ती श्रुतिः, जन्मान्तरे  
विद्योत्पत्तिं दर्शयति । अतश्च विद्याफलमैहिकं आमुष्मिकं वेति स्थितम् इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् ऐहिकाधिकरणम् । (१२२)

ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् । (४६८)

ऐहिकामुष्मिकफला विद्या फलवती तदा ।  
प्रतिबन्धविनाशस्यात् यदेहामुत्र वा भवेत् ॥ ६७ ॥

अ-र्थः । अभ्युदयफला विद्या इह जन्मनि प्रारब्धप्रतिबन्धाभावे फलं  
ददाति । प्रतिबन्धे सति अन्यजन्मनि । इति ॥

द्वैतम् ऐहिकाधिकरणम् । (१८७)

ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् । (४८३)

प्रारब्धप्रतिबन्धे स्यात् ब्रह्मदर्शनमैहिकम् ।  
प्रतिबन्धस्य सत्त्वे तु दर्शनं त्वन्यजन्मनि ॥ ६८ ॥

अ-र्थः । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्ये'ति ब्रह्मदर्शनं इहैव जन्मनि प्रारब्ध-  
प्रतिबन्धाभावे भवेत् । तत्सत्त्वे तु जन्मान्तरेऽपि वा ।

“श्रुत्वात्मानं मतिपूर्वं ह्युपास्य इहैव दृष्टिं परमस्य विन्देत् ।  
यद्यारब्धं कर्म निबन्धकं स्यात् प्रेत्यैव पश्येद्योगमेवान्बवेत्स्य ॥”

इति श्रुतेः ॥ स्पष्टस्मृतार्थः ॥

अद्वैतम् मुक्तिफलानियमाधिकरणम् । (१५३)

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावष्टतेस्तदवस्थावष्टतेः । (४७७)

इह वाऽमुत्र वा विद्या सिद्धयतीति तथा फले ।

मोक्षे स नियमो नात्रेत्येकलिङ्गावधारणात् ॥ ६९ ॥

अ - र्थः । मुक्तिलक्षणे विद्याफले गेहिकामुष्मिकविशेषप्रतिपत्तिनियमो न । सगुणानु विद्यासु तथात्वेऽपि निर्गुणविद्यायां ब्रह्मैव हि मुक्त्यवस्था । सम्यग्ज्ञानं यदा, तदा मुक्तिरेवेति एकलिङ्गत्वावधारणात् । 'स एष नेति नेत्यात्मा', 'यत्र नान्यत् पश्यति', 'ब्रह्मैवेदमसृष्टम्' इत्यादि श्रुतिभ्यः इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् मुक्तिफलाधिकरणम् । (१२३)

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावष्टतेस्तदवस्थावष्टतेः । (४६९)

मुक्तिसाधनविद्यापि प्रतिबन्धे निराकृते ।

सिद्धयत्येवेति सूत्रस्य फलं किमिति चोच्यते ॥ ७० ॥

ब्रह्मवित्.पापवर्णानामनन्तानां महीपसां ।

संभवात्तदभावे स्यात् इति सूत्रफलं विदुः ॥ ७१ ॥

अ - र्थः । मुक्तिफलानियमविद्या पूर्वाधिकरणेनैव प्रतिबन्धे सति जन्मान्तरे प्रतिबन्धाभावे तदानीमेव सिद्धयतीति, एवं मुक्तिफलेत्यतिदेशसूत्रेण किं प्रयोजनमिति चेत् सर्वेभ्यः कर्मभ्यः कर्मसमुच्चिनतज्ञानस्य प्रवर्त्तत्वात् प्रतिबन्धकत्वात् इहैव सिद्धयतीति काचिदाशङ्का भवत्येव । तथापि ब्रह्मविद्यायाः प्रवर्त्तत्येऽपि प्रवर्त्तयेभ्यः सर्वेभ्यः पाप्मभ्यः प्रवर्त्तन्ब्रह्मविदपचाराणां संभवात् मुक्तिफलानियमकथनार्थं इति । सूत्रम् सफलमेव ।

“ ध्रुवन्तं शपन्तं पुरुषं ध्रुवन्तं यो ब्राह्मणं न प्रणमेयथाहम् ।

स पापकृत् ब्रह्मद्वामिदृग्भ्यः वध्यश्च दण्ड्यश्च न चात्मदीयः ॥”

इत्यादि भारतममाणान् भगवदनुग्रहविरोधि ब्रह्मविदपचारसंभवात् । इति ॥



शार्ङ्गिन् ! तवाद्यकरुणावशतस्तृतीया-  
ध्यायोपि पूर्तिमगमन् मतसंग्रहेऽसिन् ।  
वैराग्यबुद्धिरभवन् मम नाकलोके  
जाता त्वदीयगुणविग्रहलोकनेच्छा ॥

द्वैतम् मुक्तिफलाधिकरणम् । (१८८)

एवं मुक्तिफलानियमस्तदवशावधृतेस्तदवशावधृतेः । (४८४)

एवं प्रारब्धकर्मान्ते मुक्तिर्भवति धीमताम् ।

अन्त्यदेहस्य पतनं यदा मोक्षस्तदा भवेत् ॥ ७२ ॥

अ-र्थः । मुक्तिरूपफलमपि प्रारब्धकर्माभावे शरीरपातानन्तरमेव  
भवति । तत्सत्ये जन्मान्तरेऽपि अनियमः ।

“ अवसन्नं यद्प्रारब्धकर्म तत्रैव गच्छति ।

न चेत् बहूनि जन्मानि प्राप्यैवान्ते न संशयः ॥” इति

अनियमप्रमाणात् । ‘धर्मे स्वर्ग, विधर्मे निरयगोत्येव, ब्रह्मसंस्थो अमृतत्वमे-  
त्येव’ इति श्रुत्या “ विद्वान्मृतमान्प्रोति नात्र कार्या विचारणा ” इति शास्त्राच्च  
ब्रह्मनिष्ठस्य मोक्षस्तिष्ठः इति ॥

ननु चतुर्मुखस्य सर्वगुणोपासकत्वेनोत्तमत्वात् तस्य प्रारब्धे कर्म चतुर्मुख-  
पदमेव तदवसाने तस्य मोक्षः । तथैवेन्द्रादीनामपि ज्ञानित्वेन तेषां च  
निषिद्धाचरणाभावात् तत्सत्पदावसाने तेषामपि ‘ब्रह्मणा सह ते सर्वे’ इति  
वचनेन ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा मोक्ष इति शास्त्रं चेत् ।

“ ब्रह्मचर्मशिरःपट्टो दिक्पालोर्ध्वान्निर्गुणः ।

द्वादशार्धशिरोदामा छद्मदीर्घेऽङ्गुलिः ॥

चूर्णित्कृष्या सर्वेषां भित्वा ताभिरलंकृतः ।

चक्षते प्रलये देवः स्वयं कृष्णादिरूपवान् ॥

शदग्भैव तनुं याति नित्यानन्दस्वस्वगतः ।

लक्ष्मीकान्त समन्ततोमि कलयन्नेवेशितुस्ते समं

पदाम्बुतमवस्तु दूरतयोपात्तं रतो योऽष्टमः ।

यशोपोत्करयक्षनेत्रकुटिल प्रान्तोऽश्वितामिस्तुर-  
खप्रतोपमविष्णुलिङ्गभक्तित्वा ब्रह्मेऽसशकोत्कराः ॥”

वचनेन ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा मोक्ष इति शास्त्रं चेत् ।

इति आचार्यवचनादिभिः ब्रह्मेन्द्रादीनां विष्णावपचारकरणं ततश्च तत्रासः

इत्यादि प्रतिभाति । तत्र कथं युक्तमिति चेत् नैवम् । पौण्ड्रकतामुदेकवत्  
तन्नामधारिणः असुरा एव ते तत्र एव श्री नृसिंहरोषाग्निना दग्धा इत्यर्थवत्  
न दीपः इति ॥

“ शुभेन कर्मणा स्वर्ग निरयं च विकर्मणा ।  
मिथ्याज्ञानेन च तपोज्ञानेनैव परं पदम् ॥  
यदि तस्माद्विरक्तमसन् ज्ञानमेव समाश्रयेत् ।  
सर्वविश्वा प्रेरकश्च सर्वरूपेष्वभेदवान् ॥  
सर्वदेशेषु कालेषु स एकः परमेधरः ।  
तद्भक्तितारतम्येन तारतम्यं विमुक्तिगम् ॥  
सच्चिदानन्द आत्मेति मनुज्यैस्तु सुरेश्वरैः ।  
यथाक्रमं बहुगुणैः ब्रजणात्वस्विलैर्गुणैः ॥  
उपास्यस्सर्वत्रेदैश्च सर्वैरपि यथा बलम् ।  
ज्ञेयो विष्णुर्विशेषस्तु ज्ञाने स्वादुत्तरोत्तरम् ॥  
सर्वेऽपि पुरुषार्थास्त्युः ज्ञानादेव न संशयः ।  
न लिप्यते ज्ञानबांधं सर्वदोषैरपि क्वचित् ॥  
गुणदोषैस्त्युक्तस्यापि वृद्धिहासौ विमुक्तिगौ ।  
नृणां सुराणां मुक्तौ तु सुखं कलमं यथाक्रमम् ॥”

॥ इति मत्तत्रयसारसंग्रहः अशुभाप्योक्तेः ॥

॥ इति मतत्रयसारसंग्रहे तृतीयाध्याये चतुर्थः पादः ॥

इति भारद्वाजकृत्तिलकान्तं नवसालपुराणीसविद्वत्समाभ्युत्थानां दानाधिकारिणां  
विद्वन्मण्डमण्डनाद्यपिविरुद् विद्यावारिध्याम्लयविरुद्दालंकृतानां  
मतत्रयनिरूपकाणां कालि. बर्दीपुरं. रङ्गाचार्याणां कृतिषु

॥ मतत्रयसारसंग्रहः संपूर्णः ॥

॥ श्रीमते लक्ष्मीनृसिंहपरब्रह्मणे नमः ॥

॥ श्री ॥

॥ श्रीमते लक्ष्मीनृसिंहपरब्रह्मणे नम ॥

॥ मतत्रयसारसंग्रहे ॥

॥ चतुर्थाध्याये — प्रथमः पादः ॥

श्रीमन्त्रसिंह श्रीशार्ङ्गिन् गर्वविघ्ननिवारक ! ।

मतत्रयसारस्य शेषपूर्तिं कुरु द्रुतम् ॥

अद्वैतम् आवृत्त्यधिकरणम् — १५४

ओ ॥ आवृत्तिस्तदुपदेशात् । (४७८)

लिङ्गाच्च । (४७९)

गतो विद्यासु मर्वासु विचारस्साधनाश्रितः ।

फलाश्रयो विचारस्तु तृतीये संभविष्यति ॥ १ ॥

यद्ब्रह्मणो वेदनमुच्यते तन् सकृत्कृतं वाऽऽसकृदेव वेति ।

ब्रह्मापरोक्ष्यं हि फलं तु तस्याप्रघातमद्वेदनमभ्यसेत्तु ॥ २ ॥

वाक्यार्थज्ञानतो मुक्तेः आवृत्त्या किं फलं भवेत् ।

भंगं तस्त्वमसीत्यस्याप्यावृत्तिः श्रुतिविश्रुता ॥ ३ ॥

वाक्यार्थज्ञानसंपत्तिः वेदनाभ्यसनाद्भवेत् ।

प्रायेण मन्दप्रज्ञा ये तेषामावृत्तिरिष्यते ॥ ४ ॥

अधिकरणार्थः । “आत्मा वा अरे द्रष्टव्य ” (बृ ४-५-६)

“ तमेव धीरो विज्ञाय ” (बृ ४-४ २१) ‘सोऽन्वेष्टयन्स विजिज्ञासितय ’

(छा ८-७-१) इत्यादौ ज्ञानसंपादनं सकृत्कृतमेव उत आवृत्त्या वेति संशये

यथा यागादौ प्रयाजादि यागा सकृदेवानुष्ठेया , तद्वत् सकृदेवेति प्राप्ते

ज्ञानावृत्तिं कर्तव्या । “ श्रोतव्यो मन्तव्यो निधिष्यासितव्य ” इत्यादि

श्रुतिभ्यः जानावृत्तिरेव प्रतीयते । यथा ‘ब्रीहिनवदन्ति ’ इत्यत्र तण्डुलादि

निष्पत्तिर्पर्यन्तं अवघातादयो आश्रियन्ते तथा ब्रह्मसाक्षात्कारपर्यन्तं ज्ञानावृत्तिः कर्तव्या । प्रयाजादयस्तु अङ्गत्वेन श्रुताः सकृदेवेति न दोषः ।

यदि 'तत्त्वमसि' इत्यादिना अन्यं, ज्ञानं 'तं विद्याकर्मणी समन्वारमेते' इत्यादि श्रुत्या, 'बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते' इति स्मृत्या च पूर्वमुकृतवशात् साक्षात्कारजनकं भवेत्, तदा तस्य नावृत्तिः । प्रायेण मन्दप्रज्ञा हि लोके दृश्यन्ते । बहूनामुपकाराय प्रवृत्तत्वाच्छास्त्रस्य सामान्येन मन्दप्रज्ञानां आवृत्तिविघ्नानार्थमिदमधिकरणम् । इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् आवृत्त्याधिकरणम् । (१२४)

शाङ्गिन् ! सपरिवारं त्वां प्रपद्ये शरणं मुदा ।

शेषस्तुरीयाध्यायोत्र लिख्यते फलकामिना ॥

आवृत्तिसकृदुपदेशात् । (४७०)

लिङ्गाच्च । (४७१)

तृतीये लक्षणे पूर्वं साक्षा विद्या विचारिता ।

विद्याफलं चतुर्थेऽत्र सविशेषं विचिन्त्यते ॥ ५ ॥

सकृत्कर्तव्यमेवात्र वेदनं नाभ्यसेदिति ।

ब्रह्मैव वेद यो ब्रह्मा सयुक्त्युक्तेः न चास्ति तत् ॥ ६ ॥

विजातीयप्रत्ययार्थध्यानादेव विमोक्षणम् ।

आवृत्त्यैव तु साध्यं तत् ध्यानोपास्त्यादिनोच्यते ॥ ७ ॥

अधिकरणार्थः । 'तमेवं विदित्वाऽतिमृत्युमेति' (श्रे. ३-८)

'ब्रह्मा वेद ब्रह्मैव भवति' (मु. ३-२-९) इत्यादि विहितं वेदनं सकृत्कृतमेव फलवत् उत असकृत् कृतमिति । असकृत्कृतमेव फलवदिति सिद्धान्तः ।

'निधिध्यासितत्रयः' इत्यादिना विहितं ज्ञानं असकृदावृत्तसन्ततस्मृतिरूपमिति ।

'तद्रूपप्रत्यये चैका सन्ततिध्याननिस्स्पृहा । तद्रूपानं ग्रथमैषाद्भिर्भरद्भै-

निष्पाद्यते तथा' ॥ इति विष्णुपुराणश्लोके प्रथमैष्यद्भिः अङ्गैः ध्यानं निष्पाद्यते इत्यर्थात् असकृदावृत्तिरेव संपाद्येति निश्चीयते । 'ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति' इत्यादि धेदन्तस्य 'तादृगेव भवति' 'परमं साम्यमुपैति' इत्यदि श्रुत्यै-  
कार्थाय अत्रत्य एव शब्दस्य इवार्थकमाश्रित्य ब्रह्मसदृशो भवतीत्यर्थः ॥

द्वैतम् आवृत्त्यधिकरणम् । (१८९)

ओं आवृत्तिरसकृदुपदेशात् । (४८५)

ओं लिङ्गाच्च । (४८६)

कर्मनाशाह्वयफलं चतुर्थेऽसिन्निरूप्यते ।

श्रवणाद्येकवारेण न फलप्राप्तिरिष्यते ॥ ८ ॥

'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं'मसकृत् पठितं श्रुतौ ।

'भृगुर्वै वारुणिरिति गुरुपसदनश्रुतेः ॥ ९ ॥

नित्यशः श्रवणाद्येव कार्यं मोक्षार्थिभिस्त्वयम् ।

ब्रह्मणो दर्शनं यावत् ध्यानाद्यभ्यसनं भवेत् ॥ १० ॥

अधिकरणार्थः । 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्यादिना विहित-  
श्रवणादिकं 'स य येपो अणिमा ऐतदात्म्यमिदं सर्वं' इत्याद्यसकृदुपदेशात्,  
'भृगुर्वै वारुणिः स तपो तप्यत, पुनरेव वारुणं पितरमुपससार' इत्यादिना  
पुनः पुनः गुरुपसत्या श्रवणाद्यावर्तनदर्शनात् 'नित्यशः श्रवणं चैव मननं  
ध्यानमेव च । कर्तव्यमेव पुरुषैः ब्रह्मदर्शनमिच्छुभिः ।' इति प्रमाणाच्च  
ध्यानावृत्तिः फलव्या ॥

अद्वैतम् आत्मत्वोपासनाधिकरणम् । (१५५)

आत्मेतितृपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च । (४८०)

ध्यानं कथं कार्यमहं तदन्यः मत्तोऽन्य आत्मेत्यहमेव वा सः ।

ब्रह्माहमस्म्येपत एवमार्थः अहं परात्मेति विचिन्तनीयः ॥ ११ ॥

अधिकरणार्थः । परमात्मा चिन्तनीय इत्यत्र अहं परमात्मा इति  
वा, मत्तो अन्यः परमात्मा इति वेति विशये 'त्वं वाऽहमस्मि भगवो देवते,

अहं वै त्वमसि देवते' (वृ. ५-७-२२) इति 'अहं ब्रह्मासि' 'एष त  
आत्मा सर्वान्तरः' (वृ. ३-४-१) 'तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि' (छा. ६-८-७)  
इत्यादि श्रुतिभिः अहमात्मेत्येव ध्येयः । इति ज्ञायते ॥

विशिष्टाद्वैतम् आत्मत्वोपासनाधिकरणम् । (१२५)

आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च । (४७२)

उपासकस्वात्मतया परात्माध्ययदशरीरी निरुपाधिकस्तः ।  
देहस्य नैजस्य यथाऽयमात्मा स्यात्मान्तरात्मा स तथाऽनुपास्यः ॥ १२ ॥

अधिकरणार्थः । उपासकः जीवात्मा स्वदेहस्य यथा स्वयमात्मा  
तथा स्वात्मनोऽपि परमात्मा आत्मा इत्येव उपासीत इत्यर्थः । 'य आत्मनि  
तिष्ठन्' इत्यादिना शिष्येभ्य एवमेवोपदिशन्ति च । इति ॥

द्वैतम् आत्माधिकरणम् । (१९०)

ओ आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च । (४८७)

आत्मा विष्णुरिति ध्येयः आत्मेत्युपदिशेद्गुरुः ।

'आत्मा खैवैव भवति'त्यादिमानात् गुरुक्तिः ॥ १३ ॥

अधिकरणार्थः । उपासकैः आत्मा विष्णुरिति ध्येयः । आत्मा  
विष्णुः मम स्वामीति ध्येयः, नान्यं चिन्तयेत् इति शिष्येभ्यः उपदि-  
शन्तीत्यर्थः । 'आत्मेत्येवोपास्यः', 'आत्मा खैवैव भवति' इति ग्राहयन्ति च  
इत्यादि प्रमाणात् । इति ॥

अद्वैतम् प्रतीकाधिकरणम् । (१५६)

न प्रतीके न हि सः । (४८१)

मन आदि प्रतीकोपासनेऽत्रात्ममतिर्न हि ।

प्रतीकसदृशो ध्याता तदात्मेति न चिन्तयेत् ॥ १४ ॥

अधिकरणार्थः । स यो नामब्रह्मेत्युपास्ते (छा. ७-१-५) इत्यादौ प्रतीकोपासने आत्मेत्येषोपासना कार्या । नामादीनां ब्रह्मविकारत्वेन ब्रह्मत्वोपपत्तेः इति प्राप्ते प्रतीकोपासने नात्ममतिः कार्या । नामादीनां ब्रह्मविकारत्वाम्युपगमे प्रतीकाभावप्रसङ्गात् । अतः प्रतीकेषु आत्मदृष्टिः न क्रियते । इति ॥

अद्वैतम् ब्रह्मादृष्ट्यधिकरणम् । (१५७)

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् । (४८२)

नामादौ ब्रह्मदृष्टिस्स्यात् न ब्रह्मणि तथा विधा ।

निकृष्टे तु समुत्कृष्टदृष्टिः कार्येति शास्त्रतः ॥ १५ ॥

अधिकरणार्थः । 'आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः' (छा. ३-१२-१) इत्यादौ आदित्यादौ ब्रह्मदृष्टिः कर्तव्या न ब्रह्मणि आदित्यादि दृष्टिः । उत्कृष्टदृष्टिः निकृष्टे कर्तव्या इति न्यायात् । प्रतीकोपासकस्य फलदाता तु ईश्वर एव । 'फलमत उपपत्तेः' इत्यत्रोक्तमेव ॥

विशिष्टाद्वैतम् प्रतीकाधिकरणम् । (१२६)

न प्रतीके न हि सः । (४७३)

ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् । (४७४)

नामब्रह्म मनोब्रह्मेत्युपास्तौ नात्मचिन्तनम् ।

नामादौ ब्रह्मदृष्टिर्हि विपरीते निकृष्टता ॥ १६ ॥

अधिकरणार्थः । 'मनोब्रह्मेत्युपासीत' (छा. ३-१८-१) इत्यादि प्रतीकोपासनेषु प्रतीक एवोपास्यः न ब्रह्मा । प्रतीकोपासने चान्नात्र ब्रह्मदृष्ट्या अनुसन्धानम् । उपास्य प्रतीकस्य उपासितुरात्मत्वाभावात् न तथा अनुसन्धेयम् । मन आदिषु ब्रह्मदृष्टिरेव युक्ता । न ब्रह्मणि मन आदि दृष्टिः । इति ॥

द्वैतम् न प्रतीकाधिकरणम् । (१९१)

न प्रतीके न हि सः । (४८८)

नामब्रह्मेत्याद्युपास्तौ नामादौ वर्तते हरिः ।

प्रथमान्ताविभक्तिश्च सप्तम्यन्ते समर्थिता ॥ १७ ॥

अधिकरणार्थः । नामादि प्रतीके ब्रह्मदृष्टिर्नकार्या । नामादौ ब्रह्म वर्तते इति ध्येयम् । 'नामादि प्राणपर्यन्तं उभयोः प्रथमात्वतः । ऐक्यदृष्टिरिति भ्रान्तिः अकुधानां भविष्यति ॥' 'नामादि स्थितिरेवात्र ब्रह्मणो हि विधीयते । सर्वथा प्रथमा यस्मात् सप्तम्यर्था ततो मता ॥' इति सिद्धान्तात् ।

छान्दोग्ये 'नाम ब्रह्मेत्युपास्ते' इत्यारभ्य 'प्राणं ब्रह्मेत्युपास्ते' इत्यन्त-  
चावयसमूहे प्रथमान्तद्वितीयान्तपदानां सप्तम्यन्त एवार्थः । प्रथमाविभक्तिश्च  
सर्वविभक्त्यर्थप्रतिपादिकेति सर्वत्र सप्तमी विभक्तिरेवाङ्गीकार्या इत्यर्थः ॥

सूत्रार्थः स्पष्टः ।

द्वैतम् ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणम् । (१९२)

ओं ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् । (४८९)

सर्वैर्विष्णौ ब्रह्मदृष्टिः कार्या ब्रह्म महत्स्मृतम् ।

आत्मोपास्तावपि ब्रह्मध्यानयुक्तं हि युज्यते ॥ १८ ॥

अधिकरणार्थः । सर्वैः विष्णावेव ब्रह्मदृष्टिः कार्या, ब्रह्मणः उत्कृष्ट-  
त्वात् । 'ब्रह्मदृष्ट्या सदोपास्यो विष्णुस्सर्वैरपि ध्रुवम् । महत्त्वाची  
शब्दोऽयं महत्त्वज्ञानमेव हि ॥ सर्वतः प्रीतिजनकं अतन्तुसर्वथा भवेत् ।  
आत्मेत्येव यदोपासा तदा ब्रह्मत्संयुता । कार्यैव सर्वथा विष्णोर्ब्रह्मत्वं न  
परित्यजेत् ॥' इति ब्रह्मतर्कप्रमाणात् ब्रह्मशब्दार्थविशिष्टं आत्मेत्युपासनं कार्यम् ॥



अद्वैतम् आदित्यादिमत्यधिकरणम् । (१५८)

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः । (४८३)

तमुद्गीथमुपासीतित्यादित्यादि मतिस्तु सा ।

उद्गीथादिषु कर्तव्या कर्मधिर्विद्ययोच्यते ॥ १९ ॥

अनङ्गसंश्रयार्कादिमतिरुद्गीथ एव सा ।

निर्देशानां व्यत्ययोपि तुल्या युक्तिर्हि दृश्यते ॥ २० ॥

अधिकरणार्थः । 'य एवासां तपति तमुद्गीथमुपासीत' (छा. १-३-१) 'लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत' (छा. २-२-१) 'इयमेवर्गभिः साम' (छा. १-६-१) इत्यादौ अङ्गाश्रय उपासनादौ आदित्यादौ उद्गीथादि दृष्टिः, उत उद्गीथातौ आदित्यादि दृष्टिरिति संशये, अत्र उत्कर्ष निकर्माभावात् उभयथापि उपासनं संभवतीति प्राप्ते उद्गीथादिषु अर्कादिमतयः क्षिप्येरन् । अर्कादि-ज्ञानैः संस्क्रियमाणा उद्गीथादिः कर्मसमृद्धिं करोति । 'यदेव विद्यया करोति तदेव वीर्यवत्तरं भवति' इति श्रुतेः । उद्गीथाद्यपेक्षया देवतायाः उत्कर्षत्वात् । कर्मसमृद्धिफलेष्वेवं भवंत् । स्वतन्त्रेषुपासनेष्वपि कथमिति चेत् तत्रापि तथैव भवेत् । द्वितीया निर्देशसाम्यात् ॥

विशिष्टाद्वैतम् आदित्याधिकरणम् । (१२७)

आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः । (४७५)

कर्माङ्गभूतोद्गीथाहौ आदित्यादिमतिर्भवेत् ।

देवताराधनद्वारा फलसिद्धिप्रतीतितः ॥ २१ ॥

अधिकरणार्थः । यागाङ्गभूतोद्गीथोपास्तौ आदित्यादि दृष्टिः कर्मा ।

फलसाराधनत्वेन देवताया उत्कर्षात् ॥

द्वैतम् आदित्याधिकरणम् । (१९३)

ओं आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः (४९०)

‘चक्षोस्सूर्यो मुख्यादिन्द्रः’ इति विष्णोर्ब्रह्मदेवताः ।

मुमुक्षुभिर्विमुक्तयर्थं सर्तव्याश्च तदाश्रिताः ॥ २२ ॥

अधिकरणार्थः । ‘चक्षोस्सूर्यो अजायत मुख्यादिन्द्रश्चाग्निश्च’ इत्या-  
थुपासनं देवानामेव कार्यं । स्रष्टोत्पत्तिस्थानत्वात्, स्वाश्रयात्, मुक्तौ तत्र  
लयस्यापेक्षितत्वाच्च उपपन्नं तेषां तत्रोपपन्नं । ‘आधिग्याधिनिमित्तो  
विक्षिप्तमनसोपि तु । गुणानां स्मरणाशक्तौ विष्णोर्ब्रह्मत्वमेव तु । सर्तव्यं सर्तं  
तस्तु न कदाचित् परित्यजेत् । अत्र सर्वगुणानां च यतोऽन्तर्भाव इष्यते ।  
सोत्पत्यङ्गं च देवानां विष्णोश्चिन्त्यं सदैव तु । तेषां तत्र प्रवेशो हि मुक्ति-  
रित्युच्यते बुधैः । तदाश्रिताश्च ते नित्यं ततश्चिन्त्यं विशेषतः ॥’ इति  
प्रमाणात् ॥

सूत्रार्थः । आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥—आदित्यादि इति  
लुप्ततृतीयावहुदचनं । आदित्यादिभिः=देवैः, अङ्गैः=विष्णोरङ्गैः, मतयः=  
आदित्यादिमतयः, कार्या । उपपत्तेः=उपपन्नत्वात्—यस्य यतः उत्पत्तिः  
तस्य तत्र लयः ॥

अद्वैतम् असीनाधिकरणम् । (१५९)

आमीनस्सम्भवात् । (४८४)

ध्यानाच्च । (४८५)

अचलत्वं चापेक्ष्य । (४८६)

स्मरन्ति च । (४८७)

प्रतीकाद्यं तत्त्वमसीत्याद्यं चोपासनं कथम् ।

कार्यं निश्चलमासीनः ध्यायेदिति विधीयते ॥ २३ ॥

अधिकरणार्थः । सम्यग्दर्शनव्यतिरिक्तोपासनेषु आसीनः शयानो वा  
तिष्ठन् वा उपासनं कुर्यात् इति सामान्यतः प्राप्ते समानप्रत्ययमवाहकरणं  
उपासनं गच्छतो धावतो वा तिष्ठतो वापि न संभवति । चित्तविशेषकत्वात् ।

अतः आसीन एव उपासनं कुर्यात् । ध्यायति धकः इत्यादौ यथावा निश्चलत्वं दृश्यते तद्वत् 'ध्यायीत' इत्यादि विधानात् 'शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः' इति गीतावचनाच्च पञ्चकाथासननिष्ठस्यैव उपासना संभवतीति योगशास्त्रोक्तेश्च ॥

'स्वस्तिकं गोमुखं पद्मं पीरसहासने यथा ।

भद्रं मुक्तासनं चैव मयूरासनमेव च ।

सुखासनसमारुह्य च नवमं मुनिपुङ्गव ॥'

इति नवविधासनानि तल्लक्षणानि च जायालदर्शनोपनिषदि द्रष्टव्यानि ॥

विशिष्टाद्वैतम् आसीनाधिकरणम् । (१२८)

आसीनस्सम्भवात् । (४७६)

ध्यानाच्च । (४७७)

अचलत्वंश्चापेक्ष्य । (४७८)

स्मरन्ति च । (४७९)

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् । (४८०)

निश्चलत्वे ध्यानसिद्धिः आसीनस्यैव संभवेत् ।

उपविश्यासने युञ्ज्यात् योगं सापाश्रयो बुधः ॥ २४ ॥

अधिकरणार्थः । उपासनं तैलधारावदविच्छिन्नस्मृतिसन्तानरू

विजातीयप्रत्ययान्तराव्यवहितं तच्च पश्चार्धधारणप्रयत्ननिवृत्तये सापाश्रवस्य आसीनस्यैव संभवति । न तु देशकालादि नियमः । मनोनुकूल इति वाक्यशेषात् ॥

द्वैतम् आसीनाधिकरणम् । (१९४)

ओं आसीनस्संभवात् । (४९१)

ओं ध्यानाच्च । (४९२)

ओं अचलत्वं चापेक्ष्य । (४९३)

ओं स्मरन्ति च । (४९४)

ओं यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् । (४९५)

आसीनेनैव निध्यानं कार्यं चित्तं तदा स्थिरम् ।

एकाग्रतामतिर्षत तत्र ध्यानं प्रकीर्तितम् ॥ २५ ॥

विष्णुध्याने देशकालनियमादि प्रदर्शनम् ।

मनः प्रसादसिद्धयर्थं न तु देशादिना फलम् ॥ २६ ॥

अधिकरणार्थः । सर्वदोषासनं कुर्वन्नपि आसीनो विशेषतः कुर्यात् ।

“ स्मरणोपासनं चैव श्रानात्मकमिति द्विधा ।  
स्मरणं सर्वदा योग्यं ध्यानोपासनमासने ॥  
नैरन्तर्यमनोवृत्तेः ध्यानमित्युच्यते बुधैः ।  
आसीनस्य भवेत्तस्य न अध्यानस्य निद्रया ॥  
स्थितस्य गच्छतो वापि विश्लेषस्थैव सम्भवात् ।  
स्मरणात् परमं ज्ञेयं ध्यानं नास्त्यत्र संग्रहः ॥  
अचलं चेच्छरीरं स्यान् मनसश्चाप्यचालनम् ।  
चलने तु शरीरस्य चञ्चलं च मनो भवेत् ॥  
समं कायशिरोभ्रीधं धारयन्नचलं स्थिरः ।  
सपेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥  
तमेव देशं सेवेत तं कालं तावत्स्थितिम् ।  
तानेव भोगान् भुञ्जीत मनो यत्र प्रसीदति ॥  
नहि देशादिभिः कश्चित् विशेषस्समुदीरितः ।  
मनः प्रदर्शनार्थं हि देशकारादि चिन्तना ॥”

इत्यादि प्रमाणैः मनोनुकूलदेशो योगशास्त्रोक्तासनमासीनः उपामनं कुर्यात्  
इत्यर्थः ॥

अद्वैतम् एकाग्रताधिकरणम् । (१६०)

यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् । (४८८)

चित्तस्यैकाग्रता यत्र तत्रैवोपासना स्मृता ।

शाची दिगादिनियमो न मनः प्रियताधिता ॥ २७ ॥

अधिकरणार्थः । उपासनेषु यथा यागादिकरणे 'प्राचीनवंशं करोति'; 'वसन्ते ज्योतिषा यजेत' इत्यादि दिग्देशकालादि नियमः आश्रितः, तद्वत् अत्र न । 'मनोनुकूले नतु चक्षुःपीडने, गुहानिवाताश्रयणे प्योजयेत्' इति उपासनाविधायकवाक्यदोषात् चित्तस्य एकाग्रता यत्र भवति तत्रैवोपासनं कर्तव्यमिति प्रतीतिः ॥

अद्वैतम् आप्रायणाधिकरणम् । (१६१)

आप्रायणात्तत्रापि हि दृष्टम् । (४८९)

सम्यग्दर्शनपर्यन्तं तच्चमस्यादि चिन्तनम् ।

प्राप्तुक्तैवाभ्युदयफलोपास्तिरत्र विचार्यते ॥ २८ ॥

'तावत्कतुर्हामुं लोकं' प्रेत्येत्यदि शयीयशात् ।

आप्रायणादुपास्तिस्स्यात् मृतिकाले च तत्स्मृतोः ॥ २९ ॥

अधिकरणार्थः । पूर्वोक्तोपासनवृत्तिरेव अभ्युदयफलं चिन्त्यतेऽत्र । ऐहिकामुम्भिकमालोद्देशेन क्रियमाणं उपासनं आमरणात् कर्तव्यम् । अन्य-ज्ञानवशात् अदृष्टफलप्राप्तेः । 'अच्छित्तः तेनैव प्राणमायाति, प्राणस्तेजसा युक्तः, स आत्मना यथा संकल्पितं लोकं नयति' इत्यादि श्रुत्या जन्मान्तरोप-गोम्यफलसाधनकर्मणः मरणकालेऽपि सच्चित्तगतत्वेन श्रूयमाणत्वात् । 'स यावत्कतुः अयमसालोकात् प्रैति' इति

“यं यं वापि सरन् भावं त्यजत्यन्तो कलेवरं ।

तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भवभावितः ॥”

इत्यादि श्रवणात् आमरणं ध्यानं दृश्यते ॥

अधिकरणार्थः । ब्रह्मविद्याऽधिगमे सति पापं क्षीयते वा न वेति विशये 'न हि कर्म क्षीयते' इत्यादि स्मृत्या पापफलस्यानुभवादेव नाशोक्तेः न क्षीयते इति प्राप्ते ब्रह्माधिगमे सति उत्तरपूर्वाघयोः अश्लेषविनाशौ भवत इति सिद्धान्तः । 'यथा पुष्करपलाशे आपो न क्षिप्यन्ते एवमेवं विदि पापं कर्म न क्षिप्यते' (छा. ४-१४-३) 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे' (मु. २-२-८) इत्यादि श्रुतेः । तस्माद्ब्रह्माधिगमे दुरितक्षयो भवति ॥

विशिष्टाद्वैतम् तदधिगमाधिकरणम् । (१३०)

तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् । (४८२)

पदवित्तं विदित्वा 'न कर्मणा लिप्यते' बुधः ।

इति श्रुत्या ब्रह्मविदोऽप्यश्लेषो हानिरंहसः ॥ ३३ ॥

अधिकरणार्थः । 'तस्यैवात्मा पदवित्तं विदित्वा न कर्मणा लिप्यते पापकेन' 'तद्यथेपीकतूलममौ प्रोतं प्रतूयेत एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते' (छा. ५-२४-३) इत्यादि श्रुतिभ्यः । विद्या प्राप्तौ उपासकस्य विद्यागौरवात् उत्तराघस्याश्लेषः पूर्वाघस्य विनाशश्च भवतः । 'नानुक्तं क्षीयते कर्म कल्प कोटिशतैरपि' इत्यादि शास्त्रं तु कर्मणां फलजननसामर्थ्याद्ब्रह्मविषयमिति न विरोधः । इति ॥

अद्वैतम् इतरासंश्लेषाधिकरणम् । (१६३)

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु । (४९१)

एष एते पुण्यपापे तरतीत्यादिनेतरत् ।

पुण्यं बुधं न बध्नाति देहपाते विनश्यति ॥ ३४ ॥

अधिकरणार्थः । विद्यानिष्ठस्य पापवत् पुण्यस्यापि अश्लेषविनाशौ भवतः । 'उभे उ है वैष एते तरति' (इ. ४-४-२२) 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि' (मु. २-२-८) 'नैनं सेतुमहोरत्रे तरतः' (छा. ८-४-१) इत्यादि श्रुतिभ्यः पुण्यस्यापि पाप्मशब्देन ग्रहणं कृत्वा तद्विनाशोक्तेः । शरीरपाते तु मोक्ष एवेत्यर्थः । इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् इतराधिकरणम् । (१३२)

इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु । (४८३)

निवर्तन्ते च पाप्मानः इति श्रुत्या विपश्चितः ।

शरीरपातादूर्ध्वं तु नश्यन्ति सुकृतानि च ॥ ३५ ॥

अधिकरणार्थः । विद्यया उपासकस्य पुण्यस्यापि अश्लेषविनाशो भवतः । 'सर्वे पाप्मानो अतो निवर्तन्ते' (छा. ८-४-१) 'तत्सुकृतदुष्कृते धूनुते' (कौपी. १-४) इत्यादि श्रुतेः । शरीरपातादूर्ध्वं सुकृतानि नश्यन्तीत्यर्थः 'तत्सुकृतदुष्कृते धूनुते' इत्यत्र तच्छब्दस्य, तत्=सः उपासकः इति वा तस्मिन् समये इति वा तदा वा इत्यर्थः ॥

अद्वैतम् अनारब्धकार्याधिकरणम् । (१६४)

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः । (४९२)

अनारब्धफले एव पुण्यपापं विनश्यतः ।

आरब्धयोः स्थितिं ज्ञानं न विमोक्ष्ये इति श्रुतिः ॥ ३६ ॥

अधिकरणार्थः । पूर्वोक्त पुण्यपापविनाशः अनारब्धफलयोः पुण्यपापयोर्विनाशः उत अनारब्धफलयोरिति सगये अप्रवृत्तफलयोरेव पुण्यपापयोः सधित्योः ज्ञानोत्पत्तेः प्राक् विनाशः न तु आरब्धकार्ययोः । 'प्रारब्धं भोगतो नश्येत्' 'तस्य तावदेव चिरं भावन्न विमोक्ष्ये' (छा. ६-१४-२) इत्यादि शाल्वात् प्रारब्धशरीरान्त एव मोक्ष इति प्रतीतेः ॥

विशिष्टाद्वैतम् अनारब्धकार्याधिकरणम् । (१३२)

अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः । (४८४)

ब्रह्मविद्यां मुमुक्षोश्च सर्वं पापं व्यपोहति ।

नानारब्धफले एव नश्यतो देहसुस्थितेः ॥ ३७ ॥

अधिकरणार्थः । उपासकस्य उक्तः सर्वपापविनाशः अप्रवृत्तफलक एव ।  
‘तस्य तावदेवचिरं यावत्तविमोक्षये अथ संपत्स्ये’ (छा. ६-१४-२) इति  
प्रारब्धशरीरपातविलम्बावधिश्रुतेः । इति ॥

अद्वैतम् अग्निहोत्राधिकरणम् । (१६५)

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् । (४९३)

अतोऽन्यापि द्वेकेषामुभयोः । (४९४)

नित्याग्निहोत्रादिकं च कर्तव्यं ज्ञानसिद्धये ।

पूर्वपुण्यादि नाशोत्र श्रुत्यैव प्रतिपादितः ॥ ३८ ॥

अधिकरणार्थः । ब्रह्मविद्यानिष्ठस्य सर्वपुण्यविनाशोक्तौ सत्यामपि  
नित्याग्निहोत्रादिकं सन्ध्यावन्दनादिकं स्वस्वाश्रमकर्म कर्तव्यमेव । ‘समेतं  
वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन (वृ. ४-४-२२) इति  
श्रुत्या विद्यासिद्धये यज्ञदानादिकं कर्तव्यमिति प्रतीतेः । तर्हि पुण्यपापा-  
श्लेषविनाशौ कथमुपपद्येत इति चेत् नित्यकर्मणः व्यतिरिक्ताः साधुकृत्याः  
ऐहिकामुष्मिकप्रयोजनाः अनन्ता अनारब्धफलाः सम्भवन्तीति तद्विषयके ते  
इति ॥

अद्वैतम् विद्याज्ञानसाधनत्वाधिकरणम् । (१६६)

यदेव विद्ययेति हि । (४९५)

उभौ विद्वानविद्वांश्च मुमुक्षू कुरुतस्तदा ।

ज्ञानद्वारा च कर्मेदं मुमुक्षोरुपकारकम् ॥ ३९ ॥

अधिकरणार्थः । पूर्वोक्तं अनुष्ठेये नित्याग्निहोत्रादिकं विद्यानिष्ठस्यैव  
उक्तं अविद्यानिष्ठस्यापि इति विशये उभयेषामपि विहितमेव । ‘यदेव विद्यया  
करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवतरं भवति’ (छा. १-१-१०) इति  
विद्यासंयुक्तस्य कर्मणः वीर्यवतरत्वाभिधानेन विद्याविहीनस्यापि अग्निहोत्रादि  
कर्म कर्तव्यमिति प्रतीयते । इति ॥



विशिष्टाद्वैतम् अग्निहोत्राद्यधिकरणम् । (१३३)

अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् । (४८५)

अतोऽन्यापि लोकैयामुभयोः । (४८६)

यदेव विद्येति हि । (४८७)

आथमोक्तानि कर्माणि न त्वजेरन् विपश्चितः ।

ब्रह्मविद्योत्पादकानि तानि कार्याणि कालतः ॥ ४० ॥

पूर्वपुण्यं विनष्टं च फलं विद्या भविष्यति ।

प्रतिबद्धफलं कर्म शत्रुमिवादि गोचरम् ॥ ४१ ॥

अधिकरणार्थः । स्वस्वाश्रमधर्माः विदुषः विद्यास्यकार्यार्थै अनुष्ठेय  
एव । तमेतमित्यादि श्रुतेः । 'सुहृदस्माधुकृत्यां' (भा. १-१-१०)  
इति श्रुतिस्तु विद्याधिगमात्पूर्वं प्रबलकर्मप्रतिबद्धफलक साधुकृत्या विषया ।  
'यदेव विद्या करोति' इति श्रुत्या प्रतिबद्धफलक पुण्यसत्त्वस्य ज्ञानात् ।  
इति ॥

अद्वैतम् इतरक्षपणाधिकरणम् । (१६७)

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते । (४९६)

प्रारब्धं कर्मभोगेन क्षपयित्वा ततश्शुचिः ।

मायानिवृत्त्या ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति पण्डितः ॥ ४२ ॥

अधिकरणार्थः । ज्ञानी आरब्धेफले पुण्यपापे उपभोगेन विनाश्य  
ब्रह्मैव सन् ब्रह्म सम्पद्यते इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् इतरक्षपणाधिकरणम् । (१३४)

भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाय सम्पद्यते । (४८८)

प्रारब्धस्य फलं ज्ञानी भुक्त्वा देहावसानतः ।

विद्याफलं मुक्तिरूपं आप्नोतीतीह कथ्यते ॥ ४३ ॥

अधिकरणार्थः । आरब्धकार्ये पुण्यपापेऽपि आरब्धशरीरान्ते विनश्यतः ।  
 'तस्य तावदेव चिरं' (छ. ६-१४-३) इति प्रारब्धशरीरावसानावधि  
 विलम्बश्रुतेः । प्रारब्धस्य भोगेनैव नाशोक्तेः ॥

द्वैतम् तदधिगमाधिकरणम् । (१९६)

ओं तदधिगम उत्तरपूर्वाचयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् । (४९७)

ओं इतरस्याप्येवमश्लेषः पाते तु । (४९८)

ओं अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तद्वधेः । (४९९)

ओं अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तदर्शनात् । (५००)

ओं अतोऽन्यदपीत्येकेषामुभयोः । (५०१)

ओं यदेव विद्ययेति हि । (५०२)

ओं भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाथ संपत्स्यते । (५०३)

उत्तरापस्य चाश्लेषः पूर्वाचस्य विनाशनम् ।

एवं पुण्यस्याश्लेषः \*पाते शत्रुवृषस्य च ॥ ४४ ॥

अप्रारब्धफले एव पुण्यपापे विनश्यतः ।

अग्निहोत्रादि कर्माणि कार्यं मोक्षस्य सिद्धये ॥ ४५ ॥

मुक्त्ययोग्यं च यत्पुण्यं तन्मित्राय प्रदीयते ।

ज्ञानिना रचितं पुण्यं स्वल्पं तद्वीर्यवत्तरम् ॥ ४६ ॥

प्रारब्धे पुण्यपापे ये क्षपयित्वाथ भोगतः ।

स्वयोग्यतानुसारेण प्राप्नोति ब्रह्म वा तमः ॥ ४७ ॥

अधिकरणार्थः । उपासकस्य ब्रह्मदर्शने उत्तरपापाश्लेषः पूर्वपाप-  
 विनाशश्च भवति । 'तद्यथा पुष्करपलाश' इत्यादि श्रुतिभ्यः । पुण्य-  
 स्याप्येवं अश्लेषः पाते

“ यथाऽश्लेषो विनाशश्च मुक्तस्य तु विकर्मणः ।

एवं सुकर्मणश्चापि पततन्तमसि ध्रुवम् ॥ ” इति प्रमाणात् ।

\* पाते=तमः प्रवेदाकाले आत्मने सतीत्यर्थः ।

- “ यद्ग्नारब्धपापं स्यात्तद्विनश्यति निश्चयात् ।  
 पश्यतो ब्रह्मनिर्द्वन्द्वं हीनं च ब्रह्मपश्यतः ॥”
- “ द्विपतो वा भवेत्पुण्यनाशो नास्त्यत्र संशयः ।  
 तस्याप्यारब्धकार्यस्य न विनाशोक्ति कुत्रचित् ॥”
- “ आरब्धयोश्च नाशस्यादल्पयोः पुण्यपापयोः ॥” इति ।

‘स एनमविदितो न मुनक्ति यथा वेदो वाऽननूक्तोन्यद्वा कर्मोक्तम्’ ।  
 यदिह वाप्यनेवं विन्मदत्पुण्यं कर्म करोति तद्वास्यांततः क्षीयत एवात्मानमेव  
 लोकमुपासीत स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्मक्षीयते अस्मा-  
 द्भवेवात्मनो यद्यत्कामयते तत्तत्सृजते’ इति ।

- “ अनमीष्टमनारब्धं पुण्यमप्यस्य नश्यति ।  
 विमु पापं परब्रह्मज्ञानिनो नात्र संशयः ॥”
- “ अल्पमात्रकृतो धर्मः भवेत्ज्ञानवतो महान् ।  
 महानपि कृतो धर्मः अज्ञानादिप्ललो भवेत् ॥”
- “ आरब्धपुण्यपापस्य भोगेन क्षणणादनु ।  
 प्राप्नोत्येव तमो धोरं ब्रह्म वा नात्र संशयः ॥”
- “ ब्रह्मणां ज्ञानकालालु पूर्वमारब्धसंशयः ।  
 नियमेन भवेत्तत्र कार्या काचिद्विचारणा ॥”

इति श्रुतिस्मृतिपुराणवचनैः ज्ञानी प्रारब्धकर्म भोगेन क्षपयित्वा प्रारब्धावसाने  
 स्वस्वयोस्यां मुक्तिमाप्नोति । पापिनां तु प्रारब्ध देहावसाने तमसि प्रवेदा  
 इत्युक्तैः ॥

॥ इति मतत्रयसारसंग्रहे चतुर्थाध्याये प्रथमः पादः ॥

## ॥ मतत्रयसारसंग्रहे ॥

॥ चतुर्थाध्याये — द्वितीयः पादः ॥

अद्वैतम् वागधिकरणम् । (१६८)

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च । (४९७)

अत एव च सर्वाण्यनु । (४९८)

जीवस्य देहादुत्क्रान्तौ वाग्वृत्तिः पद्यते हृदि ।

चित्ताद्वाचो जन्यभावाच्छयो हृदि न युज्यते ॥ ४८ ॥

अधिकरणार्थः । अत्र अपरासु विद्यासु फलप्राप्तये देवयानं अवतार-  
यिष्यन् यथाशास्त्रं उत्क्रान्तिक्रमं अन्याचष्टे । 'अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो  
वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्थां देवतायाम् ।'  
(छा. ६-८-६) इति । अत्र प्रयतः पुरुषस्य 'वाङ्मनसि सङ्गच्छते' इति  
श्रूयते । तत्र वागिन्द्रियव्यापारस्य मनसि सङ्गरो वा उत वागिन्द्रियस्य  
वेति संशये वाग्वृत्तिरेव मनसि सम्पद्यत इति सिद्धान्तः । उत्तरत्र 'अवि-  
भागो वचनात्' इति सूत्रेण विभागाभावस्यैवोक्तेः पूर्वत्रोक्ता सम्पत्तिरपि वृत्ति-  
संपत्तिरेव न तु लय इति । मनसः वाचः उत्पत्त्यभावात् मनसि ल्यो न  
युज्यते । किञ्च 'तस्मादुपशान्त तेजाः पुनर्भवगिन्द्रियैः मनसि सम्पद्यमानैः'  
इति (प्रश्न. ३-९) सर्वेन्द्रियाणां मनसि सम्पत्तिः श्रूयते । तदेव शाप्यति  
सम्पत्तिशब्दार्थः वृत्तिसंपत्तिरिति ॥

विशिष्टाद्वैतम् वागधिकरणम् । (१३५)

वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च । (४८९)

अत एव सर्वाण्यनु । (४९०)

वागिन्द्रियं च विदुषः उत्क्रान्तौ युज्यते हृदि ।

अत्र संपत्तिशब्दार्थः संयोगः कथ्यते बुधैः ॥ ४९ ॥

अधिकरणार्थः । विदुषः गतिप्रकारं चिन्तयितुं आरभते । तत्रचो-  
त्क्रान्तिः — 'अस्य सौम्य पुरुषस्य प्रथतो वाङ्मनसि सम्पद्यते' (छा. ६-८-६)  
इति वाचः मनसि सम्पत्तिः वास्तुविमात्रविषया न । अपितु वाक्स्वरूप-  
विषया । 'वाङ्मनसि सम्पद्यते' इति दर्शनाच्छब्दाच्च । दृश्यते वाग्निन्द्रिये  
उपरतेऽपि मनः प्रवृत्तिरिति दर्शनं । 'वाङ्मनसि सम्पद्यते' इति शब्दः ।  
मनो जन्यत्वाभावात् वाचः कथं मनसि सम्पत्तिरिति चेत् सम्पत्तिशब्दस्य  
संयोगः एवार्थः । न तु लय इत्यविरोधः । अत एव सर्वेन्द्रियाणां  
मनसि सम्पत्तिः 'तेजो ह वा ज्ञानः' उत्पारम्य इन्द्रियैः मनसि सम्पद्यमानैः  
इति श्रुत्या उच्यते ॥

इदं वाग्निन्द्रियस्य अधिकरणम् । (१९७)

ओं वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च । (५०४)

ओं अत एव च सर्वाप्यनु । (५०५)

“कर्मक्षयस्तथोत्क्रान्तिः मार्गो भोगश्चतुष्टयम् ।

फलं मोक्ष इति प्रोक्तं क्रमात्पादेषु चिन्विताम् ॥ ५० ॥”

“देवानां मार्गो उद्दिष्टः नाचिरादिर्न च क्रमः ।

उत्क्रान्तिमार्गो देवानां न प्रायेण भविष्यतः ॥ ५१ ॥”

“सृष्टृष्वेव च सृज्यानां प्रवेशे ब्रह्मणो लये ।

इति नीतिविदां वाक्यान्तृणामुत्क्रान्तिरिष्यते ।

देवानां मोक्ष उत्क्रान्तिः नृणां पादेऽत्र चिन्त्यते ॥ ५२ ॥”

मनोऽभिमानिरुद्रेऽस्मिन् वागुमा संग्रहीयते ।

यथानुहूलमग्न्यादौ लीयन्ते सर्वदेवताः ॥ ५३ ॥

अधिकरणार्थः । वाग्निमानिनि उमादेवता मनोभिमानिनि रुद्रे  
विलीयते । वाचो मनोवशत्वदर्शनात् । तस्य वाचत्र वाङ्मनसि सम्पद्यते  
इति शब्दाच्च ।

“ उमा वै वाक् समुद्दिष्टा मनो रुद्र उदाहृतः ।

तदेतन्मिथुनं ज्ञात्वा न दाम्पयाद्विहीयते ॥”

सर्वाणि दैवतानि च अत्र एव शब्दात् विलीयन्ते अग्नौ । ‘अग्नौ सर्वे देवा विलीयन्ते, अग्निरिन्द्रे, इन्द्र उमायां, उमा रुद्रे विलीयते । एवमन्यानि दैवतानि यथानुकूलं’ इति गौपवनयुक्तिः । देवानां मोक्ष उत्क्रान्तिश्च अस्मिन् पादे उच्यते इत्यन्तं भाष्यम् । अत्र देवानां उत्क्रान्तिमार्गयोरभावात् देवानामिति पदस्य आवृत्त्या देवानां=सुराणां, देवानां=ज्ञानिनां इत्यर्थो अभ्युपेयः । अत्र देवानां मोक्षः, ज्ञानिनामुत्क्रान्तिः चिन्त्यत इत्यर्थः । अत्र ल्यरुमो द्विविधः । गुरुडमार्गद्वारेण, शेषमार्गद्वारेणेति । देवान् मध्ये अग्नौ प्रथमं ल्यः, अग्निः सूर्ये, सूर्यो गुरौ, गुरुः इन्द्रे, इन्द्रः सौपर्ण्या, सौपर्णां गुरुडे, गुरुडः वारुण्यां, वारुणी चतुर्मुखे, चतुर्मुखः रमाद्वारा विष्णौ इति गुरुडमार्गः । शेषमार्गस्तु प्रथमं वरुणस्य सोमे ल्यः, सोमस्य अनिरुद्धे ल्यः, अनिरुद्धस्य कामे, कामस्य वारुण्यां, वारुण्यास्तु शेषे ल्यः, शेषस्तु वारुण्यां, वारुणी वारुणी । अन्येषां तु गुरुडमार्गं, केषांचित् शेषमार्गं प्रवेशः । तत्र प्रमाणं च ।

“ सूर्योत्रियुक्तो गुरुमाप्य तेन शक्रं सहैतेन सुपर्णपर्णी ।

तथा सुपर्णं सह तं वारुणीं ब्रह्मणमेतद्गत एव याति ॥”

“ सोमस्तु वारीशसुतोऽनिरुद्धं विशात्वसौ काममसौ च वारुणीम् ।

साशेषदेवं सागिरं च सैव वारुं विशात्वज्ज इतीह निर्णयः ॥”

इति ग्रन्थान्तरे विसारो द्रष्टव्यः ॥

सूत्रस्य वाक्पदेन सूत्रस्य मनः पदेन च उमा रुद्रौ यथा वा गृह्यते तद्वत् सुपर्णी सुपर्णावपि गृह्यते । वारुणी शेषावपि गृह्यते इति वक्तव्यम् । तत्र ममाप्यादिकमन्यत्र द्रष्टव्यम् ।

“ तस्माद्दशोपा गिरिजां प्रविश्य तथैव रुद्रं सह तेन वारुणीम् ।

तथा पतिं प्राप्य सहैव तेन ल्यं हरौ यान्ति समस्त जीवाः ॥”

इति प्रमाणात् जीवाः विमुक्तिकाले गिरिजाद्वारा गच्छन्ति । देवानां मध्ये सोमादिं देवाः वरुणद्वारा वाणीशेषद्वारा गच्छन्ति । सूर्यादिदेवताः अग्निद्वारा सुपर्णी सुपर्णद्वारा गच्छन्ति इति 'तानि परै तथा ह्याह' इत्यत्र अणुव्याख्याने एतद्विस्तरो द्रष्टव्यः ॥

अद्वैतम् मनोधिकरणम् । (१६९)

तन्मनः प्राण उत्तरात् । (४९९)

मनोवृत्तेर्लयः प्राणे न मनो लय इष्यते ।

प्राणान्मनस उत्पत्तिः नैव वेदे प्रदृश्यते ॥ ५४ ॥

अधिकरणार्थः । 'मनः प्राणे' (छा. ६-८-६) इत्यत्र पूर्ववत् मनसो वृत्तिसम्पत्तिः प्राणे ; उत वृत्तिमनसो प्राणे सम्पत्तिरिति विचारे मनसो वृत्तिरेव सम्पद्यते । प्राणप्रकृतित्वाभावात् मनसः । 'अन्नमयं हि सोम्य मन अपोमयः प्राणः' (छा. ६-५-४) 'आपश्चान्नमसृजन्त' इति श्रुतिभ्य मनसः प्राणप्रकृतित्वं परम्परया अवगतमिति चेत् परम्परया प्राणे सम्पत्तिर्नयुज्यते । वृत्त्यन्वयेपि शब्दो दृश्यते । 'वृत्तिमतोरभेदोपचारात्' इति पूर्वसूत्रे दर्शितम् ॥

विशिष्टाद्वैतम् मनोधिकरणम् । (१३६)

तन्मनः प्राण उत्तरात् । (४९१)

संयुज्यते मनः प्राणे "मनः प्राण" इति श्रुतेः ।

प्राणस्य मनसोऽप्याङ्गिः अन्नेनाप्यायनं स्मृतम् ॥ ५५ ॥

अधिकरणार्थः । 'मनः प्राण' इति वाक्येऽपि पूर्ववत् मनसः प्राणे सम्पत्तिः । अत्रापि प्राणप्रकृतित्वाभावात् मनसः । अपि तु जाहंकारिकत्वात् । आकाशविकारत्वाच्च प्राणस्य । अत्रापि संपत्तिशब्दस्य संयोग एवार्थः इति ॥

द्वैतम् मनप्राणाधिकरणम् । (१९८)

ओं तन्मनः प्राण उत्तरात् । (५०६)

मनोभिमानी रुद्रश्च प्राणे वायौ विलीयते ।

उदंति रुद्रो वायोश्च मनः प्राण इति श्रुतः ॥ ५६ ॥

अधिकरणार्थः । 'वायोर्वावरुद्रउदेतिवायौविलीयतेतस्माद्वाहुर्वायुः-  
देवानांश्रेष्ठ' इति कौण्डिन्यश्रुत्या मनोभिमानी रुद्रः वायौ विलीयते । इति ॥

अद्वैतम् अध्यक्षाधिकरणम् । (१७०)

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः । (५००)

भूतेषु तच्छ्रुतेः । । (५०१)

नैकस्मिन् दर्शयतो हि । (५०२)

तेजसि प्राण इत्युक्तिः जीवसम्पत्तिमत्रधीत् ।

प्राणसंपृक्तजीवश्च भूतस्रक्ष्मेषु सङ्गतः ॥ ५७ ॥

अधिकरणार्थः । प्राणस्तेजसीति श्रुतौ प्राणस्य तेजस्येव वृत्त्युपसंहारः  
उत देहेन्द्रियपञ्जराभक्षे जीव इति संशये श्रुतिवाक्यात् तेजस्येव लय इति  
प्राप्ते, सः - मृत्तः प्राणः, अध्यक्षे - विज्ञानात्मनि, अवतिष्ठते । तदुप-  
गमादिभ्यः - 'एवमेवेमं आत्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिसमायन्ति, यत्रैतत्  
ऊर्ध्वाच्छब्दचासी भवति' इत्यादि श्रुतिभ्यः जीवात्मन्येव प्राणसंपत्तिरिति ज्ञायते ।  
'प्राणस्तेजसि' इति श्रुतिस्तु सर्वनाम्ना प्रत्ययन्यायेन श्रुत्यन्तरालोचनया विज्ञा-  
नात्मनि लयस्य प्रतिभानात् अभ्यक्षप्रधानमाधित्यं तदुच्यत इति गौड्या नेतव्या ।  
प्राणसंपृक्तोऽध्यक्षश्च तेजस्रश्चोपलक्षित भूतस्रक्ष्मेषु रचत इत्यर्थः । 'व्यात्म-  
कत्वात् भूयस्त्वात्' इति सूत्रेण तेजसि सर्वमनमत्त्वात् इत्यर्थः ॥

विशिष्टद्वैतम् अध्यक्षाधिकरणम् । (१३७)

सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः । (४९२)



प्राणस्तेजसि सम्पत्तिः अप्यक्षे जीव एव सा ।

तथा हि यमुना सिन्धुं गच्छतीति प्रयोगवत् ॥ ५८ ॥

अधिकरणार्थः । 'प्राणस्तेजसि' इति श्रुतौ प्राणस्य तेजसि ल्य इति प्राप्ते सः -- प्राणः अप्यक्षे--करणाधिपे जीवे, सम्पद्यत इत्यर्थः । 'प्राणस्य जीवेन सह स्थितिगमनोक्त्वाऽन्त्यादि श्रुतिभ्यः । यथा यमुना गङ्गया संयुज्य सागरं गताऽपि यमुना सागरं गच्छति इतिवत् प्राणस्तेजसि इति श्रुत्यर्थः ।

द्वैतम् अध्यक्षाधिकरणम् । (१९९)

ओं सोध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः । (५०७)

सोध्यक्षे लीयते प्राणः विष्णुपगमनादिभिः ।

प्राणं सर्वे समायान्ति प्राणस्स परमात्मनि ॥ ५९ ॥

अधिकरणार्थः । 'भुक्त्वाऽसन्तोमिमाविश्य देवाः सर्वेऽपि भुङ्क्ते अग्निरेन्द्रं तथेन्द्रश्च धायुमाविश्य सोऽपि । आविश्य परमात्मानं भुङ्क्ते भोगांस्तु वाहकान् ॥' इति प्रमाणात् सः -- प्राणः अप्यक्षे--परमात्मनि लीयते । तदुपगमादिभ्यः 'सर्वे प्राणमुपगच्छन्ति प्राणः परमुपगच्छति, प्राणं देवा अनुप्राणन्ति' इत्यादि श्रुतिभ्य इत्यर्थः । 'प्राणस्तेजसि' इति श्रुतिविरोध इति चेन्न । 'सर्वेशितुश्च सर्वादिः तस्यान्यत्र ल्यः कश्चम् ॥' इति प्राणस्य तेजसि ल्योर्गार्गमात्रमुदाहृतं इत्युक्तत्वात् विरोधः ॥

विशिष्टाद्वैतम् भूताधिकरणम् । (१३८)

भूतेषु तच्छ्रुतेः । (४९३)

नैकसिन् दर्शयतो हि । (४९४)

प्राणश्च जीवसंयुक्तः भूतसङ्घेषु पद्यते ।

भूतसङ्घमाण्याह तेजः त्रिवृत्करणवेदतः ॥ ६० ॥

अधिकरणार्थः । 'प्राणस्तेजोसि' इति श्रुतौ जीवसंयुक्तं प्राणस्य तेजस्सम्पत्तिः तेजोमाल एव, न । अपि तु तेजोपलक्षितं भूतसूक्ष्मेषु । पृथिवीमयः आपोमयः तेजोमय इति सच्चरतो जीवस्य सर्वभूतमयत्वश्रुतेः । 'नाना धीर्याः पृथग्भूताः ततस्ते संदर्शितं विना । नाशत्रगुवन् प्रजास्तप्टुम-सनागम्य कुल्लशः ॥' इत्यादिनां एकैकस्य भूतस्य कार्याक्षमत्वात् तेजद-शब्दः भूतसूक्ष्मोपलक्षक इत्यर्थः ॥

द्वैतम् भूताधिकरणम् । (२००)

ओं भूतेषु तच्छ्रुतेः । (५०८)

देवानामितरेषां च भूतेषु लय उच्यते ।

परमात्मनि भूतानां परस्यास्तोदयो न हि ॥ ६१ ॥

अधिकरणार्थः । भूतेषु अन्येषां देवानां लयः । 'भूतेषु देवा विलीयन्ते, भूतानि परे, न पर उदेति नास्मिनेति एकल एव मध्ये स्यात्' इति श्रुच्छ्रुतेः । इति ॥

द्वैतम् नैकस्मिन्नधिकरणम् । (२०१)

ओं नैकस्मिन् दर्शयतो हि । (५०९)

देवानामपि सर्वेषां नैकस्मिन् लय उच्यते ।

लयक्रमस्तु देवानां महोपनिषदि श्रुतः ॥ ६२ ॥

अधिकरणार्थः । एकस्मिन् भूते सर्वेषां देवानां न लयः । 'पृथिव्यां ऋषयो विलीयन्ते, वरुणेऽग्निना' इत्यादि श्रुतेः । तत्र तत्र निर्दिष्टक्रमेण लयक्रमो ज्ञातव्यः । इति ॥

अद्वैतम् आसृत्युपक्रमाधिकरणम् । (१७१)

समानाद्यासृत्युपक्रमादभूतत्वं चानुपोष्य । (५०३)

विदुषोऽविदुषश्चैव समानोत्क्रान्तिरिष्यते ।

नाडीप्रवेशमारभ्य देवयानायनं सतः ॥ ६३ ॥

अधिकरणार्थः । ज्ञानिनः कर्मिणश्च उत्क्रान्तिः तुल्यैव । विदुषः  
मूर्धन्यनाडीप्रवेशमारभ्य देवयानेन पथा गमनमिति विशेषः । अविदुषस्तु  
'तस्मादुपशान्ततेजाः पुनर्भवमिन्द्रियैः' इति श्रुत्या भूतभूक्ष्मविशिष्टः पुनः देहं  
प्राप्तुं संसारे स्थितिः । विदुषोपि अपरविद्यानिष्ठस्य विद्या सामर्थ्यात्  
अन्तिमशरीरमदग्ध्वा सत्सुपकमः भूताश्चयत्वं अभूतसंश्लेषान्नं अमृतत्वपेप्सा  
च । इति ॥

अद्वैतम् संसारव्यपदेशाधिकरणम् । (१७२)

तदाऽपीतेस्संसारव्यपदेशात् । (५०४)

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः । (५०५)

नोपमर्देनातः । (५०६)

अस्यैव चापपत्तरेप ऊष्मा । (५०७)

तेजःपरस्यामित्युक्तेः आत्यन्तिकलयो न सः ।

तत्त्वज्ञानोदयं यावत् सुषुप्तावपि तिष्ठति ॥ ६४ ॥

स्वच्छत्त्वानुपलब्धिभ्यां सूक्ष्मं तत्तेज इष्यते ।

सूक्ष्मदेहस्यैप ऊष्मा स्पर्शेन ज्ञायते ततः ॥ ६५ ॥

अधिकरणार्थः । सप्रार्णं सकरणग्रामं मृतान्तरसहितं साध्यक्षं तेजः  
मृतस्य पुंसः परस्यां देवतायां संपद्यत इति 'तेजः परस्यां देवतायां'  
(छा. ६-८-६) इति श्रुत्या निर्णीतम् । सा सम्पत्तिः परदेवतायां ल्यः  
अविभागापत्तिः । परदेवतैव सर्ववस्तुजातस्य प्रकृतिरित्युक्तत्वात् इति प्राप्ते  
आत्यन्तिकलयो न । किन्तु विभागेन अवस्थानमेव तेज आदिभूतसूक्ष्मस्य  
संसारमोक्षपर्यन्तम् । सुषुप्तौ प्रलयेच यथा बीजावशेषः अभ्युपगम्यते तद्वत्

“ योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ।

स्थाणुमन्येऽनुसंवान्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥”

(कठ. ५-७) इत्यादि श्रुतेः । सूक्ष्मत्वात् तदा तेज आदेरनुपलब्धिः । सूक्ष्म-  
शरीरज्ञापकं तु 'उष्ण एव जीविष्यन् शीतो मरिष्यन्' इत्यादि श्रुतिः । इति ॥

अद्वैतम् प्रातिषेधाधिकरणम् । (१७३)

प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् । (५०८)

सृष्टो लोकैयाम् । (५०९)

सर्षते च । (५१०)

गत्युत्क्रान्ती ज्ञानिनो न स्तोत्र ब्रह्म समश्नुते ।

नापक्रामन्ति तस्माच्च प्राणास्तेनैव सन्ति च ॥ ६६ ॥

प्रक्षीण सर्वकर्मायं ब्रह्मभूतः क्वयाति सः ।

तद्ब्रह्मविदो यानमुत्क्रान्तिश्चेति निर्णयः ॥ ६७ ॥

अधिकरणार्थः । परब्रह्मविदोऽपि देहात् प्राणानां उत्क्रान्तिरस्त्येव ।  
शाखान्तरे 'न तस्मात् प्राणाः उत्क्रामन्ति' इति श्रुतिसत्त्वात् तदर्थानुसारेण  
आत्मनः उत्क्रान्तिर्नास्तीत्येवार्थः । शरीरात् प्राणोत्क्रमणमस्त्येव । 'न  
तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति' (वृ. ४-४-६) इति श्रुत्यविरोधाय 'सर्वभूतात्मगतस्य  
सम्यग्भूतानि पश्यतः । देवा अपि मार्गे मुह्यन्त्यपदस्य पदैपिणः' इत्याद्य-  
विरोधाय आत्मनः गत्युत्क्रान्ती न भवत इति । शुक्तस्य गत्युत्क्रान्ति  
श्रवणं तु 'दर्शयित्वा प्रभाषं स्वं सर्वभूतगतोऽभवत्' इति स्मृत्या त्रयोमप्रभाव-  
दर्शनायेति न विरोधः । इति । अपदस्य ब्रह्मविदः इत्यर्थः ब्रह्मप्राप्तिसाधन-  
ज्ञानेच्छ्रवोविमुह्यन्तीत्यर्थः ॥

विशिष्टाद्वैतम् आसृत्त्युपक्रमाधिकरणम् । (१३९)

समाना चासृत्त्युपक्रमादसृत्तत्वज्ञानुपीन्य । (४९५)

तदापीतैस्संसारव्यपदेशात् । (४९६)

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः । (४९७)

नोपमर्देनातः । (४९८)

अस्यैव चोपपत्तेरुष्मा । (४९९)

प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरास्पष्टो ह्येकेषाम् । (५००)

स्मर्यते च । (५०१)

ब्रह्मात्रैतीत्यतो विद्वान् प्राणोत्क्रान्ति निषेधतः ।

इत्येतदनुपोष्याङ्गमित्युत्क्रान्तिस्समा तयोः ॥ ६८ ॥

विदुषोऽविदुषः प्राणाः उत्क्रामन्त्येव देहतः ।

नोत्क्रामन्त्यात्मतः प्राणाः अत्र ब्रम्हेति तत्समः ॥ ६९ ॥

अधिकरणार्थः । उत्क्रान्तिः विद्वदविदुषोस्समाना उत अविदुष एवेति चिन्तायां 'अत्र ब्रह्म समश्नुते' (कठ. २-६-१४) 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति' इत्यादि श्रुत्या विदुषः उत्क्रामन्यभावध्रवणात् अविदुष एवेति प्राप्ते गलुपकमात् प्राक् 'शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां भूर्धनिमाधिनि- स्सृतैका । तयोर्ध्वमायत्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्ति' (कठ. २-६-१६) इति श्रुत्या विदुषामविदुषां च उत्क्रान्तिस्समानेति गम्यते । 'अत्र ब्रह्म समश्नुते' इति तु उपासनाकाले ब्रह्मानुभवविषय इत्यर्थः । अर्चि- रादेना मार्गेण देवविशेषं गतम्यैव मुक्तिः । अत्र ब्रम्हेत्यमृतत्वभातिस्तु अदग्धदेहस्यैवेति ज्ञायते । विदुषोषि रूक्षशरीरानुवर्तनं विरजानदीगमन- पर्यन्तमस्तीति गम्यते । 'न तस्य प्राणाः' इति श्रुतिः शरीरात् प्राणाना- मुत्क्रान्ति भवत्येव आत्मतः प्राणानामुत्क्रान्ति नेति वक्तव्यार्थः । अत एव

“मनसि करणप्राणं प्राणं मनः पुरुषे च तं

श्रुतिं घटयन् भूतेष्वेनं परे च तमात्मनि ।

स्वविद्विदुषोरित्यं साधारणे सरणेर्मुग्धै

नयति परतो नाडीभेदैः यथोचितमीश्वरः ॥३॥”

इति पूर्वार्चार्थकम् ॥

## द्वैतम् समनाधिकरणम् । (२०२)

- ॐ समनाचासृत्युपक्रमादभृतत्वं चानुषोष्य । (५१०)  
 ॐ तदपीतेः संसारव्यपदेशात् । (५११)  
 ॐ सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः । (५१२)  
 ॐ नोपमर्देनातः । (५१३)  
 ॐ अस्यैव चोपपत्तेरूप्मा । (५१४)  
 ॐ प्रतिपेधादिति चेन्न शरीरात् । (५१५)  
 ॐ स्पष्टोद्भेकेषाम् । (५१६)  
 ॐ स्मर्यते च । (५१७)

लक्ष्म्या विष्णोर्न संसारः नित्यमुक्तामृतौ स्मृतौ ।  
 श्रीतत्त्वादधिकं सूक्ष्मं विष्णोर्ज्ञानादिनाऽऽगतम् ॥ ७० ॥  
 स्वातन्त्र्यादिगुणान् हित्वा समाना विष्णुना रमा ।  
 ब्रह्माद्या असमा एव प्रकृतिस्तु समात्मना ॥ ७१ ॥

अधिकरणार्थः । लक्ष्मी. विष्णुना समाना देशकालव्याप्त्या ससारा-  
 भावाच्च स्वत एव अभृत इति श्रुतेश्च । लक्ष्म्यपेक्षया ब्रह्मणो अधिकं तु  
 सूक्ष्मं । ज्ञानानन्दैश्वर्यादिप्रमाणाधिक्यं च । लक्ष्म्या विलीनमनसः  
 संसारव्यपदेशात् केनचिदम्बुन असमाचेत्यर्थः । 'समावेतौ प्रकृतिश्च  
 परमश्च नित्यौ सर्वगतौ नित्यमुक्तौ असमावेतौ प्रकृतिश्च परमश्च विलीनो हि  
 प्रकृतौ संसारमेति विलीनः परमे ह्यमृतत्वमेती'ति सौपर्णश्रुतेः ।

“ सर्वतः प्रकृतिसूक्ष्मा प्रकृतेः परमेधरः ।

ज्ञानानन्दौ स्थैश्वर्यं शुण्धान्येऽधिकः प्रभोः ॥”

“ हौ शिव सत्यनुपक्रमौ प्रकृतिश्च परमश्च द्वावेतौ नित्यमुक्तौ नित्यौ च ”  
 इत्यादि श्रुतिभ्यो विष्णुनिष्ठविशेषगुणातिरोपेनेव समानायाः लक्ष्म्याः  
 साम्यमवगम्यतेत्यर्थः । किञ्च ब्रह्मणः रामनाया.—लक्ष्म्याः उष्मवत्त्व-  
 मनुष्मवत्त्वं च दृश्यते इति लक्ष्म्याः विष्णुसाम्यमुच्यते । 'असमो

इति पूर्वाचार्योक्तप्रकारेण स्थूलशरीरविनिष्ट जीवात्मानं पृष्ठभागस्थितस्थूणा स्थानीय प्रथमास्थितय मथित्वा उद्भृत्य जताधिकनाडीयभागनद्वारा देवयान प्रापणसमये जीवन्मय मथनत्तत्प्रमापनोदनाय तस्मिन् काले परमात्मसम्पत्ति युज्यत एतेत्यर्थः ॥

द्वैतम् तानि परापरिष्करणम् । (२०३)

ओं तानि परे तथा ह्यह । (५१८)

सर्वे देवा भूतलीनाः प्राणद्वारा परात्मनि ।

लीयन्ते प्राणमाविश्य देवे मुक्ता इति श्रुतेः ॥ ७४ ॥

अधिकरणार्थः । 'नृतेषु लीयन्ते' इत्युक्त्वा देवा चतुर्मुखद्वारा विष्णौ सपद्यन्त इत्यर्थः । 'सर्वे देवा प्राणमाविश्य देवे मुक्ता एव परमे यान्त्यचित्य' इति श्रुतेः । प्राणमाविश्य चतुर्मुखद्वारा इत्यर्थः ॥

अद्वैतम् अविभागाधिकरणम् । (१७५)

अविभागो वचनात् । (५१२)

नामरूपे च भिद्येते सोऽमृतो मन्तीत्यतः ।

परब्रह्मणि लीनानामविभागस्मृतः श्रुतो ॥ ७५ ॥

अधिकरणार्थः । विदुष ब्रह्मणि उक्त कलाप्रलय सावशेषो वा निरवशेषो वेति सशये निरवशेष एव । 'भिद्येते तासा नामरूपे पुरप इत्येव प्रोच्यते स एषोऽकलोऽमृतो भवति' (प्रश्न ६, ५) इति श्रुतेः अविभाग एव त्व इत्यर्थप्रतीतिः ॥

विशिष्टाद्वैतम् अविभागाधिकरणम् । (१४१)

अविभागो वचनात् । (५०३)

आत्मनः परसम्पत्तिः अपृथक्भाव इष्यते ।

पुनस्सृष्ट्याद्यवचनात् समर्गो ब्रह्मणस्तु सा ॥ ७६ ॥

अधिकरणार्थः । भूतमूक्ष्मविशिष्टजीवात्मनः परमात्मसम्पत्तिः पूर्वोक्ता परमात्मनो अविभागावसैवात्र । अविभाग-अपृथक्भाव एव । वाचनानि सम्पद्यत इत्यत्रस्थ सम्पद्यत इति पदस्य तेजः परस्यां देवतायां इत्यत्रापि अनुपपन्नात् पुनस्तद्व्याधिवचनात् उक्तान्तिवैल्ययां जीवस्य कारणापत्तिप्रयोजनाभावाच्च अपृथक्भावरूपससर्गविशेष एव 'सम्पद्यत' इति पदस्य अर्थ इत्यङ्गीकरणीयम् । अनुपपन्नपदस्य अर्थवैल्यप्ये प्रमाणाभावात् । इति ॥

द्वैतम् अविभागाधिकरणम् । (२०४)

ओं अविभागो वचनात् । (५१९)

सत्यकामादयस्तर्वे मुक्तौ जीवस्य विश्रुताः ।

विष्णोः कामानुगुण्येन भवन्तीति विनिर्णयः ॥ ७७ ॥

अधिकरणार्थः । मुक्ताः सत्यकामत्वादिगुणविशिष्टा भवन्ति भगवदिच्छानुगुण्येन । 'एते देवा एतमात्मानमनुविश्य सत्याः सत्यकामाः सत्यसंकल्पाः । यथानिकाममन्तर्बहिः परिचरन्ति' इति श्रुतेः । 'कामेन मे काम आगाद्भृदयाद्भृदयं मृत्योः' इति श्रुतेश्च ।

'मुक्तानां सत्यकामत्वं सामर्थ्यं च परस्य तु ।

कामानुकूलकामत्वं नान्यत्तेषां विधीयते ॥' इति वचनाच्च ॥

अद्वैतम् तद्रोकोधिकरणम् । (१७६)

तद्रोकोग्रन्थबलनं तत्रकाशितद्वारो विद्यागामध्यात् तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दनिगृहीतश्रुताधिक्रया । (५१३)

विद्वान् मूर्धन्यनाडयैव निष्कामति परात्मनः ।

उपासनप्रमत्तस्य कृपया भामते गतिः ॥ ७८ ॥

† यथानिकामे=यथेच्छं, अन्तः=इन्द्रबेहन्तः, बहिः=नद्विदिध-परिचरन्ति ॥

‡ मृत्योः=मारकत्व, विष्णोः, कामेन=इच्छया, मे कामः=मदीय इच्छया, आगाद्=प्राप्ते । मे इदं=मदीयेच्छास्ये, इदं मृत्योः=मारकत्व विनोपिच्छं भवतीत्यर्थः ॥



अधिंकरणार्थं । अत्र अपरविद्या विषय चिन्त्यते । विद्वद्विदुषो  
 उत्कान्ति आमृत्युपकमात् समाना इत्यप्युक्तम् । इदानीं उपसहृतेन्द्रियादे  
 शरीरात् उच्चिक्रमिपत् विनानात्मन आयनन हृदयमिति प्रसिद्धम् ।  
 “ एष आमा निष्कामति चक्षुषो वा मूष्णा वान्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य ”  
 (श्रु ४ ४ २) इति उक्तमणनियमाभाव कदापि दृश्यते । तथापि ‘शत  
 चैका च हृदयस्य नाव्यन्तासा मूष्णासमितिमिन्द्रैका । तयोर्धमायतमृतत्व  
 मेति त्रिष्वङ्गन्या उत्क्रमणे भवन्ति । (अ ८ ६ ६) इति श्रुत्यैकाप्यात्  
 शतातिरिचन्या एकशततम्या नाप्या विद्वान् निष्कामति हादानुग्रहात्  
 प्रकाशित नाडीद्वारस्सन् इति नियम एव । अविदुष एव अन्यस्थानात्  
 निर्गमनमित्यर्थं ॥

विशिष्टाद्वैतम् तदोक्ताधिकरणम् । (१४२)

तदोक्तोऽग्रजलन तत्प्रजाक्षितद्वारो विद्यामामर्ष्यात् तच्छेषगत्यनु  
 स्मृतियोगाच्च हादानुगृहीतशताधिक्रया । (५०४)

परब्रह्मानुग्रहेण मूर्ध्निनाडौ शताधिकाम् ।

प्रविश्योपायको याति वैद्ययानगतिं प्रति ॥ ७९ ॥

अधिकरणार्थं । उपासक हृदयान्तर्याम्यनुग्रहेण प्रकाशित शता  
 विकमूर्धन्यनाड्या निष्कम्य अचिरादिगतिं प्राप्नोतीत्यत्रोच्यते । ‘शतं  
 चैका च हृदयस्य नड्य’ (कठ २ ६ १६) इत्यादि श्रुत्या ॥

अद्वैतम् रश्मिधिकरणम् । (१७७)

रश्म्यनुसारी । (५१४)

निशिनैतिचेन्न सम्बन्धस्य यावद्वदहभावादर्शयति च । (५१५)

दिवा मृतस्य विदुष रश्मिसङ्गो न चान्यदा ।

रात्रिं दिव रश्मिगत्वात् रश्मिद्वारैव गच्छति ॥ ८० ॥

अधिकरणार्थः । विदुषः रात्रौ मृतस्य नास्ति देवयानगतिः । रश्मिद्वाराभावात् । 'अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रमति अर्धतैरेव रश्मि-  
रूर्ध्वमाक्रमते' इति श्रुतेः । निश्चि सूर्यरश्मिसम्बन्धाभावात् इति शक्ते,  
रात्रि दिवं सूर्यरश्मिसंन्धात् रश्मिद्वारैव गच्छति । 'स यावत्क्षिप्येन्मनस्ताव-  
दादित्यं गच्छति' (छा. ८-६-५) आभ्यो नाडीभ्यः प्रत्यायन्ते तेऽमुष्मिन्ना-  
दित्ये सप्ताः (छा. ८-६-२) इत्यादिभिः नाडीरश्मीनां सदा सम्बन्धदर्शनात् ।  
इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् रश्म्यधिकरणम् । (१४३)

रश्म्यनुसारी । (५०५)

रात्रौ मृतानां विदुषां नास्ति रश्मिसृतिर्न हि ।  
उष्णोपलब्ध्या रात्रौ च सन्ति सूर्यस्य रश्मयः ॥ ८१ ॥  
रात्रौ वा दिवसो वापि यथाकर्म त्यजन् तनुम् ।  
रश्मिद्वरा देवयानं प्राप्नोतीति विनिर्णयः ॥ ८२ ॥

अधिकरणार्थः । 'अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रमति अर्धतैरेव रश्मि-  
रूर्ध्वमाक्रमते' (छा. ८-६-५) इति श्रुत्या रात्रावापि निद्रापनमये उष्णोप-  
लब्ध्या रश्मिसंज्ञावर्शनात् 'तद्यथा महापथ आतत उर्भा म्रमां गच्छतीति  
चामुं च पृथगेवैत आदित्यस्य रश्मय उगौ लोकौ गच्छन्तीति चामुं च अनुष्मा-  
दादित्यात्मतायन्ते त आमु नाडीषु गुमाः आभ्यो नाडीभ्यः प्रत्यायन्ते तेऽमु-  
ष्मिन्नादित्ये सप्ताः' (छा. ८-६-२) इति श्रुत्या सूर्यरश्मीनां नाडीनां च  
सर्वदा सम्बन्धदर्शनात् । विद्वान् रश्म्यनुमायेव गच्छति । नाडीषु  
सप्ताः सम्बन्धा इत्यर्थः ॥

विशिष्टाद्वैतम् निम्नाधिकरणम् । (१४४)

निश्चिनोति चेन्न गम्बन्धस्य यावद्देहभावेन्यवधारयति च । (५०६)

गर्हितं रात्रिमरणांमिति श्रुत्या विपरिचितः ।

न दोषस्तद्विवचनं अविद्वद्विषयं स्मृतम् ॥ ८३ ॥

अधिकारणार्थः । 'दिवा च शुक्रपक्षध उत्तरायणमेव च ।

मुग्धृषतां प्रगस्तानि विपरीतं तु गर्हितम् ॥'

(छा. ६-१४-३) इति श्रुत्या रात्रौ भूतस्य ब्रह्मप्राप्तिर्नेत्यत्र उत्तरं, निशिनेतीति ।

'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्ये' (छा. ६-१४-२) इति

श्रुतिः उपासकस्य चरमशरीरवियोगमेवापेक्षते, 'न तु देहवियोगकालादिकं ।

तत्तु प्रारब्धकार्यत्वात् यदा तदा वा भवेत् इति । दिवाचेत्यादिस्मृतिश्च

अविद्वद्विषयमिति विद्वान् यदा तदा वा मृतोऽपि ब्रह्म प्राप्नोतीति सिद्धान्तः ॥

द्वैतम् तदोफोधिकरणम् । (२०५)

ओं तदोफोप्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारोपिद्यासामर्थात् तच्छेष-  
गत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया । (५२०)

ओं रश्म्यनुसारी । (५२१)

ओं निशिनेतिचेन्न सम्बन्धान् । (५२२)

ओं यावद्देहभावित्वादर्थपति च । (५२३)

ओं अंतश्चायनेपि हि दक्षिणे । (५२४)

विष्णुप्रकाशितद्वारा दक्षिणे चायने निशि ।

पञ्चाधिकशतं ह्यरश्मयो देहसंज्ञताः ॥ ८४ ॥

तद्वारोपासकास्त्रैर्निर्गच्छन्ति न चेतरे ।

ज्ञानिनां निर्गतैः कालनियमो नासतस्तु सः ॥ ८५ ॥

अधिकरणार्थः । आत्मनां शरीरादुत्क्रान्तिकाले विष्णुप्रकाशित-  
द्वारस्मिन् ब्रह्मन्त्रेण निष्कम्य सूर्यरश्मिद्वारा रात्र्यापि रश्मिसम्बन्धवन्तः  
दक्षिणायने मृता अपि रश्मिसम्बन्धा एव निष्कम्य विष्णुं प्राप्नुवन्ति इत्यर्थः ।

“ यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरं ।

तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥”

इति विद्याविशेषगत्यनुस्मरणात् ‘ आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता ’ इति सत्यकाम-  
वचनाच्च

“ हृदिस्थेनैव हरिणा तस्मैवानुग्रहेण तु ।

उत्क्रान्तिर्ब्रह्मरन्ध्रेण तमेवोपासतो भवेत् ॥”

‘सहस्रं वा आदित्यस्य रश्मयः आसु नाडीप्वान्तराः तत्र श्वेतम्बुपुम्भो ब्रह्मयानः  
सुपुम्भायामाततस्तत्प्रकाशेनैव निर्गच्छति’ ‘संसृष्टा वा एते रश्मयश्च नाढ्यध  
नैषो विद्योगो यावदिदं शरीरमेत एतैः पश्यत्येतैरुत्क्रामत्येतैः प्रवर्तते’ इति ।

• “ शतं पञ्चैव सूर्यस्य दक्षिणावणरश्मयः ।

तावान्त एव निर्दिष्टाः उत्तरायणरश्मयः ॥

“ ते सर्वे देहसम्बद्धाः सर्वदा सर्वदेहिनाम् ।

महर्लोकदिगन्तारः उत्तरायणरश्मिभिः ॥

“ निर्गच्छन्तीतरैश्चापि धैरेष्ट्येवैता गतिः ।

उत्तरं दक्षिणमिति त एव तु निगद्यते ॥”

“ नै तु कालविशेषोन्ति ज्ञानिनां नियमात् फलम् ।

ददाति कालेऽनुगुणे फलं किञ्चिद्विशिष्यते ।

अत्युत्तमानां केषांचित् न विशेषोन्ति कालतः ॥”

इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्य इत्यर्थः ।

ज्ञानिनो जीवाः यदा तदा वा मृता अपि सूर्यरश्मिद्वारा अन्तर्यामि-  
प्रकाशितब्रह्मरन्ध्रेण ब्रह्म प्राप्नुवन्ति । निशामरणं दक्षिणायने मरणं च  
अत्युत्तमज्ञानिनां न दोषाय । इति ॥

अद्वैतम् दक्षिणायनाधिकरणम् । (१७८)

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे । (५१६)

योगिनः प्रतिस्वर्गते स्मार्ते चैते । (५१७)

दक्षिणाख्यायने विद्वान् मृतो विद्याफलं लभेत् ।

अग्निरित्यादिउचन न श्रोत वाधते ध्रुवम् ॥ ८६ ॥

मीम्प्रतीक्षा स्वच्छन्दमरणस्यापनाय हि ।

यत्र कालेति कालाभिमानिदेवपर स्मृतिः ॥ ८७ ॥

अधिकरणार्थः । दक्षिणायने मृतौ विद्वान् विद्याफलं प्राप्नोत्येव । मीम्प्रस्य उत्तरायणकालमरणप्रतीक्षादर्शनेन तु पितृप्रसादलब्धस्वच्छन्दमरणस्यापनाय ।

“यत्र कालेत्स्वनाद्वैत आश्रुति नैव योगिनः ।

प्रयाता यान्ति त काल वक्ष्यामि भरतर्षभ ॥”

इति अपुनरावर्तये कालविशेषनियमं कथमुपपद्यते इति चेत् उपासनाकाले योगिनः प्रति कालविनियोगो अनाश्रुत्ये स्वर्गते एतच्च गीतावचनं स्मार्ते साङ्ख्ययोगनिष्ठप्राशस्त्यपरं दक्षिणायनरात्र्यादौ मृतस्य विदुषः विद्याफलं सिद्धयतीति श्रुत्युक्तं न वाधते इत्युक्तमेव । किञ्च कालाभिमानिदेवतापरत्वं च तस्येति न कोऽपि दोषः । इति ॥

विशिष्टद्वैतम् दक्षिणायनाधिकरणम् । (१४५)

अतश्चायनेऽपि दक्षिणे । (५०७)

योगिनः प्रति स्वर्गते स्मार्ते चैते । (५०८)

मृतोयने दक्षिणेऽपि विद्वान् ब्रह्माधिगच्छति ।

चन्द्रसङ्गो विद्यमाय वाक्यशेषतथा श्रुतः ॥ ८८ ॥

कालप्रतीक्षा मीम्प्रस्य महिम्नो ज्ञापनाय सा ।

अग्निरित्यादि गीता तु ध्यानाय विदुषस्स्मृत ॥ ८९ ॥

अधिकरणार्थः । 'अथ यो दक्षिणे प्रसीयते पितृणामेव महिमान् गत्वा चन्द्रमसस्तायुज्य गच्छति' (तै ना ५३ अनु),

“अग्निज्योतिरहश्शुक्र एष्मत्सा उत्तरायणम् ।

तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जना ॥”

इत्यादिना दक्षिणायनमृतविदुषु ब्रह्मप्राप्तिर्न युज्यत इति चेन्न । 'तस्माद्ब्राह्मणो महिमानमाप्नोति' (तै ना ५२ अनु) इति पूर्वोक्तश्रुतिवारणशेषात् चन्द्रमस प्राप्तत्वापि ब्रह्मप्राप्त्युक्ते । भीष्मादिनाल्लोके धर्मप्रवर्तनाय उत्तरायणप्राशस्त्यप्रदर्शनाय उत्तरायणप्रतीक्षेति । गीतावान्ध उपासकस्य देवयानपितृयाणस्मरणार्थमिति न तद्विरोधश्च । इति ॥

द्वैतम् योग्यधिकरणम् । (२०६)

ओं योगिनः प्रति सयते स्मार्ते चैते । (५२५)

ज्ञानयोग्यभिरित्यादिगतिं ध्यामीत सर्वदा ।

कर्मयोगी स्मरेन्नित्यं भूमादीनीति कथ्यते ॥ ९० ॥

अधिकरणार्थः । 'अग्निज्योतिरहश्शुक्र', 'धूमो रात्रिलथा वृष्ण' इत्यादि स्मृत्युक्ते ब्रह्मचन्द्रगती ज्ञानयोगिन कर्मयोगिनश्च प्रत्यपि स्मरणनिमित्ते श्रूयते ।

“गत्यनुस्मरणाद्ब्रह्म चन्द्र वा गच्छति भुवम् ।

अननुस्मरणात् काले स्मरण प्राप्य वै गति ॥”

इति प्रमाणात् ज्ञानयोगी गत्यनुस्मरणात् ब्रह्म गच्छति । कर्मयोगी गत्यनुस्मरणात् चन्द्र गच्छति । अननुस्मरत ज्ञानयोगिन कर्मयोगिनश्च जन्मान्तरे स्मरण प्राप्यैव गतिर्भवेदित्यर्थः ॥

॥ इति मतत्रयसारसंग्रहे चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः ॥

## ॥ मतत्रयसारसंग्रहे ॥

॥ चतुर्थाध्याये—तृतीयः पादः ॥

अद्वैतम् अचिराद्यधिकरणम् । (१७९)

अचिरादिना तत्प्रथितेः । (५१८)

सगुणब्रह्मविदुषः पन्थानोऽनेकधा श्रुताः ।

अचिरादिगतिस्त्वेका ब्रह्मप्रपदनी श्रुता ॥ ९१ ॥

अधिकरणार्थः । सगुणब्रह्मनिष्ठस्य ब्रह्मभासिसाधनमार्गाः श्रुतिषु बहुधाभिन्ना दृश्यन्ते । अचिरादिका एका, 'स अग्निलोकमागच्छती'-  
त्यपरा । 'स वायुमागच्छति' इत्यन्या । 'सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति'  
इति च । तथापि अचिरादिना एकेन मार्गेणैव विद्वांसो गच्छन्तीति अनेक-  
श्रुत्यर्थपर्यालोचनया निर्णयित इत्यर्थः ॥

विशिष्टाद्वैतम् अचिराद्यधिकरणम् । (१४६)

अचिरादिना तत्प्रथितेः । (५०९)

ब्रह्मविद्यासु गतयः ब्रह्मनिष्ठस्य दर्शिताः ।

विश्वप्रकारा अप्येताः अचिराद्या विनिश्चिताः ॥ ९२ ॥

अधिकरणार्थः । उत्तान्तस्य विदुषः मार्गप्रकाराः ब्रह्मभोग्यामन-  
साधनभूताः श्रुतिषु बहुधा दर्शिता अपि अचिरादिः एक एव मार्गः सर्वत्र  
दृश्यत इति अचिरादिमार्गेणैव ब्रह्म गच्छति विद्वान् । इति ॥

द्वैतम् अर्चिरधिकरणम् । (२०७)

१) ओं अर्चिरादिना तत्प्रथितेः-। (५२६)

अर्चिपं प्रथमं ज्ञानी याति वायुं न गच्छति ।

धूमादि कर्मिणां चैव ज्ञानिनामर्चिरादयः ॥ ९३ ॥

अधिकरणार्थः । अस्मिन् पादे मार्गो गम्य चोच्यते ।

‘तेऽर्चिषमभिसमरन्ति’ इति श्रुति विदुष अर्चिमार्गंप्राथम्य वक्ति ।

‘यदा ह वै पुरुषो अस्मालोकात् प्रैति स वायुमामच्छति’ इति वायुप्राथम्य

कृत्तन श्रुति वक्ति । तथापि

“ द्वावेव मार्गौ प्रथितौ अर्चिरादिविपश्चितान् ।

धूमादि कर्मिणा चैव सर्ववेदविनिर्णयात् ॥”

इति मर्याणात् उत्क्रान्त ज्ञानी अर्चिरादिना मार्गेणैव ब्रह्म गच्छति ।

ज्ञानिना अर्चिरादिमार्गं , कर्मिणा धूमादि मार्गं इति मार्गद्वयस्यैव श्रवणात् ।

वायुस्तु आतिवाहिक एव, न मार्गः ।

“ अग्निज्योतिरिति द्वेषैर्वाग्निं समतिष्ठिति ।

अग्निं गत्वा ज्योतिरेति प्रथमं ब्रह्म संव्रजन् ॥”

“ एकस्मिंस्तु पुरे सस्य द्विरूपोने सुतो महान् ॥”

इति शाखात् अग्निशब्दस्य ‘अग्निज्योति’ इति स्तुतौ अग्ने प्राथम्यश्रवणेऽपि

अग्निपुत्रस्य अर्चिष द्वेषा अवस्थानात् ज्ञानी प्रथमं अग्निं गत्वा ततोऽज्योतिरिति

प्रतीयमानेऽपि एकस्मिन्नगरे द्विरूपेणायस्थानात् अग्निज्योतिरिति ‘तेऽर्चिषमि’ति

एव न विरुद्धमित्यर्थः । एक एव अर्चिरादिमार्गं इति सिद्धान्तात् ॥

अद्वैतम् वाय्वधिकरणम् । (१८०)

वायुमब्दादविशेषविशेषाम्ब्याम् । (५१९)

अर्चिरादिगतेः पाठोमिच्छोऽग्निज्ञो हि दृश्यते ।

संवत्सरो देवलोकः वायुरादित्य इत्ययम् ॥ ९४ ॥



क्रमस्मभ्यादनीयोत्र विशेषणविशेषतः । १ ८

वायुमन्दादितिदं तु देवलोकौपलक्षणम् ॥१५॥

अधिकरणार्थः । - 'मासेभ्यस्सवत्सर संवत्सरादादित्य' (छा ५-१० १-२) 'स वायुमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा स्यचक्रस्य ख तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स आदित्यमागच्छति' (वृ ५-१०-१) 'स एत देवयान फन्थाननापवामिलोकमागच्छति स वायुलोक स वरुणलोक' (कौपी १-३) इत्यादयः भिन्नभिन्ना श्रूयन्ते । तत्र क्रम अवश्यमङ्गीकरणीय । तत्र उत्तरायणानन्तरं सवत्सर, सवत्सरादनन्तरं वायु, स एव देव लोकशब्देनाप्युच्यते । 'मासेभ्यो देवलोक, देवलोकदादित्य' (वृ ६-२-१५) इति श्रुते । तदनन्तरं आदित्य 'गच्छतीति क्रमनिर्णयः अविशेष-विशेषाभ्यामित्यर्थः ॥

विशिष्टाद्वैतम् वाय्वधिकरणम् । (१४७)

वायुमन्दादविशेषविशेषाभ्याम् । (५१०)

पाठभेदेऽप्यर्चिरादेः अतिरुद्धक्रमादिह । -

संवत्सरात्परं वायुः तस्मादादित्य इप्यते ॥ ९६ ॥

वायुश्च देवलोकश्च पर्यायो ज्ञायते श्रुतेः ।

गृहानामेष देवानां पवते योयमित्यतः ॥ ९७ ॥

अधिकरणार्थः । विदुषा अर्चिरादिमार्गेण गमने निश्चितेऽपि 'मासेभ्यः सवत्सर संवत्सरादादित्यम्' (छा ४-१५ ५) मासेभ्यो देवलोकं देवलोकदादित्यम्' (वृ ८-२-१५) 'यदा वै पुरुषोऽन्मालोक्यत्रैति स वायु-मागच्छति' इत्यारम्भ 'स आदित्यमागच्छति' (वृ ७-१०-१) इत्यादिना संवत्सरादित्यवागृणाः क्रमभेदो उच्यते । तत्र वायुदेवलोकयोः पर्यायत्वेन 'योऽयं पवते एष देवानां गृहा' इति श्रुत्या सवत्सरादनन्तरं वायुमागत्य तदनन्तरं आदित्यं प्राप्नोतीति क्रमो निर्णयत इत्यर्थः ॥

द्वैतम् वायुशब्दाधिकरणम् । (२०८)

ओं वायुशब्दादविशेषविशेषोभ्याम् । (५२७)

ज्ञानी देहाद्विनिष्क्रान्तः प्राप्नोत्यर्चिपमग्रतः ।  
तस्मादुत्क्रम्य वायुं च द्वितीयं प्राप्यमाप्नुयात् ॥ ९८ ॥

अधिकरणार्थः । ज्ञानी देहादुत्क्रम्य अर्चिपं प्राप्य 'अर्चिपो वायुं गच्छति स वायुमागच्छति' इति वायुशब्दात् 'स इतो गतो द्वितीयां गतिं वायुमागच्छति वायोरहरह आपूर्कमाणपक्षं' इति विशेषवचनाच्च 'अर्चिपो अहः, वायोरहः' इति श्रुत्योरविरोधाय अर्चिपः परं वायुमागच्छतीति निर्णयः क्रियते । 'स इतो गतो द्वितीयां गतिं' इति विशेषवचनात् ॥

अद्वैतम्, तद्विदधिकरणम् । (१८१)

तद्वितोऽधिवरुणस्सम्बन्धात् । (५२९)

" आदित्याचन्द्रमास्तेस्मात् विद्युत्पाशी ततः परम् ।

इन्द्रः प्रजापतिश्चैति क्रमनिर्धारणं स्मृतम् ॥ ९९ ॥

अधिकरणार्थः । 'आदित्याचन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युत्' (छ. ४-१५-५) इत्यादिना विद्युत्: उपरि वरुणः, तदुपरि इन्द्रः, तदुपरि प्रजापतिरिति क्रमनिर्णयः । तद्वित् वरुणस्य च सम्बन्धो विद्यते । 'तेजो वावा-ञ्चयो भूयः तद्वा एतद्वायुं' इत्यारभ्य 'तस्मादाहुर्विद्युत्तते स्तनयनि बर्षिष्यनि वा इति तेज एव तत्पूर्वं दर्शयित्वाऽथापः सृजते तेज उपात्तौति' (छ. ७-११-१) इति ब्राह्मणात् जलाधिपतिः वरुण इति प्रसिद्ध्या च विद्युत् उपरि वरुणो निवेशयितव्यः । एतयोरसम्बन्धश्च 'चत्वारि वा अपा रूपाणि, मेधो विद्युत् स्तनयिलुः वृष्टिः' (तै-आरण्य) इत्यादिना योदितव्यः ॥

विशिष्टाद्वैतम् वरुणाधिकरणम् । (१४८)

( तटितोऽधि, वरुणस्सम्बन्धात् । (५११) )

निशापतेः परं विद्युत् तदूर्ध्वं वरुणस्समृतः ।

तस्मात्परं विडौजाश्च तत्परं तु प्रजापतिः ॥ १०० ॥

अधिकरणार्थः । 'स वायुलोकं स वरुणलोकं स आदित्यलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं' (कौपी. १. अ. ३), इति श्रुतौ क्रमव्यत्यासो दृश्यते । तथापि विद्युत्-उपरि वरुणः निवेशयितव्यः । मेघोदरवर्ति-त्वाद्बिद्युत् । वरुणेन संबन्ध-लोकवेदयोः प्रतिद्धः । तदुपरि इन्द्रः, तदुपरि प्रजापतिः इति क्रमो विज्ञेयः ॥

द्वैतम् तटिदधिकरणम् । (२०९)

ओं तटितोधि वरुणः सम्बन्धात् । (५२८)

वत्सरात्तटितं प्राप्य तटितो वरुणं तथा ।

इति क्रमस्तु विज्ञेयः युक्तिन्यायाऽगमादिभिः ॥ १०१ ॥

अधिकरणार्थः । 'मासेभ्यसंबत्सरं, संबत्सरात् वरुणलोकं, वरुण-लोकात् प्रजापतिलोकं' इति कौण्डिन्यश्रुतौ संबत्सरात्परं वरुणलोकः पठितः । 'संबत्सरात् तटितमागच्छति, तटितः प्रजापतिलोकं' इति गौप्यनश्रुतौ संबत्स-रादुपरि तटितः पाठो दृश्यते । तटितः परः प्रजापतिलोकश्च । तत्र क्रमः कथमिति चिन्तायां तटितो उपरि वरुण इति निश्चीयते । तयोरेव संबन्धो दृश्यते । 'तटिताद्भवते वरुणलोकः तटिदुपरिमुक्तमयो राजते तत्रासौ वरुणो राजा सत्यानृते विविचति' इति उपरिसम्बन्धत्वश्रुतेः । तटिद्द्वारा वरुणस्य प्राप्यत्वबोधनात् इत्यर्थः ॥

[सत्यानृते=प्रजाश्रुते सत्यानृते, विविचति=विवेचयति, 'कस्तस्य जगाद् को वाऽनृतं जगाद्' इति विवेचयतीत्यर्थः]

अद्वैतम् आतिवाहिकाधिकरणम् । (१८२) ।

। आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् । (५२१)

उभयव्यामोदात् तत्सिद्धेः । (५२२)

। वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः । (५२३)

अर्चिरादय एते च नेतारो देवतास्मृताः ।

न भोगभूमपञ्चिहभूता गमयित्श्रुतेः ॥ १०२ ॥

अधिकरणार्थः । किमेते अर्चिरादयः मार्गचिह्नभूताः भूमयो वा गन्तॄणां नेतारो वेति विशये 'स पतान् ब्रह्म गमयति' (छा. ४-१५-५) इति गमयितृत्वश्रवणात् आतिवाहिका एव । अग्निलोकं प्रातः अयं ज्ञानी अग्निना अतिवाह्यते, स वायुलोकं प्रातः वायुना अतिवाह्यत इत्यादि अहित्यम् । विद्युत्पुरुषस्यैव साक्षात् ब्रह्मलोकगमयितृत्वं । वरुणेन्द्रं प्रजापतयस्तु तत्साहाय्यका इति वेदितव्यम् । इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् आतिवाहिकाधिकरणम् । (१४९)

आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्-। (५१२)

वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः । (५१३)

अमानवान्तार्चिराद्याः स्वप्राप्तारतिवाहिकाः

न युक्ता ब्रह्मणा सर्वे देवा एव भवन्ति ते ॥ १०३ ॥

साक्षाद्ब्रह्ममीपं तु भक्तं विद्युन्नयत्यसौ ।

। वरुणाद्यास्माधकास्ते विद्युतः कीर्तिताः श्रुतौ ॥ १०४ ॥

।-- अधिकरणार्थः । अर्चिरादयः मार्गचिह्नभूता, उत, भोगभूमय, अथ बोदार इति । ब्रह्मेप्सतां आतिवाहिक एते । ब्रह्मणा एतेषां ज्ञानिना-मतिवहने नियुक्ता इत्यर्थः । विद्युत्पुरुष वरुणेन्द्रप्रजापतिसहायेन साक्षात् एतान् ब्रह्म प्रापयतीत्यर्थः । "तत्पुरुषोऽमानस एतन् ब्रह्म गमयति" (छा. ४-१५-५) इति श्रुतेः ॥

‘अर्चिर्वासरशुक्रपक्षपडुदङ्मासाश्च संवत्सरं  
 वायुं भास्करचन्द्रविद्युदुदपान् सेन्द्रं प्रजानां पतिम् ।  
 गत्वाथो विरजां विमुञ्चति तनुं तूक्ष्मां ततोऽमानव-  
 स्पर्शाक्षालितवासनास्सुकृतिनो गच्छन्ति विष्णोः पदम् ॥’

‘भूलोकेशामयोद्यौ प्रथममहरतः पूर्वपक्षस्सितात्मा  
 मासाप्यङ्गुत्सरोथो दशतनुपवनः सैक आदित्यवर्गः ।  
 चन्द्रो विद्युज्जलेशः स मरुदधिपतिः स प्रजानामधीशः  
 ते मार्गस्यार्चिरादेरतिवहनविधौ विश्वनेत्रा नित्युक्ताः ॥’

‘ज्वलनदिवसज्योत्स्नापक्षोत्तरायणवत्सरान्  
 पवनतपनप्रालेयांशून् क्रमादचिरद्युतिम् ।  
 जलधरपतिं देवाधीशं प्रजापतिमागतः  
 तरति विरजां दूरे वाचस्ततः परमाद्भुतम् ॥’

इत्येतैः पूर्वार्च्यैश्चलोकैः अवगन्तव्यः ॥

द्वैतम् ‘आतिवाहिकधिकरणम् । (२१०)

ओं आतिवाहिकस्तल्लिङ्गात् । (५२९)

ओं उभयव्यामोहावत्सिद्धेः । (५३०)

द्वितीयप्राप्य वायुर्यः आतिवाहिक ईरितः ।

॥ अन्त्यध्रुतो मुख्यवायुः तेनैव ब्रह्म गच्छति ॥ १०५ ॥

‘आधिकरणार्थः । ‘स वायुमागच्छती’ति प्रथमं श्रूयते । ‘उक्त्वातो  
 विद्वान् परमनिगच्छन् विद्युतमेव अन्ततः उपगच्छति चोर्वाव विद्युत् तत्पतिं  
 वायुं उपगम्य तेनैव ब्रह्म गच्छति’ इति अन्येऽपि वायुः श्रुतः । तत्र पूर्वोक्त  
 आतिवाहिकवायुरेव अन्त्ये पठितवायु उत अन्यो वेति व्यामोहे अयमपि  
 पूर्वोक्त आतिवाहिक एवेति निर्णयते ।

“उत्क्रान्तस्तु शरीरात् स्वात् गच्छत्यर्निपमेव तु ।

ततो हि वायो पुत्रं च योसौ नाम्नातिवाहिक ॥”

“ततोऽह पूर्वपक्ष चाप्युदक् सवत्सर तथा ।

तस्मिन् चरणैव प्रजाप सूर्यमेव च ॥”

“सोम वैश्वानर चन्द्र ध्रुव देवीं दिव तथा ।

ततो वायु पर प्राप्य तेनैति पुरुषोत्तमम् ॥”

इति प्रमाणात् उभावपि वायुरेवेत्यर्थः ।

‘धौर्वाच विद्युत् तत्पतिं वायुमि’ति वायो दिवस्पति विशेषणात्  
घुशब्दस्य वाणीवाचित्वेन वाणीपतिं वायुमित्यर्थात् वायुरेवेत्यर्थः इति ज्ञायते ॥

द्वैतम् वैद्युताधिकरणम् । (२११)

ओं वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः । (५३१)

विद्युद्गमयति ब्रह्म वायुश्चापि कथं भवेत् ।

विद्युत्पतिर्वायुरेव ‘स एनानि’ति विश्रुतः ॥ १०५ ॥

अधिकरणार्थः । विद्युत्पतिना वायुनैव ज्ञानी ब्रह्मसमीपं नीयत  
इत्यर्थः । ‘स एनान् ब्रह्म गमयति’ इति श्रुतेः ।

“विद्युत्पतिर्वायुरेव नयेद्ब्रह्म न चापर ।

कुतोऽयस्य भवेच्छक्तिः तस्मै प्राणनायकम् ॥”

[स एनान् ब्रह्म गमयति=मुख्यवायुः अमतीकाल्पान् पर ब्रह्म, प्रती  
काल्पनान् कार्यं ब्रह्म गमयतीत्यर्थः । प्राणनायकम्=इन्द्रियव्यामिनमित्यर्थः ॥

अद्वैतम् कार्याधिकरणम् । (१८३)

कार्यं वादरिस्व गत्युपपत्तेः । (५२४)

विशेषितत्वाच्च । (५२५)

सामीप्याच्चद्रयपदेशः । (५२६)

कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ॥ १ ॥	(५२७)
स्मृतेश्च ।	(५२८)
परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ।	(५२९)
दर्शनाच्च ।	(५३०)
न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ।	(५३१)

नेतारो सगुणं ब्रह्म गतिलोकादि दर्शनात् ।

अकार्यं ब्रह्म तत्रत्य ब्रह्मणैक्यमपानुयुः ॥ १०७ ॥

॥ १ ॥ अधिकरणार्थः । 'स एनान् ब्रह्म गमयति' (छा. ४-१५-५)  
इत्यत्र ब्रह्मशब्दश्रवणात् गतिश्रवणाच्च सगुणं अपरं ब्रह्मैव अमानवः गमयति  
इति वादरिमत् । गन्तव्यप्रदेशत्वात् कार्यब्रह्मण, ब्रह्मगमयतीति ब्रह्मशब्दश्च  
परब्रह्मसामीप्यादुपपद्यते ।

“ब्रह्मणा सह ते सर्वे सप्राप्तेः प्रतिसंनरे ।

परस्थान्ते कृतात्माने प्रविशन्ति परं पदम् ॥”

इति स्मृत्या कार्यब्रह्मणा सह पुनरावृत्त्यभावेन परब्रह्मणा ऐक्यमोप्स्यु इति ॥

॥ जैमिनिस्तु ब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मण्येव मुख्यप्रयोगात् परब्रह्मैवे प्रापयति  
अमानव इति मन्यते । तथापि पूर्वोक्तं वादरिमत्तमेव समप्रमितिः अनेकोप-  
निषद्वाक्यादवगम्यत इति ॥

अद्वैतम् अग्रतीकालम्बनाधिकरणम् । (१८४) ॥

अग्रतीकालम्बनानपतीति वादरायण उभयथाश्रयोपात्

तत्कृतुश्च । (५३२)

विशेषं च दर्शयति । (५३३)

अग्रतीकोपासनायास्तु नामाघाससंप्रकीर्तिताः ।

(२) न. तान् ब्रह्म नयन्त्येते किन्तु ब्रह्मगुणाकरम् ॥ १०८ ॥

अधिकरणार्थः । अमानवः सर्वान् विक्रमालम्बनान् ब्रह्मलोकं प्रापयति, उत कांश्चिदेवेति दिशये अप्रतीकालम्बनान्, नामाद्युपासकान् वर्जयित्वा, नयतीति वादरायणमिप्रायः । 'तं यथा यत्रोपासते तदेव भवति इति श्रुतेः ॥

### विशिष्टाद्वैतम् कार्याधिकरणम् । (१५०)

कार्यं वादरिस्व गत्युपपत्तेः ।	(५१४)
विशेषितत्वाच्च ।	(५१५)
सामीप्यात्तु तद्व्यपदेशः ।	(५१६)
कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानान् ।	(५१७)
स्मृतेश्च ।	(५१८)
परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ।	(५१९)
दर्शनाच्च ।	(५२०)
न च कार्ये प्रत्यभिसन्धिः ।	(५२१)
अप्रतीकालम्बनानयतीति वादरायण उभयथा च	
दोषात् तत्कतुश्च ।	(५२२)
विशेषञ्च दर्शयति ।	(५२३)

चतुर्मुखोपासका ये ब्रह्मलोकान् नयन्ति तान् ।

तत्र स्थित्वा तेन साकं साक्षाद्ब्रह्म नयन्ति ते ॥ १०९ ॥

ब्रह्मात्मकं च स्वात्मानं परं ब्रह्म च ये युधाः ।

उपासते तानुभयान् ते नयन्त्यातिवाहिकाः ॥११०॥

अधिकरणार्थः । अर्चिरादिकः आतिवाहिकगणः चतुर्मुखब्रह्मोपासकानेव नयतीति वादरिमतम् । परब्रह्मोपासकानेव नयतीति जैमिनिमतम् । वादरायणमतं तु तत्कतुन्यायाद् भक्तुविशुक्तनात्मानं ब्रह्मात्मकं उपासीनान् परंब्रह्मोपासीनांश्च नयतीति । नामादिप्रतीकोपालम्बनान् केवलं वा अचिद्ब्रह्म ब्रह्मदृष्ट्या उपासीनांश्च न नयतीति ॥



## द्वैतम् कार्याधिकरणम् । (२१२)

ओं कार्यां गदरिरस्य गत्युपपत्तेः ।	(५३२)
ओं विशेषितत्वाच्च ।	(५३३)
ओं नामीष्यात् तद्व्यपदेशः ।	(५३४)
ओं कार्यात्यये तदध्यक्षेण मन्तः परमभिधानात् ।	(५३५)
ओं स्मृतेश्च ।	(५३६)
ओं परं जैमिनिर्मुक्त्यत्वात् ।	(५३७)
ओं दर्शनाच्च ।	(५३८)
ओं न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिमन्धिः ।	(५३९)
ओं अप्रतीक्षालम्बनावपतीति गदरापण उभयथा च दोषात्तत्क्रतुश्च ।	(५४०)
ओं विशेषं च दर्शयति ।	(५४१)

चतुर्मुखं नयत्येषः विद्युत्पुरुष इत्यपि ।

परब्रह्मसमीपं हि विरिञ्चे वर्तते ततः ॥ १११ ॥

चतुर्मुखेन तेनैव साकं ब्रह्म प्रयाति सः ।

साक्षात् परंब्रह्मनेता विद्युत्पुरुष उच्यते ॥ ११२ ॥

कार्यब्रह्मणि विश्वानो मुमुक्षोर्न हि युज्यते ।

अप्रतीक्षालम्बनास्तु परं नयति वेपुतः ॥ ११३ ॥

अधिकरणार्थः । गदरि कार्यब्रह्म गमयति विद्युत्पतिरिति मन्यते ।

“ ऋते देवान् पर ब्रह्म फ पुमान् प्राप्नुयात् क्वचिन् ।

यद्यपि ब्रह्मदृष्टिस्स्यात् ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥” इति प्रमाणात् ।

‘ब्रह्मण चतुर्मुखं प्राप्नोति ब्राह्मणं चतुर्मुखं’ इति कौषारवशुतेः । ‘ब्रह्मवि-

द्याप्नोति परं’ इति व्यपदेशस्तु तत्र एव ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थोऽनुपपद्यते । ‘अथ

सह प्रमणा परमभिगच्छन्ति’ इति सौपर्णश्रुत्या अभ्यक्षेण ब्रह्मणा सह गच्छन्ति

इति । ‘ब्रह्मणा सह ते सर्वे’ इति श्रुतिस्मृत्यादेः ।

जैमिनिस्तु परब्रह्मैव गमयतीति मन्यते ।

“यदुपास्ते पुमान् जीवन् यत्प्राप्तुमभिवान्छति ।

यच्च पश्यति तृप्तस्तन् तन्प्राप्नोति मृतेरनु ॥”-इति पाशवचनात्  
परब्रह्मोपासकः परब्रह्मैव प्राप्नोतीति ॥

मादरायणस्तु “प्रतीकं देह उद्दिष्ट. येषां तत्रैव दर्शनम् ।

न तु व्यासतया कापि प्रतीकालम्बनास्तु ते ॥”

“अप्रतीकं देवतास्तु ऋषीणां शतमेव च ।

राज्ञां च शतमुद्दिष्टं गन्धर्वाणां शतं तथा ॥”

एतेऽधिकारिणोऽन्यास दर्शनेऽन्ये न तु क्वचित् ।

अधोग्यदर्शने यत्नात् अंश. पूर्वस्य चापि तु ॥

अप्रतीकाश्रया ये हि ते यान्ति परमेव तु ।

स्वदेहे ब्रह्मदृष्टैव गच्छेद्ब्रह्म, स लोक ताम् ॥

ब्रह्मणा सह संभासे संदारे परमं पदम् ॥”

इत्यादि प्रमाणात् अप्रतीकालम्बनान् परं नयति विद्युत्पतिरिति मन्यते ।

‘यत्कतुर्भवति तत्कर्म कुरुते, यत्कर्म कुरुते तदमिसम्पद्यते’ इत्यादि श्रुतेश्च ।

अत्र कर्मशब्दः उपासनापरः ।

‘अन्तःप्रकाशाः बहिःप्रकाशाः सर्वप्रकाशाः । देवा वा सर्वप्रकाशाः,

ऋषयो अन्तःप्रकाशाः, मनुष्या एव बहिःप्रकाशा’ इत्यादि श्रुतेः मनुष्याः

स्वयम्योपासनं कृत्वा स्वयम्यां मुक्तिं प्राप्नुवन्ति इति ॥

‘सिद्धान्तनिर्णीतिकराः प्रतीकं देवादिकं तद्गत एव ये नराः । उपासते

ते परतस्समाप्नुयुः ब्रह्माणमस्मान् मतिमाप्य विष्णुं । प्राप्यन्त्यतोऽन्येऽपि तमाप्य

तस्मात् हरिं गता मुक्तिभाजः परं ते ॥’ इति अनुव्याख्यानोक्तरीत्या चतु-

र्मुखमुपास्य तस्मात् ज्ञानं प्राप्य विष्णुं भजन्त इति कार्यब्रह्मसाक्षिपरमिति

बादारिमतमपि युक्तमिति भावः । सर्वेषामपि सत्यलोके चतुर्मुखोपदेशः ।

“ज्ञानं चतुर्मुखात् प्राप्यमुच्यते नात्र संशयः ।

उपदेशाद्ब्रह्मणस्तु सर्वेषामेव मुक्तये ॥”

इति प्रमाणात् । 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।

परत्वान्ते परात्मान प्रविशन्ति परम्पदम् ॥'

[ परात्मन = परमात्मचिन्तका, परस्य = ब्रह्मस्य, अन्ते = शतसक्तरान्ते, प्रतिसञ्चारे = प्रलये सति चतुर्मुखेन सह ब्रह्म प्रविशन्तीत्यर्थे । ]

“ तथापि प्रकृतेर्बन्धो ब्रह्मणा सह भिद्यते ” इत्यादि प्रमाणाच्च वैयुक्त चतुर्मुखल्लेख्येव स्व प्राप्तान् नयतीति सिद्धान्त ॥

॥ इति मतत्रयसारसंग्रहे चतुर्थाध्याये तृतीयः पादः ॥

## ॥ मतत्रयसारसंग्रहे ॥

॥ चतुर्थाध्याये—चतुर्थः पादः ॥

अद्वैतम् सम्पद्याविर्भागाधिकरणम् । (१८५)

सम्पद्याविर्भागास्त्वेन शब्दान् । (५३४)

मुक्तः प्रतिज्ञानान् । (५३५)

आत्मा प्रकरणान् । (५३६)

ज्योतिः परं प्राप्य विमुक्त आत्मा स्वेनैव रूपेण च केतलेन ।

निष्पद्यतेऽपूर्वगुणेन नेति ज्योतिः परात्मेति च निद्रयतीह ॥११४

अधिकरणार्थः । निर्गुणविद्यामत्रैकदेशान्तर ब्रह्मभावविर्भागा सगुण निष्पद्यते सर्वेश्वरतुल्यभोगभाक्त्व इदानीं चतुर्थे पादे चिन्त्यते । 'एष संप्रसादो अन्नाच्छरीरात् समुत्थाय परज्योतिरुपसपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इत्यत्र श्रूयमाणा अभिनिष्पत्ति केनचिद्भागान्त्येन विशेषेण विशिष्टा आहोमिति आत्मभाषणेति सद्ये केवलेनैवात्मना आभिर्भवति न धर्मान्तरेण । 'स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इति शब्दविशेषण श्रूयमात् । अन्यथा स्वशब्द विशेषण व्यर्थं स्यात् । 'अभिनिष्पद्यते' इति शब्दश्च गोत्वतिपर्यायार्थकः ।

यथा रोगनिवृत्तौ अरोगो अभिनिष्पद्यत इत्यत्रैव पूर्वावस्थापेक्षकार्यक एव ।  
‘परंज्योतिरूपसंपद्यत’ इति ज्योतिश्शब्दश्च प्रकरणात् आत्मन्येव वर्तत इति  
अविद्यानिवृत्तः मुक्तात्मैव अत्र श्रुतौ प्रतिपाद्यत इति ॥

विशिष्टाद्वैतम् संपद्याविर्भावाधिकरणम् । (१५१)

संपद्याविर्भावस्त्वेन शब्दात् । (५२४)

मुक्तः प्रतिज्ञानात् । (५२५)

आत्मा प्रकरणात् । (५२६)

विमुक्त आत्मा निजरूपभागित्युक्ते श्रुपासाफलमत्र सेति ।

न कर्मरुद्धं गुणजातमस्य कर्मण्यपास्ते पुनराविरासीत् ॥११५॥

अधिकरणार्थः । अर्चिरादिना मार्गेण अपुनरावृत्तिलक्षणागतिरुक्ता  
पूर्वम् । इदानीं मुक्तैर्भ्यश्च चिन्त्यते । ‘परंज्योतिरूपसंपद्यत्वेन रूपेणाभि-  
निष्पद्यते’ (छा. ८-१२-२) इति श्रुतिः परब्रह्मपासस्य साध्येन केनचिद्रूपेण  
संबन्धं वक्ति, उत स्वानाधिकम्वरूपाविर्भावमिति विशये साध्यरूपसंबन्धं  
वर्त्तति युक्तम् । अन्यथा उपासनायाः फलाभावस्त्यात् इति पूर्वपक्षे, स्वामा-  
विक्रस्वरूपाविर्भावस्त्वं फलमेव वक्ति । ‘स्वेन रूपेण’ इति विशेषणात् ।  
आगन्तुकविशेषपरिग्रहे स्वेनेति शब्दो व्यर्थस्त्यात् । प्रतिज्ञानाच्च बन्ध-  
निवृत्तिरूपा मुक्तिरेव ‘अभिनिष्पद्यते’ इति शब्देनोच्यते । ‘युक्त्या अग्रमर्थो  
निष्पद्यते’ इत्यादीं स्वरूपाविर्भावेऽपि अभिनिष्पत्तिशब्दप्रयोगात् ।

“ यथा न क्रियते ज्योत्स्ना मलप्रक्षालनान्गणेः ।

दोषप्रहाणाद्भ्रजानं आत्मनः क्रियते तथा ॥”

“ यथोदपानंकरणात् क्रियते न जलम्बरम् ।

रादेव नीयते व्यक्तिमसतस्सम्भवः कुतः ॥”

“ तथा ह्येयगुणध्वंसात् अवबोधोदयो गुणाः ।

प्रकाशन्ते न जन्कन्ते नित्या एवात्मनो हि ते ॥”

इति कर्मणा तिरोहिताना ज्ञानानन्दादिगुणाना कर्मक्षये आविर्भाव सम्यगेवेति ।

अत एव “ अकारार्थमैत्र स्वमहमथ मच्च न निवह्य

नराणा नित्यानामयनमिति नारायणपदम् ।

यमाहोम्भै काल सकलमपि सर्वत्र सकलायु

अमस्थास्वान्मिषु मम सहजकैर्ह्यप्रिधय ॥”

इति पूर्वान्वित्तरपि स्वामाविरु कैटोर्याविर्भाव एव अग्निनिष्पत्तिशब्दाद्यो  
वर्णित । इति ॥

द्वैतम् सम्पद्याधिकरणम् । (२१३)

ओं सम्पद्याविर्भावस्वेन शब्दात् । (५४२)

ज्ञानी भयाब्धिं तीर्त्वित्र प्राप्यत्रयाविहाय तत् ।

स्वेन रूपेण सम्पद्य भुङ्क्ते भोगान् गृह्णन्विजान् ॥ ११६ ॥

अधिकरणार्थः । मुक्तस्य भोगमहिमा अत्रोच्यते । ‘स य एव  
प्रिदेव मन्वान एव पश्यन्नात्मान अभिसपद्यैतेनात्मना यथाकाम सर्वान् कामान्  
अनुभवति’ इति सोषर्णश्रुति । ‘परज्योतिरूपसपद्य म्येन रूपेणाभिनिष्पद्यते’  
इति छान्दोग्यश्रुति । ‘एत सेतु तीर्त्वा अन्यन्तन् जनन्थो भवति’ इति ।  
‘इमा धोरामशिवा नदी तीर्त्वा एत सेतुमाप्य एतेनैव सेतुना मोदते प्रमोदते  
आनन्दी भवति ।’ इति च श्रुति मुक्त सत्सारनदी तीर्त्वा ब्रह्म सम्पद्य ब्रह्म  
अविहाय स्वस्वयोग्यानानन्दान् अनुभवतीति वक्तव्यर्थ ॥

द्वैतम् मुक्ताधिकरणम् । (२१४)

ओं मुक्तः प्रतिज्ञानात् । (५४३)

“तत्र पर्येति” मुक्तोयं सर्वान् कामान् समश्नुते ।

न संसारी प्रतिज्ञानात् अहरित्यादि वेदतः ॥ ११७ ॥

अधिकरणार्थः । 'स तत्र परोति' इति श्रुतौ तच्छब्देन संसारी नोच्यते । अपि तु मुक्त एव । 'अहरहरेनप्रभुविशति' इत्यारभ्य 'कामा-  
धानुभवति' इति बृहच्छ्रुतौ मुक्त एव प्रतिज्ञायत इत्यर्थः ॥

द्वैतम् आत्माधिकरणम् । (२१५)

ओं आत्मा प्रकरणान् । (५४४)

परंज्योतिः परात्मैव तत्प्राप्तिर्मुक्तिरीरिता ।

परमात्मा प्रकरणात् ज्योतिश्शब्देन कथ्यते ॥ ११८ ॥

अधिकरणार्थः । 'परंज्योतिरूपसंपद्य' इति परंज्योतिश्शब्देन विष्णु-  
रेवोच्यते । 'न त्वन्ये अग्निसूर्यादयः ।

"परंज्योतिः परं ब्रह्म परमात्मादिका गिरः ।

सर्वत्र हरिमेवैकं ब्रूयुर्नान्यं कथञ्चन ॥" इति प्रमाणान् ॥

अद्वैतम् अविभागिन दृष्टत्वाधिकरणम् । (१८६)

अविभागेन दृष्टत्वात् । (५३७)

ब्रह्माष्टयकभाव एव तत्त्वमस्यादि वाक्यतः ।

शुद्धोदके शुद्धजले तादृगेवेत्यतश्च सः ॥ ११९ ॥

अधिकरणार्थः । 'स्वेन रूपेणाग्निनिष्पद्यते' इति आत्मप्राप्तिः  
परमात्मात्मनः पृथगेव, उत अविभागेनैव अवतिष्ठतीति संशये 'तत्त्वमग्निः'  
(छा. ६-८-७) 'अहं ब्रह्मास्मि' (बृ. १-४-१०) 'यत्र नान्यत्पश्यति' (छा.  
७-२४-१) 'न तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विमलं यत्पश्येत्' (बृ. ४-३-२३)  
'यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिकं तादृगेव भवति । एवं मुनेर्विजानत आत्मा  
भवति गौतम' (कठ. ४-१५) इत्यादि श्रुतिभिः परमात्मना अविभागेनैव  
अवतिष्ठत इति प्रतीयते । भेदनिर्वेगान्तु 'आत्मरतिः' 'आत्मक्रीडः' 'स्वे  
महिम्नि प्रतिष्ठितः' इत्यादिकत् अभेदेऽपि गौणप्रयोग इति ॥

विशिष्टद्वैतम् अविभागाधिकरणम् । (१५२)

अविभागेन दृष्टत्वात् । (५२७)

परमात्मशरीरस्तन् प्रत्यगात्मा परात्मना ।

अविभागेन माकं तद्गुणान् भुङ्क्ते प्रकारिणा ॥ १२० ॥

अधिकरणार्थः । मुक्तः स्वात्मानं ब्रह्मकारतया ब्रह्माविभक्तं ब्रह्म तद्गुणादिकमनुभवति । 'तत्त्वमसि' 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' 'अन्तः प्रविष्टश्चान्ना जनानां' इत्यदि श्रुतिभिः 'अवशितेरिति काशकृत्स्नः' इति सूत्रेण च मुक्तः ब्रह्मापृथक्भूतः ब्रह्मशरीरस्तन् ब्रह्म अनुभवतीति प्रतिपादितत्वात् । 'ब्रह्मण सह विपश्चिता' इति श्रुतिस्तु पयसा सह ओदनं भुङ्क्ते इतिवत् मोक्षसाहित्यस्य ब्रह्मपर्यन्तत्वेऽपि सम्भवात् 'सह मुक्तेऽप्रधाने' इति व्याकरणसूत्रेण ब्रह्मणः अप्राधान्यरूपदोषो न भवति ।

“ श्रियः श्रीः श्रीरङ्गेशय तव च हृद्यां भगवतीं

श्रियं त्वतोऽप्युच्चैः ययमिह भगवामः शृणुतराम् ।

दृशौ ते भ्यास्तां मुञ्चतरल्लतारे ध्रुवपतः

पुनर्हर्षोत्कर्षात् स्फुटतु भुजयोः फन्नुकजतम् ॥ ”

(धीगुणरत्नाद्योशे श्लो.-१.)

इति विष्ण्वपेक्षया लक्ष्म्याः उल्लाष्टवर्गने यथा न दोषः अपि तु उत्तमगुणायैवेति निर्णयः तद्वत् ब्रह्मापेक्षया ब्रह्मगुणानां उल्लाष्टवर्गने न दोषः अपि तु ब्रह्मगुणायैव भवतीति भावः ॥

द्वैतम् अविभागाधिकरणम् । (२१६)

ओं अविभागेन दृष्टत्वात् । (५४५)

विष्णुना मह तत्रत्यान् भोगान् भुङ्क्ते म मुक्तिभाक् ।

परात्मना ये भुज्यन्ते भोगान्ते ज्ञानिनामपि ॥ १२१ ॥

अधिकरणार्थः । मुक्तः स्वयोन्यतानुसारेण भगवद्भुक्त भोगवान् भवति

“मुक्ताः प्राप्य परं विष्णुं तद्भोगान् लेगतः कश्चित् ।

बहिष्ठान् मुञ्जते नित्यं नानन्दादीन् कथञ्चन ॥”

[तद्भोगान्=ईश्वरभोग्यान्, बहिष्ठान्=ईश्वरस्वरूपमहिर्भूतान्, आनन्दादीन्=ईश्वरस्वरूपानन्दादीन्, कथञ्चन=केनापि निमित्तेन, लेगतः=अधिगोचरेण-अनुभवन्ति ॥

अद्वैतम् ब्रह्माधिकरणम् । (१८७)

ब्राम्हणेण जैमिनिरूपन्यासादिभ्यः । (५३८)

चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः । (५३९)

एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं वादरायणः । (५४०)

मुक्तोपहृतपाप्मादिगुणवानाह-जैमिनिः ।

चैतन्यसेवात्मरूपं तदैक्यं मुक्तिरित्यपि ॥ १२२ ॥

सगुणं निर्गुणं ब्रह्म वादरायण आह तत्र ।

ब्राम्हैश्वर्याविरोधाय तदप्यस्तु न मुख्यतः ॥ १२३ ॥

अधिकरणार्थः । स्वेन रूपेण आत्मा भवतीत्युक्तं पूर्वत्र । स एवान

विशेषतः चिन्त्यते । ‘य आत्मा अपहृतपाप्मा सत्यकामस्तत्यसंकल्पः’ (छा.

८-७-१) ‘स तत्र पर्येति-जङ्गलीडन् सममाणः । (छा. ८-१२-३) इत्यादि

श्रुतिभ्यः देयप्रत्यनीककल्याणगुणविशिष्टरूपं ब्रह्म स्वयमपि अपहृतपहृत-

पाप्मत्वादि सत्यकामत्वादि विशिष्टसम् अनुभवतीति जैमिनिर्मन्यते ।

‘कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव’ इत्यादि श्रुतिभ्यः चैतन्यमात्रमेव ब्रह्म, तदैषघ-

मेव मुक्तिरिति औडुलोमिर्मन्यते ।

वादरायणस्तु उभयश्रुत्यविरोधाय व्यवहारापेक्षया सगुणब्रह्मप्राप्तिं, यस्तुतः

निर्गुणब्रह्मैषघमेव मुक्तिरिति मन्यते ॥



विशिष्टाद्वैतम् ब्राह्माधिकरणम् । (१५३)

ब्राम्हेण जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः । (५२८)

चिति तन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः । (५२९)

एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं चादरायणः । (५३०)

ब्रह्म सम्पद्य मुक्तात्मा भाति ब्रह्मगुणान्वितः ।

औडुलोमिस्तु चिन्मात्रं तदेक्यं मुक्तिमवर्षीत् ॥ १२४ ॥

तुल्यप्रमाणवेदानामविरोधेन वर्णणात् ।

सगुणं ब्रह्म निर्वक्ति तच्छरीरमिदं जगत् ॥ १२५ ॥

विज्ञानघन एवेति स्वायोगाभावमाह हि ।

बहुप्रमाणानुगुण्यात् सगुणं ब्रह्म निश्चितम् ॥ १२६ ॥

निषेधश्रुतयञ्चात्र प्राकृतार्थपरत इति ।

असकृत् पूर्वसुक्तं हि तस्मात् स ब्रह्मणा सह ॥ १२७ ॥

अश्नुते सत्यकामादि जुष्टो ब्रह्मगुणान् बहून् ।

अप्राकृते तु वैकुण्ठे परमे न्योमिनि सृष्टिभिः ॥ १२८ ॥

अधिकरणार्थः । मुक्तात्मनः त्वस्वरूपाविर्भावः अपहृतपाप्मत्वसत्य-  
सङ्कल्पत्वादिविशिष्ट इति जैमिनेरभिप्रायः । 'स यथा सैन्धवघ्नोऽनन्तरोवाहः  
कृतनो रसघन एव एवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽवाहः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव'  
(श्रु. ६-५-१३) इति श्रुत्या चैतन्यमात्रमेव ब्रह्मस्वरूपमित्यौडुलोमिमतम् ।

चादरायणस्तु निखिलह्येयप्रत्यनीककल्याणैकतानत्वादिगुणयुक्तं ब्रह्म इति  
स्थापितत्वात् मुक्तोपि अपहृतपाप्मत्वसत्यसङ्कल्पत्वादिविशिष्टस्तन् ब्रह्म अनुभव-  
तीति मन्यते । विज्ञानघन एवेति तु स्वायोग्यव्यवच्छेदपर एव । यथा  
रसवस्तु आश्रफलादिषु त्वगादि प्रदेगभेदेन रसभेदे सत्यपि सैन्धवघ्नस्य  
सर्वत्र एकरसत्वं तथा आत्मनोपि सर्वत्र विज्ञानस्वरूपत्वमस्तीति नेतर सत्य-  
कामत्वादिगुणसत्ताविरोधो न । सैन्धवघ्ने सर्वत्र रसैक्येऽपि रूपक्यठिन्यादि-  
सद्भावाविरोधः । तद्वदित्यर्थः ॥

“यत्सामान्यविशेषवर्त्मसु गुणप्रत्यासविध्यात्मसु  
त्रैयन्तेषु जनार्दनप्रणयिषु मावलयदौर्बल्ययोः ।  
प्रस्तावं प्रतिपेदिरे कतिचानापच्छेदनीतिच्छलात्  
गीमांसापदवीपरिश्रमकथादूरेषु तच्छोभते ॥

“यद्ब्रह्मणो गुणविकारशरीरभेद-  
कर्मादिगोचरविधिप्रतिषेधवाचः ।  
अन्योन्यभिलषिषयाः न विरोधमन्धं  
अर्हन्ति तत्र विषयः प्रतिषेधवाध्याः ॥”

“अग्नीषोमीयहिंसा निजविधिविहिता किं निषिद्धा न हिंसात्  
भूतानीत्येतयोवद्या पशुपदविषयश्छग एव न्यरूपि ।  
'छापो वा मन्त्रवर्णादि'ति च तदुभयन्यायतो हेयधर्म-  
क्षेपार्था निर्गुणोक्तिः श्रुतशुभगुणके निर्मले ब्रह्मणि स्यात् ॥”

इति सगुणनिर्गुणश्रुतीनामविरोध. पूर्वाचर्यैरेव वर्णितः । तथा 'अहं ब्रह्मास्मि,  
इत्यत्र अहं शब्देन जीवः 'पुरुष एवेदं सर्वं' इति पुरुषशब्दः परमात्मपर इति  
प्रसिद्धः ॥

'पुरुषाः पुरुषा नराः' इति कोशात् पुरुषशब्दस्य जीववाचितया प्रसि-  
द्धवाचिक्यात् जीवपरमात्मनोरभेद एव तात्पर्यं श्रुतीनामिति परमत्पुक्तिनिरा-  
करणाय पठितश्लोकः —

“किं जीवः पुरुषोक्तिगोचर इति श्रीशोपि उद्घोषः  
जीवस्याद्विरिशो भ्रुवो भवति किं सौ स्याणुसंज्ञाविति ।  
तदस्त्वाय घटेत किं \*मुखमुवाचार्यसंशब्दनं  
मण्डूकस्वमुपैति किं हरिपदस्पर्शेन कण्ठीरवः ॥”

\* मुखमुवां=वाक्प्राणानां, “प्राज्ञाणोऽथ मुखमाखीर” इति श्रुतेः ।

द्वैतम् ब्राह्माधिरूपणम् । (२१७)

ओ ब्राम्हेण जैमिनिरुपन्यागादिभ्यः । (५४६)

ओ चिति मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौदुलोमिः । (५४७)

ओ एवमप्युपन्यामात्पूर्वभावादेविरोधं वादरायणः । (५४८)

ज्ञानी मुक्तो विष्णुदेहं लब्ध्वा तद्देहज्ञानयम् ।

भुङ्क्ते भोगान् ज्ञानरूपो ज्ञानदेहीति कश्चन ॥ १२९ ॥

मर्त्याद्विमुक्तादिचिन्मात्री चिन्मात्रेन्द्रियज्ञानपि ।

विष्णुं प्रविश्य भोगान् तः भुङ्क्ते स्वैद्यानुसारतः ॥१३०॥

अधिरूपणार्थः । मुक्त कर्मप्राप्तदेहपरित्यागेन ब्रह्मशरीरान्तर्गतस्सन् ब्रह्मणा सह भोगान् भुङ्क्ते । 'स वा एष ब्रह्मणिष्ठ इह शरीर मर्त्यमति सृज्य ब्रह्मानिसपद्य ब्रह्मणा पश्यति, ब्रह्मणा शृणोति ब्रह्मणैवेद सर्वमनुभवति' इति माध्यन्दिनायनश्रुते ।

“ आदत्ते हरिहस्तेन हरिदृष्टैव पश्यति ।

गच्छेच्च हरिपादाभ्या मुक्तस्यैषा स्थितिर्भवेत् ॥”

इति स्मृतेश्च । इति जैमिनि ।

‘सर्वं वा एतदचित् परित्यज्य चिन्मात्र एवैव भवति चिन्मात्र एवाव तिष्ठते’ इत्यादि श्रुत्या मुक्त चिन्मात्रदेही सन् भुङ्क्ते इत्यादुलोमि ।-

वादरायणस्तु उभयमप्यविरोधेन ब्रवीति ।

“ मर्त्यं देहं परित्यज्य चितिमात्रान्मदेहिनि ।

चित्तिमात्रेन्द्रियाश्चैव प्रणिण विष्णुमव्ययम् ॥”

“ तदज्ञानुगृहीतैश्च स्वाङ्गैरेव प्रवर्तनम् ।

जुर्वन्ति भुङ्क्ते भोगान् तदन्तर्गहरेव वा ।

यथेष्ट परिवर्तन्ते तस्यैवानुग्रहेरिता ॥” इत्यादि प्रमाणात् ॥

अद्वैतम् सङ्ख्याधिकरणम् । (१८८)

सङ्ख्यादेव तु तच्छ्रुतेः । (५४१)

अत एव चानन्याधिपतिः । (५४२)

१ मुक्तात्मानस्तु सङ्ख्यात् पिताद्याः प्रभवन्ति ते ।  
साधनान्यनपेक्ष्यैव ततो नन्याधिपोऽभवत् ॥ १३१ ॥

यथाऽगस्त्यो योगशक्त्या समुद्रमपिबत्तथा ।

दण्डकारण्यमप्यत्र जनवासमचीवत्पत् ॥ १३२ ॥

तद्वज्जानी स्वविद्यायाः माहात्म्यान् सृजति स्वयम् ।

तस्मादनन्यापेक्षस्सन् सृष्ट्याऽनुभवति स्वयम् ॥ १३३ ॥

अधिकरणार्थः । 'स यदि पितृलोककामो भवति सकल्पादेवास्य पितर समुत्तिष्ठन्ति' (अ ८-२-१) इत्यादि श्रुत्या मुक्त स्वसङ्ख्यादेव निमित्तान्तरागपेक्षस्सन् यथा अगस्त्य स्वयोगमहिम्ना समुद्रमपिबत् कस्यचित् शापात् प्राणिनिवासानर्हमपि दण्डकारण्य जनवासाहर्तुं कारयामास तद्वत् इच्छानु-  
गुण्येन सर्वान् सृष्ट्या अनुभवति विद्यामाहात्म्यात् । 'सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति' (छा ८-१-६) इत्यादिकृत्तुपपद्यते ॥

विशिष्टाद्वैतम् सङ्ख्याधिकरणम् । (१५४)

सङ्ख्यादेव तच्छ्रुतेः । (५३१)

अत एव चानन्याधिपतिः । (५३२)

मन्त्रज्ञामादि मुक्तस्य त्राह्ययत्नानपेक्षया ।

स्वीयमंकल्पमात्रान् स्यात् स स्वराडिति वेदतः ॥ १३४ ॥

प्यप्रच्छिन्नत्यन्ययोगं एवकारोत्र विश्रुतः ।

निषेधस्य विधेश्चायं नार्हो नन्याधिपो यतः ॥ १३५ ॥

अधिकरणार्थः । मुक्तमधिकृत्य 'स तत्र पर्येति जक्षन्कीडन् रममाणः  
स्त्रीमिर्षा यानैर्षा ज्ञातिमिर्षा' (छा. ८-१२-१) इति । तत्र 'सङ्कल्पादेवास्य  
पितरस्तमुत्तिष्ठन्ति' (छा. ८-२-१) इत्यादि श्रुत्यनुसारेण प्रयत्नान्तरानपेक्षस्तन्  
स्वयमेव स्रष्टु अनुभवति विधिनिषेधानर्हस्तन् । सत्यसङ्कल्पत्वश्रुतेः 'स  
स्वराद् भवति' (छा. ७-२५-२) इत्यनन्याधिपत्वश्रवणात् च । 'सङ्कल्पादेव'  
इत्यवधारणं तु अत्र अन्ययोग्यवच्छेदपरं । 'विज्ञानघन एव' इत्यत्रैव न  
अयोग्यवच्छेदपरम् । इति ॥

द्वैतम् सङ्कल्पाधिकरणम् । (२१८)

ओं सङ्कल्पदेव च तच्छ्रुतेः । (५४९)

मुक्तानां भोगसंप्राप्तौ यत्नापेक्षा न विद्यते ।

सङ्कल्पादेव पितरः उत्तिष्ठन्तीति वेदतः ॥ १३६ ॥

अधिकरणार्थः । मुक्तानां पित्रादिभोगप्राप्तौ निमित्तान्तरापेक्षा न ।  
'सङ्कल्पादेवास्य पितरस्तमुत्तिष्ठन्ति' इति श्रुतेः ॥

द्वैतम् अनन्याधिपत्याधिकरणम् । (२१९)

ओं अत एव चानन्याधिपतिः । (५५०)

सङ्कल्पादेव मुक्तानां स्वोत्तमानां पतिर्न हि ।

लक्ष्म्याः परो विष्णुरेव तदन्येषां यथाश्रुति ॥ १३७ ॥

अधिकरणार्थः । मुक्तः 'अहं इयतामेव नियतस्त्वां इति सङ्कल्पात्  
अथवा, अयं अस्माकमेव नियतस्त्वात् इति उत्तमानां सङ्कल्पाद्वा अनन्याधि-  
पतिर्भवति । स्वोत्तमेभ्यः अन्यनियामकरहितो भवति ।

\* " परमोधिपतिस्तेषां विष्णुरेव न संशयः ।

ब्रह्मादिमानुषान्तानां सर्वेषामविशेषतः ॥"

\* परमः=मायाः, लक्ष्म्याः, परः=उत्कृष्टः । चतुर्मुक्तेरेषां चतुर्मुखः उत्तमः, अन्ये  
सर्वे यथाशेषं उत्तमाः । विष्णुरेव सर्वेषां उत्तम इति ॥

सतः प्राणादिनामान्ताः सर्वेऽपि पतयः क्रमात् ।  
 आचार्याश्चैव सर्वेऽपि यैर्ज्ञानं सुप्रतिष्ठितम् ।  
 एतेभ्योन्यः पतिर्नैव मुक्तानां नात्र संगयः ॥”

अद्वैतम् अभावाधिकरणम् । (१८९)

अभावं वादरिराहस्वेवम् । (५४३)  
 भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् । (५४४)  
 द्वादशाहवदुभयविधं वादरायणोऽतः । (५४५)  
 तन्वभावे सन्ध्यवदुपपत्तेः । (५४६)  
 भावे जाग्रद्वत् । (५४७)

“मनसैतानि”ति श्रुत्या मुक्तस्याङ्गादयो न हि ।

“स एकधे”त्यादिना च सन्ति देहेन्द्रियादयः ॥ १३८ ॥

सत्यसंकल्पवेदेन द्वितयं शास्त्रचोदितम् ।

सन्ध्ये जागरिते यद्वत् भावाभावौ तनोस्मृतौ ॥ १३९ ॥

अधिकरणार्थः । सगुणब्रह्ममाप्तविदुषः मोक्षे शरीरेन्द्रियादीनि सन्ति वा नवेति विशये ‘मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते’ (छा. ८-१२-५) इति श्रुतौ मनस एव स्थितिरुच्यते । न शरीरेन्द्रियादेरिति ज्ञायते । ‘स एकधा भवति त्रिधा भवति’ (छा. ७-२६-२) इति श्रुत्यन्यथानुपपत्त्या शरीरेन्द्रियादेरपि भावं जैमिनिः मन्यते । वादरायणः पुनः मुक्तः सत्य-सङ्कल्पस्तन् स्वेच्छानुगुण्येन शरीरेन्द्रियादिकं सृष्ट्वा विहरति असृष्ट्वा वा । यथा द्वादशाहसंज्ञक यागः सत्तमपि भवति, अहीनश्च भवति । उभयलिङ्ग-श्रुत्यविरोधात् । यथा सन्ध्ये स्वप्नस्थाने शरीरेन्द्रियविषयेषु अविद्यमानेष्वपि उपलब्धिमात्राः पित्रादयो भवन्ति एवं मोक्षेषीति जागरितस्थलेऽपि विद्यमाना एव पित्रादिकामाः भवन्ति तथा मुक्तस्यापि शरीरेन्द्रियादिभावे तदभावे च उपपत्तिरिति भावः ॥

विशिष्टाद्वैतम् अभावाधिकरणम् । (१५५)

अभावं वादरिगृहं होयम् । (५३३)

भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् । (५३४)

द्वादशाहयदुभयविधं वादरायणोक्तः । (५३५)

तन्वभावे मन्व्ययदुपपत्तेः । (५३६)

भावे जाग्रयत् । (५३७)

प्रदीपपदावेजस्तथा हि दर्शयति । (५३८)

स्वाप्ययस्मन्पच्योरन्यतराशेषमाविष्कृतं हि । (५३९)

कर्ममम्पाद्यदेहश्च निषेधविषयः श्रुतः ।

अप्राकृतानेकदेहमद्वापप्रतिबोधिकाः ॥ १४० ॥

श्रुतयस्मान्ति तस्माच्च विमुक्ता बहुदेहिनः ।

स्वसृष्टान् भगवत्सृष्टान् यथाकामं हि भुञ्जते ॥ १४१ ॥

अधिकरणार्थः । मुक्तस्य देहेन्द्रियाणि न सन्तीति वादरि ।

‘न ह वै शरीरस्य सन पियाप्रिययोरपहतिरन्ति’ (छा ८-१२-१) ‘अस्माच्छरीरात् समुत्थाय परज्योतिरुपसपय’ (छा ८-१२-१) इत्यादि श्रुत्या शरीराभाक्त्वप मोक्षस्य कथनात् । ‘स एकभा भवति त्रिषा भवति पञ्चषा’ (छा. ७-२६-२) ‘सत्त्वज्ञानसत्यसत्त्व’ इत्यादि श्रुत्या शरीरेन्द्रियाणि सन्तीति जैमिनि गन्वते । अशरीरत्वादि श्रुतय कर्मवृत्तशरीरनिषेधपरा इति भाव ।

वादरायणस्तु सङ्कल्पभेदेन द्वादमाह सत्रयाग अहीनयागश्च यथा वा मनति तंवा मुक्तस्य नसङ्कल्पात् उभयनपि भवतीति मन्यते । शरीराद्युपकरणाभावे यथा स्वप्ने ‘अथ स्थान् रथयोगान् पथम्भजते’ (वृ ६-३ १०) इत्यादि श्रुतिभ्य जीवात्मा परमात्मसृष्टानुभवति तथा मुक्तोपि मोक्षे ईश्वरस्वप्नेन पित्रादिना लीलारस भुङ्क्ते । शरीरेन्द्रियसङ्ग्राहे जाग्रद्दशायामिव यथा दत्तरथ वसुदेवादि पितृलोकादिक आत्मन सृष्टा परमात्मा तै यथा लीलारस भुङ्क्ते

तथा मुक्तानां परमात्मा स्वलीलायैव पितृलोकादिकं स्वयमपि सृजति कदाचित्  
परमपुरुषसङ्कल्पाधीनसङ्कल्पवन्तं मुक्ताश्च स्वयमेव सृष्टुः अनुभवन्ति ।

अणुपरिमाणोप्यात्मा मुक्तस्सन् प्रदीप इव स्वप्रभया देशान्तरावेगं शरीरान्त  
र्वर्ती सन् स्वचैतन्यरूपप्रभया सर्वमनुभवति इति

“ बालाग्रशतभागस्य शतथा कल्पितस्य च ।

भागो जीवस्य विज्ञेयस्य चानन्त्यय कल्पते ॥”

(धे ५ अ ० ) इति श्रुत्य अमुक्तस्य कर्मनियामकं मुक्तस्य तु म्वेच्छयैवेति  
बोधनात् नाणुत्वविरोध इति । ‘सर्वं ह पश्य पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वश्र’  
(छा ७-२६-२) इति जीवस्य मुक्तौ सर्वज्ञत्वमप्युच्यते । ‘प्राज्ञेनात्मना  
संपरिष्वक्तं न बाह्यं किञ्चन वेदं नानन्तरं’ (बृ ६-३ २१) इति श्रुतिस्तु  
सुसुप्तिविषया न मोक्षगतजीवविषया इति न कश्चिद्विरोधः । इति ॥

अद्वैतम् प्रदीपाधिकरणम् । (१९०)

प्रदीपवदावेशान्तथाहि दर्शयति । (५४८)

स्वाप्नयसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि । (५४९)

सृष्ट्वा बहूनि देहानि प्रविश्यामीषु दीपवत् ।

विकारशक्तियोगाच्च मुक्तो भुङ्क्ते स्वविद्यया ॥ १४२ ॥

सगुणब्रह्मनिष्ठस्य मुक्तावेतादृशी कथा ।

“यत्तत्त्वस्ये”त्यादि वेदात् ब्रह्माभेदो हि तात्त्विकः ॥ १४३ ॥

अधिकरणार्थः । मुक्तस्य शरीरेन्द्रियादिसत्त्वे आत्ममनसो भेदा-  
नुपपत्ते एकेन शरीरेण आत्मनो योगं अन्यानि शरीराणि निरात्मकानि  
\* दास्यन्प्राणीवेति पूर्वपक्षे यथा एकं प्रदीपं अनेकप्रदीपावमापद्यते विकार-  
शक्तियोगात् एव एकोपि विद्वान् विद्यासामर्थ्यरूपैर्धर्मयोगात् सर्वाणि शरीराणि  
प्रविश्य अनुभवति । ‘स एवभा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा नवधा’  
(छा ७ २६-२) इत्यादि श्रुते । इदं सर्वं सगुणब्रह्मविषयम् । ‘एतेभ्यो

\* यथा दास्यन्त्रं तां प्रयोक्ता चेतनेनाभिहितं सन् तस्मिन् सगुणं भवति तद्वत् ।



भूतेभ्यस्समुत्थाय तान्येनानुविनश्यति न प्रेत्य सज्जति’ (वृ २-४ १४)  
 ‘यत्र त्वम्य सर्वमात्मैवामृत् तत्र केन कं पश्येत् केन कं रिजानीयात्’ (वृ २  
 ४-१२) इत्यादि श्रुत्या मुख्यं चैतन्यमात्राप्रगते । ‘अहंैव सन् प्रव्याप्येति’  
 (वृ ४-२ ६) ‘सलिल एतौ द्रव्याऽद्वैतो भवति’ (वृ ४ ३ ३२) इत्यादि  
 श्रुतिभ्य अद्वैतमेव सिद्धयतीत्यमदृक्त्व्यात् । इति ॥

द्वैतम् जभात्राधिगणम् । (२२०)

ओं जभात्रं त्रदरिराह धैतम् ।	(५५१)
ओं भात्रं जेमिनिर्निस्त्व्यालम्नानान् ।	(५५२)
ओं द्वादशह्रदुभयविधं त्रदरापणोतः ।	(५५३)
ओं तन्त्रभावे मन्त्र्यवदुपपत्तेः ।	(५५४)
ओं भावे जाग्रद्वत् ।	(५५५)
ओं त्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति ।	(५५६)
ओं स्वाप्ययसम्पत्त्योत्तरायेधमाविष्कृतं हि ।	(५५७)

चिन्मात्रमेव मुक्तानां देहो नान्य इति श्रुतेः । ।  
 ज्योतिर्मयश्च देहोस्ति ‘स त्र एष’ इति श्रुतेः ॥ १४४ ॥  
 ज्योतिर्मयश्च चिन्मात्रं द्वितीयं द्वादशह्रदम् ।  
 स्वप्ने देहाद्यभविष्येपि भोजनाद्यनुभूतिवत् ॥ १४५ ॥  
 स्वप्नयत्तन्त्रभावे च ज्ञानमात्रानुभूतिवत् ।  
 दीपयच्च त्रविश्यायं देहं श्रुक्ने मुक्तादिकम् ॥ १४६ ॥  
 यथा दीपस्तैलमेव गृह्णाति न तु कार्प्यताम् ।  
 तत्रान् श्रोत्रान् सतीर्णो हि तत्पुण्यफलमनुते ॥ १४७ ॥  
 न दुःखचिन्ता यत्तत्र सुभां मोक्षे च तच्छ्रुतेः ।  
 विचारो युज्यतेऽनेति त्रं युक्तं समीरितम् ॥ १४८ ॥

अधिकरणार्थः । ॥ मुक्तस्य चिन्मात्रदेहमाह वादरि ॥ १ ॥ जैमिनि  
मुक्तस्य चिदेह अचिदेह वा, आह । वादरायणस्तु कत्वात्मकसत्त्वात्मक-  
द्वादशाहवत् उभयमप्याह । स्वप्ने देहं विना, भोग यथा वा, दृष्ट तथैव  
मुक्तावपीति युक्ति । ॥ १७४ ॥ ॥ १ ॥ ॥ १७५ ॥ ॥

“ एव मुक्तावपि भवेत् विना देहेन भोजनम् ।

स्वेच्छया वा शरीराणि तेजोरूपाणि कानिचित् ।

स्वीकृत्य जागरितवत् भुक्त्वा त्याग कदाचन ॥”

इति ब्रह्मवैवर्तप्रमाणात् कदाचित् । शरीर स्वीकृत्य सुखादिकं भुक्त्वा शरीर  
त्यजति । शरीरप्रवेशेऽपि पुण्यभोगमेव अनुभवति । न तु दुःखम् । यथा  
दीप दीपिकादिषु प्रविष्ट दीपिकास्थ तैराय गृह्णाति न तु तैलादिगत-  
काष्ण्यादि तद्रत् । ‘तीर्णो हि तदा सर्गान् शोकान् हृदयम्य भवति’, इति  
श्रुत्या मुक्तौ सर्वशोकातीर्णेन मुक्तेन ह्यत्र नानुभवतेति । सुप्तसौ मोक्षे च  
दुःखाभावश्रवणात् ।

“ तीर्णो हि सर्वशोकास्ते पुण्यपापादिवजिता ।

सर्वदोषनिवृत्तस्ते गुणमात्रस्वरूपिण ॥”

इत्यादिवचनात् । ‘अत्र पिताऽपिता भवति अनन्वागत पुण्येन अनन्वागत  
पापेन’ इत्यादिश्रुतेश्च । इति ॥

अद्वैतम् जगद्धयापारवर्जाधिकरणम् । (१९१)

जगद्धयापारवर्ज प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च । (५५०)

प्रत्यक्षोपदेशादिति चेनाधिकारिकमण्डलस्योक्तेः । (५५१)

विकारावर्तिं च तथा हि स्थितिमाह । (५५२)

दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने । (५५३)

। भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च । (५५४)

अनाद्युत्तिष्ठान्नादनाद्युत्तिष्ठान्नात् । (५५५)

मुक्तानां ब्रह्मणश्चापि समानासृष्टिरत्न न ।

जगत्सृष्टिः ब्रह्मणस्तु तदन्वेषु समानता ॥ १४९ ॥

भोगेन साम्यं मुक्तानां ईश्वरेणेति कथ्यते ।

तत्स्यानात् पुनरावृत्तिः न हि किन्तु तदत्यये ॥ १५० ॥

तदध्यक्षेण साकं ते साक्षान्मुक्तिमवाप्नुयुः ।

एतदेवात्र वेदान्ते वेद्यं निर्णीयते बुधैः ॥ १५१ ॥

अधिकरणार्थः । सगुणब्रह्मविद्यानिष्ठानां ब्रह्मप्राप्तौ “ आप्नोति स्वाराज्यं ” (तै. १-६-२) ‘सर्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति’ (तै. १-५-३) इत्यादि श्रुत्या निरङ्कुशैश्वर्यप्राप्तिरिति प्रोक्ते जगदुत्पत्त्यादि व्यापारं विना ऐश्वर्य-प्राप्तिः । जगत्सृष्ट्यादिकं तु ब्रह्मण एव । स्वाराज्यप्राप्तिश्च्युतिस्तु आधिकारिक-विषया । यथा ब्रह्मण. सगुणं निर्गुणं इति रूपद्वयं तत्र सगुणब्रह्मप्राप्तौ सावग्रहैश्वर्यमेव मुक्तस्य श्रुतिस्मृतिभ्यां सगुणब्रह्मभोगसाध्यमेव प्रतीयते । अनावृत्तिस्तु ‘तयोर्ध्वमायन्नसृतत्वमेति’ (छा. ८-६-६) ‘तेषां न पुनरावृत्तिः’ (बृ. ६-२-१५) ‘एतेन प्रतिपद्यमानाः इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते’ (छा. ४-१५-६) ‘ब्रह्मलोकमभिरांपयते न च पुनरावर्तते’ (छा. ८-१५-१) इत्यादि श्रुतिभ्यः सगुणब्रह्मप्राप्तस्य

“ ब्रह्मणा सह ते सर्वे समाप्ते प्रतिसञ्चरे ।

परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥” इत्यादिशास्त्रात्

कार्यात्यये सति तदध्यक्षेण साकं पुनरावृत्त्यभावेन निर्गुणब्रह्मैक्यव्याप्तौ मुक्तिः भवतीति सिद्धान्तः ।

‘तद्योयो देवानां प्रत्यबुद्धयत स एव तदभवत् ।’ ‘ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति’ ‘त्वं स्त्री त्वं पुमानसि’ त्वं कुमार उत वा कुमारी, त्वं जीर्णोद्भिडेन चक्षसि त्वं जातो भवसि विश्वतो मुखः’ ‘तत्वमसि’ इत्यादि श्रुत्या जीवब्रह्मभेद-सिद्ध्या मुक्तौ ब्रह्मभेद एवेति सिद्धान्तः । सगुणब्रह्मशरणानामपि अनावृत्तिः

\* तदन्वेषु=अग्निनाशेषेषु ।

‘तत्त्वमसी’ति वाक्यजन्य सम्यग्दर्शनाश्रयणेनैव साधिता । न तु साक्षादिति सिद्धम् । सम्यग्दर्शनां तु आवृत्तिशङ्कैव नेति कैमुतिकन्यायसिद्धा । निर्गुण-ब्रह्मनिष्ठानां मुक्तिः । दहादिविद्यानिष्ठानामेव अनावृत्तिः श्रुतिषु सूत्रेषु च वर्णिता । तेषामेव हि कल्पान्तरेऽपि आवृत्तिशङ्का भवत्येव । तत्त्वमसीति शान्दापरोक्षज्ञानवतां ‘ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति’ इति ऐक्यसिद्धेः आवृत्तिशङ्कैव नेति भावः ।

हेयोपादेयमिश्रसगुणब्रह्मनिष्ठानामपि अनावृत्तिसिद्धौ हेयोपादेयरहितब्रह्म-निष्ठानां अनावृत्तिः किमु वाच्यमिति भावः ।

यद्यपि तत्र कल्याणगुणविशिष्टं ब्रह्मैव तथापि तत्र ज्ञातृत्वभोक्तृत्वादि सत्वात् हेयमिश्रमेव ॥

अत्रायं संग्रहः—‘तत्र को मोहः कश्चोक्तः एकत्वमनुपश्यतः’ इत्थीशावास्ये । ‘यो सावसौ पुरुषस्तोदमसि’ इति च । ‘न तत्र चक्षुर्गच्छति नो मनः न विश्रो न विजानीमो यत्तैतदनुशिष्यात् अन्यदेव तद्धिदितात् अथोविदितादधि’ इत्यारभ्य ‘तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपसते’ इत्यादि केनोपनिषदि । यथोदके शुद्धे शुद्धमुदकं असिक्तं तादृगेव भवति । ब्रह्मप्राप्तौ पिरजोभूद्धि-मृत्युः’ इति च कठोपनिषदि । ‘स यथेमा नद्यः स्मन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्रं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते तासां नामरूपे समुद्र इत्येवं प्रोच्यते । एव-मेवास्य परिद्रष्टुः इमाप्सोऽशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति भिद्येते तासां नामरूपे पुरुष इत्येव प्रोच्यते स एवोक्तोमृतो भवति’ इति प्रश्नोपनिषदि । ‘ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठं निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ब्रह्म-वेद ब्रह्मैव भवति’ इति गुण्डकोपनिषदि । ‘ऐकात्म्यप्रत्यसारं प्रपञ्चोपशमं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यते स आत्मा विज्ञेयः । अमात्रोन्वयवहार्यो प्रपञ्चोपशम-विश्वोद्वैतः । प्रपञ्चं यदि विद्येत निवर्तेत न संशयः । मायामात्रमिदं द्वैत-मद्वैतं परमार्थः ।’ इति माण्डूक्योपनिषदि । ‘अभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ स्तोमयं गतो भवति स एकः स य एवं वित्’ इति तैत्तिरीयके । ‘सर्वान्-कामानाप्यामृततरसमभवत्’ इत्यैतरेयोपनिषदि । ‘सदेव सोम्येदमग्र आसीत्

एकमेवाद्वितीय' 'तत्त्वमसीत्यावृत्ति' 'तरति शोकमात्मनि' इत्यादि छान्दोग्ये । 'सोनिभेत् तस्मादेकाकी त्रिमेति स ह अय ईक्षा चक्रे यन्मदन्यत्रास्ति कस्मान्नु त्रिमेगीति तत् एवास्य भय धीयाय कस्माद्दद्यमेप्यत् द्वितीयाद्वै भय भवतीति' 'तयो देवाना प्रत्यबुद्धयत स एव तम्भवत्' 'अह ब्रह्मासीति' 'अथात आदेशो नेति नेति' 'विज्ञानघन एव एतेभ्यो भूतेभ्यो समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य सज्जाम्ति' इति । 'योगमात्मा इदममृत इदं ब्रह्म इदं सर्वं' इत्यन्यावृत्ति 'इन्द्रो मायाभि पुररूप ईयते' इत्यारभ्य 'अयमात्मा मर्वांनुभू इत्यनुशासन' इति ॥

'एष त आत्मा सन्तिर अतोऽन्यदार्त' इत्यस्य आवृत्ति विज्ञानानन्द ब्रह्म रातिर्दातु परायण तिष्ठमानस्य तद्विद् नरिप्यत्यमय वै जनक प्राप्नोसि ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' 'अथ मर्त्योऽमृतो भवति अत्र त्रय समश्नुते' 'मगसैवा मुद्रष्टश्च नेह नानान्ति विञ्चन' 'मृत्योऽस्य मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' 'स वा एष महात्तन आत्मा अचरोमरोऽमृतोभयो ब्रह्म अभ्य वै त्रय मनति य एव वेद' 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतर पश्यति' इत्यारभ्य 'याज्ञ वल्क्यो विचार' इत्यन्त । 'यो साप्तसौ पुरुष सोहमस्मि' 'एको देव सर्व भूतेषु गूढ' 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च' इत्यादि बृहदारण्यके । 'दग्धे न्धनमिबानल' 'परिऽऽन्ये सर्व एकी भवति' 'सोहमस्मि' 'अह मनुरभव' 'तमेवैरु जानथ अन्या वाचो विमुञ्चथ' 'ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति' 'द्वैतिनो तथ्यवादिन' 'अह हरिस्सर्वमिदं चनार्दन' इत्यादि बहुश्रुति इतिहासपुराणा दिभ्य आत्मनो अन्यस्य अभावधरणात् 'सत्वानृते मिधुनीवृत्त्य अथ प्रजा प्रचक्षन्ते' 'तनसा गूढ' 'तुच्छेनाभ्यपिहित' 'अमृतेन प्रत्युद्धा' नीहारेण प्रावृता इत्यादि श्रुतिभ्य अविद्यामिश्रित आत्मैव प्रपञ्चात्मना अयमासत इति सम्यक् प्रतीते अविद्यानिवृत्तिरेव मुक्तिरिति सिद्धौ मुक्तौ स्वयंप्रकाश ज्ञान मेवावशिष्यत इति ज्ञानपर्यायात्मैक्यमेव मुक्तिरिति सिद्धान्त । तादृश ज्ञान च असवेद्यमेव । वेद्यत्वाम्युपगमे मन इन्द्रियविशिष्टदेहसद्भावो अभ्युपगन्त व्यम्प्यात् । तथा सति 'न ह वै सशरीरस्य' इति श्रुतिविरोधस्यात् । अस्मिन् मते अशरीरमैव मोक्ष इति सिद्धान्तात् ।

अत एव भगवत्पादैरपि

“मृल्लोहविष्णुलिङ्गाद्यैः सृष्टिर्था चोदितान्यथा ।

उपायस्सोवताराय नास्ति भेदः कथञ्चन ॥”

इति सन्धदायकद्रौडपादकारिका स्वसिद्धान्तानुगुण्यथा अनूयित्वा । अस्य  
अर्थश्च ‘मृत्तिकेत्येव सत्यं’ ‘लोह एव सत्यं’ ‘यथाम्नेः विष्णुलिङ्गा व्युत्सन्ति’  
इत्यादि श्रुतिभिः या सृष्टिः अन्यथान्यथा उच्यते तादृशप्रकारः निर्विरोध-  
ब्रह्मणि बुद्ध्युत्पादनाय उपायत्वेन कथ्यते । न ब्रह्मभिन्नं वस्त्वस्तीति ।  
परमते मुक्तौ अमाहृतानेकशरीरकल्पना सर्वविधतारतम्यादिकं । “अस्माकं तु  
सकलश्रुत्यन्तमुख्यतात्पर्यं अद्वैत ब्रह्मण्येवेति सर्वं समीचीनम् ॥

आत्मैकत्वविबुद्धयेऽखिलमिदं स्थाप्यस्तानिर्वाचने

सूत्रं चान्यदपि प्रवर्तत इति श्रुत्यैव विज्ञायते ।

शुद्धात्मग्रहणे विमूढमतयः तेषां च मुक्तये क्रमात्

‘मन्त्राभ्याहो महापिरत्रे सगुणे तात्पर्यशुक्तानि सः ॥’

जगन्निदानं ब्रम्हेति काषवद्वेष्टम्बत् स्मृतम् ।

ज्ञाने ब्रह्मणि संभाते ह्यविद्या नश्यति स्वयम् ॥

ब्रह्मोपास्ति क्रचन सगुणं ब्रह्म तत्माप्स्युपायान्

अङ्गीकृर्ममदापि विगुणं ब्रह्म चिन्मात्रमन्वत् ।

शुक्तिर्मायाविहतिरितिनो विधमायानिश्रुतिः

भूवश्चान्ते भवति परमं गाम्यमैक्ये चिति स्यात् ॥

मुक्तौ भेदाभ्युपगमे संख्यया तुल्य एव स ।

स स्वराट् भवतीत्युपतेः जावो ब्रह्मैव नेतरत् ॥

मुक्तानां प्रणसाभ्यं तरत्तमसहितं द्वैनिनः केचिदाहुः

नाजानन् तत्र हेतुं श्रुतिरपि परमं गाम्यभेदीति वक्ति ।

मुक्तात्मा तु स्वराडित्यपि वदति तथा प्रथ चैपाहमन्मी-

त्यसाद्वैवो न मुक्तौ श्रुतिषु च तादिहद्वैतमेव मसिद्धम् ॥

## पादार्थसंग्रहः -

समन्वयोरुपेक्ष साधन फलभेद च ।  
 अ प्रायाना चतुर्णां च क्रमादर्थं प्रकीर्तित ॥  
 मध्यम्यष्टत्रयलिङ्गान्ये पूर्वे रिचरगिते ।  
 निविशेषपर वास्य तन्त्रयापारक परे ॥  
 म्मरुपरोधम्सान्घरीतिमृतमोक्त्रविरोधिता ।  
 जीवससारविषये गत्यवस्थे विचारिते ॥  
 ज्ञानभेद पुरुषार्थ तृतीये लक्षणे गत ।  
 ज्ञानावृत्तिर्विषयान् तत्रम फलभेद च ॥  
 पादैर्प्योडशभिश्चात्र ब्रह्मसूत्रेषु चिन्तिता ।

## विशिष्टाद्वैतम् जगद्व्यापारवर्जाधिकरणम् । (१५६)

जगद्व्यापारवर्जं प्ररुणादसनिहितत्वाच्च । (५४०)  
 प्रत्यक्षोपदेशान्नेति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्थोक्तैः । (५४१)  
 विकारार्थं च तथा हि स्थितिमाह । (५४२)  
 दर्शयत्तश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने । (५४३)  
 भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च । (५४४)  
 अनावृत्तिशब्दादनावृत्तिशब्दात् । (५४५)

विमुक्तो ब्रह्मणा तुल्यः जगत्सृष्टिं करोति सः ।  
 सृष्टिप्ररुणे विष्णोरीक्षणादि निगद्यते ॥ १५२ ॥  
 जगद्व्यापारवर्जं तन् ब्रह्मतुल्यं समीरितम् ।  
 आधिकारिकलोकाश्च तेषां सन्तीति विश्रुतम् ॥ १५३ ॥  
 सोऽनुते निखिलान् कामान् ब्रह्मणा मह भोग्यतः ।  
 साम्यमाप्य कदाचिच्च निर्वेत न मुक्तिभाक् ॥ १५४ ॥

अधिकरणार्थः । 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति' (सु. ३-१-३) इति परमपुरुषेण परमसाम्यं प्राप्तस्य मुक्तस्य जगद्व्यापारादावपि कर्तृत्वं स्यादिति प्राप्ते सृष्टिप्रकरणे ब्रह्मण एव श्रुतत्वात् 'यतो वा इमानि भूतानि' (तै. भृगु. १-अनु) ब्रह्मलक्षणस्य मुक्ताग्नि अभावाच्च जगत्सृष्टि तत्पालन तन्निष्पन्न-लक्ष्मीपतित्व-मोक्षप्रदत्वादिकं विहाय भगवत्साम्यं प्राप्नोति मुक्त इति । मुक्तौ परमसाम्यापत्तिश्रुतेश्च तद्विज्ञप्ते सति तदङ्गत भ्योर्धर्मवत्त्वं सादृश्यमिति सर्वैरङ्गीकृतत्वात् तादृगेव भवति न तु तदेव भवतीत्यर्थाच्च नैक्यमर्थः अपि तु भगवत्सदृशरूपवन्त एवेत्यर्थ इति निश्चीयते । अत एव

“सायुज्यसाधर्म्यसमानधर्म साम्यादिशब्दाः परमं च साम्यम् ।

तादृक् तु स स्यादिति चास्ति मुक्तौ नैक्यं श्रुतावस्ति तथा स्मृतौ वा ॥

“भवत्समाप्राकृतदेहभाजः सशङ्कचक्रा नम उक्तिनिष्ठाः ।

विपश्चिताऽऽनन्दभुजस्त्वयाते मुक्ताभवद्दाम्परता भवन्ति ॥

इति मोक्षविषयः आम्यां श्लोकाभ्यां श्रीशार्ङ्गपाणिस्तवे (१४५-१४६) वर्णितः ।

'तस्य सर्वेषु लोकेषु काचचारो भवति' (छा. ७-२५-२) इत्यादि श्रुत्या हिरण्यगर्भादिलोक तस्यभोगादिप्राप्तिश्च मुक्तस्य भवति । जन्मादिविकारावर्तित्वरूप निखिलहेयप्रत्यनीककल्याणैकताननिरतिशयानन्दं ब्रह्म अनुभूय वैकुण्ठे वर्तत मुक्त इति ।

एतत् पादार्थसंग्रहः —

विलसिपदे लक्ष्मीकान्तं विचित्रविभूतिकं

सचिवगमितस्सम्भवाविर्भूवत् सहजाकृतिः ।

स्फुटनदप्रथमिसद्भिः सिद्धद्यद्गुणाष्टक तत्कलो

भजति परमं साम्यं भोगेनिवृत्तिकथोर्ईजतम् ॥ इति पूर्वार्थरुक्तः ।

'रसो वै सः रसक्षेवाय लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति' (तै. आन. ७-२-१) इत्यादिनोच्यते । श्रुतिस्मृतिभ्यां मुक्तस्य सात्यसंकल्पत्वे जगद्व्यापारवर्जं परमपुरुषसाम्यं च ज्ञायते । उपासनया अन्तिमशरीरं परित्यज्य देवयानेन वैकुण्ठं प्राप्तं स्वशरीरभूतं मुक्तात्मानं स्पेच्छया वा तदिच्छया वा येनैकेनचित् कारणेन



या पुनस्तिसारपदवीं न प्रापयति । 'स खल्वेव वर्तयम् यावदायुष ब्रह्मलोक-  
मभिसंपद्यते न च पुनरावर्तते' (छा ८-१५-१) इत्यादिश्रुते ।

“मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न रिचते” इति स्मृतेश्च ।

‘अजायमानो बहुधा विजायते’ इति श्रुत्या भगवत स्वैच्छया भूमावतारे  
तदिच्छानुगुणस्वैच्छया मुक्ता अपि अप्राकृतविग्रहेण अवतारेषु । तादृशशरीरे  
दुःखादिसम्माना च नेतीति क्वचित् परब्रह्मण मुक्तानां च भूम्यादौ आविर्भा-  
वेऽपि न दोष इति सर्वं समञ्जसम् ॥

अत्र ‘तम परे देवे एकी भवति’, ‘ब्रह्मैव भवति’, ‘परम सांध्यमुपैति’  
इत्यादि श्रुतिभिः आत्मैवद्यमेव मोक्ष इति केचिद्वृत्तुः । तत्रैतत् समाधानम्  
‘विष्णुमुक्त्वा वै देवा छन्दोभिरिमालोकान् अनपज्यमभ्यजयन् यद्विष्णुकमान्  
कमते विष्णुरेव भूत्वा यजमान छन्दोभिरिमालोकान् अनपज्यमभिनयति’  
इति याजुषपञ्चमकाण्डद्वितीयप्रपाठकप्रथमानुवाकश्रुत विष्णुरेवेत्यत्र एवशब्दस्य  
सदृशार्थ एव दृष्टः । “वानराणां नराणां च कथमासीत् समागमः ।”  
इति हनुमन्तप्रति सीतापृष्ठस्य समागमशब्दस्य ‘रामसुग्रीवयोरैक्यं देव्येव  
समजायत ।’ इति हनुमदुक्तप्रतिबचनस्यैकशब्दशब्दे उपसंहारात् एकशब्दस्य  
संसर्गो वा स्नेहो वा अर्थ इति तत्र निश्चीयते ।

“एकीभूय नृपाम्सर्वे वदुषु पाण्डव शौरे ।

एकीभूता तु सा सेना पाण्डवानभ्यवर्तत ॥”

इत्यादि भारते एकशब्दस्य एकस्थाने वास अत्यनुकूलचितता इत्यर्थं  
निश्चीयते । न तु खलुपैक्यमिति, अत्रापि ब्रह्मैवेति एवशब्दस्य ब्रह्मसदृश  
एव भोगादिना भवतीत्यर्थः । एकीभवतीति एकस्थाने वास भगवत्सङ्कल्पा  
नुगुण सङ्कल्पार्थ इति न श्रुतिस्मृतिविरुद्ध इति सर्वं समीचीनमिति ॥

“श्रीमद्रामानुजमुनिमते श्रीनिवासामिधान

तत्त्व नारायण इति जगौ साधनं \*तत्प्रपत्ति ।

\* प्रपत्तिशब्देन भक्तिरप्युच्यते ।

वैकुण्ठस्थे परमनिलये दास्य कर्मैव मोक्षः

जीवामूलप्रकृतिरदिता विष्णुमूर्तिश्च सत्या ॥”

“ स्वतन्त्राङ्गप्रपत्तिभ्यां प्रपन्नावत्र तावुमौ ।

फलसाधनभक्तिभ्यां भक्तावपि च दर्शितौ ॥”

इत्याचार्योक्त्या भक्तोऽपि अङ्गप्रपदननिष्ठ इति सिद्धान्तात् ।

श्रीमद्भ्यासमहर्षिणा विरचित श्रीब्रह्मसूत्रान्तरे-

प्वेकं चापि न निर्गुणं वदति तच्चाद्यन्तयोस्सूत्रयोः ।

अर्थालोचनया विशिष्टविषयब्रह्मैव पापकृते

ज्ञेयायोग्यतया पृथक्त्वविरहादित्येव सूत्रं पठेत् ॥

जिज्ञासानावृत्तिशब्दौ ब्रुवाते

ध्येयं ब्रह्म ब्रह्मलोकाच्युतं च ।

मध्यस्थान्यप्येतदहान् गुणांश्च

ज्ञेयाभावे सर्वशक्यं निरर्थम् ॥

शार्ङ्गिन् ! मतत्रितयसंग्रहनामकेसिन्

ग्रन्थे चतुर्थमपि लक्षगमाप पूर्तिम् ।

शारीरक्यपरिनिष्ठितकोविदस्य

ब्रह्मातिरूपफलवर्गाविचारनाम ॥

द्वैतम् जगद्ध्यापारवर्जाधिकरणम् । (२२१)

ओं जगद्ध्यापारवर्जम् ।

(५५८)

ओं प्रकरणादसन्निहितत्वात् ।

(५५९)

ओं प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्योक्तेः । (५६०)

ओं विकारावर्तिं च तथा हि दर्शयति ।

(५६१)

जगत्सृष्ट्यादिकं हित्वा मोगान् मुक्त्वे हि मुक्तिमाह ।  
 जीवस्य शक्त्यभावाच्च भोगनाम्यद्भुतेरपि ॥ १५५ ॥  
 ब्रम्हैव सर्वं सृजति न मुक्त इति सिद्धयति ।  
 प्रत्यक्षं जगदैश्वर्यं श्रूयते मुक्तिगामिनः ॥ १५६ ॥  
 तदाधिकारिकाणां तु न सर्वेषामिति श्रुतम् ।  
 मुक्ताधिकारिकाणां न जगद्व्यापार इष्यते ॥ १५७ ॥

अधिकरणार्थः । मुक्तं सर्वान् कामानाप्त्वा अमृतमसन्नपि सृष्ट्यादि  
 व्यापारव्यतिरिक्तानेव भोगाननुभवति । जीवस्य सृष्टिसामर्थ्याभावात् । स्व-  
 योग्यानन्दादिकमेवानुभवति क्वचित् मुक्तस्य जगदैश्वर्यं श्रुतमपि आधिकारिक-  
 मण्डलाधिपति चतुर्मुखस्यैव तत् । पुनस्तसारप्रापकव्यापार मुक्तस्य न ।  
 स्वयोन्यनियामकत्व मुक्तस्यभरत्येवेति ।

“ स्वाधिकानन्दसप्राप्तौ सृष्ट्यादि व्यापृतिष्वपि ।  
 मुक्तानां नैव कामस्यादन्यान् कामास्तु भुजते ।  
 तद्योन्या यो नैव तेषां कदाचित् कापि विद्यते ।  
 न चाशेषं निमुक्तोपि प्राप्नुयात्तत्र च कामयेत् ॥  
 ओमित्येव परं देवमुपास्य हरिमव्ययम् ।  
 केचिदत्रैव मुच्यन्ते नोत्क मन्ति कदाचन ॥” इत्यारभ्य

“ क्षितिषां मनुष्यगन्धर्वा देवाश्च पितरश्चिरा ।  
 आजना कर्मजाश्चैव तालिकाश्च शचीपति ।  
 तद्गो ब्रम्हैति क्रमशः तेषु चैवोत्तरोत्तरा ।  
 स्वाधिकारैश्च वर्तन्ते देवा मुक्तावपि स्फुटम् ॥”

इत्यादि प्रमाणात् मुक्त स्वयोन्यनन्दमेव प्रार्थयते । तदेव प्राप्नोति । न तु  
 स्वोत्तमानन्दादिकमिति ज्ञायते । इति ॥

द्वैतम् स्थित्यधिकरणम् । (२२२)

ओं स्थितिमाह दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने । (५६२)

ओं भोगमात्रसाम्पलिङ्गाच्च । (५६३)

तत्रानन्दमुखानां च वृद्धिर्हासो न विद्यते ।

श्रुतिस्मृती दर्शयतः भोगमात्रेण तुल्यताम् ॥ १५८ ॥

अधिकरणार्थः । मुक्तस्य आनन्दादीनां वृद्धिर्हासश्च न विद्यते । 'स एष एतस्मिन् ब्रह्मणि सम्पन्नः न जायते न म्रियते, न हीयते न वर्धते स्थित एव सर्वदा भवति, दर्शन्नेव ब्रह्म दर्शन्नेवात्मानं तस्यैवं दर्शयतो नापत्तिः न विपत्तिः' इत्यादि जाबालश्रुतेः ।

“यत्र गत्वा न म्रियते यत्र गत्वा न जायते ।

न हीयते यत्र गत्वा यत्र गत्वा न वर्द्धते ॥”

इति मोक्षधर्मवचनाच्च । मोक्षेऽपि हरेरुपासनं भवत्येव । अपि तु कस्यापि साधनभूता न । प्राप्तसिद्धिकत्वात् । मोक्षे आनन्दादीनां वृद्धिर्हासाभावेऽपि आनन्दादि भोगमात्रं भवत्येव ।

“युत एव तु दुःखं स्यात् सुखमेव सद्गदितम् ।

भोगानां तु विशेषे तु वैचित्र्यं लभते क्वचित् ॥” इति प्रमाणात्

मुक्तस्य क्वचित्काले भोगवैचित्र्यविशेषलभोऽपि भवतीति ज्ञायते । इति ॥

द्वैतम् अनाद्युत्पत्त्यधिकरणम् । (२२३)

ओं अनाद्युत्पत्तिश्चादनाद्युत्पत्तिश्चन्दान् । (५६४)

मुक्तस्य पुनराद्युत्पत्तिः न कदापि भविष्यति ।

आवर्तते न च पुनः कामानाप्त्वाऽमृतो भवेत् ॥ १५९ ॥

मुक्तिर्ज्ञात्वापि त्रिप्यु स्यात् शास्त्र श्रुत्वा ततोधिकम् ।

मुक्तौ सुख तस्यैव ततोप्यधिकमिष्यते ॥

व्याख्यातुस्तु सम मुक्तौ सुख नान्यस्य कस्यचित् ।

ततोधिक तु देवानां मुल्या व्याख्याकृतो यत ॥” इत्यादि प्रमाणात्

मनुष्याणां मुक्तौ तारतम्यं ज्ञातव्यम् । इति ॥

एतदध्यायसंग्रहरूपं अणुभाष्यं लिख्यते —

“ विष्णुर्ब्रह्म तथा दातेत्येव नित्यमुपासनम् ।

कार्यमापद्यपि ब्रह्म तेन यात्यपरोक्षतान् ॥

प्रारब्धकर्मणोऽन्यस्य ज्ञानादेव परिक्षय ।

अनिष्टस्योभयस्यापि सर्वस्वान्यस्य भोगत ॥

उत्तरेषूत्तरेष्वेव यावद्वायु निमुक्तिगा ।

प्रविश्य भुङ्गते भोगान् तदन्तर्हिरेव वा ॥

वायुविष्णु प्रविश्यैव भोगश्चैवोत्तरोत्तरम् ।

उत्क्रम्य मानुषा मुक्तिं यान्ति देहक्षयात् सुरा ॥

अचिरादिपथा वायु प्राप्य तेन जनार्दनम् ।

यान्त्युत्तमा नरोच्चाया ब्रह्मलोकात् सहस्रानुना ॥

यथा सङ्कल्पभोगाश्च चिदानन्दशरीरिण ।

जगत्सृष्ट्यादिविषये महात्सामर्थ्यमप्युते ॥

यथोष्टशक्तिमन्तश्च विना स्वामाविकोत्तमान् ।

अनन्यवशगाश्चैव वृद्धिहूस्तविवर्जिता ॥

दुःखादिरहिता नित्य मोदन्तेऽविरत सुखम् ।

पूर्णाप्रज्ञेन मुनिना सर्वदास्वार्थसंग्रह ।

कृतोय प्रियता तेन परमात्मा रमापति ॥” इति ॥

परस्मादात्मानो जगति च यथा भिन्नतत्त्वः

तथा मुक्तां सीमां तनुमनुगता प्राप्तनिलयाः ।

यथाचर्या भक्त्योः तरतमविशेषां प्रभवतः

तथाऽऽनन्दे मुक्ताः तस्मिन्विशिष्टाः दिवि बभुः ॥

यो लक्ष्म्याः परमस्त एव परमो ब्रह्मात्र विष्णुस्मृतः

ब्रह्माया विबुधास्ततर्पिपितरः मूषा नृदैत्यादयः ।

भिन्नास्तत्पदपालनादिकरणे मोक्षे स्वयाम्ये हरिः

तेषां भक्त्यनुसारिद्यौग्यफलमप्येभ्यो ददाति प्रभुः ॥

एतत् सिद्धान्तसंग्रहश्च पूर्वोक्तः ।

श्रीमन्मध्वमते हरिः परतरः सत्यं जगत् तत्त्वतः

मिक्ताः जीवगणाः हरेरनुचराः नीचोद्यभावं गताः ।

मुक्तिः नैजमुत्तानुगृतिरतुल्य भक्तिश्च तत्साधनं

दृष्टादिक्रितश्च प्रमाणं अखिलजगत्पैक्येभ्यो हरिः ॥ इति शी ॥

श्रीरामानुजशरार्यरचितं भाष्यद्वयं चिन्तितं

श्रीमध्वार्यकृतं च भाष्यमितरत्तदुग्रन्धजातं तथा ।

प्रतीक्ष्यैर्गुरुभिः कृपापरवरोः संपेरितोऽहं सतां

प्रीत्यै तन्मतसंग्रहं स्वकरवं शोकैश्च वाक्यैर्षुतम् ॥

राहौ मेघं प्रपाते सुभयुनक्तके सूर्यर्जावाञ्जसिन्धे

भूमौ कीटं प्रपाते शनिपुत्रपुत्रपि द्वन्द्वलम्ने सगुणे ।

पूर्वाभ्यक्षे च गुणप्रतिपदि च शर्मा कस्तरे र्थस्तुम्भान्ने

भारद्वाजस्य गोपेऽजनि विमुपसरो यत्रिंशो विशुदे ॥

द्वैताद्वैतविशिष्टरूपमुमतप्रपन्नसंवेदिना

दानाप्यक्षपदस्थितेन विदुषां वैदुष्यगानानना ।

रक्षाचार्यदिपयिता विरचितः प्रपन्नभान्धव

मोक्षार्थं च गुरुत्पदाय लघुभिः शोकैश्च सारद्वयः ॥



॥ मतत्रयसारसंग्रहे अधिकरणानां सूची ॥

अधिकरणानि	अद्वैतं पुटम्	विशिष्टा द्वैतम् पुटम्	द्वैतम् पुटम्	अधिकरणानि	अद्वैतं पुटम्	विशिष्टा द्वैतम् पुटम्	द्वैतम् पुटम्
प्रथमाध्याये				अदृश्यत्वाधिकरणं	86	87	88
प्रथमः पादः				वैश्वानरा	89	91	92
जिज्ञासाधिकरणम्	3	12	17	प्रथमाध्याये			
जन्माद्यधिकरणम्	20	22	23	तृतीयः पादः			
शालयोनित्या	24	26	27	बुध्वाद्य	94	95	96
समन्वयाधिकरणम्	27	28	31	सूसा	97	98	100
ईक्षत्याधिकरणम्	32	33	35	अक्षरा	101	102	102
आनन्दमया	37	40	41	ईक्षतिकर्मा	103	105	—
अन्तर	42	47	—	सद्	—	—	104
अन्तस्त्वया	—	—	49	दहंरा	106	110	111
आकाशा	50	51	52	अनुकृत्य	113	—	114
प्राणा	53	54	54	प्रमिता	114	115	—
ज्योतिर	55	59	62	वामना	—	—	116
गायत्र्य	—	—	63	देवता	117	118	119
इन्द्रप्राणा	64	65	—	मध्व	—	121	—
अन्तिमप्राणा	—	—	66	अपशुद्रा	122	123	124
प्रथमाध्याये				कम्पना	125	—	127
द्वितीयः पादः				ज्योतिर्दर्शना	126	—	—
सर्वतत्प्रसिद्धय	69	70	—	प्रमिता	—	126	—
सर्वगत्वा	—	—	73	ज्योति	—	—	128
अल्पधिकरणम्	75	77	—	अर्थान्तरत्वा	128	129	—
गुहा	75	—	79	सुपुण्य	129	—	131
अल्लुत्वा	—	—	78	आकाशा	—	—	130
अन्तरा	79	80	81	घ्राक्षणा	—	—	131
अन्तर्याम्य	82	83	85				



प्र. च. पादः				द्वि. द्वि. पादः			
आनुमानिकाधिकर-	132	133	135	रचनानुपपत्त्यधिक-	183	186	188
चमसाधिकरणम्	136	138	—	अन्यत्राभावा रणं	—	—	188
ज्योतिरपन्ना	—	—	139	अभ्युपगमा	—	—	189
सरयोपसग्रहा	139	140	141	पुरपाश्मा	—	—	189
कारणत्वा	142	143	—	अन्यथानुमित्य	—	—	189
कारणत्वेनचाकाशा	—	—	143	महर्दीर्घा	190	191	—
ममाकर्पा	—	—	144	परमाणुजगत्कारण-	190	—	—
जगद्वाचित्वा	145	145	—	वैशेषिका त्वा	—	—	192
वाक्यान्वया	146	147	—	समुदाया	193	194	195
प्रकृत्य	149	150	151	शून्या	—	—	196
सर्वव्याख्याना	152	153	154	अभावा	196	—	—
द्वितीयाध्याये				उपरब्ध्य	—	197	—
प्रथमः पादः				सर्वथानुपपत्त्य	—	198	—
स्मृत्यधिकरणम्	156	157	158	अनुपरब्ध्या	—	—	198
योगप्रस्तुत्य	158	159	—	एकसिद्धसभवा	198	199	199
विरक्षणत्वा	159	160	162	पत्युरसामञ्जस्या	200	—	—
अभिमान्य	—	—	162	पशुपत्य	—	201	203
असद	—	—	163	उत्पत्त्यसभवा	204	207	214
शिष्टपरिग्रहा	164	164	—	द्वि. तृ. पादः			
भोक्त्रापत्य	164	165	166	वियद	215	220	222
आरम्भणा	166	168	171	मातरिश्वा	216	—	223
इतरव्यपदेशा	172	173	174	असंभवा	217	—	224
उपसहारदर्शना	175	175	—	तेजोऽ	218	221	224
कृत्प्रसवत्य	176	177	—	अष्ट	218	—	224
श्रुतिशब्दगृह्यत्वा	—	—	178	पृथित्य	218	—	225
सर्गेपता	178	—	—	तद्भिध्याना	219	—	225
प्रयोजनवत्त्वा	179	180	180	विपर्यया	219	—	226
अवैपम्यनैर्घृण्या	181	—	—	अन्तराग्निज्ञाना	219	—	226
वैपम्यनैर्घृण्या	—	—	181	चराचरव्यपाश्रया	220	—	—
सर्वधमोपपत्य	182	—	182	आत्मा	226	227	230

शाधिकरणम्	230	232	233	तृतीयाध्याये			
उक्तान्य	231	—	233	प्रथमः पादः			
व्यतिरेका	—	—	234	तदन्तरप्रतिपत्य-	262	263	264
पृथग	—	—	235	व्यात्मकाधिकरणं	—	—	264
यावद्	—	—	235	प्राणमल्य	—	—	265
पुंस्त्वा	—	—	236	अन्यादिगुत्य	—	—	265
कर्तृत्वा	237	237	238	प्रथमेश्रवणा	—	—	265
तक्षा	237	—	—	अश्रुतत्वा	—	—	266
परायत्ता	239	240	—	भाक्ता	—	—	266
अंशा	241	242	243	कृतात्यया	266	267	268
अष्टम	—	—	244	यथेता	—	—	268
				चरणा	—	—	268
द्वितीयाध्याये				अनिष्टादिकार्य	269	270	272
चतुर्थः पादः				सप्तनरका	—	—	272
प्राणोत्पत्त्य	245	246	247	तत्राप्य	—	—	272
तत्प्राग	—	—	247	विद्या	—	—	273
तत्पूर्वकत्वा	—	—	247	न तृतीया	—	—	273
सप्तगत्य	248	248	248	सामाख्या	274	—	—
प्राणाणुत्वा	249	249	—	तत्स्वामाख्या	—	274	275
अण्व	—	—	250	नातिचिरा	275	276	276
प्राणश्लेष	250	—	—	अन्याधिष्ठिता	276	277	—
श्रेष्ठा	—	251	—	अन्या	—	—	278
वासुक्रिया	251	252	—	रेतो	—	—	278
चक्षुराद्य	—	—	252	योनेः शरीरा	—	—	279
पञ्चपुन्य	—	—	252	तृतीयाध्याये			
श्रेष्ठाणुत्वा	253	253	—	द्वितीयः पादः			
अण्व	—	—	254	सन्ध्याधिकरणं	280	280	281
ज्योतिराद्य	254	255	255	पराभिधाना	—	—	282
इन्द्रिया	256	256	257	देहयोगा	—	—	282
संज्ञामूर्तिक्लृप्त्य	257	258	259	तद्भावा	282	283	
मांसा			259	प्रोभा	—	—	

कर्मानुमत्याधिकरण	284	—	—	सन्धा	17	18	—
कर्मानुमृतिशब्द	—	285	285	न वा निशेषाधि-	—	—	18
मुग्धा	286	286	286	समृत्यधिकरणम्	19	19	20
उभयलिङ्गा	287	289	292	पुल्पत्रिधा	20	21	21
अरूपत्रद	—	—	293	वेधाद्य	22	22	23
सूर्यकादिवद	—	—	293	हान्य	23	24	25
अम्बुवद	—	—	294	सापराया	26	27	—
वृद्धिह्यसा	—	295	294	गतेरर्थवत्त्वा	26	—	—
भट्टतैवात्त्वा	295	—	296	अनियमा	26	29	29
अव्यक्ता	—	—	297	छन्ता	—	—	28
अहिकुङ्ग	—	298	298	यावद	30	—	30
पराधि	299	300	301	अक्षरा	31	32	—
स्थानविशेषा	—	—	302	इयद	33	—	35
तथान्यत्त्वा	—	—	302	अन्तरत्वा	33	34	—
अनेनसर्वगतत्वा	—	—	303	व्यतिहारा	36	—	37
फला	304	304	305	सत्याद्य	37	—	38
ठ. वृ. पादः				कामाद्य	38	39	41
सर्ववेदान्तप्रत्यया	1	2	3	आदरा	39	—	—
उपसहारा	4	—	5	तन्निर्धारणा	42	42	43
अन्यथात्वा	6	6	—	प्रदाना	43	45	45
व्याप्तद्य	7	—	—	लिङ्गभूयम्त्वा	45	47	49
प्राप्तद्य	—	—	8	पूर्वविकल्पा	—	50	51
सर्वाभेदा	8	9	9	विद्या	—	—	52
आनन्दाद्य	10	12	13	श्रुत्य	—	—	53
आप्याना	10	—	13	अनुबन्धा	—	—	53
आत्मगृहीत्य	11	—	14	प्राज्ञा	—	—	54
प्रियधिरम्त्वा	—	—	13	न सामान्या	—	—	55
इतरा	—	—	13	परेणा	—	—	55
अन्वया	—	—	14	ऐक्यम्त्वा	55	—	—
कार्याग्न्याना	14	15	15	शर्गरेगात्वा	—	57	—
समाना	16	16	17	एका	—	—	58

अज्ञावबद्धा	58	59	59	अनाविष्कारा	34	35	35
भूमज्यायस्त्वाधिक-	60	61	61	ऐहिका	37	37	37
शब्दादिभेदा	62	62	—	मुक्तिफला	38	38	39
नानाशब्दा	—	—	67	च. प्र. पादः			
विकल्पा	67	68	69	आवृत्त्यधिकरणम्	1	2	3
व्यम्याधि	68	—	69	आत्मत्वोपासना	3	4	—
यथाश्रयभावा	70	70	—	आत्मा	—	—	4
अज्ञाधि	—	—	71	प्रतीका	4	5	—
वृ. च. पादः				ब्रह्मदृष्टय	5	—	6
पुरुषार्था	1	7	3	न प्रतीका	—	—	6
परामर्शा	3	—	3	आदित्यादिमस्य	7	7	7
असर्वव्यक्या	—	—	6	आसीना	8	9	9
नाविशेषा	—	—	9	एकाग्रता	11	—	—
स्तुतिमात्रा	9	10	—	आप्रयणा	11	12	12
पारिप्लवा	11	11	—	तदधिगमा	12	13	17
अग्नीन्धना	12	12	—	इतरसंश्लेषा	13	—	—
सवपिक्षा	13	13	—	इतरा	—	14	—
शमदगाद्य	—	14	—	अनारब्धकार्या	14	14	—
सर्वानुमत्य	15	16	—	अग्निहोत्रा	15	16	—
आधमकर्मा	16	—	—	विद्याज्ञानसाधना	15	—	—
विहितत्वा	—	17	—	इतरक्षपणा	16	16	—
स्तुत्य	—	—	18	च. द्वि. पादः			
विधुरा	21	21	—	वागधिकरणम्	19	19	20
उभयलिङ्गा	—	—	22	मनो	22	22	—
तद्भूता	25	26	—	मनःप्राणा	—	—	23
आधिकारिका	25	—	27	अभ्यक्षा	23	23	24
बहिर	26	—	—	भूता	—	25	25
स्वास्थ्य	30	30	—	नैकस्मिन्न	—	—	25
फलश्रुत्य	—	—	30	आसृत्युपक्रमा	25	27	—
सहकार्यन्तरा	32	33	—	संसारव्यपदेशा	26	—	—
कृत्स्नभावा	—	—	33	प्रतिष्ठा	27	—	—

समना	—	—	29	वैद्युताधिकरणम्	—	—	47
वागादिल्याधिकरण	30	—	—	कार्या	47	49	50
परसप्तत्य	—	31	—	अप्रतीकालम्बना	48	—	—
तानिपरा	—	—	32	चतुर्थाध्याये			
अविभागा	32	32	33	चतुर्थः पादः			
तदोक्तो	33	34	36	सप्त्याविर्भागा	52	53	54
रश्म्य	34	35	—	मुक्ता	—	—	54
निशा	—	35	—	आत्मा	—	—	55
दक्षिणायना	38	38	—	अविभागेनदृष्टत्वा	55	56	56
योग्य	—	—	39	ब्राह्मा	57	58	60
चतुर्थाध्याये				सकल्पा	61	61	62
अर्चिरात्र	40	40	41	अनन्याधिपत्य	—	—	62
वायव्य	41	42	—	अभावा	63	64	66
वायुशब्दा	—	—	43	प्रदीपा	65	—	—
तन्निद्र	43	—	44	जगद्व्यापारवर्जा	67	72	75
वह्ना	—	44	—	स्थित्य	—	—	77
आतिवाहिका	45	45	46	अनावृत्त्य	—	—	77



एतैः कृताः ग्रन्थाः —

१. मतत्रयसारसंग्रहः	१२-०-०.
२. सिद्धान्तत्रयब्रह्मसूत्राधिकरणार्थसंग्रहः	१-८-०.
३. लक्ष्मीनृसिंहस्तवः	०-१-०.
(उत्तरभागः)	०-८-०
४. श्रीविष्णुगारावीशस्तवः (उष्पिलियप्पन् कोविल्लू.)	०-८-०.
५. श्रीशार्ङ्गपाणिस्तवः (कुम्भकोणस्थ आलयः)	०-१२-०.
६. श्रीगोसखस्तवः (तेरळुन्दूर)	०-८-०.
७. कश्चीकामकोटिपीठाधिपति ( 68-वृत्त पं. लं. ) जगद्गुरुव्यतिराजनवति (कुम्भकोणस्थ मठाधिपति)	०-८-०.
८. व्यतिराजशतकम् श्रीभाष्यकार रामानुजाचार्यस्तवः	१-०-०.
९. श्रीमध्यभाष्यसाधनञ्चार्थविचारः	०-८-०.
१०. श्री अहोविल्लमठाधिपति 38-वृत्त पं. लं. लं. आचार्यवैभवपञ्चदाः	०-१२-०
११. अद्वैत-विशिष्टाद्वैत-पूर्वपक्षसिद्धान्तसंग्रहः	०-४-०.
१२. रहस्यत्रयसारप्रमाणगोपासंग्रहः ( ३६५ )	०-८-०.

प्राप्यस्थानम् :—

गवसालनगरी,  
२७-४-४४.

वि. रङ्गाचार्यः, दानाधिकारी,  
अन्नाट्टपुरं अमहासन्,  
पुदुक्कोट्टै.

